

ՄԵՐ ՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԹԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXIII

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST**

XXIII

*This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. - USA*

YEREVAN – 2004

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА**

XXIII

*Спонсор – "Фонд Армен и Берсабе Джереджан",
США*

ЕРЕВАН – 2004

1/A-26

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՄՏՈՒՄ

ԸՆԹԵՑԱՍՐԱԶ

**ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ**

XXIII

*Մեկենասությամբ
Արմեն և Բերսաբե ճերեճեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

ԵՐԵՎԱՆ – 2004

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 950
ԳՄԴ 63.3(5)
Մ 663

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
Հովհաննիսյան Ն.Հ. (Մախագահ),
Բայբուրդյան Վ.Ա., Հարությունյան Ն.Վ.,
Չոբանյան Պ.Ա., Սաֆրաստյան Ռ.Ա.

Մ 663 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXIII)-
եր., Ջանգալ-97, 2004, 568 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» ծառանցա-
րի XXIII հատորը ներառում է հայ արևելագետների մոտ աշխատություննե-
րը: Աշխարհագրական – տարածքային առումով նրանք ընդգրկում են Արա-
րական Արևելքը, Իրանը, Թուրքիան, Քրիստոնյա Արևելքը, Գին Արևելքը,
Գնդկաստանը և Ճապոնիան: Թեմատիկ առումով ժողովածուի խողվածնե-
րում արժարժիւմ են երկ և երրագույն պատմության, քաղաքականության,
Ֆիզագգային և տարածաշրջանային հարաբերությունների, հին և միջին դա-
րերի պատմության, ազվիստի, լեզվաբանության և հարակից այլ հարցեր:

Լախատեալում է արևելագետների, ֆիզագգայնագետների, պատմա-
բանների, մշակույթի հարցերով զբաղվողների, ինչպես նաև քարոզագույն
ուսումնական հաստատությունների ուսանողների համար:

Մ 0503010000 2004 թ.
0003(01)-2004

ԳՄԴ 63.3(5)

ISBN 99930-2-947-5

© Հեղինակներ, 2004 թ.

ՆԱԻՐԱ ԲԱԲԱՅԱՆ

**ԱՂԱՆԱՅԻ 1909Թ. ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՕՍՍԱՆՅԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԶՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ.
ՀԱՅ ԵՐԵՍՓՈՒՆԱՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ**

Աղանայի կոտորածի տատմնափոխության քննազավատում հայ կրթականության մեր և արտասահմանում տալրեր լեզուներով հրատարակվել են չափ մեծագույնություններ, հաղվածներ, հուշագրություններ, վաստաբերեր ու վավերագրեր¹, այնուամենայնիվ խնդրո առարկայի որոշ առանցքներ տակավին լուսարանման կարիք ունեն: Մոյն հողվածում օգտագործելով մամուլում տեղ գտած Մեջլիսի միատերի արձանագրությունները, ինչպես նաև այլ աղբյուրներ, փորձ է արվում հնարավորության սահմաններում անդրադասնալ Օսմանյան խորհրդարանում Աղանայի պետքերի քննարկմանը, ինչպես նաև այս խնդրում հայ երեսփոխանների կատարած դերին:

1908թ. «Իբրիհատ վե թըլաքըի» քաղաքական կուսակցությունը, անցնելով իշխանության գլուխ, սկսեց իրականացնել իր քում ծրագրերը կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ, որը ազգայնամոլությունը բարձրագրեց պետական քաղաքականության մակարդակի վրա: Երկտորդերնի՝ մահմեդական տարրի ժողովուրդներին ձուլելու, իսկ քրիստոնյաներին՝ քննազնջելու ծրագրի իրականացման առաջին մախանչանը Կելիկոսյի քաղաքների, մասնավորապես Աղանայի հայ ազգաբնակչության կոտորածն էր: Քանի որ դեպքերը համընկան 1909թ. մալսի 31-ի (ապրիլի 13-ի) հետադիմական շարժման, որտի սրտասահկան չէ, որ խնդրո շուրջ պատասխանատվության հարցում կան տարրեր փարկածներ ու մոտեցումներ, իրարամերձ և հակասական տեսակետներ, զանազան կարծիքներ ու գնահատականներ²:

Աղանայի երկվուլ կոտորածը, որին հող վարչակարգի պայմաններում զոհ գնացին մոտավորապես 30 հազար հայ, կազմակերպվել և կրահանգավորվել էր երկտորդերի կողմից. թեև վերջիններս փորձեցին մաղը բարդել սկզբում Արդուլ Համլեյ II-ի կողմնակիցների վրա, այնու-

հետև հայ քաղաքական կուսակցությունների վրա՝ մտազածին մեղադրանք հարուցելով, թե նրանք ապստամբություն մախապոտրաստելու պատճառով սանձահարվել են տեղական իշխանության զորամասերի և մահմեդական բնակչության կողմից⁷։ Ինչ վերաբերում է դաշնակցականներին, ապա վերջիններս մախապոտրեցին այս աղյուսակի տարածք վերադրել են վարչականության, ուստի և Ադամայի ցարդի օրերին ու ինժեզայում ևս շարժակեցին սերտորեն համագործակցել Իսթիհատ կուսակցության հետ։ Թվում էր Ադամայի դեպքերից հետո Գաշնակցության կուսակցությունը երիտթուրքերի հետ կիսի իր կապերը, սակայն ցավոք, դա տեղի չունեցավ, քննակատակը, 1909թ. սեպտեմբերին Հ.Յ. Գաշնակցության 5-րդ համագումարը որոշում կայացրեց շարունակել համագործակցել իսթիհատականների հետ։ Աղյուսքում երկու կուսակցության ղեկավարների միջև ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որը «Դաշնակ» քերթում լույս տեսավ «Համերաշխություն իսթիհատի և դաշնակցության միջև» խորագրով⁸։

Այս պարագայում այլ դիրքորոշում ունեցավ Հնչակյան կուսակցությունը, որն ի տարբերություն Գաշնակցության, հեղափոխությունից առաջ ևս խուսափեց երիտթուրքերի հետ համագործակցելուց, և ստեղծված իրավիճակում մախապոտրաստար գտավ համդես գալ հակաիսթիհատական, այսինքն՝ «Ազատություն և համաձայնություն» («Հյուրիք վն իթիլաֆ») կուսակցության դիրքերից⁹։

Ինչ վերաբերում է երիտթուրքերի կողմից հայ քաղաքական կուսակցություններին ու ֆիդայիներին ներկայացրած մեղադրանքներին, հարկ ենք համարում փաստել, որ 1909թ. մարտի 31-ի ապստամբության ճնշման գործում թե ֆիդայիներին, և թե դաշնակցականներին ու ինչակցականների ցուցաբերած օգնությունը փոքր չէր և արժանի էր հիշատակման¹⁰։

Արդի քաղց պատմաբաններն ու ինդիվիդուները խնդարյուրելով պատմական իրողությունը, այդ թվում նաև Ադամայի ցարդը, ցանքեր շեն խնայում արդարացնելու երիտթուրքերի ազգայնամուլ քաղաքականությունը։ Օրինակ, պատմաբան պատմաբան Էսադ Ուրասը որպես Ադամայի ցարդերի գլխավոր մեղավոր մատմանշում է հայերին, դրանք նրա հավաստիացմամբ, «տասնչում էին մահմեդականներին, երիտթուրքերի կառավարությունն այստեղ մեղք չունի», գրում է նա¹¹։ Պատմության կեղծաբանները, համձինս Էսադ Ուրասի¹², Սադի Քուչալի¹³, Զյամուրան Գյուրունի¹⁴ և մյուսների որպես Ադամայի 1909թ. ցարդի գլխավոր պատասխանատու հիշատակում են Ադամայի հայոց առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսի անունը, սակայն այդ աղյուսակներ մատմանշում են, որ դա Իսթիհատի կողմից մախապոտրաստ Ժազարավորած ձեռնարկ էր։

Ուշագրավ է Ադամայի ողբերգական դեպքերի ժամանակակից, Հայկում հրատարակվող «Այ Քազատում» օրաթերթի խմբագիր Եսթրի

Քննիչների տեսակետները ցարդի գլխավոր պատճառները վերաբերյալ: Վերջինիս եզրահանգումներով Ադամայի բուրքերի մոտ գոյություն ունեւ աշունահեղություն պատճառելու մախաւորամաղրվածություն և կատարության անտարբեր վերաբերմունքի պարագայում, քաղերը տուացան ավելի համընդհանուր բնույթ¹¹:

Այն հանգամանքը, որ Ադամայի կոտորածը երիտթուրքերի ծրագրային գործունեության մի մասն էր, հաստատում էր դեռևս 1909թ. Մալմիկում գումարված Իրֆիհատի համագումարը, որտեղ Թալեաթի կողմից ընթերցվել էր գաղտնի տեղեկագիր՝ հայության ընաջմբման երանանգների վերաբերյալ: Այս տեղեկագրի բովանդակության մասին տեղեկացված լինելով Լոնդոնի «Դեյլի Կուզ» թերթի Պոլսի թրթակիցը, ծաղկված մտեղ էր ժողովարան և վերոնիշյալի մասին հայտնել իր թերթին¹²:

Թուրք հեղինակները, բնական է, գիտակցաբար շրջանցում են ակնհայտ դարձած իրֆիհատական Իսմայիլ Սեֆայի «Իրֆուլաթ» թերթում ապրիլի 22-ին, այսինքն քաղերի վկայածից ընդամենը երեք օր առաջ հրատարակած հոդվածը, որտեղ քացահայտ կերպով գրված էր «Այն ինչ կատարվեց, դեռ թուրք չէ: Մենք միայն կարճատև դադար տվեցինք: Բայց մենք դեռ կտեսնենք, թե ինչով կավարտվի այս թուրքը»¹³:

Այսպիսով, դատելով վերը շարադրվածից, ակնհայտ է դառնում, որ երկրորդ Մանժանաղլության հռչակումը չիտխեց կայսրության ոչ մանժեղական ժողովուրդների վիճակը, որի ամենամեծ ապացույցն, անավասիկ, Ադամայի ոճիրն էր և Օսմանյան պառլամենտի դիքորոշումը դեպքերի ճշմարտությունն երևան հանելու տողությամբ: Թուրք խորհրդարանականների ճշյուր մեծամասնությունը մեծ ջանքեր գործադրեց ոչ միայն մխտելու բուրքերի մեղսակցության հարցը, այլ նաև ամեն կերպ փորձեց կատարվածի մեղքը բախել հայերի վրա:

Ինչպես փաստում է Մ.Վարանդյանը «Թուրք պառլամենտն էլ քաջություն չունեցավ խարանելու կատարված ոճիրը»¹⁴: Խորհրդարանի հայ պատգամավորները դեպքի հենց առաջին օրերին իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրեցին ընդդեմ անօրինությունների և միաձայն Իրֆիհատից պահանջեցին հայտարարել, որ Ադամայի գործում հայերը բացարձակապես բանձնել են: Մինևույն ժամանակ նրանք հանդես եկան հանցագործներին պատժելու և պատասխանատվության ենթարկելու, տուժածներին նյարթական օգնություն ցուցաբերելու պահանջներով:

1909թ. ապրիլի 11-ին չորս երեսփոխաններ՝ Գրիգոր Չոկրասլի, Թալեաթի, Հակոբ Պապիկյանի և Էրզրումի երեսփոխան Արմեն Գաբրյի կողմից խորհրդարանին ներկայացվեց մի թարթիր (զեկուցագիր)՝ Ադամայի և հարակից շրջանների քաղերը անմիջապես դադարեցնելու և նորանոր աղետները կասեցնելու վերաբերյալ: Համագումար ժողովը միաձայն որոշում կայացրեց նախագահի կողմից դեպքի վայր անմիջապես մի ազդեցիկ հրահանգ հետագրելու վերաբերյալ: Ադամայի խլխանութ-

յաններին ուղղվելից հետագրի բովանդակությունն ու ոճը հայ երեսուխաններ Է Պատվկյանի, Ն.Տաղավարյանի, Պ.Հարսեյանի և Հ.Պոլադյանի գնահատմամբ բավականին մեղմ էր և խորին, այդ իսկ պատճառով հայրի առնելով մաս, որ Սվազը նույնպես այդ իրավիճակում է գտնվում, մյուսը հանդես եկան հեռագիրն ավելի խիստ և հնարավորինս հասկանալի ու միզազ գրական կերպով խմբագրելու պահանջով: Մեղակույտի մախազան Սայխ փաշայի առաջարկությամբ կազմվեց հանձնախումբ՝ նոր և ավելի ազդու հեռագիր խմբագրելու նամար¹⁵: Օսմանյան խորհրդարանը, քննարկելով Աղանայի ցարդի խնդիրը, ինչպես նաև հայրի առնելով հայ պատգամավորների պահանջները, մի ազդու շրջաբերական հեռագիր ուղարկեց Անատոլիայի բոլոր կուսակազմներին և կառավարիչներին՝ ամեն հնարավոր միջոցներով աղետը կանեցնելու և համապատասխան միջոցներ ձեռնարկելու, ցարդի պատասխանատուներին խառտրեն պատժելու ուղղությամբ¹⁶:

1909թ. ապրիլի 19-ին Օսմանյան երեսուխանական ժողովում քննության առնվեց նաև Աղանայի կուսակազմ Ջևաղ բեյի ապրիլի 13-ին խղիղությամբ ուղարկված հեռագիրը, որտեղ կուսակազմը, ազճատելով իրական վատտեղը, տեղեկություններ է հաղորդում Աղանայի դեպքերի մասին, միաժամանակ մատնանշելով հայ ֆիդայիների մեղսակցության իրողությունը: Հարկ ենք համարում փաստել, որ Աղանայի թուրքական շրջանակները, շահագրգռելով հայկական սրբապանական դիրքի չտրուկանցեցված վտանգը, հակված էին տարածելու ստորիչ քաղաքիվ շուրեր հայ ֆիդայիների կազմից կատարված միառամնավոր հարձակումների մասին: Անկասկած, այդ ենթադրյալ հարձակումները ներկայացվում էին որպես հայերի կողմից մախապատրաստված զանգվածային ալյուրանախությունների և տալիսադաշրջանի մահմեդական բնակչության բնաջնջման ծրագրի մի մաս¹⁷:

Կուսակազմի հեռագրի բովանդակությունը, քննվան է, չէր համապատասխանում իրականությանը և դա բողոքի մեծ ալիք քարծրացրեց հայ խորհրդայանականներին, ինչպես նաև թուրք անկողմնակալ ուղչ պատգամավորների շրջանակներում: Կուսակազմի դեմ մեղադրանակնով հանդես եկավ Արիֆ Իսմեր բեյը, ճշելով, որ կուսակազմի տեղեկությունները բնավ չեն համապատասխանում իրողությանը և, Մեջլիսը չի կարող վստահել կուսակազմի ու անտարբեր մնալ մեծանորինակ դեպքերի նկատմամբ: Նա նամղես եկավ պատգամներին կազմից Աղանայում հետաքննություն կատարելու նպատակով հանձնաժողով ուղարկելու, մեղավորներին պատժելու առաջարկությամբ: Բնադրատելով Ջևաղ բեյի հեռագիրը, հայ պատգամավորներից Վարդգեսը ժխտեց Աղանայի դեպքերին հայ ֆիդայիների մասնակցության իրողությունը, առաջ քաշելով այն տեսակետը, որ Աղանայի և Պոլսի դեպքերը նույն ամճի գործն են: Նա նամղես եկավ մեղավորների ունեցվածքը բռնագրավելու և վնասնե-

յը փոխառուցելու նպատակով դեպքի վայր երկու համեմատողով՝ մեկը Մելամիկի քանակի ալամենից, մյուսը՝ խորհրդարանից ուղարկելու, ավարտութեանը մասնակցած անձանց ունեցվածքը ետ վերցնելու, Արդու Համայնի հարստության և ունեցվածքի մի մասը Աղանայի տուժածներին տալու առաջարկուրդուննելով:

Աղանայի կուսակալ Ջեաղ բեյին և ներքին գործերի նախարարի խորհրդական Ատիլ բեյին պատերազմական ատյանի առջև դատելու պահանջով հանդես եկան նաև իայ նրեպախաններ ՀՊոյանյանը և Ն.Տաղավարյանը, լմողծելով, որ եթե այդ մարմինները առաջին ջարդից հետո համապատասխան պատմիչ միջոցներ կիրառեին, ապա երկրորդ, իր չափերով ավելի մեծ ջարդը, տեղի չէր ունենա:

Բուռն ընմարկումներից հետո, ՀՊոյանյանի, Արմեն Գարոյի, ՀՊոսպիկյանի, Արիֆ Իսմայիլ բեյի, Ալի Դեմանի, Վարդգեսի, Գեղամի, Վահան Փափուկյանի կողմից ստորագրվեց մի բարբիթ: Վերտիշչալում մասնավորապես առաջ էր քաշվում Ջեաղ բեյին և Ատիլ բեյին զինվորական ատյանի առջև դատելու, Հախելի նահանգում, Ջեյրանում, Ամրաքիչալում և այլ վայրերում ռազմական դրոշյուն հայտարարելու, իսլամական տարբերի կողմից սլաշայուման մեջ գտնվող Տեորթեօլ քաղաքի ակառման վերաբերյալ միջոցներ ձեռնարկելու, Պոլսից Աղանա զինվորական ատյան ուղղարկելու, անօգնական այրիներին ու որբերին նպատակներ հատկացնելու, քայանված ունեցվածքները տերերին վերադարձնելու և վնասների քանակը ճշտելու խնդիրները¹⁸:

1909թ. ապրիլի 17-ին Գ. Ջոհրապը մի քանի նրեպախանների հետ վարչապետ Հուսեյն Հիլմի փաշային ժամուցեց խորհրդարանում Աղանայի կատրածի առթիվ հարցապնդում անելու վերաբերյալ: Ապրիլի 19-ին երկուր ունենալով խորհրդարանում Ջոհրապը Աղանայի և մյուս վայրերի ջարդը քննարկեց որպես իշխանության կողմից ծրագրավորված ձեռնարկ և խիստ ընմադատության ենթարկեց Աղանայի կուսակալ Ջեաղ բեյին, ներքին գործուց նախարար Ռեուֆ փաշային և խորհրդական Ատիլ բեյին կատրածի պատասխանատուությունից խուսափելու, նույնիսկ հայերին անհիմն մեղադրելու վործերի համար: Նա զավշտական համարեց, որ խորհրդականը մինչև այժմ չի կարողացել ճշտել, թե այդպիսի ջարդի սկզբնապատճառները հայերն են, թե՞ բուրքերը: Այդ նույն խորհրդականը, որը քաջատեղյակ էր իրապարծուրդունների զարգացմանը, գտնելի քանակի մասին ճշգրիտ տվյալներ չի կարող հայտնել: Ճնշվել Մերսինի ֆրանսիական հյուարատուի տեղեկատուության համաձայն գտնվել էր 20-30 հազար իայ: «Հայերը իբրև ակառամք» ցույց տալու միտումը համարեց քաջարձակ հերյուրանը և հավելեց. «Բուվանդակ երթյունովս կը մերժեմ հայերում վերագրված գրպարտությունը»: Ի հավելումն Ջոհրապը խորհրդարանին ներկայացրեց մի բարբիթ, որով առաջարկում էր.

1. Պետության միջոցներից Ադամայի և Հալեպի մահաճգններից որպես առաջին օգնություն տրամադրել 20 հազար ուկի, 2. Հիշյալ մահաճգններ ողորկել զորք և անդրդրություն վերահաստատել, 3. Պոլսից ուղարկված սպաներից Ադամայում զինվորական առյան կազմել և պատժել մեծ ու փոքր բոլոր պաշտոնյաներին¹⁹։

Հանցագործներին պատժելու և անմիջապես նպատակ հասկացնելու խնդր արևմտաֆրոն հանդես եկավ մահ Վարդգեսը։ Ի վերջո բուն վիճարանություններից նետո խորհրդարանն ընդունեց հուրապա կողմից ներկայացված բաքրիրը։

Հաշվի առնելով դեմոկրատական շրջանակների աշտագանքը, ինչպես մահ բարդի առնչությամբ հայ խորհրդարանականների պահանջները, Օսմանյան երեսփոխանական ժողովի 71-րդ նիստի որոշմամբ բարդի պատճառները ճշտելու նպատակով Ադամա ուղարկվեց Հակոբ Պապիկյանի գլխավորությամբ յոթ հոգուց բաղկացած հատուկ հանձնաժողով։ Ն. Տաղավարյանի և Մուսթաֆա էֆենդիի կողմից առաջ քաշվեց և քննարկման առարկա դարձավ խառը և զուտ խորհրդարանական եղևզ հոգուց բաղկացած հանձնաժողովի ստեղծման հարցը, որի արդյունքում հանձնաժողովի մեջ ընդգրկվեցին երեսփոխան Յուսուֆ Քեմալը²⁰, պետական խորհրդի նախարար առյանի նախագահ Յալիզ բեյն ու Մանաստիլի վիլայեթի դատական քննիչ Հարություն էֆենդի Մուստիլյանը։ Հ. Պապիկյանի կողմից կազմված տեղեկագիրը, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ Ադամայի կոտորածի լուսարանման ու կազմակերպիչներին հայտնաբերելու խնդրում, մի շարք փաստերով հաստատում էր Իքթիհատի անդամների անմիջական մասնակցությունը Ադամայի կոտորածներին։ «Ամենախոր ցատով ստիպում եմ անելացնելու, որ Իքթիհատ եւ Թերաքքը կուսակցութեան անդամները, Ատանայի վայրագ նդերեգութեան կազմակերպման և գործադրութեան մասնակցած են։ Այս իրարութիւնը հաստատում է մահանգին զանազան տարբերում կողմէ, հիւսղատաներէ, ամերիկացի միայնարներէ և լատին քանանաներէ»²¹։

Տեղեկագրի այս հատվածը հայերի ձեռքն է անցել Պապիկյանի մահից նետո նրա բնակարան այցելած Օսմանյան պարոլամնտի անդամ Հ. Պոյաճյանի և մի քուրք երեսփոխանի միջոցով։ Վերջինս կնիքը մոտացած լինելով իր նետ վերցնել Պապիկյանի տեղեկագիրը իր հարակից գրություններով կնքում է Պոյաճյանի կնիքով և հանձնում է նրա ընտանիքին։ Պատրիարք Եղիշե Եպ. Դուրյանի համաձայնությամբ տեղեկագիրը բացվում, լուսանկարվում և բերվում է պատրիարքարան։ Պապիկյանի այս տեղեկագիրը հայերն քարգմանություն 1919թ. հրատարակվեց Կ. Պոլսի «Կիլիկիա» զրատան կողմից²²։

Ադամայի կոտորածի առնչությամբ նրխարքների, և մասնավորապես դոկտ. Նուզրեի անմիջական մեղսակցության մասին է գրում մահ քուրք լրագրող Մուսն Հադե Ռիֆարը, փաստելով, որ «Պոլսի տազնա-

սել ընթացքին Իթքիմաստ և Թէրագզը կուսակցութիւնը հայերը չէր մտ-
ցած: Ատանայի մասնաճիւղը Կեղտնէմ, մասնատրուալէս Ատանայի մեջ
ընդհանուր քարոյ մի պատրաստելու սկսած էր»²³: Բազատեղյակ լինելով
հիշրայ կուսակցության գաղտնի ժողովներին, սրդումներին, զործադր-
ման ձևերին և վարած քաղաքականությանը, Սևան Ջաղե Բիֆարը նոր
ույս է ափում երիտօրւորների մերթին քաղաքականության վրա և հնա-
բավորություն է տալիս իննջ բուրքական աղբյուրների օգնությամբ չեզո-
քացնել բուրք պատմագիրների պատմությունը մեկգափոխելու միտում-
ները:

Հիմնվելով կառավարության կողմից պատասխանատուներին ճշտե-
լու նպատակով Ադանա ուղարկված քննիչ հանձնախմբերի պատրաս-
տած տեղեկագրերի և այլ տեղեկատվության վրա 1909թ. Մեջլիսը հրա-
պարակեց մի հայտարարություն, որը պետական պաշտոնաթերթ
«Takvimi Vekay»-ի հուլիսի 31-ի համարում հրատարակվեց որպես նա-
խարարական շքաքերական (Meclisi Vukela Beyanamesesi) և ուղարկվեց
գավառային իշխանություններին: «Արեւիշյալում նշվում էր, որ հայերը
«որոնք բանիցս իրենց դէպք Օսմանեան հայրենիքը տաժած անկեղծ
նուիրածութեան ապացոյցը տուած են, զոն գացին անիմն կասկածնե-
լու և զրգոտիւններու»: Երգարեականն իրն եղբակացություն հաս-
տատեց հայերի անմեղությունը, որոնք «չլեղեցան իրենց անցեալին ալ
պստպանած հաւատարմութեան ուղիւն»²⁴:

Ինչ խոսք, դա քացատիկ երևոյթ էր մահմեդական մի երկրում, երբ
օսմանյան կառավարությունը պաշտոնական խոստովանություն էր ա-
նում, սակայն հարց է ծագում, երե հայերը մեղավոր չլին, ապա ուրե՞ր
լին մեղավոր:

1909թ. հունիսի 29-ին Նախարարների խորհուրդը Ադանա ուղարկ-
ված քննիչ հանձնախմբերի տեղեկատվության հիման վրա որոշեց Ադա-
նայի զինվորական առյանի առջև դատել մախկին կուսակալ Ջևաղ քե-
յին, Ատիլ քեյին, կենտրոնական զինվորական հրամանատար Մուսթա-
ֆա Ռննզի փաշային, «Իթքեյալ» բերքի խմբագիրներ Ինսան Ֆիթրիին²⁵
և Իսմայիլ Սեփային, Ջերեի-Բերեքերի կառավարիչ Ասաֆ Էսառ քեյին և
շատ այլ պետական պաշտոնյաների ու տեղական ազդեցիկ անձանց:
Սակայն քվարկված այս սրդումները մնացին զուտ որպես ձևակերպում
և զրեթ չգործադրվեցին²⁶: Ընդհակառակը, Ադանայի կուտրածի գլխա-
վոր հանցագործներից Ջևաղ քեյին, Ատիլ քեյին և Զարդարար մյուս
«նալրենասերներին», փաստորեն, պաշտոնի քարծրացում էր սպաս-
վում, որովհետև ինչպես երևաց հետագայում, Ադանայից հանված պա-
տասխանատու պաշտոնյաների զգալի մասը քարծր աշխատավարձով
ու պաշտոնով ուղարկվեց Կոնիա, Պրուսյա, Արդիանապոլիս և այլ վայ-
րեր: Իրենց որակմամբ դա մի «օղափոխություն էր»²⁷:

Այս առնչությամբ, անկասածնաբար է նշել, քե Օսմանյան խորհրդարանում ինչպե՞սի բուն քննարկումների ու վիճարանությունների առիթ հանդիսացավ Ինտան Հիջրիլի և տեղական երևելի անձ Արդու Քադիրի ձերբակալման փաստը: Քանզի բուրբ ժայռանիղ ազգայնականները, հանձնին Իսմայիլ Հազզը բնյի, քաթրիլով Նեղբին գործերի նախարարից և վարչապետից բացառություն սրահանջեցին անհիմն, միայն նախարարների խորհրդի որոշմամբ վերջ նշված անձանց ձերբակալման առնչությամբ: Երեսիոյանական ժողովի մեծամասնությունը դեմ էր այդ նարդուսպնմանը, սակայն Իսմայիլ Հազզն և իր համախոհները դա համարեցին ասեմանադարության խախտում, ըստ նրանց, նայելակ Ադամյում պատերազմական վիճակի պարագայում, նախարարների խորհուրդը իրավասու չէ նման վճիռ կայացնելու: Բնականաբար, նման վարդազինը խիստ վրդովեցրեց նայ պատգամավորներին: Քավեշտականն այն է, որ խոսքը գնում էր Ադամայի ջարդերի կրակաղ երկու անձանց ձերբակալման և ոչ քե բանտարկության մասին: Ի վերջո առվար մեծամասնությամբ որոշվեց հարցապնդումը նետածել մինչև Ադամս գնացած երեսիոյանները ներկայացնեն իրենց տեղեկագրերը²⁸:

Ընդգծենք, որ ոչազտով ու միևնույն ժամանակ տազմապնցնող հանգամանքն այն էր, որ ստեմանադարության ազատ և իրր քե աղար պարչակարգի օրոք Ադամայի նման կարևոր նախանգի կուսակալության պաշտոնը հանձնված էր Արդու Համիդի օգնակոն՝ Ջևադ բնյին. նախանգի զննվորական կրամանատարությունը՝ Սեփաշի 1895-1896թթ. ջարդի կազմակերպիչ, Հերիք Մուսթաֆա Ռեմզի վաչային, որը կարծես Ադամս էր ուղարկված Ջեթտոնում իր կրամ պարտության վրեժը լուծելու համար, իսկ ռստիկանության կրամանատարությունը հանձնված էր Անմուլ բնյ անունով մի մուխտարի²⁹: Դատելով վերջարարովածից, դեպքերի աղբյակի ընթացք, այնուամենայնիվ, կարելի էր ազատել:

Այսօր ևս բուրբ պատմագրության մեջ որպես Ադամայի կուտորածի նախածնեմող մատնանշվում են հայերը և այն նոր սերունդին ներկայացվում է որպես անխառնափեղի ձեռնարկ «չփացած հայերին» կարգի կրավիրելու համար³⁰: Նման գործեկակերպով բուրբ ազգայնամոլները փորձում են բացքնել իրենց նախադրմանի ոճրագործության հետքերը:

Մեր կարծիքով ոչազտով է նաև բուրբ պատմաբան, «Միզան» բերրի խմբագրապետ Մուրադ բնյի փաստարկները Ադամայի ջարդի վերաբերյալ: «Կիլիկիոյ ջարդը ձերթիմատ վէ թէրագզը» կուսակցությունը կազմակերպեց», գրում է նա, կարևորելով այն հանգամանքը, որ Ադամայի ջարդերը Իրթիմատի ակումբների հավաքույթներեց նուտ միայն սկսվեցին, իսկ Իրթիմատի «ժերդալ» օրաթերթը բացահայտորեն հող նախապատրաստեց ջարդի համար³¹:

Եվ ի վերջո, եթե Ադամայի առաջին ջարդը վերագրելու լինենք տեղական կատավարության անտարբեխությանն, ապա երկրորդ, ընդ սրում իր

չափերով ավելի մեծ ցարդը, անկասկած, «Միտքայուն և առաջադիմութեամբ» կուսակցությունն զատ ոչ որք չենք կարող վերագրել:

1909թ. հուլիսի 23-ին Օսմանյան պատգամավորական ժողովի 124-րդ նիստի ժամանակ ցավակցություն հայտնվեց Էդիրնեի երեսփոխան Հ. Պասպիկյանի հանկարծամահ լինելու կարակցությամբ: Նախագահը ժողովին ծանուցեց հաջորդ նիստի ժամանակ Արամայի դեպքերի վերաբերյալ Յուսուֆ Բեմալի կողմից ներկայացվելիք տեղեկագրի ընթերցման մասին: Հաշվի առնելով հայ երեսփոխան Վարդգեսի համատեղությունները, ժողովը որոշում կայացրեց շարաք օրը կարդալ ինչպես Յ. Բեմալի, այնպես էլ վաղամեռիկ Հ. Պասպիկյանի տեղեկագրերը¹¹: Թեև կանխարդշված, այնուամենայնիվ Հ. Պասպիկյանի տեղեկագրերը այդպես էլ չընթերցվեց Օսմանյան խորհրդարանում: Պատահական չէ, որ երեսփոխարարի ղեկավարները ոչ մի քանք չխնայեցին խափանելու իրենց կուսակցությանը քննադատող և ցարդերը խոստով դատաազարտող Հ. Պասպիկյանի տեղեկագրի ընթերցումն Օսմանյան խորհրդարանում¹²:

1909թ. հուլիսի 25-ին խորհրդարանում ընթերցվեց մի քանի բուրք երեսփոխանների (Յ. Բեմալ, Արիֆ Իսմեթ քեյ, Ալի Մյունիֆ քեյ) կողմից ներկայացված գրությունը, որտեղ հանգուցյալ երեսփոխան Հ. Պասպիկյանի հայրենասիրական ծառայությունները քվեուց զատ առաջարկվեց հանգուցյալի զավակներին թոշակ հատկացնել և կրթության հնարավորություն ընձեռել: Այս առաջարկը հասկանության արժանացավ շատ երեսփոխանների կողմից, սակայն ելնելով «պետական գանձարանի շահերից», չընդունվեց, այն ավարտվեց թուրք երեսփոխանների միջև ծագած վիճարանությամբ և նույնիսկ դառնիճը լքելու երևույթով¹³:

Սրև Արամայի կատարածը միայն հետադիմական ուժերի կողմից կազմակերպված լինեք, բերևս կարելի էր որոշ մեղմացուցիչ հանգամանքներ գտնել, սակայն իթթիհատականների կազմակերպչական դերը ցարդի մեջ և Հ. Պասպիկյանի խորհրդավոր պայմաններում հանկարծամահ լինելն, ավելի էր ծանրացնում ստեղծված անվստահության մթնոլորտը:

Փաստորեն, Օսմանյան խորհրդարանին հայ երեսփոխանների, Արամայի հոգևոր պետերի կողմից ներկայացրած քարթիրները, դիմումները, բողոքները, զեկուցագրերը կատավարության համար ծանրակշիռ արժեք չունեցան: Հարցի հետ կապված ձեռնարկվելիք միջոցներն ու խորհրդարանական քննարկումների ընթացքն այնքան թույլ էին, որ կարծես մոտ 30 հազար հայերի մահը, մլղիտնավոր ոսկիների արժողությամբ գույքի ռչնչացումը այդքան էլ մեծ նշանակություն չունեցան: Հարկ է նշել, որ եթե չլինեին Արիֆ Իսմեթ քեյի, Ռիզա Թեֆիկ քեյի, Էմբուլահ էֆենդիի և ուրիշ անկողմնակալ անձանց նմանները, հավանաբար, մնացածները կրավարաբանին միայն Բ. Դեան կողմից ձեռնարկված միջոցներով: Թեթևա թուրք կատավարության նոր մտավորականությունն էր, որ

հանձն առավ կոտորածի հեղինակ 40-ից ավելի մտաւորման հանցագործներին կախադան հանել, ինչը և զայրացրեց իտալական տարրերին, և Իրֆիհատը մի գաղտնի խարխուղակցության ժամանակ նույնիսկ Հիլմի փաշային դանդիճից հեռացնելու որոշում կայացրեց³⁴:

Թե՛ կենտրոնի, և թե՛ զավատային իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումները բավականին քայլ էին, այն աստիճան, որ Ադանայում ռազմական դաշտում հայտարարելուց 15 օր հետո հայ երեսփոխաններին հարցապնդումներին ոչ մի հասակ պատասխան չտրվեց վնասների չափերի, գնների թվի, կոդուստտի քանակի մասին: Այն մոյն կատավարությունը, որ 8-10 օրվա ընթացքում Կ.Պոլս քերեց 40 հազար զոց և վերահաստատեց ասումնադրությունը, չկարողացավ մի քանի հազար զինվոր տանել Կիլիկիա՝ խռովարարներին պատժելու և քայքայեց ետ վերադարձնելու համար: Փաստորեն, կատավարությունը թրթի վրա մի քանի կարգադրություններ անելով, իր պարտքը ավարտված համարեց:

Կատավարությունը, ջանալով շեղել հասարակայնության ուշադրությունը, պաշտոնապես հայտարարեց, թե Ադանայի ջարդի հանցագործները 15 տեղագիներ են, որոնցից 9-ը՝ թուրք, 6-ը հայ: Ապա քանտարկեցին 213 հայերի ու 149 թուրքերի՝ նրանց հանձնելով զինվորական դատարանին³⁵: Դատավարությունը տեղի ունեցավ փակ դռների նստում, խիստ գաղտնի: Նման պարագան օրինաչափ է, քանի որ այն հատուկ միտումով էր կազմակերպված: Մեծ վեզիր Հուսեին Հիլմի փաշան օտար տերություններից ներկայացուցիչներին խոստացել էր թուրքատրել ներկա գտնվել դատին, սակայն իր խտստումը, քննական է, չկատարեց:

Ինչ վերավերվում է զինվորական դատարանին, ամիրածնյառ ենք համարում փաստել թուրք պատմաբան Չարքի տեսակետները, ըստ որի զինվորական դատարանը ամենաշատը Հ.Պապիկյանի զնկուցագրի հիման վրա մեղավորներին մահապատժի ենթարկելով՝ մեկ անգամ ևս՝ հաստատեց թուրք ալյաբրադատության ալալիքությունը³⁶:

Կիլիկիայի ջարդին մասնակցած տասնյակ հազարավոր ռճրագործները միայն 200-ը տարբեր աստիճաններով դատապարտվեց և քանտարկվեց, որոնց մեծ մասին էլ մի քանի ամիս անց ներում շնորհվեց, քանտում մնացին 86 հոգի, որոնք էլ 1912թ. դեկտեմբերի 20-ին ընդհանուր ներման արժանանալով, ազատ արձակվեցին: Փաստորեն, դրանով փակվեց Կիլիկիայի հազարավոր անմեղ հայերի հաշիվը:

Հարկ է նշել, որ զինվորական առյանի վճռումները զուրկ էին դատատանական և օրինական արժեքներից, որի վատ ապացույց կարող է հանդիսանալ հետևյալ փաստը: Հիշյալ առյանի կողմից վեց հայեր դատապարտվեցին մահվան՝ իբր թե Օհան օղլու խառնությունում հիսուն խալամականների սպանելու համար: Սակայն այստեղ զարմանալիորեն նկատելի է առնված այն հանգամանքը, որ խնդրո առարկա սպանված մահմեդականները այդ խառնության քնակիչներ չէին, նրանք կասկածելի

մայրիկ էին, որոնք զամազան յաղերից էին հավաքված և քնական է, որ հայերին կոտորելու համար էին եկել և նրանց մահը զուգադիպեց հենց հայերի վրա հարձակվելու պահին⁵⁷։ Սա թերում է այն համոզմունքին, որ նույնչափ հանցավոր տեղական կառավարությունը իրական փաստերը ջղախելելու և հանցանքը հայերի վրա քայտելու նպատակով զինվորական ատյանի կազմումից առաջ ըննիչ հանձնախումբ նշանակվեց. «Եթէ յանցանք գտան՝ աղէկ, իսկ եթէ չգտան, սուտ վկաները պատրաստ էին վկայութեան համար»⁵⁸։

Աղանայի դեպքերի հետ կապված 1909թ. մայիսի 22-ին Կ.Պոլսի հասց սրատրիարք Եղիշե նախկուպու Դուրյանը բողոքագիր ներկայացրեց Ռ.Դուանը՝ պահանջելով պատժել հանցագործներին և հատուցել վնասները։ Ջոհրապի առաջարկով Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Եղ. Եպիսկոպու Դուրյանը ի նշան բողոքի հրաժարական տվեց, որի այդպիսով փրկվեց ամենը հայերի կյանք։

Հետագայում Գ. Ջոհրապը ստանձնեց 1909թ. Աղանայի կոտորածից հետո վեց նայ քնտանիքների դատը։ Իրֆիկատականները Ջոհրապին առաջարկեցին նու կանգնել դատավարությունից։ Համոզված լինելով, որ կատավարությունը ամեն ինչ կանի շխտովանելու այդ մեծ անաչդայությունը և դատի շարունակությունը չպետք է ունենա սպասված ավարտ, նա այդ մասին հայտնեց նույն քնտանիքներին, որոնք թույլ էին շարունակել դատը⁵⁹։

Ջոհրապի համառ ցանքերի շնորհիվ Երեսփոխանական ժողովի 66-րդ նիստի որոշման համաձայն 20 հազար ոսկի նպատակ հատկացվեց Աղանայի տուժածներին։ Հետագայում ըննության առնվեց նաև այլ փոխատություններ ու վարկեր տրամադրելու մի շարք խնդիրներ։ Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Կիլիկիայի հայության կրած միայն նյութական վնասը թողք կառավարության տվյալներով հասել էր ընդամենը 96 հազար օսմանյան ոսկու, իսկ Մեզլիսի անդամ Հ.Պապիկյանի կողմից Կ.Պոլսի իշխանություններին ներկայացրած տեղեկագրի հաշվումների համաձայն Կիլիկիայի հայության նյութական վնասը երեք միլիոն օսմանյան ոսկուց պակաս չէր⁶⁰։

Ի հատուցումն Կիլիկիայի միլիոնավոր ոսկու արժողությամբ վնասների՝ Օսմանյան Երեսփոխանական ժողովը ընդհանենը 100 հազար օսմանյան ոսկի ծախսելու որոշում ընդունեց։ Միայն փտահեղի երաշխավոր տնեմայու պարագայում ներկայգործներին ու վաճառականներին տրամադրվեց 50 հազար ոսկի՝ իննգ տարվա ընթացքում մաս-մաս վերադարձնելու պայմանով։ Իսկ որքերի և այրիների համար օսմանյան կառավարությունը որոշեց հինգ տարվա համար տարեկան միայն 25 հազար ոսկի հանձնել Ազգային պատրիարքարանին, իսկ որոշ ժամանակ անց այդ չափը, ինչը և օրինակալի է, 10 հազարի իջեցվեց⁶¹։

Գ. Չոկրասլի բնույղամբ «Ադանայի աղետը մեր ազգի և Օսմանյան հայրենիքի մեծ սազն է, այն մեծ զարկուրանք է և անդաբնամայի. ժայց արդար լինելու համար պետք է ընդունել, որ Օսմ. կառավարությունը աքեց այն, ինչ որ «ներկայ պայմաններու մէջ» քանակոր կերպով կըրնայինք պահանջել իրան»⁴²:

Կատավարությունը զարեց որոշ ժամանակ անց Ադանա ուղարկեց իբթիհատական Ջեմալ փաշային, որը 1910թ. հունվարի 23-ին Ադանայի հայ և բուրք երևելիների խնդրութուն արտասանած իր ճառում այդ կոտորածը գնահատեց որպես քրիստոնյաների կողմից նյութական և մահճեղակամների կողմից քաղցրական վնաս⁴³:

Ամփոփելով վերջ շարաղջվածը գալիս ենք այն եզրահանգման, որ իբթիհատական կատավարությունն, այդուհանդերձ, որոշ քայլեր ձեռնարկեց ոճրագործներին դատական հետապնդման ենթարկելով ու նյութական օգնություններ տալով, որն ինարկե ոչ մի համեմատական չափ չուներ ռնրի ծավալների հետ: Մեր կարծիքով, Ադանան այս իմաստով դարձավ երկրորդների՝ Թուրքիան միատարր ազգի վերածելու արձատական ծրագրի մեկնակետ, մի խթանատայի ազդակ իրենց ցեղասպանական հակամները հետագայում հաջողութամբ իրականացնելու գործում: Քանզի դրանով դրսևորվեց բուրք կատավարող շրջաններին բնույղ՝ մնան հայտարարութուններով իրական փաստերը քողարկելու ցայաօր շարունակվող գործելակերպը: Եվ հայ երեսփոխաններն էլ, որոնք Օսմանյան խորհրդարանում շատ փոքր թիվ էին կազմում, ինչպես մաև ելնելով կայսրությունում տիրող իրավիճակից և հենց բուրքական կուսակցությունների միջև առկա տարածայնություններից, իրենց գործելակերպով հազիվ թե կարողանային բեկումնային փափոխություններ կատարել:

NAIRA BABAYAN

THE 1909 ADANA MASSACRE IN THE DISCUSSIONS OF OTTOMAN PARLIAMENT: THE POSITION OF ARMENIAN DEPUTIES

The present article tries to draw a light on the events of 1909 Adana massacre, in particular it aims to display the position of Armenian deputies in achieving punishment for the criminals, subjecting them to responsibility, providing financial compensation to the suffered people, and, above all, in getting rid of the Turkish blames addressed to them.

Under the pressure of active discussions and demands of the Armenian deputies the Ottoman Parliament undertook certain steps toward balancing the created tense situation; and yet, these casual attempts to punish the criminals could be in no comparison with the scope of the crime itself.

Thus, in conclusion, it becomes obvious that Armenian deputies, very few in numbers, could hardly achieve any crucial results.

ՕԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես Բ.Յ.Թլքլանի, Կիլիկիոյ աղետը, Կ.Պոլիս, 1912, «Աստանայի քարտը և պատասխանատուները», Մուշեղ եղբակույու, Գանձրև և այլն:
2. Տես որ. ՀՀ.Մարտի տոյան, Կիլիկիայի 1909թ. ապրիլի հայկական կոտորածը և եթևասարդ բորրիի պատասխանատվության հարցը- Սերճավոր և Միսիմ Աբեկիի երկններ և ժողովորդներ, հ.Մ. Թարքեհա, Երևան, 1970, էջ 297-318:
3. Ա.Ա.Հանրարյան, Եթևարյորրիի ազգային և հողային քաղաքաշահմոյրյունը և ազատարական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914), Երևան, 1979, էջ 36-37:
4. Հր.Ռ.Սիմոնյան, Թորր- հայկական հարարերորրյունների պատմոյրյունիս, Երևան, 1991, էջ 144:
5. М.Кочар, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, 1988, стр. 178.
6. V.Davidian, The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust, Armenian Review, vol. 41, No 4/164, 1988, 1-3.
7. Եր.Ղ.Սարգսյան, Ռ.Գ.Սահակյան, Հայ ժողովրդի ներ շրջանի պատմոյրյուն ննկագիտումը բորր պատմագրոյրյուն մեք, Երևան, 1963, էջ 16, East Urus, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, s.575.
8. East Urus, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, s. 456-457.
9. S.Кочар*, Тarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ili* kileri, Ankara, 1967, s. 167-168, Talat por* ar* n huz* ralar*, Istanbul, 1946, s.167-168.
10. Karmira Gürün, Ermeni dosyas*, Ankara 1983, s. 174-175.
11. Ա.Փառնազյան, Հայիի ցեղասպանոյրյունը բորր քաղաքական գործիչների հուշագրոյրյուններում, Երևան, 2001, էջ 90-91:
12. Ա.Փարամազ, Կեանքն ու գործունեոյրյունը, Փրավիստևն, 1954, էջ 83:
13. Հայիի ցեղասպանոյրյունը Օսմանյան կայսրոյրյունում, փաստարդրիի և նիսիիի ժողովամու Ա.Գ.Ներսիսյանի խմբագրոյրյունը, Երևան, 1991, էջ 253:
14. Մ.Կարանջեան, Հ.Յ.Գաշնակցորեան պատմոյրիւն, Բ. հատր, Գանիրև, 1950, էջ 16:
15. «Ժամանակ», Կ.Պոլիս, 1909թ., թիվ 148, 11-24 ապրիլ:
16. Meclisi Umumi zeh* i ceridesi, Devre:1 İctima senesi:1, cilt:1, Üçüncü İnikad, 12 nisan 1325 (1909) sal* .
17. V.Davidian, The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust, Armenian Review, vol. 41, No 4/164, 1988, 7-8.
18. «Ժամանակ», Կ.Պոլիս, 1909թ., թիվ 155, 20 ապրիլ -3 մայիս, նաև Բ.Թլքլանի, նշվ. աշխ. էջ 592-597:
19. Ա.Ա.Շաղոյրյուն, Գրիգոր Չոիրապի կյանքի և գործունեոյրյուն տաքիգրոյրյուն, Ա.Էջմիածին, 1996, էջ 202-203:

20. Սկզբում հանձնաժողովի անդամ Յուսուֆ Քեմալի փեխարեն Շեփիզ բնյն էր ընտրվել, սակայն վերջինիս հրաժարականից հետո աստարտրվեց Յուսուֆ փաշայի թեկնածությունը, ու նույնպես մերժեց և արդյունքում ընտրվեց Կաստամունի երեսփոխան Յուսուֆ Քեմալը: Յ.Քերեման, նշվ. աշխ., էջ 607-611:
21. Առանալի եղեմը, Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի (Օսմանեան երեսփոխան Էտիքնի), Կ.Պոլիս, «Կիլիկիա» գրատուն, 1919, էջ 42:
22. Ա.Կարթնյան, Հայ պատագրական շարժման օրիցն, Փարիզ, 1947, էջ 209-210:
23. Մեկյան Ջադի Ռիֆար, Օսմանյան ենդափոխության մութ ժայռերը և Խոփեառի հայաթինը ժրագրերը, Երևան, 1990, էջ 104:
24. Փրոֆ. Վահագն Տատրեան, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական ընձարկումներով, Պալլաս, 1995, էջ 111-112:
25. «Գրիգոր թեթի խմբագիր Իսհան Ֆիրքին, ենթարկվելով դատական հետապնդման, հեռավորվելով շազմից ստանում է Մեծ եղբայրու Հիլմի փաշային, որ իրեն ազատ շարձակելու պարագայում բացելու է շուր գաղափարները: Վարչապետի հետ անձանք հանդիպելուց հետո Ֆիրքին թեթ աքսորի պատիժ ստացավ, սակայն շատ չանցած Ռիյոտրոս հանկարծամահ եղավ: (Փրոֆ. Վահագն Տատրեան, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական ընձարկումներով, Պալլաս, 1995, էջ 112):
26. Հրանդ Գանգրունի, Հայ յեղափոխությունը Օսմանեան ջոմաթիլությունից դեմ (1890-1910), Պէլլոս, 1973, էջ 309:
27. Մ.Սազակ Գիլեան, Պատասխանատուները, Փրալիտեմ, 1916, էջ 100:
28. «Իրականություն», Կ.Պոլիս, Յուլիս 9-22, թիւ 3.875, Յ. Քերեման, նշված աշխ., էջ 616-621:
29. «Առանալի ցարդ և պատմախամատումներ», Մուշեղ Խալիկեառու, Գանիթ, 1909, էջ 25:
30. Ջ.Կիրակոսյան, Երիտրուքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ - դարի 90-ական թթ. - 1914թ.), հ. առաջին, Երևան, 1982, էջ 270:
31. Հրանդ Գանգրունի, Հայ յեղափոխությունը Օսմանեան ջոմաթիլությունից դեմ (1890-1910), Պէլլոս, 1973, էջ 310:
32. «Ազատամարտ», 1909թ., Յուլիս 23/5 օրառոտ, Կ.Պոլիս, N37:
33. «Իրականություն», Կ.Պոլիս, Յուլիս 27-9, թիւ 3.889:
34. Աղչակ Ա. Արջոյանեան, Անհետացող դեմքեր, Գրիգոր Ջոհրազ, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 205-207:
35. Մ.Աղայան, Հայ մողղղի ազատագրական պալլարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 273:
36. Y.G.hark, T'erk devleti hizmetinde Ermeniler 1453-1953, Istanbul 1953, s. 237:
37. Առանալի եղեմը, Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի (Օսմանեան երեսփոխան Էտիքնի), Կ.Պոլիս, «Կիլիկիա» գրատուն, 1919, էջ 38-39:
38. Վեր. Հանթ. Ալճնան, Առանալի եղեմը և Գոնիայէ յուշեր, Նիւ Եորք, 1950, էջ 27:
39. Աղչակ Ա. Արջոյանեան, Անհետացող դեմքեր, Գրիգոր Ջոհրազ, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 182:

40. Ալիշան Ա. Պարամևան, Կիլիգա. Հայկական Քիչիս, Երևան 2001, էջ 192-197, նաև Ե.Բ. Յոթույան, Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920թթ. Երևան, 1987, էջ 31:
41. Յակոբ Յ.Յերզևան, Կիլիկիայ ազգուց, հ. 5, Կ.Պոլիս, 1912, էջ 811:
42. Գ.Յոծրուզ, Հայ պատգամաւորի մը հաշուետւորիմը, Կ.Պոլիս-Ակիստար, 1910, էջ 20-21:
43. Հ.Մ.Պողոսյան, Տնչրումի պատմութլւմն, Երևան, 1969, էջ 369:

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԳՅԱՆ

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԹՈՒՐԶ - ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ՝ ԿԱՊՎԱՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՉԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ՀԵՏ

1917թ. ապրիլի 6-ին, հաղթանալեզով «անկուսացման» վերաբերյալ Մանրայի րեկտորին քարտույտը, ԱՄՆ-ը մտավ համաշխարհային պատերազմի մեջ: Ծնն Վաշինգտոնի ուշադրությունը գեղասգանցապես կենտրոնացած էր եվրոպական գործերի վրա, սակայն Մերձավոր Արևելքը ևս լրջորեն մտնում էր ԱՄՆ-ի նրկաքաղաքական շահերի սևեռոն ևնտաքրքրությունների շրջանակի մեջ: Նկատի ռնենալով Օսմանյան կայսրության անդամակցությունը Նոյակ դաշինքին, 1917թ. ապրիլին ԱՄՆ-ը խզեց իր դիվանագիտական հարաբերությունները նրա ևետ, ձեռնաքահ մնալով, սակայն, պատերազմ հայտարարելուց: Այնուհանդերձ Վաշինգտոնը որոշել էր իրեն վերապահել գործողությունների կատարյալ ազատության թուրքիայի նկատմամբ, առավել ևս, որ Միացյալ Նահանգները վաղեմի տնտեսական ու քաղաքական նետաքրքրություններ ունեյ այդ վիրիարի կայսրության նկատմամբ¹: «Թուրքիան հանդիսանում էր պատերազմի ամենախարտատ ավարը, ալիքի հարտատ, քան Շանգոյներ», - գրում էր աներիկացի Ռ.Բենկերը²: Ուստի պետական դեպարտամենտին հանձնարարված էր առևտարակ մերձավորարևելյան տարածաշրջանի նկատմամբ մշակել հատուկ հանձնարարականներ: Նրանցում շերտվում էր, որ Օսմանյան կայսրությանը աանյվող խնդիրներից Վաշինգտոնին նետաքրքրում է նաև Հայաստանի հարցը³:

Աշխարհամասրտի տարիներին իր կրած մադոկային և նյուրական գոտորությունների դիմաց Միացյալ Նահանգների կատաճարությունը օարդար փոխնատուցում» էր պատանջում Նոյակ համաձայնության գնով իր դաշնակիցներից: Այդ փոխնատուցման գոտու մեջ ամերիկյան կատաճարությունը մացրել էր նաև Մերձավոր Արևելքը, որտեղ փոխնատուցողի դերում պետք է հանդես գար Օսմանյան կայսրությունը: ԱՄՆ-ի քաղաքական կրանքի աչքի ընկնող դեմքերը այդ աարիվ հանդես լին նկել մի շարք հայտարարություններով: Այսպես, պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսո-

նր հաշտարարել էր. «բուրքերը, քրիստոնյաների այդ մարդասպանները, պետք է վանդվեն Եվրոպայից»⁴: Իսկ համրապետական կոնգրեսին, ԱՄՆ-ի նախկին սրբեզվեցիմտ Ռեադոր Ռուզվելտը 1918թ. սեպտեմբերին 6-ին կոնգրեսում հայտարարել էր. «Օսմանյան կայսրությունը պետք է տասարվի, բոլոր սուրյնկա ժողովուրդները պետք է ազատություն ստանան, քարրի պետք է բշվի Եվրոպայից. Հայաստանը պետք է ազատ լինի»⁵:

1918թ. հունվարի 8-ին Վադրո Վիլսոնը ուղերձով դիմեց կոնգրեսին, որը հայտնի է Վիլսոնի «14 կետեր», կամ վիլսոնյան խաղաղության ծրագիր անունով: Այն հետպատերազմյան շրջանում նոր աշխարհակարգի ստեղծման վերաբերյալ մի ծավալուն ծրագիր էր: Ամերիկացի պատմաբան Ռ. Վիլյամսի կարծիքով. «14 կետերը» նպատակ ունին «վերակառուցել միջազգային հարաբերությունների համակարգը աներկյան սկզբունքներին համապատասխան և դրանով իսկ հնարավոր դարձնել Միացյալ Մեղանգների տիրապետող դերը աշխարհի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում, չլիմելով մեծ պատերազմների»⁶:

Վիլսոնի ծրագրի 12-րդ կետը վերաբերում էր Թուրքիային. «Օսմանյան կայսրության բոլորական մասերը, իրենց ներկա կազմով, պետք է ստանան ապահովված և իստատաուն ինքնիշխանություն, սակայն ներկայիս բուրքերի իշխանության ներքո գտնվող մյուս ազգությունները պետք է ստանան իրենց գոյության աներկրա երաշխիք և ինքնուրույն զարգացման բազարձակորեն անխախտելի պայմաններ: Դադարանելը պետք է միջազգային երաշխիքների ներքո մշտապես բաց լինի նախկին ազատ անցման և բոլոր ազգերի առևտրի համար»⁷:

«Համընդհանուր հաշտության մասին» կոնգրեսում արտասանած իր ճառում Վադրո Վիլսոնը հաստիկ անդրադարձավ նաև հայկական հարցին, այն դիտարկելով նոր աշխարհակարգի ստեղծման տեսանկյունից: Այդ հարցի արծարծումով սրբեզվեցիմտը անշուշտ արտահայտում էր Ամերիկայում առկա հասարակական կարծիքը: Սակայն կատարածից վեր է, որ քաղաքականության մեջ իդեալիզմը յրացատող այդ գործիչը դրսևորում էր նաև իր սուրյնկելով, անմնական իսկություններ: Դա անբարեաց էրևում է այդ հարցի վերաբերյալ նրա կատարած բոլոր հայտարարություններում: Այսպես, 1918թ. ապրիլի 22-ին նա ասել էր. «Դ-որ կարող եք հովատացած լինել, որ ես խոր հետաքրքրություն եմ տածում Հայաստանի ճակատագրի նկատմամբ»: Իսկ 1918թ. նոյեմբերի 18-ին սրբեզվեցիմտը գրում էր պետական քարտուղար Ռորերտ Լանսինգին. «Իմ հետաքրքրությունը հայերի նկատմամբ խորն է և իմ համակրանքը նրանց նկատմամբ իրար մեծ է»⁸: Թերևս սրբեզվեցիմտի այդ դիպրոքոշման պատճառով 1918թ. սեպտեմբերի 21-ին Վիլսոնին ներկայացված ծավալուն հուշագրի մեջ չշլափվում էր նաև Հայաստանի ապագա տրատտուտի վերաբերյալ հարցը: Ըստ պետական քարտուղարի ատուպարկի, այն պետք

է անցներ մի սրև երկրի, կամ երկրների խմբի հովանավորության տակ: Սակայն Լանսինգը դեռևս չէր նշում, թե որ պետությունը նկատի ունեն: Այսպիսով, Ֆրանգոսայն ակնհայտ էր, որ ԱՄՆ-ը միախաղաղաբանական աշխատանքներ էր իրականացնում դաշնակիցների առջև Օսմանյան կայսրության ժառանգությունից իր բաժինը ստանալու համար հարց բարձրացնելու աղդությանը: 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրելով Մուդրոսի զինադադարը, երկտարեական կառավարությունը առիպված էր ընդունել պատերազմում իր պարտությունը: Պատասխանատվությունից խուսափելու համար իթթիհատի պարագլուխները վախոտի դիմեցին արտասահման: Երկրի քաղաքական կյանքի իրական տերը դարձավ 1918թ. ամռանը գահ բարձրացած սուլթան Մեհմեդ VI Վահիդդինը: Օրակարգում դրված էր Օսմանյան կայսրությունը մասնատելու հարցը:

Հենց այդ օրերին թուրք ազգայնականների ապագա պետագլուխ Մուստաֆա Էնալը որոշում է Ստամբուլից մեկնել Արևելյան Ամատոլիս, որտեղ գոյություն ունեին առավել քարեմապատ ուսգմատորտեզիական և քաղաքական պայմաններ կազմակերպելու դիմադրության շարժում Թուրքիայի անդամահատման ծրագրերի դեմ: Նա արագորեն Ամատոլիսյում կազմակերպեց իշխանության այլընտրանքային կենտրոն:

Այդ շարժման նշանակությունը ինչպես մասշտաբների, այնպես էլ քաղաքական նշանակության առումով անհրաժեշտ խորությամբ չգիտակցվեց, կամ գոցե թերազնահատվեց, Ամտանտի անկույտներն էլ կազմեց: Դժբախտաբար Հայաստանում ևս ընդունակ չեղան այդ դեպքերը քավարար խորությամբ վերլուծության ենթարկելու, որի հետևանքով «ժայկական հարցը» այդպիսով ունեցավ ծանր ու անդադունալի կուրսստներ: Թուրքական պետությունից քաղաքական անջատման հայ ժողովրդի խճելու քախվելով թուրքական վերնը ապրող նացիոնալիզմի ալիքին փշուր - փշուր եղան:

Մինդեռ Ամատոլիսյի խորքերում թուրք միլի ազգայնականների նախապես փոքրիկ խմբակը հետզհետե ուժ հավաքելով դառնում էր տարածաշրջանի իրադրությունների վրա ազդեցություն ունեցող լուրջ գործոն:

Կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում համեմատ Թուրքական Ազգային մեծ ժողովի, քեմալական շարժումը ստեղծեց նաև կառավարություն, որի հետևանքով քեմալականները դարձան Ամատոլիսյի, իսկ քիչ ավելի ուշ նաև ողջ փոքր Ասիայի իրական տերը:

Թուրքիայի անդամահատման սպառնալիքը շարունակում էր կախված մնալ երկիշխանության պայմաններում ապրող երեքմիկ հզոր պետության վրա: Նրա ճակատագիրը լուծվելու էր երկուսսայում, Փարիզի խորհրդածաղվում, որտեղ որպես թելադրողներ հանդես էին գալու

Թուրքիայի վաղեմի «բարեկամ», իսկ պատերազմի ժամանակ ռեզին բշնամի դարձած Անգլիան և Ֆրանսիան: Սակայն միջազգային առաջադեմ ուժերն ու ազնի ազդու ճեղք էր ենչում նաև Ամերիկայի ժայռը, որը համձինս իր «նոր առաքյալ» պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի «14 կետերի» ավետում էր միջազգային հարաբերություններում նոր այդպիսի կարգեր հաստատելու դարաշրջան բացվելու մասին: Բնական է, որ դա Թուրքիայում անխոսափելիորեն արթնացնելու էր ոչ միայն նոր հույներ, այլև հարթամակամ պետությունների հակաառաջդիմության վրա խաղաղու թուրքական վարպետ դիվանագիտության համար բացելու էր վիրիսայի ենարկավորություններ սրուշակի քաղաքական խնդիրներ լուծելու համար:

1919թ. հունվարի 18-ին փոխադարձ մրցակցության, բախումների, հակասական ծրագրերի և բացահայտ պայքարի պայմաններում բացվեց Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսը: Նրա բացման պահին Եռյակ համաձայնության յուրք երկրները այսին հատակեցրել էին իրենց դիրքորոշումները «թուրքական ժառանգության» հարցի վերաբերյալ: Սակայն հասկանալի է, որ սպասվում էր համառ և անզիջում դիվանագիտական պայքար, քանի որ կողմերից ոչ մեկը չէր պատրաստվում առանց մարտի հրաժարվել իր հավակնություններից այն տարածքների նկատմամբ, որոնց տիրապետումը նրանց խոստանում էր կարևորագույն տնտեսական և աղբյուրային կարևորագույն օգուտներ:

Չհակամոռն խաղաղության պայմանագիրը կառուցվում էր Վիլսոնի «14 կետերի» եղանակով: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը վստահ էր, որ իրեն ենարկվորություն է տրված անմիջականորեն դիմելու ժողովուրդներին, նրանց կառավարությունների գլխի վրայով⁹¹: Սակայն Անգլիայի և Ֆրանսիայի վարչապետներն ու արտասերին գործերի միջխտրները Վիլսոնի առաքելությանը նայում էին միանգամայն այլ աչքով: «Մեր վագր» ժողովուրդները, օրինակ, «14 կետերը» դիտում էր որպես քարոզական կարգախոսներ, իսկ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի կողմից գովաբանվող «ժողովուրդների դաշինքը» նա համարում էր գրքային մարդու միամիտ երազանք: Նշելով, որ անձամբ ինքը բարձր է գնահատում Վիլսոնի գաղափարները, Կլեմանտոն անմիջապես ավելացնում էր, որ սակայն արդեն երկու հազար տարի առաջ «միջխտուր և քարոզում էր գաղափարներ, գործնականում ցույց չտալով, թե ինչպես կարելի է դրանք կյանքում իրագործել»:

1919թ. մարտի 20-ի գաղտնի նիստում Վիլսոնը առաջին անգամ տեղեկանում է Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ գաղտնի պայմանագրերի, մասնավորապես 1916թ. Մայքս – Պիկոյի պայմանագրի, գոյության մասին: «Մայքս – Պիկո,- հետազայում ոչ առանց արկագծի նշել է նա,- դա ենչում է որպես թեյի վաճառքի նոր դնկելություն, գաղտնի դիվանագիտության տիպիկ օրինակ»: Դրանորիզով գաղտնի պայմանագ-

րնրի վերաբերյալ իր կտրուկ բացասական վերաբերմանը, այդ ճիշտի ժամանակ Վլադմիր հայտարարեց, որ ինքը չի ճանաչի տարածքային հովանավորությունները, երևի դրանք հիմնված չեն կառավարիչների համայնության վրա:

Կոնֆերանսի սկզբնական շրջանում բուլղարական հարցը ընկախության առանձին քննարկման չէր ենթարկվում: Այն համոզեցում էր մի յուրատեսակ «ծանրադրամ» այլ հարցերի, գլխավորապես եզրույթական խնդիրների հետ առնչվող հարցերի քննարկման ժամանակ: Սակայն թեև թուրքիան պարզավորապես պետության էր, հնարավոր չէր միան հարվից դուրս գցել:

Փարիզի խորհրդածողովում օսմանյան շահերը պաշտպանելու համար Ֆրանսիայի մայրաքաղաք էին մեկնել մեծ վեզիր Դամադ Զեյդոֆաչան և նախկին մեծ վեզիր Յեվֆիկ փաչան: Այդ առիթվ Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Լորին գերազանցություն մեծ վեզիրը, անկասկած, բոլոր ջանքերը կգործադրի կոնֆերանսում օտտոմանյան շահերը պաշտպանելու համար: Այդ շահերի մեջ, որոնց պաշտպանությունը բացարձակապես անհրաժեշտ է ազգի համար, առկա են երկու հիմնական կետեր. 1. պետության ու ազգի լրիվ անկախությունը, 2. երկրի այն մասերում, որոնք իրենց կազմով գերազանցապես բուլղարական են, մեծամասնությունը չպետք է գոհարելի վերջնականությանը: Անհրաժեշտ է, որ այդ երկու կետերի կապակցությամբ գլխավորում ունենա կատարյալ համաձայնություն Փարիզ մեկնող պատվիրակարչյան ժյուզիի և ազգային գիտակցության ձևական պահանջների միջև: Հակառակ դեպքում ազգը կաղտ է հայտնվել ողբալի վիճակի մեջ և կանգնել մի շարք անուղղելի փաստերի առջև»¹⁷:

Վերջապես 1919թ. հունիսի 17-ին Դամադ Զեյդոֆ փաչային բուլղարական հանդես գալ Փարիզի խորհրդածողովում: Նա փորձում էր օգտագործել Վլադմիրի «14 կետերը» ի շահ կայսրության ամբողջականության պահպանման: Նա երիտթուրքերի կողմից քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ, իրականացված հանցագործությունները հսկայաբանում էր այն աղետների հետ, որոնք պատերազմի ժամանակ բաժին էին ընկել «երեք միլիոն մահճեղակամների»: Սակայն Զեյդոֆ փաչայի ճարպիկ «փաստարկումները» ոչ մի ազդեցություն չգործեցին խորհրդածողովի մասնակիցների վրա:

Կլեմանտոն Եչեգ, որ մեծ վեզիրը «բուլղարիկն չի որոնում նկատության խառնելու կառավարության (երիտթուրքական Վ.Բ.) գործած ուղիների համար»: Մյաժամամակ նա վճռակամորեն մեթոջ Զեյդոֆ փաչայի այն պնդումը, թե իբր «թուրքիան միշտ լավ վերաբերմունք է ունեցել իր նպատակ ազգերի նկատմամբ, որ Օսմանյան կայսրության պահպանումը անհրաժեշտ է աշխարհի կրոնական հավասարակշռության պահպանման համար, որ քաղաքակրթությունը և աղյալությունը պահանջում են

լիվ սրահաբանի Օսմանյան կայսրության նախապատերազմյան տարածքները և այն: «Ոչ Եվրոպայում և ոչ էլ Ասիայում անհնարին է գտնել մի երկիր, որտեղ բարձրական կայսրության տիրապետության ընթացքում չճվագեր նրա նյութական բարեկեցությունը և ամբողջովին անկման չենթարկվեր նրա նյութական մակարդակը: Ժողովրդային նորագույն պատմությունը չի կարելի ծամարել որսխտության ու նպարտության ակտեր»,- այսպիսի բառերով էր եզրափակում իր խոսքը Կլեմանտոն¹²:

Հունիսի 23-ին բարձրական պատվիրակությունը դաշնակիցներին ներկայացրեց մի հուշագիր, որտեղ կոնկրետացվում էին բարձրական տնտեսկետների Օսմանյան կայսրության առանձին մասերի հետագա ճակատագրի վերաբերյալ: Այդ փաստաթղթում ոչ մի նկատարություն չկար Կ.Պոլսի և Ենոպլեների վերաբերյալ, իսկ Հայաստանի մասին խոսող մ ճշուշապատ կերպով ասվում էր, որ «եթե Երևանում ստեղծված Հայկական հանրապետությունը» ճանաչվի դաշնակիցների կողմից, ապա Օսմանյան պատվիրակությունը կհամաձայնվի քննարկել (ad referendum) նրա հետ սահմանային գիծը»¹³:

Դամադ Ժերիդ փաշայի հուշագիրը ամբողջապես մերժվեց կոնֆերանսի կողմից: «Լուրդո Վիլսոնը հանդես եկավ կարուկ նայտարարությամբ. «Մենք նրանց լսեցինք, սակայն նրանք դրսևորեցին առողջ դատարարական կատարյալ քացալկայություն... Երանք կարծում էին, բն կոնֆերանսը թողնովին անտեղյակ է պատմությանը և պատրաստ է կուլ տալու աներևակայելի սուտը»: «Ավելի լավ է, որ թողքերք մեկնեն Փարիզից»¹⁴:

«Չորսի խորհուրդը» Օսմանյան պատվիրակությանը պատասխանեց մի նուտայով, որտեղ աներկիմաստ ձևով ասվում էր, որ թողքերք չեն կարող հայս դենի պաշնակիցների ներդամտության վրա, որ նրանք «ընդունակ չեն կատավաքելու այլ ռասաների», որ անուսարակ «ծըրքը ընդունակություն չեն դրսևորել խաղաղ ճանապարհով զարգացնելու այն, ինչ ձեռք են բերել ռազմական ճանապարհով»¹⁵:

Քննալականները, որանք ոչի-ուչով հետևում էին Փարիզի խորհրդածուրվի աշխատանքներին, խիտտ դժգոհ էին, որ Դամադ Ժերիդ փաշայի բերանով արձարձվել է Հայաստանի վերաբերյալ հարցը: «Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավամքների պաշտարամության» քննկարության ներկայացուցչական կոմիտեի անունից հրապարակված ողերձում, ուղղված Ստամբուլի բնակչությանը, Մուստաֆա Քեմալը գրում էր, որ Ստամբուլի սուլթանական կառավարությունը Փարիզի կոնֆերանսում մեծ վեզիրի բերանով հայտարարել է, որ ինքը դեմ չէ, որ «արևելյան նահանգներում ստեղծվի մավալուն Հայաստան»: «Արևելյան վլայերների բնակչությունը շատ է դառնացած այդ փաստով և իրեն պարտավորված է համարում պահանջել քաղաղություններ», - նշում էր Մ. Քեմալը¹⁶:

1919թ. մայիսի 21-ի «Երեքի» նիստում Լրոյ Ջորջը առաջ քաշեց բուրքակահանքի կարգավորման նոր տարրերակ: Նա նայումնեց իր կատարյալ պարտքատակամտությունը ոչ միայն հաստատելու իր մախկին սրբույունը ԱՄՆ-ին փոխանցելու և Վոլսի, Ֆեդուցմերի և Հայաստանի (Կիլիկիայով հանդերձ) «լրիվ մանդատը», այլև լրացուցիչ կերպով ԱՄՆ-ին տրամադրել Անատոլիայի նկատմամբ, ինչպես նաև Ռուսաստանատանի, Ադրբեջանի և որչ Կովկասի շրջանի «ծամանակազոր մանդատը», մինչև «ուսական պարբննի լուծումը»¹⁷: Այսպիսով, այդ «միասնական մանդատի» տարածքն ընդգրկում էր և Վոլսից ու Ֆեդուցմերի գոտուց մինչև Բաքու ընկած շրջանները, իր մեջ ընդգրկելով նաև ողջ «Թուրքահայաստանը, Ռուսահայաստանը և Պարսկահայաստանը»:

«Հայաստանի և Վոլսի նկատմամբ մանդատների նետակապը նամայատասխանում էր մախուզան Վլադնի խնայելնրին: Նրան հարկ չկար համազելու», գրում էր Լրոյ Ջորջը¹⁸: Իսկպպես Վլադնր հանույշով նամածայնվեց վեքցնեչ այդ տարածքների նկատմամբ մանդատի իրավունքը, սակայն զգուշորեն վերապախում անելով, որ այդ հարցը պետք է վերջին հաշվով լուծի ամերիկյան ժողովուրդը: Վլադնյան «Կ. Պոլսից մինչև Կովկաս» միասնական մանդատի տեսակետը խարսխված էր այն հիմնարար գաղափարի վրա, որ տարածաշրջանում տարրեր ազգերի ու ժողովուրդների, նետևարար տարրերի շահերի գալուրյունը, պարտաղիր պայման է առաջադրում, որ այդ վլիխարի տարածքը գտնվի մեկ ուժային կենտրոնի հովանավորուրյան տակ, այդպես խողաղուրյունը մշտապես կրացակայի աշխարհի այդ պալլուրյունավտանգ գոտուց: «Թուրքիայում մանդատների գծով միջազգային հանձնածաղուվի» ամերիկացի անդամներ Հների Քինգը և Չարլզ Կրեյնը այդ միտքը ձևակերպում էին նետևյալ կերպ: «Փոքր Ասիայում տարրեր պետուրյունների պարբնները խիստ փոխկապակցված են, որպեսզի նետարազոր լիններ հովանավորուրյունը նամանարարել տարրերի մանդատուրներին, ուրոք անխտասակելուրեն միմյանց նետ կնտմեն րախման մեջ»¹⁹:

Ամերիկացիները նաև այն կարծիքին էին, որ տմտեսական տեսակետից Փոքր Ասիան և Անդրկովկասը իրենցից ներկայացնում են մի անրամանելի ամրոցուրյուն, որը հողատար մանդատուրի տեսակետից անկարելի է րածանել»²⁰: Գննելուալ Հարրուրլի առաքելուրյան կարծիքով²¹ միասնական մանդատի դնացում «նայեղը և րոցքերը կլինեն հարևաններ, երկու կան երեք մանդատի դնացում հակառակուրդներո: Վերջապես Հարրուրլի հանձնածաղուվի կարծիքով, հայկական հարցը կարելի էր լուծել միայն այն դնացում, երբ ողջ Փոքր Ասիան գտնվեր մեկ պետուրյան՝ տվյալ դնացում ԱՄՆ-ի հովանավորուրյան տակ:

Անատոլիայի մանդատը ամերիկացիներին հանձնելու որոշման դն ղժգոտուրյան ձայներ ննչեցին միայն ֆրանսիական պարտվիրակուրյան կողմից: Կենանան ղժգոտում էր, որ ինքը տվեց Մաուրլը, տվեց Պաղես-

տիներ, ոչ մի կերպ չի կարողանում ստանալ Միրիան, իսկ այժմ իրեն գրկում են մահ Անատոլիայից: Եւ նույնիսկ համարձակվեց նկատել, որ «վտանգավոր է ԱՄՆ-ին մտցնել Փոքր Ասիա»: Մադրի ենթարկելով Վիտանի և Լյույ Ջորջի «ճամաբուսակությունները» «մահմեդական աշխարհի նշանակութեան մասին», Կոնստանտնուպոլսի հայտարարեց, որ Կ.Պոլսից ու Հայաստանից բացի եթե Ամերիկային տրվի մահ նրանց միջև ընկած Անատոլիան, ապա դա առաջ կբերի «արատալիտոմ ողջ եմրուպական աշխարհում»²²:

Յրանախայի վարչապետը առիթը չկորցրեց բռնուտ սարկազմով դիմելու Վիլսոնին. «Երբ դուք դադարեք մախազահ լինելուց, մենք ձեզանից կսարքենք Մեծ բուրջ» (Ժամանակին Էվրոպայում այդպես էին անվանում սուլթանին Վ.Ր.)²³:

Գաղտնիք չէ, որ Մերձավոր Արևելքում անգլիական բաշտանքների գլխավոր օբյեկտը Կ.Պոլիսն էր և մեղացները: Սակայն դրանց նկատմամբ մանդատը առաջարկելով ԱՄՆ-ին ըստ երևույթին Լոնդոնը ծրագրել էր բազմաբաշտ մի կոմբինացիա: Ամենայն հավանականությամբ այդ առաջարկը կլուծ էր փորձարարի բնույթ: Միանգամայն հնարավոր է, որ Ամերիկայի մերժումից հետո մախաստեպուտ էր բարձրացնել անգլիական մանդատի վերաբերյալ հարցը:

Առեւտարակ Փարիզի կոնֆերանսում առավել բարդ խնդիրը ոչ թե «օտարոճանյան ժառանգության» անգլիական կամ ֆրանսիական, այլ ամերիկյան բաժնի որոշումն էր: Նկատի ունենալով, որ այդ կոնֆերանսում ԱՄՆ-ը ակտիվ ու եռանդան հետաքրքրություն էր դրսևարում մեծավորարևելյան գործերի նկատմամբ և օկսել էր հավակնել ղեկավար դերի «բուրջական խնդիրը» լուծելու հարցում, Անգլիան և Ֆրանսիան դիմում էին ճարպիկ դիվանագիտական խուսամսավումների Վաշինգտոնի հետ բաց առնակատումից խուսափելու համար: Նրանք միանգամայն համզվառ էին ընկալում ամերիկյան այդ ակտիվությունը, որովհետև ամերիկացիները հենց սկզբից հավակնություններ չէին ներկայացնում Օսմանյան կայսրության արարական տիրույթների նկատմամբ, իսկ ամենակարևորը նրանք Մերձավոր Արևելքում չունեին ոչ մի զինվոր, հետևաբար այդ տարածաշրջանում նրանց կողմից որևէ տարածքի ձեռք բխումը գործնականում ենարավոր չէր: Բացի այդ, մախազահ Վիլսոնի քաղաքական դիրքերը հենց բուն Միացյալ Նահանգներում այդ ժամանակ լրջորեն բուրացել էին. նրա երկրորդ մախազահական ժամկետը այդին ավարտվելու վրա էր. 1918թ. միջամկյալ ըմտությունների հետևանքով նրա կողմից ղեկավարվող դեմոկրատական կուսակցությունը կոնգրեսի գույք պալատներում կողոպտեց մեծամասնությունը. երկրում և Կապիտոլիում աճում էր ընդդիմությունը նրա արտաքին քաղաքականության նկատմամբ, որը իսասարակական կարծիքի և կառավարող վեր-

մախաւի ազդեցիկ ուժերի կողմից գնահատվում էր որպէս մախաւաւոր, բանկ և քիչ աջոյունավետ:

Վ Անշաշտ քաղաքապետը ու բրձված քաղաքական գործարարներ Լայոյ Ջորջը և Կոնստանտին հասկանում էին այդ քոյոյը և չէին կարողանում ի շահ իրենց օգտվել այդ քոյոյից: Ի վերջոյ նրանց այդ հաշիւարկները ճիշտ դարս եկան: Ինչպէս հայտնի է, 1919թ. նոյեմբերի 19-ին ամերիկեան սեմաւոր հրատարակեց Յուրքիայի նկատմամբ մանդատը վերցնելուց: Կրսնից հետո, 1919թ. դեկտեմբերի սկզբից, ամերիկեան սրտագամակորները գործնականում դադարեցրին իրենց մասնակցութեանց Փարիզի խաղաշուքեան կոնֆերանսի աշխատանքներին: Ըստ Լուսիայի ամերիկեան սեմաւոր վերտիշյալ քվարկութեանը իրենով նշանակուում էր նաև քաղաքական ավելի խոշոր նշանակոյրոյն ունեցող երևույթի հատուտագրում, դա այն էր, որ ԱՄՆ-ը հեռանում էր «Արսալեան համակարգին» մասնակցութեան քերելուց:

Սա նշանակում էր նաև, որ Օսմանեան կայսրութեան բաժանման հարցը վերադարձավ իր երակետային դիրքին (1916թ. Սալթա-Պիլդի սլաշմանագիւրը) և որպէս գործող անձինք առկարեկում դարձյալ ճնում էին Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնց միջև դիվանագիտական տակաւորոյրոյնները ժամանակ առ ժամանակ ընդունում էին միեմանց նկատմամբ զենք շաչեցնելու քնույք:

Յուրքիայի նկատմամբ ամերիկեան միասնական մանդատի հարցը տարբեր ձևով ընկալվեց Մուստաֆայի կատակաւորութեան և քեմալականների կողմից: Մուստաֆուան քոյրքական քաղաքական գործիները և մտավորակամութեան մի որոշ մասը, ինչպէս նաև հասարակական որոշ շրջանակներ մեծ հաշիւը էին կարում ԱՄՆ-ի հետ՝ երկրի կրամ արտոտութեանից առտակ վորը վնասներով դուրս գալու համար: Նրանց ԱՄՆ-ին դիտում էին որպէս Մերմակը Արևելքում ավելի քիչ հետաքրքրութեաններ ունեցող երկրի, հետևարար նաև ավելի սրակաս վտանգավոր, քան Անգլիան, որը նրանց կարծիքով իրենից ներկայացնում էր քոյրք ժողովրդի անկախութեան ու ազգային ձգտումների համար սրտանալիք ներկայացնող առաջին պետութեանը: Այդ շրջանակները գտնվում էին վիզանյան հոշակագրերի ուժեղ ազդեցութեան ներքո:

Արտանալուվելով այդ մասին, Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «սլաշտված և զինաղաղայ կնքելու հարկադրված Օտտոմանեան կայսրութեանը, ինչպէս միրածը դիտող անցույթ, մի որոշ ժամանակ աւշում ու հիացած էր այդ սկզբունքների միջրարական տեսարանից»²⁴: Վիլսոնի «14 կետիլը» Մուստաֆա Քեմալը գնահատել է որպէս Յուրքիայի ազգային շահերին չհակասող դրաշրենը: 1919թ. դեկտեմբերի 30-ին Անգլոսայի նոտարները առջև արտաստմամ ճաւում նա առել է. «Այդ ծրագիլը ժողովուրդներին ապակուվել է ինքնաշոշման իջակուցը: Նրա 12-րդ կետը քա-

գատապես վերաբերում է մեզ, մեր պետությանը և մեր ժողովրդին: ... Այն ընդունելի է մեզ համար:

Յուրքական մի շարք ազդեցիկ գործիչների կարծիքով միայն ԱՄՆ-ի վրա հենվելով հնարավոր կլինեն անդամալուծել Անգլիայի «բուրժուական քաղաքականությունը» (ինա՛ Յուրքիայի մասնատումը ՎԲ.): Նրանք համոզված էին, որ «Եղևակյզոնով» առաջնորդվող Ամերիկյան աշխարհում միակ պետությանն է, որը կարող է օգնել Յուրքիային ելք գտնելու իր անհուսալի վիճակից և բացի այդ, միայն ԱՄՆ-ի քարեկամական օգնությունը բուրժուական ազատ համաձայնության հիմքի վրա, կարող է վերականգնել խաղաղությունը Մերձավոր Արևելքում:

Մակայն Ստամբուլի քաղաքական դաշտում առկա էին նաև այլ ուժեր, օրինակ, իշխան Մաքսահեյրլինի կողմնակից յափավոր իթթիլյաֆականները, որոնք հանդես էին գալիս հօգուտ Յուրքիայի նկատմամբ անգլիական մանդատի և չէին ընդունում, ավելին, սքայքայում էին ամերիկյան մանդատի ընդունման դեմ:

1919թ. հուլիսի վերջին և օգոստոսի սկզբին Էրզրումում տեղի ունեցած «Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության» կոնգրեսում պաշտոնապես քննության չենթարկվեց Յուրքիայի նկատմամբ ամերիկյան մանդատի հարցը, հավանաբար այն պատճառով, որ բուրժուականականների կողմից այն դեռևս գտնվում էր ուսումնասիրության և հստակեցման էտապում: Մակայն կոնգրեսի եզրավակիչ քանակում այնուամենայնիվ արձանագրվեց. կոնգրեսը ցանկալի է համարում «պահպանել երկրի կողմից» գիտական արդյունաբերական կամ անտեսական օգնությունը Յուրքիային, եթե այդ պետությունը ուսնձգություն չի կատարի «բուրժուական տարածքների և Յուրքիայի անկախության նկատմամբ»²⁷:

Մինչև «Իրավունքների պաշտպանության ընկերության» Սցվասի կոնգրեսի գումարումը (1919թ. սեպտեմբեր), Ստամբուլում բուրժուական գործիչների և ամերիկացիների միջև (Զինգ - Կոլյոնի և այլն) ընթանում էին ինտենսիվ շփումներ: Այդ գործիչները աշխատում էին համոզել քննադատականներին, որպեսզի առաջիկա կոնգրեսում հստակորեն ճշտվի Յուրքիայի վերաբերմունքը ամերիկյան մանդատի նկատմամբ: 1919թ. հուլիսի 25-ին Բեքիր Մամի բեյը Մուստաֆա Բեմալին և Ռեյտի բեյին գրած նամակում մանդատի մասին արտահայտվում էր հետևյալ կերպ. «Այգլուներեն անկախությունը, ինտրկե, ցանկալի է: Բայց միաժամանակ կատարելիք վեր է, որ եթե հայտարարվի լրիվ անկախություն, ապա կայսրությունը կբաժանվի մի քանի գոտիների: Նման հանգամանքներում, ինտրկե, ավելի զեղտոպատելի է մանդատը, որը երաշխավորում է մեր տարածքային անձեռնմխելիությունը, քան անկախությունը երկու կամ երեք վիլայեթների սահմաններում: Գտնում եմ, որ լավագույն լուծումը, որը կարող է ընդունել ազգը, դա խնդրելն է, որ հաստատվի Ամե-

քիկայի մանդատը որպակի ժամկետով, տարածքի ամբողջականության, սահմանադրության ու արտաքին հարաբերությունների իրավունքի պահպանման պայմանով»:

Բեքիր Սամի քեյը հարգարժան էր նաև, որ այդ հարցի կապակցությամբ ինքը Մուստաֆա զուտեղ է ամերիկյան ներկայացուցչի հետ, որը հանգամանորեն ծանոթացրել է իրեն ամերիկյան մանդատի պայմանների հետ, միաժամանակ առաջարկելով դիմել Վիլսոնին, ամերիկյան սենատին ու կոնգրեսին գործին ընթացք տալու համար:

Բեքիր Սամի քեյը այդ բողոքին ավելացնում էր, որ ամերիկյան ներկայացուցչի խոստացել է ապահովել Մրվասի կոնգրեսի կողմից ընդունված պատվիրակության մեկնումը ԱՄՆ ամերիկյան ռազմաճակով²⁶:

Իր պատասխանն զարտնագրված նամակում Մուստաֆա Քեմալը գրում էր, որ ողջ Մրվասի կոնգրեսի ընթացքում պաշտպանվում էր պետության ու ազգի կատարյալ անկախության պահպանման անհրաժեշտության մասին տեսակետը: Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար չի համարվում կոնգրեսի ուղղակի քննարկմանը դնել ամերիկյան մանդատի հարցը, առավել ևս, որ ինչպես գրում էր Մ. Քեմալը, «այդ մանդատի իմաստը մեզ համար ևս դեռևս լրիվ պարզ չէ»²⁷:

Բեքիր Սամի քեյին ուղղված իր հաջորդ նամակում կասկածամիտ, զգույշ ու պրագմատիկ քննարկման շարժման արտագույնը գրում էր. «որով ավելք ձեր կարծիքն իմանալ մեկ այլ հարցի առթիվ, ինչպիսի՞ք են այն օգուտները, որ իր համար ապահով է ամերիկյան կատարարությունը, պատրաստակամություն հայտնելով իր վրա վերցնել մանդատը, որը կարող է բազում դժվարություններ ստեղծել ԱՄՆ-ի համար: Ո՞րն է ամերիկացիների շահագրգռվածության պատճառը, առհասարակ ինչպիսի՞ք են նրանց մտադրությունները թուրքիայի նկատմամբ²⁸: Այնուհետև, ինչպիսի՞ք են լինելու Օսմանյան պետության սահմանները, արդյոք նրանք համընկնում են կայսրության միջպատեղազմական սահմանների հետ թե ոչ, ինչպիսի՞ տարածայնություններ կան անգլիացիների ու ամերիկացիների միջև, արդյոք անգլիացիները ևս ձգտո՞ւմ են ստանալ թուրքիայի մանդատը, ինչո՞ւ ամերիկացիները կրածարվեցին Հայաստանի նկատմամբ մանդատից և այլն»:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Խալիդե Էդիպի 1919թ. օգոստոսի 10-ի նամակը Մուստաֆա Քեմալին: Նա Ամերիկայի ժամանակավոր մանդատը թուրքիայի համար համարում էր չարաց փոքրագույնը հետևյալ պատճառներով. ամերիկյան մանդատը ի վիճակի է լուծելու բուրջական և նույնիսկ ողջ արևելյան հարցը: Այդ դեպքում հնարավոր կլինի պահպանել թուրքիայի ծափալուն սահմանները, քանի որ ամերիկացիները ցանկանում են ձեռք բերել թուրքիայի նկատմամբ «միասնական ու ընդհանուր մանդատը»: «Պաշտոնական Ամերիկյան չի համակրում մեր տարածքի վրա Հայաստան ստեղծելու մտադրության»:

նք: Ինչպիսիք, մանդատը հարգված կենացնի թուրքերի ազգային ինքնա-
սիրտքանք: Սակայն դա այնքան էլ վտանգավոր չէ, քանի որ «Ամերի-
կայի կառավարական մեխանիզմը չի համոզմանում ոչ կեղերական և ոչ
էլ ազգայնական»²⁴:

Իրախոյն Էդիպը զարգացնում էր մաս այն միտքը, որ ամերիածնյա է
միջոցներ գտնել վերացնելու համար Թուրքիայի ազգային փոքրամաս-
նությունների կողմից օտարերկրյա պետությունների միջոցով Թուրքիա-
յին սպառնալու հնարավորությունը: Նա գտնում էր, որ ինչպիսի պայ-
մաններ էլ որ լինեն, քրիստոնյա փոքրամասնությունները մնալու են
Թուրքիայի սահմանների մեջ: Եվ հենվելով եվրոպական որևէ պետու-
թյան վրա, նրանք անընդհատ բարձրացնելու են հուզամենք, առաջ քեղե-
լով օտարերկրյա միջամտություն, որի հետևանքով Թուրքիան ամեն
տալի կորցնելու է իր անկախության մի մասը հօգուտ այդ փոքրամաս-
նությունների: Քանի որ իր սահմաններում մասնատված ու քուլացած
Թուրքիան ի վիճակի չի լինելու իրականացնել վերոնկախ բարդ խնդի-
րը, ոտտի ելքը, ըստ մամակի կեղիմակի, մանդատն ընդունելն է: Ըստ
երևույթին Իրախոյն Էդիպը ենթադրում էր, որ մանդատեր Ամերիկան ոչ
մի սրայմանով թույլ չէր տա, որ եվրոպական որևէ պետություն միջամտի
իր հովանավորության տակ գտնվող երկրի ներքին գործերին: «Մենք ոչ
մի տեղ չենք կարող գտնել այնպիսի կենտրոն, ինչպես Ամերիկան է, որն
ավելի ուժեղ է, քան Եվրոպան», - գրում էր նա: «Ամերիկան, - շարունա-
կում էր Իրախոյն Էդիպը, - միակ երկիրն է, որը հաշվի է նստում ժողո-
վույթների հագրամոթյան ետև և ունակ է ստեղծելու ժողովրդավարա-
կան վարչակարգ. . . ոտտի նա մեզ համար ևս, անկասկած, համարվում է
առավել ընդունելի օտարերկրյա պետությունը»: Միայն Ամերիկան, ըստ
Իրախոյն Էդիպի, ի վիճակի կլինի 20 տարվա ընթացքում ստեղծելու նոր,
մտավոր ու տնտեսական առումով անկախ Թուրքիա²⁵: «Եվրպիսի մենք
յուրս գանք մերկա ստեղծված վիճակից, - շարունակում էր նա, - և արագ
կազմակերպենք մեր պաշտպանությանը ընդդեմ ամբողջ աշխարհի, ան-
կասկած մեզ ամերիածնյա է այն պետության աջակցությունը, որը դրա
համար ուժի բավարար չափով ուժ: Երբ մենք կարողանայինք այդ նպա-
տակով օգտագործել Ամերիկային, նրան զգնելով մեր առջև որպես ման-
դատեր, որը վնասակերթում է ինպերիտալուտական Եվրոպայի կողմից
մեզ սպառնացող անհամար վտանգները, դրանով իսկ մենք կկարողա-
նայինք լուծել թուրքական և նույնիսկ արևելյան հարցը»:

«Ամերիկան ընդհանրապես հակված չէ Արևելքում ընդունել ման-
դատ, - ենթադրում էր մամակի կեղիմակի, - կամ իրեն ինչ որ բանով կա-
պել Եվրոպայում: Սակայն ամերիկացիները ձգտում են իրենց առջ հա-
մակարգին ու յուրաքանչյուր համապատասխան, լինելու ավելի բարձր
ազգ, քան եվրոպական ժողովուրդները: Այդ ձգտումը թելադրված է
նրանց ինքնասիրտքանք: Երբ որևիցե երկիր կատարյալ անկեղծու-
թյան

յամբ աներիկյան ազգին կանչի իրեն ցուցաբերելու օգնությամբ, Ամերիկյան չի հրաժարվի դրանից, որպեսզի եվրոպային ցույց տա, թե ինչպիսի փարչական բարձրագույն ձև կարող է կազմակերպել այդ երկրի քաղաքական եամասը»:

Խալիսի Էլիպը հաստով շեշտում էր, որ «հեղինակավոր շրջաններում փտտահեցնում են, որ երե մեր ազգային շարժումը իրեն դրսևտրի դրական կողմից և չկրի եակաքոխտոնեական քնույր, մա կզտոնի Ամերիկայի ազակցությունը»:

Իր վերսիշչյալ մտքերին Խալիսի Էլիպը վերջակեռ էր դնում եետևյալ եզրակացությանը. «իմեելով տեղի ոմեցող իրադարձությունների վկան և նկատի ոմեմալով մեր երկրի առյազա մասմատման վտանգը, ես տեսնում եմ, որ մենք պետք է պիմենք Ամերիկայի օգնությանը... Մենք չպետք է ձեռքից բաց բողմենք այդ առտմով մեզ համար տեղիդված քարեմպատտ իրադարձությունը»³²:

Ամերիկյան մանդատը ընդունելու օգտիմ այտտահայտվում էր նաև Անկարայում բանակային կորպուտի երամամատար գեներալ Ալի Զուադը, քեմալական շարժման աչքի ընկնող գործիչ Ղալաա Վասիլը և ուրիշներ: Ի դեպ, վերջինս իր տեսակետը էիմեմավորում էր հետևյալ կերպ. «Երե դա տեղի ոմեմա, - հեռագրում էր մա Սըվաա, - առաջ ամերիկյան մամդատի օգնությանը հնարավոր կլինի ազատվել մյուս սրիկաններից և հետագայում գործ ոմեմալ միայն ամերիկացիների հետ, որից հետո սրայքարելլ ավելի կեեշտամա»³³:

Չնայած Վաշինգտոնի շանագրգովածությանը, որ Սըվասի կոնգրեսում քեմալականները ընտրություն կատարեն հօգուտ ամերիկյան մամդատի, ամերիկացիները, սակայն, չէին դադարեցնում իրենց ճնշումը Ստամբուլի կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս վերջ տա հայերի նկատմամբ քեմալականների խժդուրություններին:

Այսպես, 1919թ. օգոտտոսի 21-ին Վարդյան ամերիկյան դեսպանությանը մեծ վեզիդին է ներկայացնում մի հուշագիր, ստորագրված Վարդյան Միսցյալ Նամանգների Գերագույն կոմիտար, նավատորմի փոխժովակալ Մարկ Լ.Ռիխտոտի կողմից, որտեղ աավում էր. «այրեզդեմնող ցանկամում է բորքական իշխանություններին իրազեկ պահել, որ երե ամեմիցական և այրյունավտ միքոցներ ձեռք չառնվեն կամիսելու ջալդիլլ կամ մման սարապիներ, որոնք կատարվում են բայրքելի, քալեղի կամ այլ ժուտովամների կողմից եայերի նկատմամբ Վավկատում և այլուր, ապա ներկայիս Օսմանյան կայսրության բորքական շրջանների ինքնիշխանության ապաեռվմանը վերաբերող բոլոր սրաշամները, ըառ խաղադության պայմանների 12-րդ հողվածի, հետ կվեղցվեն, և դա առաջ կրեղի բուրքական կայսրության լիակատար քայքայում և խաղադության պայմանների լիակատար փոփոխություն: Երե նրանք պատճառարանության առաջ քերեն, որ մման պատտեարների վրա իրենք եակողորք-

յուն յունեն, ապա կմատնանշվի, որ երե նրանք հույս ունեն կայսրության որևէ շրջանի նկատմամբ ինքնիշխանություն կկորստել, ապա պետք է զույգ տամ, որ ոչ միայն կանենում են, այլև, ավելին, ի վիճակի են հետ արսնել իրենց ազգակիցներին և կրոնակիցներին զազանություններ գործելուց: Հետևաբար, ոչ մի ներողություն չի ընդունվի թուրքերից, որ ի վիճակի չեն եղել կանխել ոճիրները հայերի նկատմամբ»:

Մեծ վեզիր Դամադ Էներիզ փաշան պատասխանում է, որ «երե իմքը չի կարող զորք ուղարկել փոստգլխի վայրերը, ապա ինչպե՞ս կարող է արտասխանատու լինել ըստ պրեզիդենտ Վիլհելմի նուռայի պաշտահանների», ակնարկելով, որ ռեալ իշխանությունը գտնվում է քեմալականների և ոչ թե Ստամբուլի կառավարության ձեռքերում: Իր այդ ասածը կաստատելու համար, մեծ վեզիրը ամերիկյան ժողովրդի Ռեքրեյն կարգում է վիթակորակալան տոնով զբղված մի նամակ, որն իրեն էր ուղղել Էյալումի վալիի պաշտոնակատարը: Նա գրում էր, որ ժողովրդի (յուս՝ քեմալականների) ծայրը տարրեր է կառավարության ծայրից³⁴:

Ամերիկյան սենատոր Ռիչյամսը 1919թ. սեպտեմբերի 9-ին սենատին առաջադրեց մի միացյալ բանաձև, որը նպատակ էր հետապնդում լիազորել կառավարությանը ամերիկյան զորքերին օգտագործելու Հայաստանում: Այդ առաջադրությունը մաս մի փոքր էր ինժամալու ամերիկյան կարծիքը Մերձավոր Արևելքում ժամդատ ստանալու վերաբերյալ: Միացյալ բանաձևը ունեց նետևյալ չովանդակությունը. «Միքանով որ բրիտանական զորքերի հետացումը Կովկասից և Հայաստանից հայ ժողովրդին անօգնական կդրվի քրդերի ու թուրքերի հարձակումների դեմ հանդիման, և որքանով որ ամերիկյան ժողովուրդը խորասպես և անկեղծորեն համակցում է հայ ժողովրդի ազատության, խաղաղության և առաջադիմության քաղձանքներին, այդ իսկ պատճառով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կոնգրեսի սենատին և ներկայացուցիչների պալատի կողմից պետք է դրաչվի, որ Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտն այսու լիազորվում է օգտագործելու Միացյալ Նահանգներին այնպիսի զամարային ու ժովային ուժեր, որոնք, նրա կարծիքով, մարտականարմար կլինեն Հայաստանում խաղաղություն և անդորրություն ստեղծելու համար, մինչև որ այդ երկրի զորքերի լուծումն ավարտվի ազգերի միջև կնքված պայմանագրով»:

Այս միջոցառման նկատմամբ ԱՄՆ-ում գործուղ ընդդիմությունն այն միտքը վարդապրեց, որ Միացյալ Նահանգները քնավ պատերազմի մեջ չեն եղել Թուրքիայի հետ և հետևաբար նրա դեմ չի կարելի օգտագործել զորքեր: Առհասարակ ընդդիմությունը այս հարցի շուրջը ուժեղ աղմուկ քայծրացրեց³⁵:

Նկատի ունենալով, որ Մրվասը դարձել էր քեմալական շարժման կարևոր կենտրոններից մեկը, զենելալ Հաքքոչըլը իր համձմաժողովի հետ այցելեց մաս աչը քաղաքը և շվումների մեջ մտավ ազգայնական-

ների հետ: Այդ առթիվ Կաստամունիի վաղի Ժերիդ քիչը և նույն քաղաքի պարեռ գնդապետ Օսմանը հաղորդում էին Մուստաֆա Քեմալին, որ Սլավասից ամերիկյան զենքերալը հաղորդել է Ստամբուլ, որ Թուրքիայում ազգային շարժման առաջացու՞մը ունի օրյեկտիվ պատճառներ և հանդիսանում է միանգամայն օրինակահատ:

Երա այդ կարծիքը ոգևորել էր մամուկի հեղինակներին, որոնք գտնում էին, որ քեմալականների հենված են ռեալ տժի վրա և տերաբյաններին ոչինչ չի մնում, եթե ոչ ընդունել իրենց «արդարացի պահանջները»: Սակայն վախճմարով, որ «իմպերիալիստներին» հետ չվտճենք կարող է վարկաբեկել քեմալական շարժումը, Ժերիդ քիչը և Օսմանը բախանձազին խնդրում էին իրենց գործընկերներին, որ համոզ ազգային շարժման անվտանգություն չըտազերժեն «մեր գաղտնի չվտճների հարցը ինչպես ամերիկացիներին, այնպես էլ անգլիացիներին հետ»²⁶:

Ամերիկյան մանդատի հարցը Սլավասի կոնգրեսում քննության ենթարկվեց նրա երկու նիստերում (1919թ. սեպտեմբերի 8-ին և 9-ին): Այդ նիստերին մասնակցում էր նաև Կ.Պոլսից եկած Կրեյնի մերկայացուցիչ ումն Լոզար Լուիս Բրասոն, որն իրեն անվանում էր լրագրող, բայց իրականում հետախույզ էր: Մուստաֆա Քեմալը նրա մասին արտահայտվել է հետևյալ կերպ. «Ես մի երիտասարդ էր, մտավոր առումով չափազանց զարգացած և զգայուն զուտցակից»: Քեմալը հայտնում էր նաև, որ Բրասոնը հանդես էր գալիս իբրև մասնավոր անձ: Իսկ ամենուտարօրինակ այն էր, որ այդ լրագրողը, ինչպես նշում էր Մուստաֆա Քեմալը, «ոչ միայն չի ասել, որ Ամերիկյան կիսաձայնի ընդունել (Թուրքիայի Վ.Բ.) մանդատը, այլև հայտարարեց, որ ամենայն հավանականությամբ, նա կհրաժարվի ընդունելու այն»: Դժվար չէ կուսել, որ միատեր Բրասոնը պատկանում էր պրեզիդենտ Վիլսոնի քաղաքականության նկատմամբ ընդդիմության շարքերում:

Սլավասի կոնգրեսում մանդատի հարցի շուրջը քեմալականների միջև բորբոքվեց սուր պայքար: Պատգամավորների մի մասը հանդես էր գալիս հողուտ ամերիկյան մանդատն ընդունելու: Եղել են նաև հակապատկույցներ: Քեմալականը իմնականում զմայցել է այն հարցի շուրջը, թե Թուրքիան պետք է մնա որպես անկախ պետություն, թե՞ համաձայնի մանդատի հետ: Մի շարք պատգամավորներ, օրինակ, Ռեֆիք քիչը, Ղաթա Վասիֆ քիչը և այլն հայտնում են այն տեսակետը, որ մանդատը հասկացությունը և անկախությունը չեն հանդիսանում իրար հակասող երևույթներ: «Ամեն կանգնած ենք ամերիկյան երաշխիքները ընդունելու անհրաժեշտության, այսինքն մեր նկատմամբ մանդատը հատուտավերա պարտադրանքի առջև, - հայտարարում է Ռեֆիք քիչը: Դե՞ որ հնարավոր չէ, որ XX դարում մի ժողովուրդ, որն ունի հինգ հարյուր միլիոն իրայի հասնող պարտք, քայքայված և ոչ մեծ արտադրողականությամբ եղել և մարսիմում տասնից միլիոն տասնիինգ միլիոն պետական եկամուտներ,

կարողանա գոյություն ստանալ անհատական օտարերկրյա օգնության: «Անոցն ճատախոր եղյակացնում էր, որ մեան պայմաններում, առանց օտարերկրյա օգնության, թուրքիան իրեն չի կարող պաշտպանել մեկ ինքնակամ ազդեխայից»⁷⁷:

Սակայն Սրվաթի կոնգրեսում ի վերջո հաղթանակը թուրքիայի կատարյալ անկախության կողմնակիցների կողմն էր: Թերևս այդ վճռի ընդունման համար կարևոր դեր խաղաց Մուստաֆա Քեմալի հետևյալ հայտնի դրույթը. «ազգային կարիքներին չհամապատասխանող որոշումները ոչ մի դեպքում չեն կարող դիտվել որպես ազգի համար պարտադիր»:

1919թ. սեպտեմբերի 11-ին Սրվաթի կոնգրեսն ընդունեց մանիֆեստ, որտեղ ազվում էր. «Օսմանյան կայսրության տարածքը, որի քակվածությունը ճնշող մեծամասնությամբ կազմում են մանիֆեստացիաները... հանդիսանում է մի միասնական անբոլորություն. մյուս ոչ մի մասը չի կարող օտարվել Օսմանյան կայսրությունից և ոչ մի պատրվակով ու ոչ մի ձևով»⁷⁸:

Մա նշանակում էր, որ մերժվում է ամերիկյան մանդատի գաղափարը: Սակայն Սրվաթի կոնգրեսի մանիֆեստում, ինչպես մեկ էրգրումի կոնգրեսի եզրափակիչ բանաձևում, այնուամենայնիվ տեղ էր գտնում «անչափազգայն պետությունների կողմից թուրքիային օգնություն ցույց տալու ցանկալիության» մասին դրույթը: Ավելին, Մուստաֆա Քեմալը Սրվաթի կոնգրեսի անունից ԱՄՆ-ի կառավարությանն ու սենատին հղեց մի հույսազիր ու մամակ, որտեղ հույս էր հայտնվում, որ Ամերիկյան բարբազակամ վերաբերմունքը կղյակորի «թուրքական ազգային գործի» նկատմամբ: Ընդդրում, այդ վաստաթղթերում հասակ շեշտվում էր, որ թուրքական շարժումը քնավ բոլորիկյան բնույթ չունի⁷⁹: Միաժամանակ կոնգրեսի մասնակիցների կողմից խնդրվում էր թուրքիա ողորակել աներիկյան սենատի անդամներից կազմված մի հանձնաժողով, որպեսզի «շահագրգռված ազգի պարզ հայացքով վերջինս ուսումնասիրի թուրքիայում գոյություն ունեցող իրական վիճակը և թույլ չտրվի, որ խաղաղության պայմանագրի որոշմամբ Օսմանյան կայսրության տարածքները տրվեն արիճներին»⁸⁰: Այսպեսով մանդատի վերաբերյալ և ոչ մի խոսք: Ըստ էության մանդատի դեմ արտահայտվեցին ոչ միայն Էրզրումի և Սրվաթի կոնգրեսները, այլև քեմալական նորաստեղծ քանակի հրամանատարությունը: Ի պատասխան Քեմալի կողմից օղորակված հեռագրական հարցումների, հրամանատարների մեծամասնությունը դեմ արտահայտվեց որևէ երկրի մանդատ ընդունելուն⁸¹:

1919թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսին Ամաթիայում տեղի ունեցավ Մուստաֆա Քեմալի հանդիպումը Կ. Պոլսի սուլթանական կառավարության ներկայացուցչի հետ: Քեմալի մասին հարցիկայում խոսիլիսյալանի գոմարման հարցն էր: Կողմնորդ ամերիկյան մանդատին վերաբե-

բալ խնդրի կապակցությամբ իրենց վերաբերմունքը ձևակերպեցին այն առումով, որ դա մի միջոց է Թուրքիայի տեխնիկական, արդյունաբերական և տնտեսական կարիքները բավարարելու համար, սակայն պայմանով, որ ամբողջապես պահպանվի Թուրքիայի անկախությունը՝ համաձայն Սըվասի կոնգրեսի մանիֆեստի 7-րդ հոդվածի⁴²։

Սա փաստորեն նշանակում էր, որ քեմալական իշխանությունները փակում էին Կ.Պոլսի, հեղուցների և Անատոլիայի մկատմանը ամերիկյան մանդատի վերաբերյալ հարցը։ Միջազգային առյանների օրակարգում, սակայն, դեռ չարտմակում էր մնալ Հայաստանի մանդատի հարցը։ 1919թ. նոյեմբերի 19-ին ԱՄՆ-ի սենատ մտցված առաջարկը՝ Վերսալի պայմանագիրը հաստատելու վերաբերյալ չապահովեց անհրաժեշտ քանակությամբ ձայներ⁴³։ Հետևաբար օղից կախված էր մնում մեկ Հայաստանի նկատմամբ մանդատի հարցը։ Գնալով ամերիկյան ժամույմ և ընդդիմության շրջանակներում ավելի ու ավելի քաջակալո կերպով էին ինչում ձայներ այն մասին, որ անիմաստ է Հայաստանի համար ծախսել դրամ և կատարել զոհողություններ։ Ի վերջո 1920թ. մայիսի 30-ին Մրացյալ Նահանգների սենատը մերժեց վերցնել Հայաստանի մանդատը։

VAHAN BAYBURDYAN

ON THE TURKISH-AMERICAN RELATIONSHIP IN RESPECT OF DEVELOPMENTS AROUND THE ARMENIAN QUESTION DURING THE KEMALIST MOVEMENT

The article examines the Turkish-American relationship in respect of developments around the Armenian Question during the Kemalist Movement in Turkey. It points out that as early as in the spring of 1917, the US, after it became engaged in the World War, started to display much of an interest in the "Near East" problems, including, among others, the Armenian Question. US President Woodrow Wilson, when he published his famous "14 Points" also known as the Wilson Peace Plan, referred also to the Armenian Question, which he viewed from a standpoint of creating the new world order.

The Armenian Question appeared in the agenda of the international conference summoned in Paris in 1919, but the Turkish delegation led by Senior Vizier Damad Ferid Pasha tried to jeopardize any attempt at positive settlement of the Question. In effect, the Sultan's Government in Istanbul and the Kemalians were in perfect agreement as to their strive to jeopardize the Question and, despite their fundamental discrepancies on some other problems, they stood on a strong joint platform in respect of the Armenian Question.

The Article provides a comprehensive analysis of the American mandate over Armenia, which was most wienly advocated by President Woodrow Wilson. The Article further sheds some light on the so-called "joint mandate" of the US over

Turkey. To this end, it is emphasized that the political forces active in Turkey's political arena had absolutely different positions on the idea of a "joint mandate".

During the congresses of Erzurum and Sivas held by the Kemalians in 1919, there were active discussions of the Turkish-American relationship, including the issue of a joint American mandate over Turkey. The Article highlights in this respect that the Kemalians did not have a common position on the said issue. The leader of Turkey's multi-nationalists Mustafa Kemal advocated complete independence of Turkey, which by default implied rejection of the mandate idea.

The National Vow taken by the Kemalians exhaustively rejected the application concerning an American mandate. This document, which was an extensive plan of the Kemalians, declared that Turkey's territory was a single whole, and that any part of it could not be detached from it in either way regardless of cause.

Thus, the National Vow finally declined the possibility of an American mandate over Armenia and, more broadly, one over Turkey.

ՃԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1. Шпилькова В.И., Империалистическая политика США в отношении Турции (1914-1920гг.), М., 1960, с. 36-38.
2. Бекер Р., Вудро Вильсон, Мировая война. Версальский мир. М.-Лг., 1923, с.96.
3. "Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference", Vol. I, Washington, 1942, p.33.
4. Petrot M., La question turque, P., 1923, s.263.
5. Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, с. 208-209.
6. Williams W.A. Some Presidents. From Wilson to Nixon, New York, 1972, p. 31.
7. Ключников Ю.В., Сабанин А.В., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, т. 2, От империалистической войны до снятия блокады с Советской России, М., 1926, с. 109.
8. "Papers Relating ...", Vol. II, Washington, 1942, p.272.
9. Lansing R. The Peace Negotiations. A Personal Narrative, L., 1927, p. 171.
10. Lamont T., Across World Frontiers, New York, 1950, p. 112.
11. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, 1919-1927, т.1, М., 1929, с. 29-30.
12. Réponse du président de la Conférence de la Paix au Memorandum présenté par la délégation Ottomane. Paris, 25 juin, 1919, s. 1-4.
13. "Papers Relating ...". Vol. VI, p.691-694.
14. Առյժ տեղում, էջ 711:
15. Առյժ տեղում, էջ 577-580:
16. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 1, с. 291.
17. "Papers Relating ...", Vol. V, p.707-711.
18. Ллойд Джордж, Правда о мирных..., т. 2, с. 393.
19. The King - Crane Report on the Near East. A Superseded official Document of the US Government. Editor and Publisher. LV, • 27 (December 2, 1922).
20. Կառնիսյան Ա., Հայաստանի նախապետության ծագումն ու զարգացումը, Քիյոտո, 1968թ. էջ 190-191:

21. Sb'u Report of the Armenian Military Mission to Armenia. May. Gen. James Harbord US Army. Washington, 1919.
22. "Papers Relating...", Vol. V, p.711.
23. Riddell G.A., Lord Riddell's Intimate Diary of the Peace Conference and After, 1918-1923, L., 1933, p. 19.
24. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. II, М., 1932, с. 368.
25. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. I, с. 382.
26. Նոյն տեղում, էջ 87-88:
27. Նոյն տեղում, էջ 89-90:
28. Նոյն տեղում, էջ 92:
29. Sb'u Миллер А.Ф., Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории, М., 1983, с. 166.
30. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. I, с. 93-95.
31. Նոյն տեղում:
32. Նոյն տեղում, էջ 97-100:
33. Миллер А.Ф., Քրջ. աշխ., էջ 166: Sb'u Եւմ. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. I, с. 103.
34. "Documents on the British Foreign Policy, 1919-1939. First Series, 1919", Vol. IV, L., 1952, p.550-552.
35. Նոյն տեղում, էջ 566-567:
36. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. I, с. 303.
37. Նոյն տեղում, էջ 106-111:
38. Askın V.E., Sivas Kongresi, İstanbul, 1963, s. 127.
39. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. I, с. 419.
40. "Papers Relating...", Vol. II, p.875-888.
41. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 2, с. 223, 229-230.
42. Նոյն տեղում, էջ 56-57:
43. "Papers Relating...", Vol. XIII, p. 9.

ՍՈՒՐԵՆ ԲԱՂՂԱՍԱԲՅԱՆ

ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ԻՍԼԱՄԻ ՀԱՄԱՏԵՂԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ (Թուրքիայի մոդելը)

Արդի արևմտյան քաղաքական և արևելագիտական շրջանակներում ինչպես մաև Արժավոր և Միջին Արևելքի երկրներում առավել հաճախ է սկսել քննարկվել այն հարցը, թե համատեղելի են արդյո՞ք իսլամական հավատի սկզբունքներն ու արժեքները արևմտյան քաղաքակրթության արժեքային համակարգի հետ՝ հաշվի առնելով այդ քաղաքակրթության սկզբից մեղրափանցումը մերձավոր- և միջինարևելյան տարածաշրջան և նրա ընդգրկումը Արևմուտքի կենսական շահերի գոտու մեջ:

Արտոնիշյալ շրջանակների կողմից առաջ է քաշվում այն դրույթը, որ, ելնելով սեփական անվտանգության և զարգացման հեռանկարային ապահովման նպատակներից, ԱՄՆ-ն և Եվրոպան պետք է իրականացնեն Մերձավոր և Միջին Արևելքում, ինչպես մաև Եվրասիայում արժատական փոփոխություններ՝ նպաստելով «խառ» (ավտորիտար-ֆեոդալական բնույթի) փառլակարգերի վերացմանը և սկսելով վերոնշյալ տարածաշրջաններում աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերի և ժողովրդավարական բարեփոխումների իրականացման փուլը: Այս նախագիծը այսօր հայտնի է «Մեծ Մերձավոր Արևելք»¹ անվան տակ:

Սակայն այս առումով Արևմուտքը կանգնած է մի կարևոր հարցին պատասխանելու անհրաժեշտության առջև. «Ժողովրդավարության ո՞ր մոդելը կարող է առավել հաջողակ լինել մահմեդական Արևելքում»: Եվ ամենևին էլ պարտադիր չէ, որ դա լինի եվրոպական կամ անգլոսաքսոնական ժողովրդավարության տեսակը: Այս համատեղատուն էլ հաճախ որպես մահմեդական երկրում որպես ժողովրդավարության կայացման նմուշ առաջ է քաշվում Ժամանակակից Թուրքիայի օրինակը:

Գաղտնիք չէ, որ արդեն հիշում տարազ ավելի Թուրքիան ծառայում է Արևմուտքի (հատկապես՝ ԱՄՆ-ի) համար որպես «հաջողության պատմություն» («success story»), որով մա կարող է հիմնավորել մահմեդական քաղաքակրթության հետ արդիականացման գործընթացների համատեղելիության խնդիրը: Բացի այդ, Թուրքիան հանդիսանում է

միակ մահմեդական երկիրը, որը Արևմուտքի օսգծավարական դաշնակիցն է ոչ միայն երկկողմ հարաբերությունների, այլև պաշտոնական ինտիտուցիանալ շրջանակներում՝ ՆԱՏՕ-ի անդամի և Եվրամիության անդամության քեկնածուի կարգավիճակով: Մյուս կողմից, Թուրքիայի հետագա կարգավիճակը վաղաց արդեն լուրջ պոթոլն է հանդիսանում ինչպես Եվրոսրայի, այնպես էլ ԱՄՆ-ի համար: Նույն Միացյալ Նահանգների համար Թուրքիան ամբողջ «սառը պատերազմի» ընթացքում ունեցել է ոսգծավարական նշանակություն՝ տեղակայված լինելով երեք տարածաշրջանների խաչածևամ կետում՝ Բաղկաններ, մախկին Խորհրդային Միություն և Մերձավոր Արևելք, և այդ դիրքը դեռ շարունակելու է լուրջ սզգնություն ունենալ բուրք-ամերիկյան հարաբերությունների վրա: Այս համատեքստում հատկանշական է ամերիկյան տեսակետը Թուրքիայի վերաբերյալ, որը, 2003թ. նոյեմբերին Ստամբուլում տեղի ունեցած անսրեկական գործողություններին արծագանքելով, արտահայտեց «Նյու Յորք Թայմս» պարբերականը. «Ժողովրդավարությունը Թուրքիայում ամբողջ Մերձավոր Արևելքի ժողովրդավարացման ելնքն է», և Թուրքիան չախագանց կարևոր է քեռկատական և կրսնային Մերձավոր Արևելքում արևմտյան արծեքների տարածման ստումով²:

Իսկ այն որոշումը, որը կկայացնի Եվրագական Միությունը իրեն Թուրքիայի անդամակցության վերաբերյալ, հետևանքներ է ունենալու քե՝ Թուրքիայի ներքին զարգացման, քե՝ Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանում և Մերձավոր Արևելքում, ինչպես մաս Հարավային Կովկասում նրա դերակատարման վրա:

Այս տեսանկյունից Եսկան է դստնում պատկերացում կազմել, քե ինչ է իրենից ներկայացնում խալանի և արդիականացման համատեղելիությունը բուն Թուրքիայում և դիտարկել, քե ինչքանով է բորքական մողելը կիրառելի ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարածաշրջանի երկրների համար:

Իսլամի և արևմտյան քաղաքակրթությունների միջև վախստարեթությունների մերծեցումն ու միածամանակյա ճզնածամը սկսվել էին դեռևս XIX դարում, երբ արևմտյան քաղաքակրթության մարտասիրակեքին դիմակայելու նպատակով Օսմանյան կայսրությունում և Եվրպտում մախսածեռնվեցին Եվրպականացմանն ուղղված քարենուղսզումներ: Մակայն, վերջիվերջս, ուչ օսմանյան և վաղ հանրապետական ժամանակաշրջաններում Եվրոպական քաղաքականության ճնշումների և ներքին քայքայման հետևանքով փլուզման եզրին կանգնած սկզբից Օսմանյան կայսրությունը, սաքա հանրապետական Թուրքիան վերծեք կատարեցին պատասխանել «ինչպե՞ս փրկել այս պետությունը» հարցաղրմանը օսմանյան սահմանադրության և պանօսմանիզմի, եքիտքորրքական Սահմանադրության և պանքորրքիզմի, վերջսպես, Հանրապետության մախսզծեքով: Դրանցից ստսվել հաբողը վիճակված էր

դառնալ քննախտական Հանրապետության Տախազմին, որի արդյունքում Թուրքիան վերածվեց ազգ-պետությանը, անցավ արդիականացման մի քանի փուլերով, դուրս եկավ իսլամական աշխարհի քաղաքական և կրոնական ուղեծրից:

Չնայած, հարկ է ընդունել, որ քննախտական քարեփոխումները հանդիսացան Թանզիմաթի, «նոր օսմանների» և երիտթուրքերի ժամանակաշրջաններում նախածնունդ հասարակական գործընթացների հետևանքը: Օսմանյան Թուրքիան դարեր շարունակ գտնվել է եվրոպական քաղաքակրթության հետ անմիջական շփման գոտում: Ինչպես նշում է քուրք քաղաքագետ Օ.Սամդերը, «Թուրքիայի քաղաքացիների արագ հարմարեցումը աշխարհիկ ազգային պետության նայեցակարգին կատարվեց շնորհիվ օսմանյան ժառանգության պրակտիկ, իրատեսական քնկարման»³:

Լավ հասկանալով այս իրողությունը՝ Քեմալ Աթաթյուրքը և նրա հետևորդները ամեն կերպ ձգտում էին իդենտիֆիկացնել Թուրքիան արևմտյան հասարակության աշխարհիկ մոդելի հետ. «Թուրքերը միշտ ձգտել են շարժվել դեպի Արևմուտք: Մենք ցանկանում ենք ունենալ եվրոպական Թուրքիա, այլ կերպ ասած, քուրքական երկիր, որը նայում է դեպի Արևմուտք: Մենք ցանկանում ենք արդիականացնել մեր երկիրը: Մեր բոլոր ցանքերը նախատեսադրված են ժամանակակից արևմտականացված կառավարման ստեղծմանը»⁴:

Ընդ որում, արևմտականացման գործընթացը մշտապես իրականացվել է վերևից, երբ իրեն «գոտավորյալ» համաբոլ քուրքական զինվորական-քյուրակրատական վերնախավը, որը մշտապես առնչվել է արևմտյան աշխարհի հետ, որոշումներ է կայացրել դեռևս «օտիս» ազգի փոխարեն: Այս դրույթը մինչ օրս իր ազդեցությունն ունի Թուրքիայի հասարակական և քաղաքական կյանքում: Դրա հետևանքով երկրում մեղրեկց նախածնունդայինները երբեքց չեն տնեցել լայն դրսևորումներ, և այդ է պատճառը, որ Թուրքիան հայտնվեց է երկու քաղաքակրթությունների և երկու աշխարհընկալումների արանքում՝ կարծրացած վիճակում, իսկ արդիականացման ընթացքը մինչ օրս չի ստացել ամբողջական տեսք:

Թուրքիայի տրանսֆորմացիայի արգելակման կամ ձախողումների պատճառներից մեկը կարելի է համարել նաև այն, որ որպես արևմտականացման և իսլամի ազդեցությունից ազատվելու միջոց Աթաթյուրքն ընտրեց ազգայնականությունը: Մինչդեռ վերջին տասնամյակների ընթացքում, հատկապես՝ եվրոպական մոափորման և ամերիկյան քաղաքակրթության գրոյալիզացման ընթացքին գուգահեռ ազգայնականությունը որպես գաղափարախոսություն, առավել ևս՝ պետական կուրս քավակնանին հեղինակազուկվեց արևմտյան քաղաքական և մտավորական շրջանակների աչքերում: Թուրքիան ևս չէր կարող դուրս մնալ այդ գոթ-

ծընթացներից, երբ աշխատանքային ընթացքն իր հետ քերից մի շարք լուրջ ճգնաժամեր, որոնցից դուրս գալու համար բողոքական խլիճը վերահասակը հաճախ դիմում էր ծայրահեղ միջոցների՝ ռազմական հեղաշրջումների: Այսօրվա վիճակով, ինչպես նշում է հայտնի գերմանացի բուրժուական Հայնց Քրամերը, քեմալիստական մոլեղը ժամանակակից Թուրքիայում կռվախի է երևաբարկվել⁵: Այնուհայտ է դարձել, որ այլևս անհնար է դիմագրավել արզելքների և սահմանափակումների միջոցով «բողոքական» տրամադրություններին, որոնք հաճախ ներկայանում կան և են իսլամիստական շարժման տեսքով:

Այսօր Արևմուտքի քաղաքական դեկալարման և «տղեկային» կենտրոններում չեն բացքնում, որ մահմեդական աշխարհում արմատականների հարեղել կամ չեզոքացնելու գործում առանցքային դերակատարունը պետք է վերադասելի առաջին կռված «չափավորական» իսլամիստներին, որոնք իրենց թվաքանակով և ազդեցությամբ ամենամեծագերակացում են ծայրահեղական խմբավորումներին: Այդ նույն արևմտյան գիտական և քաղաքական շրջանակներում առկա է այն ընկալումը, որ չափավորական իսլամական շարժումները, գալով խլիստոսյան, տեղա են հաստատելու Արևմուտքի հետ արդարաբնականների ընդունելի ճակատ: Այդ պատճառով էլ Թուրքիայի օրինակը՝ որպես պետության, որն ունակ էր կուտրել էին համակարգը և ստեղծել արդիական պետական և քաղաքական կառույցներ, ազդեցիկ կարող է լինել⁶:

Արևմտյան տիպի քաղաքացիական հասարակության և պաշտամունտական կամ քաղաքացիական ժողովրդավարության ընթացակարգային նորմերը, որոնք այսօր ձևավորում են բողոքական քաղաքական, մտավորական և տնտեսական ընտրանք գիտակցությունը, այդպես էլ օտար մնացին բողոքների մեծամասնության համար: Այդ պատճառով Թուրքիայում հնարավոր դարձավ չափավորական իսլամիստական քաղաքական ուժի հարթանակը:

Այս տեսանկյունից «Արդարություն և Բարգավաճում» (Adalet ve Kalkinma- AKP) կուսակցության կառավարումը՝ Թուրքիայում պետք է դիտարկել որպես վերախլիչայ ընկալման իրականացման փորձ: Այսպես, Մերձավոր Արևելքի գծով ամերիկյան փորձագետ Բարրի Ռոքինը նշում է, որ Թուրքիան տվեց իսլամիստական շարժման կողմից իբրև քաղաքացիականների ունակ լինելու օրինակը՝ փորձելով կասեցնելու հասարակությունը իսլամական արժեքների միջոցով, սակայն չգնալով անբողջ հասարակության հեղափոխական փոխակերպմանը: Թուրքիայում իսլամիզմը հանդես է բերում վաստորեն միտում դեպի չափավորություն: Ռոքինը համարում է, որ իսլամիստները կարող են դառնալ եվրոպական և ամերիկյան պահպանողականությանը համարժեք մի քաղաքական կուսակցություն, ինչպես իրեն փորձում է ներկայացնել նաև «Արդարություն և Բարգավաճում» կուսակցությունը⁷:

Իրոք, ի տարբերություն արժատական իսլամիստների, ինչպես, օրինակ, «Լեռնայր-ձուռույմանները», բողոքական իսլամիստները չեն դիտարկում իսլամը որպես արևմտյան ժողովրդավարության հակաբեզ³: AKP-ի առաջնորդ, Թուրքիայի վարչապետ Ռ.Թ.Էրդողանը ղեկըսավոյում է իրեն որպես «պահպանողական ժողովրդավար», որի համար առաջնաներ է Եվրոպայի հետ Թուրքիայի ինտեգրացումը: Ըստ Լուրյան, դա հաստատում է այն մտայնությունը, որ ներկայումս Թուրքիայի, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի երկրների քնակչության մեծամասնության համար առաջնային են ոչ այնքան կրոնական կամ զաղափարախոսական հիմնահարցերը, որքան տնտեսական բարեփոխումները և քաղաքական իրավունքների ապահովման պահանջումները: Հենց դրանց կենսագործման կարգախոսի տակ էլ «Արդարություն և քարգավաճում» կուսակցությունը իշխանության եկավ Թուրքիայում:

Բացի այդ, չափավորական իսլամիստները լուծում են ևս մի կարևոր խնդիր: Թուրքիան տասնամյակներ ապրում էր քեմալիստական կադապարի մեջ՝ որդեգրելով «պաշարված անբոցի» ինտեգրացումն ու վաքքազիմը: Ըստ Լուրյան, միայն ուժեղ իսլամիստական քաղաքական հոսանքը կարող էր հարթահարել իր ժամանակն առյուծ քեմալիստական մոդելի ինտեգրացիան, քանի որ արևմտյան տիպի կուսակցություններն ունակ չեղան համարժեքորեն արձագանքել հասարակության և արտաքին աշխարհի պահանջներին և հարցադրումներին:

Այս առումով, Թուրքիայում ստեղծվում է լուրջ հակասություն, քանի որ երկրի կառավարող շրջանակները (պետական-քաղաքականության և պարատեղ և զինվորական վերնախավը՝ հանձինս քառակի և հետախուզության) կամ, ինչպես դրանց պայմանականորեն անվանում են, «քեմալիստները» ունեն իրենց պատկերացումները երկրի արդիականացման վերաբերյալ: Այս էլիտան, լինելով այսօրվա Թուրքիայում դեպի արևմտյան քաղաքական և տնտեսական ընկերակցությունը կտրմնորչված և իսլամիստական զաղափարախոսությունը կտրականապես ժխտող խավ, պնդում է, որ Եվրոպան մտադիր չէ ընդունել Թուրքիային իր շարքերի մեջ՝ կրոնական, ժողովրդագրական, աշխարհագրական, տնտեսական և ժողովրդավարական նկատառումները հաշվի առնելով, ինչի ապացույցը կարող է ծառայել Ֆրանսիայի նախկին նախագահ և նվաճական Մահմադադրության հանձնաժողովի նախագահ Վալերի Բիսկար դ'Էտեննի հայտարարությունը, որն արվեց 2002թ. ԵՄ-ի Կոպենհագենյան զագաթաժողովից առաջ, որտեղ նշվում է, որ «Թուրքիան ունի այլ մշակույթ, այլ մտեղումներ, այլ կենսակերպ... Նրա մայրաքաղաքը չի գտնվում Եվրոպայում, նրա քնակչության 95% ապրում է Եվրոպայի սահմաններից դուրս, նա նվաճական երկիր չէ: Ի՞նչ կարծիքով, Թուրքիայի մուտքը ԵՄ կդառնա Միության վերջը»⁴:

Դրան ի պատասխան քե՛ կատավարող «Արդարություն և Բարգավաճում» կուսակցությունը, քե՛ երկրի ազատականացման օգտին համդեա եկող մտավորականները պնդում են, որ մերկա պահին, քերթ, էական է Թուրքիայի արդիականացման և եվրոպականացման գործընթացը, իսկ քե՛ ինչ կատացվի դրանց արդյունքում, պարզ կլստեա մտապահ հիմնուսա տարիներին ընթացքում: Երանց մեջքերում են հենց Քեմալ Արարտյոցի խաղերը, որ «Արևմուտքը միշտ մախսապաշարումներ է ունեցել քուրդերի նկատմամբ... Բայց մենք, քուրդերս, միշտ հաստատուն կերպով շարժվել ենք դեպի Արևմուտք: Քաղաքակիրթ ազգ դասնալու նամար այլընտրանք գոյություն չունի»¹¹:

Ավելին, քարք «եվրոպամետ» մտավորականների շրջանակներում գերիշխում է ինքնաքննադատական մտեցումը, որն արտահայտել է այժմ Արևմուտքում քնակվող քարք պատմաբան Քամեր Աբլանդ՝ նշելով. «Թուրքական ազգային ինքնությունը կիմնված է Արևմուտքի նկատմամբ կասկածամտության, անվստահության և մաշինակ թշնամանքի վրա և նման մտածելակերպ ունեցող Թուրքիան չի կարող դասնալ ժողովրդավարական և եվրոպական տիպի երկիր»¹²:

Խնդիրն իրաց փոխկապակցված է Թուրքիայի արդիականացումը անկրածիչտ մախսաբայման է ԵՄ-ին նրա անդամակացության համար, և միաժամանակ ԵՄ-ի հետ ինտեգրացումը դասնում է երկրի արդիականացման գլխավոր շարժիչ ուժը: Թեպետ և այդ արդիականացման ընթացքում Թուրքիան կորցնում է այն ավանդական մեխանիզմները, որոնք հնարավորություն էին տալիս դիմակայել իսլամիզմի, այդ թվում և նրա արժատական տեսակների տարածմանը: Հայտնի է, որ Թուրքիայի քաղաքական և զինվորական վերմախակի որոշ ներկայացուցիչներ կիմնավորում էին ժողովրդավարական բարեփոխումների անցկացման վերաբերյալ իրենց քացասական դիրքորոշումը նրանով, որ «Թուրքիայում այն կարող է նշանակել հոջաների և հետադիմականների իշխանություն»¹³: Սակայն վերջին տաս տարվա ընթացքում իսլամիստների իշխանության երկու անգամ գալու փորձը ցույց է տվել, որ այն չդարձավ ադետ Թուրքիայի նամար, ինչպես դա գուշակում էին լաիցիզմի հետևորդները:

Քե՛ եվրոպայում, քե՛ Մերձավոր Արևեցում այսօր ստեղծված նոր իրավիճակը պահանջելու է Թուրքիայից վերաիմաստավորել սեփական ազգային շահերը: Դեպի եվրոպա իր շարժման մեջ Թուրքիան ալևս չի կարող հենվել այդ մոդելի վրա, որի հենասյուններն են նամարվել քուրքական ազգայնականությունը (թուրքիզմը) և նրա շարժիչ ուժն ու կրողը համարվող քուրքական քանակը: Այտեղ է, որ արդեն պետք է կիրառվեն արևմտյան արժեքային համակարգին և նորմերին հաստուկ ընթացակարգերը, օրինակ, ուժեղ քաղաքական կուսակցության և կայուն քաղաքական համակարգի միջոցով պետության և հասարակության ար-

դիակամացման իրականացումը: Եվ որքան էլ պարսպոքսալ չբժա, նման դերկատարուց ստանձնեց իսլամիստական համրավ ունեցող AKP-ն և կրոնական քնույրի բանաստեղծությունների հրատարակային արտասանման համար մի քանի ամիս բանտում անցկացրած վարչապետ Ռեջեփ Էրդողանը:

ՅՈՒ թուրքական ընտրանքին դեռևս չի մշակել նոր աշխարհայացք, որը կփոխարիներ քեմալիզմին, սակայն ի դեմս AKP-ի այդ նոր աշխարհունկաչման առաջացման փորձ է կատարվում զուգակցել աշխարհիկ կամ արևմտյան արժեքները իսլամական արժեքային համակարգի հետ, առաջ տանել յուրատեսակ իսլամական ժողովրդավարության մոդելը: AKP-ի ծրագրային դրույթներում նշվում է, որ իսլամը կարող է հարմարվել նոր պահանջներին, և տվյալ ժամանակաշրջանում իսլամը թուրքիայում պետք է ձևավորի արդիական պետության հետ ներդաշնակության մեջ գտնվող արժեքային համակարգ, որը պատասխանում է ազգի փափոխվող կարիքներին. «Մեզ կուսակցությունը ընկալում է Աբաբյուրքի սկզբունքներն ու հեղափոխությունը որպես թուրքական հասարակությանը արդի քաղաքակրթության մակարդակին դուրս բերելու համար ամենակարևոր միջոց...»¹⁴:

Ամերիկյան հատնի արևելագետ Ռեոնաթ Լյուիսը նշում է, որ արևմտյան քաղաքակրթության հետ իսլամական քաղաքակրթության փոխհարաբերություննեյում առաջացած ճգնաժամը հաջրահարելու համար գոյություն ունեւ երկու ելք: Առաջինը, մահմեդականների բոլոր չարիքների պատճառ համարելով իսլամի պատվիրանների և ավանդույթների մտացումը կամ շեղումը, կոչ է անում վերադառնալ իսլամի «սնադարտ» անցյալին: Դա իրանական հեղափոխության և արմատական շարժումների և վարչակարգերի ուղին է: Մյուս ուղին կայանում է աշխարհիկ ժողովրդավարության մեջ է, որի լավագույն մարմնավորումը, Լյուիսի կարծիքով, մահմեդական աշխարհում դարձավ Քեմալ Աբաբյուրքի ստեղծած թուրքիայի Հանրապետությունը. «Բացառությամբ թուրքիայի, արևմտականացման և ժողովրդավարացման ընթացքը որևէ այլ մահմեդական երկրում հաջողության չի հասել, և մյայն թուրքիայի Հանրապետությունը մահմեդական աշխարհի պետություններից կարողացել է առաջադիմել ազատ տնտեսության, ազատ հասարակության և քաղաքական համակարգի կայացման գործում»¹⁵:

Գերմանացի հայտնի թուրքագետ Ռոդո Շտայնբախը ևս համարում է, որ ռազմատենչ իսլամիզմին և արմատականությանը այլընտրանքի փաշտոն օրինակ կարող է ծառայել հենց թուրքիան, որը 1999թ. դեկտեմբերին ստացել է Եվրամիության անդամության թեկնածուի կարգավիճակ¹⁶ (1999թ. դեկտեմբերին Հելսինկիում կայացած ԵՄ զագաթաժողովում թուրքիան պաշտոնապես հայտարարվեց որպես Միության թեկնածու, սակայն բանակցությունները նրա անդամության վերաբերյալ

հետաձգվեցին մինչև 2004թ. դեկտեմբեր): Այսինքն, անկախ նրանից, կրեդիտն են թուրքիային Միության կազմի մեջ, քե՞ն ոչ, քայքայ մահմեդական աշխարհի երկնմելից մեկը ձեռք է քերում «եվրոպական» երկրի նա՞մարում: Թուրքիայի ժողովրդավարացումը ի սկզբանի դրվել է որպես ԵՄ-ին նրա անդամագրման ելմնական նախապայման:

Նման քաղաքականությունը, կարծես քե, տեղափոխվում է Եվրոպայի կողմից այսօր դրեձեղված գերազանցապես երկխոսության, քաղաքակրթական շփումների միջոցով արևմտյան և մահմեդական աշխարհների միջև ամրա թշնամանքի և փոխհամաձայնության քաջակայության երևոյթները հարթահարելու քաղաքականության մեջ:

Ներկայումս և թուրքիայի առնչությունները Եվրոպայի հետ կրում են երկակի բնույթ. մի կողմից, այս երկիրը պատկանում է Տրանս-Ատլանտյան ընկերակցությանը որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ, Ընդհանուր Շուկայի ասոցիացված անդամ է, ԵՄ-ի անդամության թեկնածու, Եվրախորհրդի անդամ: Մակայն ԵՄ-ն դեռևս վերջնականապես չի որոշել, քե ինչ է նշանակում «Եվրոպա» հասկացությունը, որտեղ են ավարտվում եվրոպական սահմանները: Ավելին, եվրոպական խթնելիչմեմուր շարունակում է տարակուսանքով վերաքերվել քաղքերին՝ դնելով իր և նրանց առջև այն հարցը, քե այդպե՞ք նրանք (քուրքերը) եվրոպացի են¹⁷: «Լժիկար դ՛հտեմնի արդեն նշված հայտարարությունը այդ մտեղեման փայլուն ապացույցը կարող են լինել: Արևմուտքի թերահավատությանը թուրքիայի արևմտականացման ընթացքի վերաքերյալ հասկանալի է. նախ և առաջ, թուրքիան դարեղով եղել է քրիստոնյա Եվրոպայի անվիճելի հակառակորդը: Եվրոպացիները դեռևս իկում են, որ մանկական հասակում իրենց մայրերը վախեղել են նրանց «քուրքը կզու և քեզ կտանի» սպառնալիքով¹⁸: Թուրք պատմաբան Հ.Ինալչիքը ևս նշում է, որ Եվրոպան շարունակում է նույնացնել ժամանակակից թուրքիան Օսմանյան պետության կամ հետոսմանաց իսլամական երկրի հետ՝ յնայած Արաբյուրքի և նրա հետնորդների ջանքերին ամեն գնով ապացուցել, որ թուրքիան այն ժամանակակից ազգ-պետություններից է, որն առաջացել է Օսմանների միջնադարյան կայսրության փլուզման հետևանքով¹⁹:

Միայն վերջին հարյուր տարվա մեջ թուրքիան սկսեց անցում կատարել դեպի արևմտյան խնտխտոցիոնալ, ապա և արժեքային համակարգերը: Այս ընթացքում երկրում տեղ գտած քաղաքական ազատությունների, մայրու իրավունքների, ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների ոտնահարման երևոյթները թուրքիային Արևմուտքի աչքերում ևս միավորներ չբերեցին: Թուրքիային փեկում էք, քստ Լուրյան, նրա աշխարհաքաղաքական դիրքը, որը ստրատեգիական նշանակություն ունեցավ քե՝ «առող պատերազմի» տարիներին, քե՝ նրան հաքորդած «հեռ-սառքյատեղազմյան» ժամանակաշրջանում:

«Արտիկյալին ավելանում են ԵՄ-ի մտածագործումները՝ բուրքական անտեսության բեռն իր վրա վերցնելու, Թուրքիայից դեպի եվրոպական երկրներ բուրքերի ներգաղթի կտրուկ աճի, Թուրքիայում մարյու հիմնադրաբան ազատությունների և իրավունքների սրահպանման, ազգային փոքրամասնությունների դեմ գործողությունների և զինվորականության քաղաքական ազդեցության պրոբլեմների, Կիպրոսի հակամարտության հետ կապված:

Այսպեսով, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ Թուրքիայի մոտորի Եվրամիություն սկզբունքորեն աշխարհի բացառվում, ինչպես դա արվում էր մինչև 1999թ. Հելսինկիի զագաթաժողովը: Թուրքական քաղաքական վերնախավը նույնիսկ այդ խնդիրը սկզբունքորեն լուծված է համարում, իսկ ծնագածն արդեն ժամանակի հարց է և այդ ժամանակը պետք է ոգտագործվի երկրի և հասարակության արագ արդիականացման համար: Թեև ԵՄ-ն միշտ էլ հնարավորություններ ունի ձգձգելու անդամակցության արձանագրման շուրջ բանակցությունները: Այսինքն, օրակարգում դրված է երկու հարց. «երբ» և «ինչպես» է Թուրքիան միանալու Եվրամիությանը: Ավելին, հաշվի առնելով, ԵՄ-ի շահեղ Մերձավոր և Միջին Արևելքում, հենց Թուրքիան կայող է դառնալ այստեղ եվրոպական արժեքների և ժողովների մոտորի համար լավագույն ակրը:

Ինչք՝ Թուրքիան փորձում է այսօր ստանձնել նման դերակատարում իր փորձի վրա ասպացուցելով իսլամի և արևմտյան ժողովրդավարության համատեղելիության փաստը: Հենց նման փորձարկումը որպես երկրի քաղաքական առաջնահերթություն հռչակեց 2003թ. Թեհրանում կայացած Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության անդամ-պետությունների արտգործնախարարների համաժողովի ժամանակ Թուրքիայի ԱԳ նախարարը, «Ալյարտություն և Բարգավաճում» կուսակցության նեջ երկայտի դեմք համարվող Աբդուլահ Գյուլը. «Ներկայիս բուրքական կատափարությունը ձգտում է ապացուցել, որ մահմեդական հասարակությունը կայող է լինել ժողովրդավարական, բաց, բախանցիկ, քաղմակաբծիք և արդիական՝ միևնույն ժամանակ պահպանելով իր ինքնությունը, և բուրքական փորձը մարտահրավեր է նետում այն պնդումներին, որ իսլամն ու ժողովրդավարությունն անհամատեղելի են»²⁵:

Մակայն Թուրքիայի ժողեղ դժվար թե կայող է աշխատել իր լիարժեք իմաստով: Նախ, Թուրքիան օսմանյան ժամանակաշրջանից ի վեր թե՛ իր սահմաններից դուրս, թե՛ երկրի ներսում անընդհատ առնչվել է եվրոպական քաղաքակրթության, ինչպես նաև դրանց կրողների՝ բյուզանդացիների, բալկանյան ժողովուրդների, հույների, հայերի հետ և յուրացրել նրանց մշակույթների տարրերը: Պետք չէ մոռանալ, որ Թուրքիայի դեպքում գոյություն չունենի այնպիսի գործոններ, որոնք էականորեն չաղկտաված կլինեին իսլամական աշխարհի գաղափարն աղիների հետ, ինչպես, օրինակ, մավրի պաշարները, արաբա-իսրայելական հա-

կանաչությունը, ազդեցիկ արձատական իսլամիստական հոգևորականության և խմբավորումների ակալությունը: Եվ այս տեսանկյունից ժամանակակից Թուրքիան, ինչքանով էլ որ օտար է ընկալվում Եվրոպայում, ավելի մոտիկ է կանգնած նրան (հատկապես՝ Եվրոպայի հարավային մասին), քան թե մահմեդական Արևելքին:

Պետք է հաշվի առնել նաև այն համագամանքը, որ Թուրքիան Իրանի հետ միասին այն քաջատիկ պետությունն է, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ունեցել է պետականության հարուստ փորձ՝ այսպիսով Եսպես տարբերվելով տարածաշրջանի մյուս երկրներից, որոնք համդիսանում են զերազանցապես ատաջին և երկրորդ աշխարհամարտերի արդյունքում և մեծ տեղաթյունների կամրջով ատաթացած պետություններ: Մինչդեռ «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» ծրագրի շրջանակները նախատեսում են հենց դեռևս կայացման փուլում գտնվող պետականությունների տրանսֆորմացիայի իրականացումը: Այսպես, որ չափամիջինն այստեղ քաջարժակ տարբեր պետք է լինեն:

Բացի դրանից, ինչպես ցույց է տվել պատմական փորձը, Թուրքիան առանձնապես շահագրգռված չի եղել իր մերձավորարևելյան խորսանների հետ քաղաքական հարաբերությունների զարգացման մեջ: Սրան կարելի է գտնարել այն փաստը, որ Թուրքիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ իսլամական քաղաքակրթության և հավատի արժեքները չեն ունեցել վճռող ազդեցություն²¹: Որպես արևմտյան կուլտուրոլում ունեցող պետություն, Թուրքիան արյուներում օտարվեց Մերձավոր Արևելքից և դժվար թե նրա մոդելը կարող է վճռական ներգործություն ունենալ մահմեդական աշխարհի վրա:

Առավել ևս, եթե հիշենք, որ Թուրքիան դարեր շարունակ եղել է արաբական ժողովուրդների և Իրանի աշխարհաքաղաքական հակառակորդը կամ մեղրուպլիան, ուստի, համակրանքը թուրքական մոդելի հանդեպ դժվար թե ենարավոր է հանդիպել մահմեդական Արևելքում:

Վերջապես, յուրաքանչյուր երկիր ունի իր առանձնահատկությունները, որոնց համապատասխան էլ կարող են ստեղծվել պետականության և ժողովրդավարության այն ձևերը, որոնք կիրառվում են ժամանակակից աշխարհում: Այս առումով «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» նախագծի իրականացման գործում հարողությունն ամենևին էլ եղաչխալվողում չէ:

TO THE PROBLEM OF THE COMPATIBILITY
BETWEEN MODERNIZATION AND ISLAM
(Turkey's Model)

At the present time in the political and scientific circles of the West, as well as in the countries of the Middle East is discussed the problem of compatibility between the Islamic civilization's principles and values and the Western civilization's value system.

As the model of such a compatibility these circles often offer the example of Turkey, which has served for the last fifty years as a "success story" in the modernization of the Islamic society. therefore, the Turkish political experience can be used in the implementation of "Greater Middle East" geopolitical project recently declared by the U.S. administration.

Actually Turkey was the first Muslim country which relatively fast adapted to the Western concepts of secular nation-state and was identified itself with the Western civilization's patterns. However, due to serious contradictions within the Turkish society, Turkey couldn't complete its modernization process and still remains between two *modus vivendi*, surviving permanent crises. These crises, in their turn, enforced the influence of the Islamist movement in Turkey, simultaneously corrupting the Kemalist state model.

The last political developments in Turkey showed that the Islamist movement, refraining from the radical thinking and actions, is able to establish the acceptable *modus vivendi* of the relationship with the West, as well to diminish the influence of the old (Kemalist) elite.

In that context in the paper there are discussed the problems of Turkey-EU relations, which have still very serious issues and obstacles. Besides, there is analyzed the row of the historical, political, military and cultural contradictions between Turkey and the rest Islamic world. This analysis allows to come to conclusion that the Turkish model for the modernization of the Islamic society is not fully valid because of Turkey's modernization way, as well the country's political and cultural conditions are very different from the other Muslim countries and peoples.

ՃԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լայն իմաստով, «ԱՆՁ Մերձավոր Արևելքի» մախապիճը՝ հետաաղբարտերազմյան դարաշրջանի գեոստրատեգիական շախմատաքար է, որն առաջ է քաշում Աֆղանստանից Թիբեթ Ստամբուլ և Կասպից ծովից Թիբեթ Ենդու գետից մինչև հսկայական աշխարհարադարական տարածաշրջանի կառավարելիության գաղափարը՝ ելնելով աշխարհում ճգնաժամերի և բախտամեծի տեսանկյունից տարածաշրջանի առավել վտանգավորության փաստից:
2. Craig Smith, "In the Balance: Attacks on Turkey Aim to Sever a Bridge Between Islam and the West", *New-York Times*, November 21, 2003.

3. Oral Sander, "Turkish Foreign Policy: Forces of Continuity and Change", *Turkish Review*, Winter 1993, p. 34.
4. "Atatürk'ün Söylence ve Demeçleri", III, Türk • nk• İq Tarih Enstitüsü, Ankara, 1952, p. 67.
5. Heinz Kramer, "A Changing Turkey. The Challenge to Europe and the United States", Washington, 2000, p.25.
6. Ian O. Lesser, Bruce R. Nardulli, and Lory A. Arghavan, "Sources of Conflict in the Greater Middle East", [http:// www. rand. org/publications /MR/MR897/ MR897.chap4](http://www.rand.org/publications/MR/MR897/MR897.chap4)
7. AKP-ն, հարամակ տոնելով 2002թ. նոյեմբերին եղկում կայացած խորհրդարանական ընտրություններում, ստացավ 363 պատգամավորական տեղ 550-անդամանոց Սերիսում և ձևավորեց 1987թ. հետո առաջին միակուսակցական կառավարական կաբինետը:
8. Barri Rubin, "Islamic Radicalism in the Middle East: A Survey and Balance Sheet", *MERIA JOURNAL*, Volume 2, No. 1 - May 1998, [http:// www. bia. ac. il/doc/besa/meria/news/1998/98news8.html](http://www.bia.ac.il/doc/besa/meria/news/1998/98news8.html)
9. John Esposito, ed., "Voices of Resurgent Islam", New York, 1983, p.11.
10. "Giscard Remarks Cause Uproar in Ankara, Brussels", *Turkish Daily News*, 11 November 2002.
11. William Hale, "Turkish Foreign Policy 1774-2000", London, 2000, p.38.
12. Tamer Akçam, "Türkiye-Avrupa: yeni açılımların kaçınılmazlığı", *Agos*, 25.07.2003
13. Mete Tunçay, "Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetimi Kurulması", Ankara, 1985, s. 224
14. <http://www.akparti.org.tr>
15. Bernard Lewis, "The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror", New-York, 2003, pp.118, 163.
16. Удо Штайнбах, "Исламский терроризм. Сейчас необходим симокритичный диалог культур", <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/2002-03/article02.html>
17. Bülent Yesilada, "The Worsening EU-Turkey Relations", *SAIS Review*, Vol. 19, No. 1 (1999), p. 148.
18. E.Heller, "Mazema, I Turchi--Hilfe, die Tuteken", *Süddeutsche Zeitung*, April 12-13, 1997.
19. Halil İnalcık, "Turkey Between Europe and the Middle East", *PERCEPTIONS*, March-May 1998 Volume III - Number 1, [http:// www. nsa. gov. tr/grupa/percept/III-1/Inalc.htm](http://www.nsa.gov.tr/grupa/percept/III-1/Inalc.htm)
20. [http:// www. nsa. gov. tr/grupa/ai/Malaysia15October2003.htm](http://www.nsa.gov.tr/grupa/ai/Malaysia15October2003.htm)
21. Դրա լավագույն վկայությունն են հանդիսանում Թուրքիայի սերտ հարաբերությունները արաբական աշխարհի հակառակորդ համարվող Եթովպիայի հետ և այս երկու երկրների միջև առկա ռազմա-քաղաքական համագործակցության մակարդակը:

ԱՐԱՄ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՍԻՐԻԱԿԱՆ ՎԻՒԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ ԱՐԱՐԵՐԻՆ ԼԵԶՎԻ ՎԻՃԱԿԸ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՕՐՈՔ

1908 թ. հունիսի 23-ի նրիտքուրցական հեղաշրջումը մեծ հայտնի ներշնչեց Օսմանյան կայսրության ոչ բուրք, այլ բզմոճ մաս արաք ազգաբնակչությանը: Ոգևորված նրիտքուրքերի՝ Օսմանյան կայսրության ողջ ազգաբնակչության հավասարության խոստովանելով, արաքների մի մասը հմարավոր էին համարում կայսրության սահմաններում ազգային ինքնավարության ձեռքբերման իրականացումը: Պատահական չէ, որ Մահմանադրության¹ վերականգնումից անմիջապես հետո արաքական մի շարք կազմակերպություններ ակտիվորեն սկսեցին արտահայտել իրենց այդ ձգտումը՝ վարչական ապակենտրոնացման պահանջի հետ միասին առաջ քաշելով մաս արաքական վլոյալներում արաքերենը պաշտոնական լեզու և, նույնիսկ, օսմանյան խորհրդարանում այն աշխատանքային լեզու ճանաչելու հարցը:

1908 թ. սեպտեմբերին Մուամրուլուն հիմնված «Ալտարա-օսմանյան երաշխություն» («Ալ-Իխտա ալ-Ալաքի ալ-Օսմանի») կազմակերպությունը, որն իր մասնաճյուղերն ունեւր Սյրիայում և Իրաքում, և որը չէր բաքցնում իր համակրանքն ու հովատարությունը նրիտքուրքերին և Մահմանադրության դուշարներ պահպանելու գործում վերջիններիս աջակցելու սրատրաստակամությունը՝ իր առջև ուղծված խնդիրների շարքում կարևորելով մաս արաքերեն լեզվով լուսավորության տարածման հարցը²:

Մակայն շատ շուտով, հատկապես 1909 թ. ապրիլի 13-ին ընդդիմադիր ուժերի կազմակերպած հակաերիտքուրցական հեղաշրջման փորձից՝ հետո նրիտքուրքերի դեկավարները կատարելապես հրաժարվեցին նախկին խոստովանելից՝ իրենց քաղաքականությանը հիասթափեցնելով Օսմանյան կայսրության ազգություններին, այդ բզմոճ մաս արաքերին, նանգամանք, որն առավել ինտենսիվ և հետևողական դարձրեց իրենց մպատակներին հասնելու վերջիններիս ջանքերը: Հարկ է նշել, որ այդ ջանքերը վատ կերպով դրսևորվեցին հատկապես կայսրության Սի-

դիակամ վիլայեթներում⁶, որոնք մի շարք հանգամանքների քիչումով անհամեմատ զարգացած էին հասարակական-քաղաքական առումով:

Օսմանյան կայսրության արտք ազգաբնակչության՝ ինքնավարության համար պայքարում կենտրոնական տեղ էր գրավում այդպիսի լեզվի պահպանման և նրա կենտրոնում շրջանակները նմարալորինս քնդ-րայնելու խնդիրը, ինչը, ի դեպ, լայնորեն արժանավել է մաս արար լուսավորիչների գործերում: Պատասխական չէ, որ կայսրությունում արարելուն լեզվի ճանաչման և հատկապես արարաբնակ շրջաններում նրա կարգավիճակի հարցը մեծապես կախուրվում էր արարական կուսակցությունների և կազմակերպությունների մեծ ճախի ծրագրերում և ստանց քաջատարյան նրանց քնդումած քոչը փաստաքոչքերում:

Չնայած ձևակերպումների մեջ առկա տարբերություններին՝ այսպիսի քոչը, մակ լեզվական պահանջների նիմնական քովանդակությունը գրեթե միշտ նույն էր: Մասնավորաբար, 1912 թ. վերջին կանխրում Սիրիայից, Լիբանանից և Պաղեստինից արտագաղթած արտք ազգայնականների ստեղծած «Կարլական ապակենտրոնացման օսմանյան կուսակցության» («Լիզը ալ- Լամարթազիյա ալ-Իզրայիյա ալ-Օսմանի») րնդումած ծրագրում, արտանույտելով իրենց հավատարմությունն Օսմանյան կայսրության տարածքային անքողականություն պահպանման գաղափարին և միայն միս սահմաններում ինքնավարություն ձեռք բերելու ճտաղդությանը, միտմամանակ պահանջվում էր օսմանյան քոչը վիլայեթներում քոչքերին և տեղաբնիկների ազգային լեզվի համատեղ գործածություն, ինչպես մակ վիլայեթներում մայրենի լեզվով տարական կքություն իրականացում (հողվ. 14 և 15)⁷: Հասկանալի է, որ կուսակցությունն ստավելապես հուզում էր արարելուն լեզվի կարգավիճակը Սիրիական վիլայեթներում:

Արարելուն լեզվի հարցը կարևոց տեղ էր գրավում մակ 1913 թ. հունվարին Բեյրութում ստեղծված Բարենտրոգումների րնկեղության վարչական ապակենտրոնացման սկզբունքների վրա նիմնված քաղնույազումների ծրագրում: Եվս մեկ անգամ հավաստելով, որ արարելուն անցատրական որևէ ձգտում չունեն, այլ, րնդիակատակը, հակված են Օսմանյան կայսրության մաս կազմել և, ալելին, աջակցել նրան՝ դիմակայելու Եվրոպայի նմարալոր նկրտումներին, այնուամենայնիվ, իրենց այդ հավատարմությանը որպես փոխատուցում պահանջվում էր ծայրահեղ ինքնավարության մտեղող ապակենտրոնացում: Պահանջների սկզբունքային կետերից էր, միս և ստաջ, այսպիսին լեզվի ճանաչումը որպես արարական վիլայեթների պաշտոնական լեզու՝ քոչքերինց քոչնելով միայն որպես Ստամբուլի նետ հաղոդացման միջոց: Միսմամանակ առաջարկվում էր, որ արարելուն լեզուն րնդումվի օսմանյան խորիդայանում (հողվ. 1): Որպես հաջորդ քալ՝ պահանջվում էր մակ, որ Սիրիա-

յում նշանակվեին միայն արարելուն լեզվին տիրապետող պաշտօնյաները (հոգվ. 2)՝

Այն հանգամանքը, որ ծրագրում արարելուն լեզվի հարցն զբաղեցնում էր առաջին երկու կետերը, ինքնին վկայում է այդ խնդրին տրվող կարևորության մասին:

Այս տեսակետից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում այնպեսի ինդիվիդուալիս համաժողովի ընտրումն ուղղումը, ինչպիսին 1913 թ. հունիսին Փարիզում կայացած Արարական կոնգրեսն էր՝

Հիմնավորելով Օսմանյան կայսրության արարական վիզայերմեղի ապակենտրոնացման անբաժանելիությունը և շարադրելով այդ մախազնի հիմնական սկզբունքներն ու դրա իրականացման պայմանները՝ կոնգրեսի մասնակիցներն ընդունում որոշման մեջ առանձին կետ էին հաստատելով լեզվի հարցին՝ դարձրալ շեշտը դնելով այն ջանի վրա, որ արարելուն լեզուն ճանաչվի օսմանյան խաղաղարանի կողմից և կայսրության արարաբանակ տարածքներում համաբալի պաշտոնական լեզու (հոգվ. 5)՝: Նախագծին կից լրացման մեջ հատուկ ջնդգովում էր, որ երև կոնգրեսի ընտրումն որոշումները պատշաճ ձևով շխրականացվեն, ապա Սիբիական Արարախի Բարեմախղնեղի կոմիտեի անդամները կեղամախղեն իրենց պարտականությունները կատարումից Օսմանյան կայսրությունում՝:

Ոչազգրավ է, որ կոնգրեսի ընդունում որոշումները ներկայացվում էին որպես օսմանյան սիրիսցիները և արարելուի քարարական ծրագրը և մախազգրաչացվում էր, որ խորիսյարանական ընտրություններում ոչ մի թեկանածու իրենց աջակցությանը չի արժանանա, երև մախապես չաբարտավորվի պաշտպանել և իրականացնել վերտիչյալ ծրագրը՝: Այլ բան է, անշուշտ, որ, ինչպես ցույց տվեց արագան, կոնգրեսի գործնական արդյունքները տարրեր հանգամանքները լեղումով յախազանց հանեստ եղան: Այն գործիչները, որոնք պետք է իրականացնեին կոնգրեսի որոշումները, չկարողացան գտնել դրա համալք արդյունավետ միջոցներ: Ազելին, բուրջական կատախարղ շրջաններին հաջողվեց նրանց հակել փախելիցման, ինչը, իրականում, նշանակում էր կոնգրեսում հոչակված սկզբունքներից, այդ բվում մաև լեզվական պահանջների հիմնական մասից իրաժարում: Կոնգրեսի որոշման կետերը իրականացման հնարավորության յախանձանը մեծ յախով մաչատեղին հատկապես արար ազգայնականների միջև առկա հակասությունները, ինչպես մաև երիտարդերը «Մախություն և առաջադիմություն» կուսակցության արար կողմնակիցների դիպքորոշումը, որոնք մաչատեղանարմար էին գտնում «Արարելուի իսկ շանելից նեղելով՝ արարական երկրներում բուրջերները բողնել որպես պաշտոնական լեզու»¹², փորձելով համոզել, որ հակառակ դեպքում կտուժին միայն արարները:

Լեզվի պահպանման հարցում արարելուի շահագրությունը և այդ ուղղությամբ մրանց ջանքերը, թերևս, ամնիցապես բեղադրվում էին

հետևյալ ելծմական համզամանքներով: Հատկապես աղաքների պարագայում, երբ կրճական գործունը մայատում էր երխտբարքերի սղոնգրած սոմանիզմի գաղափարների իրականացմանը լեզվի պահպանումը դատում էր նրանց միասնականությունն ու ինքնությունը պահպանելու կարևորագույն, առաջնահերթ միջոց և միաժամանակ, ստեղծված իրադրության պայմաններում վերջիններիս տալիս էր որպես ընդհանրության, որպես ժողովրդի և որպես ազգի իրավունքների անվիճելիությունը հաստատելու այդքան անհրաժեշտ հմարավորություն¹²:

Այն հավասարապես հետևանք էր մակ երխտբարքերի որպակի քաղաքականության, պետեղ լեզվական ձուլման խնդիրը կարևոր տեղ էր գրավում՝ համարվելով մակ ապակենտրոնացումը կանեցնելու միջոց: Անվերադարձ անցել էին այն ժամանակները, երբ երխտբարքերը, կայսրության տարրեր ազգերի հավասարության ջատագույն կեցվածք ընդունած, վարձում էին սկոռչանեղ վերջիններիս և բոլոր միջոցներով պահպանել իրենց նկատմամբ վստահությունը: Սակայն ոչ բոլոր ազգաբնակչության բացահայտ ընդդիմությունն սոմանիզմի գաղափարի իրականացմանը և կայսրության մասնատման իրական հետանկարը երխտբարքերին ստիպեց կրածարվել իրենց իսկական դիտավորությունները սրողելու միտումնեց և ձեռնամուխ լինել կայսրության ոչ բոլոր ազգությունների բոնի ձուլմանն ուղղված անբարեւոյ քաղաքականության: Դա, անշուշտ, կարելի է համարել կայսրության մախկն իշխանությունների վարած բարքացման քաղաքականության շարունակությունը: Երխտբարքերի այս կողմնորոշումը վերջնականապես ձևակերպեց 1911 թ. հոկտեմբերին կայացած համագումարում, որի ընդունած որոշման մեջ ուղղակիորեն հայտարարվում էր, որ վաղ թե ուշ իրականացվելու է բոլոր սոմանահպատակների լիակատար բարքացումը, որ կայսրության ոչ բոլոր ազգություններին պետք է զրկել կազմակերպվելու իրավունքից, քանի որ ապակենտրոնացումն ու ինքնավարությունը բոլորական կայսրության նկատմամբ դավաճանությունն են: Որոշման մեջ հատկապես նշվում էր, որ ազգային փոքրամասնությունները կարող են պահտրանել իրենց կրոնը, սակայն ոչ լեզուն¹⁴, համզամանք, որը մեղ անզամ ևս վկայում է երխտբարքերի կողմնեց այդ գործունին տրվող կարևորության մասին: Լեզվական ճնշումը, այսպիսով, վերջիններիս կողմնեց դիտվում էր որպես բոլորերեմի գերակայության անհրաժեշտ մախտապայման, ինչը և, նրանց խորին համոզմամբ, կհանդիտանար կայսրության ոչ բոլոր ազգաբնակչության ձուլման առավել ալտյունավետ միջոց:

Հայտնի է, սակայն, որ երխտբարքերի այս քաղաքականությունը ոչ միայն չնպատեց սոմանիզմի հայեցակարգի իրականացմանը, այլև, ի վերջո, ձակատագրական եղավ իրենց իսկ կոտակցության համար: Իզգուր չէ, որ Ջ. Անտոնիտաղ, այսարների ազգային գաղթոնցին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ հատկապես ընդգծելով երխտբարքերի կող-

մից կայսրության ազգային կազմի յուրահատկությունների ամտեման և ազգայությունների ապակենտրոնացման պահանջներին ընդդիմանալու հանգամանքը, իշխանության գալուց հետո վերջինիս ամենակուսքոտ սխալը և նրա անհաջողության շողակի պատճառ է համարում հենց պետության կենտրոնացման քաղաքականության որոշեցումը¹⁵։

Կայսրության արաք ազգաբնակչության նկատմամբ օսմանիզմի քաղաքականությունն իրականացնելիս երիտթուրքերը հիմնական շեշտերից մեկը դնում էին լեզվական ձուլման վրա։ Երբ սկզբնական շրջանում վերջիններս արաքական վիլայեթներում արաքերեն լեզվի գործածմանը գտնե արտաքստ վերաբերվում էին քիչ թե շատ հանդուրժողաբար, ապա ավիլի ոչ վիճակը փոխվեց։ Այլևս հարկ չհամարելով որևէ չափով սքողել իրենց իսկական մտադրությունները՝ նրանք քացահայտորեն արտահայտում էին իրենց ծայրահեղ դժգոհությունն՝ արաքների՝ իրենց մայրենի լեզվով խոսելու փաստը զնահատելով որպես թուրքերենի նկատմամբ արևմտարևմտյան դրսևոյում և, միաժամանակ, չափազանց վտանգավոր իրողություն։ Նրանք փորձում էին այդ հանգամանքն օգտագործել արաքների նկատմամբ նոր, ծայրահեղ ճկումներ գործադրելու նպատակով, որնդեռայ միմյև ստիպել մտահալ իրենց լեզուն և խոսել «տիլոզ լեզվով», այսինքն՝ թուրքերենով¹⁶։ Իրֆիհադականների ներկայացուցիչներին մեկը՝ Ջելալ Նուրին, գրում էր. «...Արաքական երկրները, հատկապես Իմենը և Իրաքը, պետք է վերածվեն թուրքական գաղութների՝ թուրքերեն լեզուն տարածելու նպատակով...։ Նրաշխափորելու համար մեր գոյությունը՝ անհրաժեշտ է քոլոր արաքական երկրները դարձնել թուրքական»¹⁷։

Ոչ քուրք ազգաբնակչությանը ձուլելու երիտթուրքերի այս սևեռուն գաղափարն իր վառ արտացոլումը գտավ վիլայեթների մասին օրենքում (1913 թ.)։ Չմայած այն հավաստիացումներին, որ հինգ տարվա ընթացքում սանջակների կենտրոններում գտնվող պետական դպրոցներում ուսուցումը վարվելու է տեղական (տվյալ դեպքում՝ արաքերեն) լեզվով, այնուամենայնիվ, այն սահմանափակվում էր մի շարք վերապահումներով։ Բացի այն, որ դպրոցներում պահպանվում էր թուրքերենի պարտադիր ուսուցումը, երկու գլխավոր առարկաների՝ պատմության և աշխարհագրության դասավանդումը ևս պետք է անցկացվեր թուրքերենով։ Իսկ վիլայեթների կենտրոններում գտնվող երկրորդ աստիճանի դպրոցներում թուրքաբերի էր համարվում միայն թուրքերեն լեզվով ուսուցումը¹⁸։

Անմիջապես ձուլման նպատակ էր հետապնդում նաև վիլայեթներում տարրական դպրոցների նկատմամբ երիտթուրքերի քաղաքականությունը։ 1913 թ. ընդունված օրենքով առաջին և երկրորդ աստիճանի դպրոցների միավորման անվան տակ «միասնական տարրական դպրոցի» շրջանակներում վիլայեթների առաջին աստիճանի դպրոցները պետության հսկողության տակ դնելու միջոցով, փաստորեն, ծայրահեղ չափով

տանձամափակվում էր նրանց ինքնավարությունը և, առաջին հերթին, այդ դպրոցներում մադրենի լեզվի դասավանդումը՝ սկզբից ևնր կողմնորշելով աշակերտներին առավելապես դեպի բարձրերենը՝:

Աբարեբեն լեզվի ճնշմանց մեծ չափով նպաստում էր նաև երիտբուրքեյի կադրային քաղաքականությունը: Որքան էլ արաբական կազմակերպություններն իրենց ծրագրերում համառոտին պահանջում էին, որ արաբական վիճակներում պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնեն առավելապես իրենց՝ արաբները, այդ պաշտոններում դիտավորյալ նշանակվում էին ոչ տեղական ծագում ունեցող և հաճախ արաբերենին շտիյուպետող անձինք: Այն արաբազայում, երբ արաբաբնակ վիճակներում ազգաբնակչությունը մեծ մասամբ չէր տիրապետում բարձրերենին, սոջ գործավարությունն իրականացվում էր միայն բարձրերենով և միայն երբեմն բարձրմանյի մասնակցությամբ: Պաշտոնապես հայտարարվեց նաև տեղական կառավարման մարմիններում ոչ բարձրերեն լեզվով դիմումների, հայերի և մյուս պաշտոնական գրությունների ընդունումը դատարաններում մասին²³:

Այնուամենայնիվ անդամեշտ է նշել, որ ոչ բարձր ազգաբնակչության և, հատկապես, առավել չափով արաբների նկատմամբ իրենց քաղաքականությունն իրականացնելիս երիտբուրքեյի առաջնությունը կարկաղյվում էին պոչ զիջումների գնալ: 1913 թ. վերջին քառավորության մոխաբաբությունը կրանանց արծակեց արաբերեն լեզուն մտցնել որպես ռաւցման լեզու արաբական վիճակների տարրական դպրոցներում²⁴: Պաշտոնական փաստաբեքերի և կառավարական հայտարարությունների տեքստեջջ մարբեյին բացահայտորեն ծուրան միտված ձեւակերպմանից: Գրեքն նույն ժամանակ՝ 1913 թ. նոյեմբերին, երիտբուրքեյի կոտակցության կենտրոնական կամիտի գլխավոր քարտուղար Միդիատ Շաբրլյուն տազմապ էր հայտնում, որ պետք չէ չարաչանել արաբների համբելությունն ու փաստեթյունը, և անկրամեշտ է առանց հապաղելու ինչ-որ լան ձեռնարկել՝ խոտակելու համար անախարժություններեջ²⁵:

Առաջին հայացեյի անարասելի թվացող այս դիքքորշումն անմիջապես հետևանք էր երիտբուրքեյի քաղաքականության լեյոյուցելայի՝ ռոշակի փուլում նրա մեջ ակնհայտորեն նկատվող նոր, կարկաղյվում զիջման մարտավարության²⁶, որը, ստեղծված իրադրության գրայմանեթում, «օտմանյան ազգի միասնությունը պահպանելու» անվան տակ «...նպատակ ուներ քաղաքկելու երիտբուրքեյի ազգային քաղաքականության իրական նորատակաւորվածությունը»²⁴:

Այն համգամանքը, որ այս արտադրուտ «մեղմ» քաղաքականությունը հատկապես իր վառ արտահայտությունը գտավ արաբական վիճակներում, պատահական չէ: Պատճառներից մեկը թերևս այն էր, որ արաբները կազմում էին կայսրության ազգաբնակչության գերակշիռ մասը (համաձայն Մ. Լազարևի բերած տվյալների՝ առաջին համաշխարհա-

յին պատերազմի նախօրյակին՝ արաբները կայսրության 50% էին)²⁷, և նրանց հետ կոչուկ առնակատունը կարող էր խիստ վտանգավոր հետևանքներ ունենալ: Ոչ պակաս կարևոր գործոն էր մաև այն, որ արաբները եղել և մնում է խլամի և Էտրամի լեզու, ինչը երիտթուրքերի կողմից չէր կարող անտեսվել:

Այսպիսով դժվար չէ համոզվել, որ երիտթուրքերի զիջումները ունեին գուտ մարտավարական նպատակներ և որևէ չափով չէին կարող փոխել նրանց քաղաքականության բնույթը կամ զոհն դրա տարավորությունը ստեղծել: Անատարկելի է, որ այդ քաղաքականությունը, որքան էլ երբեմն զգուշավոր և քողարկված, երիտթուրքերի կառավարման ողջ շրջանում մշտապես և առաջին հերթին նպատակաուղղված էր օսմանիլզմի գաղափարախոսության իրականացմանը, այն է՝ աճնաստարքեր, այդ թվում նաև յեզվական ճնշման միջոցով կայսրության արաբ ազգաբնակչության ձուլմանը:

ARAM GASPARYAN

THE STATUS OF ARAB LANGUAGE IN THE SYRIAN VILAYETS OF OTTOMAN EMPIRE IN THE PERIOD OF YOUNG TURKS

The paper deals with the status of Arabian language in Syrian vilayets of Ottoman Empire in the period of Young Turks. After the revolution of 1908 several Arabian districts raised the question of decentralization of Arabian vilayets, at the same time dealing with the matter of development of the status of Arabian language. The matter of the language has an important place in the plans and decision of Arabian organizations. But the Young Turks continued their policy of assimilation of non-turkish as well as arabian population, limiting and making pressure on the Arabian language.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Օսմանյան կայսրության առաջին սահմանադրությունը իրականացվել էր 1876 թ. օգոստոսի 23-ին, սակայն արդեն 1878 թ. օգոստի Արդու Համիդն այն լեղայ հայտարարեց: Սահմանադրությունը վերականգնվեց միայն 1908 թ. հուլիսի 24-ին երիտթուրքերի կողմից:
2. З.И.Левин, Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте, М., 1972, с. 132.
3. В.И. Шпилькова, Младотурецкая революция 1908-1909 гг., М., 1977, с.217
4. Մյնչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Սիրիական Ֆրանսիացիների կազմի մեջ մտնում էին Բելլուրի, Դամասկոսի, Հալաի ֆրանսիացիները, Լեռնային Լիբանանի մուրասախիժությունը և նրանառիմի սանջակը: Ssu, D. Pipes, Greater Syria The History of an Ambition, N.Y., 1990, p. 16.

5. Մանրամասն տես՝ Bassam Tibi, Arab Nationalism a Critical Enquiry. L., 1981, p. 47-62
6. Zein N. Zeine, Arab Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism, Beirut, 1958, p. 83
7. A Programme of Reforms Based on Administrative Decentralization, տեղացի տես՝ Zein N. Zeine, նշվ. աշխ., էջ 137-138 (Appendix D); Հ.Ս.Սարգսյան, ԱՀԹԹՖայլայան, Արաբական մի շարք փաստաթղթեր արաբա-բուլղարական հարաբերությունների վերաբերյալ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. VI, Ե., 1974, էջ 220-221.
8. Արաբական կոնգրեսը տեղի ունեցավ Փարիզում 1913թ. հունիսի 18-23-ը: Կանգրեսին մասնակցում էին 24 պատգամավորներ, որոնց մեծ մասը Միջինասիայի էին, երկուսը՝ Իրանից, երեքը՝ ներկայացնում էին ԱՄՆ-ի արարներին: Մանրամասն տես՝ G.Antonius, The Arab Awakening, The Story of the Arab National Movement, N.Y., 1946 p. 144-115, Э. Тума, Национально-освободительное движение и проблемы арабского единства, М., 1977, с. 116-117.
9. Resolution Votes par le Congres Arabe, տեղացի տես՝ Zein N. Zeine, նշվ. աշխ., էջ 135-136 (Appendix C); Հ.Ս.Սարգսյան, ԱՀԹԹՖայլայան, Արաբական մի շարք փաստաթղթեր արաբա-բուլղարական հարաբերությունների վերաբերյալ, - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. VI, Ե., 1974, էջ, 222-223.
10. Նույն տեղում.
11. Նույն տեղում.
12. Л.Н.Котлов, Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии 1908-1914гг., М., 1986, с. 306.
13. Э. Тума, նշվ. աշխ., էջ 117.
14. Э.Ю.Гасанова, Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок. (1908-1914г.г.), Б., 1966, с.43-44.
15. G.Antonius, նշվ. աշխ., էջ 107.
16. Э.И.Левин, նշվ. աշխ., էջ 133.
17. Նույն տեղում.
18. F. Ahmad, The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914. Oxf. 1969, p.134
19. А.Д.Желтяков, Ю.А.Петросян, История просвещения в Турции, М., 1955, с.108-109.
20. Л.Н.Котлов, նշվ. աշխ., էջ 40.
21. А.Д.Желтяков, Ю.А.Петросян, նշվ. աշխ., էջ 108-109.
22. Х.З.Габидуллин, Младотурецкая революция, М., 1936, с. 145
23. Ռ.Ա.Սաֆրասալյան, Օսմանիզմի դոկտրինայի երկրորդ փուլի կառավարական փաստաթղթերում (1908-1916 թ.թ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XV, Ե., 1989, էջ 244.
24. Նույն տեղում.
25. М.С. Лазарев, Крушение турецкого господства на Арабском Востоке, М., 1960, с.13.

ԳՈՌ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

1982Թ. ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՆ ԼԻՐԱՆԱՆՈՒՄ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

1970-80-ական թթ. Լիբանանը արաբական այն երկրներից էր, որի տարածքից պաղեստինցիները Իսրայելի դեմ զինված պայքար մղելու հնարավորություն ունեին¹:

Որպես շարժառիթ օգտագործելով 1982թ. հունիսի 3-ին Լոնդոնում իսրայելյան դեսպան Շլոմո Արզումի դեմ ամնաչոզ մահափոքոճը², հունիսի 5-ին Թել-Ավիվը որոշում ընդունեց ռազմական գործողություն իրականացնել՝ մարտակաղովելով ոչնչացնել կամ Իսրայելի սահմաններից հեռավորինս հեռացնել Լիբանանում տեղակայված Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպության (ՊԱԿ) ռազմաքաղաքական կառույցները³: Հունիսի 6-ին իսրայելյան 80 հազարանոց զորամիավորումները մերիտոնցիին Լիբանան սկսելով «Խաղաղություն Գալիլեային» ռազմական օպերացիան⁴:

Իսրայելյան ազրեսիան Լիբանանում կամ ինչպես հաճախ այն անվանում են «արաբ-իսրայելյան 5-րդ պատերազմը» առավել երկարատև (78օր) արաբ-իսրայելյան պատերազմներից էր, որը ծանր հարված հասցրեց Պաղեստինյան դիմադրության շարժմանը (ՊԴԵ):

Լիբանանյան պատերազմի առաջին փուլը սկսվեց հունիսի 6-ին⁵: Համաձայնեցնելով

իր գոյծողությունները ԱՄՆ-ի հետ⁶, Թել-Ավիվը ծգտում էր ոչնչացնել ՊԱԿ-ի ռազմաքաղաքական կառույցները Լիբանանում, լիբանանյան կառավարության հետ համատեղ հսկողություն սահմանել երկրի ողջ տարածքում, ինչպես նաև նպաստել այնտեղ տեղակայված սիրիական զորամիավորումների դուրս քերմանը:

Այդ շրջանում քաջի սիրիական զորքերից, որոնց քանակը մոտ 30 հազար էր, 1976 թ-ից գտնվում էին նաև միջադարձական ուժեր, որոնց կազմում կային՝ Եմենի Արաբական Համրապետության (ԵԱՀ), Եմենի ժողովրդական Գեներատական Հանրապետության (ԵԺԴՀ), Մաուրյան Արաբիայի, Արաբական Մրացյալ Էմիրությունների (ԱՄԷ), Մուդաբի և Լիբիայի ռազմական ստորաբաժանումները⁷: Լիբանանում էր

գտնվում մաև իրացյան 1500 հոգուց բաղկացած մի զոջախումբ, որը չէր մտել միջադարակյան ուժերի մեջ :

Իսրայելյան և սիրիական զորքերի միջև առաջին բախումը տեղի ունեցավ հունիսի 7-ին Խաաբաի քաղաքի մոտ¹⁰: ԱՄՆ-ի միջնորդութեամբ Գամաալեանն առաջարկութեամբ արվեց իր հակադրութեան տակ վերցնել ՊԱԿ-ի ռազմական կառույցները և թույլ չտալ նրանց կրօնականօր Արևելյան Գալիլեան¹¹: Ի պատասխան Սիրիայի մերժմանը, իսրայելյան ռազմաօդային ուժերը ոչնչացրեցին 34 սիրիական կոթմանքէ¹²:

Հունիսի 11-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ռ.Ռեյզանը դիմեց իսրայելյան կառավարութեամբ՝ կալ անելով վեց ղեկ ռազմական գործողութեաններին¹³: Հունիսի 15-ին իսրայելյան ազգեսիան Լիբանանում դատապարտեց ԽԱՀԱ-ը¹⁴: 1982թ. հունիսի 11-ի լույս 12-ի զիչերը Իսրայելի առաջարկութեամբ հրադարար հաստատվեց: Այդ հրադարարով էլ ավարտվեց պատերազմի առաջին փուլը, որի արդյունքում իսրայելյան հակոդութեան տակ հայտնվեց լիբանանյան տաքածքի գրեթէ կեսը՝ մոտ 4,5 հազար կմ², որտեղ ոչնչացվել էին ՊԱԿ-ի ռազմաքաղաքական կառույցները¹⁵:

1982թ. հունիսի 6-ին ԱՄԿ-ի Անվտանգութեան Խորհուրդը (ԱԽ) ընդունեց 508 քանաձևը, որը պահանջում էր պատերազմող կողմերին դադարեցնել կրակը, իսկ Իսրայելը պետք է զորքերը անհասարդ դուրս բերեր Լիբանանից¹⁶: Հաջորդ օրը ԱԽ ընդունեց 509 քանաձևը, որտեղ ևս դատապարտում էր Իսրայելի գործողութեանները Լիբանանում¹⁷: Միայն հունիս-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում ընդունվել էր Իսրայելին դատապարտող շուրջ 9 քանաձև էր ընդունվել¹⁸:

Իրենց հերթին արաբական երկրները միջադարակյան հակադրութեաններին ինտենսիվօր չկարողացան հատակ դիրքորոշում գտալեցնել լիբանանյան ճգնաժամի նկատմամբ: Միայն հունիսի 26-ին Թունիսում հնարավոր եղավ Արաբական Պետութեանների Լիգայի-ի (ԱՊԼ) միտ գումարել արտգործնախարարների մակարդակով: Մասնակցեցնելը ընդունեցին Սիրիայի առաջարկը՝ համատեղ գործողութեաններ սկսել Իսրայելի դեմ Լիբանանում և մի շարք տնտեսական պատժամիջոցների ընդունել ԱՄՆ-ի նկատմամբ¹⁹: Տարածայնութեանների ինտենսիվօր հնարավոր եղավ միայն ծառայելու հատուկ կոմիտե՝ ԱՄՆ, Անգլիա, Ֆրանսիա, Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետութեան և ԽՍՀՄ գործողկու նպատակով, ինչը միտված էր լիբանանյան ճգնաժամից դուրս գալու ճանապարհ հարթելուն:

Իսրայելյան ազգեսիային դիմադրելու նպատակով իրենց ռազմական առորարածանումները գործողեցին մաև Լիբիան, ԵժԴԷ-ն, ԵԱՀ-ն և Ալժիրը, որանց ցույց տված օգնութեանը, սակայն, աննշան էր²⁰: Լիբանանում հակաիսրայելյան ուժերին օժանդակելու նպատակով 1979թ. կազմավորված Համաարաբական Ժողովրդական կոնգրեսը 1982թ. հունիսի

12-ին Տրիպոլիում կայացած արտահերթ հանդիպմանը որոշում ընդունեց կամավորներ հավաքագրել Լիբանան գործողներու նպատակով²⁰։

Լիբանանյան ճգնաժամի կանխարգելման գործում մեծ ներդրում ունեցավ Եգիպտոսը, որն ի տարբերություն արաբական մյուս երկրների (բացառությամբ Սիրիայի) հակախորայելյան լուրջ գործունեություն ծավալեց։

1982թ. մայիսի 28-ին անտեսելով ՊԱԷ-ի հետ հայաբերությունների բացակայության հանգամանքը, Եգիպտոսի մախազահ Մուբարաքը տեղեկացրեց Արախարին, որ իր ունեցած տվյալների համաձայն, Իսրայելը մոտ արագաչառ հարձակում է պատրաստում Լիբանանի վրա։ Ընդ որում Եգիպտոսի մախազահը նշում էր, որ Թեյ-Ալվիի վերջնական նպատակն է Ռեյսոսի գրավումը²¹։ Նման տեղեկություններ հայտնել էր Արախարին նաև Հորդանանի քազավոր Հուսեյնը²²։ Իսրայելյան ազդեցիկայի առաջին օրերին Եգիպտոսում ընդդիմությունը մախազահից պահանջել էր խզել Իսրայելի հետ բոլոր տեսակի հարաբերությունները, ինչին սակայն Մուբարաքը չլիմեց՝ բավարարվելով միայն Թեյ-Ալվիին դժգոհություն հայտնելով²³։

Լիբանան իսրայելյան ներխուժման կազմող օրը, հակառակ Եգիպտոսի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության հանգամանքին, Կահիրե ժամանեց Մարտիկայի արտաքին գործերի նախարար Մուհամմադ Ռուսեբան՝ նպատակ ունենալով քննարկել Մուբարաքի հետ Լիբանանում ստեղծված ծանր իրավիճակ²⁴։ Ռուսեբան արաբական երկրներից առաջին քարծրատիճան պաշտոնյան էր, որն այցելել էր Կահիրե՝ 1979թ. եգիպտա-իսրայելյան հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո²⁵։

Նպատակադրվելով լիբանանյան ճգնաժամի կարգավորման գործում մախազահությունը վերցնել իր ձեռքը, Մուբարաքը կոչ արեց համաարաբական զազարնաժողով իրավիճակի ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ճանապարհների որոնելու համար, որին սակայն արձագանքեցին միայն Հորդանանը և Մոդանը²⁶։ Եգիպտական քաղաքական գործիչների մեծամասնությունը հանդես եկան Թեյ-Ալվիի խիստ՝ քննադատությամբ պահանջելով Իսրայելից անհապաղ զորքերը դուրս բերել Լիբանանից։

Հայտնելով իր վերջովմունքը իսրայել-ամերիկյան փոխամամաձայնության նկատմամբ՝ Մուբարաքը մերժեց ԱՄՆ-ի Լիբանան միացյալ եգիպտա-ամերիկյան զորքեր ուղարկելու առաջարկը²⁷։ Հունիսի 8-ին իսրայելյան ազդեցիկան Լիբանանում դատապարտել էր Եգիպտոսի ժողովրդական ժողովը, որից հետո Մուբարաքը Ռեյզանին և Իսրայելի վարչապետ Ռեզիմին մի քանի քամավոր և զրավոր ուղերձներ ևղեց, որտեղ կոչ էր ամուտ վերջ դնել արյունահեղությունը²⁸։

Եզիպտոսի արտաքին գործերի պետնախարար Բուտրոս Դալիմ հայտարարել էր, որ Կահիրեն դեմ է Լիբանանում «խորայն-ամերիկյան ոսգմավարական իսթաբլիշմենթային» Լիբանանում և պաղեստինյան հարցի նման ձևով լուծմանը²⁹։ Համաձայն եզիպտական զանգվածային լրատվության միջոցների Մուբարաքը վերժույթ էր համոզել Կաշիմզտոնին զադոնի բանակցություններ սկսել ՊԱԿ-ի հետ³⁰։ Եզիպտոսը համոզված էր, որ միայն անմիջական բանախոսության միջոցով ԱՄՆ-ի և ՊԱԿ-ի, իսկ հետո նաև Իսրայելի և ՊԱԿ-ի միջև ենթարվող կլիմնի իրական առաջխաղացման հասնել մերձավորարևելյան իսկամարտության կարգավորման գործում։

Իսրայելյան գործադրությունները Լիբանանում անվանելով բարբառատություն՝ Մուբարաքը միաժամանակ ձգտում էր չափից ավել խիստ դիրքորոշում չգրադնցնել, ցույց տալով, որ, աշխատանքայնիվ, Կահիրեն պատրաստ է շարունակել բանակցությունները Թեղ-Ավիվի հետ պաղեստինյան ինքնավարության վերաբերյալ քննվելիս համաձայնագրերի շրջանակներում³¹։

1982թ. օգոստոսին Կահիրեում տեղի ունեցան ՊԱԿ-ի գործկոմի անդամ Ա.Ս.Ղաթանիի և եզիպտական ղեկավարության միջև բանակցություններ, որոնց նպատակն էր պատերազմը դադարեցնելու ծրագիր մշակել³²։ Զգտելով ցույց տալ Եզիպտոսի նվիրվածությունը «արաբական գործին»՝ Մուբարաքը «չշտամբեց» Սալիտակ տանը, որ վերջինս համապատասխան միջոցներ չէր ձեռնարկում պատերազմի դադարեցման համար³³։ Լիբանանում ստեղծված իրավիճակի համար Եզիպտոսը մեղադրեց նաև Սիրիային, փաստարկելով, որ այդ երկրում այդ երկրում գոյրեր պահելով Դամասկոսը մեկ անգամ ևս արհեստական լարվածություն է ստեղծում այդ երկրում³⁴։

«Արաբ-իսրայելյան 5-րդ պատերազմի» դադարեցման գործում իր ցանցերին ավելի մեծ նշանակություն տալու նպատակով Եզիպտոսը դիմել էր Լիբանանի քոլոր քաղաքական ուժերին՝ կոչ անելով հանուն միավորվել արտաքին վտանգի առջև հայրենիքի անկախության պահպանմանը³⁵։

1982թ. հունիսի 12-ին սկսվեց պատերազմի 2-րդ փուլը, և նույն օրը Երևելյան Իսրայելը հայտարարեց կրակի դադարեցման մասին, որը խախտվեց այս անգամ հունիսի 13-ին սիրիական զորքերի կողմից³⁶։ Սակայն շուտով ԱՄՆ-ի հատուկ բանագնաց Ֆիլիպ Հաքիթի միջնորդությամբ, հնարավոր եղավ իրադարձաբ հաստատել, որը սակայն նույնպես չէր կարող երկարատև լինել։

Երկրորդ երադարձրի ժամանակաշրջանում իսրայելյան բանակը ամբողջովին շրջապատել էր արևմտյան Բեյրութը և միացել արևելյան Բեյրութում քրիստոնեական բանակի հետ։ Ընդհանուր առմամբ Թեղ-Ա-

վելի հակոթության տակ էր հայտնվել Լիբանանի տարածքի մոտ 40%-
ը³⁷:

Հունիսի 21-ին խաչայելցիները գրավեցին Բեյրութի օդանավակայանի հարավային հատվածը: 60 ժամ տևողությամբ անդադար մարտերից հետո, խաչայելյան ստորաբաժանումները կառողացան նա չպրտել սիրիական զորքերը դեպի Դամասկոսի մայրուղի: Դրանից հետո կրակը կրկին դադարեց: Իսրայելը իր հեթին հաստատեց Բեյրութի ծովային և ցամաքային շրջափակում: Դրանով ավարտվեց պատերազմի երկրորդ փուլը, որին հաջորդեց երրորդը՝ Բեյրութի պաշարումը, որի ընթացքում Իսրայելը պարտադրեց ՊԱԿ-ի մարտիկներին և սիրիական 25-րդ քրիզադի մնացորդներին լքել Բեյրութը:

Հունիսի 29-ին Բեզկինը հայտարարեց, որ աջդեմոկրատիկ հնարավորություն կտա Բեյրութում պաշարվածներին Կարմիր խաչի պաշտպանության մեքոք դուրս բերել և տեղափոխել Սլեյխա³⁸:

Այդ նույն ժամանակ Բեյրութում պաշարված Արաֆաթը անընկյան կոնգրեսականների հետ նաեղիսթման ժամանակ հայտարարեց, որ պատրաստ է ընդունել ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի 242³⁹ բանաձևը, որի համաձայն Իսրայելը պետք է դուրս բերի իր զորքերը արաբական բռնազավթված տարածքներից:

Հուլիսի կեսերին Հաթիրը սկսեց բանակցել լիբանանյան կառավարության հետ՝ մարտակաղրվելով դուրս բերել ՊԱԿ-ի ստորաբաժանումները և սիրիական զորքերը Լիբանանից: Դա առաջին դեպքն էր, երբ լիբանանյան կառավարությունը պաշտպանում էր Իսրայելի և ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը այդ հարցում⁴⁰: Իսրայելը հայտարարեց, որ ռեժիմը վարձույան Բեյրութի բռնազավթման հնարավորությունը, մա մինևույն ժամանակ պատրաստ է բանակցել: Սակայն օգոստոսի 4-ին ի պատասխան պաղեստինյան կրեռամակոմությանը, խրայելյան զորքերը գրավեցին հարավային Բեյրութի երկու բնակավայր և օդանավակայանի հյուսիսային հատվածը:

Շուտով ՊԱԿ-ի պատրաստակամությունը դուրս գալ Բեյրութից մտավ փակուղի, քանի որ պարզ դարձավ, որ արաբական երկրները պատրաստ չէին ընդունել պաղեստինցի մարտիկներին: Միայն այն բանից հետո, երբ Սաուդյան Արաբիան խստացավ համապատասխան ֆինանսական օգնություն հատկացնել, արաբական որոշ երկրներ իրենց համաձայնությունը տվեցին ընդունել ՊԱԿ-ի մարտիկներին⁴¹:

Ծանկանալով դյուրացնել ՊԱԿ-ի ինքնակամ նեղացումը Բեյրութից, 1982թ. օգոստոսի կեսին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում Եգիպտոսը և Ֆրանսիան առաջ քաշեցին բանաձև, որով կոնկրետ ճանաչվում էր պաղեստինցիների իրավունքը և, որը ներկայացնում էր մեքոքավորարևելյան կարգավորման ծրագիր՝ շատ ավելի ընդարձակ ձևով քան պախանջում էր քան լիբանանյան խնդիրը: Օրագիրն իր մեջ ներ էր առնում Իս-

բայելի կողմից գրավված Արևմտյան ափի և Կազախի զոտո ապագա ճակատագիրը⁴²։

Վաշինգտոնը այդ բանաձևը համարեց չափազանց համարձակ։ Եզրադատ-ֆրանսիական բանաձևի քննարկումը ընդհատվեց հուլիսի 30-ին, որպեսզի ԱՄՆ-ն հնարավորություն ունենար տատարել Բուլանյայի կողմից մտցված բանաձևը, համաձայն որի Բուրայելից սբառանջում էին վերացնել արևմտյան Բեյրութի շրջափակումը⁴³։ Հաջորդ օրը խորայնեցի-նքը վերսկսեցին արևմտյան Բեյրութ խմելու ջրի մատակարարումը, բայց ինչընդոտում էին մթերքի, փտեղանյութի, էլեկտրաէներգիայի, դեղորայքի մատակարարմանը։

Չհասնելով եզրադատ-ֆրանսիական բանաձևի ընդունմանը՝ Եզրադատի արտաքին գործերի նախարար Հասան Ալին ուղևորվեց Վաշինգտոն, որի նպատակն էր համոզել Ռեյզանի վաշտակագրը դրական արձագանքել Եզրադատի և Ֆրանսիայի նախածնունդային ՄԱԿ-ում։ Ալին ակնարկեց մահ, որ եթե ՊԱԿ-ը համաձայնվի Եզրադատում տեղակայել իր ստորաբաժանումների մի մասը, որոնց պետք է դուրս բերվեն Բեյրութից, Եզրադատը կաշխատի համոզել ՊԱԿ-ին միանալ քեմֆոլեկոյան համաձայնագրերին⁴⁴։

Ամերիկյան վաշտակագրը մերժեց Հասան Ալիի առաջարկը, որից հետո Մութարասը հայտարարեց, որ ստորաբաժանումների դուրս բերումը չի նպաստի ընդհանուր իրավիճակի քարելավմանը⁴⁵։ 1982թ. օգոստոսի կեսին նախագահը դադարեցրեց Բուրայելի նետ բանակցությունները պաղեստինյան ինքնավարության վերաբերյալ քեմֆոլեկոյան համաձայնագրերի շրջանակում, հայտարարելով, որ նրանք կվերսկսվեն միայն այն քանից հետո, երբ խորայնյան զորքերը դուրս կբերվեն Լիբանանից⁴⁶։ Հետաքրքրաշարժ է այն հանգամանքը, որ խորայնյան ազդեցիկ սկզբում Մութարասը առաջարկել էր Արաֆատին կատավարություն կազմել Կահիրեում։ Հետագայում նա առաջարկեց ապաստան տալ ճ հազար պաղեստինյան մայրիկներին, պայմանով, որ նրանք Եզրադատու ճումնին առանց սպառազինության⁴⁷։ Որոշ ժամանակ անց Եզրադատի նախագահը հրաժարվեց իր առաջարկից, քանի որ Արաֆատը չէր ցանկանում լքել Բեյրութը առանց զենքի։ Արդյունքում մայիսի, Եզրադատի նման դիքորդուլումը մեկ անգամ ևս նպաստում էր Կահիրեի և ՊԱԿ-ի միջև հարաբերությունների կանոնակարգմանը «Քեմֆոլեկոյի» նետ։

Պատասխանատվության զգալով Լիբանանի խաղաղ բնակչության հետագա ճակատագրի ճանդիպ և ձգտելով կանխել Լիբանանի մայրաքաղաքի հետագա ավերումը՝ պաղեստինցիների ղեկավարությունը որոշում ընդունեց Լիբանանից իր զինված միավորումների և ՊԱԿ-ի նստավայրի դուրս բերման մասին⁴⁸։

ԱՄՆ-ից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից և Բուլանյայից Լիբանան ժամանած ժողովին հետևակի ուկարության տակ սկսվեց սրաշարվածների

դուրս բերումը, որն ավարտվեց սեպտեմբերի 1-ին⁶⁰։ Մուտ 8.485 պաղեստինյան մարտիկներ և սիրիական 25-րդ ջոկատային մնացորդները (2 հազար մարդ) տեղաբաշխվեցին Սիրիա, Ալժիր, Թունիս, Հարավային Եմեն, Սադան, Իրաք և Հորդանան⁶¹։ Պաշարվածների դուրս բերումից հետո, սեպտեմբերի 1-ին Իսրայելը պաշտոնապես հայտարարեց, որ «մտադրություն Գալիլեային» ուսգնական գործողությունը ավարտված է։

Սեպտեմբերի սկզբին Լիբանանի նորընտիր մախազահ Ռաշիդ Ժմախիլը բանակցություններ սկսեց Իսրայելում Ռեզիմի հետ, սակայն սեպտեմբերի 14-ին սպանվեց։ Ռաշիլի սպանության հաջորդ օրը սեպտեմբերի 15-ի գիշերը Շարունի կրամանով իսրայելյան բանակը մտավ արևմտյան Բեյրութ⁶²։ Թեյ-Ավիլիլի հայտարարել էր, որ ձգտում էր կանխել քառսային իրավիճակը, որը կարող էր ծագել նախագահի սպանության հետևանքով, և որ հակառակ դուրս բերման մասին համաձայնագրի Բեյրութում շարունակում էին մնալ 2 հազար պաղեստինյան մարտիկներ, որոնք իրենց տրամադրության տակ ունեին ծանր կրեռանի ունեին⁶³։ Արդյունքում ձևավորվեց մի իրավիճակ, երբ իսրայելյան բանակը հսկում էր ողջ արևմտյան Բեյրութը, քաջատուրքամբ պաղեստինյան երկու ճամբարները՝ Սարրան և Շատիլան⁶⁴։

1982թ. սեպտեմբերի վերջին, Սարրայի և Շատիլայի դեպքերից անմիջապես հետո, Մուրաբաքը ետ կանչեց Թեյ-Ավիլիլից Եզիպատտի դեսպանին⁶⁵։ Նախագահը հայտարարել էր, որ չի համոզորժի Իսրայելի կողմից արաբական երկրների իրավունքների այդ կարգի ոտնահարում։ Մուրաբաքը նույնիսկ օսպառնացե՞ ԱՄՆ-ին հարաբերությունների վատթարացմամբ, եթե Վաշինգտոնը փորձեր իր դեսպանությունը տեղափոխել Թեյ-Ավիլիլից Երուսաղեմ, ինչը այդ օրերին քննարկման առիթ էր դարձել⁶⁶։

Եզիպատտի արտաքին գործերի նախկին պետմախարար Բ.Ղալին գյում էր, որ Լիբանանում Իսրայելի կողմից կազմակերպված ջարդը հիասթափեցրեց Եզիպատտում Թեյ-Ավիլիլի հետ հարաբերությունների պահպանման կողմնակիցներին⁶⁷։

Փաստորեն Եզիպատտը դե-ֆակտո ատեցրեց Իսրայելի հետ հարաբերությունները և առաջ քաշեց հետևյալ պահանջները, որոնց կատարումից հետո միայն կանխիրեն ճեթադրում էր եզիպատա-իսրայելյան դիվանագիտական հարաբերությունների ավերակահանգում⁶⁸։

• իսրայելյան գործերի անհապաղ դուրս բերումը հարավային Լիբանանից,

• Իսրայելի համաձայնությունը համապարփակ բանակցություններ սկսելու պաղեստինյան խնդրի կարգավորման նպատակով պաղեստինցիների մասնակցությամբ։

Սուբարաքը մեղադրեց խորայելյան կառավարությանը նաև պաղեստինցիների նկատմամբ ռեճիման քաղաքականության անցկացման մեջ⁵⁸։

1982թ. սեպտեմբերի 29-ին խորայելյան զորքերը դարս բերվեցին Բեյրութից՝ քաղաքի վերանսկզբությունը համձնելով լիբանանյան ջանակին և նոր ժամանած միջազգային խաղաղադատ ստորաբաժանմաններին։

1983թ. մայիսի 17-ին Իսրայելի և Լիբանանի միջև ստորագրվեց քաղաքականությանի հարաբերությունների վերաբերյալ իսրայելյանազգի⁵⁹։ Համաձայնագրով նախատեսվում էր Լիբանանի օդային, ջրային, ցամաքային տարածքի լիբանանա-իսրայելյան համատեղ նսկություն տանամուն⁶⁰։ Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Ա.Ժմայելը⁶¹ իր ստորագրությունը համաձայնագրի տակ չդրեց, հավանաբար վախենալով արժանանալ Եգիպտոսի նախկին նախագահ Անվար Սադատի ճակատագրին⁶²։

Ավելին՝ 1984թ. մարտի 5-ին Ա.Ժմայելը անմամբ չեղյալ հայտարարեց լիբանանա-իսրայելյան համաձայնագիրը։ Ստորագրված համաձայնագիրը արաբական երկրներից հավանության արժանացրեց միայն Եգիպտոսը՝ ԱՄՆ-ի տնտեսական ճնշման տակ⁶³, Սիբիան գնահատեց այն, որպես «սպառնալից սեփական անվտանգությանը»⁶⁴։ Արաբական այսպես կոչված առաքաչեմ երկրները յոյկոտեցին համաձայնագիրը, իսկ պահպանողականները՝ Մատույան Արաբիայի գլխավորությամբ ձեռնպահ մնացին⁶⁵։

Նարտակաղտվելով խոյընդունել Լիբանանում պաղեստինյան ռազմական ներկայության վերականգնմանը, Իսրայելը նպատակում էր պաղեստինա-չիական տարածայնությունների սրմանը՝ օգտագործելով այն քեզը, թե Լիբանանում գլխավոր վտանգը գալիս է ՊԱԿ-ի ներկայությունից, աչ ոչ թե իսրայելցիներից։ 1985թ. մայիսին արևմտյան Բեյրութում զինված քախումների սկսվեցին շիական «Ամալ» կազմակերպության և պաղեստինցիների միջև։ Իրավիճակը վտոր ինչ շուկվեց միայն 1987թ. մայիսին, նրբ սիբիական զորքերը մտան Արևմտյան Բեյրութ⁶⁶։ Գրա հետ միասին 1987թ. մայիսին լիբանանյան խորհրդարանը չեղյալ հայտարարեց 1969թ. Կահիրեի համաձայնագիրը, սրի կրման վրա օրինականացվել էր ՊԱԿ-ի ռազմաքաղաքական կառույցների տեղակայումը Լիբանանում⁶⁷։ Իսրայելյան զորքերը շուրջ 18 տարի մնացին Թել-Ավիվի կողմից Լիբանանի հարավում ստեղծված «անվտանգության գոտում»։ Իսրայելյան քաղաքական զորքիները ընդունեցին, որ «ժողադարություն Գալլեալիին» ռազմական գործադությունը յրոծեց ահաբեկությունից ապահովման և անվտանգության պահպանման հարցը, քեզետև նվազեցրեց նրա ապառնալիքը Լիբանանի տարածքից։ Այդ իրավիճակը պահպանվեց մինչև 2000թ. մայիսի 24-ը, երբ Էհուդ Բարոսի կառավարությունը որոշեց դուրս բերել իր զորքերը Լիբանանից⁶⁸։

Կանխրեի դիտարկումը Լիբանանում խորայնյան ազդեցիկ մկատմամբ ևս մեկ կարևորագույն քայլ⁶⁹ էր դեպի «արաբական ընտանիք» վերադարձի գործոնների շարքում: Այդ առումով չափազանց կարևոր և նպատավոր դեր կատարեցին Իսրայելի հետ հարաբերությունների առկայությունը, որը իբրև ճշման յուրահատուկ յծակ օգտագործվում էր եգիպտական դեկավարության կողմից՝ որպես Թեյ-Ալվիի հետ հարաբերությունների խզման սպառնալից:

Իսրայելյան ազդեցիկի գահ դառնան շուրջ 70 հազար սպանվածներ, որոնցից մոտ 60 հազարը խաղաղ բնակիչներ էին⁷⁰: Պաղեստինյան 14 իսղամասեր ընդունրապես զԳԿՎեցին հողի երեսից: Ինչ վերաբերում է իսրայելյան բանակին, ապա տարբեր տվյալների համաձայն այն կորցրել էր 500-2.000 զինվոր և սպա⁷¹:

Եգիպտոսի դիտարկումը «աշոբ-իսրայելյան 5-րդ պատերազմի» մկատմամբ աշարական այշարիում Կանխրեի քաղաքական դերի վերաբեկտրման կարևորագույն գործոններից էր: Չմայած Իսրայելի հետ բազմակողմանի հարաբերությունների առկայությանը, Մուրաբաքը կարողացավ Եգիպտոսը մեղկայացնել, որպես արաբական այշարիի կարևոր մաս, որ կոչված է Էսկան դերակատարություն ռմննալ մեթակտարակյան գործընթացնեղում:

GOR GEVORGYAN

THE ISRAELI AGGRESSION IN LEBANON IN 1982 AND THE POSITION OF EGYPT

In summer 1982 Israel invaded Lebanon for annihilating the militant and political structures of Palestinian Liberation Organization based in that country. Egypt being isolated in the Arab world because of the Egypt-Israel peace treaty signed in 1979, as a result of his effective position toward the aggression, could restore his previous political role in the Arab family. Cairo condemned the actions of Israel in Lebanon and the expansionistic policy of Tel-Aviv.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լիբանանում պաղեստինյան ռազմաքաղաքական կառույցների տեղակայման ծամար որպես իրազարմանկան հիմք էր հանդիսանում 1969թ. Ադյեմրեի 3-ի Կանխրեում լիբանանյան բանակի հրամանատար զննրալ Բուտտանիի և ՊԱԿ-ի նախագահ Յասեր Արա՛խարի միջև ստորագրված համաձայնագիցը: Մանրամասն տես՝ Հարությունյան Լ., Պաղեստինյան ռաղաքական և ռազմական կառույցնեց Լիբանանում 1958-1975թթ., Սեթակտր Արևեց, եր., 2000, էջ 83; Khalidi W., Conflict and Violence in Lebanon. Confrontation in the Middle East, Cambridge, 1979, p. 175-187.

2. Մահափորձ կազմակերպվել և իրագործվել էր ՊԱՀ-ից տրոսկաժ Արտ Նիտաի գլխավորած խմբի կողմից: Մանրամասն տես՝ Կոլոն Բ.Տ., *Некоторые аспекты внешней политики стран Северной Африки, Страны Северной Африки*, М., 1984, էջ 85; Pughy L., *Arab League and Peacekeeping in the Lebanon*, L., 1987, p. 142.
3. Эпштейн А.Д., *Бесконечное противостояние*, М., 2000, էջ 106.
4. Հովհաննիսյան Ն.Հ., *Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը*, Եր., 1982, էջ 74; Gabriel R.A., *Operation Peace for Galilee: The Israeli-PLO in Lebanon*, N.Y., 1984, p. 39.
5. Եւրախելյան հատուկ ծառայությունների տվյալների համաձայն Լիբանանում նախքան իսրայելյան հարձակումը գտնվում էին 10-12 հազար պաղեստինյան զարտիկներ: Մանրամասն տես՝ Мирский Г.И., *Ливан в 80-е годы*, М., 1987, էջ 11.
6. Համաձայն իտալական «Էտրուսկո» ամսագրին Եւրախի պաշտպանության նախարար Արինչ Ծարոնջ Լիբանանի վրա հարձակումը համաձայնեցրել էր ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի և պաշտպանության նախարարի նետ: Մանրամասն տես՝ Дмитриев Е., *Ближневосточный конфликт, Международный ежегодник: политика и экономика*, М., 1983, էջ 215; Spreigal S.L., *The Other Arab-Israeli Conflict: Making American a Middle East Policy from Truman to Reagan*, Chicago 1983, p. 291. Բացի այդ համաձայն աներիկյան թագնական ժամանակոտ Բ.Ջուսեֆեանի Լիբանան ներխուժելու իսրայելյան ծրագրերի ժառին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարը տեղեկացել էր դեռ եղիպտոսի նախագահ Անվար Սադատի նախարկավորման ժամանակ (1981թ. նոյեմբերի 6): Մանրամասն տես՝ Կարապետյան Ռ., *Ազարական երկրների ներ և նորագույն պատմություն*, Եր., 2003, էջ 226:
7. *Новейшая история арабских стран Азии*, М., 1988, էջ 139.
8. *Арабский мир: три десятилетия независимого развития*, М., 1990, էջ 306; Schlicht A., *Libanon zwischen Bürgerkrieg und Internationaler Konflikt*, Bonn 1986, S. 21.
9. *Կարապետյան Ռ.*, նշվ. աշխ., էջ 228:
10. Ahóel H.J., *Der Libanon Krieg und seine Vorgeschichte, Blätter für Documents und Internationalen Politik*, N 10, Köln 1983, SS. 1313-1314.
11. Ангели Ф., *Война без перемирия*, Кишенев, 1985, էջ 81.
12. Rubinstein A.Z., *The Soviet Union and the Peace Process Since Camp David, Soviet Foreign Policy in a Changing World*, N.Y., 1986, p. 781.
13. *Правда*, М., 15.17.1982.
14. *After Lebanon: The Israeli-Palestinian Connection*, N.Y. 1983, p. 13.
15. *The United Nations and the Question of Palestine*, Dp.: 861-41360, November 1985, p. 30; СССР и ближневосточное урегулирование 1967-1988 (Документы и материалы), М., 1988, էջ 464.
16. *Палестинская проблема, Док. ООН, международных организаций и конференций*, М., 1984, էջ 112.
17. *Նույն տեղում*, էջ 157.
18. *The Palestinians between Terrorism and Statehood*, Brington 1996, p.243.

19. Валькова Л.В., С.Аравия: нефть, ислам, политика, էջ 157.
20. Зейналов М., Обширарский народный конгресс: свершения и задачи, Азия и Африка сегодня, N 12, М., 1982., էջ 11.
21. Ден Кон-Шербок, Даур аль-Алами, Палестино-израильский конфликт: две точки зрения, М., 2002, էջ 256.
22. Մովսիս Սիմոնյան:
23. Ковтунович О., Египет и Ливанская проблема, Восток и современность, М., 1983, N 4, էջ 4.
24. ТАСС БПИ N 203, 15.10.1982.
25. Krimer G., Ägypten unter Mubarak: Identität und nationales Interesse, Baden-Viden 1986, S.168.
26. Ковтунович О., նշվ. աշխ., 5; Haskins J., Leaders of the Middle East, Wash., 1985, p. 136.
27. Абдулмаджидов Р.С., Основные тенденции внешней политики Египта в эпоху Хосни Мубарака 1981-2001гг., Арабские страны Западной Азии и Северной Африки, вып. 5, М., 2002, էջ 272.
28. Звягельская И.Д., Конфликтная политика США на Ближнем и Среднем Востоке, М., 1990, էջ 123.
29. «Ար-Դաշ», Կաիր, 20.08.82, ТАСС Атлас, N 35, 27.08.1982.
30. «Ալ-Շիրա», Կաիր, 21.08.1982:
31. «Ալ-Շիրա», Կաիր, 27.08.1982:
32. Washington Reports on Middle East Affairs, U.S.-Egypt Relations Coolers, September, 6, 1982, p. 4.
33. Симонян П., Владимиров В., Арабская Республика Египет, Международный ежегодник: политика и экономика, М., 1983, էջ 236.
34. Князев А.Г., Египет 80-х годов, М., 1986, էջ 48.
35. The Egyptian Point of View on International Issues. Egyptian Moves in International Arena. Arab Republic of Egypt, Ministry of Information, Cairo, 1985, p. 7.
36. Evron Y., War and the Intervention in Lebanon: The Israeli-Syrian Deference Dialogue, Baltimore, 1987, p. 151.
37. Хреват Мохаммед Ахмад, Ливано-израильские отношения, Автореферат, М., 1998, էջ 6.
38. Juliana S.P., The Reagan Administration and the Palestinian Question, Wash., 1984, p. 68.
39. 242 բանաձևը ընդունվել էր 1967թ. նոյեմբերի 22-ին: Բանաձևում արարական բնազավթված տարածքների հասցում բացակայում էր կոնկրետությունը, ինչը Իսրայելի մանկրելու հնարավորություն էր առաջ, որի հետևանքով էլ ՊԱԿ-ը հրամարվեց այն ընդունել:
40. Эпштейн А.Д., նշվ. աշխ., էջ 109.
41. Павлов А., Ястребы над Ливаном, М., 1990, էջ 33; Vatikiotis R.J., Relations between Egypt and Israel 1977-1982, Arab and Regional Politics in the Middle East, L., 1984, p. 236.
42. Performance report: Egypt and the Palestinian Question 1945-1983, Ministry of Foreign Affairs, Cairo 1984, p.64.

43. Моджорян Л.А., Терроризм: правда и вымысел, М., 1983, էջ 158; ТАСС Атлас, N 33, М., 13.08.1982.
44. The Christian Science Monitor, Boston, 02.08.1982.
45. ТАСС Атлас, N 33, М., 13.08.1982.
46. Андреасян Р., Гашев Б., Сейранян Б., Египет: наследство Садата и политика Мубарака, Восток и современность, вып.2, М., 1983, էջ 42.
47. The Christian Science Monitor, London, 05.08.1982.
48. Հարթրայելյան Լ., Միջին և Իսրայելի գործնական լիբերալիզմի ծնունդը 1975-1990թթ., Արևիկ, Եր., 2001, էջ 80:
49. Кальвокорресси П., Мировая политика после 1945г., т. 1, М., 2000, էջ 513; Стоклицкий С.Л., Лианн: тревоги и надежды, М., 1988, էջ 7.
50. Республика Ирак в системе международных отношений (80-е годы 20в. – начало 21в.), М., 2002, էջ 213; Киселев В.И., Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект, М., 1988, էջ 184.
51. Тысовский Ю., Преступление без наказания, М., 1983, էջ 5.
52. Краткая еврейская энциклопедия, т. 3, Иерусалим, 1986, էջ 823.
53. Мухсин Мухаммед Салих, Палестинский вопрос: его история ее развитие до 2000 года, М., 2002, էջ 57.
54. Gattmer M., Egyptian-Israeli Relations, Middle East Contemporary Survey, L., 1984, p. 186; Агарышева А., Ближний Восток: терроризм и его покровители, М., 1986, էջ 196; «Աշ-Շիրաֆ», Կահիրե, 21.09.1982. Հարկ է նշել, որ Եգիպտոսի դիվանագիտական փոխարձանով միայն 1986թ. եգիպտա-իսրայելյան մի շարք հարաբերությունների կարգավորումից հետո: Սկզբնական տեղի Stein K.W., Concavity and Change in Egyptian-Israeli Relations 1973-1997, Israeli Affairs, vol. 3, N 3, Tel-Aviv, 1999, p. 309.
55. Егорин А.Э., Египет нашего времени, М., 1998, էջ 252.
56. Green S., Egypt in Middle East Affairs, Washington Reports on Middle East Affairs, January, 14, 1985, p. 5.
57. Шмелева Т.А., Особенности политического и экономического развития АРЕ 1981-2001, Востоковедный сборник, вып. 3, М., 2002, էջ 198.
58. www.rian.ru/rian/index.com
59. Text of the Lebanese-Israeli Troop Withdrawal Agreement, Journal of Palestine Studies, Summer, 1983, vol. 12, N 4, p. 97.
60. Նայն տեղում:
61. Բ.Ժնայելի պայմանությունից մեկ շաբաթ անց, Լիբանանի նախագահի պաշտոնը զրադիզրեց նրա եղբայր Ամին Ժնայելը, որը հայտնի էր Միջին և Իսրայելի իր տեղում սերտ հարաբերություններով:
62. Валькова Л.В., Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика, էջ 160.
63. Ежегодник, М., 1984, էջ 251. Հարկ է նշել, որ այդ տարի եգիպտոսի ՄԱԿ-ի արամադրած ֆինանսական օգնությունը հասել էր 2,59 մլրդ. դոլարի:
64. William Polk, The Arab World Today, Cambridge, 1991, p. 355.
65. Валькова Л.В., Саудовская Аравия и США: общность интересов и противоречия, Азия и Африка сегодня N 2, М., 1984., էջ 9.

66. Семеновых В., Ливанский кризис и Ближневосточный конфликт, М., 1986, էջ 34.
67. L'Orient - Le Jour, 22.05.1987, օգտագործված է ըստ Семеновых В., Աշխարհ, էջ 35.
68. Эпштейн А.Д., Աշխարհ, էջ 114.
69. Սևաբոյն բալլը քաղաքում և Վախաթի դիրքերումն էլ ինքն-ինքն զրկվածի միջոցով:
70. Медведко Л.И., Мины под оливами, М., 1984, էջ 151-152.
71. Медведко Л.И., Աշխարհ, էջ 152:

ԼԵՎՈՆ ԶՈՒՐԱՔՅԱՆ

ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՀԱՐՅԸ ՀՈՒՍԵՅՆ-ՄԱԿՍԱՀՈՆ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ ԵՎ ԼՈՆԴՈՆԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ

Ի աշխարհամարտի տարիներին քրիստոնեական հարաբերությունների դիտարկում անդադարձներ եղան նաև Պաղեստինին: Նախապես շփոթման տենետարով արաբների հետ՝ Ի համաշխարհային պատերազմի ժամանակ քրիստոնեացիները՝ համեմատելով իրենց հետևյալի Գլխավոր հյուպատոս Հենրի ՄակՄահոնի, քանակությունների մեջ մտան Մեծբրայի շերիֆ Հուսեյնի հետ՝ նպատակ ունենալով ի դեմս արաբների բողոքների փնտրելու անպատճառ քարձուցանել: Հենրի ՄակՄահոնի և շերիֆ Հուսեյնի միջև քանակություններն ընթացան մամակազրույցի կապի միջոցով և պատճառաբանում մեջ մտան «Հուսեյն-ՄակՄահոն մամակազրույցում» անունով¹:

Հուսեյն-ՄակՄահոն մամակազրույցի հարցը գլխական քննարկման է ենթարկվել մի շարք հեղինակների կողմից, այդպիսիք հարկ է նշել Լատկապես Ն. Հովհաննիսյանին, Վ. Կոստյուկին, Վ. Լադեյկինին, Ռ. Ջոնին, Ս. Հադավիլին, Դ. Փայքսին, Դ. Ֆրոմկինին, Ջ. Կիմչին, Ամին Սալիին, Ալի Սուրուանին և այլն: Մակայն պետք է նշել, որ պատմադրությունը հատուկ ուշադրության չի արժանացրել այդ մամակազրույցի մեջ Պաղեստինի խնդրի արժանազանը: Մինչդեռ դրա անհրաժեշտությունը կա, քանի որ հետագայում՝ 1939թ. Պաղեստինի հարցի համար կարևոր նշանակություն ունեցող Լոնդոնի կոնֆերանսում, այն հատուկ քննարկումների առարկա դարձավ:

Այս ուսումնասիրության համար հիմք են ծառայել 1969թ. Կանիերում լայն տեսած «Պաղեստինի փաստաթղթերի ժողովածու», ինչպես նաև մի շարք հեղինակների՝ հիշյալ քննարկի մվերված աշխատություններ:

Մինչև քրիստոնեական մանրատը Պաղեստինը պատմաաշխարհագրական Միրիայի մաս էր կազմում և հայտնի էր նաև որպես «Հայաստանի Միրիա»²: Միրիան Օսմանյան կայսրության կազմում էր բանի անգամ վարչական բաժանման էր ենթարկվել: 1914թ. այն բաժանված էր կիսնակաձևում հիմք վարչական մասի՝ Հաղայի, Միրիայի (Դամասկոսի),

Բեյլաքի վիլայեթները, Լիբանանի մուրասառիվեթյունը և Երուսաղեմի սանջակը: Վերջին երկուսը որևէ վիլայեթի կազմի մեջ չէին մտնում, այլ անմիջապես ենթարկվում էին Բաքոյ Դռանը¹: Պաղեստինի հյուսիսային մասը մտնում էր Բեյրութի վիլայեթի մեջ, իսկ մյուս մասը կազմում էր Երուսաղեմի սանջակը²:

Այսպիսին էր Պաղեստինի կարգավիճակը, երբ 1914թ. հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիան Գերմանիայի կողքին մտավ պատերազմի մեջ Անտանտի կրկրների դեմ: Եզիպտոսում Մեծ Բրիտանիայի Գլխավոր հյուպատոս լորդ Բիչինթերը դեռ մինչև I աշխարհամարտը միջնորդավորված կապեր էր հաստատել Մերքայի շերիխ Հուսեյնի հետ՝ ցանկանալով ապահովել արաբների աջակցությունը Մեծ Բրիտանիային³: 1914թ. հոկտեմբերի 31-ին արդեն Մեծ Բրիտանիայի պատերազմական նախարար դարձած լորդ Բիչինթերը Մերքայի շերիխ Հուսեյնի որդի Էմիր Արդալահին ուղարկեց նամակում տեղեկացնում էր, որ եթե արաբներն օգնեին Մեծ Բրիտանիային այդ պատերազմում, ապա վերջինս կեդրաշխավորեր արաբների անվտանգությունը և կկամխեր արտաքին ուժերի կողմից նրանց վրա հարձակումները: Մեծ Բրիտանիան, ըստ նամակի, կճանաչեր Շերիխ Հուսեյնին որպես Հիջազի խալիֆա, կապահովեր խալիֆայության անկախությունն ու անվտանգությունը, կպաշտպաներ նրա իրավունքներն ու արտոնությունները⁴:

Միաժամանակ Հուսեյնը Բաքոյ Դռնից հրահանգ ստացավ՝ Ջիհադ հայտարարել «սահափառներին», այսինքն՝ Անտանտի դաշնակիցների դեմ⁵:

Հույսեր չէր բացառում թուրքերի դեմ ապստամբության հնարավորությունը, սակայն՝ նրբ էր այն սկսվելու և զբաղվելու, նա չգիտեր: Նա Բաքոյ Դռնից իր որդուն՝ Էմիր Ֆեյսալին, Ջիհադ հայտարարելու հրահանգի մակրամասները քննարկելու համար Կոստանդնուպոլիս ուղարկելու թույլատվություն խնդրեց: Սակայն իրականում Հուսեյնի նախտակն էր հնարավորություն ընձևել Ֆեյսալին անցնելու Դամասկոսով՝ ծրարձակվող յարաբական ազգայնական շարժման կենտրոնով: 1915 թվականի մարտի 26-ին ժամանելով Դամասկոս՝ Ֆեյսալ արաբ ազգայնական գործիչների հետ քննարկումներ վարեց Մեծ Բրիտանիայի հետ համագործակցելու հարցի շուրջ: Նրանք կազմեցին արձանագրություն, որը հայտնի է «Դամասկոսի արձանագրություն» խորագրով⁶:

Արձանագրության մեջ նշվում էր, որ Մեծ Բրիտանիան պետք է ճանաչեր արաբական երկրների անկախությունն արաբների աջակցության դիմաց: Պետք է վերացվեին օտարերկրյա քաղաքացիների համար սահմանված արտոնությունները, բացի Մեծ Բրիտանիայի քաղաքացիներից: Դամասկոսում արաբական ազգայնական առաջնորդները ճանաչեցին Հուսեյնին՝ որպես արաբ ազգի պատվիրակ: Ֆեյսալն արձանագրության օրինակը Մերքա նասցրեց 1915թ. հունիսի 20-ին⁷:

Ստանալով արար ազգայնականների աջակցությունը՝ 1915թ. հուլիսի 14-ին Շերիֆ Հուսեյնը նամակ ուղարկեց Եգիպտոսում Մեծ Բրիտանիայի Գեներալին կամխառը Հենրի ՄակՄահոնին, որում շարադրում էր Սիրիայի արար ազգայնականների կարծիքը Մեծ Բրիտանիայի հետ համագործակցելու հարցի շուրջ՝ չեղտադեղով արար ազգի անկախության հասնելու ճգամը¹⁶։ Նամակում բրիտանացիներին արարների աջակցության դիմաց առաջ էին քաշվում հետևյալ միտաբարամանները.

1. Մեծ Բրիտանիան պետք է ճանաչեր արարական երկրների անկախությունը, որի սահմանները պետք է լինեին հյուսիսում Մեդիթ-Ալեքսանդից մինչև Պարսկաստանի սահմանը, արևելքում՝ պարսկական սահմանով մինչև Բասրայի ծոցը, հարավում՝ Հնդկական օվկիանոսը (րացի Արևմտյան, որը պահպանելու էր իր կարգավիճակը, այսինքն՝ մնալու էր բրիտանական տիրապետության ներքո), արևմուտքում՝ կարծիք ծավալու էր Միջերկրական ծովը՝ մինչև Սինայի թերակղզի:

2. Տնտեսական զորքնակցության հարցում արարական կառավարությունը միտաբարությունը տալու էր Մեծ Բրիտանիային, երև առաջ քաշվող ծրագրերը համահավասար արտոնություններ ապահովեին բրիտանացիների և արարների համար:

3. Երրորդ ուժի կողմից հարձակման դեպքում կողմերը պետք է պարտավորվեին միասնական դիմադրություն ապահովել:

4. Երև կողմերից մեկը հարձակվեր երրորդ կողմի վրա, ապա մյուս կողմը կարող էր չեղարկություն պահպանել: Երև պատերազմի մեջ մտնող կողմը ցանկանում էր, որ մյուս կողմն իր հետ մասնակցի պատերազմին, ապա կողմերը պետք է համոզվեին և քննարկեին պայմանները:

5. Այս կնքվելիք պայմանագրի երրորդ և չորրորդ կետերը ուժի մեջ էին լինելու տասնհինգ տարի: Երև կողմերից մեկը ցանկանալու երկարացնել այդ կետերի ժամկետը, ապա մյուս կողմին պետք է տեղեկացնեք այդ մասին պայմանագրի ժամկետն ավարտելուց մեկ տարի առաջ¹⁷:

Նամակագրությունը Շերիֆ Հուսեյնի և Հենրի ՄակՄահոնի միջև տևեց մինչև 1916թ. մարտի 10-ը: Ընդհանուր առմամբ տալը նամակ փոխանակվեց, որից ուրը կապված էին ստեղծվելիք անկախ արարական պետության սահմանների հարցի հետ:

Նորին մեծության կառավարությունը դեռ 1915թ. հունիսին լիազորել էր Հենրի ՄակՄահոնին երաշխավորել Արարական թերակղզում արարական խաղիֆայության ստեղծումը պատերազմից դաշնակիցների հարթական դուրս գալու դեպքում¹⁸: 1915թ. օգոստոսի 30-ին ՄակՄահոնը Հուսեյնին ուղարկեց պատասխան նամակում հայտնում էր, որ զերադատում էր ստեղծվելիք անկախ արարական պետության սահմանների հարցը քննարկել պատերազմից հետո, քանի որ այդ տարածքներից շատերը դեռ գտնվում էին զուտ բուլղարական տիրապետության տակ¹⁹: Մակայն Հուսեյնը 1915թ. սեպտեմբերի 9-ին իր ուղարկած նամակում

հավանություն չտվեց ՄակՄահոնի՝ սահմանների հարցը հետազայում քննարկելու առաջարկին շեշտելով, որ արար ժողովրդի արակցությունը ճևը բերելու համար բրիտանացիները պետք է ճշգրիտ նշեին տեղեմվելիք արարական պետության սահմանները¹⁴:

Նամակի պարունակության մասին ՄակՄահոնը Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությանը հայտնեց 1915թ. հոկտեմբերի 18-ին: Բրիտանական կառավարությունն, ի դեմս արտգործնախարար Էդուարդ Գրեյի, ամմիցապես կապ հաստատեց Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Բամբոնի հետ և մյա միջոցով ֆրանսիական կառավարությանը տեղեկացրեց արար ազգայնականների ծրագրերի մասին¹⁵: 1915թ. հոկտեմբերի 24-ին Ֆրանսիայի հետ իր կառավարության վարած բանակցություններից հետո, ՄակՄահոնը մամակ ուղարկեց Շերիֆին, որում գրում էր, որ Մերսինի և Ալեքսանդրեյի շրջանները, ինչպես նաև Միրիայի՝ Դամակոսի, Հոմսի, Համայի, Հալեայի շրջաններից արևմուտք ընկած մասերը¹⁶ չէին կարող տեղեմվելիք արարական խալիֆայության մաս կազմել, քանի որ իր երկրի կառավարությունը չէր ուզում դաշնակից Ֆրանսիայի շահերը ոտնակարել: Այսինքն, Ֆրանսիան որշալեի հետաքրքրություններ ունել այդ տարածքներում: Բացի վերոնշյալից, ՄակՄահոնը նաև գրում էր, որ՝

1. Սահմանների վերոնիշյալ փոփոխություններով Մեծ Բրիտանիան պատրաստ էր ճանաչել արարական անկախ պետությունը և պաշտպանել Մեքքայի շերիֆի աուսգնորդությամբ այդ պետության սահմանները:

2. Մեծ Բրիտանիան կպաշտպանել րոլոր սրբավայրերն արտաքին ուժերի հարձակումներից:

3. Հնարավորության դեպքում Մեծ Բրիտանիան կօգներ և խորհուրդներ կտալ արարներին ներքին կառավարումը կազմակերպելու հարցերում:

4. Հավանալի էր, որ խորհրդակցանները և այլ ծառայողները կառավարող օղակներում, քացի արարներից, լինելու էին միայն անօգիասցիներ:

5. Ինչ վերաբերում է Բաղդադին և Բասրային, ապա արարները պետք է գնտակցեին Մեծ Բրիտանիայի նատուկ շահերն այդ տարածքներում, և պետք է միջոցներ ձեռնարկվեին այդ վայրերում յուրահատուկ կառավարում կազմակերպելու, օտարների հարձակումներից դյասնք պաշտպանելու դյասնք բնակչության քաթթության և բրիտանացիների ու արարների փոխադարձ տնտեսական շահերի պաշտպանության համար¹⁷:

1915թ. նոյեմբերի 5-ի իր մամակում Շերիֆ Հուսեյնը համաձայնեց զիջել միայն Մերսինի և Ադանայի շրջանները: Ինչ վերաբերում է Հալեայի և Բեյրութի վիլայեթներին, ապա Հուսեյնը նշում էր, որ դյասնք գուտ արարական տարածքներ էին և պետք է ամբողջությամբ ընդգրկվեին Արարական խալիֆայության մեջ: Նկատի ունենալով այս տարածքների

քրիստոնյա բնակչությանը՝ նա նշում էր, որ տարբերություն չկա մահմեդական և քրիստոնյա արարքների միջև, քանի որ նրանք մեկ նախապայի ծնունդներ են և պետք է ունենան նույն խրատմանքներն ու պարտականությունները¹⁹։

1915թ. դեկտեմբերի 14-ին ՄակՄահոնը Հոսեյնին ուղարկած պատասխան մամակում նշում էր, որ Հայեպի և Բեյրութի վիլայեթների հարցը ենթակա էր հետագա քննարկումների²⁰։ 1916թ. հունվարի 1-ի իր մամակում Հոսեյնը, չցանկանալով աշխարհամարտի ընթացքում բուլացնել քրիստոնյա բնակչության հաշիվները, փաստորեն, չարահանգեց վերուկիշյալ վիլայեթների հետագա կարգավիճակի խնդրի վերջնական լուծում հույս հայտնելով, որ պատերազմից հետո դրանց հարցը կրուծվեր ի օգուտ արարների²¹։ 1916թ. հունվարի 25-ին Հենրի ՄակՄահոնն իր պատասխան մամակում ողջունեց շերիֆի այդ որոշումը՝ գրելով, «Մենք բարձր ենք գնահատում այն դրդապատճառները, որոնցով Դուք առաջնորդվում եք այս կարևոր գործում, և լավ գլխոնք, որ գործում եք ի շահ արաբ ազգի, որ Չեր նպատակն արարների ազատությունն է... Ինձ ուրախագրեց Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դաշինքը չբուլացնելու Չեր ցանկությունը»²²։

Հետագա բանակցությունների ընթացքում շերիֆն այդևս չամրադարձավ սահմանների խնդրին, սակայն դա չէր նշանակում, քե այդ հարցը վերջնականապես լուծված էր։ Հետագայում սահմանների հարցն առաջ էին քաշում Շերիֆի սղիները և արաբ ազգայնականները։ Օրինակ, Հոսեյնի որդի Էմիր Ալին 1916թ. մայիսի 26-ին՝ բուրբերի դեմ արաբական ապստամբության մախորեին, իր հորն ուղարկած մամակում նշում էր «Հուսանք, որ Աստված յի մոտանա Ալեքսանդրիքը, Բեյրութը և մյուս շրջանները»²³։

Մինչ Նորին մեծության կառավարությանը Կահիրեում իր պաշտոնական ներկայացուցչի միջոցով բանակցություններ էր վարում արաբների հետ և փորձում նրանց հետ համաձայնության գալ՝ անկախ պետություն խոստանալով նրանց, որի մեջ պետք է ընդգրկվեր նաև Պաղեստինը, նրա մյուս ներկայացուցիչները գաղտնի բանակցություններ էին վարում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հետ²⁴։

Ինչպես արդեն նշել ենք, Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Էդուարդ Գրեյը 1915թ. հոկտեմբերի 21-ին տեղեկացրել էր Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Քամբոնիին Շերիֆ Հոսեյնի և ՄակՄահոնի միջև ընթացող մամակագրության մասին։ Գրեյը նաև առաջարկել էր, որ Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունները համաձայնության գան մյուս դաշնակից Ռուսաստանի հետ՝ Օսմանյան կայսրությունում ունեցած հետադրությունների շուրջ։

1916թ. ապրիլից մինչև մայիս Պետրոգրադում տեղի ունեցած գաղտնի քանակցությունների աբյուզներում կնքվեց պայմանագիր, որը պատմության մեջ մտավ «Մայրս – Պիկոյի պայմանագիր» անունով²⁴։

Պայմանագրով Պաղեստինի տարածքում (քաղաքային շրջանում) հաստատվեցին Նեգեֆ, որը հետագայում ընդգրկվեց Մեծ Բրիտանիայի մանդատի նկարագրով Պաղեստինի կազմի մեջ, իրականացվելու էր միջազգային կառավարում։ Միջազգային կառավարման քնույրք սահմանվելու էր Ռուսաստանի հետ խորհրդակցելուց և մյուս դաշնակիցների, մասնավորապես Մեքքայի Շեյխի հետ համաձայնեցնելուց հետո։ Ֆարսեզի վրա Պաղեստինը, փաստորեն, ընդգրկում էր հարավում՝ Ղազախից մինչև Մեդյալ ծովի հյուսիսային մասը, արևելքում՝ Երուսաղեմ, Բեյրութին, Երբիքով քաղաքները և Հորդանան գետով դեպի հյուսիս՝ մինչև Տիբերիասի լիճն քակած տարածքները։

Պայմանագրով Զրամսխան իր անմիջական տիրապետությունն էր հաստատելու ներկայիս Սիրիայի արևմտյան մասում ու Լիբանանում և ազդեցությունն էր ունենալու Սիրիայի կենտրոնական ու արևմտյան մասերում և Մաուրի վիլայեթում։ Մեծ Բրիտանիան անմիջական տիրապետություն էր հաստատելու ներկայիս արևելյան Իրաքում և ազդեցություն էր ունենալու Իրաքի կենտրոնական ու արևմտյան մասերում, Մասնի սանջակում ու Հաուրամի սանջակի մեծ մասում²⁵։

Մայրս-Պիկոյի համաձայնագրի դրույթները, փաստորեն անհամատեղելի էին Մեծ Բրիտանիայի կառավարության կողմից լիազորված ՄակՄալանի՝ արաբներին տված խոստումների հետ։

Բացի այդ, Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Արթուր Ջեյմս Բալֆորը 1917թ. նոյեմբերի 2-ին նամակ ուղարկեց ազգությամբ հրեա յորդ Ռուտշիլդին, որով Նորին ճեմության կառավարությունը պնդումներին խոստանում էր աջակցություն ցույց տալ Պաղեստինում հրեական ազգային օջախ ստեղծելու հարցում²⁶։ Այդ նամակը պատմության մեջ մտավ «Բալֆորի հռչակագիր» անունով։

Նման խոստումներ տալով արաբներին ու հրեաներին՝ բրիտանացիները հետագայում դժվարություններ ունեցան Պաղեստինում Ազգերի Լիգայից ստացած մանդատն իրականացնելիս։ 1920-21, 1929թթ. արաբա-հրեական քախումները Պաղեստինում և վերջապես 1936թ. սկսված պաղեստինցի արաբների եռամյա ապստամբությունը, որն աշդեն համապարական հնչելություն ուներ, ստիպեցին բրիտանացիներին ավելի շատ հաշվի մտնել արաբների հետ։

1938թ. վերջին բրիտանացիները Լոնդոնում կլոր սեղանի շուրջ քննարկումների հրավիրեցին պաղեստինցի արաբներին, Եգիպտոսին, Իրաքին, Մաուրյան Արաբիային, Եմենին և պաղեստինցի հրեաներին²⁷։

1939թ. փետրվարի 7-ին Մոռթ Ջեյմսի պալատում իր աշխատանքներն սկսեց Լոնդոնի կոնֆերանսը, որի մասնակից կողմերն էին բրիտա-

նական կառավարությունը, վերոնկալ արարական երկրների և պաղեստինցի արարների ու հրեաների պատվիրակությունները²⁴։ Եզիպտոսի պատվիրակն էր այբաբայգն Մոհամմադ Աբդ ալ-Մոմինը՝ Մեծ Բրիտանիայում Եզիպտոսի դեսպանը։ Իրաքը ներկայացնում էր վարչապետ Նուրի ա-Մալեքը, իսկ Մաուրյան Արաբիան՝ Էմիր Ֆեյսալը։ Իբն Սաուդը բազմաթիվ որդին։ Պաղեստինցի արարների պատվիրակությունը ղեկավարը Ջամալ ալ-Հուսեյնին էր, իսկ հրեական պատվիրակությունը գլխավորում էր Իսայիմ Վայցմանը²⁵։

Լուդրոնում պաղեստինցի արարները հրաժարվեցին սեմիտների հետ քանակցության սեղանի շուրջ նստել՝ մտավայություն ունենալով, որ այդ փաստը կայող է ընկալվել՝ որպես Պաղեստինում հրեաների նրազած կարգալիճակի de jure ճանաչում²⁶։

Արարական պատվիրակության ղեկավար Ջամալ ալ-Հուսեյնին մի քանի անգամ հանդես եկավ զեկույցներով, որոնցում ներկայացվում էին արարների պահանջները, որոնք, ըստ էության, չէին տարբերվում I աշխարհամարտից ի վեր բրիտանացիներին արարների ներկայացրած պահանջներից, այն է՝

1. Չեղյալ համարել բրիտանական մանդատը Պաղեստինում։
2. Դադարեցնել Պաղեստինում հրեական ազգային օջախ տեղծելու գործընթացը։
3. Դադարեցնել հրեաների ներգաղթը Պաղեստին²⁷։

Լեռնիքումսում ալ-Հուսեյնին մեկ անգամ ևս նշեց, որ արարներին մտահոգում էր Պաղեստինում հրեաների գերակայությունը, ուստի նրանք պահանջում էին բրիտանացիներից կատարել պատերազմի ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի կառավարության կողմից լրացված Մակ-Մահոնի՝ արարներին տված խստումները²⁸։

Վայցմանն իր ելույթում պահանջեց իրականացնել Բալխոսի հուսկազրով հրեաներին տրված խստումը, որն, ըստ նրա, հույժ կտրևորություն էր ստացել հրեական պատմության այդ շրջանում, երբ հրեաները ճարձամաշքների էին ենթարկվում Եվրոպայում։ Նա, փաստորեն, հրեական հարցի հիմքում դնում էր հրեաների կրած տառուպանքների փաստարկը²⁹։

Փետրվարի 23-ին կայացավ հրեաների և արարական երկրների պատվիրակների առաջին հանդիպումը, որը, սակայն, դրական արդյունք չտվեց։ Նույն օրը Պաղեստինի արարական պատվիրակության քարտուղար Ջորջ Անտոնիսը հրապարակեց մի հաղագիր, որում աքժարձվում էր Հուսեյն-ՄակՄահոն նամակագրության նախը։ Ըստ Անտոնիսի, քանի որ Հուսեյն-ՄակՄահոն նամակագրությունն ընթացել էր աջաբեղմնով, այնուհետև նամակները թարգմանվել էին անգլերեն, դրանց արարներն և անգլերեն տարբերակներում անուսմապատասխանություններ էին առաջացել։ Մասնավորապես, նամակների անգլերեն

տեքստերում խեղաբյուրված էր ներկայացվել արաբերենի «ՀԵՂ վիլայաթ» բառը, որը մախ նշանակում է «չրջբան», այսպ՝ Օսմանյան կայսրության վարչական միավոր: Հուսեյնի և ՄակՄահոնի մամակներում «ՀԵՂ վիլայաթ» բառն օգտագործվել էր «չրջբան» իմաստով, բացի Հուսեյնի՝ 1915թ. նոյեմբերի 5-ի և ՄակՄահոնի՝ 1915թ. դեկտեմբերի 14-ի մամակներից, որոնցում «Հալեպի և Բեյրութի վիլայեթներ» արտահայտության մեջ այդ բառն օգտագործվել էր Օսմանյան կայսրության վարչական միավորի իմաստով: Ըստ Ջորջ Անտոնիտսի, մամակների անգլերեն տեքստերում, որոնք, ինչպես նշեցի՞ք, թարգմանվել էին արաբերենից, «ՀԵՂ վիլայաթ» բառը ոչ մի տեղ չէր թարգմանվել «չրջբան» իմաստով, այլ գրվել էր «vilayet», որը ենթադրում է Օսմանյան կայսրության վարչական միավորը: Այսինքն, Հուսեյնի և ՄակՄահոնի մամակների անգլերեն տարբերակները խիստ աղավաղված էին, քանի որ Օսմանյան կայսրության կազմում Մեքսիկի, Ալեքսանդրիթի, Հոնսի և Համայի վիլայեթներ չկային¹⁴:

Այսպես՛որ պնդեցին, որ ստեղծվե՛ր արաբական պատվիրակության և բրիտանական կառավարության ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողով, որի խնդիրն էր լինելու ռուսմասիթի Հուսեյն-ՄակՄահոն մամակագրությունը: Համձնաժողովը կազմվեց և բրիտանական կառավարության ներկայացուցիչ յուր Մոնի անունով կոչվեց Մոնի հանձնաժողով¹⁵: Փետրվարի 24-ին տեղի ունեցած հանձնաժողովի միստում ելույթ ունեցավ Մայքլ Մակդոննելը՝ Պաղեստինի Գեյրազույն դատարանի նախկին նախագահը: Ելույթում նա, փաստորեն, հեղքում էր Անտոնիտսի հրապարակած հուշագրի այն դրույթների ճշմարտացիությանը, որոնք կապված էին Հուսեյն-ՄակՄահոն մամակագրության մանրամասնությունների հետ: Նա շեշտում էր, որ թեև Հուսեյնը պահանջել էր արաբական ողջ տարածքները ներգրավել ստեղծվելիք անկախ արաբական պետության կազմի մեջ, այնուամենայնիվ ՄակՄահոնը նշել էր, որ Սիրիայի՝ Դամասկոսի, Հոնսի, Համայի, Հալեպի շրջաններից արևմուտք ընկած մասերը պետք է լինեին Իջրամսիայի ազդեցության ներքո: Հինք ունենալով Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային բաժանումը¹⁶ և ՄակՄահոնի վերոհիշյալ նշումը՝ Մայքլ Մակդոննելն իր ելույթում ասում էր, որ նշյալ շրջաններից արևմուտք ընկած Սիրիան նաև Բեյրութի վիլայեթի հարավային մասն էր, որի մեջ ընդգրկված էր Պաղեստինի հյուսիսային մասը՝ Արքայի և Նարլուսի (Բաղրայի) սանջակները, և Երուսաղեմի սանջակը¹⁷:

1939թ. մարտի 16-ին Մոնի հանձնաժողովը Լոնդոնի կոնֆերանսին ներկայացրեց Հուսեյն-ՄակՄահոն մամակագրության ռուսմասիթո-

յամ արդյունքում կազմված զեկույցը, որտեղ ներառված էին արար Շեր-կայացուցիչների փաստարկները և քրիտանացիների հակափաստարկ-ները: Արարները փաստարկում էին, որ մամակազոտության հանգանաձ-րաները Հոսեյնին հնարավորություն չէին տվել ճշգրտել ստեղծվելիք արա-բական պետության սահմանները, շնայած որ արարական պետության մեջ Պաղեստինի ընդգրկված լինելու հարցում մա Ֆիչո համոզված էր և-ղել: Իսկ քրիտանացիները հեշտությամբ բերում էին հակափաստարկ-ներ, քե ՄակՄահոնը, ճշյալ շրջաններից արևմուտք անելով, ճկարտի էր տնեցել մաև Պաղեստինը: Համահամարույթի ուսումնասիրության արա-յունքում Հոսեյնի և ՄակՄահոնի միջև փոխանակված մամակների անգլերեն տեքստերում որոշակի ճշտումներ էին մտցվել, մասնավորա-պես «շրջան» բառի փոխարեն օգտագործված «vilayet» բառը փոխա-րինվել էր «district շրջան» բառով²⁸:

Նման վիճարարությունները և արարների բխած փաստարկները որևէ կերպ ազդեցություն չունեցան: Բանակցություններն արար պատ-վիրակների, քրիտանացիների և սխեմիստների միջև որոշակի արդյունք-ներ չուվեցին: Կոնֆերանսը, որի ընթացքում ոչ մի համաձայնություն ձեռք չբերվեց, ավարտվեց 1939թ. մարտի 27-ին²⁹:

Իրականում քրիտանացիները քաջ գիտակցում էին, քե ինչ էլք էր տ-նեմադր լոնդոնյան կոնֆերանսը, սակայն անհրաժեշտ էին համարում արարների և եղևանների միջև միջնորդի դեր ստանձնել: Մեծ Բրիտա-նիայի զարթոթների մախարար Մակկոլմ Մակկոնմալըրը հայտարարեց, քե Նորին մեծության կատակարարությունը մտաղիլ էր չեղյալ համարել մամ-րատը և ստեղծել Պաղեստինյան պետություն, որը բարեկամության դա-շինք կկնքեր Մեծ Բրիտանիայի հետ: Մակկոնմալի այս հայտարարու-թյունն ընդգրկված էր 1939թ. Մալտոսկ րոթում³⁰:

Այսպիսով, հարկ է փաստել, որ արարների հետ մախմակաև պայմա-նավորվածության մամամակ հետակ շնչելով ստեղծվելիք անկախ արա-բական պետության սահմանները՝ քրիտանացիները հետագայում հմտա-րեն կաշտդացան շահարկել այդ փաստը: Հինք ընդունելով Հոսեյն-ՄակՄահոն մամակազոտության ընթացքը և մամակների քովանդակու-թյունը՝ կարելի է ենթադրել, որ քրիտանացիներն ընդունում էին, որ Պա-ղեստինն ստեղծվելիք անկախ արարական պետության մաև կազմի: ՄակՄահոնի 1915թ. հոկտեմբերի 24-ի մամակի համամայն՝ արարական պետության սահմաններից դուրս էին մմում միայն Մերսինի և Ալեք-սանդրբի շրջանները և Սիբիայի՝ Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի, Հալե-պի շրջաններից արևմուտք ընկած մասերը: Պաղեստինն ընկնում էր ՄակՄահոնի նշած տարածքներից հարավ և հարավ-արևմուտք: Այն փաստը, որ հետագայում Պաղեստինը դրվեց քրիտանական, իսկ Լիբա-նանը Դրամսիական վերահսկողության ներքո, արարներին հիմք է տա-

լիս պնդելու, որ քրիստոնեացիները երաշխավորել էին Պաղեստինի լինողը մտքով ստեղծվելից անկախ արաբական պետության մեջ:

Այնուամենայնիվ, Լոնդոնի կոմիտեանում քրիստոնեացիները փաստարկեցին, որ ՄակՄաեռոնը, հաշվի առնելով Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային բաժանումը, Սիբրիայի՝ Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի, Հալեպի շրջաններից արևմուտք ընկած մասերի մեջ նկատի էր ունեցել նաև Պաղեստինը: Նշենք, որ ՄակՄաեռոն չէր կարող Սիբրիայի՝ Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի, Հալեպի շրջաններից արևմուտք ընկած մասերի մեջ նկատի ունենալ Դամասկոսի (Սիբրիայի) և Հալեպի վիլայեթներից արևմուտք ընկած տարածքները, ներառյալ Պաղեստինը, քանի որ Հոմս և Համա քաղաքները Դամասկոսի վիլայեթի մաս էին կազմում, և եթե նա Դամասկոս ասելով նկատի ուներ վիլայեթը, ապա կարիք չկար առանձին նշելու Հոմսը և Համան: ՄակՄաեռոնը կարող էր հաշվի առնել միայն Սիբրիայի՝ Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի, Հալեպի շրջաններից արևմուտք ընկած մասերի վարչական բաժանումը, այսինքն՝ նկատի ունենալ Բեյրութի վիլայեթն ամբողջությամբ, յնչպես որ վերոնիշյալ շրջաններից արևմուտք ընկած էր Բեյրութի վիլայեթի միայն հյուսիսային մասը: Բեյրութի վիլայեթի հարավային և հյուսիսային մասերն, ընդհանուր առմամբ յունենալով, բաժանվում էին ամմիթապես Բարձր Դուռը ենթարկվող Լիբանանի մուրասառիֆությանը: Այնուամենայնիվ, Բեյրութի վիլայեթը մեկ վարչատարածքային միավոր էր, և եթե ՄակՄաեռոնը հաշվի առնելը Սիբրիայի՝ Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի, Հալեպի շրջաններից արևմուտք ընկած մասերի վարչական բաժանումը, ապա պետք է նկատի ունենար նաև Բեյրութի վիլայեթի հարավային մասը՝ Բեյրութի սանջակը և հյուսիսային Պաղեստինը՝ Աքքայի և Նաբլուսի (Բալթայի) սանջակները: Սակայն եթե նույնիսկ ընդունենք քրիստոնեացիների բերած փաստարկը, թե ՄակՄաեռոնը վերոնիշյալ շրջաններից արևմուտք ասելով հաշվի էր առել Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային բաժանումը՝ նկատի ունենալով նաև Բեյրութի վիլայեթն ամբողջությամբ, ներառյալ Պաղեստինի հյուսիսային մասը՝ Աքքայի և Նաբլուսի (Բալթայի) սանջակները, ապա ամմիթապես Բարձր Դուռը ենթարկվող Երուսաղեմի սանջակի դեպքում այդ փաստարկն ընդհանրապես ընդունելի չէ, քանի որ այն ո՛չ ընկած էր Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի, Հալեպի շրջաններից արևմուտք, ո՛չ էլ այդ շրջաններից արևմուտք ընկած վարչատարածքային միավորի մասն էր:

**THE PALESTINE QUESTION IN THE HUSSEIN-MACMAHON
CORRESPONDENCE AND THE LONDON CONFERENCE**

The article examines the negotiations between the High Commissioner of Great Britain in Egypt and the Sherif of Mecca, especially the Palestine question in those negotiations. During the World war I the British wanted to gain the Arabs' support against the Turks, promising the Sherif of Mecca to proclaim an independent arab state after the War. Sherif Hussein accepted their proposal and, among other problems, discussed the question of territories, which would be included in the above-mentioned state, with Henry MacMahon, the High Commissioner of Great Britain in Egypt. Based on the contents of the letters exchanged between Sherif Hussein and Henry MacMahon from July 1915 to March 1916, one can say that Palestine was intended to be included in the proposed independent arab state, but the British never accepted that fact. In 1939 the Hussein-MacMahon correspondence was discussed in the London conference, where british and arab delegations made reports on the above-mentioned negotiations, the British trying to prove that MacMahon intended to exclude Palestine from the proposed independent arab state and the arabs opposing them.

Our point of view is the following: Based on the administrative division of Palestine in the Ottoman empire, we conclude that Henry MacMahon intended to include Palestine in the promised arab state.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«الرسائل المتبادلة بين الشريف حسين وسير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 الى 10 مارس 1916» - ملف وثائق فلسطين القاهرة 1969. ص 187-169. الدكتور علي سلطان. تاريخ سورية 1908-1918. دمشق 1987. ص 387-383.

Հովհաննիսյան Լ Ն. Սարգսյան, Արշիան անկախության համար մղված պայքարում, Երևան 1975, էջ 23-24; В.П. Ладейкин, Источник опасного кризиса, Москва 1973, стр. 52; Амин Саид, Восстания Арабов в XX веке, Москва 1964, стр. 65-66; McMahon-Hussein Correspondence. <http://WWW.mideastweb.org/mcmahon.htm>.

جورج كوت. دراسات فلسطينية بدون مكان. 1971. ص 24.

3 Daniel Pipes, Greater Syria, New York 1992, p.17; М. А. Соловейник, Историко-географический атлас Палестины, Санкт-Петербург 1913, стр.9.

4 Daniel Pipes, Greater Syria, New York 1992, p.17.

5 Амин Саид, Восстания Арабов в XX веке., Москва 1964, стр. 59-60.

6 Robert John and Sami Hadawi, The Palestine Diary, Beirut 1970, p. 27.

7 Lorand Gaspar, Histoire de la Palestine, Paris 1968, p. 87.

8 David Fromkin, *The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York 1989, p.175.

9 Ա.Հովհաննիսյան և Հ. Սարգսյան, Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում, Երևան 1975, էջ 23:

10 «من الشريف حسين إلى سير هنري مكماهون- 14 يوليو سنة 1915. الرسائل المتبادلة

بين الشريف حسين و سير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 إلى 10 مارس 1916»- ملف

وثائق فلسطين. القاهرة 1969. ص 170-169.

11 Նույն տեղում:

12 David Fromkin, *The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York 1989, p. 178; Jon Kimche, *The Second Arab Awakening*, London 1970, p.51.

13 «من سير هنري مكماهون إلى الشريف حسين 30 أغسطس سنة 1915. الرسائل المتبادلة

بين الشريف حسين و سير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 إلى 10 مارس 1916»- ملف

وثائق فلسطين. القاهرة 1969. ص 171.

14 «من الشريف حسين إلى سير هنري مكماهون- 9 سبتمبر سنة 1915. الرسائل المتبادلة بين

الشريف حسين و سير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 إلى مارس 1916»- ملف 10

وثائق فلسطين. القاهرة 1969. ص 172-174.

15 David Fromkin, *The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York 1989, p. 179.

16 Robert John and Sami Hadawi, *The Palestine Diary*, Beirut 1970, p. 39.

17 «من سير هنري مكماهون إلى الشريف حسين 24 تشرين الأول سنة 1915. الرسائل

المتبادلة بين الشريف حسين و سير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 إلى 10 مارس 1916»-

ملف وثائق فلسطين. القاهرة 1969. ص 176-175.

18 «من الشريف حسين إلى سير هنري مكماهون- 5 تشرين الثاني سنة 1915. الرسائل المتبادلة

بين الشريف حسين و سير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 إلى 10 مارس 1916»- ملف

وثائق فلسطين. القاهرة 1969. ص 177-178.

19 «من سير هنري مكماهون إلى الشريف حسين- 14 كانون الأول سنة 1915. الرسائل المتبادلة

بين الشريف حسين و سير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 إلى 10 مارس 1916»- ملف

وثائق فلسطين. القاهرة 1969. ص 180-179.

- 20 «عن الشريف حسين إلى سير هنري مكماهون 1 كانون الثاني سنة 1916. الرسائل المتبادلة بين الشريف حسين وسير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 إلى 10 مارس 1916» - ملف وثائق فلسطين القاهرة 1969. ص 181-182.
- 21 «عن سير هنري مكماهون إلى الشريف حسين 25 كانون الثاني 1916. الرسائل المتبادلة بين الشريف حسين وسير هنري مكماهون من 14 يوليو 1915 إلى 10 مارس 1916» - ملف وثائق فلسطين القاهرة 1969. ص 183.
- 22 Robert John and Sami Hadawi, The Palestine Diary, Beirut 1970, p. 40.
- 23 أبو عمار. ثورة أكتوبر والقضية الفلسطينية. بدون مكان وسنة. ص 9.
- 24 Հռոմիսթիանի և Հ. Սարգսիան, Միջին անկախության համար մղված պայքարում, Երևան 1975, էջ 24; В.И.Кисилев, Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект, Москва 1988, стр. 25; British Rule by David Mendelson. <http://WWW.jajz-ed.org.il/100/concept/british.html>.
- 24 «معاهدة سايكس بيكو. أبريل-مايو سنة 1916» - ملف وثائق فلسطين... ص 193. الدكتور علي سلطان. تاريخ سورية 1908-1918. دمشق 1987. ص 417-403.
- 25 Հռոմիսթիանի և Հ. Սարգսիան, Միջին անկախության համար մղված պայքարում, Երևան 1975, էջ 24-25; В.И.Кисилев, Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект, Москва 1988, стр. 25; В.П.Ладейкин, Источник опасного кризиса, Москва 1973, стр. 52; The Sykes-Picot Agreement. <http://www.mideastweb.org/mesykespicot.htm>.
- 25 Jon Kimche, The Second Arab Awakening, London 1970, p. 51.
- 26 «تصريح بلغور» - ملف وثائق فلسطين... ص 217.
- В.И.Кисилев, Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект, Москва 1988, стр. 26; В.П.Ладейкин, Источник опасного кризиса, Москва 1973, стр. 55; Г.С.Никитина, Государство Израиль, Москва 1968, стр. 23; Е. Дмитриев, Палестинский узел, Москва 1978, стр. 18; Е.Дмитриев, В.Ладейкин, Путь к миру на Ближнем Востоке, Москва 1978, стр.18; Richard P.Stevens, Zionism and Palestine Before The Mandate, Beirut 1972, p. 31.
- 27 نهاني هلسه دافيد بن جويون بيروت 1968. ص 53.
- 28 Г.С.Никитина, Государство Израиль, Москва 1968, стр. 38.
- 29 Robert John and Sami Hadawi, The Palestine Diary, Beirut 1970, p.297.
- 30 Jon Kimche. The Second Arab Awakening, London 1970, p.188.
- 31 صالح مسعود أبو بصير. جهاد شعب فلسطين. بيروت 1968. ص 256.

32. عز الدين فودة، قضية القدس، بيروت 1969، ص 162.
33. نهاني طلسه دافيد بن جوربون بيروت 1968، ص 53.
34. «مذكرة عن عهد بريطانيا للعرب 22 فبراير سنة 1939» - ملف وثائق فلسطين... ص 682-677.
35. «مؤتمر فلسطين تقرير اللجنة المؤلفة لدرس مكاتبات معينة تبودلت في سبتمبر 1915 و 1916 بين السير هنري مكماهون المندوب السامي البريطاني بالقاهرة وشريف مكة» - ملف وثائق فلسطين... ص 705-711.
36. Daniel Pipes, Greater Syria, New York 1992, p. 17.
37. «حيان أدلى به السير ميثيل ماكدونيل لبعض المسائل القانونية الناشئة عن بيان رئيس القضاة في الجلسة الثانية التي عقدتها اللجنة في يوم 24 فبراير سنة 1939» - ملف وثائق فلسطين... ص 698-691.
38. «مؤتمر فلسطين. تقرير اللجنة المؤلفة لدرس مكاتبات معينة تبودلت في سبتمبر 1915 و 1916 بين الشريف حسين و السير هنري مكماهون المندوب السامي البريطاني بالقاهرة» - ملف وثائق فلسطين... ص 705-711، «الرسائل المتبادلة بين سير هنري مكماهون و الشريف حسين من 14 يوليو 1915 إلى 10 مارس 1916» - ملف وثائق فلسطين... ص 187-169، McMahon-Hussein Correspondence. <http://WWW.mideastweb.org/mcmahon.htm>.
39. Г.С. Никитина, Государство Израиль, Москва 1968, стр. 38.
40. Е. Дмитриев, Палестинский узел, Москва 1978, стр. 27-28.

ԳՈՀԱՐ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

ԻՐԱՆԸ՝ ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՑԻ ԱԶԳԵՑԻԿ ԳՈՐԾՈՆ
(1960-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Ներկայացվող խնդիրը դուրս չի մնացել արևելագետների, միջազգայնագետների և պատմաբանների տեսադաշտից, որի շուրջ աշխատանքներ են իրականացրել Ն.Հ.Հովհաննիսյանը, Ա.Չ.Աջաբաջյանը, Մ.Բ.Բաղդասարյանը, Գ.Գ.Ալիբեյլին, Ա.Ա.Ալիևը, Լ.Վ.Վալդովան և այլք: Սակայն առկա նոր նյութերի պարագայում հասցում ենք նոր եզրակացությունների, որանք ստորև կներկայացնենք:

1960-70-ական թվականներին շահակամ Իրանը, դատմաբանական աշխարհում հզոր տերություն, իր ռազմական, տնտեսական, բնական հարստությունների և մարդկային խաչքր ռեսուրսների առկայությամբ, փորձում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների վրա տարածել իր ազդեցությունը, ինչպես նաև ստանձնել Պարսից ժողովրդի քրեական դեքը: Դրան մարտում էին մի շարք գործաններ, ամերիկյան լայնամասշտաբ ազակցությունը Իրանին, Իրանի՝ նավթի ազգայնացման շնորհիվ կուտակված ֆինանսական միջոցները, մարտունակ բանակը՝ զինված այդպիսի գնդերով և զինամթերքով:

1960-70-ական թվականներին իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները թևակոխել էին որակական նոր վտու: Վաշինգտոնն այդ տարածաշրջանում վարում էր «երկու հենարանների» քաղաքականություն՝ հենվելով Իրանի և Մատուլյան Արաբիայի վրա՝ մեծ հույսեր կապելով հատկապես շահակամ վարչակարգի հետ:

Մատուլյան Արաբիայի և Իրանի գաղափարական ու քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Արևմուտք, ինչպես նաև այդ երկրների տնտեսական փոխադարձ կապը իրանաշխարհային շուկայի և ԱՄՆ-ի տնտեսության հետ, դարձրեց նրանց ամերիկյան պոտենցիալ քաղաքականության գլխավոր հենարանը տարածաշրջանում¹:

Ինչպես քննորդ է գերհզոր տերությանը, ԱՄՆ-ի վարչակազմն էլ ինչպիսի տարածաշրջանում Իրանի գաղափարական նպատակները տեսնելով իր սեփական շահերը: Նա ջանում էր հզորացնել Իրանը, որպեսզի կանխի Խորհրդային Միության հնարավոր ազդեցության, ինչպես նաև փորձում էր

ազատվել իր տեղը իրանական մավթի ներմուծման գործում: Բացի այդ աջակցում էր Իրանի որոշմանը, այն է՝ Սաուդյան Արաբիայի հետ միասին ազատվել Պարսից ծոցի անվտանգությունը և կայունությունը, պահպանում էր Իրանի հետ տնտեսական և առևտրական սերտ հարաբերություններ, նպատուում էր Իրանի քաղաքական կայունությանը, տնտեսական զարգացմանը և տարածաշրջանային համագործակցությանը Թուրքիայից մինչև Հնդկաստան³:

Իրավիճակը Մերձավոր և Միջին Արևելքում շեկացավ, երբ 1968թ. հունվարի 16-ին Անգլիայի վարչապետ Հարոլդ Վիլսոնը Համայնքների պարատում հայտարարեց, որ մինչև 1971թ. վերջը անգլիական ռազմական հենակետերը կտարհանվեն Հարավարևելյան Ասիայից և Պարսից ծոցի շրջանից⁴: Բնականաբար, առաջացած այդ վակուումը փորձեցին լրացնել ինչպես Իրանը, այնպես էլ Սաուդյան Արաբիան, որն իրեն ի դեպ համարում էր Մեծ Բրիտանիայի «բնական ժառանգորդը»՝ հավակնություններ ունենալով իր ազդեցության տակ վերցնել Պարսից ծոցի իշխանությունները⁵: Մինչդեռ Մոհամմեդ Ռեզա շահն էլ իր հելոփին հայտարարեց, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի խաղաղության պահպանման պատասխանատվությունն այստեղից Իրանը վերցնում է իր վրա⁶: Ի դեպ, նման հավակնություններ ունեւ Իրաքը:

Միացյալ Նահանգների երկու դաշնակիցների՝ Սաուդյան Արաբիայի և Իրանի միջև նկատվում էր լարված մրցակցություն, միջպետական հարաբերություններում առկա էին մի շարք խնդիրներ, սակայն գոտ առերևույթ երկու կողմերն էլ ցուցադրում էին իրենց ջերմ հարաբերությունները:

Առաջին լարվածությունը նկատվեց Պարսից ծոցի մայրցամաքային ծանծաղուտի տարածքների բաժանման ժամանակ: Այդ խնդիրը առավել ցայտում երևաց 1940-50թթ., երբ գիտատեխնիկական առաջընթացի շնորհիվ, հնարավոր եղավ շահագործել նավթով հարուստ ծովի ընդերքը: 1963թ. ապրիլին Իրանի կառավարությունը որոշեց օտարերկրյա քնկերություններին տալ նավթային կոնցեսիա, Պարսից ծոցի շեկի այն տարածքում, որի սահմանները Իրանն ինքնակամ համարում էր իրենը: 1963թ. մայիսի 1-ին Իրաքը, հունիսի 4-ին Քուվեյթը, հունիսի 15-ին Սաուդյան Արաբիան բողոքեցին և Իրանից պահանջեցին վերանայել սլոշումը: Իրանը հայտնեց իր պատրաստակամությունը բանակցություններ վարել այդ հարցի շուրջ: Վերջնական համաձայնագիրը ստորագրվեց 1968թ. հոկտեմբերի 24-ին, որով կողմերը կարողացան համաձայնության գալ և ազդեցության գոտիները իրար մեջ բաժանել, ըստ որի, ճանաչվեց Իրանի ինքնիշխանությունը Ֆարս կղզու, իսկ Սաուդյան Արաբիայինը՝ Էլ-Արաբիա կղզու նկատմամբ: Լավթախանքերի գոտիները ևս հավասարապես բաժանվեցին⁷:

Երկրորդ միջադեպը կողմերի միջև գրանցվեց 1968թ.-ին, երբ Քահրեյ-մի շեյխը սրաչառման համար ժամանեց Սաուդյան Արաբիա, ինչին Ի-րանի դեկլարացիոն մարմինները խիստ բացասաբար արձագանքեցին. չէ որ դեռևս 1957թ. հոկտեմբերի 10-ին Իրանի կառավարության որոշման համաձայն Քահրեյն կղզիախումբը հայտարարվել էր Իրանի 14-րդ օսթան (մահալ)։ Այցելելով Էր-Ռիպալ շեյխն ակնկալում էր առանալ Սաուդյան Արաբիայի օթակցությունը շահին ընդդիմանալու համար։ Ռուպն քաղցրի նշան Իրանի շահը հետաձգեց մախառնակած այցը Էր-Ռիպալ, ինչը Ֆեյսալ բազավորը որակեց որպես «ոչ քարեկամական քաղ Սաուդյան Արաբիայի նկատմամբ»⁷։

Սակայն ամերիկյան դիվանագիտությունը ճնշում գործադրեց և Ի-րանի, և Սաուդյան Արաբիայի վրա՝ ձգտելով հարթել տարածայնությունները երկու երկրների միջև։ Ռուտի վերջիններիս այլևս ոչինչ չէր մնում, քան քարեկամ կադաշտությունները ամխոտափելի համագործակցության համար։ Իրանի շահի արտաքին քաղաքականության մարտակմերից մեկն էր քաղ շտալ որ առանվեմ, էլ չենք ասում տու-պալվեն տաքածաչքբանի միապետությունները⁸, մամականդ որ արդեն իրողություն էր 1958թ. Իրաքի, 1962թ. Եմենի միակառությունների տասպա-լումը⁹։

Իրանը տաքածաչքբանում իրեն առավել վտանգ զգաց հատկապես 1972թ., երբ ԱՄՆ-ի մախազահ Ռիչարդ Նիքսոնը խոստացավ շահին հնարավորություն ընձեռել գնել Միացյալ Նահանգների արտադրության ցանկացած տեսակի ռազմական տեխնիկա։ Դա հանրնկնում էր Մո-համմեդ Ռեզա շահի նպատակներին, քանի որ վերջինս ցանկանում էր Իրանը դարձնել տաքածաչքբանի ամենամաքոտնակ և եզրը քանակ ու-նեցող երկրներից մեկը։ Այդ մասին խոսել էր նաև Իրանի շահը Նյու-Յորկի-քին տված հարցազրույցի ժամանակ, սրն արտաստել է Քեյնան Ինթեր-նեչնի թերթը. «Իրանը ԱՄՆ-ից սպառնաատվում է գնել 700 ուղղարթո» ո-րից 220-ը ռազմական, ներառյալ «Չինուկո» և սուգանավերի զեն սպա-չաղող 18 «Սիկորսկի» տիպի ուղղարթո, 500 մզն ուղարթ ընդհանուր ար-ժույթբյամբ»¹⁰։ Մինչդեռ շահը նշում էր, որ տաքածաչքբանի մի շարք երկրների այդ բժում էզիլատոր, Սիբիան և Իսրայելը գտնում են, որ ի-րենց անվտանգության սրահպանման համար անկրածելու են ճոտսպո-րապես 500 տղային միջոցներ։ «Բացի Միացյալ Նահանգներից ձեռք բերված ռազմական տեխնիկայի, շարունակում է շահը. Իրանը Անգ-լիայից գնում է «Չիֆրեն» տիպի 800 տանկ, 480 մզն ուղարթ ընդհանուր արժողությամբ, վերանորոգում և արդիականացնում ենք «M-47» տիպի 400 տանկ, որը ձեռք էինք բերել ԱՄՆ-ից, ինչպես նաև «M-60» տիպի 460 տանկ։ Ընդհանուր առմամբ 1700 տանկ։ Նախատղտր ևս կրկնա-սրատկում ենք։ Իրանը Միացյալ Նահանգներից ստացել է նաև լազերի միջոցով կառավարվող «Սմարտ» տիպի ումբ»¹¹։ 1975թ. Իրանը սրտ-

բաստվում էր Միացյալ Նահանգներից գնել 8 հատ 1,200 Mwe (megawatt-electric) եզրուրյաճք ունակտոր, համաարտասխանաբար Նորանոխայից էլ ձևոր էր քերվելու 2 հատ 900 Mwe, Գեորմանիայից 2 հատ 1,200 Mwe եզրուրյաճք ունակտորներ¹¹: Իսկ 1977թ. շահը ԱՄՆ-ից գնեց շարք 6 միլիարդ դոլարի գնեք, և 12 միլիարդի էլ պատվիրել էր¹²: Ընդհանրապես Ռեգա շահը նախատակ ամեր մինչև 1994թ. միջուկային սեակտորների եզրուրյունը հասցնել 23,000 Mwe¹³:

Ըստ էրթվաարի տվյալների, ԱՄՆ-ը շահի հետ գաղտնի համաձայնություն էր ձևոր քերել, ըստ որի Իրանի տարածքում կառուցել էին 7 ռադիոէլեկտրոսային լուսնական կայաններ¹⁴:

Իրանի ռազմականացումն առավել ակնհայտ դարձնելու համար քերնը 1973-1980թթ. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ռազմական ծախսերի հաշվեկշիռը, ըստ ԽՄՀՄ-ի Անվտանգության մախարարության տվյալների¹⁵:

Երկիր	1973-1976		1977-80	
	ճյուղ դոլար	քերիամոր գումարի մասնաբաժինը %	ճյուղ դոլար	քերիամոր գումարի մասնաբաժինը %
Իրան	29,1	44,0	28,0	27,6
Իրաք	6,1	9,2	10,3	10,1
Սաուդյան Արաբիա	19,8	29,9	41,1	40,5
Քուվեյթ	4,9	7,4	7,3	7,2

Ինականաբար, Խորիջոյային Մյուրյունը քոյոքեց իր հարսվային ստունանների մոտ նման քսնակի ռազմական օժի և, որ ավելի կարևոր էր, ամերիկյան ռազմական մասնագետների թվի աճի կապակցությամբ: Ի՞նչ պատասխան Խորիջոյային Մյուրյան անդալար քոյոքներին, ԱՄՆ-ի նախագահ Նիքսոնը ամերիկացիների ներկայությամբ քացատրում էր նրանով, որ ԱՄՆ-ը չի կարող անտեսել Խորիջոյային ժամանակակից նավատորմի ներկայությամբ Հնդկական օվկիանոսում, Միջերկրական ծովում և Աֆրիկայի ավերի մոտ: Ի՞նչ պաշտպանություն ամերիկացիների՝ իրանական մամուլը մատմանշում էր, որ եզրկառուսում գործում էր ռուս մասնագետների 15 հազարանոց մի խումբ, այն քանից հետո, երբ ԽՄՀՄ-ը եզրկարոսիսն վաճառել էր գնեք և զինամթերք: Այնպես որ նրանք քնական են համարում օտարերկրյա ներկայացուցիչների առկայությունը երկրում, երբ այդ երկիրը գնել է ռազմամթերք մեկ այլ երկ-

րից¹⁶։ Ամերիկյան խորհրդակցականների կողմից կազմվել էր իրանական զորքին ամերիկյան զինքով զինելու ծրագիր, ներառյալ հրթիռներ և մարտական տեխնիկա, ինչպես նաև Իրանի տարածքում ռազմական օդանավակայան, վայրէջքի նրասպասակ, նավահանձնարաններ, նավակայան, ճանապարհներ, շաղիտյի և հեռախոսային կապի ցանց կառուցել։

Այսպիսով, կարգավորելով սեփական ռազմական ուժերը, ունենալով բավական Ֆինանսական միջոցներ ի նաչլի մավթի¹⁷, այսուհետ Պարսից ծոցի հետ կապված հարցերը հայտնվեցին Իրանի քաղաքականության օրակարգում, որն առավել հայտնի է որպես Պարսից ծոցի նկատմամբ «սկոտլի կուրս» քաղաքականություն։ Այս քաղաքականությունը ռազմավարական նշանակություն ուներ Իրանի համար, քանի որ Պարսից ծոցով էր իրականացվում ինչպես իրանական ապասնթքների առևտուրը, այնպես էլ նավթի և նավթամթերքի արտահանումը միջազգային շուկա։ Իրանը իր վրա էր վերցնում տարածաշրջանում յուրաքանչյուր խնդրի լուծման ղեկավարությունը, որի մասին դեռևս 1969 հուլիսին տպագրվեց Իրանի ԱԳՆ-ի հայտարարության մեջ, որտեղ նշվում էր. «Ոչ մի դեպքում չի կարելի հնարավորության տակ մյուս երկրներին միջամտել Պարսից ծոցի գործերին, Իրանի կառավարությունը պատրաստ է համագործակցել Պարսից ծոցի բոլոր երկրներին հետ՝ նսնում տարածաշրջանի խաղաղության և անվտանգության պահպանման։ Բայց եթե Պարսից ծոցի մյուս երկրները չեն կատարում նախնային համատեղ պաշտպանությունը, ապա Իրանն ի վիճակի է միայնակ իր վրա վերցնել այս տարածաշրջանի շահերի պաշտպանության գործը»¹⁸։

Ուշադրության է արժանի Իրանի դիրքորոշումը Պարսից ծոցում առաջացած թազմաթյալ խնդիրների և դրանց լուծման եղանակների վերաբերյալ։

Կարևորելով Իրանի դերը տարածաշրջանում, դեռևս 1971թ. նոյեմբերի 29-ին Իրանի և Շարքայի կառավարությունները պաշտոնապես կնքեցին համաձայնագիր Արու-Մուսա կղզին Իրանի ինքնավարության տակ բողնելու վերաբերյալ։ Օգտվելով այս համաձայնագրից, ևաջուր օդը՝ նոյեմբերի 30-ին, Ռեզա շահի հրամանով իրանական զորքերը կայմակնային արագությամբ (6 ժամվա ընթացքում) տեղակայվեցին Արու-Մուսայում, միևնույն ժամանակ զբաղեցրին նաև Մեծ և Փոքր Թոմբերը¹⁹, որոնց նկատմամբ Իրանը միշտ էլ հավակնություններ է ունեցել։ Դրանով փաստորեն, Իրանը իր վերահսկողության տակ վերցրեց Հորմուզի նեղուցը²⁰։

Իրանի կողմից՝ նշված կղզիների գրավումը ուժեղ հակազդեցություն առաջացրեց Արաբական աշխարհում։ Առաջացած հարցի կառավարությանը առավել զուսպ մոտեցում ցուցաբերեց Սաուդյան Արաբիան։ Այս քաղաքականությունը մի կողմից ձեռնտու չէր Էր-Ռիադին, քանի որ Իրանն այդպիսով առավել ամրապնդում էր իր դիրքերը Պարսից ծոցում,

յակ մյուս կողմից, այս իրադարձություններին, որպես հակակշիռ, Սասնայան Արաքիայի շուրջ համախմբվեցին արաքական փոքր պետություններ: Վերահիշյալ կողմների գրավման հետևանքով խզվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները Իրանի և Իրաքի միջև, ինչպես նաև լարվածություն նկատվեց Արաքական աշխարհի և Իրանի փոխհարաբերություններում, որի արդյունքում էլ արաքական մի շարք երկրների պարբերականներում ի հայտ եկան Պարսից ծոցը Արաքական ծոցի վերանվանելու տեսակետներ²¹:

1971թ. սկզբից Բաղդադը ջանք ու եռանդ չէր խնայում կանխելու Իրանի ազդեցության տարածումը Պարսից ծոցում: Լարվածությունն ավելի խորացավ, երբ Իրաքի կառավարության 8 նախարարներից բաղկացած խումբը այցելեց արաքական 13 երկրներ՝ նպատակ ունենալով ստեղծել հակաիրանական միասնական ճակատ²²:

Սակայն Իրաքի իրականացրած գործողությունները սովոր չզցցեցին Իրանի հզորության վրա, որի ապացույցը կարելի է նամարել Դոֆարում առաջացած խնդիրների պատճառով Օմանի սուլթան Դաբուս բեն Սալիսի Իրանին տված նախապատվությունը: Դաբուս բեն Սալիսը պաշտոնական խնդրանքով դիմեց Մոհամմեդ Ռեզա շահին, այն է՝ օգնել երկրի հարավում Դոֆար նահանգում առաջացած հեղափոխական շարժումները ճնշելու համար: Շահը, քննակամարաբ, չմերժեց խնդրանքը, քանի որ գտնում էր, «թե այն սպառնում է Պարսից ծոցի ավազանի խաղաղությանը»²³: 1973թ. դեկտեմբերի 23-ին իրանական 3 հազարանոց բանակը ներխուժեց Դոֆար: Արաքական աշխարհը սա ևս միանշանակ շնորհանք: Սասնայան Արաքիան, լինելով ԱՄՆ-ի դաշնակիցը, հարգին առավել զուսպ մտեցում ցուցաբերեց, որի պատճառը մեր կարծիքով այն փաստն է, որ դեռևս «1953թ. ամերիկացիները կոնցեսիա էին ստացել Դոֆարում մազքային հետազոտություններ կատարելու համար»²⁴: Եվ փաստորեն, բռնկված հեղափոխությունը հարվածում էր նաև ամերիկյան շահերին: Շահը մատնանշում էր, որ Դոֆարում առաջացած շարժման հովանավորները կոմունիստական կողմնորոշում ունեցող Հարավային եմենի և Չինաստանի կառավարություններն են²⁵:

Շահը Քեյհան ինքիբենշըն քեքրին տված հարցազրույցում նշում էր, որ «Երանը բուլ չի տա արաքական որևէ երկրում արձատական ուժի իշխանության գլուխ գալը»: Հիշյալ հարցազրույցում շահն անդրադարձել է նաև Իրաքի և Բուվեյթի հարցին՝ «եթե Իրաքը որոշի գրավել Բուվեյթը, և վերջինս էլ մեզ դիմի օգնության խնդրանքով, մենք անպայման կաջակցենք Բուվեյթին: Իհարկն, շատ քան կախված կլինի նաև Սաուդյան Արաքիայից և Հորդանանից»²⁶:

Սակայն 1973թ. հոկտեմբերի 6-ին բռնկված 4-րդ արաք-խաբայելական պատերազմը ստիպեց տարածաշրջանի երկրներին նորմալացնել հարաբերությունները բոլոր մահմեդական երկրների միջև: Իրանը չէր

կարող քաջամայր հակառակարկան դիքքորչույժը ընդունել և դրա նա-
մար հասկացրեց, որ այս պատերազմում արարական երկրները կարող
են համոզված լինել Իրանի չեզոքության պահպանման վրա²⁷։ Այս նաչ-
տարարությունը լիովին բավարարեց Իրաքին, քանզի վեջինս կարող էր
Իրանի սահմանի մոտ տնդակայած զորքերը տեղավորել պատերազ-
մական օջախի մոտ։

Արարական աշխարհը կոչ էր անում Իրանին ճակը չմտտակարել
Իսրայելին։ Իրաքի ճերկայացուցիչները իրանական կողմի նեո հանդի-
պելիս բազմիցս բարձրացրել են պաղեստինյան խնդիրը և բանում էին
թնդիրանին ևս ճերքաչել հակապաղեստինական ճակատի մեջ։ Սակայն
չահական կատավարությունը նակված չէր բարեկամիկ հարաբերություն-
ները Թադրաչի նեո՝ վտանգելով Իսրայելի նեո ունեցած իր կապերը²⁸։
Շնդիանդապես 70-ական թվականներին Իրանի հարաբերությունները
սերտացան հասկապես ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը ճեոնում հեոնով
ընթացող երկրների՝ Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի, Հոլանդանի և
Իսրայելի նեո²⁹։

Արարա-խրայելական պատերազմի բոնկուրից ի վեր և Իրանը, և Ի-
րաքը քննադատում էին Իսրայելի գործողությունները, պահանջում էին
նեո վերադարձնել 1967թ. գրաված տարածքները և Պաղեստինի ժո-
ղովրդին տալ ինքնավարության իրավունք։ Սակայն ի տարբերություն
Իրաքի, որն ընդգրկվել էր հակապաղեստինական ճակատի մեջ, Իրանը
չարմակում էր Իսրայելի նեո իր ըսյնամասշտաբ ռազմա-քաղաքա-
կան և տնտեսական կապերը³⁰։

Հարկ է նշել, որ այդ նայն ժամանակ նկատվում էր Սաուդյան Արա-
բիայի և ԱՄՆ-ի փոխհարաբերությունների տառեցում, քանի որ 1973թ.
բոնկված 4-րդ արարա-խրայելական պատերազմի ժամանակ սաուդ-
յան կատավարողներն առավել ակտիվ մեքքաչվել էին խոնդի բոնժան
գործընթացին՝ ի պաշտպանություն արարական կողմի, դասնով իսկ չա-
նելով նոր դիվիդենտներ Արարական աշխարհում։

Որպեսզի էլ ավելի մեծացնի Իրանի ազդեցությունը տաղածաչքա-
նում, շահը 70-ականների սկզբին հանդես եկավ մի շարք առաջարկուր-
յուններով՝ այն է՝ ստեղծել Ասիական ընդհանուր շուկա, ստեղծել Պար-
սից ծոցի երկրների ռազմա-քաղաքական ջրկ, կրավիրել կանխեոանս
տարածաչքառնի անվտանգությունը պահպանելու համար աղիներ որ-
անելու նպատակով։ Դրա համար 1974թ. Մեոամժաղ Ռեզա շահ Փահլա-
վին մեծ շքազգայություն կատարեց հարավային Ասիայի երկրներով
կնքելով մի շարք առևտրական համաժայնագրեր և տնտեսական համա-
գործկցության պայմանագրեր։ Այդ այցի նպատակն էր ստեղծել «Ա-
սիական ընդհանուր շուկա»՝ Եվրոպական ընդհանուր շուկայի օրինա-
կով³¹, քնականարաք, Իրանի հովանու ներքո, որը կարող էր համգես գալ
որպես հակակշիռ Եվրոպական շուկային։

1975թ., Սառղյան Արաբիայի արքայազն Ֆադելը այցելեց Իրան: Օգտվելով այդ պատեհի առիթից շահն առաջարկեց կոնֆերանս կազմակերպել «Իսրայիլից ծոցի երկրների դեկալարների մակարդակով «տարածաշրջանի անվտանգության պահպանման ընդհանուր ուղի գտնելու» նպատակով»²⁷: Մակայն այդ առաջարկը չընդունեց, քանի որ հենց այդ տարածաշրջանի երկրների միջև առկա էին չլուծված բազմաթիվ խնդիրներ: Ինչպես տեսնում ենք Իրանի նախածեղամտությունները հիմնականում չիրականացան, քանի որ Արաբական աշխարհը չէր ցանկանում տարածաշրջանում առաջատարի դերում տեսնել Թեհրանին:

1970-ական թվականների կեսերին Իրանը՝ տարածաշրջանում իրական ազդեցություն ձեռք բերելու համար, անհրաժեշտ ուշադրություն դարձրեց զետեղմանի վերականգնման և հատկապես առումային էներգետիկայի զարգացման վրա: Եվ ահա 1974թ., Մահմեդ Ռեզայի նախածեղամտությամբ Իրանում ստեղծվեց Ատոմային էներգետիկայի կազմակերպություն: Հայտարարվեց, որ նպատակ ունեն ստեղծել մի շարք առումային կայաններ²⁸:

Եանի այս նախածեղամտությունը մեծ աջակցություն գտավ հատկապես Արևմուտքի կողմից: Նախատեսվում էր մինչև 2000թ. կառուցել 20 Աէ-Կ 23 հազար մեգավատ ընդհանուր հզորությամբ, ողի շնորհիվ Իրանը կառուար Մերձավոր և Միջին Արևելքում առումային էներգետիկայանների ցանց ունեցող հզոր տերություններից մեկը: Ատոմակայանների կառուցման առաջին փորձը իրականացրեց ԳՖՀ-Ճ Բուշներում: Այդ գործին մեծապես աջակցում էր նաև Ֆրանսիան, ծրագրելով ատոմակայանները կառուցում Արաղամում և Աղվազում: 1978թ. իրանա-ամերիկյան պայմանագրի կնքումայն, Միացյալ Նահանգները նախատեսում էր կառուցել 8 Աէ-Կ: Սակայն 1979թ. Իրանի Իսլամական հեղեփոխությունից հետո, նրա թեոկրատիկ կառավարությունը հրաժարվեց միջուկային ծրագրերի իրականացումից, և Ատոմային էներգետիկայի կազմակերպությունը չեղյալ հայտարարեց նախկինում կնքած պայմանագրերը ԳՖՀ-Խ, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի հետ: Բիշ ժամանակ անց, ԻՖՀ-Ն եկավ այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ավալտին հասցնել Բուշներում Աէ-Կ-ի կառուցման աշխատանքները: Արդյունքում շարունակվեց ծրագրավորված երկու Աէ-Կ-ների կառուցումը, որոնք առավել հայտնի էին որպես Իրան 1 և Իրան 2 ծրագրեր: Մինչև Իսլամական հեղափոխությունը դրանցից առաջինը կառուցվել էր 95%-ով, երկրորդը 75%-ով²⁹:

Այսպիսով, Միացյալ Նահանգների գործում աջակցությամբ, ինչպես նաև 1973թ. Իրանի նախի de facto ազգայնացման շնորհիվ առաջացած ֆինանսական զգալի կուտակումների միջոցով, Իրանն արագ տեմպերով համարեց բանակր ժամանակակից զենքով և զինամթերքով, որն էլ հնարավորություն տվեց նրան դառնալ տարածաշրջանում ռազմական ազդեցիկ ուժ և քաղաքական կարևոր գործոն: Ինչպես տեսանք վերը շա-

քաղաքացիական պատերազմից, Իրանը հարմար առիթը բաց չէր քայքայում տարածաշրջանում առաջացած խնդիրների կարգավորմանը մասնակից դառնալու համար, ակնկալելով էլ ավելի մեծացնել իր ազդեցությունը: Իրանի կարողացածն անխաղաղակցության մեկն էլ այն էր, որ մեծ աշխարհային դարձվեց գլոբալ տնտեսական և քաղաքական ուժերի զարգացման վրա, որի համար չէր խնայվում ոչ մի միջոց:

Վերջ մշակվածի շնորհիվ էր, որ մինչև Իսլամական հեղափոխությունը, մի շարք ամերիկյան քաղաքագետներ Իրանը դիտում էին որպես ՆԱՏՕ-ի հարավային բևեռի բնական շարունակություն:

GOHAR ISKANDARYAN

IRAN AS INFLUENTIAL FACTOR OF THE PERSIAN GULF (1960-1970s)

The Shah of Iran placed a very high priority to building up the Iranian armed forces and improving Iran's defensive capabilities. He also sought to expand Iran's role in regional and world affairs, involving Iran in various regional conflicts (for example Dhofar, or islands of Persian Gulf-Abu Musa, the Great and Small Tunbs) and establishing visible presence for Iran in World forums such as the international oil market.

However, Iran's growing oil revenue and military power, the emergence of detente between the superpowers, and departure of British forces from the Persian Gulf in the early 1970s, enabled Iran to play a much more active role in regional affairs at that period.

ՃԱՆՈՒԹՎՈՒԹՅՈՒՆ

1. США и развивающиеся страны в 70-е годы, М. 1981, с. 202
2. Кокорина В.А., "Некоторые проблемы американо-иранских отношений в 60-70гг.", Развивающиеся страны. Политика и идеология, Москва, 1985, с. 138.
3. Pahlavi Mohammad Reza, The Shah of Iran, Answer to History, New York, 1980, p. 141.
4. Драмбянц Г.Г., Персидский залив без романтики, М., 1968, с. 38.
5. Велькова Л.В., Саудовская Аравия в международных отношениях, М.1979, с. 190.
6. Алибейли Г.Д., Иран и сопредельные страны Востока 1946-1978, Москва, 1989, с. 49.
7. Алибейли Г.Д., Ирак и сопредельные страны Востока, с. 47.
8. Հովհաննիսյան Ն., Իրանը Արևմտադարձական տարածաշրջանի անվտանգություն (1979-1992թթ.) Իրան Նամե, Երևան, 1993, N 2, էջ 3:
9. Эттелаат 1978.10.01, 1978.13.11.
10. Ньюсвик, Кейхан интернационал 16.05.73,

11. Cottrell Alvin J., A General Survey, The Persian Gulf States, Baltimore & London, 1980, p. 159.
12. Ramazani R.K., Iran's Revolution. The Search for Consensus, Washington, 1990, p. 49.
13. www.armschecksum.com/other/2003/3039-iran-nuc.-Iran's Nuclear Energy: A Cheney Casus Belli?
14. Эптелеат 25.05.73.
15. Военная экономика стран Востока, научный сборник N 6, для служебного пользования, 000079, М.1986, с. 11-12.
16. Эптелеат 25.05.73
17. Երև 1970թ. մալթից ստացած Իրանի եկամտաց կազմում էր 791 մլն դոլար, այս 1973թ. այն հասավ 2,6 մլրդ դոլարի, 1974-ին 4,6 մլրդ, իսկ 1975թ. այն անց մինչև 17,8 մլրդ դոլարի: The Iranian Journal of International Affairs, vol V, N2, Tehran 1993, p. 461. Նավթից ստացվող եկամուտների մեծացումը ստացին հերթին կազմած էր մալթի գնի բարձրացման հետ: 1973թ. Սաուդյան Արաբիան ստացարկեց մալթի գինը բարձրացնել, մեկ բարեկ մալթի համար ստացարկելով 7,5 դոլար, մինչդեռ Իրանը մեկ բարեկ մալթի համար պահանջում էր 14 դոլար: Ի վերջո եկան համաձայնության, որի համաձայն մեկ բարեկ մալթը արժեցավ 11,65դոլար: Կառավարության մասնարածինը ևս մեծացավ 7 դոլար մախլին 3,5-ի փոխարեն: Примаков А.Е., Персидский залив: Нефть и монополии, Москва 1983, с. 47, Андрусян Р.Н., Казюкова А.Д., ОПЕК в мире нефти, М.1978, с. 99-121.
18. Алибейли Г.Д., Иран и сопредельные страны Востока, с. 83.
19. Алиев Ариф, Иран vs Ирак: история и современность, М.2002, с. 629-630.
20. Հրժմուսի նեղուցն ունի ռազմափառական նշանակություն ոչ միայն Մոզի երկրների հարաբերություններում, այլև համաշխարհային տնտեսության համար: Հրժմուսի նեղուցով յուրաքանչյուր 10 րոպեմ մեկ անցնում է մեկ տանկեր, որը կազմում է մալթի տարանցիկ համաշխարհային տեղափոխման 62%-ը: Հրժմուսի նեղուցը Պարսից ծոցից դուրս գալու միակ ուղին է քոլոր սահմանակից երկրների Իրանի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի, Կատարի, Բահրեյնի, Օմանի, Արաբական Միացյալ Եմիրությունների համար: Алиев Ариф, Иран vs Ирак, с. 626. Եվ փաստորեն 1971թ. այս ամենը նայունից Իրանի վերահսկողության տակ:
21. Валькова Л.В., Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика, М. 1987, с. 163.
22. Алиев Ариф, Иран vs Ирак, с 582.
23. Кейхан интернационал 16.05.73.
24. Мелихов И.А., Оман между прошлым и настоящим, с. 13, 54-55.
25. Pahlavi Mohammad Reza, Answer to History, p. 134.
26. Кейхан интернационал 16.05.73.
27. Алиев Ариф, Иран vs Ирак, с. 583.
28. Алиев Ариф, Иран vs Ирак, с. 578.
29. Հովհաննիսյան Ն., Իրան. Այսրուլահ Նոմեյնիի դարաչրթանը, Երևան, 2004, էջ 48:
30. Ариф Алиев, Иран vs Ирак, с. 586.

31. Кокошина В.А., "Некоторые проблемы американо-иранских отношений в 60-70гг.", Развивающиеся страны. Политика и идеология, Москва, 1985, с. 143.
32. Алибеги Г.Д., Иран и сопредельные страны Востока, с. 54, Валькова Л.В., Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика, с. 165.
33. Арабаджян А.З., Исламская республика Иран: Экономический потенциал, М. 2002, с. 139.
34. Военная экономика стран Востока, N 1, М.1981, с. 100-103.

ԱՐՄՆ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ

ԱՀԱԲԵԿՉՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՎՈՂ ԲՆՈՒՅԹԸ ԵՎ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՀԱԲԵԿՉԱԿԱՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջազգային անարևելյության վերջին միտումների ուսումնասիրությանը ցույց է տալիս, որ նախկին հղիքողային Միության փլուզումից և սուր պատերազմի ավարտից հետո զաղափաթախառությանը ներդրված անարևելյությունն ընդհանուր առմամբ անկում է ապրում, չնայած Հնդկաստանում, Նեպալում, Ֆիլիպիններում, Տալոմիայում և Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում մադրասիտական և մառառական խմբերի շարունակվող գործադուրյունների:

Այնուամենայնիվ, պետք է արձանագրել, որ կրոնական և էթնիկական հիմքի վրա գործող անարևելյական խմբերը շարունակում են ակտիվ գործել, և նրանց անարևելյությունը պատճառաբանված չէ զաղափաթախառությամբ¹: Հայտնվալին և Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների պարագայում այն ավելի շուտ էթնիկական կամ կրոնական մեծամասնության կողմից փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառվող անարդարությունից առաջացած ցասումի արտահայտություն է:

Տարամբառվածության զգացումն ու ցասումի արտահայտումը պատճառաբանվում են տարբեր գործոններով, այն է՝ փոքրամասնությունների կողմից քաղաքական կամ տնտեսական ձգտումների արհամարիումը, անարդարության զգացումը և իրենց մշակույթի վրա արտաքին քաղաքական ազդեցության կանխման ցանկությունը: Մյուս պատճառների շարքին, մասնավորապես անդրազգային իսլամական անարևելյական խմբերի դեպքում, կարելի է դասել Պաղեստինի նկատմամբ շարունակվող անարդարությունը, 80-ականների ընթացքում Աֆղանստանի բռնազավթումը խորհրդային զորքերի կողմից, ինչպես նաև 1991թ. պատերազմից հետո լայնածավալ արևմտյան զորքերի (մեծամասամբ քրիստոնեական) տեղակայումը Պաքստից Մոցի տարածաշրջանում, հիմնականում՝ Սաուդյան Արաբիայում, որտեղ գտնվում են մանձիղակաճության սրբազույն փայրերը: Այդ զգացումները ավելի խորացան ԱՄՆ կողմից Իրաքի գրավումից հետո:

ժամանակակից ամդրագային իսլամական ահաբեկիչները որևէ տարբերություն չեն տեսնում 1980թ. Աֆղանստան սովետական զուլմերի ներխուժման, 90-ականների սկզբին Պարսից ծոցի պատերազմի և 2003թ. իրականացված Իրաքի գրավման միջև: Ցանկացած տազմական գործողություն մահմեդական քնակչության մեծամասնությունն անկող երկրի հանդեպ նրանք դիտարկում են որպես արտաքին միջամտություն՝ ուղղված տարածաշրջանում երկրի քաղաքական և տնտեսական շահերի ամրապնդմանը: ՈՒՍԽ-ի թե՛ ԽՍՀՄ-ի ազդեցության բուլազումը Աֆղանստանի պարագայում, և թե՛ ներկայումս ԱՄՆ-ի՝ արևմտքի կողմից վերահսկվող Իրաքի կամ Աֆղանստանի քաղաքական և սոցիալական էլիտաների վրա, իրենք դիտում են որպես մեկ քնդհանուր պայքարի շարունակություն:

Ներկա փուլի իսլամական ժայռահեղակամության զարգացման և անրապնդման ակունքները, մեր կարծիքով, պետք է փնտրել Պաղեստինի ինքնորոշման հարցի չկարգավորման ձգձգման և Խորհրդային Միության կողմից Աֆղանստանի երկաշտածակետ օկուպացման մեջ, ինչը մեծապես նպաստեց Աֆղանստանի ճոջահեղինների միավորմանը և նրանց գործողություններին արտաքին աջակցության տրամադրմանը՝ մասնավորապես Օսամա բին Լադենի արաբ վարձկանների կողմից: Հակազդման հիմքում ընկած էր Իսլամի, որպես կրոնի, նկատմամբ վտանգի ընկալումը և, հետևաբար, այդ ճաշտակիավորին դիմակայելու անհրաժեշտությունը: Նույն զգացումներով են ներկայումս համակված իսլամական ժայռահեղական խմբավորումները Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանում, որոնցից շատերը պատրաստակամություն են հայտնում կամ ուղղակիորեն դիմակայում են ԱՄՆ-ի և կոալիցիայի գործերին Իրաքում:

Այլիմ, ԱՄՆ-ի հոյսերը՝ ակտիվ միջամտության ցուցաբերելու Բալկաններում և այսպեղել Բոսնիայի և Կոսովոյի մահմեդական քնակչությանը՝ լսող էության նպատակ հետապնդելով շահել աշխարհի այլ տարածաշրջանների մահմեդականների համակրանքը, մասնավորապես՝ Մերձավոր Արևելքում, փաստորեն չաջդարացան: Մերձավոր Արևելքի մահմեդական ժայռահեղականները ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի ներխուժումը Բալկաններ դիտեցին այս տարածաշրջանում հետապնդվող իրական սազմավարական, քաղաքական և տնտեսական շահերից ուշադրությունը չհղնելու փորձ:

Հարկ է նշել նաև, որ 80-ական և 90-ական թվականներին սկզբին ի հայտ եկավ մահմեդականության ահաբեկչության մի նոր ֆենոմեն՝ Աղանդավարական ահաբեկչություն (Մուննի մեծամասնությունը ընդդեմ Շիա փոքրամասնության Պակիստանում և Աֆղանստանում): Երբ նախկինում նման իրավիճակը քնդաչ էր միայն քրիստոնեությանը (կաթոլիկներն ընդդեմ բողոքականների Հյուսիսային Իռլանդիայում), ապա ներ-

կայուն մահմեդականության մեջ ևս մեծամասնությանը պատկանող խմբերը (սուննիները) ահաբեկչական գործադրությունների են դիմում ընդդեմ փոքրամասնություն կազմող շիաների ստիպելով վերջիններեա դիմել համարժեք քայլերի:

Մահմեդականության մեջ մեծամասնություն կազմող խմբավորումների ահաբեկչությունը փոքրամասնությունների նկատմամբ պայմանավորված չէ որևէ քաղաքական, տնտեսական կամ սոցիալական նկատառումներով, այլ նպատակ է հետապնդում պարտադրել փոքրամասնություններին ընդունել մեծամասնության կողմից կրոնական ուսմունքի և պրակտիկայի մեկնաբանությունը²:

90-ականներին երևան է գալիս մեկ այլ ֆենոմեն և՛ ահաբեկչական խմբավորումների օժանդակումը մասնավոր աճածաց կողմից (օրինակ Օսամա բեն Լադենի), ինչպես նաև մասնավոր ընկերությունների օգտագործումը՝ առանց ռոդակլորեն ներգրավված լինելու դրանց մեջ:

Ի հավելումն «դասական» ահաբեկչական խմբերի, որոշ անհատներ կամ անհատների խմբեր հանված են իրականացնելու ահաբեկչական գործադրություններ հասարակության կամ կառավարության դեմ: Դրա վրա օրինակներն են ճապոնական «Աուտ Սյոբիկյո» կրոնական խմբակը, որը 1995թ. մայրիսն սարին գազի օգտագործմամբ սպանեց մի շարք ամենա քաղաքացիների և ԱՄՆ-ի երկու քաղաքացիների կողմից 1995թ. սեպտեմբերի Օկլահոմայում պայթեցրեց Ֆեդերալ կառավարության շենքերը:

Ահաբեկչական գործադրությունների ծավալմանը մեծապես նպաստեց նաև ինտերնետի զարգացումը: Այն հեղափոխական ազդեցություն ունեցավ կապի միջոցների և գիտելիքների տարածման վրա: Մրցելով հետախուզական և անվտանգություն ապահովող գործակալությունները փորձում էին վերլուծել ինտերնետի բացասական ազդեցությունը ահաբեկչության արագ ծավալվող տեմպերի վրա, հակահաաբեկչական գործակալությունների խնդիրները գնալով էլ ավելի էին բարդանում:

Հաղորդակցության այնպիսի ժամանակակից միջոցներ ինչպիսիք են քոչային հեռախոսները, ֆաքսը, արքանյակային կապը, ինտերնետը, հասարակական հեռախոսային խցիկները, ինտերնետ ակումբները, ժամանակավոր վարձույթով քոչային հեռախոսները, ինչպես նաև գաղտնագրման սարքավորումների մատչելիությունը մինչ օրս աներևակայելի օպերատիվ ճկունություն են տրամադրել ահաբեկչներին:

Ավելին, ինտերնետի միջոցով անպատասխանատու տարբերի կողմից Ֆանգվադային ոչնչացման զենք ստեղծելու մանրամասնությունների տարածումը նոր վտանգ է ստեղծում միջազգային հանրության համար: Այստեղ պետք է արձանագրել, որ բացի ԱՄՆ-ից և Ռուսաստանից, մասիկնում որևէ պետություն չորս ուշադրություն չէր դարձրել հակաա-

հարեկական գործակալությունների՝ «մասնատեղ սցենարով գործող ա-
հարեկության դեմ պայքարելուն»:

Համակարգիչների միջոցով աշխարհի ֆինանսական, տնտեսական,
ռազմական, գիտական և տեխնոլոգիական ենթակառուցվածքների գան-
գալորումը համակարգիչի տիպապետող առարկելիչներին մեծ հնարավոր-
ություններ է ընձեռում՝ տնտեսությանը զգալի վնաս պատճառելու հա-
մար: Այս ամենը հանգեցրեց նոր ֆենոմենի, սրբ կոչվում է «Վիրտուալ
առարկելություն»:

*Միջազգային հակառակարկելությունը պոչտում համագործակցությու-
նը զգալիորեն անել է վերջին տասնամյակում, սակայն այն կլմնակա-
նում սահմանափակված է եղել հետախուզական տվյալների հաղորդ-
ման և առարկելական միջապեսների համառոտ հետախուզման ու հե-
տապնդման շրջանակներում: Ավելի խորացված միջազգային համա-
գործակցությունը բարդացվում են քաղաքական կամ աշխարհագրական
նկատատումներով, ուստի չափազանց կարևոր է առանձին պետություն-
ների փորձը առարկելության դեմ պայքարելու բնագավառում, ինչը և
մենք կփորձենք ցայց տալ Հնդկաստանի Հանրապետության օրինակի
վրա:*

1947թ. ի վեր, երբ Հնդկաստանը ձեռք բերեց անկախություն, ապա-
սամբություն և առարկելության հետ կարգված խնդիրները բավականին
լայք էին երկրի տարբեր մասերում: Առարկելական գործողություններ
էին տեղի ունենում Փանջաբ, Ջամմու և Բաշմիր նահանգներում՝ Պա-
կիստանին հարող սահմանամերձ շրջաններում, երկրի հյուսիս-արևել-
քում՝ Մյանմարի և Բանգլադեշի մոտ, Նեպալի սահմանի մոտ գտնվող
Բիհար նահանգում: Որոշակի առարկելական գործողություններ էին
տեղի ունենում մահ Հնդկաստանի Անդրա Պրադեշ, Մադիյա Պրադեշ և
Օդիսաս նահանգներում, որոնք չունեն օտարերկրյա պետությունների
հետ ընդհանուր սահման:

Հնդկաստանի տարածքում տեղի են ունեցել մահ առարկելական
գործողություններ, որոնք ուղղված են եղել կառավարության կամ մեծա-
մասամբ կազմող ինդիա ինդիա ինդիա ինդիա ինդիա ինդիա ինդիա ինդիա ինդիա
1993թ. մարտի 12-ին Մումբայում, ինչպես նաև 1998թ. փետրվարին Տա-
միլ Նադու նահանգի Կաիմբատուր քաղաքում տեղի ունեցած պայթյուն-
ները⁷: Անցյալում Տամիլ Նադու նահանգում արձանագրված առարկել-
ական գործողությունները կլմնականում կապված էին Երի Լանկայում
գործող Տամիլ էլամի Ազատագրման Վազրերի հետ, որոնք ոչ միայն
հաշվհարար էին տեսնում Հնդկաստանում ապստղ իրենց քաղաքա-
կան հակառակորդների հետ, այլև աղղակիորեն մարտահրավիր նուե-
ցին Հնդկաստանի կառավարությանը՝ 1991թ. մայիսին Չինմայում սպա-
նեղով Ռաջիվ Գանդիին, ում իրենք մեղադրում էին Երի Լանկայի նեթ-
րին գործերին միջամտելու մեջ⁸:

Լնր կարծիքով, Հնդկաստանում տարբեր տեսակի արատամբական կամ անարեկչական շարժումների պատճառները հետևյալն են.

- **Քաղաքական** (մասնավորապես Ասսամում և Տրիպուրայում): Անկախություն և անարեկչության աճին այդ մահանգներում նպաստեց կառավարության անկաշտությունը՝ վերահսկել մահմեդականների լայնածավալ ապօրինի ներգաղթը Բանգլադեշից, որոնք ամփոփապես սկսեցին տնտեսական բարիքներ պահանջել իրենց համայն՝ հիմնվելով նախկինում ունեցած հողի իրավունքից:

- **Տնտեսական** (հիմնականում Անդրա Պրադեշում, Մադիյա Պրադեշում, Օրիսասայում և Բիհարում): Վերսկիչալ մահանգներում բացակայում էին հողային բարեփոխումները, գյուղական ժամերում չափազանց բարձր էր յզբաղվածության մակարդակը, հողատերերի հալածանքները չբաժոր խավի նկատմամբ և այլն: Այս տնտեսական բնույթի բողոքները և սոցիալական անարդարության բազմաթիվ վաստերը նպաստեցին ժայռսիստական և մաօիստական գաղափարախոսությանը առաջնորդվող անարեկչական խմբերի առաջացմանը:

- **Էթնիկական**. հիմնականում Նագալանդում, Միզորամում և Մանիպուրում, դեռևս խիստ արտահայտված է օտարեցման զգացողությունը:

- **Կրթական**. հիմնականում Փանջաբում (մինչև 1995թ.) և Ջամմու և Բաշմիր մահանգում (սկսած 1989թ-ից): Փանջաբում որոշ սիկհ տարիք, որոնք պատկանում էին տարբեր կազմակերպությունների, դիմեցին անարեկչական գործադուրյունների՝ Միկիսերի համայն առանձին պետություն ստեղծելու նպատակով, որի անունը պետք է լիներ Խալիստան: Անկախության պահանջը հիմնված էր այն համոզմունքի վրա, որ սիկհները առանձին ժողովուրդ են և իրենց զարգացումը չի կարող ապահովվել հինդու մեծամասնություն ունեցող մյասնական պետության մեջ: Աննաադճկալի անարեկչական գործողությունը, անկասկած, Հնդկաստանի փարզապետ Ինդիրա Գանդիի սպանությունն էր: Ինչ վերաբերում է Ջամմու և Բաշմիր մահանգներին, ապա տարբեր կազմակերպություններին պատկանող մահմեդականները դիմեցին անարեկչական գործողությունների տարբեր և իրար հակասող պատճառներով: Այսպես օրինակ, «Ջամմու և Բաշմիրի ազատագրման ճակատը» ձգտում է անկախության ամբողջ Ջամմու և Բաշմիրի համար, այդ բովում Հնդկաստանի, Պակիստանի և Չինաստանի մասերը: «Հիզբուլ Մուջահեդդին» կազմակերպությունը ցանկանում է Ջամմու և Բաշմիր հնդկական մանանգը միացնել Պակիստանի հետ: Եթե անկախություն ցանկացողները ներկայացնում են իրենց պայքարը որպես անջատողական, այդ ոչ թե կրոնական, ապա Պակիստանի հետ միացման գաղափարի կողմնակիցները ներկայացնում են իրենց պայքարը որպես զուտ կրոնական: Միանշա-

մակ կարելի է արձանագրել, որ հենց կոմունական բնույթի անարեկությունն է պատասխանատու միջադեպերի և զոհերի մեծ մասի համար:

ԱՄՆ-ում 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին տեղի ունեցած անարեկական գործողություններից հետո, որոշ հետաքրքրական փաստեր կարելի է արձանագրել Օսամա բեն Լադենի և Ալ-Կաիդայի Հնդկաստանի մահմեդական քնակչության հետ փոխհարաբերությունների առումով: Հայտնի է, որ Հնդկաստանը Ինդոնեզիայից հետո ունի երկրորդ մահմեդական քնակչությունը՝ մոտ 140 մլն.: Սակայն միայն չափազանց նվազ մասն է դիմել անարեկական գործողությունների զուտ Ալ-Կաիդայի կամ այլ օտարերկրյա կազմակերպության տարանցով: Երկրի մահմեդականների ճնշող մեծամասնությունը հավատարիմ է մնում կառավարությանը: Ավելին, եթե վերլուծենք նրանց պահվածքը միջազգային անարեկչության կտրվածքով, ապա հետաքրքրական փաստեր կարձանագրենք: 1980-ականների քննազրույցում, աշխարհի բոլոր մասերից մոտ 6000 մահմեդականներ ուղևորվեցին Աֆղանստան և միացան մոջահիդների հետ՝ պայքարելու Խորհրդային զորքերի դեմ: Որևէ հնդիկ մահմեդական երբևէ չի գնացել Աֆղանստան: Ըստ որոշ տեղեկությունների, հարյուրավոր մահմեդականներ վերապատրաստվել են Պակիստանում գտնվող մադրասաներում (ուսումնական ինստիտուտներ), սակայն որևէ հնդիկ մահմեդական երբևէ չի գնացել Պակիստան: Երբ ԱՄՆ-ը և կոալիցիոն ուժերը սկսեցին ոճրակոծել թալիբների դիրքերը Աֆղանստանում 2001թ. հոկտեմբերի 7-ին, հարյուրավոր մահմեդականներ քողոքի ցույցեր կազմակերպեցին աշխարհի տարբեր երկրներում, սակայն Հնդկաստանում մնան ցույցերի քանակությունը աննշան էր: Ավելին, հարյուրավոր մահմեդականներ, քաջատությամբ հնդիկ մահմեդականների, մեկնեցին Պակիստան և Աֆղանստան՝ պայքարելու կոալիցիոն ուժերի դեմ: Վերոհիշյալ փաստերը վկայում են, որ մինչ օրս Օսամա բեն Լադենը և Ալ-Կաիդան յնչյն ազդեցություն ունեն Հնդկաստանի մահմեդական համայնքի վրա:

Մտաւոր հաշվարկներով, Հնդկաստանում անարեկիչների զոհ է դարձել ավելի քան 35.000 անձնը քաղաքացի⁶:

Հնդկաստանի Հանրապետությունը անարեկչության նկատմամբ որդեգրել է համապարփակ մոտեցում, որը ենթադրում է հստակ տարբերակում՝ «մեքքին» և «միջազգային» անարեկչության միջև, ինչպես նաև «քնիկ» ու «օտարերկրյա» անարեկիչների միջև: Հնդկաստանը հավատում է, որ հակահարեկական գործողությունները կարող են արդյունավետ լինել միայն ազգային կոմսենսուսի վրա հիմնված քազմակողմանի մոտեցման առկայության պարագայում: Արդյունավետ հակահարեկական քաղաքականության հիմքն է համարվում կայուն ժողովրդավարությունը, աշխուճավետ կառավարումը, որը տարբերակում չի դնում

մեծամասնության և փոքրամասնության միջև և Հնդկաստանի բոլոր քաղաքացիներին ճանաչում է օրենքի առջև հավասար:

Հնդկաստանը առաքելության հակազդման խնդիրը դիտում է մասամբ քաղաքական, մասամբ էլ քրեական խնդիր՝ օրինակաբանության ու կարգի, ինչպես նաև ներքին կայունության ապահովման ենթատեղատում: «Լրտեսիչյալ խնդիրները հակազդվում են քաղաքական, վարչական և զործնական մտտեղմման համատեղությամբ՝ դիտարկելով սոսիակամությունը որպես հակազդման հիմնական, իսկ զինված ուժերը՝ այլընտուանքային միջոց:

«Հակասահարելություն» և ոչ թե «այաքար առաքելության դեմ», «Քաղաքացյալ առաքելության դեմ» և ոչ թե «պատերազմ առաքելության դեմ»՝ այս կարգախոսներով են առաջնորդվում Հնդկաստանի անվտանգության ապահովման պատասխանատու մարմինները և պետական այրերը: Այս ամենը ենթադրում է ոչ ռազմական դիմակայում և առաքելության դեմ ոչ ռազմական միջոցներով պայքարելու անհրաժեշտություն, որը հիմնված է հետևյալ մի շարք սկզբունքների վրա: Նախ և առաջ, երկրի զինված ուժերը նախատեսված են քաջատալես հակառակորդ երկրի զինված ուժերի հարձակմանը դիմակայելու համար, այլ ոչ թե պետությունից զուրկ ապստամբ կամ առաքելական խմբավորումների դեմ, քաջատությանը այնպիսի դեպքերի, երբ սոսիակամությունը և ռազմականացված այլ ստորաբաժանումները ի վիճակի չեն դիմակայելու վերջիններիս: Նման դեպքեր արձանագրվել են 1960-ական և 1970-ական թվականներին, երբ զինված ուժերը ստիպված էին միջամտել Նագա և Մյզո կազմակերպված և կոմվենցիոնալ սպառազինությունների օգտագործմամբ գործող ապստամբության և առաքելության դեմ երկրի իյուսիս-արևելքում, 1984թ. որոշ սիկիսական կազմակերպությունների կողմից ուժով պահվող Անդրասարի Ոսկե Տաճարի ազատագրման ժամանակ, ինչպես նաև Պակիստանից դեպի Ջամմու և Քաշմիր մահանգը զինված գրոհայինների ներխուժումը կանխելու նպատակով:

Հետաքրքրական է, որ անգամ այդպիսի դեպքերում, զինված ուժերի կիրառումը սահմանափակվում է միայն թեթև և միջին սպառազինություններով զինված հետևակային ուժերի օգտագործմամբ: Երբեք չեն օգտագործվել օդային ուժեր կամ չափազանց մեծ մարդկային զոհեր հասցնելու ունակությամբ օժտված սպառազինություններ, ինչն անընդունելի է մարդասիրական օրենքներով:

Այս ամենը հստակ ցույց է տալիս, որ հակաառաքելական պայքարի առաջնային միջոցը համդիսանում է սոսիակամությունը, որն էլ պատասխանատու է կանխարգելման, հայտնաբերման, հետաքննության և հետապնդման համար:

Ընդհանուր առմամբ, Հնդկաստանի հակաառաքելության կառուցվածքը հետևյալն է.

• Լաեանգային ոստիկանությունը և նրանց հանապատասխան հետախուզական ստորաբաժանումները: Համաձայն երկրի ֆեդերալ սահմանադրության, կաթոլոս կանոնի արահովման և պահպանման պատասխանատվությունն ընկնում է տվյալ մահանգի ոստիկանության վրա: Նյու Գեյլում գտնվող կենտրոնական կառավարությունը կայող է միայն տրամադրել խորհրդատվություն, ինչպես նաև ֆինանսական, տնտեսական և այլ կարգի օժանդակություն ու կիսվել վերջիններիս հետ իր տրամադրության տակ գտնվող օպերատիվ հետախուզական տվյալներով: Հետագա քայլերի ձեռնարկման պատասխանատվությունը կրում է ռաեանգային ոստիկանությունը:

• Ազգային հետախուզական կառույցը բաղկացած է ներքին գործերի միտարարության «Հետախուզական Գործակալությունից», որը պատասխանատու է ներքին հետախուզության համար, կառավարության քարտուղարության «Հետազոտության և վերլուծության բաժնից», որը պատասխանատու է արտաքին հետախուզության համար, այնուհետև «Դաշնայնության հետախուզական գործակալությունից», որը հիմնադրվել է 2002թ. և *Զինված ուժերի գլխավոր տնօրինության հետախուզական թև*: «Հետախուզական գործակալությունը» անարբեկությանն ապրմվող տեղեկություններ է հավաքում երկրի ներսում, իսկ «Հետազոտության և վերլուծության բաժինը» երկրից դուրս: Մյուս երկու գործակալությունները հավաքում են միայն մարտավարական բնույթի հետախուզական տվյալներ այն չրջաններում, որտեղ չափազանց մեծ է զինված ուժերի ենթազոր տեղակայումը (Ջամմու և Բաշմիր, Լազալանդ և այլն):

• Չիզիկական անվտանգության ապահովման գործակալությունները: Արդյունաբերության անվտանգության կենտրոնական ուժերը պատասխանատու են օդանավակայանների և կարևորություն ներկայացնող այլ կառույցների ֆիզիկական անվտանգության համար, Ազգային անվտանգության գվարդիայի հիմնական նպատակն է միջամտել ահաբեկչական գործադրություններին, օրինակ պատանդների պահում, օդանավի զավթում և այլն, Հատուկ արշտպանության խումբը պատասխանատու է Հնդկաստանի վարչապետի և մախկին վարչապետների անվտանգության համար:

• Ռազմականացված ստորաբաժանումներ: Արդյախի ստորաբաժանումներին է պատկանում մասնավորապես *Կենտրոնական պահեստային ոստիկանությունը* և *Սահմանային անվտանգության ուժերը*, որոնք աջակցում են ոստիկանությանը հակամարտեկական գործողությունների ընթացքում, սակայն միայն այն դեպքերում, երբ իրենք հատուկ հրամանով կանչվում են դեպքերի վայր:

* Ձեռնված ուժերը: Ինչպես նշեցինք վերը, զինված ուժերը երկրորդական տեղ են զբաղում Հնդկաստանի հակաառևանգական համակարգում, սակայն պետք է նշել, որ վերջիններիս դերը շատ բարձր է Ջամմու և Կաշմիր մահանգում, ուր ոստիկակական ուժերը չեն բավարարում Պակիստանից ներթափանցող ահաբեկիչներին կասեցնելու գործում:

2002-2003թթ. ստեղծվեցին երկու այլ լրացուցիչ ստորաբաժանումներ: Առաջինը դա Հետախուզական Գործակալության կազմում Հակաառևանգական միասնական կենտրոնի ստեղծումն է, որի հիմնական նպատակն է մեկ տեղում հավաքել տարբեր գործակալությունների հակաառևանգական գործողությունների համար պատասխանատու սպանների, որոնք պետք է համատեղ վերլուծեն տարբեր տեղերից ստացվող տեղեկատվությունը և հետևեն հետագա գործողություններին: Երկրորդը՝ Հնդկաստանի արտաքին գործերի մախարայության հակաբազում Հակաառևանգական բաժնի ստեղծումն է: Այն պատասխանատու է լինելու հակաառևանգական գործողությունների դիվանագիտական ասպեկտների համադրման համար: Պետք է նշել, որ վերջին բաժնի ստեղծումը կրկնօրինակում է ԱՄՆ պետդեպարտամենտի համապատասխան քայլը՝

Ինչևէ, վերտիկալ անտանգության համակարգի փոփոխություններն, անկասկած, պայմանավորված են բրիտանական գաղութատիրության ժամանակաշրջանից ժառանգած խնդիրներով, երկրի աշխարհաքաղաքական դիրքով և պարտադրված են ժողովրդավարական գործընթացներով: Դրանք կոչված են լուծելու յուրահատուկ խնդիրներ, որոնցից մեկը կառանձնացնենք Հնդկաստանի կողմից հակաառևանգության խնդրի նկատմամբ կիրառվող քաղաքական, ամտեսական, սոցիալական և դիվանագիտական մոտեցումները:

Քաղաքական մոտեցման հիմնական նպատակը առևանգիչների կողմից երկրում ժողովրդավարական գործընթացների խափանումը կանխելն է: Այստեղ պետք է արձանագրել, որ առևանգական բռնությունը րոյլ չի տրվել կասեցնելու ընտրությունները Հնդկաստանի հյուսիսարևելքում, Փանջաբում և Ջամմու և Կաշմիր մահանգում, ինչը տարբեր խճրավորումներին պատկանող առևանգիչների հիմնական նպատակն է: Մասնավորապես Ջամմու և Կաշմիր մահանգում բավականին կայուն կերպով անց են կացվում տարբեր մակարդակի ընտրություններ, որոնց երկրի իշխանությունները դիտորդի կարգավիճակով պարբերաբար կառավարում են օտարերկրյա դիվանագետների: Զգալիորեն հանդարտվել է քաղաքական իրավիճակը Նագալանդ, Միզորամ և Տրիպուրա մահանգներում: Մշտապես բարելավվում է ներքին անվտանգության կառավարումը և իշխանությունը: 2002թ. դեկտեմբերին Հնդկաստանի եր-

րող ոչ-կառավարական Ազգային Անվտանգության Խորհրդատվական հանձնաժողովը մի շարք առաջարկություններ է ներկայացրել ներքին ամտանգության կառավարումն ամրապնդելու ուղղությամբ՝ 2003թ. փետրվարին կայացած հանձնաժողովի նիստը նմանատիպ առաջարկություններ է կատարել՝ վերահիշյալ գործընթացները քարտավելու նպատակով⁶։ Մշտական ուշադրություն է դարձվում Հնդկաստանում իշխող կոալիցիայի և ընդդիմության, կենտրոնական և մահանգային իշխանությունների, ինչպես նաև անարևելյան խնդրով զբաղվող կառավարական և ոչ-կառավարական հաստատությունների միջև ազգային կոնսենսուսի ապահովմանը։

Տնտեսական մոտեցման էինսական նպատակներից է հանդիսանում երկրի անխափան տնտեսական կյանքի ապահովումը, հատկապես անարևելյան գործադրություններից տուժած կամ վտանգի տակ գտնվող մասերում։ 1980-ական թվականների ընթացքում, Փանջաբում գործող անարևելյանների բիրային էր հանդիսանում մահանգի գյուղատնտեսությունը։ Երկրի կառավարությունն ի վիճակի եղավ կանխելու նման վտանգը և մահանգը շարունակաբար քարձր ցուցանիշներ էր արձանագրում քերքահավաքի ընթացքում։ Իսկ Ջամմու և Քաշմիր մահանգում անարևելյանները փորձեց էին կատարում կասեցնել քննությունների ընթացքը։ Հնդկաստանի կառավարությունը, պետական ղյուղբի հաշվին, բոլոր շրջանավարտներին ապահովում էր ինքնաբիծի տոմսերով, որպեսզի հնարավորություն ընձեռի վերջիններիս համծնելու քննությունները երկրի այլ մահանգներում։ Անարևելյանները հարձակվում էին մահ այն հնդիկ գործարարների վրա, որոնք այցելում էին Ջամմու և Քաշմիր մահանգ՝ տեղական ապրանքները զննելու նպատակով։ Ի պատասխան այդ վտանգի, կառավարությունը կազմակերպեց մշտապես գործող Քաշմիրի ապրանքների ցուցահանդես-վաճառք Նյու Դելիում և Հնդկաստանի այլ մասերում, և իր հաշվին ապահովում էր Ջամմու և Քաշմիր մահանգի արտադրողների մասնակցությունն այդ ցուցահանդեսներում։ 1992 և 1995 թթ. անարևելյանները սկսեցին հարձակվել մահանգ այցելող օտարերկրյա զբոսաշրջիկների վրա՝ փորձելով հարված հասցնել զբոսաշրջության ոլորտին։ Ի պատասխան, կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկեց տեղական զբոսաշրջիկությունը զարգացնելու ուղղությամբ՝ հասնելով զգալի հաջողությունների, մասնավաճ, եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ տարեկան Ջամմու և Քաշմիր մահանգ է այցելում մոտ 300 000 զբոսաշրջիկ։

Հնդկաստանը հատուկ ջանքեր է գործադրում, որպեսզի անարևելյանության դեմ պայքարը բացասական ազդեցություն չբողմի տվյալ տեղանքի տնտեսական զարգացման վրա։ Այդ շրջաններին հատկացվում են հատուկ միջոցներ, նպատակ ունենալով հավասար մակարդակի վրա պահել տվյալ շրջանի և երկրի մյուս մասերի տնտեսական հավասար-

թակշռությունը: Գլխավոր առումով, երկրի կառավարությունը ձգտում է ապահովել, որ երկրի տարբեր մասերում իրականացվող հակա-անաբեկչական գործողությունները ազդեցություն չունենան ամբողջ երկրի զարգացման տեմպերի վրա: Անգամ այն ժամանակաշրջանում, երբ երկիրը դիմակայում էր անաբեկչական գործողություններին, Հնդկաստանի տնտեսությունը շարունակում էր իր բնականոն աճը, զգալիորեն զարգացավ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների բնագավառը, բարձրացավ ղաղղղների և համալսարանների կրթական մակարդակը և ավելացան երկրի արտարժույթային պահուստները:

Սոցիալական մտեցումը ենթադրում է կրթական մակարդակի բարելավում և չզբաղվածության հարցի լուծումը: Հնդկաստանի առաջատար կրթական հաստատությունները մասնաճյուղեր են հիմնում անաբեկչությունից տուժած նահանգներում: Հատուկ պայմանավորվածություններ են գործում վերտիկալ նահանգներից երկրի այլ նահանգների ԻՌԻՀ-երում ուսանողների ուսումը կազմակերպելու ուղղությամբ: Հնդկաստանի իշխանությունները մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև այսպես կոչված մադրասաների (հիմնականում մզկիթներին կից գործող մահմեդական կրթություն ապահովող դպրոցներ) կրթական ծրագրերին: Ի տարբերություն Պակիստանի, ուր գործում է մոտ 8000 մադրասա, Հնդկաստանում գործում են 35 000 մադրասաներ:

Մեծ խնդիրներ գոյություն ունեն Ջամմու և Բաշմիր նահանգում բժշկական օգնություն տրամադրելու բնագավառում: 1989թ. ի վեր մեծ քանակությամբ հիմնուներ քել են նահանգը, ուստի վերտիկալ ծառայությունները բնակչությանը տրամադրում են զիմված ուժերը: Բոլոր տեսակի բժշկական ծառայությունները և դեղորայքները տրամադրվում են բնակչությանը անվճար կամ շատ մատչելի գներով:

Գլխավորապես Հնդկաստանի իշխանությունները մեծ ուշադրություն են դարձնում անաբեկչության դեմ դիվանագիտական միջոցներով պայքարին: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Հնդկաստանի իշխանությունները շարունակաբար մեղադրում են Պակիստանին՝ ինչպես միջազգային, այնպես էլ տեղական հնդկական անաբեկչություններին ատարելու մեջ, ապա հասկանալի է, թե ինչ տեղ է հատկացվում այդ պայքարում արտաքին գործերի նախարարությանը: Վերջինս զգալիորեն ակտիվացել է սկսած 1992թ-ից:

Ի լրումն, արտաքին գործերի նախարարությունը զգալի դեր ունի օտարերկրյա կառավարությունների հետ անաբեկչության դեմ պայքարի համատեղ փոխհամագործակցային ծրագրերի մշակման գործում: Այս համագործակցությունն ավելի կարևորվեց 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած անաբեկչական գործողություններից հետո, երբ րեդումվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի 1373 բանաձևը, որը կոչ է անում բոլոր ՄԱԿ-ի անդամ երկրներին սերտորեն համագործակցել ա-

հաքելություն դեմ¹⁸: Հնդկաստանի կառավարությունը, արտաքին գործերի նախարարության կառույցի ներքո, ելման է Համառոտ աշխատանքային խմբեր ահաբեկության դեմ պայքարող մի շարք պետությունների հետ, որոնք գործում են քաղաքացիական հաջողությամբ:

Հնդկաստանի Հանրապետությունը որդեգրել է այն մտածեցումը, որ ցանկացած խնդրի լուծում կարելի է գտնել միայն լիարժեք ժողովրդավարության մեջ, որ քաղաքացիները չպետք է կարիք զգան դիմելու ահաբեկչական գործողությունների՝ իրենց դժգոհությունները արտահայտելու համար: Այն պայմաններում, երբ առանձին խմբեր կամ անհատներ, շնայած կառավարության կողմից իրենց մտահոգություններին արձագանքելու պայմաններում այնուամենայնիվ կղինն ահաբեկությանը, իրենց դեմ կկիրառվի է օրենքի ուժն ամբողջ խստությամբ: Հնդկաստանի իշխանությունները գերծ են մնում ուժի չափազանց խիստ կիրառումից և բոլոր խնդիրների լուծումը տեսնում են միայն երկխոսության մեջ՝ լիովին գիտակցելով, որ ահաբեկության խնդիրները չեն կարող ունենալ արագ լուծումներ: Նազալանդ մահանգում ապստամբական և ահաբեկչական շարժումների կասեցումը տևեց 19 տարի, Մյոզբան մահանգում իրավիճակի համդարտեցումը տևեց 20 տարի և 14 տարի պահանջվեց Փանջաբում ահաբեկչական խնդիրները լուծելու համար: Եվ դա է հանդիսանում այն գրավականը, որ Հնդկաստանի իշխանությունները հավատում են, որ հնարավոր է վերջ է վերջո խաղաղ և ժողովրդավարական ճանապարհով լուծել ոչ միայն երկրի տարբեր մասերում լուծված հարցերը, այլ նաև Չամմու և Բաշմիր մահանգի խնդիրը:

Հողվածում արտահայտված տեսակետները և գնահատականները հանդիսանում են հեղինակին:

ARMAN ISRAELIAN

THE CHANGING NATURE OF TERRORISM AND INDIAN ANTI-TERRORIST POLICY

The terrorism is gradually changing in nature and that has become more obvious after the end of Cold War and collapse of the Soviet Union. The radical leftist groups resorting to terrorism are giving way to well-organized and well-financed transnational religious terrorist groups. The overall increase during the past 15 years of terrorism motivated by a religious imperative reflects the convergence of new adversaries, motivations and tactics affecting terrorist patterns today. International terrorism's general tendency toward increasing lethality is also reflected in the percentage of international terrorist incidents that result in one or more fatalities. The terrorist attacks on 9/11 in USA were the most deadly examples of this trend.

The post-1945 de-colonization struggles brought a wave of terrorist campaigns affecting North and sub-Saharan Africa, South and South-East Asia, and the Middle East. This paper examines the effects of terrorism on India, the largest democracy in the world, and how the country is responding to it. Since its independence in 1947, India has been facing the problem of insurgency and terrorism in different parts of the country. India has faced exclusively terrorist movements in Punjab and Jammu and Kashmir, bordering Pakistan and part insurgent part terrorist movements in the North-East bordering Myanmar and Bangladesh, in Bihar bordering Nepal and in some interior parts of the country such as Andhra Pradesh, Madhya Pradesh and Orissa not having international border.

In our research we also look at the political, economic, ethnic and religious causes of the various insurgent and terrorist movements in India.

Almost 35 000 innocent civilians were killed by terrorists in India. The first act with large civilian casualties took place in Mumbai in 1993, when the bomb exploded in city center, claiming 250 lives.

It must be noted, that India adopts a comprehensive approach to terrorism, making a distinction between domestic and international terrorism as well as between indigenous and foreign terrorists and believes the counter terrorism can be effective only if there is a multi pronged approach based on national consensus.

The whole Indian national security set up has been revamped in order to act and react properly to the problem of terrorism. The main locus of counter-terrorism operations is on State Police, while the Armed Forces have a limited functions.

Also, there are perceptual differences between Indian approach to counter terrorism and that of other major countries. "Counter-terrorism" and not "combating terrorism" and "campaign against terrorism" and not "war against terrorism" are the views of India's internal security managers.

The basic idea is that there are no quick solutions to terrorism. The ideal objective of any democracy should be to create healthy conditions of governance in which people do not feel the need to resort to terrorism for finding answers to their grievances. Only through dialogue and not pressure the results could be achieved. It took India 19 years to bring the insurgency in Nagaland under control, 20 years to restore normalcy in Mizoram and 14 years to put an end to terrorism in Punjab. So there is a belief among Indians that the same should eventually happen in Jammu and Kashmir and other areas, where terrorism is not yet under control.

ԾԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Mark Juergensmeyer, "The worldwide rise of religious nationalism", *Journal of International Affairs*, Vol.50, No.1. Summer 1996
2. Brian Michael Jenkins "Future trends in International Terrorism", RAND, P-7176, 1985
3. <http://www.thehindu.com>
4. <http://www.timesofindia.com>
5. <http://www.satp.org> (South Asia Terrorism Portal)

6. В.И.Безакрепичной, В.И.Мокшанова, Т.Л.Шауван «Южная Азия в мировой политике». Москва, «Международные отношения», 2003
7. Saji Chirian "Terrorism and legal policy in India". – New Delhi, 2002
8. «India Today». – New Delhi
9. "Strategic Analysis". – New Delhi
10. Aparna Pande "South Asia: counter-terrorism policies and postures after 9/11". – New Delhi, 2002

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈՒՎԱԸ

ԱՍՈՐԻՆՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈՒ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքական կատավարության ներշնչումով ու ղեկավարությամբ անազուրյն դաժանությամբ կոտորածների ենթարկվեցին մահ աստղիները: Սակայն նրանց ողբերգությունը դյուսումով իր ավարտին չհասավ: Աշխարհավեր պատերազմի տարիներին և նրանից հետո աստիճանական ժողովուրդը այրումաքամ էր լինում ինչպես եվրոպական մեծ քաղաքականության սաղրանքների, այնպես էլ բուրջ, քուրդ, իրանցի բռնավորների կազմակերպած կոտորածների ու հալածանքների հետևանքով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտն ու Օսմանյան կայսրության անկումն աստղիների մեջ ինքնավայրություն ստանալու հույսեր այրեցրեց: Թուրքական իշխանությունների կողմից վարվող քաղաքականության հետևանքով անելանելի վիճակի մատնված ասորի ժողովուրդը ստիպված էր որոշակի հույսեր կապել ռուսական և քրիստոնեական իշխանությունների հետ, որոնք շտալ խոստումներ էին տալիս, որ ի հատուցումն իրենց ռազմական աջակցության, պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Եռյակ համաձայնության երկրները աստղիներին հնարավորություն կտան ստեղծելու անկախ պետականություն: Օլաբելով այս խոստումներով, և՛ ռուսները և՛ անգլիացիները թե՛ Օսմանյան Թուրքիայում և թե՛ Իրանում աստղիների աքյան գնով լուծեցին իրենց համար մի շարք առաջնակարգ նշանակություն ունեցող ռազմաքաղաքական խնդիրներ և ի վերջո չկատարեցին իրենց խոստումները:

Նեո 1918 թ. բուրջական յարադանից փրկված ասորի գաղթականների մի մասը հասել էր Իրաքի Բա՛կուրա քաղաքը, իսկ մյուս մասը, որոնց թիվը հայերի հետ հասնում էր մոտ 50-60 հազարի, հասել էր Բաղդադ: Այստեղ նրանց տեղավորել էին քրիստոնեական քանակի կողմից կառուցված ճամբարներում, ուր նրանք ապրում էին վրանային պայմաններում: Ահլտ և՛ գաղթականներն ապահովված էին սննդով, սակայն կենցաղային պայմաններն անտանելի էին: Ականառեսներից մեկը վկայում էր, որ «սկզբնական շրջանում մահացողների թվաքանակը միջին հաշվով օր-

կան հասնում էր 70-ից 80-ի: Հայերի և ասորիների դիակները հիվանդանոցից միանգամից գերեզմանոց էին տեղափոխում: Եվ քանի որ ասորի գաղթականների թվաքանակն այստեղ ավելի շատ էր, քան՝ հայերինը, հետևաբար նրանց գոհերի քանակը գերակշռում էր²:

Մուղոտի դաշնագրից հետո Օսմանյան Թուրքիան սկսեց իր գործերը հետացնել Իրանական Աղբրեզանից: Ասորիները հայտը կապելով Անգլիայի հետ՝ պատրաստվում էին վերադառնալ իրենց նախկին տարածքները: Սակայն անգլիական հյուպատոս Սմիթը, Համադանում հանդես գալով ասորական դեկավարների ժողովում, հայտնեց, որ «Անգլիան պատրաստ է փոխարինել ասորիների հին ոտական զինքը նոր անգլիականով»³ և ավելացրեց, որ «իրանական կառավարիչները չեն ցանկանում, որ ասորիները վերադառնան Ուրմիա, այն էլ զինված վիճակում: Այժմ իրանական կառավարությունը բարեկամորեն է տրամադրված Մեծ Բրիտանիայի հանդեպ, և ցանկալի է, որ Թեհրանի անգլիական դեսպանատանը մենք ունենանք ասորի ազգի ներկայացուցիչ: Այդ դեպքում միայն կարելի է կարգավորել իրանական կառավարության և ասորիների միջև ծագած հարցերը»⁴: Ժողովում սրտովեց անել այնպես, ինչպես առաջարկում են «դաշնակիցները»: Ասորական հրամանատարությունը հրաման արձակեց՝ հավաքել զենքերը, որի համար ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով: Ըստ լանցած, հայտնվեց անգլիական մի բոկատ, որը վերջրեց հանձնած զենքը և, ասորի փախստականներին լցնելով մեքենաները, ուղևորվեց դեպի արևմուտք: Ասորիների մյուս մասը բարեվեց լեռներում: Ինչպես պարզվեց հետագայում, ասորիներով լի այդ մեքենաները հասել էին Միջագետք: Այս կերպ բուրջական սպանոցի փրկված ասորիները հայտնվեցին դաշնակից անգլիացիների իշխանության տակ: Այսպիսով, խարված, լքված, մերժված այդ ժողովուրդը, որը մաշվել ու արյունաքամ էր եղել բուրջ-քրչական հարվածներից, իր վերջին հույսը կապել էր Փարիզի խաղաղության վճռաժողովի հետ: 1919թ. այդ վճռաժողովին մասնակցում էին մի քանի ասորական պատվիրակություններ: Այստեղ էին ասորիների հոգևոր առաջնորդ Մար-Ժիմունը, քաղղեացի ասորիների պատրիարք Ջոզեֆ Էմմանուել Թանաղ, որոնք իրենց հետ բերել էին առանձին ծրագրեր: Նշենք, որ ասորական պատվիրակությունների նախագծերն իրարից գրեթե չէին տարբերվում: Որոշվեց, որ պետք է կոչվի ունենա պատվիրակությունների մեջ ամենից հեղինակավորը՝ փաստաբաններ Մայիլ Անտուան Նամեկի, Ռուստեմ Նեջիի և դոկտոր Ժան Զեբունիի գլխավորությամբ, որը ժամանել էր Կ. Պոլսից: Վերջիններս հանդես եկան նախ՝ ինքնավար, ապա ասորական անկախ պետություն ստեղծելու առաջարկով: Ըստ այդ ծրագրի, ասորական ինքնավար պետության մեջ պետք է մտնեին Դիարբեքլիի, Մասուլի վիլայեթները, Ուրֆան, Տեր-Հուրը, Բիթլիսի վիլայեթի Մոկրո սանջակը, Ալեքսանդրեթի մավահանգիստը և Ըսդ էլ Արաք գետի տարածքը՝ Պար-

սկզ ծոցում: Սակայն այստեղ ասորիներին սպասում էր դառն հիասթափությունը, որովհետև ասորական պրոբլեմ, որպես այսպիսին, մեծ պետությունների համար զոյություն չունի: Ասորական անվանի գործիչ ղոկտոր Զոնանը Փարիզում հանդիպումներ ունեցավ աշխարհի ուժեղների՝ Կիմանսույի, Լյույ Ջորջի, Վադյա Վլասնի ժերմավորագույն խոսքերական գնդապետ Հաուզի և այլոց հետ: Փարիզում սակայն հասկացրին, որ Զոնանն այնտեղ անելիք չունի, որովհետև ասորական հարցը իբր թե լուծվելու է Լոնդոնում:

1920 թ. Սևրի վճիռաժողովում քննության նյութ դարձավ մաս ասորական հարցը: Սևրի դաշնագրի 62-րդ հոդվածում ասվում էր, որ անհրաժեշտ է հաշվի առնել «ասորա-քաղղևացիների պաշտպանության կատարյալ երաշխիքները» երկու երկրներից ցանկացածում, այսինքն թուրքիայում կամ Իլաքում: Սակայն քննարկանքները կտրականապես մերժեցին Սևրի պայմանագրի ճանաչումը: Իրենց խոճերի փոխարեն Սևրի դաշնագրից ասորիներին տվեց միայն «պաշտպանության երաշխիք», այն էլ հետագայում ինքնավար Քլուստան ստեղծվելու դեպքում: Սևրի պայմանագրով Մոսուլի վիլայեթն անցավ Անգլիային²: Ելեմք, որ Մոսուլի վիլայեթը հարուստ մավրային և կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող տալամաշրջան էր: Բեքրի հողերն ու նպաստավոր կլիման Մոսուլը դարձրել էին Մերմավոր Արևելքի կարևոր տնտեսական կենտրոններից մեկը: Հենց այստեղ էլ, որպես աշխատում և զինուժ պետք էին ասորիները: Սակայն նրանք ինքնակամ Միջագետք չէին գնա, իսկ անգլիացիները դա առիպողական չէին կայրող անել: Երանք չէին կարող հաշվի չառնել այն հասկամանը, որ պատերազմի վերջում ասորիներն ունեին յոթ հազարամեղ զինված բանակ: Եվ դա էր այն հիմնական պատճառը, որ անգլիացիները կազմակերպեցին Մար-Շիմունի սպանությունը, իսկ Մալիք Զոնանին ուղարկեցին Թեհրանի անգլիական հյուսիսատեսություն՝ որպես ասորական ներկայացուցիչ: Անգլիացիների այս քայլերին հետևեց մաս ասորի ազգի ռազմական առաջնորդ լեգենդար Ադա Պետրոսի ծերրակալությունը:

Ի վերջո անգլիացիների քննած կամքով ասորիները դատասարտվեցին ապրելու Իլաքի քրջական ու արարական քնակություն ունեցող քչամական միջավայրում: Սովամառության ենթարկելու սպառնալիքով անգլիացիները ասորիներից կազմակերպեցին զինված ջոկատներ, որոնք կոչված էին պայքարել հակաանգլիական շարժումների դեմ և նպաստելու Մոսուլի հարցի լուծմանը:

1920 թ. ամռան վերջին, երբ ասորի զաղթականները զբաղված էին իրենց առօրյա ծոցով, այսբնեքը պատրաստվում էին հարված նսացնել տեղի անգլիացիներին և ճրանց ձեռվանավորության տակ գտնվող՝ ասորիներին: Արարների կուսից ճամբարը շրջափակելուց հետո, զաղթականների հարցերով պատասխանատու անգլիացի գնդապետ Բ. Օուե-

նը հավաքելով ճամբարների դեկավարներին՝ հայտարարեց. «Լինց շրջափակված ենք արարներով: Սակայն անգլիացիներն իրենց ամիսով միայնակ չեն կարող ձեզ պաշտպանել: Մեզ հարկավոր է ձեր օգնությունը»: Ասորի գաղթականներն, ինարկե, օգնեցին անգլիացիներին՝ հակահարված հասցնելու արարներին, որոնցից շատերն ընկան ասորի մարտիկների ձեռքով⁶:

1920 թ. սեպտեմբերի 13-ի դառնությամբ ասորի փախստականների մասին անգլիական կառավարությանը հաշվետվություն ներկայացվեց. «Օգոստոսին ասորի գաղթականների ճամբարը կտրվեց: Բաղդադի և Բա՛կոթայի ճամբարների 40 հազարի չափ ասորիներից 30 հազարը մեկնեցին Մոսուլի վիլայեթ, այնտեղից նպատակ ունենալով հասնել Խրենց «սեփական երկիր»⁷: Անգլիացիներին, ինարկե, դա ձեռնառ չէր. նրանք ցանկանում էին ասորիներին պահել իրենց այդի առաջ՝ Իրաքում: Այնուամենայնիվ ասորիների մի փոքր զանգված, ըստ երևույթին, իրոք շարժվել է դեպի այս տարածք, որովհետև 1927թ. Թուրքիայում կատարված մարտահամարի տվյալների համաձայն, Հաջրաբի տարածքում ապրում էին յոթ հազար ասորիներ⁸:

1921 թ. փետրվարի 21-ից մարտի 14-ը տեղի ունեցավ Լոնդոնի կոնֆերանսը, որտեղ Դրանսիայի և Իտալիայի առաջարկով վերանայվեց Մերի պայմանագիրը: Թեմզայի ափին ասորական պատվիրակության ներկայացուցիչ դոկտոր Յոնանը համոզիպեց Դորին օֆիսի արևամարական ու կոչու վերաբերմունքին:

Թեև հուսահատության եզրին հասած ասորիների քախսանձանքներին ընդառաջելով Ազգերի լիգան ասորական հարցը մտցրեց 1922-1923 թթ. տեղի ունեցած Լոզանի կոնֆերանսի օրակարգի մեջ, սակայն այդ հարցը կոնֆերանսում տասօրվեց: Անգլիացիներին ասորիները հարկավոր էին Իրաքում քրդերին ու արաբներին հակակշիտ ստեղծելու համար, իսկ ֆրանսիացիներին ասորական ծարրը բնավ չէր հուզում, ընդհակառակը, այն կարող էր անցանկալի կերպով արտացոլվել Սիրիայում իրադրության վրա: Թուրքերն էլ, արագորին կռահելով, որ Ամտանտի տեղությունները ասորական խնդիրը բարձրացրել են լոկ տակտիկական նպատակներով, Իսմեթ Ինենուի բերանով պատասխանեցին վճռական «ոչ»-ով: Հենց կոնֆերանսի օրերին բուլղարական իշխանությունները 20 հազար ասորիների Թուրքիայի տարածքից վտարեցին դեպի Իրաքի սահմանները, այսպես կոչված քրյուսելյան գիծ: Ազգերի լիգան ոչ մի քայլ չձեռնարկեց ասորական խնդրի լուծման, այդ ժողովրդին որևէ օգնություն ցուցաբերելու ուղղությամբ: Լոզանի պայմանագրի կնքումից հետո ասորիները կանգնեցին իրենց ազգային և մշակութային արժեքների կորցնելու վտանգի առաջ: Նրանք չէին կարող իրենց լեզվով հոգևոր և մշակութային գործունեություն ծավալել, զարգացնել իրենց ավանդույթները: Ասորական գյուղերում բացվեցին բուլղարական դպրոցներ: Գյուղեր

գործողվեցին ծառուկ հսկիչներ: Ռացի այդ, աշխատանք էր տարվում քնդհանրապես վերագնել ասորի ժողովրդի համայնքները:

1923 թ. հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիան հռչակվեց հանրապետություն՝ նախագահ Մ. Բեմալի գլխավորությամբ: Մինչև այս ժամանակաշրջանը՝ 1919-1923 թթ., Մ. Բեմալի բողոքությամբ սպանվեցին հազարավոր ասորիներ, միայն նրա համար, որ քրիստոնյա էին⁹: Նորաստեղծ պետության քաղաքականության հիմքում դրվեցին երիտրուքերի քաղաքական և ռազմական գաղափարները: Էթնիկական գոտին իրագործելու համար փոխխոթություններ կատարվեցին կրթության և մշակույթի ուսարտներում: Օրինակ՝ 1928 թ. նոյեմբերի 3-ի որոշմամբ Թուրքիայի տալամքում ռացի բողոքներինց արգելվեց այլ այրուքենի գործածումը, որոշվեց Թուրքիայում ստեղծել մեկ միասնական մշակույթ՝ մյուս ժողովուրդների մշակույթների հիման վրա, փոխվեցին ոչ բողոքական ծագում ունեցող քնակավայրերի անունները, այլ ազգերի ներկայացուցիչներին, այլ բվում նաև ասորիներին պարտադրեցին փոխել ազգանունները:

Այսպիսով, վարելով քրիստոնյաների ծուլման քաղաքականություն և շճանաչելով այլ ժողովուրդների գոյությունը Թուրքիայում, քննադականները հրով ու սրով պահպանում էին երկրի քնակության միատարրությունը: Այդ ճանապարհին ամեն խոչընդոտ ներակա էր վերացման:

1925 թ. դեկտեմբերի 26-ին Ազգերի լիգան Հաքյարին հանձնում է Թուրքիային, իսկ Մուսուլը՝ Իրաքին՝ ի չիք դարձնելով ասորական ինքնավարության նույսերը: Այսպիսով, ասորիների վրա տնտեսական և այլ կարգի ճնշումներ գործադրելով՝ վերջիններևա պարտադրեցին լքել իրենց պապենական հողերը: Ասորի ժողովուրդը դարձավ օտարական իր իսկ պատմական հայրենիքում, ուր ապրում էր դարերով: 1925թ. դեկտեմբերի 16-ի տխրահույսակ որոշումը ստիպեց ասորիներին Իրաքում քնակվել քրիստանական հավանու ներքո: Կլանքն այստեղ անտանելի էր: Ասորիները պահանջում էին վերադարձի երաշխիքներ: Սակայն անգլիացիները նպատակ չունեին իրենց ձեռքերից քաց բողնել ասորի զինվորներին և քանվորներին: Նրանց սիրաշահելու համար, անգլիացիները Մուսուլի վլլայերում տարածեցին «Ասորական բազավորության» ստեղծման վարկածը¹⁰: Այս կելով նրանք ցանկանում էին զրկել Ֆրանսիային Մուսուլի վլլայերի նկատմամբ հավակնություններից և ասորիներին պահել իրենց ճամբարում: Այսպիսով, Մուսուլի նավթի շուրջը բողբոքվում պայքար, որը տևում է ութ տարուց քիչ ավել և ավարտվում անգլիացիների հաղթանակով: Այդ հաղթանակը ձեռք բերելու մեջ ևս անկասկած կարևորագույն դեր խաղաց ասորական հարցը: Կարևոր է նաև նշել, որ շնորհիվ ռազմաշումչ ասորիների ցանքերի, որանք վճարակառնին պաշտպանում էին Իրաքի սահմանները, բողբոքելին չհաջողվեց ռազմական ճանապարհով զրավել հյոսիսային Իրաքը: Սակայն ամ-

բողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ այդ բոլորից իրենք ասորիները ոչինչ չշահեցին:

1932 թ. Իրաքում քրիստոնեական «նովամալորչության» ժամկետը լրանալուց հետո 70 հազար ասորիներ խնդրանքով դիմեցին իրենց բնակավայրերում հողակտորներ ստանալու համար: Սակայն Բաղդադը ընթացաբար ընդունեց «նրախտածու» ասորիների այդ բնական ու համեստ պահանջը և ուժեղացրեց իր բռնաճնշումները: Իսկ անգլիացիները, որոնք այն ասորիների ժառանգությունների կարիքը չունեին, լքեցին նրանց, այդ ժողովրդի ճակատագիրը բողոքելով քախտի բնահաճույքին: Ավելին, նրա բեքելով իրենց մախկին դաշնակիցներից, անգլիացիները նրանց մատնեցին Իրաքի հետադիմության ձեռքը, որը շահագրգիռ հաշվեհարկար տեսնել ասորիների հետ՝ կազմակերպելով նրանց քարոզչությունը:

1933 թ. հունիսի 18-ին Մար-Շիմոնը Իրաքում համալսելից անցանկալի անձնավորություն և առիվավոր եղավ մեկնել Կիսլա: Այստեղ նա իր ծայրը բարձրացրեց քրիստոնեական անտաքրեություն դեմ: Ի պատասխան դրան, անգլիացիները սկսեցին կրկին սեպ խորել ասորիների, քրդերի և արաբների միջև՝ փորձելով ասորական հարցը լուծել վերջիններիս վերջնական ուշադրամբ:

Ըստ Ռ. Ստաֆֆորդի, որն Իրաքի այտաքին գործերի մախարաբության մախկին փառչական տեսչն էր՝ «Ասորական հարցն ինքնին քաղաքական հարց է»¹¹: Եվ այդ քաղաքական հարցը անգլիացիները փորձում էին լուծել այդ ժողովրդին ամեն կերպ մեղելով:

1933 թ. օգոստոսի վերջին, երբ 1000 ասորիներ փորձում էին Սիբիա՝ Կրասնիսկական եղևնավորչության գոտի տեղափոխել իրենց ընտանիքները, Տիգրիս գետի ափին Իրաքի իշխանությունները զենք գործադրեցին նրանց նկատմամբ: Ասորիները պատասխան քայլերի դիմեցին և հաջողությամբ անցան Սիբիա: Իրաքյան բանակը այս պարտության վրեժը լուծեց ասորական գյուղերի խաղաղ բնակչությունից: Մյուսն Սեմեյ ասորաբնակ գյուղում զոհվում է երեք հազար մարդ: Սեմեյի եկեղեցում հայտնաբերվում են ողբակիզված երեխաների բազմաթիվ դիակներ: Պետք է նկատել, որ այս քարոզչին իրաքյան կառավարությունը ուժեղ շխտչությունեց: Ավելին, քարոզչի կազմակերպչը ստացավ գնեքալի կոչում: Այս դեպքերի մասին վկայող իրաքյան արխիվները փակվեցին թագավոր Ֆայսալ I-ի մահից հետո:

Այն, որ 1933 թ. ասորիների կոտորածներն Իրաքում անգլիացիների ձեռքի գործն է, կասկած չկա: Ռ. Ստաֆֆորդն այդ կապակցությամբ գրում է. «Կասկած չկա, որ 1933թ. դեպքերը հարված հասցրեցին Անգլիայի հեղինակությանն Իրաքում, ինչպես նաև ամբողջ Արևելքում: Իրաքի բնակչությունը, արդարացի, թե՛ ոչ, գտնում է, որ մենք դավաճանեցինք մեր ընկերներին՝ ասորիներին»¹²:

1933 թ. ողբերգական դեպքերը պատճառ հանդիսացան, որ ասորիները կրճին աշխարհով մեկ սկզբում սահմանակից երկրներ, ապա՝ Եվրոպա, Ամերիկա և Ավստրալիա:

Յավով պետք է նշել, որ ասորիներն էլ իրենց հերթին դասեր չբաղեցին պատմությունից և, մոռանալով անգլալի դատը ճակատագրից, 1941թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին մտան ռազմական կոմիտիկտի մեջ՝ ի շահ (Իրիտանիայի): Իրացում տեղավորված Royal Air Force անգլիական բազան 1500 ասորիների շնորհիվ փրկվեց կտրամաճից: Նշենք, որ Իսթաթի պարտությունը կարևոր էր մացիստական Գեորմանիայի դեմ պատերազմի կցը Մեթմալոր Արևելքում որոշելու համար:

1945 թ. մայիսի 7-ին ասորիների հոգևոր առաջնորդ Մար-Շիմունը ելույթ ունենալով ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում, փորձեց տուամալ մեծ տնտրությունների աջակցությունը՝ իր ժողովրդի դատը պաշտպանելու խնդրում, սակայն կրկին ապայրյում:

Այսօր աշխարհով մեկ փռված ասորի ժողովուրդը մարշու իրավունքների հարգման, ինքնավար պետություն ունենալու կարիք է զգում և շարունակում է իր դարավոր ու աշխար պայքարը: Ասորիների հարցը միջազգային լուծում է պահանջում: Այս խնդիրն առ այսօր դուրս է մնացել համաշխարհային հասարակայնության աշաղաթյունից, որի ուղղությամբ անհրաժեշտ են լորք գիտական ուսումնասիրություններ և լայն քաղաքական քննարկումներ տարբեր երկրների պաշտոնական շրջանակներում՝ ի պաշտպանություն ասորի ժողովրդի և ի նպաստ պատճառական արդարության վերականգնման:

ANAHIT KHOSROYEVA

ASSYRIANS AFTER THE FIRST WORLD WAR

During WWI Assyrians as well as Armenians underwent massacres and deportation. 1914-1918 in Ottoman Turkey and adjoining countries where about 1,000 000 Assyrians lived according to measures of international law the real genocide took place.

The falling of Ottoman Empire evoked hopes of getting an autonomy among Assyrians. A few Assyrian delegations took part in Parisian conference, 1919. The delegation headed by

advocates Sayid Antuan Namek, Rustem Nedjebi and doctor Jean Zebuni which arrived from Constantinople was the most active. They came out in favour of an idea of establishing autonomy

and then independent state. According to this program Diyarbekir, Mosul vilayets, Urfa, Der- Dzor, the province of Seyerd /vilayet of Bitlis/, the harbour Alexandret in the Mediterranean Sea and the territory near Shade-ale-Arab /the Persian Gulf/ had to be included in the state. But instead of these aspirations the Sevra pact gave to the

Assyrian people only "the guarantee of defence" but in case of establishing autonomous Kurdistan.

In 1923 in Lozan the conference put an end to all the illusions. Here the Assyrian matter wasn't even auditioned. Just in the days of the conference Turkish authorities exiled 20,000 Assyrians from Turkey to the bounds of Iraq to the so-called "Brussels line". The League of Nations didn't take measures for settling the Assyrian matter, for helping the people either. And what is more on 26 December 1925 the League of Nations bringing to naught hopes of autonomy transferred Hakkary to Turkey and Mosul to Iraq. The Assyrians became aliens on their own historical land.

The tragic events of 1933 in Iraq caused Assyrians' migration to all over the world. On 7 May, 1945 giving a speech at the General Assembly of the UNO the chief ecclesiastic leader of the Assyrians Mar-Shimoun made unsuccessful attempt to receive a powerful backing from Great Powers for settling the Assyrian matter. On 7 May, 1945 giving a speech at the General Assembly of the UNO the chief ecclesiastic leader of the Assyrians Mar-Shimoun made unsuccessful attempt to receive a powerful backing from Great Powers for settling the Assyrian matter.

The international decree should not be to eliminate Assyrians from history. They should not be considered as a people who disappeared off the face of the earth at the time of the collapse of their empire. Assyrians hope that countries such as Turkey harbouring such a past will be compelled to evaluate their past with objectivity and humanitarianism so that future evils may be forestalled.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վարդանյան Ե., Սննդառևտրական անալիզ, Վենետիկ, 1923, էջ 53:
2. Նույն տեղում, էջ 111-112:
3. Мар-Юханна Я. И., Мемуары, Т., 1966, с.105.
4. Матвеев К. П. (Бар-Маттай), И. И. Мар-Юханна, Агитационной работе по преюм и после первой мировой войны, М., 1968, с. 80.
5. Брукс М., Нефть и внешняя политика, М., 1947.
6. Gilliana Sh. Z., Assyrians in the Wilderness, Chicago, 2000, p. 57-58.
7. ՀՀ ՊԿՊԱ, № 200, ց. 1, գ. 575, ք. 9:
8. Բաղդասյան Գ., Վանի նահանգը 1840-ական-1914թթ. (վարչա-քաղաքական և դեմոգրաֆիական ուսումնասիրություն), «Քաների Երևանի համալսարանի», N 3, Ե., 1986, էջ 22:
9. News-week, 1988 may.
10. Stafford R.S., The Tragedy of the Assyrians, London, 1935, p. 119.
11. Նույն տեղում, էջ 207.
12. Նույն տեղում:

ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԻՐԱԶՈՒԽ ԾԱՊՈՆՏԱՅԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Նրկրորդ համաշխարհային պատերազմում ծանր պարտություն կրած Ռապոմիային 1946թ. սրբաբողոքեց «խաղաղ սահմանադրությամբ» ընդունույլ, որը միայ օրս մնացել է անփոփոխ: Նրա 9-րդ հոդվածով սահմանափակվում է «կանոնավոր բանակ պահելու ու պատերազմական գործողություններ իրականացնելու» Ռապոմիայի իրավունքը: Սառը պատերազմի տարիներին վերտիշչյալ հոդվածի վերանայումը ոչ միայն ամենար էր քաղաքական վերնախավի և բնակչության լայն զանգվածների բացասական վերաբերմունքի պատճառով, այլ նաև աննպատակահարմար և անիրատեսական էր աշխարհաքաղաքական առումով: Ռապոմիայի իշխանություններն ու ժողովուրդը կենտրոնացնելով իրենց ողջ ներուժը ստեղծագործ գործունեության վրա կարողացան արձանագրել տնտեսական աճի շտենակած տեմպեր ու ապահովել ամենախաղեպ տեխնոլոգիական առաջընթաց: Արդյունքում Ռապոմիան դարձավ այդպուճաբերական հսկա՝ իր արժանի տեղը գրավելով աշխարհի ամենազարգացած երկրների շարքում: Արդուհանդերձ, Ռապոմիան տնտեսապես հզոր տեխոբյուններից մեկը լինելով տասնամյակներ ի վեր չնչին դերակատարություն ուներ միջազգային կարևորագույն հիմնախնդիրների կարգավորման գործում: Փաստորեն Ռապոմիայի տնտեսական զարգացման մակարդակը չէր համապատասխանում միջազգային անվտանգության համակարգում նրա ունեցած դերին: ԽՍՀՄ վերագումից հետո և միջազգային նոր աշխարհակարգի ձևավորման պայմաններում Ռապոմիայի իշխանությունների առջև կանգնեց այդ ամենամալատասխանության աստիճանաբար վերացման հարցը:

Ասիական մայրցամաքում ստեղծված նոր աշխարհաքաղաքական իրականության (ԱՄՆ-ի և Չինաստանի միջև աստիճանաբար ծավալվող պայքարը), Ռապոմիայի վատթարացող տնտեսական իրավիճակն ու քաղաքական ասպարեզում նոր սերնդի ի հայտ գալը նույնպես նպաստեցին երկրի արտաքին քաղաքական ռազմավարության ակտիվացմանը:

1997թ. սկսած Գապոնիայի ռազմական հաշիգակարգում հայտնվեցին նոր միտումներ: Այսպես, նույն թվականին Գապոնիայի սբաշտականության նախադասության կողմից կրասպրակված «Սպլիտակ րյուսե» ամրազովեզին Գապոնիայի Ինքնապաշտպանական Ուժերը (ԳՌՈՒ) տարածաշրջանային ռազմական ուժի վերածելու մտադրությունները: Արդյունքում, 1999թ. Գապոնիան II աշխարհամարտից հետո առաջին անգամ մասնակցեց ԱՄՆ կողմից Գուամում կրակամացված գորավարժություններին՝ տեղակայելով այնտեղ իր ռազմական օդանավերից մեկը: Նույն 1999թ. ԳՌՈՒ-ն օդային ուժերի ենթարվորությունները բարելավելու նպատակով ձեռք բերեց չորս «Bocing 767» վերանակողական օդանավ: 2000թ. Տոկիոյն սրբանազկի ստրագեգից Սյնգասգորի հետ վերջինիս ռազմական բազաների հնարավոր ճգնաժամի ժամանակ օգտագործելու վերաբերյալ: Ռազմական բարաքակամության ակտիվացումը շարունակվեց նաև 2001թ.: Տոկիոյն սգաորաստվում է գնել «Bocing 767» տիպի օդանավեր րեկչի ընթացքում օդանավերի լլգրավորումն իրականացնելու նպատակով օգտագործելու համար: Դա հնարավորություն կտա մեծացնել ռազմակայաններում տեղակայված F-15 օդանավերի գործադրությունների տարածքը մինչև 3000 մղոնի: Վերջին «Acgic» տիպի կործանիչների ձեռքբերումը չեղանակարեն բարելավեց Գապոնիայի ժովային հետախուզության հնարավորությունները: ԱՄՆ ռազմական զեկույցների համաժայն, Գապոնիայի գինված ուժերը ի վիճակի են բարձր մակարդակով վտխգործակցության ԱՄՆ-ի տեխնոլոգիայապա առաջատար ուժերի հետ: Պետք է արժանացնել, որ այդեն իսկ 2001թվականին՝ երբ իշխանության եկավ Ջոնիչիդ Կոնժոմիի գլխավորած կառավարությունը, սազա նրկկան ուներ աշխարհի ամենագարգացած ռազմաալորյունաբերական համալիրներից մեկը: 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին Նյու-Յոքոմ տեղի ունեցած դեպքերն ու այնուհետև ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ միջազգային ախաբեկության դեմ ժովազված պալքայր ստեղծեցին պաշտոնական Տոկիայի համար այն բարենպաստ միջազգային մթնոլորտը, երբ Գապոնիան մի կողմից չէր կարող իր գործնական օժանդակարչությունը չգուցարերեր իր ռազմավարական դաշնակցին՝ ԱՄՆ-ին, իսկ մյուս կողմից էր փորձեց աղկթր օգտագործել նաև միջազգային անվտանգության համակարգում իր դիրքերն ամրազնդելու համար: Նամենավանել, որ այդ նույն պատճառաբանությամբ, չնայած իր «խաղաղ սանձանալորչաներ», Գապոնիան տարիների ընթացքում այդեն իսկ Ինքնապաշտպանական Ուժերը համեառ անվանման տակ ստեղծել էր եզրը և ժամանակակից բանակ: ԳՌՈՒ-ի վրա ժայսվում է երկրի բյուջեի շուրջ 6.1 տոկոսը (շուրջ 50 մլրդ. ամ. դոլար), որը կազմում է Գապոնիայի ՀՆԱ-ի 0.995%-ը: ԳՌՈՒ-ն իր տրամալորչության տակ ունի իսաղաթովկիանության տարածաշրջանում ամենամեծ նավատորմը ԱՄՆ-ից հետո, իսկ նրա ցամաքային ուժերը գերազանցում են Բրիտանական բազավորական բանակն ու նավատորմը իրար հետ գումարամ: Վերոնկչյալ տղամարամությանը դեկավարվելով, 2001թ.

յնտրոսթրուկցիայի անմիջապես հետո խորհրդարանում իր առաջին խաչ ելույթում, Մապոնիայի վարչապետ Ջոնիյիրո Կոլիժոմին նշեց, որ «քաղաքական դեկլարացիայի պայտակամություն է՝ ճշտել թե ինչպիսի համակարգ պետք է առկա՞վի, եթե ժողովուրդն ու պետությունը հայտնվեն ճգնաժամային վիճակում»: Ջ. Կոլիժոմին վստահեցրեց, որ ինքը կներկայացնի «արտակարգ օրենսդրություն» (emergency legislation) փոփոխվող անվտանգության կարիքները հոգալու համար⁴:

Հարկ է նշել, որ Մապոնիայի բնակչության վերաբերմունքը սահմանադրության նշված հոդվածի նկատմամբ շարունակում է մնալ բաժանված: Երկրի 50%-ը դեմ է արտահայտվում սահմանադրության այդ հոդվածի վերանայմանը, իսկ մյուս կեսը՝ կողմ: Վերջին սոցիոլոգիական հարցումների համաձայն, երիտասարդության և միջին տարիքի ճապոնացիների մեծամասնությունը պատրաստ է, որպեսզի իրենց երկիրը ավելի մեծ դեկլարատորություն ունենա Ասիայի անվտանգության համակարգում⁵: Եթե ճապոնական հասարակությունը բաժանված է այդ հարցի վերաբերյալ, ապա թե կատակաբոլ լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունը՝ ի դեմս երկրի վարչապետ Ջ.Կոլիժոմիի, և թե երկրի գլխավոր ընդլիմադիր ուժը՝ դեմոկրատական կուսակցությունը, միակարծիք են սահմանադրական փոփոխություններն իրականացնելու անկասժիշտության հարցում: Մապոնիայի վարչապետը վերջերս կատակարորության մամուլի ակումբում տված հարցազրույցի ընթացքում նշել է. «Սահմանադրական բարեփոխումներն այն աղբյուրն են, ինչպես Մապոնիայի համար: Լիբերալ-դեմոկրատական և դեմոկրատական կուսակցությունների խորհրդարանական ընտրվածները պետք է ավարտվեն այդ մպատակին ուղղված օրենքների ընդունմամբ: Մեր կատակարորության դիրքորոշումն այդ հարցում կայանում է սահմանադրական մեկնարանություններն անփոփոխ թողնելու մեջ: Դեմարկոմները կենտրոնանալու են սահմանադրական վերանայումների իրականացնելու մեջ»⁶: Սակայն այս նաքը խորհրդարանական երկարատև քննարկումների սյունաքարն էր ընդունված: Փոփոխությունների նախագիծը վարչապետի խոսքերով լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունը պատրաստ է ավարտել մինչև 2005թ. վերջը, իսկ դեմոկրատական կուսակցության դեկավար Դատտ Կանի խոսքերով իր կուսակցությունն այդ գործընթացը կավարտի մինչև 2006թ. վերջը: Տարածաշրջանի այլ պետություններ, ի հակադրություն Չինաստանի աստիճանաբար ծախսվող ազդեցությանը, նույնպես շահագրգռված են Մապոնիայի զինված ուժերի ակտիվացման հարցում: Այսպես, Ավստրալիան և Միացյալ Մեծ Բրիտանիան կոչվել են արել Տեկիային մեծացնել իր դեռակատարությունը տարածաշրջանային անվտանգության համակարգում: Սակայն ամենակիմնական ուժը, որը մղում է Մապոնիային նոր դեր տալն իր ուղղությամբ դա՝ Վաշինգտոնն է: Մեծացնելով Տեկիայի կշիռը Չինաստանի ծախսումը գույնը գործում, հատկապես 2001թ. սեպտեմբերի 11-ից հե-

տա, Գապոնիայի աջակցությամբ ԱՄՆ-ին՝ վերօինյա կողմից ծավալված հակառակարկական համընդհանուր պայքարում, ձեռք է բերում ծայրահեղ կենսական նշանակություն: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո առաջին անգամ 2001թ. նոյեմբերին Գապոնիան մասնակցեց իր սահմաններից դուրս իրականացվող ռազմական գործողություններին, գործում աջակցություն ցուցաբերելով Գուանում և Սան-Գիեզոյում տեղակայված ԱՄՆ-ի նավատորմին:

Եթե Աֆղանստանում Գապոնիան մասնակցեց վերակառուցման տնտեսական ծրագրերի ֆինանսավորման տեսքով, ապա Գապոնիայի կողմից Իրաքում անմիջական զինվորական ներկայությունը ավելոց օրակապես նոր դարաշրջանի սկիզբ պաշտոնական Տոկիոյի համար:

Այսպես, 2003թ. հուլիսին Գապոնիայի խորհրդարանում վարչապետ Ջ. Կոիժոմիի կողմից ներկայացված հակառակարկական օրենքի նախագծի ընդունմամբ՝ Իրաքում վերակառուցողական աշխատանքների իրականացմանն աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով, կառավարությանը իրավունք տրվեց 1000-ին հասնող «ինքնապաշտպանական» ուժեր ուղարկել Իրաք: 2004թ. փետրվարին հունանիտար և խաղաղապահ գործողությունների իրականացման նպատակներով Իրաք մեկնեց ճապոնական ցամաքային փորձագիտա-հետազոտական զինվորական խումբը: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո Գապոնիայի զինված ուժերն առաջին անգամ իրենց սահմաններից դուրս ձեռնարկեցին նման ընդարձակ ու վտանգավոր՝ առաքելություն: Ուժերի մեկնումից առաջ, 2004թ. փետրվարի 1-ին, Հոկայոյի Ասահիկավա քաղաքում կազմակերպվեց պաշտոնական այրարություն՝ վարչապետ Ջ. Կոիժոմիի և Գապոնիայի Պաշտպանության Գործակալության ղեկավար Շիգեբոու Իշիբայի մասնակցությամբ: Վարչապետի, ինչպես նաև Պաշտպանության Գործակալության ղեկավարի ելույթներն ուղղված զինվորներին և նրանց հարազատներին, հաստատում էին նախապես հնյա յշխանության դիպրոտություններն այդ հարցում, այն է՝ Իրաքում «միմիայն հունանիտար և խաղաղապահ գործողություններ իրականացում»⁶: Երկրի վարչապետի խոսքերով, այս առաքելությունն այնքանով է կարևոր Գապոնիայի համար, որ այն կպաշտպանի երկրի պաշտպանությունները միջազգային հանրության առջև: «Գապոնիայի կառավարության ինքնապաշտպանական ուժերը կարող են գրանցվել ՄԱԿ-ի կողմից խաղաղապահ գործողություններ իրականացնող մասնակիցների թվում: Միևնույն ժամանակ այն կանրապնդի չորս տասնամյակ գոյություն ունեցող ԱՄՆ- Գապոնիա դաշինքը»,- նշեց Ջ. Կոիժոմին՝ Իրաքում ճապոնացի զինվորներին ներկայությունը վկայում է միջազգային անվտանգության համակարգում Գապոնիայի դերի ակնհայտ ակտիվացման մասին: Հատկապես հաշվի առնելով Տոկիոյի հավակնությունները ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում մշտական անդամ դառնալու

ողողությամբ: Կախում ենք այսուհետ ևս մենք ակամատես կլինենք Մապոնիայի ռազմաքաղաքական դերի ակտիվացմանը թե՛ ասիական-խաղաղովկիանոսյան տարածածրջանում և թե՛ միջազգային հանգուցային կիմնախնդիրների կարգավորման գործընթացներում:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալը, ինչպես նաև Մապոնիայի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգի հմաքավոր փոփոխությունները՝ անհրաժեշտություն է նկատվում նորովի մտածելու որդեգրել նաև հայ-ճապոնական հարաբերությունների ողջ խանակարգի նկատմամբ:

ROUBEN KARAPETIAN

JAPANESE MILITARY PRESENCE IN IRAQ

The article provides short background on Japanese Self Defence Forces and what lies behind the decision of the Japanese government for sending its small military contingent to Iraq in February 2004. By sending the troops to Iraq Tokyo is trying to rejoin the ranks of the great powers and play a full-fledged security role not only in the region but on the wider world stage. Taking into consideration the substantial changes in the Japanese foreign political agenda, a new approach to the whole system of Armenian-Japanese bilateral relations is required.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. <http://www.stratfor.com>. Will Japan Rearm. February 2001.
2. Մապոնիայի բանակի բնագրանակը կազմում է 236.600 զինվոր (46.000 պահուստային): *Ճապոնացիներն առաջադաշտական մասնաբաժնի կազմված են 13 դիվիզիայից, 950 սրահատեխնիկայից, 463 ուղղաթիռից, 800 միավոր հրետանային տեխնիկայից: Մոզայի մասնաբաժնի թվաքանակը են՝ 16 սուզանավից, 58 վերջրյա նավերից, 35 ակամազերծող նավերից, 110 օդանավերից, 99 ուղղաթիռից: Օդային մասնաբաժնի կազմում է 182 այլ օդանավերից:*
3. Japan Almanac 2003, Defence Spending, p.47, Asahi Shimbun, Tokyo.
4. Cato Institute, "Japan takes a Modest Step Toward Global Security", by Ted Galen Carpenter, January 8, 2002
5. "Japan Times", 22.11.2003
6. "Japan Echo", Vol.32, N2, April 2004
7. Իրաքցիների կողմից 3 ճապոնացիների պատանջ վերցնելը լուրջ փորձություն եղավ Կոնդոմիի կառավարության համար: Սակայն արաբական որոշ երկրների միջնորդությամբ (հիմնականում Միդիայի) շնորհիվ ենթազվոր եղավ պատանջների ազատ արձակումը: www.imrz.org.il Syrian FM blames US for kidnappings in Iraq. 10.04.2004
8. "Asahi Shimbun", February 2, 2004
9. "Yomiuri Shimbun", February 1, 2004

ԱՂԱՎՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԼԻՐԱՆԱՆՅԱՆ «ՀԻԶԲԱԼԼԱՀԸ» ՈՐՊԵՏ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Իսլամի պատմության նորագույն շրջանի համար առավել հատկանշական է դարձել կրոնաքաղաքական շարժումների ակտիվացումը, որոնց հիմքում քնն ընկած է աստվածաբանական ենթատեքստը, այնուամենայնիվ, առավել համակողմանի ուսումնասիրություններն ու վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ իսլամի դյուշի տակ հանդես եկող հասարակական-քաղաքական հոսանքները նվազագույն չափով են կապված կրոնական ու հազար ռդրությունի հետ՝ հիմնավորապես առաջնորդվելով սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նկատառումներով: Այնուհաստ է, որ իսլամիստների գործունեության ակտիվացմանը նպաստեց մեթոսավորաբնյամ հակամարտության կարգավորման գործընթացում ստեղծված փակուղային իրավիճակը՝ զգալիորեն ընդլայնելով տարածաշրջանի հակամարտությունների շրջանակը, որոնց ուժային դաշտը համարվում էր արարա-խորայելական հակամարտությունն ու համաշխարհային երկու հակամարտող համակարգերի առնակատումը: Իսկ արարա-խորայելական պատերազմներում սեփական իշխանությունների կողմից «վաղը» Իսրայելին հարթելու անկարողությունը, ԱՄՆ-ի վարած իսրայելամետ քաղաքականությունը և «չափավոր» արարական վարչախմբերի հետ ԱՄՆ-ի համագործակցությունը, մուսուլմանական միջափայտում Միացյալ Նահանգների և Տյան սաստարող երկրների ու քաղաքական ուժերի նկատմամբ ծայրահեղ հակակրանը և անհանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծեցին:

Վերահիշյալ գործընթացների համատեքստում ստանճնահատուկ աշարտության է արժանի ինչպես զորքալ ու տարածաշրջանային, այնպես էլ կրանային ու ներհամայնքային հակամարտությունների մարտադաշտի վերածված Լիբանանը, որտեղ 70-ականներին ամուր պետականության քացակայության, միջհամայնքային հակամարտությունների սրման հետևանքով մրանց միջև հաստատված դաշինքի՝ բուլացման ալոյունքում սկիզբ առած ճգնաժամը, զուգակցվելով պաղեստինյան գործոնի հետ, արտահայտվեց կրոնա-դավանական համակարգի ղեմ սրայարի

չարժումնելով և ճախարհյան կազմակերպությունների վերելքով: Վերջիններս, հիասթափված աշխարհիկ կուսակցությունների կողմից ներքաղաքական իրավիճակի կարգավորման անզուտությունից, առկա խնդիրների լուծման ճանապարհը տեսնում էին «ճշմարիտ խլամիմ» վերադառնալու մեջ:

Երկրում տեղ գտած ժողովրդագրական փոփոխություննելով էր պայմանավորված մաս գերակշռություն կազմող ժուտականների կողմից ստատուս քվեյի մերժումը², որոնց դժգոհությունն արտահայտվում էր տարբեր քաղաքական հոսանքների ձևով բևեռացնելով հասարակությունը՝ ի վերջո թուլացնելով երկրի քաղաքական համակարգը:

Ուստի պատահական չէ, որ այդ գայթրմթացներում մեծ դերակատարություն ունեցավ երկրի խոշորագույն, սակայն տնտեսապես ամենաանապահով և քաղաքականապես վատ կազմակերպված շիա համայնքը³, որին ներկայացնող կրոնա-քաղաքական կազմակերպությունները համդեա եկան իրենց մկրտումներին այլևս չհամապատասխանող պետական կրոնադավանական համակարգի վերացման օգտին:

Շիա համայնքի գաղթողը մեծապես պայմանավորվեց մաս Մուսա Սադրի խարիզմատիկ անձով, որը 1974 թ. գլխավորեց շիա նշանավոր կրոնական առաջնորդներին միավորող Գերագույն խլամական խալիփոլը՝ սկիզբ դնելով քաղաքական հավասարության և սոցիալական արդարության համար պայքարող «Չրկվածների Շարժմանը», իսկ 1975 թ. հիմնադրելով շարժման զինված բեր՝ «ԱՄԱ» կազմակերպությունը⁴:

«ԱՄԱ»-ի եզրացմամբ ու Լիբանանում շիա շարժման արժատականացմանը մպատեղին մի ամբողջ շարք իրադարձություններ՝ 1975 թ. ից սկիզբ առած Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը, 1978 թ. Մուսա Սադրի անհետացման հանգամանքը, 1979 թ. Իրանի խղամական եղափոխությունը, 1978 և 1982 թթ. Իսրայելի ներխուժումները Լիբանան և այլն: Մուսա Սադրի անհետացումից հետո՝ Լիբանանի շիա համայնքը այսպ ազգայնականներից ու ճախարհայններից իրենց հայացքներն ողղեցին դեպի «ԱՄԱ»-ի կողմը, որի ղեկավարությունը, Նաբիի Բերիի գլխավորությամբ, կոերականից վերածվեց աշխարհիկի: Վերջինս, չնայած Իրանի հետ ունեցած կապերին, «ԱՄԱ»-ը տարավ ազգայնական ճանապարհով, որի մպատակը մյուս համայնքների հետ քաղաքական և տնտեսական հավասար պայմանների տեղդման ուղղությամբ բարեփոխումների իրականացումն էր⁵:

Այնուհետև, Իրանի եղափոխությունից հետո, Թեղրանը ձգտում էր «խլամական եղափոխությունն արտահանել» Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներ՝ խլամը որպես ազդեցության տարածման լծակ օգտագործելով վերջիններիս նկատմամբ: Ուստի, օգտվելով 1982 թ. հունիսին Իսրայելի կողմից Լիբանան ներխուժելու հանգամանքից, Իրանը, Սիդախի բուղտվությամբ, Բեքաայի եղիխտ (որն այդ ժամանակ Սիդա-

յի վերահսկողության տակ էր գտնվում) ուղարկեց «Իրանի հեղափոխական պահակազորի» 1000 վաստարանների⁷ Լիբանանի իրանամետ շիա շարժմանն օգնության տրամադրելու նպատակով: Երե 80-ականներից շիա համայնքում իր դիրքերն ամրապնդած Նաբիև Բեքին չէր ցանկանում ազդեցությունը կորցնել դեպի Իրանը կողմնորաշփոխ իր համայնքի նկատմամբ, ապա Սիրիան չէր ցանկանում Թեհրանի կերական վաչախմբին Լիբանանի ներքին գործերում ուղղակի միջամտության հնարավորություն ընձեռել⁸: Իրանն իր հերթին, հզոր քարոզարչավ կազմակերպեց Նաբիև Բեքիի նկատմամբ՝ միտժամանակ մեծ գաղափարական և ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերելով նրա տեղակալ Հուսեյն Մուսավիին, որն իր կողմնակիցների հետ հեռանալով «ԱՄԱ»-ի շարքերից, նոր կազմակերպություն հիմնադրեց՝ դառնալով Լիբանանում իրանական արտաքին քաղաքականության իրականացման գլխավոր գործիչներից մեկը⁹: Միևնույն ժամանակ, Նաբիև Բեքիի հետ իր քաղաքական հայացքները չկիսող «ԱՄԱ»-ի անդամ Իբրահիմ ալ-Ամինը, Մուհամմեդ Հուսեյն Զադրալահի¹⁰ ակտիվ մասնակցությամբ, Բաալբեկում ձեռնամուխ եղավ լիբանանյան «Հիզբալլահ» կազմակերպության¹¹ («Աստու կուսակցության») ստեղծման գործին¹²: «Հիզբալլահի» հետևորդների հոգևոր ու ֆինանսական կենտրոնը դարձավ այսօրվա Խոնեյնին, որի կողմից կազմակերպությամբ տրամադրվող ֆինանսական և ռազմական օգնությունը խորապես գաղափարականացված էր և խարխալվում էր պատմական խոր արմատներ ունեցող շիական դոկտրինայի ու գաղափարական դրոյթների վրա՝ բացառելով Իսրայելի պետության գոյության փաստի ճանաչումը:

Կազմակերպչական առումով «Հիզբալլահը» շատ ավելի եղջեցնում էր ազատ կառույց ունեցող գաղափարական շարժում, քան կուսակցություն¹³: Այն գաղափարապես մոտ կանգնած խմբերի և զինյալ ցուպտների դաշինք էր, որոնք գործում էին Բեյրութում, Բեքաայի հովտում ու Հաբալային Լիբանանում:

1985 թ. իրանամետ ծայրահեղական կազմակերպությունների մասնակցությամբ Իրանում կայացած խոցիդրաժողովի ժամանակ «Հիզբալլահի», «ԱՄԱ Իսլամիի» և վրանամյան այլ խմբավորումների առաջնորդներն իրենց երկարաժամկետ ծրագրային նպատակներ հայտարարեցին ալ-Քուդա սուրբ քաղաքի և Լիբանանի հարավի գրավյալ տարածքների ազատագրումը, Իսրայելի՝ մասնավորապես սիոնիզմի, ԱՄՆ-ի, Զրամսիայի և արևմտամետ արարական վաղախմբերի¹⁴ դեմ պայքարի ծավալումը, նահատակության և ինքագոնաբերման գնով «Աստու բշմամիներին» ոչնչացումը, Լիբանանում իրանական տիպի իսլամական հանրապետության ստեղծումը¹⁵:

Կազմակերպությունը մշտապես հետապնդել է համախոսմանակա ու միջազգային նպատակներ, որի ամունն իսկ խոսում է պայքարի վերազ-

գային քննության մասին՝ որպես համամատուցմանակալ շարժում, և իրեն գիտում է իբրև համաշխարհային իսլամական հեղափոխության մարտիկ: Կազմակերպության ռազմական թևի արագ աճը՝ զուգակցվելով ինքնազոհության ու մահատանջության շնաբերականության կիրառման հետ, ավելի քան 20-ամյա գործունեության ընթացքում դրսևորվել է արևմտյան¹⁶ ու խորայնական բիրախնների դեմ «զոքալ քննադատ» մաս կազմող անարեկական գործողություններում ու սբատանդների առևանգումներում:

Երև 1983-84 թթ. Բեյրութում «Հիզբալահի» կողմից ամերիկյան ու Ֆրանսիական բիրախնների նկատմամբ անարեկական գործողությունները նախատեսվեց 1984 թ. երկրից ամերիկյան ու Բազմազգ Ուժերի (MNF) հետաքննելու, ապա 1983-85 թթ. իսրայելական օկուպացիոն ուժերի դեմ ուժեղացող հանգեցրին 1985 թ. կենտրոնական Լիբանանից իսրայելական ուժերի դուրս բերմանը¹⁷: Վերոհիշյալ իրադարձությունները նախատեսվեց շնա համայնքի դերի բարձրացմանը ինչպես միջազգային, այնպես էլ լիբանանյան քաղաքական քառերաբեմում¹⁸:

80-ականների երկրորդ կեսին «Հիզբալահի» ռազմական և սոցիալ-տնտեսական դիրքերի ամրապնդումը, հատկապես «ԱՄԱ»-ի ավանդական ազդեցության շրջաններում, հանգեցրին երկու կազմակերպությունների միջև մրցակցության աճին, որը 1988 թ., ընդունելով ռազմական սուբ քայլաձևերի տեսք, հնարավոր եղավ կասեցնել միայն Դամասկոսի միջամտությամբ: Հարկ է նշել, որ վերջինս «Հիզբալահին» մշտապես դիտել է թե՛ որպես չափավոր պայմաններով Գոլանի բարձունքների վերադարձման ուղղությամբ Իսրայելի վրա ազդելու աշտյունավետ լծակ, և թե՛ որպես տարածաշրջանում իսրայելական ուժերի ներկայության երկարաձգման պայմաններում սիրիական ռազմական գորակազմի պահպանման անհրաժեշտությունն արտաբացման միջոց: Թերևս դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ Սիրիան՝ «Հիզբալահին» տրամադրվող ռազմաքաղաքական և քաղաքական աջակցությանը զուգահեռ, մշտապես ձգտել է սահմանափակել կազմակերպության գործողությունների ազատությունը՝ հատկապես պաղեստինյան ինքիֆադային (ապստամբությանը) սատարելու հարցում: Ուստի Լիբանանում և ընդհանրապես տարածաշրջանում «Հիզբալահի» ու Դամասկոսի հետապնդած չափերի երթմնի անհամատեղելիության հանգամանքով է պայմանավորված Իսրայելի դեմ գործողություններում «խաղի սահմանված կանոնների» հետամուտ լինելու ուղղությամբ Սիլվիայի կողմից «Հիզբալահին» ուղի ուղղվ հսկելու անհրաժեշտությունը:

Այնուհանդերձ, 1989 թ. փետրվարին ԱՄՆ-ի, Սաուդյան Արաբիայի և Սիրիայի հովանավորությամբ կնքված Տաիֆի համաձայնագրով¹⁹ Սիրիային հաջողվեց կասեցնել «Հիզբալահի» զինաբառնումը՝ նրան պահելով որպես զինվորական կառույց ունեցող միակ լիբանանյան կազմա-

կերպարյուն, որը 1991 թ. վերածվեց երկրի հարավում խորայնական գործերի դեմ գործող լիբանանյան դիմադրության ուսգմական առաջատար ուժի:

Հետագայում, 1989 թ. այսպիսի հոմեյնու մահվան²⁰, 1991 թ. Շոգի պատերազմից հետո ԱՄՆ-ի միջազգային դերի քաղաքական, 1991 թ. կոմունիստական դաշինքի փլուզման, արաբ-խորայնական խաղաղության գործընթացի քվադրա կարգավորման, Սիրիայի՝ անարեկտրյանը սատարող երկրների պիտակից ազատվելու և Արևմուտքի հետ իր հարաբերությունների քարելավման ցանկությամբ էլ պայմանավորված 1990-ականներին Արևմուտքի դեմ «Հիզբալլահի» միջազգային անարեկտրական գործունեության ակտիվության բուլացման հանգամանքը, որը 1990-ականների սկզբներին գուտ կիսատագմական ծայրահեղ տիպի խմբավորումից սկսեց աստիճանաբար վերածվել լիբանանյան հասարակական-քաղաքական ակտիվ ուժի: Կազմակերպություններում «Կափազորներ» (Հասան Նասրալլահի) ու «արմատականների» (Մուքիթ Յոֆեյի) միջև փոխզիջում ապահովելուց և «ԱՄԱԼ»-ի հետ հաշտություն կնքելուց հետո (այս հարցում չի բացառվում Սիրիայի միջամտությունը), 1992 թ. աշմանը կայացած խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ «Հիզբալլահը»՝ «ԱՄԱԼ»-ի հետ դաշինքի կայացման շնորհիվ, երկրի օրենսդիր մարմնում պատգամավորական ուր տեղ գրադեցրեց՝ 2000 թ. խորհրդարանական ընտրություններին դրանք ավելացնելով ևս երկուսով²¹:

«Հիզբալլահի» հակախորայնական ակտիվ պայքարի արդյունքում 2000 թ. մայիսի 24-ին Լիբանանի հարավից խորայնական գործերի դուրս բերման (այս հարցում քեթև Սիրիայի կողմից Իսրայելի նկատմամբ հեռահար քաղաքական նկատառումները ևս դեր տնեցան), իսկ սեպտեմբերի 28-ից Իսրայելի դեմ այսպես կոչված պաղեստինյան երկուրդ ինքիֆաային²² աջակցության շնորհիվ «Հիզբալլահը» վերածվեց տարածաշրջանային ուսգմաքաղաքական լուրջ գործունի, որը նրան ակտիվ դերակատարության հնարավորություն ընձեռեց ինչպես Լիբանանի, այնպես էլ ողջ տարածաշրջանի ներքաղաքական գարգացումներում: Այդ է անողրակիորեն վկայում 2000 թ. հունիսին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Թոֆի Անանի մերձավորարևելյան շրջագայության քննաքնում Լիբանանում «Հիզբալլահի» առաջնորդ Հասան Նասրալահի հետ հանդիպման հանգամանքը, որը որտ ՁԼՄ-նրի գնահատեցին որպես միջազգային հանրության կողմից կազմակերպության գործունեության օրինակահամրության, կամ առնվազն՝ որպես քաղաքական կազմակերպության ճանայման փաստ²³:

Միևնույն ժամանակ, «Հիզբալլահին» իր գործունեությամբ ցույց տվեց, որ որտ պայմաններում է գորտ է մաև բանակեցել Իսրայելի հետ՝ համաձայնության գալով «խորայնական անվտանգության գուտու» շուրջ՝ բնա-

կավայրերի վրա փոխադարձ շտաբակման վերաբերյալ պայմանավորվածության ձեռք բերման ուղղությամբ²⁴։

Սակայն 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի իրադարձությունները և ԱՄՆ-ի հայտարարած «սահարեկության դեմ պատերազմը» սկսեցին ապստամալ «Հիզբալլահի» ռազմավարական վերտիկալ ձեռքբերումներին, քանզի ԱՄՆ-ի որդեգրած հետսեպտեմբերյան քաղաքականությունը (ալ-Ղաիդայի դեմ պայքարը, Իրաքի պատերազմը) մեծապես նաև «Հիզբալլահի» և նրա հովանավոր պետությունների՝ որպես «չարիքի առանցքի» դեմ շարունակվող ռազմալուծման քիրախ դատմալու հավանականությունը²⁵։

Հարկ եմ համարում նշել, որ ԱՄՆ-ի վարած «պատերազմն սահարեկության դեմ», լստ իս, ցանկալի արդյունքի չի հասնի այնքան ժամանակ, քանի ղև Միացյալ Նահանգները պայքարում է ոչ թե սահարեկության պատճառների, այլ և նրա ինտեսանցների դեմ։

AGHAVNI HARUTYUNIAN

LEBANON HIZBALLAH AS MILITARY AND POLITICAL FACTOR IN THE REGION

Hizballah is religious and political movement, which was born of terrorism in the 1980s, developed guerrilla warfare capabilities in the 1990s, and by the beginning of the new millennium, had matured into an important Middle East strategic player, capable of influencing the course of peace and war in the region. At the organizational level, Hizballah has evolved significantly from a loose, mysterious umbrella group under the guidance of Ayatollah Ruhollah Khomeini of Iran, to a movement collectively led by various shaykhs and warlords, to a well-knit, disciplined organization under the guidance of its own charismatic leader, Hassan Nasrallah.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ն.Հ.Հովհաննիսյան., Լիբանանի ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը, Երևան, 1982 թ., էջ 7-10։
2. 1932 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն, շիաները կազմում էին երկրի ընդհանուր բնակչության ընդամենը 18 %-ը, 1968 թ.՝ 30%-ը, իսկ 1990-ականներին բնակչության 1/3-ից ավելին (շիաները 1 մլն. էին, մինչդեռ երկրի ողջ բնակչությունը՝ 2,5-3 մլն.)։ Ըիաները բնակվում էին երկրի հարավում, Բեյրութի հարավային արվարձաններում և Բեքաայի եռլստում։ Նրանք դարձ շարունակ կրոնական ու մշակութային սեբո կապեր են պահպանել Իրանի ու Իրաքի շիաների հետ։
3. Ձոն Էսպոզիտո, Իսլամական ապստամալիք. Առատզե՞, թե իրականություն։ Երևան, «Նաիրի», 2003, էջ 178։

4. «ԱՄՆԱ»-ը հասկալիմ է՝ «Դիմադրության լիբանանյան գոմարտակներ» («Ավելի աչ-մուրալիմա աչ-լուրնանիյա»), որը նաև «հուշ» է նշանակում: Մինչ «ԱՄՆԱ»-ի ստեղծումը, շիաները Լիբանանի զինված խմբավորում չունեցող միակ համայնքն էին:
5. 1978 թ. Մուամար Բաթրաիի հետ հանդիպման նպատակով Լիբիա կատարած այցի ընթացքում Մուսա Սադրի խորհրդակցոր անհետացումը շրջադարձային իրադարձություն հանդիսացավ «ԱՄՆԱ»-ի պատմության մեջ, քանի որ սեփական մահատակի ու իմամի առկայության համգամանրը պատենցիալ հնարավորություն էր ընձեռում շիա համայնքի ներքին տարածայնությունների հարստարման համար (նրա անհետացումը կապվում էր 9-րդ դարում անհետացած վերջին շիա իմամի մահատակության շիա դեկորիմայի և «ծպարալ իմամի» պաշտամունքի հետ, որի վերադարձը սպասվում էր):
6. Ջոն Էսպոլիտո, Իսլամական սպատակիք. Առասպել, թի իրականություն: Երևան, «Նաիրի», 2003, էջ 178:
7. Gary C. Gambill and Ziad K. Abdelnour, Hezbollah: Between Tehran and Damascus, (Middle East Intelligence Bulletin), Vol. 4 No. 2, February 2002, p. 1. «Իրանի ներափոխական պատակազորի» փաստաբանները (մարտիկները), ուսումնազարմանքներ են անկկացրել «Հիզբալլահի» թազվական թեղ ներկայացնող մարտիկների հետ:
8. Пигер Кальвокорессни, Мировая политика после 1945 года, Книга 1, Москва "Международные отношения", 2000, стр. 515
9. В.Махмедов, Ливанская "Хезболла" как "Центр силы" на Ближнем Востоке.- Информационный Центр Северная Африка, Ближний и Средний Восток, Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке (сборник статей). М., 2001, стр. 3. Ինտերնետային հասցեն (www.middleeast.narod.ru/research/livan.htm).
10. Այդ ժամանակ Ճազարաից դեկավարում էր կրկու միություններ՝ «Երաշյրական գերդաստանը» և «Լիբանանի իդրանական ուսանողների միությունը», իսկ նեաապայում դարձավ «Հիզբալլահի» իոզեր առաջնորդը՝ մուքթաիդը:
11. Մանրամասն տե՛ս Gary C. Gambill and Ziad K. Abdelnour, Hezbollah: Between Tehran and Damascus, (Middle East Intelligence Bulletin), vol. 4, No 2, February 2002, p. 1. Ինտերնետային հասցեն (www.meib.org/articles/0202_01.htm).
12. Լիբանանյան «Հիզբալլահի» պատմության արմատները գնում են դեպի Իրաք, որը 1950-70-ականներին վրամվել էր լիբանանյան շիաների քաղաքական կենտրոնի (Իրաքի Լաքաի քաղաքը իրամական հայտնի կենտրոն էր, որտեղ հաստատվել էին շիա նշանակչոր պարաշլահներից ու գիտնկաններից շատերը): Այստեղ էր դասավանդել նաև այսրոլլահ Խոմենիին իր 13-ամյա արտքի՝ 1965-78 թթ. ընթացքում: 1960-ականների վերջերին այն ժանանակ միակ շիա իրաքյան արմատական ֆունդամենտալիստական «Կոլի կուսակցությանը» («Աղ-Ղասակա») զոզահետ ճևազրուից լիբանանյան թեղ, որի մեջ նուսան «Հիզբալլահի» ներկայիս առաջնորդներ Մ.Ճազարաից, Ս.Թուխիյին, Խ.Կուրանին, Մ.Շամաուշին, Մ.Սադրը: «Կոստանտին-

- քի» թվին, որը տվյալների համաձայն, պատկանում էին նաև «Հիզբալլահի» ներկայիս գլխավոր քարտուղար Հասան Նասրաբադը, նրա տեղակալ Նահի մասիճը, Մոհամեդ Ճաբրիլը, Հուսեյն Հաուրան և այլք: Վերջիններիս գործունեության սկիզբը կապված էր «քաղաքական ատոմաժայթակարան դրոշմի» հետ, որտեղ ակտիվորեն առաջանվում էր Ա.Սադրի ուսմունքը: 1985 թ. ժամկետառում «Հիզբալլահի» ղեկավարությունն իր ծավալումը արտահայտեց այսպիսի կոմունիստական և ծայրահեղ Լիբանանում իսլամական պետության հաստատման իրենց մտադրության մասին:
13. Կազմակերպության բարձրագույն ղեկավար մարմիններն են Հոգևոր ատեմորդը, Համագումարը, Խորհրդակցական մարմինը, Քաղաքորոն, Կենտրոնական գործադիր մարմինը: Նրա «Խաղաղական ղեկավարություն» անվամբ խմբակցությունը լավ կազմակերպված, գաղտնի գործող և բարձր սրահավորմամբ 300-500 անհետապարձ մարտիկների կազմված ռազմական կառույց է, որը թափականաչափ անկասխտ է իր գործողություններում, և որի կապը կազմակերպության քաղաքական ղեկավարության հետ պայմանական ու առեմամափակ բնույթ է կրում: 1990-ականներին «Հիզբալլահի» անդամների թիվը կազմում էր 8-10.000 մարդ: Կազմակերպությունը ահաբեկությունն ու պատանդների առևանգումներն օգտագործում է որպես սրացարի ռազմավարական արդյունավետ միջոց:
 14. Սաուդյան Ալաբիա, Բահրեյն, Հորդանան, Քուվեյթ, ԱՄՆ:
 15. Ջոն Էսպլիտո, Իսրայելյան սպանույթ, Առաջին, թե իրականություն: Երևան, «Նաիրի», 2003, էջ 182:
 16. Ըստ «Հիզբալլահի», ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան և Բրիտանիան իրենց սկզբումբային ռշմամներն են կապված Մերձավոր Արևելքում վերջիններիս վարած գաղտնաքային ու նեոհմադեմոկրատական քաղաքականության հետ: «Հիզբալլահի» ահաբեկական գործունեությունը տարածվում է նաև Հարավային Ամերիկայում, Ասիական երկրներում, Կանադայում, Բելիզայում և այլ երկրներում արևմտյան հատկապես ամերիկյան և իսրայելական շահերը ներկայացնող անձանց ու հաստատությունների նկատմամբ: Մանրածախ տեսնելու Ely Karmon, "Fight on all Fronts" Hizballah, the War on Terror, and the War in Iraq, - Policy Focus, The Washington Institute, (Research Memorandum), No. 46, December 2003, p. 6-8.
 17. Մանրածախ տեսնելու Polk William "The Arab World Today", Harvard University Press, 1991, p. 355.
 18. Itamar Rabinovich, The War For Lebanon 1970-1985, Cornell University Press, 1985, p. 179.
 19. Ա.Ա. Հաջրությունյան, Միջուկ-իրանական Թայլնդի համաձայնագրերը-Համոզու երևանի համալսարանի (գիտահետազոտային ցրտոտ), N 1(96), Երևան-2000, էջ 111-117: «Հիզբալլահի» սկզբում չբնորոշեց համաձայնագրի պայմանները, որոնց համաձայն խորհրդարանի պատգամավորական տեղերը համաձայնությունն քաժանվում էին ցրիառոժյա և ճուաղճան ներկայացուցչների միջև՝ քայառեղով երկրի նախագահի ու վարչապետի պաշտոնի տեսնմնեղ միջոցով կառավարության նկատմամբ վերանսկողության իրականացման նմարավորությունը:

20. Նովնյու ժախանից հետո մեր մախազահ Հաշմի Ռաֆտանյանին երաժարվեց Լիբանանում իսլամական պետության ստեղծման նպատակով «Հիզբալլահին» ցուցարեղծող օժանդակությունից՝ առավել մեծ ուշադրություն հատկացնելով Իրանի մերթիմ գործերին և այտարին առևտրի վարձացմանը: Նա դատապարտում էր ճակ կազմակերպության կողմից բյնաֆնիերի նեո սակարկման նպատակով պատանդներ վերցնելու ռազմավարությունը: Այնուամենայնիվ, որոշ տվյալների համաձայն, «Հիզբալլահին» տրամադրվող Իրանի ամենամյա ֆինանսական օգնությունը կազմում է 65-100 մլն. դոլլար:
21. Մանրամասն տե՛ս Gary C. Gambill and Ziad K. Abdelnour, Hezbollah: Between Tehran and Damascus, (Middle East Intelligence Bulletin), vol. 4, No 2, February 2002, p. 5-7.
22. «Հիզբալլահը» համազորակցում էր պաղեստինյան ապստամբների հետ՝ նրանց ցուցարեղծելով ուղեհաճան աջակցություն ինչպես ուսումնական ժամանակների և զինամերթի տրամադրման, այնպես էլ Շերաա ֆերմայի շրջանում Իսրայելի Պաշտպանության Ուժերի դեմ սանձանային ուղեհաճան գործողությունների իրականացման ճևղ:
23. В.Махмедов, Ливанская "Хезболла" как "Центр силы" на Ближнем Востоке,- Информационный Центр Северная Африка, Ближний и Средний Восток, Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке (сборник статей), М., 2001, с.15.
24. Gary C. Gambill, Hassan Nasrallah Secretary-General of Hezbollah, (Middle East Intelligence Bulletin), Vol. 6, No.2/3, February-March 2004, p. 4-5. Ինտերմենտային հասցեն՝ (www.meib.org/articles/0402_id.htm). Իսրայելի և Հարավային Լիբանանի Բանակի (SLA) զինքրերի ուղղությամբ «Հիզբալլահի» զրոհների արդյունավետության հանգամանքը պայմանավորված էր պարտիզանների կողմից «ամփոսանգրության գոտու» մերձակայքի գյուղերը որպես ապաստարան օգտագործելու մարտավարության կիրառմամբ, որոնց նկատմամբ 1993 թ. հուլիսին Իսրայելի կողմից օդային ու հրետանային 7-օրյա ուժերի ընդհանրություններից հետո «Հիզբալլահը» 142 կառայության ինքնուրույն արձակեց հակառակ ուղղությամբ: Արդյունքում, Իսրայելն ու «Հիզբալլահը» Լիբանանի ու Իսրայելի բնակավայրերի վրա փոխադարձ լիարձակման ուղղությամբ ոչ պաշտոնական համաձայնություն ձևեր թելեգրֆ:
25. Ely Karmon, "Fight on all Fronts" Hizballah, the War on Terror, and the War in Iraq,- Policy Focus, The Washington Institute, (Research Memorandum), No.46, December 2003, p. 22.

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ ԵՒ ԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՈՒԺԵՂԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ (1970-1980-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Լիբանանյան կրոնական համայնքերի շարքում իր յուրահատուկ տեղն ունի շիա համայնքը¹։ 1970-ականների սկզբին, քեև, շիաները կազմում էին Լիբանանի ողջ բնակչության 28%-ը (մոտ 1 մլն. մարդ)² և, փաստորեն, արդեն ամենախոշոր կրոնական համայնքն էին, նրանք, այնուամենայնիվ, շարունակում էին մնալ համեմատաբար ամենաշրջանցվածը։ Եիսաների մոտ 60%-ը բնակվում էր հարավային Լիբանանում, 25%-ը՝ Բեքաայի հովտում և 10%-ը՝ լեռնային Լիբանանում³։

1970-ականների սկզբին մեծ թվով շիաներ հարավային Լիբանանում Իսրայելի իրականացրած բազմաթիվ հարձակումների արդյունքում⁴, զրկվելով իրենց բնակարաններից, առիպված էին հաստատվել Բեյրութում։ Եիսաները Բեյրութում էժան աշխատուժ էին և զբաղված էին կիմ-նակամուն շինարարական աշխատանքներում։ Եիսական ետնախոչընդոտ Բեյրութի մի քանի բաղամասերում «չբավոլության գոտիներ» էին։

Մինչև 1970-ական թվականները, շիաները ղեկավարվում էին մի քանի ավանդական ընտանիքների կողմից, սակայն 1960-ականների վերջին երիտասարդ շիա քաղաքիչ խմամ Մուսա աւ-Սադրը սկսեց իր շուրջը համախմբել շիա երիտասարդությանն ու մի շարք առաջնորդները։ Նա համոզեա էր գալիս սոցիալական բարեփոխումների իրականացման ծրագրով, ինչը պետք է նպաստել շիա բնակչության սոցիալական իրավիճակի բարելավմանը։

1970-ականների սկզբից շիաները միանգամայն արյաբացիորեն պահանջում էին առավել լայն քաղաքական ներկայացուցչություն Լիբանանի կառավարման մարմիններում։ Պատմականորեն Լիբանանում շիաներով բնակեցված շրջանները տնտեսապես ամենաբարյլ զարգացածն էին։ Եիսաների առաջնային նպատակներից էր բոլոր միջոցներով նպաստել շիական գյուղական համայնքներին կառավարության կողմից ստրամադրվող դրամական ետակացումների զգալի ավելացմանը⁵։

Մուսա աւ-Սադրը զգալի աջակցություն էր առանում 1974թ. շիական համայնքում կազմավորված «Կեղեցվածների շարժում» («Հարաքաք ալ-

ժանդուհին») կազմակերպությունից⁸, որի կենդի վրա 1975թ. զարմանը ձևավորվեցին կիսաազգական ջոկատներ՝ «Լիբանանյան դիմադրության գոմարտականեր» («Աֆուաթ ալ-մուկաուամա ալ-լուքնանիյա»), սրճեր, հետագայում ընդլայնվելով, անվանվեցին «Ամալ»⁹ («Հույս»)։ Անբջինս շատ կարճ ժամանակաշրջանում դարձավ շիա համայնքի նոր քաղաքականության ձևավորողն ու իրականացնողը։ «Ամալում» ընդգրկվեցին Բեյրութի արվարձաններում ապստոլ մեծ թվով կրթված, երիտասարդ շիաներ, որոնք պայքարում էին Լիբանանում շիաների ընդհանուր վիճակի բարելավման համար։ «Ամալի» նախածնունդյալը Լիբանանի հարսավային շրջաններում ձևավորվեցին նաև մի քանի շիական ուսանողական ճամբարներ⁸։

«Ամալը» դրամական զգալի միջոցներ էր ստանում Սիրիայից և լիբանանյան շիաների մեծաքանակ ափյուրքից, որը հաստատվել էր Աֆրիկայի ֆրանսալեզու արաբական երկրներում։ Արտերկրի շիաների զգալի դրամական փոխանցումները նպաստում էին արևմտյան Բեյրութում շիաների կողմից իրականացվող մեծ թափի հասնող շինարարության իրագործմանը, ինչպես նաև մի շարք քաջատապես շիական կապիտալ ունեցող քանկերի կազմավորմանը⁹։

Լիբանանյան շիաների քաղաքական կազմակերպվածությունը դրսևորվեց դեռևս 1969թ. Եիսկան բարձրագույն խորհրդի ձևավորմամբ, որի նախագահ ընտրվեց ինձամ Մուսա ա-Սադդը¹⁰։ Լիբանանի սուննի¹¹ ղեկավարները սկզբնական շրջանում վրդովված էին վերանշյալ հանգամանքով։ Նորաստեղծ Եիսկան խորհուրդը գործում էր անջատ և ինքնուրույն էր արդեն իսկ գոյություն ունեցող Սահմնայական բարձրագույն խորհրդից, որում գերիշխող դիրքեր ունեին լիբանանյան սուննիները։ Եիսկան խորհրդում ներկայացված էին ինչպես շիաներ, այնպես էլ սուննիներ ու դրուզներ¹²։

Ստանձնելով Եիսկան բարձրագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնը՝ ա-Սադդը ցուցաբերեց լիբանանյան սուննիների և դրուզների հետ համագործակցելու այնպիսի պատրաստակամություն, որ շատ շուտով վեթիմներին դժգոհությունը՝ կապված խորհրդի ձևավորման հետ, մոտացության տրվեց։

Եիսկան բարձրագույն խորհրդի ձևավորումից որոշ ժամանակ անց լիբանանյան կառավարության որոշմամբ ձևավորվեց նաև Լիբանանի Հարավի խորհուրդը (Մաջլիս ալ-ամուր), որը գլխավորեց ազդեցիկ շիա ղեկավար Քամիլ ալ-Մաադը¹³։ Խորհրդին տրամադրվեց 30 մլն լիր լիքա, որը պետք է ներդրվեր հարավային Լիբանանի հետամնաց շրջանների զարգացման ծրագրերում¹⁴։ Սակայն վերանշյալ խորհուրդը կարճ ժամանակ անց փրամովեց կոռուպացված մի մարմնի, որի գործունեությունը որևէ կերպ չէր նպաստում երկրի հարավի զարգացման ծրագրերի իրականացմանը։

1970-ականների սկզբին Մոսա աս-Սադրը Բեյրությում շիաների մասնակցությամբ կազմակերպեց մի քանի գործադուլներ: Աս-Սադրը լիբանանյան իշխանություններից պահանջում էր պաշտպանել հարավային Լիբանանի շիական բնակավայրերը, որոնք խորայելյան հարձակումների հիմնական տուժողներն էին և դիմել պատասխան ռազմական գործադուլումների¹⁵: Մակայն Մոսա աս-Սադրի պահանջներին լիբանանյան իշխանությունները որևէ կերպ չարձագանքեցին: Լիբանանն այդ փուլում իրոք պատրաստ չէր Իսրայելի հետ լայնածավալ իսկամարտությանը: Սկսվել էր լիբանանյան բանակի կազմալուծման գործընթացը:

1974թ. մարտի 17-ին իմամ Մոսա աս-Սադրը Բաաբեքում կազմակերպեց գույց, որին մասնակցեցին մոտ 75.000 շիաներ: Այստեղ աս-Սադրը կոչ արեց բոլոր շիաներին համախմբվել և անհրաժեշտության դեպքում մույնիսկ զինված պայքար մղել շիաների իրավունքների և նրանց սոցիալական պայմանների բարելավման համար: Իր ելույթում շիաների առաջնությունը նշեց. «Լիբանանի հարավում բնակվող շիաները պետք է համախմբվեն և պաշտպանեն իրենց գյուղերն ու տներն իսրայելյան պարբերական հարձակումներից: Եթե լիբանանյան իշխանություններն անկարող են պաշտպանել հարավային Լիբանանն ու նրա բնակչությանը, ապա այդ գործը կտանձնեն շիաները»¹⁶: Այդ նպատակով Բեյրությում և Տիրում (Սուր) աս-Սադրի օժանդակությամբ կազմավորվեցին շիական զինված ջոկատներ, որոնք պետք է մասնակցեին հարավային Լիբանանի պաշտպանությանը: Իմամ աս-Սադրը երկվեց նաև պայքարել Լիբանանում բոլոր սոցիալական անհավասարությունների դեմ և աջակցել լիբանանյան մահճեղակամների իրավունքների պաշտպանությանը: Նա կոչ արեց իր համախոհներին բոլոր միջոցներով պայքարել և նպաստել երկրում տիրող կաշառակերության, կոռուպցիայի և մենաշնորհների վերացմանը, ինչպես նաև մեղադրեց լիբանանյան իշխանություններին երկրում տիրող ճգնաժամային իրավիճակի հանդիպ անտարբերության մեջ¹⁷:

Ստեղծված իրավիճակում շիական բնակավայրերի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործում Մոսա աս-Սադրին իրենց աջակցությունը հայտնեցին Իսրայելի հարձակումներին դիմակայող լիբանանյան ծախ տժերն¹⁸ ու պաղեստինյան զինվորական խմբավորումները: Սա արդեն նշանակում էր համագործակցության հաստատում լիբանանյան ծախերի, պաղեստինցիների և շիաների միջև:

1970-ականների առաջին կեսին Լիբանանն ապրում էր ներքաղաքական լուրջ ճգնաժամ, որի արդյունքում 1975թ. ապրիլին երկրում բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմ: Այն տևեց մոտ 15 տարի՝ պատճառելով մարդկային և նյութական զգալի վնասներ: Արդեն 1976թ. Լիբանանում զինված իսկամարտության արդյունքում տալլեր տվյալներով զոհվել

էին 44.000-46.000, իսկ վերավորվել՝ շուրջ 180.000 մաքր՝ այդ բվում զգալի բվով շխանելը²⁰։

1975-1976թթ. ընթացքում լիբանանյան աֆերը²¹ մի քանի անգամ հարձակվեցին արևելյան Բեյրութի շխական քաղաքացիների վրա։ Մասնավորապես, 1975թ. վերջին լիբանանյան աֆ ուժերի զինված խմբավորումները հարձակում իրականացրեցին Հարաբ ալ-Ջաուարինա շխական քաղաքատեղում, 1976թ. հունվարին նմանատիպ հարձակում տեղի ունեցավ Մասլուխ և Կարամտինա շխական չքավոր քաղաքատեղում, իսկ 1976թ. օգոստոսին աֆերի զինված ուժերը մտան շխական Նաբաա արվարձանը²²։ Արդյունքում հազարավոր շխա քնակիչներ ստիպված եղան լքել իրենց բնակարանները։

1978թ. մարտի 15-ին «Լիտանի» գործողության շրջանակներում Իսրայելի ներխուժեց հարավային Լիբանան և զբաղեց միջև Լիտանի գետն ընկած շրջանը՝ երկրի ողջ տարածքի 10%-ը²³։ Արդյունքում տարբեր տվյալներով կաշին 1.500-2.000 սպանվածներ²⁴։ Իսրայելին հաջողվեց նպատակ հարավային Լիբանանի շխաների և պաղեստինյան զինված խմբավորումների միջև որոշակի հակասությունների առաջացնելը։ Պատահական չէր, որ շխաները, սրունք այդ ներխուժման հետևանքով ստիպված էին լքել հարավային Լիբանանը²⁵, ստեղծված իրավիճակի համար մեղադրում էին պաղեստինցիներին, սրունք իրենց գործողություններով Իսրայելին դրոժում էին պատասխան քայլեր ձեռնարկել հարավային Լիբանանի դեմ։ Այս պայմաններում նույնիսկ համագործակցության որոշակի եզրեր ի հայտ եկան լիբանանյան քանակի նախկին մայրը Մասալ Հադզադի դեկավարած «Հարավային Լիբանանի քանակի»²⁶ և լիբանանյան շխաների միջև։ Եիաների և Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) միջև հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին 1980թ. սեպտեմբերին իրաք-իսրայելյան պատերազմի ընկածից հետո, երբ ՊԱԿ-ի ղեկավար Յասիր Արաֆաթը հրաժարվեց այդ պատերազմում աջակցություն ցույց տալ իրանցիներին և զբաղեց չեզոք դիրք²⁷։ Հակասությունները ՊԱԿ-ի և շխաների միջև այնքան սրվեցին, որ 1980-1981թթ. ընթացքում Բեյրութի արվարձաններում և հարավային Լիբանանում մի քանի զինված բախումներ տեղի ունեցան պաղեստինյան զինված խմբավորումների և շխական ցուկառուների միջև²⁸։

1982թ. հունիսի 6-ին Իսրայելը կրկին ներխուժեց Լիբանան այս անգամ «Ժադադություն Գալիլեային» ռազմական գործողության շրջանակներում։ Հակառակ գույություն ունեցող որոշ հակասությունների՝ լիբանանյան շխաները, ծախս ուժերը և ՊԱԿ-ը կրկին համախմբվեցին Իսրայելի դեմ պայքարում²⁹։

1982թ. հոկտեմբերին Լիբանանի նորանշանակ նախագահ Ամին Ժմալիլի³⁰ հրահանով լիբանանյան քանակի մի քանի զորամիավորումներ մտան արևմտյան Բեյրութի Վազախի շխական արվարձանը և սկսե-

զին քանդել շիաների խրճիթները: Արշալուսնու մ շուրջ 5.000 շիաներ մնա-
զին անօրևան³⁰:

1983թ. հուլիսին արևմտյան Բեյրութի շիա փախստականներով քնա-
կեցված քաղամասերից մեկում առաջին լուրջ զինված բախումները տե-
ղի ունեցան «Ամալի» զինված ջոկատների և լիբանանյան քանակի զո-
րամիավորումների միջև: Բանակային զորամիավորումները փորձում
էին տեղի դաշտի տարածքը «մաքրել» շիա փախստականներից, որոնք
երկու օր «Ամալի» զինված ջոկատների աջակցությամբ դիմադրություն
էին ցույց տալիս: Բախումներն «Ամալի» և քանակային զորամիավո-
րումների միջև վերսկսվեցին օգոստոսի վերջին և որոշ ընդհատումներով
տևեցին մինչև սեպտեմբերի 25-ը³¹, երբ լիբանանյան հակամարտության
մեջ ներքաշված բոլոր կողմերը համաձայնեցին զինադադար կնքել: Այս
ընթացքում շիական համայնքի ներսում ավելանում էին ճնշումներն ու
դժգոհություններն «Ամալի» ղեկավարության հանդեպ, որը համաձայնել
էր համագործակցել լիբանանյան իշխանությունների հետ և կնքել զինա-
դադար:

1978թ. Մուսա ա-Սադրի խորհրդավոր անհետացումից հետո³² «Ա-
մալի» ղեկավարությունը ժամանակավորապես ստանձնեց Հուսեյն ալ-
Հուսեյնին, իսկ 1980թ. «Ամալի» ղեկավար ընտրվեց Նաբիհ Բեքրիին՝ երի-
տասարդ, աշխարհիկ հայացքներով այդի ընկնող իրավաբան: Բեքրին,
սակայն, չունի այնպիսի խաբիզմատիկ ազդեցություն, ինչպես ա-
Սադրը, իսկ նրա «չափավոր» քաղաքադական ուղեգիծը քննադատու-
թյան էին ենթարկում ինչպես «Ամալը», այնպես էլ ողջ շիա համայնքի
ծաղրահեղական շրջանակները³³: Այս նշանակումը շրջադարձային էր
կազմակերպության քաղաքական գործունեության փոփոխության տե-
սանկյունից: Կազմավորվելով որպես ընդդիմություն գործող իշխանու-
թյանը՝ «Ամալը», որոշ ժամանակ անց վերածվեց քաղաքական ուժի, օր
պատյաստ էր համագործակցել իշխանության հետ:

«Ամալի» այս քաղաքականությունը նպաստեց շարժման հեղինա-
կության անկմանը շիա բնակչության այն շրջանում, որը պահանջում էր
ծաղրահեղ միջոցառումների իրականացում Լիբանանից իսրայելյան
գործերի դուքս բերման ուղղությամբ:

Շիա համայնքում տարածայնությունների առկայության պայմաննե-
րում 1982թ. ամռանն «Ամալի» հրամանատարական խորհրդի անդամ
Հուսեյն Մուսաուին լքեց շարժումը՝ ձևավորելով իր զինված խմբավորու-
մը, որ անվանվեց «Խալանական Ամալ»³⁴: Մուսաուիի համախոհների քի-
փը սահմանափակ էր, սակայն այն աջակցություն էր ստանում Իրա-
նից³⁵, սրտեղից «Բալանական հեղափոխության պաշտպանության էլի-
տաք ստորաբաժանումների» 3.000 մարտիկներ Միդիայի տարածքով
անցել էին Լիբանան և ակտիվ օժանդակություն էին ցույց տալիս Մու-
սաուին³⁶:

1982թ. ամռանը Բեքրայի հովտում կազմավորվեց մեկ այլ ծայրահեղական շխական շարժում ևս, որ նույնպես խիստ քննադատության էր ենթարկում «Ամալի» ղեկավարի «չափավոր» քաղաքականությունը: Այս շարժումն անվանվեց «Հիզարայահ» («Ալլահի կուսակցություն»), որ գլխավորեց խարիզմատիկ շիա ղեկավար շեյխ Մուհամմադ Հուսեյն Ֆադլալլահը³⁷: «Հիզարայահի» մեջ ներգրավվեցին ինչպես «Ամալի» առավել ծայրահեղական քեզ՝ Հուսեյն Մուսաուայի գլխավորությամբ, այնպես էլ տարբեր շխական կրոնական և ռազմական միավորումների օրոշ անդամներ, որոնք սերտ կապեր ունեին Իրանի ղեկավարության հետ³⁸:

1983թ. ապրիլին շխական ծայրահեղականները Լիբանանում պայքարում կազմակերպեցին ԱՄՆ դեսպանատան մոտ, իսկ 1983թ. հոկտեմբերի 23-ին միաժամանակ պայքարումներ տեղի ունեցան նաև Լիբանանում տեղակայված միջազգային խաղաղապահ ուժերի³⁹ ամերիկյան և ֆրանսիական զորամիավորումների զորամոցներում⁴⁰: Պայքարումի հետևանքով գոհվեց տարբեր տվյալներով 50-56 ֆրանսիացի և 239-241 ամերիկացի զինձառայող⁴¹: Պայքարումների կազմակերպման պատասխանատվությունն իր վրա վերցրեց մինչ այդ անհայտ «Խղամական Ջիհադ» խմբավորումը, սակայն որոշ ժամանակ անց մամուլից հայտնի դարձավ, որ պայքարումները կազմակերպել էին Հուսեյն Մուսաուան և Մուհամմադ Հուսեյն Ֆադլալլահը⁴²:

1983թ. հոկտեմբերի 10-ին Իսրայելի զինված ուժերը Նաբաթիայում հարձակման ենթարկեցին Աշուրայի⁴³ հիշատակության սգո արարողությանը մասնակցող շիաների քազմամարդ քափորը, որին հաջողությամբ զարգացումների և շխական համայնքում անհանդուրժողական տրամադրությունների մեծացման աղյուսքում 1985թ. մարտին շիա ազդեցիկ ղեկավարներից մուֆթի Մուհամմադ Մահդի Եամս աղ-Դինը «պաշտպանական ջիհադ» (աղ-Ջիհադ աղ-դիֆաի) հայտարարեց Իսրայելի դեմ⁴⁴:

Մինչ այդ, 1984թ. փետրվարի սկզբին, Լիբանանում կրկին քախումներ քոնկվեցին շխական ջոկատների և լիբանանյան քանակային զորամիավորումների միջև: Բանակային զորամիավորումները հրետանային հարձակման ենթարկեցին արևմտյան Բեյրութի շխական քաղամասերը: Փետրվարի 4-ին «Ամալի» ղեկավար Նաքիհ Բեքրին կուղղ դիմեց քանակի մահմեդական շաղրային զինվորներին, որոնք հիմնականում շիաներ էին և խնդրեց ձեռնպահ մնալ զինված քախումներից մասնակցությունից⁴⁵: Բեքրիի կոչից մի քանի ժամ անց շիա և ընդհանրապես մահմեդական զինվորները լքեցին քանակի շաղրերը: Աղյուսքում փետրվարի 6-ի առավտոյան քանակային զորամիավորումները պարտություն կրեցին⁴⁶:

Ստեղծված դժվարին իրավիճակում, երբ Ամին Ժմայելի վարչախումբը կանգնած էր փլուզման եզրին, 1984թ. փետրվարին ԱՄՆ-ը հայտարարեց, որ սքատրաստվում է միջազգային խաղաղապահ ուժերի մեջ

ներգրավված իր գործերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից: Լիբանանի նախագահի փետրվարի 28-ին ժամանեց Դամասկոս և Սիրիայի օգնությամբ փորձեց պահպանել իր իշխանությունը⁴⁷: Դամասկոսի ամփոջական միջամտությամբ, բանակցությունների արդյունքում, 1984թ. մայիսի 7-ին կազմավորվեց «ազգային միասնության» կառավարություն՝ ազդեցիկ սուննի դեկավար Ռաշիդ Քարամեի գլխավորությամբ⁴⁸: Լարիի Բիրրին նոր կառավարության կազմում ստանձնեց Լիբանանի հստակի գործերի և վերակառուցման նախարարի նորաստեղծ պաշտոնը և պարտավորվեց օգնել նախագահին երկրում կարգուկանոն հաստատելու գործում⁴⁹: Այս նշանակումից հետո «Ամալ» շարժումն իր գործունեությունը տեղափոխեց հիմնականում քաղաքական դաշտ, իսկ հարավային Լիբանանում իսրայելյան ներկայության դեմ զինված պայքարը գլխավորեց «Հիզբալլահ» շարժումը, որի ակտիվ գործողությունների արդյունքում 1985թ. հունիսին Իսրայելն իր գործերը դուրս բերեց հարավային Լիբանանի տարածքի մեծ մասից՝ բացառությամբ «անվտանգության գոտուց»⁵⁰:

Լիբանանյան շիաների երկու հիմնական կազմակերպությունների՝ «Ամալ» և «Հիզբալլահի» միջև գոյություն ունեց նաև ներքին պայքար, որը ներհամայնքային հակասությունների վառ օրինակ էր⁵¹: Այս պայքարի արդյունքում 1984թ. մի շարք զինված բախումներ տեղի ունեցան «Ամալ» և «Հիզբալլահի» միջև, ինչը բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ և՛ «Ամալը» և՛ «Հիզբալլահը» ցանկանում էին հնարավոր ամբողջական ազդեցություն ունենալ լիբանանյան շիաների շրջանում: Այս հարցում խիստ ակտիվություն էր ցուցաբերում նաև Սիրիան, որը, տակայն, ելնելով իր շահերից, փորձում էր հնարավորինս նպաստել շիական երկու շարժումների միջև հավասարակշռության պահպմանը: «Հիզբալլահի» նկատմամբ իր ազդեցությունը ցույց տալու նպատակով 1987թ. սիրիական գործերը ներխուժեցին Բեյրութի հարավային արվարձաններում տեղակայված «Հիզբալլահի» ռազմական ճամբարներ, որի արդյունքում զոհվեց 22 մարդ⁵²: «Հիզբալլահ» և «Ամալ» շիական շարժումների նկատմամբ իր ազդեցության ցուցադրումն այն գլխավոր «խաղաքարտերից» մեկն էր, որ հնարավորություն էր տալիս Սիրիային մեկ անգամ ևս ընդգծել իր կարևոր դերը լիբանանյան հակասությունների բարդ խաղում:

Փաստենք, որ միջշիական լարվածությունը շարունակվեց նաև 1988-1990թթ. ընթացքում, երբ Բեյրութի արվարձաններում և հարավային Լիբանանում կրկին զինված բախումներ տեղի ունեցան «Ամալ» և «Հիզբալլահ» շարժումների միջև: 1990թ. նոյեմբերի 6-ին Սիրիայի ակտիվ միջամտությամբ հաջողվեց կնքել զինադադար, ինչը նպաստեց Լիբանանում ներշիական բախումների դադարեցմանը⁵³:

1985թ. նոյեմբերին հարաբերությունները սրվեցին մաս շրակամ զինված ջոկատների և պաղեստինյան մարտիկների միջև: Նրանց միջև առկա հակասությունները վերաճեցին զինված բախումների, որը ստացավ «ճամբարների պատերազմ» անվանումը: Եիսկան զինված ջոկատները ձգտում էին թույլ չտալ տարբեր տվյալներով 2000-2500 պաղեստինյան մարտիկների ենարավոր վերադարձը Լիբանան⁵⁴ և նրանց վերահաստատումը շիակամ վերահսկողության շրջաններ՝ հատկապես Բեյրութի արվարձաններում և հարավային Լիբանանում գտնվող պաղեստինյան փախստականների ճամբարներ, որտեղ բնակվում էին տարբեր տվյալներով 350.000-400.000 պաղեստինցի փախստականներ: Այդ «պատերազմը» ողջ ընթացքում պաղեստինցիների և շիակների միջև տուրքավեցին մի շարք համաձայնագրեր, որոնք սակայն անընդհատ խախտվում էին հակամարտող ուժերի կողմից: 1987թ. սեպտեմբերի 11-ին տուրքավեց վերջնական համաձայնագիրը, որով հաշտություն կնքվեց հակամարտող կողմերի միջև և հայտարարվեց «ճամբարների պատերազմը» ավարտը, որի ընթացքում պայմանվեց 2000-3000 մարդ⁵⁵:

Վերադառնալով շիակամ ծայրահեղական «Հիզբալլան» շարժման գործունեությանը՝ նշենք, որ 1985թ. փետրվարի 16-ին կոստաբարակվեց շարժման «Բազ նամակը՝ ուղղված Լիբանանի և ողջ աշխարհի կեղեքվածներին»⁵⁶: Այս փաստաթղթում շարադրված էին շարժման ծրագիրն ու հիմնական նպատակները.

1. Վերջ դնել իսրայելյան և ընդհանրապես օտարերկրյա զավթիչների ցանկացած ներկայությանը Լիբանանում;

2. Պատասխանատվության ենթարկել Լիբանանյան փաղանգներ կոսակցության ղեկավարներին՝ Լիբանանում ժահնեղականների և քրիստոնյաների դեմ իրականացված հանցագործությունների համար;

3. Բնակչությանը կոչ անել Լիբանանում բնտրել «խղամական սկզբունքների վրա խաբսխված իշխանություն», որը առեծված իրավիճակում միակ իրական հնարավորությունն էր՝ երախտավորելու երկրում անկախության և արդարության վերահաստատումը⁵⁷:

Ծրագրում հիմնական թշնամիներ համարվում էին Իսրայելը, նրան հովանավորող ԱՄՆ-ը և արևմտյան տերությունները⁵⁸: Ինչ վերաբերում է Իսրայելի հետ հնարավոր որևէ հարաբերություններին, ապա սկզբնական շրջանում շարժումը ոչ միայն մերժում էր Իսրայելի գոյության փաստն, այլև Լիբանանի շահերին դավաճանելու մեջ մեղադրում էր ցանկացած ուժի, որ պատրաստ էր միջնորդ լինել իսրայելյան կողմի հետ բանակցություններում:

Անդրադառնալով Լիբանանի կառավարման հիմքում դրված կոնահամայնքային համակարգին՝ «Հիզբալլան», ի տարբերություն «Ամալի», գտնում էր, որ այդ համակարգը վաղուց ապառել է իրեն և այդ ուղղությամբ ցանկացած բարեփոխում համարում էր ոչ արդյունավետ⁵⁹:

1980-ականներին «սատր պատերազմի» վերջին փուլում «Հիզարալահը» խլայան «առաջարկում էր» որպես աղքատությանը Արևմտափ կապիտալիզմին և Արևելքի սոցիալիզմին: Շարժումը փորձում էր իր քաղաքականության հիմնական ուղղություններն քննարկմանը Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքական ուղեգծից և պատահական չէ, որ «Հիզարալահն» իր «Բաց մամակում» Իրանն անվանում էր պետություն, որին կարելի է նմանվել⁶⁰:

Փաստենք, որ խորայելյան պաշտոնական կայքերում «Հիզարալահին» տրվում է հետևյալ դասակարգումը. ««Հիզարալահը» շիական ահաբեկչական կազմակերպություն է, որը գտնվում է Սիրիայի և Իրանի վերահսկողության ներքո»⁶¹: Ինչ վերաբերում է շարժման ահաբեկչական բնույթին, ապա նշենք, որ թեև «Հիզարալահի» կայացման փուլում մրաքայերն այս առումով բավական խտուն էին. Բնյուբում միջազգային խաղաղապահ ուժերի գործնականի պայթյուններ, Բաաբեքում լիբանանյան քանակի ռազմական ճամբարի վրա հարձակում, ինքնաթիռների առևանգում և պատանդների վերցնում, սակայն այդ գործողություններն ուղղված էին այն ժամանակ լիբանանյան գլխավոր խնդրի՝ 1982թ. Իսրայելի ինքնավային Լիբանան ներխուժման հանդեպ համաշխարհային ուշադրության սևեռմանն ու հարավային Լիբանանից իսրայելյան զորքերի դուրս բերմանը և պայմանավորված էին Իսրայելի Լիբանանի հանդեպ վարվող քաղաքականությանը:

Ինչ վերաբերում է «Հիզարալահը» հովանավորող պետություններին՝ Իրանին և Սիրիային, ապա Իրանը «Հիզարալահին» ֆինանսական օժանդակություն է ցույց տալիս իր սեփական գաղափարական ազդեցության տալիս ժամանակ մաքատակով՝ մահ լիբանանյան սուննի ժամեղականներին չրջանում, իսկ Սիրիան այս շարժումը համարում է «կայտը լծակ և ճնշման յուրանատուկ միջոց» Իսրայելի հետ քանակություններում, որոնք վերաբերում են 1967թ. արաբ-իսրայելական պատերազմի ընթացքում Իսրայելի գրաված Գոլանի քարձույնները վերադարձնելուն:

1989թ. եօկտեմբերի 22-ին Տաիֆի համաձայնագրի ստորագրմամբ Լիբանանում վերջ դրվեց քաղաքացիական երկարատև պատերազմին⁶²: Այս համաձայնագրի ստորագրումից հետո, ելք գիտված հակամարտության բոլոր կողմերը համաձայնեցին զինաբախվել, «Հիզարալահը» միակ շարժումն էր, որ, օգտվելով Տաիֆի համաձայնագրով հաստատված սիրիա-լիբանանյան հարաբերությունների հատուկ բնույթից, Սիրիայի ակտիվ միջամտությամբ կարողացավ պահպանել իր ռազմական խմբավորումները և շարունակել Իսրայելի դեմ իր զինված պայքարը Լիբանանի հարավից: Այս համաձայնագրի ստորագրումը հնարավորություն տվեց «Հիզարալահին» մուտք գործել մահ Լիբանանի քաղաքական դաշտ: 1992թ. մասնակցելով խաղաղության հաստատումից հետո երկրում տեղի ունեցող առաջին խոքիդալայանական ընտրություններին՝ «Հիզարալա-

լը» ստացավ 8 տեղ 128-ից (կրոնահամայնքային համակարգով շիա համայնքին հատկացված էր 19 տեղ 128-ից)⁸³:

1970-1980-ական թվականներին վրասնայան շիաների քաղաքական ակտիվացման արդյունքում աննախադեպ մեծացավ այդ համայնքի դերը Լիբանանի քաղաքական կյանքում: Եիսանիլը, ֆուստորին, գլխավորեցին Լիբանանում Իսրայելին դիմակադրող աժնիքի ճակատը: Պատահական չէ, որ հենց «Հիզբալլահի» ակտիվ գործողությունների արդյունքում 2000թ. մայիսի 24-ին Իսրայելը ստիպված էր իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի ողջ տարածքից՝ «անվտանգության գոտուց»:

Այսօր էլ զգալի նյութական և ռազմական աջակցություն ստանալով Իսրանից՝ «Հիզբալլահը» շարունակում է իսրայելյան Լիբանանից Իսրայելի դեմ իր զինված պայքարը: Այնուհետ է, որ «Հիզբալլահի» զինված պայքարի դադարեցումը և նրա վերջնական վերափոխումը (transformation) ուղղակի քաղաքական կամ սոցիալական կազմակերպության, որի մասին խոսում էին դեռևս Տալիբի համաձայնագրի ստորագրումից հետո, կարող է տեղի ունենալ միայն Մերձավոր Արևելքում իրավիճակի վերջնական կայունացումից հետո:

LILIT HARUTYUNYAN

TO THE QUESTION OF THE GROWTH OF SHI'I FACTOR IN LEBANON (1970-1980s)

Lebanese Shi'i community plays a special and very important role in the confessional political system of Lebanon. Beginning from 1970's the Shi'i community became already the largest community of Lebanon although it continued to be the most ignored one. In 1970-1980's the Lebanese Shi'i community was experiencing a whole social, political and economic renaissance due to which mostly grew the Shi'is role in the Lebanese political arena. In this case the Shi'is headed the front of Israel resistant forces in Lebanon.

As a result of the effective activities of Shi'i community, especially of "Hizballah" Israel had to leave the whole territory of Lebanon – "the security zone" in May 2000.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եիսանիլությունն իսլամի երկու հիմնական ուղղություններից մեկն է, որ կապված է Մոտամմեդի հորիզոնորդի և չորրորդ խաֆիա Ալիի անվան հետ: Եիսանիլն Ալիին համարում են Մոտամմեդ ժառանգրի միակ օրինական ժառանգորդը և գտնում են, որ իմամները՝ ումմայի քաղաքական և կրոնական շարժապոյն ղեկավարները, պետք է լինեն նրա ուղղակի ժառանգորդները:
2. Helena Cobban, "Lebanese Confessional Political System", Foreign Policy, No. 2, May, Washington, 1984, pp. 222-223.

3. Salim Nasr, "La Transition des Chiites vers Beyrouth: Mutations Sociales et Mobilisation Communautaire à la Veille de 1975", *Mouvements Communautaires et Espaces Urbains au Machedq, Beyrouth: CERMOC, 1984, p. 145.*
4. Իսրայելի հարավային Լիբանանի դեմ իրականացվող հարձակումներն ուղղված էին Լիբանանում հաստատված Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) վիճված խմբախումբների զբոծողությունների դեմ, որոնք ակտիվորեն օգտագործում էին Լիբանանի հարավը Իսրայելի դեմ սրայարում:
5. Francis Griblat, *La Communauté Libanaise et le Mouvement National Palestinien 1967-1986*, Paris, 1988, p. 74.
6. Joan R. I. Cole and Nikk R. Keddie, *Shi'ism and Social Protest*, London, 1986, p. 144.
7. Augustus Richard Norton, "Making Enemies in South Lebanon: Harakat Amal, the IDF and South Lebanon", *Middle East Insights*, Washington, D. C., 3, No. 3, January-February, 1984, p. 19.
8. Augustus Richard Norton, *Amal and the Shia: Struggle for the Soul of Lebanon*, New York, 1987, p. 144.
9. *النهيار*, «ան-Նահար», 07.12.1973:
10. Fouad Ajami, *The Vanished Imam Musa al Sadr and the Shia of Lebanon*, Cornell University, 1986, p. 24.
11. Մոսմեխականությունը իսլամի երկու էթնոակնա ուղղություններից մեկն է: Մոսմեխները գտնու են, որ հենց իրենց են Մոսմամմեղ մարզարևի ոսմունքի և թողած ազանդությունների անադարտ հետևողները՝ շիաներին համարելով մարզարևի ոսմունքի խեղաթյուրողներ:
12. Գրուզները էթնոականում քնակվում են Լիբանանի և Սիրիայի լեռնային շրջաններում և ներկայացնում են շիական ազանդներից մեկը:
13. David R., Audrey C. Smock, *The Politics of Pluralism: A Comparative Study of Lebanon and Ghana*, New York, 1975, p. 141.
14. Thum Sicking, Shereen Khairallah, "The Shi'a Awakening in Lebanon: A Search for Radical Change in a Traditional Way", *Vision and Revision in Arab Society*, CEMAM Reports, Vol. 2, Beirut, 1975, p. 110.
15. Joan R. I. Cole, Mikki R. Keddie, *Shi'ism and Social Protest*, London, 1986, p. 145.
16. The Text of Imam Musa al-Sadr's Speech in'u Augustus Richard Norton, *Amal and the Shi'a. Struggle for the Soul of Lebanon, USA, 1987, pp. 46-47.*
17. *النهيار*, «ան-Նահար», 03.03.1974:
18. Լիբանանյան ձախ ուժերը՝ Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, լիբանանյան մասերականները, Արաբական սոցիալիստական վերածննդի Բաաս կուսակցության լիբանանյան մասնաճյուղը, Լիբանանի դրուզների համայնքի և Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության դեկավար

Ճամաչ Ջոնքրաթի գլխավորությամբ 1969թ. համախմբվեցին «Ազգային շարժում» («Հարազար ալ-Փատանի») դաշինքում:

19. "Civil War in Lebanon", The Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, Washington, 1987, p. 320.
20. Լիբանանյան աջ ուժերը, որի կողմը կազմում էին Լիբանանյան փառանգներ («Հիզր ալ-Ջարաիր ալ-լուժմանի») և Ազգային շրջերալ («Հիզր ալ-կատմի ալ-սիրաթ») կառակցությունների միավորվել էին «Լիբանանյան ճակատում»:
21. Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implications for the Future", Shi'ism and Social Protest, London, 1986, p. 143.
22. Ближний Восток и Международное право, М., 1982, с. 190.
23. Լիբանանի և այլ արաբական պետությունների պահանջով երավիրվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի նիստ, որը 1978թ. մարտի 19-ին ընդունեց թիվ 425 որոշումը՝ Լիբանանում կրակի դադարեցման և իրաջեյան գործերի անմիջապես դուրս բերման մասին: Որոշվեց կազմավորել մաս ՄԱԿ-ի ժամանակավոր ուժեր՝ 4000 մարդ, որոնք պետք է մեկնեին Լիբանան: Արդենանդերձ, խրախելյան զորքերը Լիբանանի տարածքը լքեցին միայն 1978թ. հունիսին, և սահմանի երկայնքով 10հմ «անվտանգության գոտին» փոխանցվեց ոչ թե ՄԱԿ-ի ուժերին, այլ աջ ուժերի փաստացի դաշնակից, լիբանանյան քանակի մախլիս մայր Սուսոդ Հադդադին: Այս մասին մամուլամասն տե՛ս "Civil War in Lebanon", The Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, p. 323.
24. 1983թ. ժողովրդական մի զեկույցից տեղեկանում ենք, որ 1978թ. խրախելյան ներխուժումից 5 տարի անց հարավային Լիբանանը ցած 141.000 շխաներ փախստականի կարգավիճակով դեռևս շարունակում էին քնակվել արևմտյան Բեյրութում: Մանրամասն տե՛ս Salim Nasr, "Conflict Libanais et Restriction de l'Espace Urbaines de Beyrouth", Politique Urbaines au Machreq et au Maghreb, Lyon, 1985, p. 210.
25. 1979թ. ապրիլին Սուսոդ Հադդադն իր կողմից վերահսկվող տարածքում (850կմ² մոտ 100.000 քնակչությամբ, որից 40.000 քրիստոնյաներ, իսկ 60.000 մահմեդական շխաներ) հույակեց «Անկախ Լիբանան» պետությունը: Ողջ զինամթերը՝ այդ թվում ծանր հրետանի, մատակարարվում էր Իսրայելը: Թե՛լ-Ավիվը մույմիսկ վարձատրում էր Հադդադի զինվորներին: Դեռևս 1976թ.-ից Իսրայելը սկսեց զենք և զինամթերք մատակարարել Իսրայելային Լիբանանի քրիստոնեական գլադիոթի քնակչությանը, որի նպատակն էր ենթարկվոր քոլոր միջոցներով հակասություններ սերմանել լիբանանյան շխաների և պաղեստինյան զենված խմբավորումների միջև, խոչընդոտել նրանց միջև առկա համագործակցության էլ ավելի ամրապնդմանը: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Walid Khalidi, Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East, Cambridge, 1979, p. 128.
26. Helena Cobban, "The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implications for the Future", Shi'ism and Social Protest, p. 146.
27. Karim Pékradouni, La Paix Manquée, Beyrouth, 1983, pp. 105-107.

28. Augustus R. Norton, *External Intervention and the Politics of Lebanon*, Washington, D.C., Washington Institute for Values in Public Policy, 1984, pp. 12-13.
29. 1982թ. օգոստոսի 23-ին գտնարվեց Լիբանանի խորհրդարանի արտահերթ միտ, որում երկրի մախազահ ջնտրվեց Բաշիր ժմայելը, որը սակայն մախազահի պաշտոնը դիտ չտանձնեած սելաթեմերի 14-ին, պաշտոնի հետևանքով ազանվեց: Մեղեղների 21-ին երկրի նոր մախազահ ջնտրվեց Բաշիր ժմայելի երայր Ամին ժմայելը: Այս մասին մատրաման տն՛ս Thomas L. Friedman, *From Beirut to Jerusalem*, Anchor Book, USA, 1995, p.177, Tracy Chamoun, *Au Nom du Père*, Paris, 1992, p.76.
30. Augustus R. Norton, "Lebanon's Old Politics Must Yield to the New", *New York Times*, January, 3, 1984.
31. Lally Weymouth, "What the Shias Want in Bloody Lebanon", *Los Angeles Times*, November 13, 1983, p. 2.
32. 1978թ. օգոստոսի 25-ին Մուսա ա-Սադրը ժամանեց Լիբնա: Աս-Սադրի խորհրդավոթ անհետապառնը տեղի ունեցավ օգոստոսի 31-ին Տրիպոլի էլտրանդոտ, երբ նա պատրաստվոտ էր Լիբնայի նախազահ Մուամար Կադաֆիի հետ հանդիպմանը: «Ամալի» ղեկավարի անհետապոտնից հետո Մուամար Կադաֆին հայտարարեց, որ աս-Սադրը Լիբնայի տարածքը լրել էր խաղական ավիաուղիների օդանավով, որը մեկնոտ էր Հոտ: Նրա խորհրդավոր անհետապոտման վերաբերյալ ասոջ քաչվեցին մի քանի վարկածներ, տակայն «Ամալի» ղեկավարները մաոնոտմ ակնարկոտ էին, որ Մուամար Կադաֆին որոշակի աոնչոտյոտ ուներ աս-Սադրի խոթերգավոր անհետապոտման հետ: Այդ մեղաղրանքները, սակայն, որևէ կերպ չհաստատվեցին: Աս-Սադրի անհետապոտնից հետո շիա որոջ ղեկավաթմեր պնդոտ էին, որ նա կենդանի է, ինչի արղոտնրոտ աս-Սադրը դասվեց շիակաոտրյան մեց լայնորեն տարաոմված «րողարկված իմաննեթի» շարքին: Այս մասին մանրամասն տն՛ս Ն. Հովհաննիսյան, Իրան, Այաթոլլահ Խոմենիի դարաչրղանը, Երևան, 2004, էջ 15; Fouad Ajami, *The Vanished Imam Musa al Sadr and the Shia of Lebanon*, Cornell University, p. 180; Augustus R. Norton, *Shi'ism and Social Protest in Lebanon*, London, 1986, p. 169.
33. Augustus R. Norton, "Making Enemies in South Lebanon: Harakat Amal, the IDF and South Lebanon", *Middle East Insight*, Washington, D. C., No. 3, January-February, 1984, p. 19.
34. Anne Mougneres "Le Hizbollah Libanais: Contribution à l'Etude d'un Mouvement Islamique", Paris, 1994, p. 24.
35. 1979թ. փետրվարի հեղափոխոտյոտնից է շահի տապալոտնից հետո Իրանը հոչակեց «խղամական հեղափոխոտյան արտահանման» կարգախոտը: Հիական մաչրահիդականներին արակղոտրոտն ցոլյց տալով Իրանը փոթոտմ էր իր գաղափարական աղթեղոտրոտներ տարածել Լիբնամանոտ ողջ շիա համայնքի վրա:
36. Hameh Hizar A., *Islamism in Lebanon*, *Middle East Review*, September, 1997.
37. Դեոեո 1960-ականներին ան-Նազաֆոտմ (Իրաք) տեղղմեց շիա ոսանողների մի խմբակ, որի անղամները հետազալոտմ կազմավորեցին

«աղ-Ղ-առա» («Կղ») կուսակցությունը, որում ներգրավված էին նաև «Հիլարյալի» ապագա ղեկավարները՝ Մուհամմեդ Հուսեյն Ֆադլալլահը, Թուֆեյխին և Կուրամին: 1980-ականների սկզբին նրանք փորձում էր ինքնուրույն կազմակերպել հարավային Լիբանանում իսրայելյան ներկայության դեմ պայքարը:

38. Семеновых В., "Хезболлах", Азия и Африка сегодня, М., 1989, No. 1.
39. Լիբանանում անվտանգության ապահովման նպատակով 1982թ. օգոստոսի 21-ին Լիբանան արտարկեցին միջազգային խաղաղասույզի ուժեր՝ ամերիկյան, իրանական, իտալական և անգլիական զորամիավորումներ, որոնք 1984թ. փետրվարին մասնակիորեն դուրս քիշվեցին Լիբանանից:
40. Elizabeth Picard, *The Lebanese Shi'is and Political Violence*, Geneva: Unites Nations Research Institute for Social Development, 1993, pp. 34-35.
41. Elizabeth Picard, *Lebanon. A Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, New York, London, 1993, p. 127.
42. Augustus R. Norton, *Shi'ism and Social Protest in Lebanon*, London, 1986, p. 172.
43. Ալեքսան շիական կրոնական օրացույցի գլխավոր անասրիվն է՝ շիա ինամ աղ-Հուսեյն իրն Ալիի նահապետական հիշատակության օրը (ավելի հայտնի է «Կախուսեյ-Ֆախսեյ» անվամբ), որը սպանվել է 680թ. հոկտեմբերի 10-ին: Սովորաբար այդ օրը կազմակերպվում են բազմամարդ բաժնորսներ, որոնց ընթացքում բախորի մասնակիցներն իրենք իրենց մոտրակում են, իսկ ավելի մոլեռանդ հավատացյալներն անգամ իրենց զանախորում են դանակներով և այլ սուր զործիքներով:
44. Մուֆթի Շամս աղ-Ղիմի կողմից Daily Report, Middle East & Africa, March 5, 1985, p. 62.
45. Augustus R. Norton, *Shi'ism and Social Protest in Lebanon*, p. 175.
46. Augustus R. Norton, *External Intervention and the Politics of Lebanon*, Washington, D. C., Washington Institute for Values in Public Policy, 1984, pp. 13-14.
47. Tracy Chaston, *Au Nom du Père*, Paris, 1992, p. 121.
48. Juan R. L. Cole and Nikki R. Keddie, *Shi'ism and Social Protest*, London, 1986, p. 149-150.
49. Helens Cobban, *The Growth of Shi'i Power in Lebanon and Its Implications for the Future*, p. 152.
50. Նույն տեղում:
51. *Арабский мир, Три десятилетия независимого пазвития*, М., 1990, с. 91.
52. Шевченко Н. С., Ливанская "Хезболлах" и ее роль на Ближнем Востоке, Востокведный сборник, Выпуск 4, Институт изучения Ираакля и Ближнего Востока, М., 2002, с. 345.
53. Նույն տեղում:
54. 1982թ. Լիբանան իսրայելյան ներխուժմանը հետևած զարկացումների արդյունքում ՊՍԿ-ն իր ռազմական և քաղաքական կառույցներով մինչև 1982թ. սեպտեմբերի 1-ը դուրս քիշվեց Լիբանանի տարածքից:
55. Elizabeth Picard, *Lebanon. A Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, New York, London, 1993, p. 128.

56. «Իսլա Կաճախի» տեղադր տե՛ս **أخبار «إس-ل-لبنان»**, Բեյրութ, 16.02.1985;
www hizballa.org
57. Նույն տեղում:
58. Шевченко Н. С., Ливанская "Хезболлах" и ее роль на Ближнем Востоке, Востокведный сборник, Выпуск 4, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, М., 2002, с. 342.
59. Նույն տեղում:
60. www hizballa.org
61. <http://www.ict.org.il>
62. Տախթի համաձայնագրի տեղադր տե՛ս <http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/proche-orient/region-liban>
63. «Արար», Թիֆլիս, 07.08.2000.

АНУШ ОГАНЕСЯН

К ОЦЕНКЕ ИСТОРИОГРАФИИ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ ИДЕОЛОГИИ ТУРЕЦКОГО НАЦИОНАЛИЗМА.

В последние десятилетия востоковедная историография отметила "азрыш" числа публикаций, посвященных исследованию природы, сущности, форм, типов и характера эволюции национализма в странах Востока¹. В этом контексте примечательно появление целого ряда исследований, рассматривающих проблемы возникновения, развития, характера и сущности турецкого национализма (тюркизма и пантюркизма)².

Не преследуя цель дать общую оценку отдельным работам, нам бы хотелось остановиться на некоторых концептуальных положениях разработок по данной теме, которые, как нам кажется, нуждаются в уточнении, пересмотре или даже переосмыслении. Это тем более важно, что многие из них, войдя в научный оборот, приобрели характер неких стереотипов, своего рода "историографических клише".

Известно, что на развитие общественно-политической мысли в Турции в конце XIX- начале XX вв. большое влияние оказали идеи Гердера, Фихте, Ницше, Трайчке, а также взгляды таких социологов, как Дюркгейм, Лебон, Ренан и др. Определенную роль в формировании идеологии тюркизма сыграло также германо-турецкое сближение. Гиперболизируя значение внешних факторов, ряд авторов (У.Хейд, Б.Люис, К.Карпат, Д.Кашнер, Ф.Башгиль и др.)³ проводят мысль о том, что национализм был заимствован турками у европейцев. Б.Люис, например, считает, что национализм (качественно иное явление в отличие от патриотизма, существовавшего, скажем, в Англии и Франции) зародился в Центральной Европе, где жили немцы, чехи, словаки, поляки, но не было Германии, Чехословакии или Польши. Была общность языка, культуры, но не было юридически оформленной территориальной общности. Вместо идей западноевропейского патриотизма возникали и развивались идеи национализма. Такая идея национального единства, продолжает далее Б.Люис,

быстро проникла в Османскую империю с ее многонациональным составом. Последними, кто воспринял такие идеи национального и культурного единства, были турки, занимавшие господствующее положение в Османской империи. Медленно, под влиянием Запада, пишет Б.Люнс, турки стали ощущать свою общность как нации в османском государстве и исламском мире⁴.

Подобные концепции связаны с тем, что западные историки рассматривают развитие стран Востока как "переход от традиционного общества к современному" или как процесс вестернизации (модернизации)⁵. Национализм, таким образом, "механически перенимается" восточным обществом как необходимый компонент вестернизации. Подобная трактовка явлений не учитывает глубинных, социально-экономических процессов, происходивших в Турции, не связывается со вступлением ее на буржуазный путь развития. Эволюция Османской империи следовала собственной логике, и именно внутреннее развитие сделало османское общество восприимчивым к внешним влияниям. Достаточно подробно эти процессы освещались в свое время в советской тюркологической литературе⁶. Однако нам кажется, что вряд ли оправдано рассмотрение национализма в начальной его стадии как чисто буржуазного явления, ибо сами авторы (Ю.А.Петросян, Э.Ю.Гасанова) неоднократно справедливо подчеркивают слабость именно турецкой национальной буржуазии в старне⁷. В начальной стадии формирования национализма очевидна его связь и с восточным просветительством, и с традиционным этактистским, а также исламским реформаторством, так называемым "антифоринизмом", характерными и для феодального общества. С нашей точки зрения, здесь необходимо более детальное изучение механизмов проникновения и дальнейшей трансформации западных идей в традиционных обществах Востока, в частности, в Османской империи⁸.

Еще одним распространенным стереотипом в изучении проблем национализма (тюркизма и пантюркизма) является тот, что он возник среди тюркоязычных меньшинств России как ответ на панславизм, и лишь потом был ввезен в Турцию⁹. "Пантюркизм — продукт российской действительности и, если в центре Турции — Стамбуле — он нашел себе сторонников и покровителей, то это было в результате многолетней борьбы российских и турецких пантюркистов за преодоление "османства", который был по существу основан на отрицании родства османских турок с российскими тюрко-татарами, несмотря на общность религии и очевидное сходство языков"¹⁰.

Американский автор Чарльз Хостлер отмечает следующее: "В результате эмиграции тюркотатарских лидеров из России, подавления либерализма в России после 1907г. и приближении войны 1914-1918

гг. центр тяжести пантюркизма переместился из России в Турцию¹¹. Ниязи Беркес, говоря о пантюркизме и пантуранизме, пишет, что "два последних течения возникли вне Турции: одно в России, другое — в Венгрии" и что пантюркизм был направлен "против царского управления" а пантуранизм — "против панславизма"¹². Действительно, после поражения революции 1905 г., в период столыпинских реформ некоторые видные буржуазные националисты царской России тюркского происхождения эмигрировали в Турцию (Ю.Акчура, А.Агаев, А.Гусейнаде, И.Гаспринский и др.), став там видными идеологами пантюркизма. На наш взгляд, правильнее искать корни националистических пантений любой нации на местной почве. Националистические идеи существовали и в царской России среди буржуазных кругов тюркоязычных народов, но в Турции они развились на своей собственной почве и именно здесь окончательно оформились. Очевидно, что для выяснения взаимозависимости и взаимовлияния "российского" и "турецкого" тюркизма необходимы комплексные исследования указанных идеологических процессов для обеих этих стран. Попыткой такого рода является изданная в США книга С.Зенковского "Пантюркизм и ислам в России"¹³. Прослеживая в целом процессы национального развития у тюркоязычных народов России с середины XIX в. С.Зенковский справедливо отмечает разницу в уровнях самосознания, скажем, у крымских татар, волжских татар, народов средней Азии. В целом у всех этих народов, как пишет американский автор, форма национального самосознания выражалась главным образом в виде приверженности исламу вплоть до первой четверти XX в. Когда в 1905-1906 гг. тюрко-татарские лидеры в России организовали свои конгрессы, во всех документах фигурировали слова "мусульмане", а не турки. Даже проведенный в 1917 г. в России съезд назывался Первым всероссийским съездом мусульман, а скажем, басмаческое движение проходило не под национальными, а под религиозными панисламистскими лозунгами, как борьба с "неверными" и "безбожниками". И только после советизации, принесшей значительную секуляризацию общественной жизни, по мнению С.Зенковского, у этих народов стало выкристаллизовываться собственно национальное, а не исламское сознание. Однако, на наш взгляд, надо учесть, что там, где зарождалась местная буржуазия, как например среди крымских, волжских или кавказских татар, этот процесс проходил значительно раньше и быстрее. Так что здесь необходима четкая дифференциация. Как уже отмечалось выше, выходцы из России стали видными идеологами пантюркизма.

В Османской империи к началу XX века сформировались две идейно-политические доктрины: османнизм и исламизм, причем обе

выражались в виде реакционных пантечений. В планах и османистов, и исламистов туркам отводилась главенствующая роль: в паносманизме — это объединение всех подданных Османской империи при господствующем положении турок, в панисламизме — объединение всех мусульман под эгидой все того же турецкого султана-халифа. Израильский востоковед Уриел Хейд совершенно справедливо отмечает, что практически идеи исламизма стали ширмой для отуречивания государства¹⁴. Надо подчеркнуть, что в советской литературе существовали две по сути противоположные точки зрения на природу османизма¹⁵. И.Л.Фадеева пыталась представить османизм как доктрину "равенства и братства". Мы склонны разделить мнение Р.А.Сафратяна о том, что программа "османизации полиэтнического населения Османской империи... была направлена на ассимиляцию нетурецких народов... положения об уравнении в правах мусульман и немусульман... представляли собой лишь ширму для затенения ее главной цели"¹⁶. Таким образом, ростки зарождавшегося тюркизма проявлялись в различных идейных течениях в Османской империи¹⁷. Выходя из России, многие из которых получили образование в Петербурге, Париже, Женеве и других научных центрах Европы, эмигрировав в Турцию, принесли с собой, конечно же, целый спектр программ российских националистов. В результате этих идей, основной из которых являлся тюркизм, а также дальнейшей его политизации именно в Турции родились доктрины пантюркизма и пантуранизма. Эти доктрины стали усиленно пропагандироваться среди тюркоязычного населения России. Программа пантюркистов, как пишет С.Зенковский, должна была осуществляться в три этапа. Прежде всего османские турки должны были укрепить свои позиции внутри империи и отуречить национальные меньшинства, затем должен был начаться пантюркистский период, когда ближайшие соплеменники османских турок — хавказские татары (азербайджанцы) должны были войти в состав турецкого государства. На третьем этапе под сенью турецкого государства должны были собраться все тюркоязычные и "туранские" народы Азии¹⁸. Основные положения пантюркизма были сформулированы в целостном виде Зией Гекальпом¹⁹.

Для объяснения сущности и характера тюркизма многие советские авторы (А.Ф.Миллер, Э.Ю.Гасанова, Д.Е.Еремеев, А.А.Колесников) обращались к известному ленинскому определению о дающей природу национализма угнетенной нации. Подобная посылка совсем не верна, поскольку она не учитывает специфической особенности Турции, зависевшей, в какой-то степени, от великих держав, но одновременно являвшейся империей, угнетательницей других народов. Для пояснения этой мысли считаем целесообразным

привести несколько аргументов из обмена мнениями по упомянутой статье А.Д.Литмана²². А.Д.Литман подразделяет национализм на четыре типа: "По политическому признаку национализм делится на четыре типа: на национализм угнетающей нации (ныне ему соответствует национализм империалистической буржуазии), национализм угнетенных и развивающихся наций, национализм большой (или господствующей нации в различных типах многонациональных националистических государств) и национализм маленькой (или местный национализм)"²¹. Выходит, что А.Д.Литман признает два основания для деления национализма. Одно для разграничения национализма на первые два типа и какое-то другое — на два последних. Но разве национализм угнетающих наций (по классификации автора — I тип) чем-то отличается от национализма больших господствующих наций (II тип), а национализм угнетенных (III тип), в свою очередь, от национализма малых наций (IV тип)? — задает резонный вопрос А.Д.Литману его оппонент М.В.Иордан²². Очевидно, утверждает М.В.Иордан, что национализм по политическому признаку следует делить на два основных типа. Приводимое ниже высказывание В.И.Ленина, на которого ссылались все советские авторы, не оставляет на этот счет никаких сомнений. Критикуя абстрактную постановку вопроса о национализме, В.И.Ленин писал, что необходимо отличать национализм нации угнетающей и национализм нации угнетенной, национализм большой нации и национализм нации маленькой. И далее, что для нас очень важно: "По отношению ко второму национализму почти всегда в исторической практике мы, националы большой нации, оказываемся виноватыми в бесконечном количестве насилия". По отношению к какому это второму? Ясно, что по отношению к национализму малых угнетенных наций. Следовательно, есть и первый. И им является национализм больших угнетающих наций, заключает М.В.Иордан. "Национализм больших и национализм угнетающих наций — это не два разных национализма, а один и тот же угнетательский национализм великодержавных наций. Соответственно, национализм малых и национализм угнетенных наций — это не два отличных друг от друга национализма, а один и тот же национализм наций, задавленных национально-колониальным гнетом, национализм подчиненных, зависимых, неполноправных наций"²³. Таким образом, понятно, что обращение к ленинскому определению о двойственной природе национализма угнетенной нации (в отношении турецкого национализма, национализма угнетающей нации) совершенно неоправдано.

Неправомерной представляется нам такая точка зрения, согласно которой туркизм в начале своего возникновения характеризуется как лишь "литературный", "культурный" (К.Карпат), "прогрессив-

ный" и только в процессе дальнейшей своей эволюции приобретший черты реакционного пантечения. Дело в том, что тюркизм с самого начала содержал в себе характерную особенность — двойственность, сочетание "интраверсивности" и "экстраверсивности". Как пишет Э.Ю.Гасанова, "тюркизм не был однозначным явлением и выступал с самого начала в двойном облике"²⁴. Одно его лицо было обращено как бы внутрь страны, а другое — к различным по своему происхождению и связанным лишь языковым родством народам, носило отпечаток великодержавной идеологии пантюркизма-пантуранизма²⁵. Отсюда проистекает трудность определения грани между тюркизмом и пантюркизмом, на которую ссылаются многие исследователи. В другой своей работе Э.Ю.Гасанова, например, констатирует, что "в действительности идеология турецкого буржуазного национализма — тюркизм с самого начала проявлялась не в чистом виде, а с большой примесью пантюркизма" и была настолько насыщена "пантюркистскими идеями, что порой очень трудно определить грань между тюркизмом и пантюркизмом"²⁶. Как нам кажется, эта трудность проистекает из упрощенной трактовки определения о двойственной природе национализма²⁷.

Другая сложность, обусловленная вышеуказанным концептуальным положением, заключается в следующем: по мнению ряда историков (А.Ф.Миллер, Д.Е.Еремеев, Э.Ю.Гасанова) "кемалисты в дальнейшей своей борьбе за спасение Турции стали опираться на идеологию буржуазного национализма, очищенного от пантюркистских наслоений"²⁸. А.Ф.Миллер пишет, что "Ататюрк впервые в истории турецкой общественной мысли четко отделил турецкий национализм — *тюркизм* (А.О.) не только от общеосманского или обшечемусульманского квазинационализма "новых османов", но и от пантюркизма младотурок..."²⁹. Позже в советскую историографию ввели термин "кемалистский национализм" (Э.Ю.Гасанова). "Иногда имеет место попытка подмены кемалистского национализма *тюркизмом* (А.О.) и даже пантюркизмом, нашедшая отражение в работе ряда западных авторов"³⁰. (Как мы видели выше, не только западных, но и советских). Попытка представить кемалистский национализм в качестве "очищенного" тюркизма недооценивает, как нам кажется, генетическую преобладающую связь идеологии кемалистов и младотурок³¹ не только в теории, но и в практике, беря за основу лишь их декларативные заявления. Например, Э.Ю.Гасанова пишет, что выступление Мустафы Кемали с трибуны Великого национального собрания Турции в декабре 1921 г., в котором он критиковал пантюркизм и панисламизм³² означало официальный отказ турецкой национальной буржуазии от этих идеологий³³. Правда, она же заме-

чает, что "Кемаль Ататюрк не всегда был последователен в осуждении пантюркизма. Впоследствии он попустительствовал деятельности ряда лиц, в чьих *статьях и книгах* (и только? — А.О.) пропагандировалась эта реакционная идеология"²⁴. К сожалению, мягким словом "попустительство" названо не только ущемление прав национальных меньшинств Турции — греков, курдов, армян и др., но резня армян и греков, прямая агрессия в Закавказье уже в кемалистский период²⁵. Упрощенная трактовка кемализма (как "очищенного" тюркизма) не объясняет, с нашей точки зрения, живучесть и возрождаемость пантюркистских идей в Турции уже после создания национального государства, вплоть до наших дней.

Таким образом, как видим, необходимо дальнейшее изучение проблем турецкой общественно-политической мысли, а также переосмысление некоторых устоявшихся концепций в этой области. Это поможет полнее охарактеризовать идейные процессы, происходившие в Турции в прошлом и, возможно, будет способствовать их пониманию в настоящее время.

ANUSH HOVHANNISYAN

THE ESTIMATION OF THE HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEMS OF THE NATIONALISTIC IDEOLOGY IN TURKEY.

Quite a number of works published within the last decades both in this country and abroad have been dedicated to exploring the issues of the origination of the Turkish bourgeois-nationalistic ideology. The conceptual statements advanced in these research works need to be specified, revised and even reappraised. This is extremely important since many of these statements having been introduced into the scholarly circulation became a sort of "historiographic stereotypes". Their revision will enable a fuller and more multi-lateral characterization of the ideological currents in the present-day Turkey.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См.: А.Д.Литман, Об определении понятия и классификации типов национализма в развивающихся странах (к постановке вопроса) (Народы Азии и Африки, 1973, №1, с.37-49); Обмен мнениями по статье Литмана А.Д. (Народы Азии и Африки, 1975, №1, с.44-68); Современный национализм и общественное развитие зарубежного Востока, М., 1978; Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока, М., 1986; З.И.Левин, Ислам и национализм в странах зарубежного Востока, М., 1988; Nationalism in the Middle East, New York, 1952; Expectant Peoples. Nationalism and Development, New York, 1963; A.Bireau, Vocabulaire pratique des

- sciences sociales, Paris, 1966; K.B.Minoque, Nationalism London, 1967; Nationalism in Asia and Africa, New York, 1970; С.Р.Писцолли, The Advent of Ideology in the Islamic Middle East (Studia Islamica, № 55, 1982).
2. См.: Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX- начало XX вв.) [Очерки по истории общественной мысли народов Востока (раздел: Турция), М., 1973]; Э.Ю.Гасанова, Общественная мысль в Турции в период буржуазной революции 1908 г. (Современная философская и социологическая мысль стран Востока, М., 1965, с.216-241); вк же, Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914гг.), Баку, 1966; Д.Е.Еремеев, Особенности образования турецкой нации (Советская этнография, 1969, №5, с.57-67); И.Л.Фадеева, Ислам и тенденции национализма и идеологии османского общества второй половины XIX в. (Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока, М., 1986, с.140-153); Lewis V. Tomas, Nationalism in Turkey (Nationalism in the Middle East. The Middle East Institute, Washington, 1952); F.Tachau, The Face of Turkish Nationalism (The Middle East Journal, vol. n3, 1959, '3); Ziya Gökalp, The Principles of Turkism, Leiden, 1968; B.Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London, 1962; N.Berkes, The Development of Secularism in Turkey, Montreal, 1961; K.Karpat, Turkey's Politics in the Transition to a Multy-Party System, New-Jersey, 1959; D.Kushner, The Rise of Turkish Nationalism (1878-1908), London, 1977; Eric Yan Zürcher, The Role of Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926), Leiden, 1984; F.Gergeon, Aux origines du nationalisme turc, Paris, 1980; J.M.Landau, Pan-Turkism in Turkey. A Study in Irredentism, Leiden, 1981; C.Kudret, Ziya Gökalp, Ankara, 1963; M.E.Erişirgil, Türkçülük devri, milliyetçilik devri, insanlık devri, Ankara, 1958; I.Kafesoğlu, Türk milliyetçiliğinin meseleleri, Ankara, 1966.
 3. U.Heyd, Foundations of Turkish Nationalism. London, 1950; B.Lewis указ. соч., K.Karpat, указ. соч., F.Basgil, Türk milliyetçiliğini doğuşu, mânası, gayesi ve vaziflari. II TT Kongresi, İstanbul, 1937, Kongrenin çalışmalarını, kongreyesunulan tebliğler, İstanbul, 1943; Kinross, Atatürk. A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey, New York, 1965.
 4. B.Lewis, указ. соч., с.337.
 5. См.: М.Н.Тодорова, Европизация Османской империи (постановка проблемы и ее освещение в современной западной и турецкой историографии) (Народы Азии и Африки, 1977, №2, с.204-211).
 6. См.: Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX- начало XX вв.).
 7. См.: Ю.А.Петросян, Турция (Зарождение идеологии национально-освободительного движения), М., 1973, с.19; Э.Ю.Гасанова, Общественная мысль в Турции в период буржуазной революции 1908 г. (Современная философская и социологическая мысль стран Востока), М., 1965, с.221; на это обратил внимание Б.С.Ерасов, Проблемы исследования идеологии народов Востока в новое время (Народы Азии

- и Африки, 1975, №1, с.108-121); О.Г. Инджикян, *Буржуазия Османской империи*, Ереван, 1977.
8. Об этом говорилось также в докладе И.Е.Петросян — Реформаторское движение в Османской империи в XIX веке: Традиции и новации (Туркологическая конференция "Проблемы истории Ближнего Востока (Османская империя) на рубеже XIX-XX вв.", Ереван, 21-23 мая 1986 г.
 9. А.Аршаруни, Х.Габидуллин, *Очерки панисламизма и пантюркизма в России*, М., 1931; С.W.Hostler, *Turkism and the Soviet*, London, 1957; N.Berkes, указ. соч.
 10. А.Аршаруни, Х.Габидуллин, указ. соч., с.13.
 11. С.W.Hostler, указ. соч., с.137.
 12. Н.Беркес, указ. соч., с.334, сноска 11.
 13. S.A.Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, Massachusetts, USA, 1960.
 14. U.Heyd, указ. соч., с.73.
 15. И.Л.Фадееса, *Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм)*, М., 1985; Р.А.Сафрастян, *Доктрина османизма в политической жизни Османской империи*, Ереван, 1985.
 16. Р.А.Сафрастян, указ. соч., с.47.
 17. См.: А.Р.Оганесян, *К вопросу о формировании буржуазно-националистического направления в турецкой историографии (Тезисы XIII республиканской научной сессии молодых востоковедов, Ереван, 1987, с.29-30)*.
 18. S.Zenkovsky, указ. соч., с.111.
 19. Ziya Gökalp, *Türkçülükün esaslar*, Istanbul, 1958.
 20. А.Д.Литман, указ. соч.
 21. Там же, с.39.
 22. М.В.Иордан, *О своеобразии национализма в странах "третьего мира"*, (Народы Азии и Африки, 1975, №1, с.49-50).
 23. М.В.Иордан, указ. соч., с.50.
 24. Э.Ю.Гасанова, *Об идеологических основах кемализма и их современном толковании в Турции (Народы Азии и Африки, 1968, №3, с.17)*.
 25. Там же.
 26. Э.Ю.Гасанова, *Общественная мысль в Турции...*, с.233.
 27. Кстати, некоторые западные исследователи характеризуя турецкий национализм, употребляют термин "conqueror complex" ("комплекс завоевателя" — *The Ottoman State and its Place in World History*, Leiden, 1974).
 28. Э.Ю.Гасанова, *Общественная мысль в Турции...*, с.236.
 29. А.Ф.Миллер, *Формирование политических взглядов Кемала Ататюрка (К 25-летию со дня его смерти)*, (Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории, М., 1983, с.110).
 30. Э.Ю.Гасанова, *Об идеологии национально-освободительного движения в Турции и роли Ататюрка в ее развитии (Турция) (история и современность)*, М., 1988, с.166.

31. См.: Erik Yan Zürcher, указ соч.
32. Atatürk'ün söyüş ve düşünceleri, İstanbul, 1945, s.193-194.
33. Э.Ю.Гасанова, Идеология буржуазного национализма..., с.146.
34. Там же, с.148.
35. См. об этом: Е.К.Саркисян, Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы Первой мировой войны, Ереван, 1962, с.317-420; Р.Саакян, Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918-1923 гг., Ереван, 1986; Дж.Киракосян, Младотурки перед судом истории, Ереван, 1986, с.292-347.

ՆՐԿՈՒԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԹ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԵՐՁԱՆՈՒՄ

Արարա-թուրքական հարաբերությաննեղը Մերձավոր Արևելքի նորագույն շրջանի ամենարայոլ ոլորտներից մեկն են: Դա ունի իր պատճառները՝ ինչպես պատմական, այնպես էլ արդիական՝ քաղաքական, այդ թվում և աշխարհաքաղաքական-ժափալապաշտական, տնտեսական, կրոնական և այլն:

Արարները մոտ 400 տարի՝ 1516-1918թթ., եղել են Օսմանյան կայսրության կազմում, որն անջնջելի հետք է թողել թե՛ արարների, և թե՛ թուրքերի պատմական հիշողության մեջ: Արարները հիամայի հիշում են յորսդարյա թուրքական գուլումի պատմական ժամանակահատվածը և իրավացիորեն թուրքական տիրապետությանը մեղադրում արարների սոցիալ-տնտեսական և մշակութային-գիտական ճեղքման գործընթացի մեջ: Նրանց հիշողության մեջ դեռևս թաղմ են Դամասկոսում, Բեյրութում, Երուսաղեմում և Ալեյում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կառավարողների կանգնեցրած կախաղանները, որոնց վրա ճոճվում էին արարական ազգային-ազատագրական՝ հակաթուրքական պայքարի քաղաքային առաջնորդների դիակները: Արար ժողովուրդը չի մոռացել դա և չի մերել երխորութրական առաջնորդներ Ռալիսթին, Էմվերին և Ջեմալին, այն նույն դախններին, որոնք կազմակերպեցին հայոց ցեղասպանությունը՝ արմենոցիդը, այդ նույն ժամանակաշրջանում¹:

Արարների վրա Օսմանյան յորսդարյա տիրապետությունը խոր հետք է թողել մաս թուրքերի պատմական հիշողության մեջ: Նրանք չեն մոռացել նրանց համար այդ “նրանելի” պատմական ժամանակահատվածը, երբ նրանք տեղ ու տնօրին էին արարական աշխարհում, որը կորցնելով, Թուրքիան դադարեց Օսմանյան կայսրություն լինելուց և վերածվեց Փոքր Ասիայի տարածքում կազմավորված Թուրքական հանրապետության: Եվ այդ պատմական հիշողությունը ստեղծ-ստեղծ դրուողվում է թուրքական կառավարող շրջանակների մոտ, մամալանդ տա-

բանաշրջանում քաղաքական լարվածության կամ ճգնաժամի առաջացման ժամանակ: Մյուս կողմից, երկարամյա տիրապետությունը արարների վրա թողքերի մտտ առաջացրել է որոշակի հազերանական քարոզույթ: Երանք վարժվել են արարների վրա ավանդաբար նայել վերևից, մեծ դժվարությամբ են համակերպվում թողքերի արարների հետ իրավահավասարության հիմնադրույթին, շատ հաճախ կրկին հավակնում են նյութից դիտել իրենց ենթակա մի ժողովուրդ, որն ապրում է նախկինում "իրենց պատկանած" տարածքներում, և այլն:

Այս աչա հողի վրա թուրքական իշխանությունները, հետապնդելով իրենց ծավալապաշտական մտատակները, պարբերաբար հանդես են գալիս արարական երկրների մկատմամբ տարածքային հավակնություններով և պահանջներով:

Թուրքիան և նրա նոր ղեկավարները՝ Մուստաֆա Քեմալը և նրա հետևորդներ համարվող քեմալականները, արարական երկրների մկատմամբ տերիտորիալ պահանջներով հանդես եկան արդեն 1919-1920թթ., չնայած այն հանգամանքին, որ Օսմանյան կայսրությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գլխովին քախջախվեց, կրեց խայտառակ պարտություն և անհետացավ պատմության թատերաբեմից, որն արձանագրվել էր առաջին միջազգային պաշտոնական դիվանագիտական փաստաթղթում՝ 1918թ. Խկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի զինադադարի վերաբերյալ փաստաթղթում, իսկ այնուհետև 1920թ. Սևրի պայամամագրում: Այդ և հետագա պայմամագրերով (Լոզանի և այլն) վերացվում էր օսմանյան տիրապետությունը արարական երկրներում:

Ինչոք ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, թուրքական ղեկավարությունը, մի կողմից ստորագրում էր համաձայնագրեր ու պայմանագրեր արարական երկրների վրա Թուրքիայի տիրապետությունից երածարվելու վերաբերյալ, իսկ մյուս կողմից, գործադրելով զանազան հնարանքներ, փորձում էր կրկին վերադառնալ արարական աշխարհ՝ որպես նրա տիրակալ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից շատ յանցած, բավականին լարված հարաբերություններ ստեղծվեցին երեկվա դաշնակիցների արարների և անգլիացիների ու ֆրանսիացիների միջև: Արարները, որոնք ապստամբվել էին օսմանյան տիրապետության դեմ 1916թ. հունիսին Հիջազի կառավարիչ Հուսեյնի գլխավորությամբ, և մեծ ավանդներ ունեցել օսմանյան բանակների քախջախման ու անգլո-ֆրանսիական ուժերի հաղթանակի գործում, պատերազմի ավարտից հետո յտացան այն, ինչ նրանց խոստացել էին Անգլիան և Ֆրանսիան, հատկապես անկախության հարցում: Դա, քնակամաբար, առաջացրեց արարների խորը դժգոհությունը: Հուսեյնի և Անգլիայի, հատկապես Ֆրանսիայի միջև հարաբերությունները բավականին սրվեցին:

Այդ իրադրությունից փորձեցին օգտվել Մուստաֆա Քեմալը և Թուրքիայի մյուս պետական ու ռազմական գործիչները: Նրանք դեռևս չէին կրածարվել բուրժուական մեծապետական խմբի իսլամատական ծրագրերից և փայլապաշտ էին Օսմանյան կայսրության սանճանները, եթե ոչ ամբողջաբանս, ապա զո՞նք մասամբ վերականգնելու ծրագրեր: Այդ ծրագրերի մեջ նրանք առանձնահատուկ տեղ էին հատկացնում Անգլո-կովկասի և Արարական Արևելքի երկրների գրավմանը:

Քեմալական գործակալները լայն գործունեություն էին ծավալել Սիրիայում, հատկապես Հալեքում և նրա շրջակա տարածքներում, Դամասկոսում և այլ վայրերում, զրգոելով տեղական արաբ բնակչությանը անգլիացիների ու ֆրանսիացիների դեմ: Նրանց գործունեության համար այդ շրջանում տեղիվել էր որոշ նպաստավոր հող, քանի որ, ինչպես նշվեց, արաբների մոտ խոր գայլոյթ էլ կուտակվել Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեմ, որոնք խաբել էին նրանց անկախության հարցում և ձգտում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել արաբական երկրներում: Արաբ որոշ գործիչներ, հուսանատությունից ու անզորությունից, ելքեմն դիմում էին չմտածված ու անխտեմ քայլերի: Դրանց բվին էին պատկանում Հալեքի մանանգապետ Ջաֆար ալ-Ասկյարին, Յասին ալ-Հաշիմին և ուրիշներ, որոնք մուսլիմ կապեր հաստատեցին ու բանակցությունների մեջ մտան քեմալականների հետ: Նրանք դրանով փորձում էին պատժել իրենց եվրոպական բարեկամներին՝ Անգլիային ու Ֆրանսիային:

Քեմալականները փորձեցին օգտվել այդ հանգամանքից և անգլիացիների ու ֆրանսիացիների դեմ ուղղված արաբների դժգոհությունը ծառայեցնել իրենց շահերին: Դա դարձավ քեմալական գործակալների գործունեության գլխավոր ուղղությունը և նրանց կողմից արաբական երկրներում տարածվող զանազան զրսավոր ու բանավոր կոչերի հիմնական բովանդակությունը: Այդ առումով առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում քեմալականների երկու կոչերը:

Առաջին կոչը, որ 1919թ. հոկտեմբերի 10-ին տպագրվեց Հալեքում, կոչվում էր «Մուստաֆա Քեմալի կոչը սիրիացիներին»: Մուստաֆա Քեմալը կոչ էր անում արաբներին միանալ բուրժերին՝ ընդդեմ եվրոպական պետությունների: Կոչում ներկայացվում էր նաև Եվրոպայի դեմ արաբների ու բուրժերի միավորման հիմքը: Դա կրոնն էր՝ իսլամը: Քեմալը դիմում էր արաբներին որպես նույն կրոնին պատկանող մայր: «Որպես կրոնակից, - ասում էր Քեմալը, - ես աղաչում եմ ձեզ ուշադրություն չդարձնել այն տարածայնությունների վրա, որ ծագել էին մեր միջև և որոնք բաժանեցին մեզ»: Նա ռաջարկում էր վերջ տալ բյուրժուացություններին և զենքն ուղղել դավաճան կուսակցությունների դեմ, որոնք ցանկանում են մեր երկիրը բաժանել: «Եթե դուք չլսեք, - ընդգծում է Քեմալը, - ապա կսփսոսաց: Հույս մի դրեք մեր կրոնի անհավատ քչամահները

խոստումների վրա⁴³։ Մուստաֆա Քեմալը կոչ է անում սիրիացիներին՝
“Նկեր ասցենք որպես կրոնակից եղբայրներ”⁴⁴։

Քեմալը այստեղ, ինչպես ընդունված էր այդ ժամանակ, սիրիացիները
ասելով նկատի ուներ ոչ միայն բուն սիրիացիներին, այլև յիսրահանցիներ-
ին, պաղեստինցիներին և հուդանահանցիներին։

Կոչից պարզ երևում է, որ Քեմալը և քեմալականները չէին ուզում
տեսնել բուրջական լծից ազատագրվելու համար արաբների մղած դա-
յազոր սրայքարի իրական սրատեսուները և, հետևաբար, չէին ընդունում
այդ սրայքարի օրինական լինելը։ Նրանք այդ սրայքարը, այդ քվեում և ա-
րաբական մեծ ապստամբությունն Առաջին համաշխարհային պատե-
րագրի տարիներին, համարում էին բյուրջիմացության արդյունք։ Մյուս
կողմից, քեմալականները արաբների և բուրջերի միավորման հիմք ա-
ռաջարկում էին կրոնը և արաբների ազատագրական սրայքարին
ձգտում էին տալ կյանական քնույր, միամտաբար համոզված լինելով, որ
դա լավագույն լուծումն է արաբներին իրենց կողմը գրավելու և նրանց
վրա իրենց տիրապետությունը վերահաստատելու տեսանկյունից։ Որ
քեմալականները ձգտում էին Սիրիան և արաբական մյուս երկրները
կրկին դնել բուրջական լծի ներքո, ցայտուն կերպով երևում է առաջին
կոչի հետևյալ հատվածից, որտեղ արաբական երկրները դիտվում էին
սրպես թուրքիայի անբաժան մաս։ “Ինչնով սիրիացիներին, Քեմալն ա-
սում է. “Նկեր քոյորս մեր զենքերն ուղղենք դավաճան կուսակցությու-
նների դեմ, որոնք ուզում են մեր երկիրը տրոհել”⁴⁵։

Այս հատվածն աշագրավ է երկու առումով՝ Քեմալի քաղաքականու-
թյունն արաբների նկատմամբ ճիշտ հասկանալու համար։ Նախ, նա ա-
րաբական երկրները և թուրքիոսն համարում է մի երկիր, օգտագործելով
“մեր երկիրը” ձևակերպումը։ Հասկանալի է, որ “մեկ երկիրը” չէր կարող
լինել արաբական, այլ դա բուրջական երկիր էր լինելու։ “Ես թուրքիան
էր, որը, նրանով նոր իրադրությունից, ամենայն հավանականությամբ,
այնու չէր կոչվելու Օսմանյան կայսրության, անգամ ընդհանրապես
կայսրություն։ Նույնիսկ դա կարող էր կոչվել թուրքական հանրապե-
տություն։ Բայց դրանից ոչինչ չէր փոխվում, քանի որ այդ “երկրում” տի-
րապետությի լինելու էր բուրջական տարրը։

Երկրորդ, Քեմալն անընդհատ օգտագործում է “դավաճան կուսակ-
ցություններ” բառակապակցությունը, սլախանջելով զենքն ուղղել նրանց
դեմ։ Չենք կարծում, թե նա նկատի ուներ երիտթուրքերի կուսակցությու-
նը, որն այդ ժամանակ արդեն կրոնի էր մատնված։ Ուստի մնում է են-
թադրել, որ Քեմալը նկատի ուներ արաբական այժմյախ կուսակցու-
թյունները, ինչպես Լամաքքազիան՝ Ապակենտրոնագման կուսակցությու-
նը, “Ալ-Ալլոդ”, “ալ-Նաբարո” և այլն, որոնք մեծ հեղինակություն էին
վայելում արաբական երկրներում, և հող նախապատրաստելին օսման-
յան տիրապետության դեմ արաբական մեծ ապստամբության համար։

Որքան Քեմալի հաջվածի պարզ ուղղված էր արաբական ազգային-հայրենասիրական ուժերի և նրանց կազմակերպությունների դեմ, որոնց դավաճան համարելը մշահակում էր, քե ինչպիսի քաղաքական նպատակներ էին հետապնդում քեմալականները՝ կոչ անելով արաբներին միանալ բուրքերին և իրենց զենքն ուղղել արաբական ազգային-հայրենասիրական ուժերի դեմ, որոնք քաղաքական ասպարեզ էին լքել աշաբական երկրները օսմանայան բանտիցությունից ազատագրելու օգնելով պահանջից:

Արաբական երկրների վրա Թուրքիայի տիրապետությունը վերականգնելու քեմալականների մտադրությունն ավելի հետակ ու դրաշակիորեն է երևում արաբներին ուղղված Քեմալի երկրորդ կոչում: Քեմալն ի լուր այսպե՛րի հայտարարում է. «Մենք ցանկանում ենք, հակառակ Վիստնի սկզբունքների, միացնել այն մասերը (յումա՝ տերիտորիաները - Ն.Հ.), որոնք սրտականում են Թուրքիային»:

Քեմալն առանց այլալուրյան հատակ հայտարարում է, որ արաբական երկրները, Օսմանյան կայսրության այլ տարածքների հետ միասին, պատկանում են Թուրքիային: Իր վերահիշյալ ձևակերպումով նա այդ հարցում այլևս կասկածի տեղ չի թողնում: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ նա ուղղակիորեն հակադրվում է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի դեռևս 1917թ. հուլիսի 14 կետերին, որի 12-րդ կետում արձանագծված էր, որ Օսմանյան կայսրության մասխկին տիրապետությունները, այդ թվում և աշաբական, պետք է ինքնուրույնանան իրավունք ստանան և այլևս չմնան օսմանյան տիրապետության ներքո:

Քեմալականներն այժմ հանդես էին գալիս այդ կարևոր պահանջի դեմ: Այդ պատճառով էլ նրանք, ինչքան էլ որ վտործեցին զուհազայտվել և արաբական ժողովուրդների բարեկամի դիմակ հագնել, միևնույն է, չկարողացան խարել և ապակողմնորոշել արաբներին: Դա եղավ թուրքական ժախջապաշտական ծրագրերի ծախտղման գլխավոր պատճառը:

Իր վճռական մշահակությունն ունեցավ նաև Հիջազի արդեն բազավոր հուլիսված Հուսեյն բազավորի և նրա զինակիցների շատ հատակ և դրաշակի բացասական դիրքորոշումը քեմալականների և նրանց քաղաքական նկրտումների նկատմամբ: Հուսեյնը կտրուկ հանդես եկավ քեմալականների հետ կապեր հաստատելու և բանակցությունների մեջ մտնելու արաբական որոշ գործիչների, հատկապես Հալեբի նախանգապետ Ջաֆար ալ-Ասկարիի փորձերի դեմ: Այդ մասին է վկայում 1919թ. երկրորդ կեսին իր ողորմ՝ Ֆեյսալին, որը տնօրինում էր սիրիական գործերը, ուղարկված նրա հեռագիրը: Հուսեյնը նրան զգուշացնում է. «Հաստատ է, որ մալիլի Հալեբից կուսիս-արևմուտք բանակցություններ են վարում Քեմալ փաշայի հետ: Դու պետք է հասկանաս, քե ինչ կարող է լինել դրա հետևանքը»¹⁰: Նա կարգադրում է Ֆեյսալին հայտնել բոլոր նրանց, ում վերաբերում է, չմոռանալ իր՝ Հուսեյնի, խորհուրդները, և ան-

տեսելով իր ահագանցմեքը, սխալմեք չգործել: Հուսեյնը հայտնում է, որ ինքն այդ մասին մի քանի անգամ մախազգուշացրել է Ջաֆար Ասկյարիին⁹:

Հուսեյնը, Ֆեյսալը և նրանց զինակիցները գլխակցում էին, որ Քեմալի իշխանության տարածումը Սիրիայի և աքարական մյուս երկրների վրա կնշանակեր բարձրական տիրապետության վերականգնում և աքարական երկրների անկախության գաղափարի ու հեռանկարների կործանում: Հասկանալի է, որ նրանք չէին կարող համաձայնվել դրա հետ և շարունակեցին սրայքաթը աքարական երկրների ազատության ու անկախության համար:

Քեմալականների փորձերը, նրանց քարոզչական արշավանքը, իրամի օգտագործումը որպես աքարների ու բարձրի «միափորման» հիմք, ոչ մի արձագանք չգտան աքարների՝ ժողովրդի և քաղաքական առաջնորդների մոտ, և լիակատար ծախողում կրեցին:

* * *

Քեմալական թուրքիայի տերիտորիալ հավակնության հաջորդ նշանակակետը դարձավ Իրաքը, ավելի կոնկրետ՝ Մոսուլի վիլայաթը, որի համար նա սրայքաթում էր 1920-ական թվականներին, ընդհուպ մինչև 1926թ.:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, Անգլիան Ազգերի լիգայից ստացավ Իրաքի կառավարման մանդատը, որն Իրաքում իրագործվեց միանգամայն չորսանտուկ կերպով: Ստեղծվեց Իրաքի բազավորություն, որը, սակայն, գաղությալին կախվածության մեջ էր գտնվում Մեծ Բրիտանիայից: Իրաքն ունեցավ իր բազավորը, կառավարությունը, պաշտամենտը և պետական այլ կառույցներ, սակայն, այնտեղ գործում էր անգլիական գլխավոր կոմիսարը, որին և պատկանում էր վերջին խոսքը: Անգլիական մանդատի ներքո իրաքյան բազավորության վերջնական կազմավորումն ավարտվեց 1921թ. օգոստոսին:

Այս գործընթացն այնքան էլ հեշտ ու խաղաղ չընթացավ: Իրաքի բազավորի թեկնածու Մեծ Բրիտանիան առաջարկում էր Հիջազի բազավորի երրորդ ուղում՝ Ֆեյսալին, որն այքի քնկնող դերակատարում էր ունեցել արաբական մեծ ապստամբության մախապատրաստման և իրականացման գործում և դեկավարել էր արաբական բանակի ռազմական գործադրությունները բարձրի դեմ Սիրիայում: Նա ճանաչված քաղաքական գործիչ էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում արաբական շրջանակներում: Չմայած այդ հանգամանքին, Իրաքի գահին հավակնում էին նաև այլ մարդիկ, որոնց թվում և բարձրական իշխան Բուրիան ադ-Դինը⁹: Անգլիացիներին հաջողվեց ստիպել նրան և մյուս հավակնորդներին համել իրենց թեկնածությունները և Ֆեյսալը մնաց միակ հավակնոր-

ից: Նրա սրաշտոնական թագադրումը կայացավ 1921թ. օգոստոսի 23-ին:

Իրաքի թագավորությունը կազմավորվեց երեք վիլայաթների՝ Բասրայի, Բաղդադի և Մուսուլի, միավորման իմաստով:

Սակայն դրա դեմ իսմաիլյան եկավ քրդերի մեծամասնությունը, որը դեմ էր մահ Ֆեյսալի քեկնածությանը որպես Իրաքի թագավոր: Այդ կապակցությամբ անցակցված հարցման ժամանակ քրդերը կամ դեմ քվեարկեցին Ֆեյսալին, կամ էլ կողմ քվեարկելով՝ արեցին վերապահումներ: Մուսուլում և Էրբիլում քրդերը քվեարկեցին իրենց համար, Սալեյմանիայում քրդերը կաթարվեցին մասնակցել քվեարկությանը, իսկ Կիրկուկում նրանք դեմ քվեարկեցին և պահանջեցին քրդերի համար ստեղծել քրդական կառավարություն: Միաժամանակ Կիրկուկի քրդերը Մուլեյմանիայի հետ միասնաբար դեմ արտահայտվեցին: Ընդհանուր առմամբ քրդերի մեծամասնության դիրքորոշումը Ֆեյսալի հարցում բացասական էր¹⁰: Ինչպես նշում է Զրամսիական պատմաբան Պ. Ռոսիմ, «Քրդերը հայտարարեցին, որ իրենք չեն ենթարկվելու այսբնեթին»¹¹:

Քրդերի դիրքորոշման պատճառով Մուսուլի վիլայաթում ստեղծվեց լարված իրադրություն, սրը 1922թ. վերածվեց ապստամբության: Ղրամսից փորձեց օգտվել քեմալական Թուրքիան: Նրա գործակալները և հատուկ ձեռնարկները որդակի դերակատարում ունեցան քրդական հողումները բռնաբերելու և նրանց արարների դեմ զբաղելու գործում:

Այս կապակցությամբ ամիրստեղծ է ուղարկությունն երավիրել հետևյալ իսնգամանքի վրա:

1920թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրված Սևրի պայմանագրով քրդերին իրավունք էր վերապահվում ստեղծել իրենց պետությունը՝ Եփրատից արևելք և Հայաստանի տահմաններից հարավ ընկած տարածքում: Այդ կապակցությամբ պայմանագրում ասված էր, որ « երե Մուսուլի քրդերը ևս կցանկանան մտնել նոր քրդական պետության կազմի մեջ, սակայն գլխավոր դաշնակիցները չեն առարկի դրա դեմ»¹²: Սևրի պայմանագրի դեմ, ինչպես հայտնի է, իսմաիլյան եկավ Թուրքիան: Ըստ սլամ, նա ոչ միայն ընդհանրապես դեմ էր այդ պայմանագրին, այլև դեմ էր քրդերի իրենց ինքնուրույն պետությունն ունենալու որոշմանը:

Թուրքիան ձգտում էր Մուսուլն անջատել Իրաքից:

Հետապնդելով այդ նպատակները, Թուրքիան ամեն ինչ անում էր, որպեսզի քրդական շրջաններում անհանգիստ իրավիճակ լիներ: Այդ սրտոնառով քրդական շրջաններում հայտնվում էին ոչ միայն քեմալական գործակալներ, այլև բուրջական զինված ջոկատներ: Այդ կանգամանքը մկատի ունենալով, որոշ հետազոտողներ, ինչպես Մ.Մետոն-Վիլյամսը և Է. Մեյնը, այն կարծիքն են արտահայտել, որ քրդերի 1922-

1924թ. ելույթները օտարերկրյա, տվյալ դեպքում բուրժուական միջամտության արդյունք էին:

Իրական ելույթները սկսվեցին 1922թ. գարնանը: 1922թ. մայտի 17-ին բուրժուական կառավարությունը Ռևանդուզ դրպես կայնական կառավարիչ, ուղարկեց իր հավատարիմ գործակալներից մեկին՝ Ռամզի քեյին: «Ես բացահայտ միջամտություն էր Իրաքի ներքին գործերին, որը հնարավոր ելավ իրագործել երկու պատճառով: Եւս, Թուրքիան հաշվի չէր նստում Իրաք պետության ստեղծման փաստի հետ, որը քեկուզ և անգլիական մանդատի ներքո էր գտնվում, այդուհանդերձ, պետություն էր: Եւ չէր հաշտվում այն իրողության հետ, որ Մոսուլի վիլայաթը Իրաքի քաղկացուցիչ մասն էր, և փորձում էր այն դիտել որպես նախկին Օսմանյան կայսրության մի մասը, այն կայսրության, որի իրավահաջորդն էր նա փորձում հանդես գալ: Այդպես ինչպես բացատրել այն փաստը, որ Թուրքիայի կառավարությանն իրեն իրավունք էր վերապահում կառավարիչ նշանակել մեկ այլ պետության տարածքում գտնվող շրջանում:

Նրկերդը, Թուրքիան տեխնիկապես կայսրացավ իրագործել այդ աննախարկել քայլը, քանի որ այդ ժամանակ պետական սահմանների պաշտպանությունը չէր գտնվում այնպիսի բարձրության վրա, ինչպես մեր օրերում է: Եվ դա հնարավորություն էր ստեղծում պետական սահմաններով համեմատաբար ազատ տեղափոխությունների: Ասիսոն առավել քեյուղ էր Իրաքի համար, որը դեռևս յուր էր և զօրք համապատասխան միջոցներից ու հնարավորություններից փակել տակ պսևել իր սահմանները:

Ռամզի քեյը, ժամանելով Ռևանդուզ և ստանձնելով կայնականի պաշտոնը, կապելու հաստատոց քրդական գեղերի հետ և նրանց շրջանում լուրեր տարածեց, թե չուտով Մոսուլ կժամանեն խաչուր բուրժուական զինված ուժեր, «որոնց օգնությամբ Մուլեյմանիան, Կիրկուկը և Էրֆիլը կլսվեն բոխտամացիներից»¹³:

Թուրքիայից ժամանեց և Ռամզի քեյին միացավ նաև մեկ այլ բուրժուական գործիչ՝ Ալի Շահիկը, որն ավելի շատ նայտնի էր Յոզ Դեմիր՝ «Երկաթյա ուս» մականունով: Եւ ժամանեց որպես «ազգային ապստամբության դեկավար»: Յոզ Դեմիրը հայտարարեց, որ նրա զլխավոր նպատակն ամբողջ Մոսուլի վիլայաթի գրավումն է¹⁴:

Բիդլան ապստամբության ժամանակ, բուրժուական զորքերը մեկ անգամ չէ, որ անցնում էին Իրաքի սահմանը և ժամանակում անգլիացիների դեմ ուղղված ռազմական գործադրություններին: 1922թ. օգոստոսին, երբ ապստամբեց քրդական փիժղար ցեղը, բուրժուական զինված ջոկատներն անցան թուրք-իրաքյան սահմանը և միանալով ապստամբ փիժղար ցեղին, ռազմական գործողություններ ծավալեցին անգլիացիների դեմ

Ուանիայի մաս: Անգլիացիները հայտնվեցին ծանր դրության մեջ և նահանջեցին այդ քաղաքից¹⁵:

Մտեղծված ծանր պայմաններում, անգլիական իշխանությունները հարկադրված էին որոշ զիջումներ կատարել քրդերին և վտակել թուրքիայի միջամտության խողովակները: Երեսնց համաձայնությամբ ստեղծվեց քրդական կառավարություն Մուլեյմանիյաում շելխ Մահմուդի գլխավորությամբ: Սակայն վերջինս քնավ ժտալիք չէր կուրորեն հետևել Իրաքում անգլիական իշխանությունների և գլխավոր կոմիսար Պերսի Կոկսի նրամաններին: Եւ իր սեփական խաղն ուներ: 1922թ. նոյեմբերին շելխ Մահմուդն իրեն նայտարարեց "Քրդստանի թագավոր" և փորձեց իր իշխանությունը տարածել Իրաքի քոլոր քրդական շրջանների վրա: Միաժամանակ նա ուղղակի կապեր հաստատեց քեմալականների հետ: Անկարայից շելխ Մահմուդին աջակցեցին բուրջական բանակի երկու սպաներ, որոնք խտտացան նրան օգնել ու աջակցել Մեծ Երկրտանիայի դեմ ուղղված նրա պայքարում¹⁶: Թուրքերն իրենց զուգրերը կենտրոնացրին Չախայից և Ճազիրա ալ-Ումարից մի քանի մղոն հեռավորության վրա: Դա նպաստեց բուրջամետ զադումի կոմիտեների գործունեության ակտիվացմանը Մուսուլի վիլայաթում¹⁷:

Այդ նույն ժամանակ, 1922-1923թթ., դնդիջումներով, ընթանում էր Լոզանի կոնֆերանսը, որի միտոերից մեկի ժամանակ բուրջական պատվիրակության ղեկավար, Մուստաֆա Քեմալի մերձավոր զինակից Իսմեթ փաշան, պահանջեց ամբողջ Մուսուլի վիլայաթը մտցնել Թուրքիայի կազմի մեջ: Անգլիան, հասկանալի է, դեմ էր քեմալականների պահանջին և ամեն կերպ ցանկանում էր Մուսուլի վիլայաթը պահել Իրաքի կազմում՝ ձգտելով Մուսուլի վիլայաթի էյուսիսային տահանները դարձնել Իրաքի էյուսիսային տահանները:

Անգլիան շտապում էր իր ծրագիրն իրագործել մինչև Լոզանի կոնֆերանսի ավարտը: Իսկ դրա համար անկրածնշտ էր հանդարտեցնել քրդական շրջանները և իրեն ենթարկել շելխ Մահմուդին, հակառակ պարագայում, կարող էր այն տպավորությունը ստեղծվել, որ Իրաքի կառավարությունն ի վիճակի չէ իր վերահսկողության տակ պահել Մուսուլի վիլայաթը:

Պայքարը Մուսուլի վիլայաթի համար կարևոր նշանակություն ուներ երկու կողմերի համար էլ: Անգլիան ոչ մի կերպ չէր կարող նավթարծր շրջաններով նարտատ այդ վիլայաթը զիջել որևէ պետության: Բացի դրանից, Մուսուլի վիլայաթն ուներ կարևոր ստրատեգիական նշանակություն Անգլիայի համար, որի զադուբային տիրույթները կազմում էին մի ամբողջ շրջա, որի կարևոր օղակներից մեկն էր դարձել Մուսուլի վիլայաթը:

Թուրքիայի համար Մուսուլը նույնպես կարևոր էր քե՛ տնտեսական, և քե՛ ստրատեգիական առումով: Թուրքիան չէր կարողանում հաշտվել

այն մտքի հետ, որ հարկադրված է սահմանափակվել հիմնականում Փոքր Ասիայի շրջանակներով: Մասուլի գրավումը նրան հնարավորություն կտար դուրս գալ Միջագետք և քարելավել իր տրանսպորտային և աշխարհաքաղաքական դիրքերը Մերձավոր Արևելքում:

Անգլիան անցավ վճռական ռազմական գործողությունների և կարողացավ ճնշել քրդերի ապստամբությունը: Նրանք 1923թ. ապրիլին քրդերից ազատագրեցին Ռևանդուզը, իսկ մայիսի 28-ին մտան Մուխյանաճիա, ապա մեկ մյուս ապստամբական կենտրոններ:

Այսպիսով, Թուրքիան չկաշտղացավ, օգտագործելով քրդերի պայքարն իրենց դրոշման քարելավման և իրավունքների ընդլայնման համար, և ողջակի ռազմական միջամտությամբ տիրանալ Մասուլի վիլայատին:

Սակայն դա դեռևս չէր նշանակում, որ Թուրքիան վերջնականապես հաշտվել էր Մասուլի կորուստի հետ և մտադիր չէր այլևս պայքարը շարունակելու:

Պայքարը շարունակվեց, բայց մեծ ռազմական նվաճումներ տեղափոխվեց իրավական ոլորտ: Այդ հարցը դարձավ Ազգերի լիգայի քննարկման առարկա, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Իրանի կառավարման մանդատն Անգլիային տվել էր մեկ և դրա հետ կապված հարցերը ենթակա էին նրա իրավասությանը:

Այդ հարցի ուսումնասիրության համար Ազգերի լիգան 1924թ. ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով, որին Անգլիան և Թուրքիան ներկայացրին իրենց հուշագրերը, ձգտելով հիմնավորել իրենց պահանջների իրավական լինելը: Ուսումնասիրելով այդ հուշագրերը, հարցի պատմությունը և կողմերի փաստարկները, Ազգերի լիգայի հանձնաժողովը ընդունեց որոշում հօգուտ Անգլիայի, այսինքն Մասուլի վիլայատը համարել Իրանի բաղկացուցիչ մաս և թողնել այն նրա կազմում: Նա համաձայնություն տվեց այսպես կոչված “Երդսեխյան գծին”, ըստ որի Մասուլի վիլայատը մտնում էր Իրանի կազմի մեջ և նրա հյուսիսային սահմանները դառնում էին սահմաններ Իրանի և Թուրքիայի միջև:

Սակայն հանձնաժողովը երկու մախապայման դրեց Անգլիայի առջև: Առաջին, Մասուլի վիլայատը համարել Ազգերի լիգայի մանդատի ներքո 20 տարի ժամանակով, և, երկրորդ, երաշխավորել քրդական բնակչության իրավունքները: Անգլիան համաձայնվեց հանձնաժողովի այս երկու պայմանների հետ:

Հանձնաժողովը 1925թ. իր որոշումը ներկայացրեց Ազգերի լիգայի կողմից հաստատմանը:

Սակայն Թուրքիան վիճարկում էր Ազգերի լիգայի իրավասությունը տվյալ խնդրի վերաբերյալ որոշում կայացնելու կապակցությամբ: Ազգերի լիգայի իրավասության հարցը հանձնվեց Հաազայի միջազգային դատարանին: Վերջինս 1925թ. նոյեմբերի 21-ին տվեց իր եզրակացությունը՝

առ այն, որ Ազգերի լիգան իրավասու է որոշում ընդունել Մոսկույի վիլայարի վերաբերյալ:

Հաազայի միջազգային դատարանի այդ եզրակացության հիման վրա, Ազգերի լիգայի խորհուրդն ընդունեց որոշում, որի համաձայն Մոսկույի վիլայարը դարձավ Իրաքի քաղկացուցելի մասը՝ ժամդատի ժամկետը 25 տարով երկարացնելու և ոչ այսպե քնակության իրավունքներն ապահովելու պայմանով:

Անգլիան ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի հետ միասին ստիպեցին Քուրդիային ճանաչել Ազգերի լիգայի որոշումը Մոսկույի վիլայարի վերաբերյալ: 1926թ. հունիսի 5-ին Անկարայում Անգլիայի, Իրաքի և Քուրդիայի միջև ստորագրվեց համապատասխան պայմանագիր, որի համաձայն կողմերը ճանաչեցին, որ «սահմանը Քուրդիայի և Իրաքի միջև վերջնականապես հաստատվում է Ազգերի լիգայի խորհրդի կողմից 1924թ. նոյեմբերի 29-ին հաստատված գծին (այսպես կոչված Ռյուսելի գծին) համապատասխան»¹⁰⁸: Կողմերը համաձայնվեցին նաև սահմանը փոխախելու գործեր չկատարել, հրաժարվել կապեր հաստատելուց մյուս պետության ցեղերի դեկլարաների, շեյխերի և այլ անդամների հետ, որոնք տվյալ պահին գտնվում են մյուս պետության տարածքում և աչքն: Իրաքը պարտավորվեց 20 տարի Քուրդիային վճարել նավթից ստացվող եկամուտների 10 տոկոսը:

Այսպիսով, քննարկական Քուրդիայի այս փորձը ևս՝ տխուհույ արարական տարածք համարվող Մոսկույի վիլայարին, ամխորովեց անկասկածությամբ: Մակայն դա անհետևանք չամացավ: Դա ցույց տվեց աշարներին, ինչպես և Սիրիայի դեպքում, որ Քուրդիան դեռևս կրածնչտ չի տվել իր ոչ հեռավոր անցյալի քաղաքական մտածելակերպին, կայսերական նկրտումներին և ծաղիլապաշտական քաղաքականությանը և արաբական երկրների վրա նայում է որպես իր հնարավոր ազդեցիկայի ամենակարգար նպատակակետերից մեկը:

Արաբական երկրների տարածքների նկատմամբ իր ազդեցիվ և զավթողական նկրտումները Քուրդիան կրկին անգամ ցուցադրեց Երկտրդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Դա այսին թվով երկտրդ ոտնձգությունն էր, որ Քուրդիան դրսևորում էր արաբական երկրների տեղիտրիաների նկատմամբ: Նախորդ երկտաը, ինչպես ցույց տրվեց, տեղի ունեցավ Քենալի դեկլարաության շրջանում, իսկ այս երրտրդը մյուս ճանվանից հետո, Իսմեր Ինենյուի պրեզիդենտության շրջանում, այն Իսմերի, որը դեռևս 1923թ. Լոզանի կոնֆերանսում պահանջեց Մոսկույի վիլայարն ամրոցությամբ միացնել Քուրդիային: Քուրդիայի դեկլարաությունն իր ձեռքն էր վերցրել Քենալի գործի նավատարին չա-

յունակորը, մի անձնավորություն, որն այսին քաղաքական փորձ ուներ արարական տարածքները թուրքիային բռնակցելու պահանջներ ներկայացնելու հարցում:

Այս անգամ ևս թուրքիայի տերիտորիալ պահանջները քաջահայտուն են հասցեագրված էլն Միլիթայն, իսկ սքողված կերպով նաև Իրաքին:

Թուրքիան Մրկուդոյ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ճակատորեն չեզոք դիրք էր գրավել: Իսլականում նա, կախված ռազմական իրադրությունից և հսկամարտող կողմերի՝ ֆաշիստական քոկի և հակահիտլերյան կալիցիայի, պատերազմի դաշտում հաջողություններից կամ պարտություններից, մերթ մերժենում էր այս, մերթ այն բյուկին՝ նետապնդելով իր սեփական ռազմաքաղաքական նպատակները: Պատերազմի առաջին փուլում, երբ հաջողությունն ուղեկցում էր ֆաշիստական բյուկին, Թուրքիան սխախաղում էր Գերմանիայի հետ և փորձում նրա օգնությամբ լսծել իր համար կենսական նշանակություն ունեցող մի շարք հարցեր, այդ թվում և Արարական Արևելքում:

Իսկ դրությունն ստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեցող այս տարածաշրջանում, խիստ տազմապալի էր, մանավանդ այն րանից հետո, երբ Զրանսիան 1940թ. պարտություն կրեց և անձնատուր նդալ Գերմանիային: Այդ իրադրությունն առաջին ներքին անդրադարձավ Միլիթայի և Լիբանանի իրավիճակի վրա, որոնք համարվում էին ֆրանսիական ենրամանդատային երկրներ: Օգտվելով Զրանսիայի կապիտուլյացիայից Լևանտում մտադրվեց հաստատվել Գերմանիան, ինչպես նաև Իտալիան:

Անս օգտվելով այս նոր քաղաքական իրողություններից և այն իսնգամանքից, որ Զրանսիան պարտություն էր կրել և այլևս ճախկին ձգոք պետությունը չէր, կրկին իր տերիտորիալ պահանջներով ասպարեզ իջավ թուրքիան: Ես փորձեց դս իրագործել Գերմանիայի թուլտվությանը և իսնաձայնությանը, օգտագործելով այն պարագան, որ Զրանսիայի կապիտուլյացիայից հետո խիստ սրվեցին իսրաքիկություններից երկու ճախկին դաշնակիցների՝ Անգլիայի և Զրանսիայի միջև: Անգլիան չէր կարող թուլ տալ, որ Զրանսիայի պարտությունից հետո Միլիթայում և Լիբանանում հաստատվի Գերմանիան՝ առանձին, կամ Իտալիայի հետ միասին: Ուստի նա, քնակամարար, ցանկանում էր իր վերահսկողությունը սահմանել ֆրանսիական այդ երկու ենրամանդատային երկրների վրա և կանխել գերմանական ուժերի ներխուժումը Միլիթա և Լիբանան: Անգլիական այդ ծրագրերի դեմ վճռականորեն իսնդես էին գալիս հիտլերյան Գերմանիայի հետ իսնագործակցող և նրա կամակատար Զրանսիայի այսպես կոչված վլլիական դեկալարությունը՝ Պետենը, Լավալը, Վեյգանը, Դաուսնը և մյուս գործիչները: Երանց այդ դիրքորոշումը, իսակամալի է, լրիվ աջակցություն էր գտնում հիտլերյան Գերմանիայի դեկալարության կողմից:

Ամեն ինչ վկայում էր այն մասին, որ իսսամուսնում էր նոր ռազմական կոնֆլիկտ՝ մի կողմից Անգլիայի և նրա հետ համագործակցող «Ազատ Իրանսիայի», որի ղեկավարն էր գեներալ դը Գոլլը, իսկ մյուս կողմից Սիրիայում և Լիբանանում Պետենին հավատարիմ մնացած ֆրանսիական ուժերի միջև, որոնց բիկունքում կանգնած էր Գերմանիան:

Թուրքիայի ղեկավարությունը մտածեց, որ իսսամացել է հարմար պահել իր տերիտորիալ պահանջները ճերկայացնել Սիրիայի նկատմամբ: Այդ մասին են վկայում գերմանական պաշտոնական փաստաթղթերը, որը պատերազմից հետո հրատարակեցին ԱՄՆ-ը և Անգլիան «Գերմանական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերը» («Documents on German Foreign Policy») խորագրով: Նրա մասին նյութեր են պարունակում մահ «Մյուսգյալ Նախանգնելի արտաքին իրաբանությունները: Գլխամագիտական նյութեր» («Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers») մատենաշարի հատրմները:

Թուրքիան բանակցությունների մեջ մտնելով գերմանական կառավարության հետ, քաջահայտ կերպով դնում էր Սիրիան զավթելու հարցը:

1941թ. հունիսի 3-ին Անկարայում գերմանական դեսպան Ֆոն Պապենը հայտնում է Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Ռիքերնտրասպին իր գրույցի մասին, որ մա ունեցել էր Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Սաբաօղլուի հետ: Վերջինս գրույցի ընթացքում բարձրացնում է Սիրիայի հարցը: Սաբաօղլուն նշում է, որ Թուրքիան վախճնում է, որ Անգլիան կարող է գրոհել Սիրիայի վրա, որը «Թուրքիային կարող է դնել Բաղդադի երկաթուղին և Հալեբի շրջակա տերիտորիաները գրավելու անհրաժեշտության առջև՝ իր դիրքերի ստրատեգիական պաշտպանության համար»¹⁰: Ֆոն Պապենի հետ հետագա իսանդիպումների և գրույցների ընթացքում, Սաբաօղլուն արդեն պնդում է ոչ միայն Հալեբի և նրա շրջանների, այլև ամբողջ Սիրիայի օկուպացման վրա¹¹:

Այսպիսով, Թուրքիան կրկին քաջահայտորեն հայտ է ներկայացնում Սիրիան զավթելու վերաբերյալ: Նա չի բացքնում իր զավթողական մտադրությունները մահ Իրաքի նկատմամբ, քանի որ Բաղդադի երկաթուղու գրավումը Թուրքիայի կողմից անպայմանորեն կշոշափեր մահ Իրաքի տաքածքային հարցը:

1941թ. հուլիսի սկզբներին Անկարայում էր գտնվում Իրանսիայի վիշիական կառավարության, որը հիտլերյան Գերմանիայի խամաճիկն էր, պետական քարտուղար Բաբուն ժակ Բենուա-Մեշիեր: Նրա այցի նպատակն էր բանակցություններ փարել թուրքական կառավարության հետ թուրքական տերիտորիայով Սիրիա ֆրանսիական զորքեր և ռազմական տեխնիկա տեղափոխելու վերաբերյալ: Գտնվելով Անկարայում, նա սեյտորեն համագործակցում էր գերմանական դեսպանի հետ: Վերջինս

1941թ. հուլիսի 4-ին Բեռլին ուղարկված իր դիվանագիտական հերթական զեկուցագրում նշում էր, որ թուրքական կառավարությունը ֆրանսիական բարոնին ցնցումն էր բավականին սառը:

Այդ նույն օրը, հուլիսի 4-ին Սարաջոդուն նորից է հանդիպում ֆոն Պապենի հետ և նրա հետ դարձյալ քննարկում Թուրքիայի տերիտորիալ պահանջները բավարարելու հարցը: Իր պահանջներն ավելի “հիմնավորելու” և համոզիչ դարձնելու նպատակով, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարը ֆոն Պապենին և նրա միջոցով Գերմանիայի կառավարությանն իր կասկածն է հայտնում առ այն, որ ֆրանսիացիները հազիվ թե կարողանան իրենց դիրքերը պահել Միդիայում և այդ պատճառով հնարավոր է, որ նրանք, այսինքն ֆրանսիացիները, համաձայնվեն “Թուրքիային վստահել Միդիայի հոգառությունը”: Եարունակելով իր “հիմնավորումները”, Սարաջոդուն տեղյակ է պահում ֆոն Պապենին, որ “Այդ դեպքում Թուրքիան կարող էր անհապաղ նախապատրաստվել Միդիան օկուպացնելու համար, ֆրանսիական բանակին հնարավորություն կտար պատվով հեռանալու և պատերազմի ավարտից հետո Միդիան կվերադարձնեի Թրանսիային, բացառությամբ հյուսիսային շրջանի”²¹:

Միա այսպիսին էին Թուրքիայի պահանջները: Նա կրկին ցույց էր տալիս, որ Թուրքիայում այդպես էլ չէին մտացել և չէին նաշտվել արաբական երկրների կորուստի հետ, թեև դրանից հետո անցել էր ավելի քան 20 տարի: Մյուս կողմից ակնհայտ էր այն էժանագին խորամանկությունը, որ դրսևորում էր թուրքական ղեկավարությունը՝ թաքցնելով ֆրանսիացիների հոգառար “բարեկամների” դիմակի տակ և առաջարկելով մի այնպիսի ծիծաղաշարժ առաջարկություն, ինչպես սկզբում գրավել ամբողջ Միդիան, իսկ հետո ֆրանսիացիներին նույն վերադարձնել նրա մի մասը: Այստեղ Թուրքիան փորձում էր խաղացնել Ալեքսանդրետի սանջարի տարբերակը: Մենք նկատի ունենք այն հանգամանքը, երբ Թուրքիան շանտաժի միջոցով կարողացավ 1939թ. ստիպել Թրանսիային Թուրքիային զիջել Միդիայի մի մասը համադիսացող Ալեքսանդրետի սանջարը, որը մտնում էր Հալեքի նահանգի մեջ: Թրանսիան, լինի Պետենի ղեկավարության տակ գտնվող հատվածը, թե զենաեղալ որ Գոլլի “Ազատ Թրանսիան”, չէր կարող համաձայնվել թուրքական առաջարկության հետ, քանի որ նրանք լավ գիտեին, ելնելով Ալեքսանդրետի սանջարի փորձից, որ նրանք թուրքական զինվորը մտնի Միդիա, ապա նա կամավոր կերպով այնտեղից չի հեռանա:

Այդ պատճառով էլ, երբ ֆոն Պապենը թուրքական վերոնշյալ առաջարկությունը փոխանցեց բարոն Ժակ Բենո-Մեշինին, ապա նա կատեգորիկ կերպով մերժեց այն, ընդգծելով, որ թուրքական առաջարկությունն անընդունելի է Թրանսիայի համար²²:

Նրա հետ լրիվ համաձայն էր գերմանական դեսպան Ֆոն Պապենը, որն այդ կապակցությամբ նշում է, որ Սիբիրյան Թուրքիայի խնամակալության մեջըզ ավելի պակաս ընդունելի է Գերմանիայի համար, քան թե Սիբիրյան անգլիացիների ձեռքում²¹։

Այդուհանդերձ, Թուրքիան շարունակում էր պնդել Սիբիրյան գրավելու վրա և ձգտում ձեռք բերել Գերմանիայի խնամախոսությունը։ Հունիսի 9-ին Ֆոն Պապենը հաղորդում է Ռիբբենտրոպին, որ Սարաբոլլուն կրկին հանդիպել է իր հետ և նորից պահանջել Գերմանիայի խնամախոսությունը գրավել Սիբիրյան մինչև Արտ Զեմալ-Տրիպուլի մակրամուդի գիծը։ Պապենը խնդրում է հետագա հրահանգներ այդ հարցի կապակցությամբ²²։

Երեք օր անց, 1941թ. հունիսի 12-ին Ֆոն Պապեր ստանում է Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Ռիբբենտրոպի հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը. «Մեզ համար հնարավոր չէ գրավել նպատակաւոր դիպրոդում հյուսիսային Սիբիրյան գրավելու բուրքական պահանջների մկատմամբ»²³։ Արտաքին գործերի նախարարը իր երկրի դիրքալաշումը հիմնավորում էր, նշելով թե Զրանսիան ամբողջ ժամանակ լոյալ է եղել Գերմանիայի մկատմամբ, և եթե այժմ Գրմանիան պաշտպանի Թուրքիային, ապա դա ոչ լոյալ ակտ կլինի Զրանսիայի հանդեպ²⁴։

Գերմանիայի հրաժարվելը պաշտպանել Թուրքիայի պահանջները Սիբիրյան օկուպացնելու հարցում, իհարկե, բացատրվում էր այլ պատճառներով։ Նացիստական Գերմանիան միջազգային հոստքերություններում երբեք չի դեկլարավել բարոյական գիե սկզբունքներով։ Սիբիրյայի լրիվ կամ մասնակի օկուպացումը Թուրքիայի կողմից չէր համապատասխանում Գերմանիայի շահերին։ Անու այս էր գլխավոր պատճառը։ Գերմանիան չէր կարող համաձայնվել, որ Սիբիրյան օկուտելի վրա մատուցվեր Թուրքիային, որը ոչ մի կրակոց անգամ չէր արձակել Զրանսիային պարտության մատնելու համար։ Զրանսիայի դեմ պատերազմի և նրա պարտության ամբողջ ժանրությունը կրել էր Գերմանիան, և նրա համար անհասկանալի էին բուրքական մկրտումները։

Գերմանիան չպաշտպանեց Թուրքիայի հավակնությունները Սիբիրյան գրավելու հարցում և բուրքական կառավարությանը չհստղովեց իրականացնել իր զավթողական ծրագրերը։ Այդուհանդերձ, այդ ծրագրերի ծախտուման գլխավոր պատճառը հանդիսացան անգլիական և «ազատ Զրանսիական» զոքրերի հարձակողական գործողությունները, որոնք սկսվեցին 1941թ. հուլիս 8-ին և հաջողությամբ ավարտվեցին մեկ ամսվա ընթացքում։ Նրանք Սիբիրայից և Լիբանանից դուրս մղեցին վիչիական զորքերին։ «Ազատ Զրանսիան» գեներալ Նի Գուլի գլխավորությամբ իր հսկողությունը սահմանեց Սիբիրայի և Լիբանանի վրա։

Ստեղծվեց ռազմաքաղաքական մոր իրադրություն, երբ Գերմանիան և Թուրքիան այլևս անելիք չունեին Լևանտի երկրներում։

Այսպիսի վախճան ունեցավ աղաքական երկրների տարածքներից ինչ-որ բան սթակելու թուրքիայի նբոտոյ խաչոյ վարձը:

Սակայն չպետք է կարծել, թե դյանով ավարտվեցին թուրքիայի սպառնալիքները աղաքական երկրներին, առաջին հերթին Սլրիային և Իրաքին: Թուրքիան ռազմական գործողութաններ սանձազերծելու սպառնալիքներով անցյալ դարի երկրորդ կեսին փորձել է զանազան առիթներով ճնշում գործադրել կամ միջամտել Սլրիայի և Իրաքի ներքին գործերին: Հիշենք թեկուզ թուրքական գոյրերի իսանախակի ներխուժումները Հլոսլառային Իրաք վերջին 15 տարիների ընթացքում՝ քրոյական շարժումները ճնշելու պատրվակով և այլն:

Թուրքիան դիմելով մնան քայլերի, աղաքական երկրների տարածքները ինչ-որ բան փախսցնելու իր ցանկութլումները փորձում է ներդաշնակել տարածաշրջանային զերտերութլան զեր կատարելու իր քաղաքական շատ հեռուն զնացող նպատակների հետ, որը մեծ սպառնալիք է ներկայացնում ոչ միայն աղաքներին, այլև անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան աշխարհագրական տարածաշրջանի քոլոր երկրներին և ժողովութլներին:

NIKOLAY HOVHANNISYAN

ON THE TERRITORIAL CLAIMS OF TURKEY TOWARDS ARAB COUNTRIES IN THE NEWEST PERIOD

The Arab-Turkish relations are one of the complicated fields of the Middle Eastern geopolitical realities of the newest period. It has its reasons-historical, political, including geopolitical, economic, religious, etc.

The Arab countries were more than 400 years under the Ottoman domination. Despite the crush of the Ottoman Empire in 1918, the new Turk leaders, coming to power under the head of Mustafa Kemal, did not give up the idea of restoration of their domination over Arab countries, in particular on Syria and Iraq. This policy of Kemalists represented great danger to the independence of Arabs and became a permanent source of strained relations between Arab countries and Turkey.

The author elucidates in this article three main attempts of Turkey in 1919-1920, 1921-1926 and 1941 to occupy Syria and Iraq and to incorporate them in Turkey. He studies this problem in the context of international relations, taking into account not only the position of Arabs, but also the Great Britain, France, the United States of America and Germany.

The Turkish policy pursuing the occupation of some Arab territories had been failed. The Arab countries and peoples rejected all attempts of Turkey again to put them under the Turkish yoke.

1. Մանրամասն տես՝ Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. II. Արաբական երկրները օսմանյան տիրապետության ներքո, 1516-1918թթ., Երևան, 2004թ.
2. Documents on British Foreign Policy. 1919-1939. First Series, vol. IV, London, 1952, p. 478.
3. Նույն տեղում:
4. Նույն տեղում:
5. Նույն տեղում:
6. Նույն տեղում, էջ 568:
7. Նույն տեղում, էջ 553:
8. Նույն տեղում:
9. Оганесян Н.О. Национально-освободительное движение в Ираке (1917-1958гг.), Ереван, 1976, с. 180.
10. Արդ ալ-Ռազալ ալ-Հասանի, Քարիխ ալ-Իրարի աւ-սիլասի ալ-Խադիս: Հ. 2, Սալիս, 1957, էջ 32 (արարերն):
11. Rossi P. L'Irak des revoltes, Paris, 1962, p. 102.
12. Ключников Ю., Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 3, вып. 2, Москва, 1926, с. 34.
13. Edmonds C. Kurds, Turks and Arabs, London, 1957, p. 144.
14. Longrigg S. Iraq. 1900-1950, London, 1956, p. 244; Edmonds C. Kurds, Turks and Arabs, p. 144.
15. Edmonds C. Kurds, Turks and Arabs, p. 245.
16. Նույն տեղում, էջ 314:
17. Оганесян Н., указ.соч., с. 203.
18. Ключников Ю., Сабанин А., указ.соч., с. 310.
19. The Ambassador in Turkey to the Foreign Ministry. 3.VI.1941 – Documents on German Foreign Policy (DGFP). 1918-1945. Series D. (1937-1945), vol. XII, London, 1962, p. 953.
20. См. Оганесян Н. Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы Второй мировой войны (1939-1945гг.), Ереван, 1980.
21. DGFP. Series D. vol. XIII, London, 1954, p. 82.
22. Նույն տեղում:
23. Նույն տեղում, էջ 83:
24. The Ambassador in Turkey to the Foreign Ministry. 9.VII.1941- DGFP. 1918-1945. Series D. vol. XIII, p. 106.
25. The Foreign Ministry to the Embassy in Turkey. 12.VII.1941, DGFP, 1918-1945. Series D. vol. XIII, p. 123.
26. Նույն տեղում:

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱՐԻՔՂԱՆՅԱՆ

ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ՈՒՂՎԻՉ ԸԱՐԺՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼ- ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1970-ական թթ.)

1970թ. նոյեմբերին Միրիայում Հաֆեզ ալ-Ասադի ղեկավարած ուղղիչ շարժումն էապես փոփոխության ենթարկեց ոչ միայն պետության ներքին և արտաքին, այլ նաև սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Ուղղիչ շարժման հիմնական նպատակն, ըստ էության, վերադարձն էր Արաբական վերածննդի սոցիալիստական կուսակցության (ԱՎՄԿ կամ Բաաս) հիմնադրուք սկզբունքներին և գաղափարախոսությանը, որից, ըստ Հաֆեզ ալ-Ասադի, շեղվել էր նախորդ ժախքառատական վարչակարգը: Հողվածի նպատակն է ներկայացնել երկրի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության վերաբերյալ նոր իշխանության մտեցումներն ու գլխավոր ուղղությունները:

Մտածմունքով Միրիայի ղեկավարությունը՝ Հաֆեզ ալ-Ասադը սկզբնական շրջանում հասկնապես մեծ ուշադրություն էր դարձնում երկրի տնտեսությանը՝ համոզված լինելով, որ առանց տնտեսության զարգացման և երկրի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման անհնարին կլիներ որևէ հաջողություն ակնկալել քաղաքական ասպարեզում, հասկնապես իշխանության եկած նոր վարչակարգի ամրապնդման և ժողովրդի կողմից նրա համոզեալ փտանության մրճողութի ստեղծման առումով: Ասադը մտադիք էր իրականացնել տնտեսության ազատականացմանն ուղղված ծրագրերը: Նոր իշխանությունը նախապատվություն էր տալիս ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր սեկտորի զարգացմանն ու պետության համար շահավետ նրանց մրցակցությանը, որի մասին նշված էր դեռ 1965թ. Բաաս կուսակցության համագումարում ընդունված ծրագրում¹: Մասնավոր սեկտորը նախատեսված էր խթանել հասկնապես քեթև և սննդի արդյունաբերության, ինչպես նաև ծառայությունների և սպասարկման ոլորտում: Ասադի օրոք Միրիայի արտոգործման խոսքը իրադրյաճր դեռ 1969թ. նախորդ ժախքառատական վարչակարգի օրոք նշանակվելով տնտեսության և առևտրի նախարար՝ որոշա-

կի քայլեր էր ձեռնարկում տնտեսության ազատականացման ուղղությամբ, մասնավորապես խրախուսում էր օտար ներդրումները, որի պատճառով նա նույնպես խիստ քննադատության ենթարկվեց ձախրաասականների կողմից 1970թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած Քասա կուսակցության 10-րդ երկրամասային արտահերթ կամազում²:

Հարկ է նշել, որ ուղիչ շարժումից ի վեր Սիրիայի տնտեսական քաղաքականության մեջ շարունակում էր կիրառվել նմանապես պլանների պրակտիկան, որի հիմքը դրվել էր դեռևս 1950-ական թթ. վերջից, երբ Սիրիան և Եգիպտոսը միավորվեցին մեկ պետության մեջ: Այս կողմից կտրուկ պետական սեկտորի ստեղծումը կամարվում էր սոցիալական արդարության հասնելու գրավական, իսկ մյուս կողմից Ասադն ու նրա համախոհները հասկանում էին, որ առանց մասնավոր կապիտալի ներգրավման անհնար է արձանագրել լոքը տնտեսական առաջընթաց: Կոր ուղու շարժումը կայանում էր նրանում, որ ամերաժիչ է ներգրավել մասնավոր սիրիական կապիտալ այնպես ճյաղեղյուն, որտեղ դրանց ներդրումները չեն սպառնա պետական հատվածի որակիչ դերին³: Այս նպատակներին նախատեսվում էր հասնել հողային քարեփոխման, պետական սեկտորի դիրքերի ամրապնդման, այդուհետև քաղաքական գաղափարաբան, տնտեսության մեջ խստոր սեկտորի ստեղծման, մասնավոր, այդ թվում օտարերկրյա ներդրումների մեծացման և ազատ ձեռնարկչության խրախուսման միջոցով: Հատկանշական է, որ Քասայի կիսնաղիքների և գաղափարախոսների գլխավոր թեզերից մեկն այն էր, որ ազգի որակիչ ուժը թաքցնված է անհատական նախաձեռնության մեջ⁴: Տնտեսության մեջ մասնավոր հատվածի զարգացումն ամեն կերպ խրախուսվում էր, սակայն այն օտարադաս դիրք էր զբաղեւում պետության կողմից ճշակվող սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի նկատմամբ:

Հաֆեզ ալ-Ասադն առաջին հերթին մտադիր էր հետ թերել նախորդ վարչակարգի կառավարման տարիներին Սիրիայից արտասահման կուսած մասնավոր կապիտալը և ակտիվորեն օգտագործել այն երկրի տնտեսական խնդիրները լուծելու համար: 1970թ. նոյեմբերին կառավարության քննարկում թիվ 779 որոշումը բռայ էր տալիս Սիրիայի և արտասահմանցի քաղաքացիներին տարադրամով հաշվվեց թացել սիրիական բանկերում, երբ այդ միջոցները զայացել էին երկրի սահմաններից դուրս իրականացվող գործառնության հետևանքով⁵: 1971թ. հունվարին կամայնքման ենթարկվեցին Սիրիայի այն քաղաքացիները, որոնք կատարել էին կապիտալի ապօրինի արտահանման գործադրություններ և այլ տնտեսական հանցագործություններ մինչև 1970թ.: Կապիտալ միջոցներն արտահանել էին հիմնականում 1964-1965թթ. համառարած ազգայնացման քաղաքականության հետևանքով և պահվում էին արևմտյան բանկերում: Այս ճանապարհով պետությունը վերծում էր չափել անհատ ձեռնարկչների և գործադրների վստահությունը: Կառավար-

յությունը կոչ էր անում Միրիայի ունեղ քաղաքացիներին իրենց զուսային կարողություններով վերայաճալ հայրենիք և ներդրումներ կատարել երկրի տնտեսությունում: Ասալն անճամբ հրավիրում էր հայրենի անճանց վերադառնալ իսրայելի և մասնակցել երկրի վերակառուցման ծրագրերին: Նա մտն խոստանում էր քաղաքացիական ծառայության ոլորտում պաշտոններ շնորհել այն պրոֆեսիոնալ նրխատարղներին, ոլորնք ինչ-ինչ պատճառներով լքել էին երկիրը⁷: Մասնավոր ձեռններկություն խրամման նետևանքով արագորնն աճում էր վաղր և միջին ձեռնարկությունների թիվը: Շատ սիրիացիներ, արձագանքելով Ասաղի կոչերին և վատահելով նրա նոր քաղաքականությանը, իրենց կարողություններով վերադարձան Միրիա՝ ծավալելով մասնավոր տնտեսական գործունեություն սկզբնական շրջանում գլխավորապես ծառայությունների ոլորտում⁸: Իր իշխանավարության սկզբնական շրջանում Ասաղն իրականացրեց մի շարք պոստոլիտական քայլեր՝ հրամանագիր ստորագրեց սննդամրեքրի և առաջին անկրածնշտության այլ ապրանքների գնելը նվազեցնելու, հարկերն իջեցնելու և ընտանեկան նպատներն ավելացնելու վերաբերյալ:

1971 թ. մայիսի 8-14-ր տեղի ունեցավ քաասի երկրամասային ներքական 5-րդ համագումարը, ոլտեղ տնտեսության ոլորտում ընդունված որոշումները վերաբերում էին գյուղատնտեսական հողերի մասնավորեցման և ոռոգման ծավալների մեծացման միջոցառումներին, գնային քաղաքականության հակադրյամը, արտահանման ծավալների մեծացմանը, գրոսայթության խրամմանը, երկրի տարածքով նավթի տարանցիկ փոխադրման ծավալների մեծացմանը և այլն⁹:

1972 թ. հունիսի 1-ին, այսինքն՝ Իրաքի կառավարության կողմից «Իրաք փերթոլիում» ընկերության ազգայնացման նույն օրը, Միրիայի կառավարությունը որոշում ընդունեց Միրիայի տարածքով անցնող «Իրաք պերտոլիում» ընկերության նավթամուղի ազգայնացման մասին¹⁰: Բաղդադի հետ կային մի շարք ձեռք բերված համաձայնություններ տնտեսական համատեղ ծրագրերի, մասնավորապես Եվրատ գետի վրա անբարտակի և դեպի Միջերկրական ծով նոր նավթամուղի շինարարության վերաբերյալ:

Կառավարության ձեռնարկած միջոցառումներից նշանակալից է նախորդ տարիների հետ համեմատած առևտրի ազարտականացման գործընթացը: Նախորդ կառավարության օրոք արտաքին առևտրի 75 տոկոսը հսկվում էր պետության կողմից, նախկին իշխանության ժամանակ երկրում նկատվում էր լայն օգտագործման տարրական ապրանքների խիտ ալակա: Ասաղը միջոցառումներ էր ձեռնարկում փոքր և միջին ձեռնարկությունները վերակենդանացնելու համար որի նպատակով զգալի մեղմվեց անհատների վրա դրված արտաքին առևտրի արգելքները, սիրիացի առևտրականներին և գործարարներին թուղատրվեց հունք,

արդյունաբերական և գյուղատնտեսական սարքավորումներ ներմուծել արտասահմանից¹¹։ Միքիայում արագ տեմպերով զարգանում էր մահ ծառայությունների և սպասարկման ոլորտը, որը դարձավ Աստղի վարչակարգի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության կարևոր բաղկացուցիչներից մեկը¹²։

Միքիայում մասնավոր կապիտալի օգտագործումը և մասնավոր սեկտորի խթանումը նպատակ ուներ պետական սուղ միջոցներն ուղղել ռազմավարական կարևոր խնդիրներ լուծելու համար, որոնցից էին երկրի արաշտպանության անրապնդումը, բանակի թվաքանակի մեծացումը, նրա սպառազինումը ժամանակակից զենքի քոթո տեսակներով և այլն։ Կառավարության կարծիքով մասնավոր կապիտալի ներգրավումը պետք է փոքրացներ ճնշումը քաղաքի վրա և միջոցներ ազատեի մի շարք կարևոր ծրագրերի իրականացման համար¹³։ Միքիական կառավարությունն արաբական նավթարդյունահանող երկրներին առաջարկում էր ներդրումներ կատարել երկրի տնտեսության մեջ, խտտանում էր պաշտպանել նրանց օտարերկրյա ներդրողների հետ մրցակցությունում՝ ազգայնացման դեմ երաշխավորություններ տալով։ Այս քաղաքականության հետևանքով արագորեն աճում էին կարճ ժամանակամիջոցում շահույթ ապահովող մասնավոր ձեռնարկությունները, իսկ շինարարությունն այնպեսի թափերով էր կատարվում, որ նկատվում էր շինարարական նյութերի պակաս¹⁴։

1971թ. կառավարության թիվ 50 որոշմամբ Միքիան միացավ ներդրումների ապահովագրման (երաշխավորման) արաբական կազմակերպությանը և վավերացրեց միջարաբական ներդրումների օժանդակման ու նրանց պաշտպանության համաձայնագիրը¹⁵։ Համաձայնագրի 2-րդ - հոդվածը նախատեսում էր, որ կազմակերպության նպատակն է մահ արաբական ներդրողին երաշխավորել ամբողջական կամ մասնակի փոխհատուցում այն կորուստների դեպքում, որոնք կապված են ոչ կանցրյուն ռիսկերի հետ, այսինքն որոնք կարող են ի նույն զալ իշխանության կողմից որոշ միջոցառումների իրականացման դեպքում, որոնցից են օրինակ բռնազրավումը, ազգայնացումը, կալանքը, ինչպես մահ տվյալ երկրի ներսում տարադրամի նաշվարկային փոխարժեքների խիստ տատանումների, ինչպես նաև քաղաքացիական հուզումների, հեղափոխությունների, ներաշրջումների հետևանքով առաջացած սպառնալիքներից և այլն¹⁶։ Այս նախաձեռնությամբ Հաֆիզ ալ-Ասադը բացի տնտեսական նպատակներից բարելավում էր մահ նախորդ տարիներին անկում ապրած քաղաքական հարաբերություններն արաբական միավետական երկրների հետ։ Միքիայում անկախությունից ի վեր ընդունվել էին ներդրումների խթանումն ուղղված ռազմաթիվ օրենքներ, սակայն նրանք ի վիճակի չէին ներգրավել ուժ տեղական, ուժ օտար կա-

պետալ¹⁷: Սրա պատճառը գրեթե մշտական անկայուն մեքսադաքական իրադրությունն էր երկրում, հաճախակի ռազմական հեղաշրջումները, միջպետական բարձրագույն հարաբերությունները ծարսամեների հետ, ինչպես նաև այդ օրենքների կողմից ընձեռնված ոչ բավարար եղաշխիքներն ու այն համազգամանքը, որ մերդնողներին վախեցնում էին 1963թ.-ի մարտի 8-ից ի վեր սոցիալիստական վերափոխումների լույսի ներքո Սիբիայում իրականացվող ազգայնացման քաղաքականությունը: Սիբիական ղեկավարության նոր տնտեսական քաղաքականությունը հնարավորություններ ստեղծեց ներդրումների համար նաև արևմտյան, մասնավորապես եվրոպական պետությունների կողմից: Երբ նախկինում արևմտյան ընկերությունները հետաքրքրվում էին ուղղակի ներդրումներով միայն նավթաառույտահանման ոլորտում, ապա բարեփոխումներից հետո ներդրումների դրսևոր բավական ընդլայնվեց: Սակայն այս կատակցությունը իսկ է նշել, որ ազգային տնտեսությունում արտասահմանյան կապիտալի դերի հարցը սուր բանավեճի խնդիր էր նույնիսկ նոր ղեկավարության ներքո: Բանն այն էր, որ դեռ 1964թ. Սիբիան «երբորդ աշխարհի» երկրներից առաջիններից մեկն էր, որ որոշում ընդունեց ընդերքի շահագործման համար օտար կապիտալի մասնակցության արգելման մասին: Բացառության կարգով իշխանությունը բայց էր տալիս ներդրումներ կատարել այն ընկերություններին, որոնք գրավում էին նավթաառույտահանող գործունեությանը¹⁸: 1974թ.-ից Սիբիան ներգրավեց արտասահմանյան ընկերություններին երկրում նավթաառույտահանման գործունեություն ծավալելու համար: Այդ նպատակով երկրի մի շարք շրջաններ հայտարարվեցին բաց՝ նավթի հետախուզական աշխատանքներ իրականացնելու համար¹⁹: Սակայն, միայն 1977թ. կատավարության քիվ 33 որոշմամբ ձևակերպվեցին այն պայմանավորվածությունները, որոնք ձեռք էին բերվել Սիբիայի և ԱՄՆ-ի միջև ներդրումային գործունեության վերաբերելու: Այդ համաձայնության դրույթները տարածվում էին միայն սիբիական կատավարության հետ համաձայնեցված ներդրումների և ծրագրերի վրա²⁰: Նմանատիպ պայմանավորվածություններ գոյություն ունեին նաև արևմտաեվրոպական պետությունների հետ: 1977թ. հիմնադրվեց «SAMOCO» սիբիա-ամերիկյան կոնտրոլիոնը, համաձայնագիր կնքվեց մասնավորապես ամերիկյան «Tripco and Marathon» ընկերության, ինչպես նաև ֆրանսիական, կանադական, ումիցական ընկերությունների հետ²¹: Այս քայլերից կարելի է հետևություն անել, որ Աստղի տնտեսական ծրագրերն առավել պրագմատիկ էին համեմատած նախկին իշխանության հետ և տնտեսական առումով հիմնավորված: Հատկանշական է, որ ըննադատելով իր նախորդներին ՄԱԿ-ի կողմից հատկացվող օգնությունը ստանալ հրաժարվելու մեջ այն պատճառով, որ դրա մեջ կար նաև ԱՄՆ չափաբաժինը՝ Աստղն ընդգծում էր, որ օրինակ Բուրյաքիան ստացել է այդ օգնու-

յունը՝ չնայած ԱՄՆ ներգրավվածությանը: Նմանապես Ասադը ժխտում էր այն քննադատությունը, որ արևմտյան մավթային ընկերություններին բույլատրվել է գործառնություն ծավալել Սիրիայում՝ նշելով, որ մույնիսկ ԽՄՀՄ-ն է հրավիրում այդպիսի ընկերությունների, նկատաչալ ամերիկյանները՝ Սիրիում հետազոտություններ անցկացնելու և մավթ արդյունահանելու նպատակով: Ասադն ասում էր. «Եթե ԽՄՀՄ-ը՝ անձնանձ սոցիալիստական պետությունը, կարող է դիմել այդպիսի քայլի, ինչու՞ մենք չենք կարող: ...Երբ դրախոջ մեզ է հասնում, այն դատարար է լինել ամերիկյան և դատարար է մեր սեփականը, ամեն մի մախազի՞մ և ծրագիր է կատարել և աճվում գոտ տնտեսական չափանիշներից ելնելով, - նշում էր Ասադը»²²: Տնտեսական քաղաքականության մեջ Ասադն առաջնորդվում էր «արդյո՞ք այն կաշխատի» մտոնցմամբ, այդ ոչ թե «գաղափարախոսությունը դա է թելադրում» կարգախոսով²³:

Տնտեսության ազատականացման վերտիկալ քարտիկոսումներն էին քերևս այն պատճառը, որ խորհրդային գրականության մեջ պարբերաբար շնչոտում էր այն մխտը, թե իբր «Միդխայում 1966թ. փետրվարի 23-ի շարժման փալում, երբ իշխանությունից հեռացվեց բաասի աջ բևր, քաղաքական կուրսը կողմնորոշվեց դեպի սոցիալիստական սկզբունքներ, սակայն 1970թ. նոյեմբերի 16-ի ողղվել շարժման սկզբից, երբ իշխանության եկավ զինվորական խմբավորումն Ասադի գլխավորությամբ և սկսեց անցկացնել առավել չափավոր կուրս սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ոլորտում, սոցիալիստական սկզբունքներով վերափոխումներին գործընթացը դադարեց»²⁴: Այդուհանդերձ, ցանկանալով տնտեսության հիմնական լծակները պահել իշխանության ձեռքում՝ Ասադը արդյունահանող արդյունաբերության ոլորտը և ռազմավարական նշանակություն ունեցող քոլոր ձեռնարկությունները անհրաժեշտ էր համարում դնել պետական հսկողության տակ: Հարկ է նշել, որ տնտեսության մեջ պետական չափաբաժնի դիրքերի ամրապնդման գործընթացները վարչակարգի կողմից որոշվում էր ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական, այլև քաղաքական նկատառումներով: Հաֆիզ ալ-Ասադը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է Սիրիայում այնպիսի տնտեսական քաղաքականություն վարել, որ երկրում որոշակի ազատականացման և մասնավոր սեկտորի առկայության պայմաններում մույնիսկ արմատապես չշեղվել քնդիսմուր առմամբ սոցիալիստական ողղվածության տնտեսությունից, ինչը հնարավորություն կտար նրան ստանալ տնտեսական, ռազմական, կադրային, ինչպես նաև քաղաքական օժանդակություն Խորհրդային Միության կողմից: Արդյունաբերության առանձին ճյուղերը մնում էին փակ մասնավոր կապիտալի ձեռքար, որն առավել ակտիվ էր վերաճակալ արդյունաբերության ոլորտներին, տրանսպորտին, գյուղատնտեսության, առևտրի քննադատներում²⁵:

Աստղի տնտեսական քաղաքականությունը շուտով տվեց իր դրական արդյունքները: Միջիայում համախառն արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը 1960-ական թթ.-ի համեմատությամբ էականորեն ավելացավ: Կոտակարության կողմից անցկացվող տնտեսության ազատակա-նացման քաղաքականության հետևանքով 1973թ. ադրեն գոյություն ու-նեք 504 մասնավոր արդյունաբերական ձեռնարկություն: Միջիայի տնտեսական իրադրության մասին կարելի է պատկերացում կազմել երկրի տարադրամային պակաստների աճի տվյալներով, 1970թ. դրանք կազմում էին 55 մլն. դոլար, 1971թ.՝ 88 մլն. դոլար, 1972թ.՝ 135 մլն. դոլար, 1973թ.՝ 481 մլն. դոլար, 1974թ.՝ 835 մլն. դոլար, 1975թ.՝ 1240 մլն. դոլար²⁶: Այս գուցանվելնյոր ողողակիտրեն կապված էին նավթի համաշխարհային գների կտրուկ աճի, ինչպես նաև Միջիայում նավթարդյունահանող արդյունաբերության զարգացման և նավթի արտահանման ծավալների մեծացման հետ: 1970-ական թթ. սկզբից Միլիան մեծ ուշադրություն էր դարձնում հատկապես նավթի արդյունահանմանը և նոր հանքավայրերի շահագործմանը: Ծնայած 1960-ական թթ. վերջից սկսվել էր Կարազուկի, Ռունեյլանի և Սուեյդայի հանքավայրերի շահագործումը, այնուամենայնիվ նավթի մեծ մասշտաբներով արդյունահանումը սկսվեց 1971թ.-ից: ԽՍՀՄ օգնությամբ հիմնադրվեց երկրի տնտեսության մեջ նոր ճյուղ՝ նավթավերամշակող արդյունաբերությունը, որը դարձավ ազգային ե-կամտի գլխավոր աղբյուրներից մեկը²⁷: Արժանի է հիշատակման, որ Մի-ջիայում նավթի երկրաբանական հետազոտման և արդյունահանման աշխատանքները նախկինում տարվում էին արևմտյան ընկերություննե-րի, իսկ 1956թ. սեպտեմբերից՝ հիմնականում արևմտազերմանական «Խոնքարդիա» ընկերության կողմից, որն ստացել էր 49 տեղանքի կոնցե-սիա երկրի հյուսիս-արևելյան մասում²⁸, սակայն կապված որոշ խնդիր-ների հետ այդ ընկերությունները տեղեկություններ էին ներկայացնում երկրում նավթի պաշարների սակավության մասին, որի հետևանքով հե-տազոտական աշխատանքները դադարեցին: Խորհրդային մասնագետ-ները հերքեցին այդ պնդումները և օգնեցին վերակազմակերպել նավթի արդյունահանումը, որն 70-ական թթ. սկզբներին զգալի ավելացավ²⁹: 1970-կան թթ. ընթացքում երկրում նավթարդյունահանումը կրկնա-պատկվեց: Երե 1972թ. արդյունահանվել էր 4 մլն. տ., ապա 1976թ. այն կազմեց 9,6 մլն. տ.³⁰: Տնտեսության մեջ կարևոր գործոն էր նաև ֆոսֆա-տի արդյունահանումը, որը սկսվեց 1971թ. տարեկան 20.000 տ. չափով, որը գնալով աճում էր՝ 1975թ. կազմելով 857 հազ., իսկ 1981-ին արդեն 1,461 հազ. տ.³¹:

Իր ավարտին էր մոտենում 1960-ական թթ. վերջից սկսված Խորհր-դային Մլաթյան օգնությամբ կառուցվող Միջուտի հիդրոէլեկտրակայա-նի շինարարությունը, որն ադրեն 1972թ. ներգործություն ունեցավ արդ-յունաբերության զարգացման և նոր արտադրական ձեռնարկություննե-

քի ստեղծման վրա: Եվրասիի եկոլոգիկական համագույցի շինարարության ավարտից հետո Միլիային մի քանի տարի հնարավորություն ընձեռնվեց մոյնիակ որոշ քանակով էկոլոգիկական արտահանել հարևան արարական երկրներ:

Միլիայի տնտեսության զարգացման վրա չափազանց մեծ ներդրում ունեցավ մաև 1973թ. պատերազմից հետո արարական հարստ պետությունների կողմից Միլիային հատկացվող ֆինանսական օգնությունը, որը զրեք ամիսը էր մախող իշխանության ժամանակաշրջանում: Ռուս Խորայելի հետ ամիջբական ածակատման մեջ գտնվող արարական երկիր՝ Միլիային հատկացվող օգնությունը տարբեր մասշտաբներով շարունակվեց մինչև 80-ական թթ. վերջը: 70-ական թթ. արարական մավարտահանող պետությունների ամհատույց ֆինանսական օգնությունը Միլիային հնարավորություն ընձեռեց էապես ավելացնել արտադրական մեխուծը պետական սեկտորում խոշոր ձեռնարկությունների ստեղծման հաշվին, որանք մպատեցին երկրի արդյունաբերական զարգացմանը³²: Արտահանելով հարկ է վաատել, որ նշված գումարների առյածի քածինն ուղղվում էր ոսգմական ծախսերին³³ կապված տարածաշրջանում ընդհանուր ածանք անկայուն իրադրության և սպառնալիքների մեծացման հետ: Հարկ է նշել մաև, որ արարական երկրների կողմից հատկացվող օգնությունը շատ դեպքերում ամբողջ ծավալով չէր կատարվում: Օրինակ 1973թ. հոկտեմբերյան պատերազմի շրջանում արարական մավթարդյունահանող պետությունները պարտավորվեցին Միլիային հատկացնել 340 մլն. դոլար. սակայն 1973թ. վերջին Միլիան իրականում ստացավ ընդամենը աշ գումարի 40 տոկոսը³⁴:

1976թ. Միլիայում ազգային տնտեսության զարգացման մպատակով ստեղծվեցին մի շարք ազատ առևտրի գոտիներ: Դրանցից առաջինը ստեղծվեց Տարտուս մավահանգստի շրջանում՝ 300 հազար մ/ք տարածքով: Նախատեսվում էր հետագայում արարական և օտար կապիտալին բույլատրել աշ գոտիներում ստեղծել արդյունաբերական և առևտրային ընկերություններ արտոնյալ պայմաններով³⁵: 1975թ. Միլիայի և Հուրանանի սահմանում ստեղծվել էր սիրիա-հորդանանյան ազատ արդյունաբերական գոտի, որն օգտվում էր զգալի արտոնություններից: Այն գտնվում էր երկու երկրների պետական ձեռնարկությունների զրքունությունը կարգավորող օրենքների և ակտերի իրավասության շրջանակից դուրս՝ ազատված լինելով մաև տարբեր վարչական սահմանավակումներից և հարկերից:

1970-1980թթ. ընթացքում Միլիայի արտաքին առևտրի շրջանառությունը 553 մլն. դոլարից հասավ 6203,5 մլն. դոլարի, աչսինքն՝ ավելացավ մոտ 12 անգամ, սակայն աշ ածը պայմանավորված էր ոչ միայն ֆիզիկական ծավալի, աշ 1973-1974թթ. և 1979-1980թթ. մավթի գների կտրուկ

անով³⁶։ Նշված ժամանակաշրջանում աճում էր նաև սիրիացիների կողմից արտասահմանից հայրենիք փոխանցվող գումարների չափը։ Եթև 1970թ. այն կազմում էր 7 մլն. դոլար, ապա 1980թ. արդեն՝ 773 մլն. դոլար³⁷։ 1970թ.-ից սկսած Սիրիան արժանագրում էր կայում տնտեսական աճ տարեկան միջինը 8,6 տոկոս³⁸։

1976թ. մայիսի 8-ին ՄԱՀ վարչապետ Մանուդ ալ-Ալուբին, անվտանգելով 1970-1975թթ. Սիրիայի տնտեսական ցուցանիշները, «Քաաս» թերթին տված հարցազրույցում նշեց, որ Սիրիայում համախառն ազգային արդյունքի ծավալը 1970թ.-ի համեմատությամբ 1975թ. ավելացել է 65.4 տոկոսով, արժեքային արտահայտությամբ կազմել է 18.5 մլրդ. սիրիական լիբա։ Նա նաև նշեց, որ կապիտալ ներդրումների ընդհանուր ծավալը 1970-1975 թթ. ընթացքում ավելացել է 14.4 տոկոսով և 1975թ. կազմել է 5.7 մլրդ. սիրիական լիբա։ 1975թ. Սիրիայի արտահանումը կազմել է 3.4 մլրդ. ս.լ. իսկ ներմուծումը՝ 5.9 մլրդ ս.լ.³⁹։ Երկրի սննդամթերքի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով կատարված զարգացումն ավելացրեց ներդրումները սննդի արդյունաբերության ոլորտում՝ 1971թ.-ին 14 մլն. ս.լ.-ից հասցնելով 187 մլն.-ի 1981թ.⁴⁰։

Հետագուովոր ժամանակաշրջանում Սիրիայի սոցիալ-տնտեսական զարգացումներն ուսումնասիրողների կողմից միանշանակորեն չեն քննարկվում, քանի որ նրանցում առկա էին ինչպես բազմաթիվ դրական, այնպես էլ բացասական երևույթներ։ Եթև մինչև 1970թ.-ը Սիրիան գլխավորապես գյուղատնտեսական երկիր էր, ապա 1973թ.-ից գյուղատնտեսությունը զիջեց տնտեսության մեջ իր առաջնային դերն արդյունաբերությանը։ Ինչպես արտաքին քաղաքականության ասպարեզում, այնպես էլ տնտեսության մեջ նկատելի էր Ասադի ճգնու և հավասարակշռված քաղաքականությունը, որն առաջին հերթին արտահայտվում էր տնտեսության ազատականացմամբ, օտարերկրյա ներդրումներով և արտասահմանյան ընկերությունների հետ համագործակցությամբ։ Եթև վարչակարգը քաղաքական ազակցությունը և ռազմատեխնիկական մատակարարումները ստանում էր գլխավորապես ԽՍՀՄ կողմից, ապա տնտեսության ոլորտում ակտիվորեն համագործակցում էր նաև արևմտյան պետությունների հետ՝ լայնորեն կիրառելով արևմտյան փորձն ու տեխնոլոգիաները։ Մյուս կողմից պետական հատվածի անբալանդման և գերիշխող դիրքերի պահպանման միջոցով նյութականացվեց նաև բառասական ռազմավարության մեջ արմատավորված սոցիալիստական գաղափարը։ Միաժամանակ պետական սեկտորը այն հիմքն էր, որի շնորհիվ անբալանդվում ու ծաղկում էր բյուրոկրատական բուրժուազիան⁴¹։ Հարկ է նշել նաև, որ Սիրիան հսկայական միջոցներ էր ծախսում պետության պաշտպանության և ազգային անվտանգության ապահովման համար։ Միայն Լիբանանում սիրիական զորքերի առկայությունը Սիրիայի համար արժենում էր օրական մոտ 250 հազ. ԱՄՆ դոլար⁴²,

իսկ ըստ Մառզի, Լիբանանում Սիրիայի մերկայության մեկ օրն արժեր մեկ մլն. դոլար²⁵։ Սիրիայում մահ բաղակամ տագնապում էր խորկերկեց խուտափելու երևույթ²⁶, ինչը սանձամասփակում էր մասնավոր սեկտորի ընդլայնմանն ուղղված պետության քաղաքականությունը։

Թեև աղղիչ շարժումն էր վեր մասնավոր մեխյուսման խրախուսմանը միտված պետության միջոցառումներին, այդուհանդերձ 60-ական թթ.-ի կեսերի և վերջի մասսայական ազգայնացման քաղաքականությունն ա միջոցառումների հիշողությունը դեռ բարձր էին ժողովրդի մեջ, և սկզբնական շրջանում գործարարները տարակուսում էին գործունեություն ծավալել այնպիսի ծրագրերի ուղղությամբ, որանք ենթադրում էին կապիտալի երկարաժամկետ մեխյուսման անհրաժեշտություն, քանի որ վարչակարգը շատերի համար մնում էր անկանխատեսելի։

1970թ. նոյեմբերին ուղղիչ շարժման սկզբնավորումից ի վեր տնտեսության զարգացմանը չափազանց մեծ ուշադրություն էր դարձվում, քանի որ այն ղյտարկվում էր վարչակարգի և պետական իշխանության անբազմազան գործունեությանը։ Հաճեց ալ-Ասադը վերստին երկրի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հիմնական ուղղությունները։ Լոր տնտեսական քաղաքականության, մասնավորապես տնտեսության ազատականացման և ժողովրդի շրջանում իշխանության նկատմամբ վստահության մթնոլորտի ստեղծման շնորհիվ Սիրիայում, համեմատած հախարդ ծախսաասական վարչակարգի ժամանակաշրջանի հետ, եսկանդին բարեզավեց երկրի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, սակայն այն չուժեց երկրի առջև կանգնած բոլոր տնտեսական խնդիրները, որոնք արտահայտվեցին 1970-ական թթ. վերջի և 1980-ականների սկզբների դժվարություններով։ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Սիրիայի տնտեսական զարգացմանն ուղղակիորեն նարստեց մասնավոր հատվածի խրախուսման, ինչպես մահ Հաճեց ալ-Ասադի արտաքին տնտեսական հավասարակշռված քաղաքականությունը՝ տնտեսական բնականոն հարաբերությունների հաստատումը ոչ միայն բոլոր արաբական երկրների ա իՊՎՄ-ի, այլև արևմտյան պետությունների հետ, սակայն գոյություն ունեին մահ որոշ արտաքին բարենպաստ գործունեություն, որոնցից կարելի է մշել, օրինակ, արաբական պետությունների և իՊՎՄ-կողմից Սիրիային հատկացվող բազմաբնույթ օգնությունը և 1970-ական թթ.-ի սկզբներից մավթի համաշխարհային գների բազմապատիկ աճը։

**SOME PECULIARITIES OF SOCIO-ECONOMIC POLICY DURING
OF THE CORRECTIVE MOVEMENT IN SYRIA (1970s)**

On November 1970 the Corrective Movement of Syria led by Hafiz al-Assad significantly changed not only the internal and foreign affairs of the State, but also the main directions of socio-economic policy.

The Government in particular liberalized the economy, actually created a private sector, achieved a growth of foreign investment and protected the right of private enterproneship. Assad also made some steps towards bringing back the capital that had been transferred from the country in the time of the former left-be'hist regime. President Assad established harmonic foreign economic relations not only with Arabic countries and Soviet Union but with Western States as well.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. .1۹۶۵/۴/۸. 1. اقتصادي العربي.
2. Иванов С. А., Межарабская политика Сирии, Том 1, Москва, 1986, с. 90.
3. Сирийская Арабская Республика, Москва, 1997, с. 77.
4. Մեյժի Ինդուսթրի:
5. Մեյժի Ինդուսթրի:
6. А. О. Филоник, В. М. Ахмедов, Сирия (Сирийская Арабская Республика), Рынки Ближнего Востока (Условия внешнеэкономической деятельности) М., 1997, с. 75.
7. Moshe Ma'oz, Assad. The Sphinx of Damascus. A Political Biography. Weidenfeld and Nicolson, London, 1988, p. 76.
8. John F. Devlin, Syria: Modern State in an Ancient land. Boulder, Colorado, 1983, p. 66.
9. حزب أبعث العربي الاشتراكي. القيادة القومية. مكتب الثقافة والاعداد الحزبي.
المؤتمرات القطرية لحزب أبعث العربي الاشتراكي في القطر العربي السوري. ص. ۴۹
9. Н. Оганесян, Национализация "Ирак Петролиум компани" и поддержка Арабскими странами Ирака (1972-1973), Արժանախոյն և Արժան Արևելքի Երկրներ և ժողովուրդներ ХУІ, Երևան, 1998, с. 27.
10. Moshe Ma'oz, 1974. աղբյու. էջ 75:
11. Kais Firro, The Syrian economy under The Assad Regime, Syria under Assad. Domestic Constraints and and Regional Risks. Edited by Moshe Ma'oz and Avner Yaniv, London, 1987, p. 45.
12. В. М. Ахмедов, Современная Сирия: промышленность, рабочий класс, профсоюзы. Москва. 1991, с. 47.
13. "The New York Times" 1. 02. 1972.

14. Худа Абу-Табих, Исправительное движение и опыт либерализации сирийской экономики, Арабский сборник: выпуск второй, Москва, 2000, с. 93.
15. А. О. Филоник, В. М. Ахмедов, Рынки Ближнего Востока, М., 1997, с. 75.
16. В. А. Исеев, Проблема иностранных и частных инвестиций в сирийской экономике, Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск шестой), М., 1998, с. 39.
17. هشام متولي أبحاث في الإقتصاد السوري والعربي، دمشق، ١٩٧٤، ص. ٧٥.
18. Сирия. Справочник, Москва, 1992, с. 260.
19. А. О. Филоник, В. М. Ахмедов, Рынки Ближнего Востока, М., 1997, с. 81.
20. Kais Firro, *ibid.*, *ibid.*, pg 51.
21. From Asad's speech before the 12th Session of the Ba'ath National (pan-Arab) Congress, *um Moshe Ma'oz*, Asad. The Sphinx of Damascus, p. 79-80.
22. John F. Devlin, *ibid.*, *ibid.*, pg 84.
23. Цит. По Арабский мир. Три десятилетия независимого развития. Под редакцией В. А. Исеева, В. В. Наумкина, Москва, 1990, с. 151.
24. А. О. Филоник, Госсектор и бюрократия в Сирии, Арабские страны. Проблемы социально-экономического и общественно-политического развития, Выпуск второй, Сборник статей, М., 1995, с. 141.
25. Нефтедоллары и социально-экономическое развитие стран Ближнего и Среднего Востока. Москва, 1979, с. 121.
26. هشام متولي أبحاث في الإقتصاد السوري والعربي دمشق، ١٩٧٤، ص. ١٠١.
27. В. П. Викторова, Экономика современной Сирии (проблемы и перспективы), Москва, 1968, с. 190.
- سيرغي تسفканوف،التعاون بين الإتحاد السوفياتي والبلدان الأناحية، موسكو، ١٩٨٥، ص. ١٢.
28. Kais Firro, *ibid.*, *ibid.*, pg 52.
29. Huda Hawwa, Linkages and Constraints of the Syrian Economy, State and Society in Syria and Lebanon, edited by Youssef M. Choueiri, University of Exeter Press, 1993, p. 88.
30. А. Филоник, Некоторые итоги эволюции социальной структуры Сирии, Специальный Бюллетень Но 2 (273), М., 1991, с. 16-17.
31. А. О. Филоник, В. М. Ахмедов, Рынки Ближнего Востока, М., 1997, с. 57.
32. Худа Абу-Табих, *ibid.*, *ibid.*, pg 86.
33. Атлас Тасс 24.09.1976 No 39, с. 29.
34. Айюби Сахр, Структура и основные направления внешних экономических связей Сирии (70-е-начало 90-х годов), в сб. Страны Ближнего Востока (актуальные проблемы современности и истории), Москва, 1998, с. 17-18.
35. *ibid.*, *ibid.*, pg 22:

36. الحركة التصحيحية المجيدة في الذكرى الخامسة والعشرين، دمشق، ١٩٩٥، ص. ٤١٦.
37. ألبعث، دمشق، ١٩٧٦/٣/٨.
38. Kais Fitto, *Iyaf. шўъа.*, tg 54.
39. А. О. Филоник, Госсектор и бюрократия в Сирии, с. 139.
40. "International Herald Tribune" 23, August, 1984.
41. Moshe Ma'oz, *Iyaf. шўъа.*, tg 155.
42. Аль-Харри Мухаммад, Налоговое законодательство и практика уклонения от налогов в Египте и Сирии, в сб. Страны Ближнего и Среднего Востока (актуальные проблемы современности и истории), М., 1998, с. 184.

ԲԵՆԻԱՄՆ ԽԱՒՅԱՆ

ԱՐԽԱԶԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ (1921 – 1931թթ.)

Այսրկովկասում խորհրդային կարգերի հաստատման մախօրեին արխազ հասարակությունը ազգային քաղաքական կարգերի լուծումը տեսնում էր Արխազխայի կարգավիճակի բարձրացման մեջ: Չմայած քաղաքային փորձերին 1918-1920թթ. ինքնիշխանության գաղափարն իրականացնել չէր հաջողվել, որը Արխազխայի կարգավիճակի շուրջը 1920-ական թվականներին հարուցեց նոր հակամարտություն:

Խորհրդային Ռուսաստանի Կարմիր բանակի ուժերով 1921թ. փետրվար-մարտին տեղի ունեցավ Վրաստանի խորհրդայնացումը: Ինչպես գրում է վրաց պատմաբան Դևի Ստուրուան, «1921թ. փետրվարին Վրաստանի պետականությունը ձևակառուցելն չէր վերացել, այլ տեղի էր ունեցել հասարակական-քաղաքական կարգերի ուժային փոփոխում, Վրաստանի... բուշխիզացում: Այս գործընթացների լրջախոս վերլուծումից ծնվեց «իդական զավթում» տերմինը»¹:

Կարմիր բանակը, արխազական «հիւսազ»² պարտիզանական ջոկատների հետ համատեղ, 1921թ. փետրվարի 19-ից մինչև մարտի 8-ը գրավեց ամբողջ Արխազիան: Վրաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման մախօրեին, վրաց և արխազ կոմունիստ առաջնորդները Մոսկվայում մախապես պայմանավորվեցին, որ «Մոխումի կուսակցական կազմակերպությունը պետք է մտնի վրացականի մեջ, իսկ Արխազիան՝ ինքնավարության սկզբունքով մտնի Վրացական ԽՍՀ կազմ»³: Մարտի 6-ին ձևավորվեց Արխազիայի Հեղկոմի հետևյալ կազմը. Ն.Լալոբա, Ն.Ակիրտավա, Պ.Ազնիայվիլի: Հեղկոմի մախազան ընտրվեց Երիեմ Էշրան, որը 1918թ. զարմանը արդեն գլխավորում էր Մոխումի Հեղկոմը: Բնորոշ է, որ խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերից մինչև 1921թ. մարտի վերջերը Հեղկոմի պաշտոնական փաստաթղթերում ոչլիմ չի ասված Վրաստանի և Արխազիայի հարաբերությունների վերաբերյալ: Բավարարվում էին ընդհանուր կարգախոսներով, ինչպես՝ «Կեցցե եղբայրական միությունը Վրաստանի և Արխազիայի աշխատավորների

միջև»⁴։ Մոսկվայում ունենալով նախնական պայմանավորվածություններ, Վրացիեղկոմի անդամները համոզված էին, որ Վրաստանի ամբողջականությունը սպառնալիք չկա և կոչ հրապարակեցին, թե «Աջախալի, Արխազխալի և Հարավային Օսիայի երբայր ժողովուրդները ինքնուրույն են որոշում իրենց ճակատագիրը»⁵։ Կարգախոսաչին բնույթ է կրում Վրացիեղկոմի գլխավոր Արխազխալի Հեղկոմին, որտեղ մասնավորապես ասված է, «որ բոլոր փոքր ժողովուրդները հնարավորություն են ստանում ապրելու լիարժեք իրենց բնորոշ առանձնահատկություններին»⁶։ Դիմումի մեջ Արխազխալի և Վրաստանի հարաբերություններին վերաբերյալ որևէ առաջարկությունների բացակայությունը վկայում է բանակցությունների անդրկտիլիայան բնույթի մասին։ Մրաժամանակ Վրացիեղկոմի մարտի 8-ի «Վրաստանի ԽՍՀ կառավարման համակարգի մասին» որոշման մեջ ասված է, որ «Նախանգային հեղկոմները պետք է լինեն երեքը՝ Զիվլիսի, Բուրսայի, Բարումի և մեկ չորսանային՝ Մոխումի կամ Արխազխալի»⁷։ Սակայն հետագա իրադարձությունները զարգացան ոչ նախնական ծրագրի համաձայն։

1921 թ. մարտի ցուպին կեսին տեղի ունեցավ Արխազխալի պատասխանատու աշխատողների երկու խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց հռչակել Արխազխալի ինքնուրույն հանրապետություն, իսկ կուսակցական կազմակերպությունը կոչել Արխազխալի Կոմունիստական կուսակցություն⁸։ Մարտի 26-ին Արխազխալի Հեղկոմի անդամները Լեմինին և Ստալինին հեռագիր ուղեցին, որտեղ դնում էին Արխազխալի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հռչակման և այն ՌՍԽՍՀ-ի կազմում ընգրկելու հարցը։ Որոշումը հիմնավորված էր «իդ ճակատագիրը անմիջականորեն հորինողային Ռուսաստանի հետ կապելու» արխազ ժողովրդի զանգվածային ցանկությամբ և «Արխազխալի ինքնուրույնության հռչակումով՝ Կարմիր բանակի սրբաբարի ազատագրական բնույթն ամրապնդելու ձգտումով՝ ինչպես Արխազխալի աշխատավոր զանգվածների գիտակցության, այնպես էլ արտասահմանի հասարակական կարծիքի մեջ»⁹։ Այս դիմումը դարձավ արխազ բուլձիկների նախորդ հակամեղհիկյան քարոզչության տրամաբանական հետևանք, որի հիմնական դրույթներից էր Խորհրդային Ռուսաստանին միավորվելու անկասկածաբարությունը, ինչը նշանակում էր մեկ խորհրդային կարգերի հաստատում։

Խորհրդայինացումից հետո վերադառնալով վտարանդիությունից, Է.Էշյան ստիպված էր այս տրամադրությունները նկատի առնել։ «...Կարծում էինք, - գրում էր նա, - որ Արխազիան գոյություն կունենա որպես Խորհրդային Վրաստանի անբաժանելի մասը, սակայն երբ մենք այստեղ եկանք և սրբազնցինք, թե ինչպիսի մթնոլորտ ենք ընկել, մենք ստիպված էինք ընդունել Արխազխալի անկախության տարբերակը և «...մենք միաձայն կանգ առանք այն բանի վրա, որ ազգային պատակությունների վերացման համար անհրաժեշտ է, թեպետ և ժամանակավոր՝

մինչև Խորհուրդների համագումարը, Խոչակել Արխագիայի անկախություն»¹⁰։ Արխագ բոլշևիկների 1921թ. ռազմավարությունը Խոչակի էր առնում 1918թ. խրենց կողմից բուլղ տված լուրջ վիթխումները, երբ Արխագիայում ժամանակավոր հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, սակայն առանց նրա պետականության վերականգնման, որին և ձգտում էին արխագական ժողովրդի լայն շրջանակները։ Կուտի ունեմալով քաղաքական ինքնուրույնության համար 1918-1920 թթ. արխագների պայքարը, Արխագիայի բոլշևիկները խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո առաջ քաշեցին ինքնուրույն պետականության գաղափարը։

Վրաց և արխագ բոլշևիկների միջև ծագած տարակարծությունները վերացնելու մարտակով միջոցառվի դերը ստանձնեց ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Գ.Օրջոնիկիձեն։ 1921թ. մարտի 27-ին Ե.Էշրանի նրա հետ ունեցած զրույցի ընթացքում Հեղկոմի անունից առաջարկեց վավերացնել Արխագիայի Խոչակումը որպես ինքնուրույն իսկապետություն ՌՍՖՍՀ անմիջական կազմում¹¹։ Ե.Էշրան Հեղկոմի դիրքորոշումը հիմնավորում էր այն բանով, որ արխագների մտտ ձգտումը դեպի ազգային ինքնորոշում հարուցեց մեծշեխների քաղաքականությունը։ Մեկ այլ առիթով այս գնահատականը հաստատում է Օրջոնիկիձեն, չրաքցնելով, որ. «Մեծշեխների ազգայնական քաղաքականությունը ծնեց կտրուկ նակավրացական տրամադրություններ Արխագիայի, Աբարխայի և Հարավային Օսիայի բնակչության մեջ»¹²։ Օրջոնիկիձեն, զարմանք նայտնելով, որ «աբխազ ընկերների» կողմից Խոչակը առաջին անգամ նման մեկնաբանման էր արժանանում, այնուամենայնիվ համաձայնվեց Խոչակել Արխագիան ինքնուրույն իսկապետություն։ Միասնամանակ նա խորհուրդ տվեց շրջանցել Արխագիայի դաշնության Խարցըր թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Վրաստանի հետ, մինչև այդ Խարցի վերաբերյալ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի վճիռը¹³։ Զրույցի վերջում նրանք համաձայնության եկան իսկապետության Բարսեմում մարտի 28-ին։ Ելված օրը տեղի ունեցավ Կովկասյան բյուրոյի, Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի և Արխագիայի հեղկոմի ներկայացուցիչների համատեղ խորհրդակցությունը, որը վարում էր Գ.Օրջոնիկիձեն։ Օրակարգում մեկ Խարց էր. «Խորհրդային իշխանության և Արխագիայում Կոմկուսի կառուցվածքի մասին»։ Նրկար վիճարանությունից հետո չնսջողվեց ստանալ Վրաստանի կազմ ընդգրկվելու համար Արխագիայի ներկայացուցիչներից որևէ համաձայնություն։ Մարտի 29-ին խորհրդակցությունը վճիռ կայացրեց. «Մինչև Արխագիայի Խորհուրդների համագումարը ՌՍՖՍՀ կամ ՎՍՍՀ հետ Խորհրդային Արխագիայի դաշնության հարցը մնում է բաց և Արխագիան նայտարարվում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն»¹⁴։ Արխագական կուսկազմակերպությունը ժամանակավոր ստացավ կարգավիճակ՝ ՌԿ(բ)Կ Կազմըչուր և ներարկվեց անմիջականորեն Կովքուրոյին։ Ինչպես կարծում են վրաց հետազոտողներից ո-

մանք (Մ.Գ. Գափրիճյանի, Գ.Գ.Գեորգյանի և այլք), «Մարտի 29-ի Բարսեղի խորհրդակցությունը փաստացի տնիսված էր ճանաչել Խորհրդային Արխագիայի անկախությունը հանգամանքների ճնշման ներքո»¹⁵։ Այս առիթով կարևոր վկայություն է բողի Նեստոր Լակոբյան, Վրաստանի կոմկուսի 4-րդ համագումարի անթիոնից վերհիշելով այդ դեպքերը. «Արխագիայի անկախության հարցը ծագում է 1921թ. և խորհրդայնացումից անմիջապես հետո առաջ է քաշվում իմ և ընկ. Էշթայի կողմից։ Բարսեղում մենք, ընկ. ընկ. Մերզան (Գ.Կ.Օրջոնիկիձեի կուսակցական կեղծանունը – հեղ.) և Էլիավան ասպետուցում էինք, որ նման անկախությունը ներկա պահին անհրաժեշտ է Արխագիայում քրական Խորհրդային իշխանություն տեղի տալու նպատակով, սակայն անհրաժեշտ է որպես ցուցանակ»¹⁶։ Ուրեմն Արխագիայի ներկայացուցիչների նիսնական փաստարկն այն էր, որ Վրաստանից անկախության ճանաչումը համարվ կրեթի նոր իշխանություններին արխագ ժողովրդի շրջանակներում։ 1921թ. կոմունիստական առաջնորդները հմուտ կերպով օգտագործեցին «արխագական խաղաքաբաղը»։ Ստալինը, որպես կովկասյան գործերի պատասխանատու և ազգությունների ժողկոմ, բայթարեց Արխագիայի «անկախության» հռչակումը՝ դրանով շահելով արխագների համակրանքը։ Եթե 1918թ. արխագները մերժում էին Խորհրդային իշխանությունը, ապա 1921թ. բոլշևիկների ձեռքից ստանալով «անկախություն»՝ արխագների մեծամասնության համար նոր իշխանության և անկախության պաշտպանումը ընկալվեց հավասարազոր։ Համապատասխանորեն խորհրդային կարգերի հակառակորդները ընկալվում էին որպես արխագ ժողովրդի թշնամիներ, ինչը արտահայտվեց նաև Վրաստանում 1924թ. հակաբոլշևիկյան ապստամբության ճնշմանը արխագների գործուն մասնակցությամբ։ Ոչ լիարժեք անկախության հռչակումով բոլշևիկները ցանկություն ունեին ստեղծել ավելի լայն իրավունքների տրամադրման պատրաստք, քան Արխագիան ուներ ժողովրդավարական Վրաստանի կազմում 1918-1921թթ. սկիզբին։ Այսպիսով Խորհրդային Ռուսաստանը արխագների պատկերացմամբ դարձավ ազատություն և անկախություն արտոնող երկիր, իսկ Վրաստանը ընկալվում էր որպես Արխագիայի անկախության հակառակորդ։

«Անկախության» հռչակումը քաղաքաբաղում էր նաև խորհրդային իշխանության արտաքին քաղաքական նպատակներով։ Պարտություն կրելով պատերազմում Լեհաստանի դեմ, ինչը նշանակում էր «ժամաչ-խարնային պրոլետարական հեղափոխության» ծրագրերի ծախսում Արևմուտքում, Խորհրդային Ռուսաստանի առաջնորդները հայացքն ուղղեցին դեպի Արևելք, միաժամանակ նշատակ ունենալով տեղի ժողովուրդներին համոզել, թե ինչպես է խորհրդային իշխանությունը հոգում փորձաքննվ ժողովուրդների կարիքները։ Այդ փորձում Լեհիանը պարտերաքար հիշեցնում էր, որ «...լավ է ազգային փոքրամասնությունների

նկատմամբ չափազանցել գիշտականությունում և փափկությունում, քան չչափազանցել»¹⁷: Լենինը ոչ պակաս նախազգուշական էր Վրաստանի նկատմամբ: «...Վրաց ազգի նկատմամբ մենք ունենք տիպիկ օրինակ, երբ անհրաժեշտ է կրկնակի զգուշավորություն, կամխտրականություն և գիշտականություն մեր կողմից»¹⁸, - հիշեցնում է նա:

Արխագիայի Հեղկոնը հիմնվելով Բաբունի որոշման վրա, հռչակեց Արխագիայի ԽՍՀ և այդ մասին 1921թ. մարտի 31-ին ռադիկալիստ դարակեց Լենինին, Ստալինին, Չիչերինին և Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Լեռնային ինքնավարության հեղկոնների նախագահներին¹⁹: Վրացի հեղկոնը դրան արձագանքեց տևական դադարից հետո, ինչը կարելի է գնահատել որպես Բաբունի որոշումների կողմնակիցների և նույնպես կոլյուբների միջև Վրաստանի Կ(ր)Կ Կենտկոմում ներքին պայքարի ծավալման արդյունք: Վերջիններս, որոնք կուսարտոմության մեջ հիշատակվում են որպես «ազգային ուղեմիտներ», դեմ էին արտամայրվում Արխագիայի, Աջարիայի և Հ.Օսիային ինքնավարություն տրամադրելուն²⁰: Այդ հարցում նրանց պաշտպանում էին Վրաստանում դեռևս գոյություն ունեցող քաղաքական այլ կուսակցությունները: Այդ առիթով ծախս ազգիայիստ-ֆեդերալիստների «Տրիբունա» քերթը գրում էր. «Վրաստանում որևէ Հարավ-Օսյա գոյություն չունի, կան միայն վրացիների միջև ապող օտեր: Վրացական օտերի ինքնավարությունն անհեթեթություն է...»²¹: Ժամանակակից վրացական պատմագրությունը փաստաբանում է «ուղեմիտներին», նրանց կոչելով. «...իսկական վրաց հայրենասերներ, որոնք պայքարում էին Վրաստանի իրական անկախության համար, չէին զիջում ոչ մեծապետականներին, ոչ էլ՝ արխագ և օս անջատողականներին»²²:

Միայն 1921թ. մայիսի 14-ին Կ(ր)Կ Վրաստանի Կենտկոմը հատուկ որոշումով հաստատեց Բաբունի պայմանավորվածությունները, միաժամանակ նշելով, որ Արխագիան մնում է ինքնուրույն, մինչև Խորհուրդների իր համագործարք, ուր պետք է վերջնական վճռվեր նրա ապագա դյուրյան հարցը²³: Ի կատարումն կուսակցական մարմնի քաղաքական որոշման Վրացի հեղկոնը, դարձյալ երկար դադարից հետո (ինչը վկայում է քանակների շարունակումը), Արխագիայի աշխատավորները 1-ին համագործարքի ճակաչեմին՝ մայիսի 21-ին կրակադրակում է «Արխագիայի ԽՍՀ-ի անկախության մասին» հռչակագիրը: Հռչակագիրը հրատարակելիս «արխագ ընկերներին» Վրացի հեղկոնի անդամները հավանաբար ստացել էին որոշակի երաշխիքներ: «Երբ մարտին մենք ստանք Սոխուն՝ ասացինք, պետք է կարճ ժամանակահատված, Արխագիայի և Վրաստանի աշխատավորների միջև ազգային հարամանքը վերացնելու համար և պետք է, որ մենք հայտարարենք անկախ ինքնավարություն»²⁴, - նշում է Ն. Լակոբան: Նույն ոգով է արտահայտվում Ե.Էշբան, «... նպատակ ունենալով վերացնել ազգային հարամանքը, որոշվեց գոնե

ժամանակավոր հայտարարել խորհրդային Արխագլխայի անկախությունը»²⁷:

Վրացեիդոմի հռչակագիրը ընթերցվեց Ս. Հավաքումնի կողմից մայիսի 28-ին Արխագլխայի աշխատավորների 1-ն համագումարում, որը և ընդունվեց մեծ ոգևորությամբ: Պատասխան ելույթում Ն.Էշբան քոլոր երիտերն ունեյր մօր իշխանության փաստաբանման համար ասելով. «Ամխանելով լախանմում էին միջիխում շինծու ինքնավարության մասին, սակայն և մոյնիսկ սնամեց ինքնավարության նյունք (խոսքը ներկայացրոցական մարմնի) Արխագլխայի ժողովրդական խորհուրդի մասին է. հեղ.) չէին կարող հասնել (մենչևիկների կառավարությունից-հեղ.)... Եկան քոլչևիկները և պատել Արխագլխան տնի իրական անկախություն»²⁸: Այս առիթով 1921թ. օգոստոսի 12-ին կայացած Կովկասյան երկրամասային կոմսոխորդակցության ժամանակ Գ.Օրցունիկիժեն մշեց. «Երբ Արխագլխան պահանջեց անկախություն, մենք մատնանշեցինք Արխագլխայի կոմունիստներին, որ մնան վուքր պետության անկախությունն անհնար է, սակայն յի վերջո մենք համաձայնվեցինք: Մենք ատացինք, երևե արխագ ժողովուրդը վրացիների նկատմամբ անվտանգությունն է տաժում... քող Արխագլխան լինի անկախ, քող նա քոժի մենչևիկների հասցրած վերջելը, սակայն հետագայում արխագներն իրենք կհամոզվին խորհրդային հարևան Վրաստանի հետ սերտ միավորման անհրաժեշտության մեջ»²⁹:

Արխագլխայի նոր իշխանավորները համոծեցին իշխանության «հաճույքը», որը Ն.Լակորան այսպես է նկարագրում. «Մենք սկզբից քաշվում էինք կոչել մեզ հանրապետության «նախագահներ», ժողկոմներ և այլն, սակայն անցում է մեկ, երկու, երեք օր և ամաչկուտությունը վերանում է...»³⁰: Այս միջերևմզը նկատել էին ժամանակակիցները և այն արտահայտել վրացական «Ասցիախտ-Ֆեդերալիստ» թերթի էջերում տեղ գտած «Արխագլխայի հարցը» հոդվածում. «Այժմ ստեղծվել է հարմար պահ արվարձաններում արտոնյալ մարդկանց համար: Մինչ խորհրդային Վրաստանը գրավված է ներքին կառուցապատմամբ, իրենք... ստեղծում են այնտեղ հանրապետություններ, քանի որ այժմ իշխանիկությունները մոդայիկ չեն...»³¹: Կարճ ժամանակ հետո՝ 1921թ. հուլիսի 5-ին Մտալինի մասնակցությամբ գումարված Ռ-Կ(ք)Կ Կովքյուրդյի պեճնում կայացվեց «ինքնավար հանրապետության ձևով Արխագլխայի և Վրաստանի միավորման ուղղությամբ կուսակցական աշխատանք ծավալելու մասին»³² որոշում: Կովքյուրդյի ճնշման ներքո, հուլիսի 22-ին, Արխագլխայի ղեկավարությունը Բաթումում հրավիրեց Հեղկոմի և Արխագլխայի Ռ-Կ(ք)Կ Կազմքյուրդյի միացյալ նիստ, որին ներկա էր Կովքյուրդյի քարտուղար Հ.Նազարեթյանը: Բացատրական ելույթում նա պարզաբանեց, որ անկախության և ինքնավարության հարցերը կլրատական լուծման պայանգայում օրևե սկզբունքային հակասություններ չունեն³³:

Եվ իրոք՝ երբ իշխանությունը խառնագույնս կենտրոնացվել էր կուսակցության ձեռքում՝ ինքնավարություն, քե խորհրդային «անկախություն» հասկացություններն այլևս կրում էին պայմանական բնույթ: Գտնվեց նաև մեծ ոգևորությամբ հռչակված «անկախությունն» ի շնորհիվ դարձնելու «տնտեսական կենտրոնում», որը և ներկայացվեց Արխագիայի պատասխանատու աշխատակիցների՝ հուլիսի 23-ին նրավիշոված խորհրդակցությանը: Ընդգծվեց, որ «խորհրդակցությունը Վրացիեղկոմի հռչակագիրը այստեղևս համարում է աշխատ Ժողովրդին առավելագույն ինքնավար իրավունքներ լիովին երաշխավորող», որի «լիակատար անկախությունը... անխրակամամալի է, քանի որ ոչ մի փոքրիկ խորհրդային համրապետություն չի կարող գոյատևել անկախ»³²: Հույս հայտնվեց, որ Արխագիայի խորհուրդների առաջիկա համագումարը իր համրաշխությունը կհայտնի Վրացիեղկոմի հռչակագրի սկզբունքներին՝ Վրաստանի հետ դաշնության և տնտեսական մրասնականության կիմքերի վրա:

Վերադաս կուսակցական մարմիններն իրականում հաշվի չէին նստում Արխագիայի անկախ կարգավիճակի հետ: 1921թ. հուլիսին կարգած Կոմկուրոյի պիներումը անհրաժեշտ գտավ. «...ճանաչել կովկասյան համրապետությունների (Վրաստան, Ադրբեջան, Հայաստան) անկախության իրականացումը, պահպանելով գոյություն ունեցող լիակատար կուսակցական հարաբերություններն աշղ երկրների կոմկուսի կենտկոմների և ՌԿԿ ԿԿ-ի միջև...»³³: Այս առյամի նիտներին, Արխագիայի, Գաղստանի և Լեռնային համրապետության ներկայացուցիչները, ի տարբերություն երեք Այսրկովկասյան համրապետությունների, մասնակցում էին խորհրդակցական ժայնի իրավունքով³⁴: 1921թ. օգոստոսի 16-ին ստեղծված «Անդրկովկասի տնտեսական բյուրոյում» Արխագիան, որպես առանձին միավոր, նույնպես չէր ներկայացված³⁵: Այս դրվածքը հաստատում է Ստալինը 1921թ. սեպտեմբերի 1-ին ՀԿԳԿ քարտուղար Ա. Եմեկիձին գրած նամակում, «Արխագիան հանդիտում է անկախ Վրաստանի ինքնավար մաս, որի համար էլ ՌԱՅՍՀ-ում ինքնուրոյն ներկայացուցիչներ չունի և պարտադիր չէ ունենա»³⁶:

1921թ. հոկտեմբերի 15-ի Արխագիայի Կազմբյուրոյի պիներումի և Հեղկոմի ըմդլայնված համատեղ նիտում որոշվեց ձևակերպել Վրաստանի և Արխագիայի կապը պաշտոնական պայմանագրով, որպես երկու միութենական հավասար համրապետությունների³⁷: Այսպիսով Արխագիայի կոմունիստներն ինքնուրոյն փոխեցին վերադաս Կոմբյուրոյի որոշումը «ինքնավարացման» մասին: Այս անհնազանդության դրոյապատճառները պարզ են դարձնում Արխագիայի ղեկավար գործիչների գաղափարը՝ անդամակցել Կովդաշնությանը, չբանցելով Վրաստանը³⁸: 1921թ. նոյեմբերի 14-ով բվագրված նամակում Ե.Էշրան դիմում է Կովկասյան բյուրո, խնդրելով հավանություն տալ Արխագիայի անդամակցությանը

Կովկազնույթյանը որպես յորրորդ համրասպետության³⁷: Այդ գաղափարին կողմնակից էր նաև Ն.Լ.Կելդան, ինչը նա խոստովանեց 1925թ. դեկտեմբերի 25-ին Վրաստանի կոմկուսի 4-րդ համագումարի ամփոփելից³⁸: 1921թ. նոյեմբերի 1-ին վրաց-արխազական հարաբերությունները քննարկվեցին Կովկասյան բյուրոյի նախագահության նիստում և որոշվեց 10 օրվա ժամկետում կազմել երկկողմ սրայնամագրի նախագիծ: Այդ նպատակով ստեղծվեց հանձնաժողով՝ Բ.Լ.Կելդանի նախագահությամբ: Քանի որ արխազական ղեկավարությունը պնդում էր Կովկազնույթյանն առանձին անդամակցելու հարցը, հանձնաժողովի գործունեությանը անարդյունք եղավ և նոյեմբերի 16-ին Կովկասյան բյուրոն կայացրեց պարտադրող որոշում. 1. Անկախ Արխազիայի գոյությունը համարել աննպատակահարմար: 2. Առաջարկել ընկ. Էշրային ներկայացնել իր վերջնական եզրակացությունը Վրաստանի դաշնության կազմում՝ պայմանագրային հիմունքներով Արխազիայի ընդգրկման մասին, կամ ՌԱՅՍՀ-ում՝ ինքնավար մարզի սկզբունքներով³⁹: Առաջին հայացքից այս որոշումն նկատի էր առնում Խորեյսյային Ռուսաստանին անդամակցելու արխազ կոմունիստների սկզբնական ցանկությունը: Սակայն, երբ Արխազիան արդեն հռչակվել էր անկախ, այդ առաջարկը նախատեսում էր իր կարգավիճակի էական խթնում և այստեղ առկա էր նրբամիտ հոգեբանական հաշվարկ: ՌԱՅՍՀ-ի կազմում Արխազիան ստանում էր երկու աստիճան ցածր կարգավիճակ, քան Վրաստանի դաշնությունում: Իրական ընտրության քաջակայության մասին է վկայում Արխազիայի Կազմբյուրոն Վրաստանի Կ(բ)Կ Էնետկոմին կազմակերպչական առումով ենթարկելու մասին Կովկասյան բյուրոյի նոյեմբերի 24-ի որոշման փաստը⁴⁰:

1918-1921թթ. վրաց հասարակական կարծիքը ընտելացավ Արխազիան Վրաստանի անբաժանելի մասը համարելու մտքին: «Անկախ Արխազիան, որի բնակչության մեծ մասը կազմում են վրացիները՝ անընդունելի է և տեղիված է լիովին այլ նպատակներով, որին տեղաբնիկ վրացիները երբեք չեն ընտելանա: Սակայն մինչև այս հարցի վերջնական լուծումը անհրաժեշտ է, որ Վրաստանի Հեղկոմը... նշանակի Արխազիայում Ներկայացուցիչ, որը կպահպանի... վրացիների շահերը»⁴¹, - գրում էր վրացական մամուլը: Վրաց կոմունիստները չէին կարող հաշվի չառնել այս տեսակետները, առավել ևս իրենցից ոճանք տողորված էին այդ տրամադրություններով: Քանի որ Արխազիան այդպես հայտարարված էր անկախ համրասպետություն, Վրաստանի «տաքածքային ամբողջականությունը» պահպանելու նպատակով, վրաց ղեկավարների սթափ մտածող մասը չսակարկեց ինքնավարության պաշտոնական կարգավիճակի վերաբերյալ և համաձայնություն տվեց «պայմանագրային հանրապետությանը», որպես փոխզիջումային տարրերակի:

1921թ. դեկտեմբերի 16-ին Արխագիայի և Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչները (Ն.Ակիրտալա, Ս.Կառտազիա, Ս.Քավթարաձե) կնքեցին մյուսեմակամ դաշնագիր, որի առաջին հոդվածն ամրագրում էր, որ վերոնշյալ համրապետությունների կազմում են միմյանց հետ ռազմական, քաղաքական և տնտեսաֆինանսական դաշինք⁴⁴։ Տեղի անցնելով Արխագիայի դեկադայության շրջադարձից դեպի Վրաստանի հետ մշտությունը։ Այդ է վկայում 1922թ. հունվարին Վրաստանի կառավարիչ առաջին համագումարում Ե.Էշրայի կոչոթը։ «Մենք ոչ մի թույլ չէինք դադարում քաղաքի ընդդեմ աշտակաի անկախությանը և քաղաքական արյունըրը ակնհայտ է»⁴⁵, - հայտադարեց նա։

Արխագիայի հորհուրդների առաջին համագումարը, որի անհրաժեշտության մասին խոսում էին խորհրդայնացման առաջին իսկ օրից, գումարվեց 1922թ. փետրվարի 12-17-ը։ «Անդրկովկասի համրապետությունների դաշնության մասին» զեկույցով հանդես եկավ Ն.Լակոբան. «...հորհրդային իշխանության գարսիադի պահպանման նպատակով մանր ազգությունների շրջանակներում՝ ինչպես օրինակ արխագիականի, անհրաժեշտ էր մեկ թույլով Արխագիան հայտադարել անկախ հանրապետություն...»⁴⁶, - նշեց նա։ Երբ համագումարում հրապարակվեցին Վրաստանի հետ մյուսեմակամ դաշնագրի դրույթները պատվիրակների որոշ մասը քաթրամայն բողոքեց։ Ն.Լակոբան ստիպված էր արդարանալ և հակաճառել. «Արխագիայի անկախությունը Վրաստանը չի խլում...»⁴⁷։ Ինչ անկախության մասին էր խոսքը, եթե, իր իսկ րառերով, այն ինչակված էր մեկ թույլով։ Պատվիրակներին զատախություն մերչնչեղո նպատակով նա երաշխիքներ տվեց. «Եթե Վրաստանը սկսելու է խել, մենք բողոքարկելու ենք հեղափոխության շտարին» ԳԿԿ, ՀԿԿ, ընկ. Լ.Ենինին։ Արխագիայի աշխատավորների անկախությունը ոչ ոք չի կարողանա խել, քանի դեռ գոյություն մնի խորհրդային իշխանությունը»⁴⁸։ Համագումարը ընդունեց որոշում՝ «Անդրկովկասի համրապետությունների դաշնության և ԽՍՀ Արխագիայի և ԽՍՀ Վրաստանի դաշնության մասին», որի երրույ կետով առաքարկվեց Արխագիայի ԿԿԿ-ին մշակել նոր դաշնագիր այն կիմունքներով, ինչպիսին է Անդրկովկասի համրապետությունների մյուսեմակամ դաշնագիրը⁴⁹։ Չնայած համագումարը չհաստատեց 1921թ. դեկտեմբերի 16-ի դաշնագիրը, Վրաստանի Կ(ր)Կ Կենտկոմի նախագահությունը 1922թ. փետրվարի 27-ին որոշեց Արխագիային տրամադրել 3 տեղ համրապետական ԿԿԿ-ում, միաժամանակ այն որակելով «ինքնավար համրապետություն»⁵⁰։ Կուսեկափադությունը հավանություն տվեց 1922թ. մարտի 2-ին ընդունված Վրաստանի ԽՍՀ սահմանադրության առաջին հոդվածի հավելվածին, որտեղ Արխագիան հայտադարվում էր «միավորված» Վրաստանի հետ, ի տարբերություն Աբախայի և Հ. Օսիայի, որոնք մտնում են նրա կազմի մեջ⁵¹։ Սակայն այդ տարբերությունը ոմեք ձևական քնույր։ Դեռևս 1921թ.

սեպտեմբերի 10-ին Արխագլոսյի Կազմբյուրոյի քարտուղար Ն.Ավանի-
ձե՛ն գրած էր Կոմբյուրո. «Խորհրդային Արխագլոսն իր տարածքով հա-
վասար է Ռուսաստանի գավառին... Այնինչ ձևական նկատառումներով
Արխագլոսն հանդիսանում է ինքնուրույն հանրապետություն»⁵²:

Արխագլոսյի կարգավիճակը վերջնականորեն պետք է որոշվեր նրա
սահմանադրությամբ, որի ստեղծման աշխատանքները ակավեցին 1922թ.
Նրա տեքստի ձևավորումը ձգձգվեց սուր հակամարտության պատճա-
ռով, որն առաջացավ Վրաստանի Կ(ր)Կ Կենտկոմի և ՌԿԿ Անդրերկր-
կանի միջև՝ Անդրկովկասի հանրապետությունների դաշնության հարցի
շուրջը: Վրաց «ուկրոնիստները», որոնք Կենտկոմում մեծամասնություն
էին կազմում, տնտեսական զարգացման մակարդակների տարբերու-
թյան պատճառով գտնում էին այդ դաշինքը ոչ մարտականաբար: Դեկ-
տեմբերի 10-ին Բարձրում կայացած Անդրկովկասի Խորհուրդների առա-
ջին համագումարը իրականացրեց ԱՍՖՍՀ, իսկ դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվա-
յում ստեղծվեց ԽՍՀՄ-ը, որի կիմնադիր անդամներն էին խորհրդային
ազգային պետականության քարձրագույն աստիճան կրողները՝ միութե-
նական հանրապետությունները, և որանց հետևում էին նրանց կազմում
գտնվողները՝ ինքնավար ԽՍՀ, ինքնավար մարզ և աշխատանքային կո-
մունա: Այդ համապատասխանի հակասում էր Արխագլոսյի կարգավիճա-
կը: Ռինենալով ԽՍՀ կարգավիճակ, նա հանդիսանում էր միաժամանակ
և «միութենական», և՛ քե «միավորված» Վրաստանի հետ: Այսպիսի յու-
րանառակ իրավիճակը չէր շփոթեցնում Արխագլոսյի դեկավարներին:
Եղույք ունենալով 1922թ. մայիսին կայացած 2-րդ մարզային կուսկոնֆե-
րանսում, Ն.Լակոբան ասաց. «...Մենք պետք է ասենք, որ այդ քաղաքա-
կան տեսակները՝ անկախության իրականացումը և այլն, քաղաքացիք է,
նրանով որապարով պետք չէր... մեզ պետք էր ցուցանակ, և մենք կախե-
ցինք, սակայն խոնարհվել նրա առջև պետք չէ»⁵³: ԽՍՀՄ-ի ստեղծումից
հետո խառնաչափորը վերջնականորեն չուղղահարվեց: 1923թ. եղույք ու-
նենալով Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների 2-րդ -
Խոսնագումարում, Շ.Էլիաովան չկարողացավ ճշշտ գնահատել Արխա-
գլոսյի, Աջարխայի և Հարավային Օսիայի իրավական կարգավիճակը,
վերջինս անվանելով հանրապետություն, այն դեպքում երբ այն ինքնա-
վար մարզ էր⁵⁴: Իսկ 2-րդ մարզային կուսկոնֆերանսում Արխագլոսյի
կարգավիճակի վերաբերյալ Ն.Լակոբան ասում էր. «Մենք ինքնիշխան
պետություն ենք, ճիշտ է խարնդային, քայց՝ անկախ»⁵⁵: Ինչպես երևում
է՝ նասկացությունների կատարյալ խառնաչափոր: 1924թ. ԽՍՀՄ-ի առա-
ջին սահմանադրության 15-րդ հոդվածում Արխագլոսն հիշատակվում է
որպես ինքնավար հանրապետություն⁵⁶: Այս իրավիճակում Արխագլոսյի
սահմանադրության նախագիծ կազմողները չէին կարող կողմնորոշվել
նրա կարգավիճակի ճիշտ գնահատման գործում: Բացասական ազդե-

ցություն ունեցալ մաւ, Վրաստանում ազգային կարգի շտրթը ծավալված բանավեճը:

1923թ. մարտին կայացած Վրաստանի կոմկուսի 2-րդ համագումարի ամբիոսինքն ենչեցին Արխազիայի տնտեսական շրջադիակման կոչեր: Գրգռվածության պատճառը այն էր, որ Արխազիայի պաշտոնական մարմինները չէին ընդունել որևէ վաստաբառ, որը իրավականորեն վավերացներ կապը Վրաստանի հետ⁵⁷: Վրաստանում ստեղծված իրավիճակով խիստ դժգոհ էին Մոսկվայում: Այս կապակցությամբ, 1923թ. ապրիլին կայացած ՌԿԿ 12-րդ համագումարում տնեցած կոյրյուն Ստալինն ասաց. «Վերցնենք Վրաստանը: Այստեղ առկա է 30 % ոչ վրացական բնակչություն... Վրաց կոմունիստների որոշ մասում ծնվել է գաղափար՝ այնքան էլ հաշվի չնստել այդ մասը ազգություններէ հետ... Դա շովինիզմ է, վնասակար և վտանգավոր շովինիզմ, որովհետև մա կայտղ է փոքր վրացական հանրապետությունը վերածել զգվտոցի ասպարեզի: Այնուամենայնիվ մա այդին վերածել է իրեն զգվտոցի ասպարեզի...»⁵⁸: Այս կտրուկ գնահատականը բնորոշում է Վրաստանում ստեղծված իրավիճակը: Այդ պայմաններում հասկանալի է դառնում Արխազիայի դեկալբարության զգուշավորությունը Վրաստանի հետ որևէ իրավական կապերի ստեղծման գործում: Գ.Օրջոնիկիժն 1923թ. դեկտեմբերի 21-ին Անդրկովկասի Խորհուրդների 2-րդ համագումարում ստիպված էր հանգատացնել. «Արխազիան հիմա ինքնուրույն հանրապետություն է... ով ոգում է դարձյալ վերածել նրան որևէ մեկի գաղութի, կտտա մա ձեռքերին»⁵⁹:

1923թ. նոյեմբի 26-ին Արխազիայի ԿԳԿ-ի նախագահությունը որոշեց որպես հիմք ընդունել Վրաստանի գործող սահմանադրությունը⁶⁰. Եսկ 1925թ. ապրիլի 1-ին Արխազիայի Խորհուրդների համագումարին ներկայացվեց առաջին սահմանադրության մայտագիծը: 5-րդ հոդվածը հռչակում էր Արխազիայի ԽՍՀ ինքնիշխան պետություն և դուրս գալու ազատ իրավունք էր վերապահում ԱՄՖԱՀ և ԽՍՀՄ-ից: Այս դրույրը խիստ հակառում էր վերը նշված կառույցների սահմանադրություններին: Հետազոտողների միջև կան տարածայնություններ ԽՍՀ Արխազիայի 1925թ. Սահմանադրության օրինական լինելու մասին: Հիմք ընդունելով «3-րդ Համաարխազական Խորհուրդների համագումարի տեղեկագիրը», ուր հայտնվում է Վրաստանի ԽՍՀ և ԱՄՖԱՀ-ի սահմանադրությունների հետ համաձայնեցման մպատակով համագումարին ներկայացված մախագծի վերաշակման որոշման մասին⁶¹, մի շարք վրաց պատմաբաններ (Մ.Լոյրքիվանիժն, Ա.Սորգոլյաժն, Է.Խոշտաբիա-Բրոսսն, Լ.Յոնիժն, Գ.Գոգասժն և այլք) պնդում են, որ այսպես կոչված «1925թ. Սահմանադրությունը» մնաց որպես նախագիծ⁶²: Արխազ պատմաբան Բ.Սազարիան և վրաց գիտնականներ Գ.Գամախարիան, Բ.Գոգիան հաստատում են Սահմանադրության ընդունման վաստը 3-

յոյ համագումարում⁶¹։ Սակայն դրա տեքստը չէր հրատարակվել և իրավական կարգավիճակ չի ստացել⁶²։ 1925թ. սեպտեմբերի 6-ին ՀԼ(Կ)Կ Անդրերկրկոմը անհրաժեշտ համարեց սահմանադրոքին ձևակերպել հարաբերությունները Վրաստանի և Արխագիայի միջև, միաժամանակ վերանայելով ԽՍՀ Արխագիայի Սահմանադրությունը⁶³։ Արդեն սեպտեմբերի 11-ին այս որոշումը քննարկեց Արխագիայի մարզկոմի նախագահությունը և որոշեց ստեղծել հանձնաժողով Ե.Լակոբայի գլխավորությամբ։ Հոկտեմբերի 27-ին ուղղումներով նախագիծը հաստատվեց Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի Քարտուղատրության կողմից, որը հանձնարարեց Արխագիայի ԿԳԿ-ն ընդունել այն սահմանված կարգով։ 1925թ. դեկտեմբերի 2-ին ելույթ ունենալով Վրաստանի կոմկուսի 4-դ համագումարում, Ե.Լակոբան խոստովանեց սահմանադրության ընդունման հարցում 1925թ. ապրիլին բռյլ տված «վրիպումը», անվանակոչելով այն «հիմարություն»⁶⁴։ Թե ինչու նա ընտրեց ինքնաքննադատության ճանապարհը գուցե բազատում են Վրաստանի Կենտկոմի քարտուղար Մ.Կախիսանո խոսքերը, որոնք մեջբերում է Ե.Լակոբան, «Արխագիան իրենից մերկայացնում է բազմազգ հանրապետություն, ընդդրում այս հանրապետության առանձին մասերը լավ չեն ընտելացել միմյանց։ Արխագիայի իրական անկախության և Վրաստանից հեռանալու մասին հարցադրումը կրելի Արխագիայի փլուզմանը ինչպես խաղաքարտերից կառուցած տնակի»⁶⁵։ Եւրյն համագումարում Օրթոնիկիձնն Արխագիան անվանելով ինքնավար, միաժամանակ և ակնարկեց նրա նպատակահարմարությունը արխագների փոքրաթիվ լինելու պատճառաբանությամբ⁶⁶։ Այդ հարցին անդրադառնում է Ֆ.Մախարաձեն՝ «Սոխումում ՎրացԿԳԿ-ի նստաշրջանի կենտրոնական հարցը» հոդվածում («Սովետական Արխագիա», 1926թ. 16 հունիսի), որտեղ նա գրում է. «... Հիմնական արխագ ազգությունը ներկա պարագայում կազմում է փոքրամասնություն երկրում։ Մեզ կարող են հարցնել, ինչու՞ է պետք Արխագական հանրապետությունը։ Լավ չի՞ լինի այն վերացնել միանգամայն»⁶⁷։ Սահմանադրական փոխհարաբերությունների վերջնական հստակեցման նպատակով 1926թ. հունիսի 11-ն Սոխումում գումարվեց Վրաստանի ԿԳԿ-ի նստաշրջանը, որը հաստատեց Վրաստանի ԽՍՀ նոր Սահմանադրությունը։ Երա 5-րդ գլուխը նվիրված էր Արխագիային, որը ինչպես ինքնավար Աջարիան, այդուհետև մտնում էր Վրաստանի կազմի մեջ։ Վրաստանի ԿԳԿ-ի նստաշրջանի հանձնաքարտությամբ Արխագիայի ԿԳԿ վերանշակեց 1925թ. Սահմանադրության նախագիծը և իր նստաշրջանին՝ 1926 թ. հոկտեմբերի 27-ին, հաստատեց նոր տեքստը, որը հրատարակվեց։ Սահմանադրության վերջնական հաստատումը տեղի ունեցավ 1927թ. մարտի 7-ին Արխագիայի Խորհուրդների 4-րդ համագումարում⁶⁸։

1920-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ-ում ապրեն ձևավորվել էր ազգային պետական կառույցների հիերարխիա, որտեղ «սոցիալականության համարապետություն» հասկացությունը առանձնացված էր: Գաղափարական պահի հարկադրական պահանջ դարձավ ինի բերելու Վրաստանի և Արխագլայի իրավական հայրասիրությունները, այն համաձայնեցնելով ձևավորված իրականությանը և ԽՍՀՄ-ում իրականացվող պետական շինարարության քաղաքականությանը: Դեռևս Վրաստանի կոմկուսի 6-րդ համագումարում 1929թ. նոյեմի 4-ին Ն. Լակոբան հայտարարեց. «Արխագլայի և Վրաստանի փոխհարաբերությունների հարցը ձևակերպված է այնպես, որ Արխագլայն առիպված կլինի որպես փոփոխություն կատարել իր Մանձանաղությունում...»⁷¹: Նույն ժամանակ Արխագլայի Ժողկոմխորհրդում կազմված տեղեկանքում նշված է «որ 1921թ. դեկտեմբերի 16-ի դաշմագիրը ...կարգել է իրական նշանակությունը...կարող է դիտվել միայն որպես սոցիալականացվող ԽՍՀ Վրաստանին ԽՍՀ Արխագլայի միավորման, որ սոցիալականությանին ԽՍՀ Արխագլայ անվանումը չունի իրական բովանդակություն»⁷²: 1930թ. ապրիլին Արխագլայի ԿԳԿ-ի նստաշրջանը որոշում կայացրեց վնասեցնել «սոցիալականության համարապետություն» հասկացությունը մանձանաղությունից, փոխարինելով այն «ինքնավար հանրապետություն» անվանակոչումով: 1931թ. փետրվարի 11-ին Արխագլայի Խորհուրդների 6-րդ համագումարը, իսկ մույն ամսվա 19-ին՝ Վրաստանի Խորհուրդների 6-րդ համագումարը նաստատեցին այդ որոշումը⁷³:

Եթե ընդունենք միայն ձևական իրավական կոյճը, անշուշտ Արխագլայի կարգավիճակի փոփոխումը կարելի է դիտել որպես նվազեցում: Մակայն նա «ինքնավար» դիտվում էր դեռևս 1921թ.-ից, մյուս կողմից, սակայն, հանրապետության կարգավիճակությունը չիտխեց նրա իշխանավարների իրական դերն ու լիազորությունները: Արխագլայի ինքնավար հանրապետությունը, շնորհիվ նրա ԿԳԿ-ի նախագահ Ն.Խատր Լակոբայի հեղինակաբայանը և մտերմությանը Մտալինին, իրականում օգտվում էր միտրենական հանրապետության կարգավիճակին քննույթ «բարիքներից»⁷⁴: Մյուսամասնակ Արխագլայն չէր համապատասխանում նաև մի շարք այլ պահանջների (տարածքը, քնակության քիվը և այլն) միտրենական հանրապետության իրական կարգավիճակ ստանալու համար: Այսպիսով 1931թ. տևական քաշքշուկից հետո, Արխագլայի համար զանվեց կարգավիճակի մի տարբերակ, որը կարծես պետք է գերակետ դնեք այդ նաքում:

DEFINITION OF THE ABKHAZIA'S STATUS BY THE SOVIET STATEHOOD (1921-1931)

The study of the condition of Abkhazia in soviet state period have an importance in the context of the modern relationships between georgians and abkhazians. After sovietization of Georgia, before the formation of the USSR, communist leaders of Soviet Abkhazia seek for the status of independence, which formally was given from central communist bodies. During the formation the federation of south Caucasus republics, Abkhazia was included Soviet Republic of Georgia based on an alliance agreement. Higher state and party bodies of the USSR regarded Abkhazia as autonomy region, but it was called agreement republic, such concessions were made, because the great part of abkhaz nationality didn't want to be under the administrative patronage of Georgia. The status of agreement republic of Abkhazia in 1922-1930 had the same formal character, as the independence in 1921. In 1931 Abkhazia was transformed into an autonomy republic in Georgia SSR as the USSR hadn't the analogy of agreement republic.

BIBLIOGRAPHY

1. Д.Стура, Сепаратистское движение в Абхазии в 60-е и 70-е годы нашего столетия, Тб., 1995, с. 59, იაშ' იაშ' А.Ментешашвили, Окупация и фактическая аннексия Грузии, Тб., 1990.
2. Шу' Г.Дандария, "Кнараз" (Об Абхазской революционной крестьянской дружине 1917-1921 гг.), Сух., 1981; იაქიძე Роль Советов и "Кнараза" в истории революционной борьбы в Абхазии 1917-1921 гг., Сух., 1971.
3. А.Ментешашвили, Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии (1917-1921) Тб., 1987, с. 189.
4. Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925). Сборник док. и мат. Составитель А.О.Тулумджян, Сух., 1957, с. 14-15.
5. Образование СССР, сборник док., М., 1972, с.172.
6. Революционные комитеты Абхазии в борьбе за установление и упрочение Советской власти (февраль 1921-февраль 1922), сб. док., Сух., 1961, с. 27.
7. Революционные комитеты Грузии, сб. док. и мат., Сух., 1963, с. 78.
8. Б.Сагария, Национально-государственное строительство в Абхазии (1921-1931 гг.), Сух., 1979, с. 25.
9. Б.Сагария, Образование и укрепление советской национальной государственности в Абхазии (1921-1938 гг.), Сух. 1981, с. 41-42.
10. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с.44.
11. А.Ментешашвили, Октябрьская революция..., с. 189.
12. Г.К.Орджоникидзе, Статьи и речи, М., 1956, т.1, с.199-200.
13. А.Ментешашвили, Октябрьская революция..., с. 189.
14. Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925), с. 27.

15. По поводу искажения грузино-абхазских взаимоотношений, Тб., 1991, с. 85.
16. Н.А.Лакоба, Статьи и речи, сост. А.О.Тулумджян, Сух., 1987, с.176.
17. В.И.Ленин, Полное собрание сочинений, т. 45, с. 360.
18. Там же, т. 45, с. 359-360.
19. История Абхазской АССР 1917-1937, Сух., 1983, с. 101.
20. Очерки истории Коммунистической партии Грузии, Тб., 1971, с. 428.
21. "Трибуна"(27.09.1921), մար. լսլ Ա.Մենտեշավիլի, Октябрьская революция..., с.198.
22. Д.Стурук, նշ. աշխ, էջ 58.
23. Քաղաքական կուսակցությունների արխիվ (Թրիվիտի). ֆ. 14, ց. 1, գ. 11, ք. 22.
24. Н.А.Лакоба, նշ. աշխ, էջ 34.
25. Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.), сборник док. и мат., Сух., 1959, с. 92, док. N 29.
26. Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925), с. 44-45.
27. Г.К.Орджоникидзе, նշ. աշխ, էջ 200-201.
28. Н.А.Лакоба, նշ. աշխ, էջ 176.
29. Д.Гамсахария, Б.Гогна, Абхазия-историческая область Грузии с древнейших времен до 30-х годов 20 века, Тб., 1997, с. 477, док. N 267.
30. А.Ментешавили, Октябрьская революция..., с. 192.
31. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с. 47-48; Г.П.Лекава, Между Грузией и Россией: исторические корни и современные факторы абхазо-грузинского конфликта XIX — XX веках, М., 1997, с. 101.
32. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с. 48-49.
33. Քաղաքական կուսակցությունների արխիվ (Թ. Թրիվիտի). ֆ. 14, ց. 1, գ. 37, ք. 180, մար. լսլ ԲԻՐԻ "Свободная Грузия", N 115(28.06.1991).
34. "Свободная Грузия", N 115(28.06.1991).
35. Там же.
36. История Абхазии, Гуддута 1993, с. 329; А.Ментешавили, Октябрьская революция..., с.192; В.А.Шнирельман, Война памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье, М., 2003, с. 267.
37. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с.50
38. История Абхазской АССР..., с.105, նաև նուս' Б.Сагария, Образование и укрепление..., с. 51.
39. Դ.Գամսխիարիա, Վրաց-արխագական իարարությունների ցանկություն-նից, Թր., 1991, (վրաց. լիգ.), էջ 125, նաև նուս' "Свободная Грузия", N 115(28.06.1991), նաև История Абхазии..., с.330.
40. Н.А.Лакоба, նշ. աշխ, էջ 177.
41. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с.51, նաև նուս' История Абхазии..., с.330.
42. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с.51.
43. "Социалист-Федералисти", (23.07.1921), մար. լսլ Д.Гамсахария, Б.Гогна, Абхазия-историческая..., с. 476, док. N 265.
44. По поводу искажения..., с. 90.
45. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с.56.

46. Там же, с. 54.
47. Там же, с. 58-59.
48. Sbu "Международное право", N 4, 1999, с. 253-266.
49. Съезды Советов Советских Социалистических Республик (1917-1922 гг.), сборник док., М., 1960, т. 2, с. 461.
50. *Բնութիւնը և զարգացումը արխիվ (ը. Թրքիսի)*, ֆ. 14, ց. 1, գ. 192, թ. 215.
51. По поводу искажения..., с. 92.
52. *Ղ.Ղանխարիա, Վրաց-արխիվական...*, էջ 118, նաև տես՝ "Свободная Грузия", N 115 (28.06.1991).
53. *Ղ.Ղանխարիա, Վրաց-արխիվական...*, էջ 118.
54. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с. 131.
55. *Ղ.Ղանխարիա, Վրաց-արխիվական...*, էջ 113.
56. История советской Конституции (1917-1956), М., 1957, с. 463.
57. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с. 56.
58. И.В.Сталин, Сочинения, т. 5, с. 249-250.
59. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с.59.
60. Там же, с. 121.
61. Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик Закавказья, сборник док. (1923-1937), т. 6, М., 1964, с. 673.
62. По поводу искажения..., с. 93, նաև տես՝ Исторические и политико-правовые аспекты конфликта в Абхазии, Тб., 1995, с. 54, նաև Этнополитические конфликты в Закавказье, США, Мериленд, 1997, с. 133.
63. Б.Сагария, Образование и укрепление... с. 121-123, նաև տես՝ Д.Гамахария, Б.Гогна, նշվ. աշխ. էջ 122, նաև История Абхазской АССР ... с. 196-197.
64. По поводу искажения..., с. 93 նաև Д.Гамахария, Б.Гогна, նշվ. աշխ. էջ 123.
65. История Абхазской АССР..., с. 197, նաև Д.Гамахария, Б.Гогна, նշվ. աշխ. էջ 123.
66. Н.А.Лакоба, նշվ. աշխ. էջ 177-178.
67. Там же.
68. Б.Сагария, Образование и укрепление..., с. 10.
69. Там же.
70. История Абхазской АССР., с. 199-200.
71. Н.А.Лакоба, նշվ. աշխ. էջ 277.
72. История Абхазской АССР..., с. 250.
73. Там же, с. 338.
74. С.З.Лакоба, Очерки политической истории Абхазии, Сух., 1990, с. 118; В.А.Шнирельман, նշվ. աշխ. էջ 267: Վերջինս, հղելով Ստալինյան Լավոտայի աշխատությունը, համոզված գրում է թե. «Желая закрепить это положение, в последние годы жизни [Нестор] Лакоба неоднократно ставил перед Сталиным вопрос о включении Абхазской АССР в состав РСФСР» (նույն տեղում, էջ 267). Այդ պնդումը, սակայն, չի հիմնավորված վավերագրորեն և Ս. Լավոտայի աշխատության մեջ ներկայացված է հետագայում գրատված նույնի հիմն վրա (տես С.З.Лакоба, Очерки ..., էջ 123):

ՍՈՒՐԵՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ԲԱՇՄՐ ԱԼ-ԱՍԱԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՉՈՐՍ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (2000- 2004 թթ.)

2000թ. հուլիսի 12-ին նախնականորև համընթացի ժամանակ առանալով քվեարկության մասնակիցների ձայների 97,29 %-ը, Սիրիայի Արաքական Հանրապետության /ՄԱՀ/ նախագահ ընտրվեց Բաշար ալ-Ասադը՝

Սիրիան, որի ներքաղաքական կյանքը 1971 թ.-ից անփոփոխ լինում էր գրեթե նույն տրամաբանությամբ և առանց սրևե զգալի ցնցումների /քաղաքությամբ 1979-82 թթ. «Մանհեղական եղբայրներ» կազմակերպության հակակառավարական գործադուլությունների/ կամ նորամուտությունների, հայտնվեց կտրուկ փոփոխությունների մի շրջանում:

Բաշար ալ-Ասադի իշխանության գալն ինքնին մեծ սպասելիքներ առաջացրեց: Այնպես չէր, որ արևմտյան կրթություն առացած երիտասարդ նախագահը կձեռնարկի սիրիական հասարակությունը վերափոխելու մի շարք քայլեր²: Այս հայտերի առկապության դարձավ Բաշար ալ-Ասադի նախագահի պաշտոնում առաջին ելույթը, որում նա Սիրիայի դերի, Իսրայելի, Լիբանանի և արաբական աշխարհի հետ հարաբերությունների հետ ժեկտեղ առանձնահատուկ շեշտեց ներքաղաքական և վաղաչկան արձատրական բարեփոխումների անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև մատնանշեց ներքին քաղաքական զարգացման երկու հիմնական ուղղությունները՝ տնտեսական ազատականացումը և պետության արդյունավետացումը: Կոչ անելով իրականացնել ներքին բարեփոխումներ՝ նոր նախագահն ընդգծեց գոյություն ունեցող հասարակական ինստիտուտների բարելավման, քաջ և կատարողական քննադատության անհրաժեշտությունը³:

Այս ապառամներն ինչ-որ չափով արդարացան, սակայն ոչ ամբողջովին: Նրանք ովքեր ակնկալում էին կտրուկ փոփոխություններ, նույնիսկ նյասրափոխություն ապրեցին: Իրականում արագ էր, որ սկզբնական շրջանում, մինչև իր դիրքերի ամրապնդելը, Բաշար ալ-Ասադը խոսա-

փելու էր արագ հաջողության նասնելու մտքից: Բարեփոխումների քայլ առ քայլ իրականացումը հնարավորինս թույլ կտար խոստովել հակառակորդների հակաքայքերից⁴: Պատահական չէ, որ նախածեռնվող փոփոխությունները կրում էին երկարաժամկետ քնույր և իրականացվում էին մեծ զգուշավորությամբ: Հետաքրքիր է, որ շատերը նրա այս քայլերը նմանեցնում են իր հոր իշխանության գալու առաջին շրջանի քաղաքականության հետ:

Աստիճանական փոփոխություններն ինչ-որ չափով համահունչ էին հասարակական տրամադրություններին: Մի կողմից հասարակությունը բարենորոգումների սլահանց ուներ, սակայն մյուս կողմից՝ գլխակցում էր կայունության սլահանցնան կարևորությունը, ինչը թույլ կտար խոստովել մի իրավիճակից, որ ստեղծվել էր ՍՍՀ անկախության ձեռք բերումից հետո, երբ հեղափոխություններն ու հեղաշրջումները ավտոակամ երևույթ էին դարձել նրկրի քաղաքական կյանքում:

Նախագահ քննդվելուց հետո Բաշար ալ-Ասադի առաջին որոշմամբ արգելվեց իր և հոր սլատկերներով սլաստառնել փակցնելը⁵: Սա յուրատեսակ «ճլակուրային հեղափոխություն» էր սիրիական հասարակության համար, երև հաշվի առննք այն փաստը, որ նախկինում այդ սլատկերները սիրիական քաղաքների և քնակավայրերի անքածանելի և սվտրական մասն էին կազմում⁶: Սրանով, քվում էր քե ակնարկվում էր սվտորիտարից դնալի ժողովրդավարական համակարգ անցում կատարելու նրա վճռակամությունը:

Բաշար ալ-Ասադը շարունակեց նաև դեռևս իր հոր կողմից սկսած համաներժամ քաղաքականությունը: Տարրեր սվալաներով՝ 2000 թ. սեպտեմբերին Միրիայի քանտերում կային մոտ 1300 քաղրամտարկյալներ⁷: Նույն քվականի նոյեմբերին Բաշար ալ-Ասադի հայտարարած համաներժամ շնորհիվ քանտերից ազատ արժակվեցին 600 քաղրամտարկյալներ, հիմնականում իսլամականներ և կոմունիստներ, ինչը հասարակության և միջազգային կազմակերպությունների կողմից դիտվեց իրրև առաջին քայլ քաղաքացիական հասարակության ձևավորման և երկրի ժողովրդակամացման ուղղությամբ:

Կարևոր բարեփոխումներ նախածեռնվեցին հենց իշխանական համակարգի ներսում, Բաաս կուսակցության և Ազգային Առաջադիմական Դնալատի⁸ /ԱԱԴ/ շրջանակներում:

Ձգալիորեն երիտասարդացվեց Բաասի դեկավարությունը: 2000 թ. մայիսին Բաասի Տարածաշրջանային համագումարի սլատզամավորների նախնական ընտրությունների արդյունքում, համագումարի աշխատանքներին մասնակցելու հնարավորություն ստացան 200 նոր երիտասարդ քասականներ, որոնց մեծամասնությունը Բաշար ալ-Ասադի կողմնակիցներն էին⁹: Հունիսի 17-19-ի համագումարում Բաասի կենտրոնի կազմը նույնացվեց 70 %-ով (90 անդամից 62-ը առաջին անգամ էին

ընդգրկվում նրա կազմում), ավելի քան կեսով նորագվեց Տարածաշրջանային ղեկավարության կազմը (21-ից 12-ը նոր անդամներ էին)¹⁰:

Ղեկավարության շրջանում կատարած փոփոխությունները մարտակ ունեին նաև աշխուժացնել Քառս կուսակցության ամենօրյա գործունեությունը, փոխելով աշխատանքի մեթոդները, որոնց կիրառման արդյունքում վերջին տարիներին խիստ բուլացել էր կուսակցության կապը հասարակության հետ:

Այսպես, 2000 թ. կայացած Քառս Տարածաշրջանային ղեկավարության նիստում որոշվեց հրաժարվել կուսակցությունում պաշտոնների նշանակումների համակարգից և 2001 թ. հունվարի 20-ին անցկացնել կուսակցական ընտրություններ: Նիստի ժամանակ Քաչար ալ-Ասադը նույնիսկ ակնարկեց, որ կցանկանար հաջորդ 2007 թ. ընտրություններն անցկացնել այլընտրանքային սկզբունքներով:

Մի շարք փոփոխություններ կատարվեցին նաև Ազգային Առաջադիմական ճակատում /ԱԱԾ/:

Ստեղծման առաջին տարիներից, ԱԱԾ-ի ելմանադիր փաստաթղթում Ազգային խարսխայում հատուկ նշվում էր Դեակատում Քառսի ատանձմանատուկ ղեքը: Այն միակն էր ԱԱԾ անդամ կուսակցություններից, որն իրավունք ուներ սեփական բերքը հրատարակել և հատարակական ինստիտուտներում քաղաքական աշխատանք իրականացնել: Քաչար ալ-Ասադի իշխանության գալուց հետո այս մեծաշնորհը, որոշակիորեն մեղմացվեց: ԱԱԾ անդամ 6 կուսակցություններից երեքին թույլատրվեց հրատարակել սեփական բերքեր և 2001 թ. հունվարին լույս տեսավ ՄԿԿ-ի կողմից հրատարակվող «Նիշալ ալ-Շասար» բերքը¹¹: 2002 թ. փետրվարից ԱԱԾ-ի Կոնոնաղդության 9 հոդվածի փոփոխության արդյունքում¹² ԱԱԾ-ի անդամ բոլոր կուսակցություններն իրավունք ստացան գործել երիտասարդության շրջանում և համալսարաններում¹³: Այս ամենը վկայում էր սիրիական քաղաքական կյանքում իննց քաղաքական միավորների դերն ու նշանակությունը մեծացնելու Քաչար ալ-Ասադը ձգտման մասին ի հակալիտ ոչ քաղաքական միավորների՝ քանակի և հատուկ ծառայությունների, որանք Հաֆիզ ալ-Ասադի կառավարման հատկապես վերջին տարիներին ավելի մեծ կարևորություն էին ձևոր բերել սիրիական հասարակության մեջ՝ հետին սղան մղելով ԱԱԾ- կուսակցություններին /խոսքը կեննականում Քառսի մասին է/: Այս մասին է վկայում նաև կառավարության ձևավորման կուսակցական սկզբունքի պահպանումը, երբ ԱԱԾ-ի անդամ ցանկացած կուսակցություն անկախ նրա դերից և հնարավորություններից ստանում է նախնաարական պաշտոններ¹⁴:

Հասարակության ժողովրդավարացմանն էր միտված նաև նախկինում արգելված քաղաքական ուժերի վերադարձը քաղաքական քառն-

րաբեմ, ինչպես նաև նոր կազմակերպությունների և նույնիսկ կուսակցությունների առեղծոքը:

Այսպես, Սյրիական ազգային սոցիալական կուսակցությունը /ԱԱԿ/, որը արգելվել էր 1955 թ. սկսեց ազատ գործունեություն ծավալել երկրում²⁵, իսկ 2003 թ. մարտի ընտրությունների արդյունքում այս կուսակցության ներկայացուցչությունը խորհրդարանում հասավ 3-ի /երկուսը ԱԱԿ-ի ցուցակներով, մեկը «անկախների»/²⁶: Այս ամենը լուրջ հիմքեր է տալիս ենթադրելու, որ կուսակցությունը կարող է ապագայում համարել ԱԱԿ-ի շարքերը²⁷՝ ստանալով երկրի քաղաքական կյանքին մասնակցելու հնարավորություն, առավել ևս, որ նրա առաջնությունը չեն ժխտում նման հնարավորություն:

Այսպիսով, Բաշար ալ-Ասադը փորձեց շարունակել իր հոր քաղաքականությունը, երբ երկրում գոյություն ունեցող քիչ թի շատ ազդեցիկ բուլք քաղաքական ուժերը, վարչակարգի նկատմամբ լոյալություն դրսևորելու պայմաններում ներառվում էին քաղաքական պաշտոնական համակարգի՝ ԱԱԿ-ի մեջ: Սյամավ Բաշար ալ-Ասադը ծգտում էր հնարավորինս ընդլայնել սեփական քաղաքական հենարանը և փորձում կառուցել «վերահսկելի ժողովրդավարության» համակարգ:

2002 թ. հունիսի երկրորդ կեսին «մարդասիրական նկատառումներով» Բաշար ալ-Ասադի հրամանով ազատ արձակվեց կոմունիստական կուսակցություններից²⁸ մեկի առաջնորդ Ռիսալ Քուլեջին²⁹, որը բանտարկվել էր հակակառավարական ելույթների համար դեռևս 1980 թ.: Եվ նույնիսկ նա խտրազույն քննադատության ենթարկելով իշխանություններին, կոչ անելով լուծարել ԱԱԿ-ը, ընդունել նոր օրենք կուսակցությունների մասին և չեղյալ հայտարարել Սահմանադրության 8-րդ հոդվածը, որով «Վաաս»-ը ինչպեսվում էր «պետության, հասարակության ղեկավար ուժ», միաժամանակ հայտարարեց, որ «զավատեսություն է ներշնչում այն, որ երկրում այսօր բաց են դեպի հաշտություն, երկխոսություն և բարեփոխումների գործընթաց տանող դռները»³⁰:

2000 թ. մոտ 280 մտավորականներ հիմնեցին նոր կուսակցություն՝ Շարժում հանուն սոցիալական խաղաղության: Ազատությունների մրնությունն այնքան էր ազդել հասարակության վրա, որ նոր կուսակցության հիմնադիրները նույնիսկ պահանջեցին վերացնել երկրում գործող արտակարգ իրավիճակը և լուծարել Բաաս կուսակցությունը³¹:

Քաղաքական դաշտում իրականացված փոփոխությունները վստահություն ներշնչեց նաև հասարակական տարբեր շրջանակների մոտ:

Բաշար ալ-Ասադը փորձում էր հրավիրել հասարակական քաջ երկխոսություն, թեև շատ զգույշ և պետության խտրազույն հսկողության ներքո³²: Հարցազրույց տալով եգիպտական «ալ-Ռիսարա» շաբաթաթերթին՝ նա հայտարարեց, «Ես ծավալում եմ ժողովրդավարությանը և հարգում ուրիշների կարծիքը: Ես չեմ պատրաստվում ղեկավարել

միանձնյա կերպով: Ես պատրաստ եմ լսել տարբեր կարծիքներ և տարբեր տեսանկյուններ, անկախ այն համզամանքից համաձայն եմ դրանց հետ քե՛զի»²¹:

Հասարակությունն արձագանքեց այս կրակներին և կատարման առաջին 4 ամիսների ընթացքում մախագահ Բաշար ալ-Ասադին ուղղվեցին 4 բաց մամակներ, որոնք տպագրվեցին մալ լիբանանյան մամուլում և մեծ արձագանք ստացան սիրիական հասարակությունում: Նրանք պահանջում էին բարենորոգումներ իրականացնել՝ մատնանշելով երկրում առկա թերությունները: Վարչակարգը բավականին քայքայական ընդունեց այդ մամակները: Իշխանությունների կաշտ արձագանքի քացակալության պայմաններում 2000 թ. սեպտեմբերին լիբանանյան մամուլում տպագրվեց «99-ի ուղեքնդ», որը կոչ էր անում վերականգնել խոսքի ազատությունը, վերացնել ռազմական դատարանը, որ հաստատված էր երկրում դեռ 1963 թ.-ից, ներմուծել քաղաքական բազմակարծությունը և քաղաքանտարկյալներին հաճընդեսնոր համաներում հայտարարել: «Բաց մամակը» ստորագրողների թվում էին սիրիացի հայտնի մտավորականներ՝ բանաստեղծ Ալունիսը, փիլիսոփա Մադեկ Ջալլալ ալ-Ազընը, վիպասան Հայդար Հայդարը, պատմաբան Արդուլահ Հանման, ռեժիսոր Մոհամմեդ Մալլաթը և դերասան Նուրեդ Թալան և այլք²²:

2001 թ. հունվարին հարեցվեց «1000-ի ուղեքնդ»: Այս ուղեքնդի հեղինակները մոլյմպես ազատական հայացքներով բարեփոխումների կղզմակեց մտավորականներ էին: Ուղեքնդում նրանք կոչ էին անում Բաշար ալ-Ասադին ապահովել դատարանների ազատությունը, իրականացնել ԱԱՀ-ի արմատական վերափոխումը, ազատ արձակել քաղաքանտարկյալներին, վերացնել արտակարգ դրությունը, ապահովել խոսքի ազատությունը²³:

Այս երկու ուղեքնդներում էլ, վաստորեն, սիրիական տարբեր մտավորական շրջանակներ կոչ էին անում Բաշար ալ-Ասադին՝ շարունակել բարեփոխումները և իրենց աջակցությունն էին հայտնում մախագահին:

Օրինակ, Միլիալում քաղաքացիական հասարակության վերականգնման կոմիտեի²⁴ անդամ Միշել Կիլոն Լոնդոնում լույս տեսնող «ալ-Շարի ալ-Աուսատ»-ին տված հարցազրույցում նշում է, որ նրանք ուղարկել են այս մամակը մախագահին, և չէին ակնկալում, որ այն կհրապարակվի մամուլում: Սակայն դա տեղի ունեցավ, ինչը վկայությունն է այն բանի, որ երկրում վերականգնվում է ժողովրդավարությունը: Իսկ մամակը հեղինակած մտավորականները չեն հավակնում իշխանության և չեն ներկայացնում քննադական պահանջներ: «Մենք ուղղակի ուզում ենք օգնել իշխանություններին, հասնելու լավագույն արդյունքի»: Ընդ որում նշվում է, որ արված առաջարկությունները չեն վնասելու ներքին վիճակին, և մտավորականներն աշխատել են հենց ժողովրդի միասնության,

հայրենիքի պաշտպանության և գրաված տարածքների վերադարձման սկզբունքների չքայնակում²⁷։ Ուշագրավ է նաև 2002 թ. հունվարի 5-ին սիրիական մամուլում հրատարակված Ազգային դեմոկրատական ժողով կազմակերպության անդամ 10 ակտիվիստ ծախս աշխատիների հայտարարությունը, որով վերջիններս համաձայնվում էին մասնակցել քաղաքական բանավեճերի, որոնք նախաձեռնվել էին Բաշար ալ-Ասադի իշխանության գալուց հետո։ Խմբի գործազիր քարտուղար Հասան Արդ ալ-Ազիմի խոսքերով 10 տարուց հետո ընդհատակյե դուրս գալու որոշումը կապված է Բաշարի ալ-Ասադի իշխանության գալուց հետո տեղ գտած որոշակի ազատական փոփոխությունների հետ²⁸։

Այս ամենը վկայում էր երկրում հայտարարված «կառուցողական քննադատության» քոլլեկտիվության իրական վիճելու մասին։ «Դամասկոսյան գարնան» հետևանքներից էր նաև խոսքի ազատության որոշակի վերականգնումը և մի շարք կազմակերպությունների և լինստիտուտների ստեղծումը, որոնց գործունեությունը նախկին նախագահի օրոք ողորակի անհնար էր։

Դամասկոսում սկսեց գործել «մարդու իրավունքների պաշտպանության կոմիտեն»՝ սիրիացի լրագրող Ահլամ Նախասյի գլխավորությամբ։ 2000 թ. երկրորդ կեսին ԱԼԷ-ում սկսեցին ի հայտ գալ «քաղաքական ակտիվներ»²⁹, որտեղ բավականին քաղք քննարկումներ էին ընթանում Սիրիայի ապագա զարգացման ուղիների շուրջ, նպատակ ունենալով երկրում քաղաքացիական հասարակության զարգացման խրախուսումը։

Խոսքի ազատության ոլորտում որոշակի տեղաշարժերն արտահայտվեցին ՋԱՄ-ներում կատարված փոփոխություններով։ Թեև չընդունվեցին օրենքներ, որոնք կապահովեին խոսքի, մամուլի ազատությունը, քաղաքական բազմակարծությունը և հանրահավաքների ազատությունը, սակայն այդքան որոշակիորեն իրականացվեց զրաքննությունից ՋԱՄ-ների ձևաբազառումը։

Գրքի թողոյ պետական քերթերը սկսեցին հրատարակել բավականին «սուր» հոդվածներ՝ կառավարության տնտեսական քաղաքականության քննադատությամբ։ Բաշար ալ-Ասադն անձամբ հանդիպեց ՋԱՄ-ների խմբագրերի հետ և քաջալերեց նրանց այդ պահվածքը³⁰։ Վերացվեց Բաասի մեծաշուրիչ քերթերի հրատարակելու ոլորտում, ինչի հետևանքով 2001 թ. հունվարին քացվեց վերջին 40 տարում առաջին մասնավոր քերթը³¹։

Լորջ ցուցանիչ էր նաև պետական «Միջրին» և «Ան-Սաուրա» քերթերի, հեռուստատեսության և ռադիոյի պետական կոմիտեի նոր դեկավաքների և գլխավոր խմբագրերի նշանակումը և մի շարք այլ փոփոխություններ։ Այսպես, «Միջրին» խմբագրություն վերադարձավ Արեժ Դալլան, որն արտաքսվել էր երկրից։ Նա վերադարձավ Բաշարի ալ-Ասադի խնդրանքով և առաջին իսկ հոդվածում նշեց, որ միակուսակցա-

կան համակարգը Սիբիայի տնտեսական անաջողությունների պատճառ է. և քարեփոխումները հաջողություն չեն ունենա առանց իշխանական համակարգից շատ դեմքերի հեռացնելու²²։ Մրաժամանակ բերրի նոր գլխավոր խմբագիրը հայտարարեց «Մենք համեղաչի ենք ղեկավար Բաշարի կողմից վարվող քաղաքականության հետ, որն ուղղված է Սիբիայում ժողովրդավարության խորացման ու երկրի արդիականացմանը»²³։

Այդուհանդերձ նույնիսկ այս սահմանափակ քարեփոխումները միանշանակ շրջումվեցին հասարակության տարբեր հատվածների կողմից։ Իշխանական վերնախավում շարունակում էր բավականին ազդեցիկ դիրքեր պահպանել «եին գվարդիան»՝ Բաշար ալ-Ասադի նոր գործընկերները և կողմնակիցները, որոնք չէին բացցնում բավականին անբարյացակամ վերաբերվումը քարեփոխումների նկատմամբ։ Նրանց նախաձեռնությամբ արդեն 2001 թ. փետրվարին Բաաա Տարածաշրջանային ղեկավարության 17 անդամներն ուղարկվեցին տարբեր կամայապահման «երկրում իրավիճակի բացատրության» նպատակով գեկույցներ կարդալու համար։ Ընդ որում, այս գործընթացն անձամբ ղեկավարվում էր ՄԱՀ փոխնախագահ Արդ ալ-Հալիմ Խադդադը, որը հետագայում քաղաքական արդիականացման կողմնակիցներին մեղադրեց «պետության անվտանգության և կայունության կարմիր գիծը» անցնելու մեջ²⁴։ Երկիրը վերափոխելու կոչով համոզես հեկամ մտավորականները մեղադրվեցին պրոտասահմանյան կապերի և երկիրը բուլացնելու և քայքայելու մեջ։ Այսպես, պաշտպանության նախկին նախարար Մուստաֆա Տյաադ 2001 թ. ապրիլի 12-ին, ելույթ ունենալով «Արո-Դարի» արքանյակային հեռուստատիլթրով, համոզես եկավ «1000-ի ուղերձի» հեղինակներին «ԿՀՎ-ի և Սիբիայի թշնամիների հետ» կապեր ունենալու մեղադրանքով²⁵։

Պահպանողականներին հաջողվեց որոշակիորեն կանգնեցնել հասարակական քարեփոխումների ընթացքը։ Բաղաքացիական ակտիվիստներից մի քանիսը նույնիսկ ձեռքակալվեցին։ 2001 թ. օգոստոսին ձեռքակալվեցին սիրիական խորհրդարանի անդամ Հոմսին, հայտնի գործարար և պատգամավոր Սեյիֆը, Դալիլին և շուրջ մեկ տասնյակ այլ գործիչներ։ Փակվեցին 14 «քաղաքացիական ընկերություններ» և քաղաքական ակումբներ։ Իսկ մյուսների գործունեությունը խիստ սահմանափակվեց²⁶։

Զեռակալվեցին նաև 2004 թ. մարտի 8-ին Դամասկոսում Բաաա կուսակցության իշխանության գալու 41-ամյակին նվիրված տոնակատարությունների ժամանակ «Ազատություն խղճի քանտարկյալներին» պատատոներով փոքրաքանակ իրավապաշտպանական ակցիայի կազմակերպիչներն ու մասնակիցները։ Մխալմամբ ձեռքակալվեց եւ մեկ ժամ անց ազատ արձակվեց նաև այս գործողությունների ակամատես

ԱՄՆ, դեպքում աշխատակիցը³⁷ Դեպքը խտրազույցն դատապարտեց Սիբիայում ԱՄՆ, դեպքում: Ինտո ման ԱՄՆ, Պետդեպարտամենտի կողմից, որի պաշտոնական ներկայացուցիչ Ռիչարդ Ռաուլերը, նշեց դիվանագիտական ներկայացուցիչների նաժնումխելոթյան խախտման անբողատրկության մասին³⁸:

Ընդ որում պետք է նշել, որ քարեփոխումների դեմ ուղղված այս գործողությունները զարմանալի միակարծությամբ պաշտոնավեցին Բասս կուսակցության անդամների կողմից: Պարզվեց, որ սիրիական քաղաքական վերնախավն ընդհանրապես պատրաստ չգտնվեց ժողովրդավարական քարեփոխումների անցկացմանը: Եվ որքան էլ մեծ լինեք նախագահ Բաշար ալ-Ասադի վերափոխումներ կատարելու ցանկությունը, հնարավոր չէ որքանք իրականացնել առանց իշխանական վերնախավի համաձայնության:

Այսպիսով, առաջին 4 տարիները լուրջ փորձությունների շրջան էին երիտասարդ նախագահ Բաշար ալ-Ասադի համար: Կռոտավարման այս փուլում նա զգալի փոփոխություններ իրականացրեց Սիբիայի ներքին կյանքում: Թեև դրանցից շատերը վերջնական լուծում չստացան, սակայն դրանց իրականացման փաստն ինքնին շատ խոստում է: Սիբիայի նման ավտորիտար երկրում տեղի ունեցան ժողովրդավարական որոշակի տեղաշարժեր, որոնք հետագայում կանգ առան:

Պետունումները տարբեր են՝ Լ՛ ներքին քաղաքական և՛ արտաքին:

Ներքաղաքական ասպարեզում Բաշար ալ-Ասադը ուղղակի չէր կարող հաշվի չառնել քաղաքացիական քարեփոխումների անցկացման դեմ ցուցադրված դիմադրությունը, քանի որ, ինչպես նշում էին հոտտեսները, նրա իշխանության երկու հիմնարանները շարունակում էին մնալ հենց Բասս կուսակցությունը և բանակը³⁹ որոնք այդքան էլ չէին ցանկանում փոխել ստեղծված իրավիճակը: Միաժամանակ իշխանության այս առաջին տարիներին նա փորձեք կատարեք ընդարձակել սեփական սոցիալ-քաղաքական բազան: Մրան էին միտված Լ՛ ԱՄՆ-ի ընդարձակմանն ուղղված քայլերը, Լ՛ նոր կազմակերպությունների գործունեության արտոնումը Լ՛ հասարակական ընմաքկման խրախուսումը:

Բացի այդ նույնիսկ զգալիոր քարեփոխումներն իրականացնելիս նոր նախագահը պետք է հաշվի առներ այն, որ ներքաղաքական կարևոր հիմնախնդիրներին էր մակ երկրի կայունության պահպանումը: Հաֆեզ ալ-Ասադից հետո իշխանության անցումը նրա որդուն կարող էր լուրջ հակասությունների առիթ դառնալ սուննի-ալավի⁴⁰ համայնքների փոխադարձություններում: Լինելով երկրում կրոնական փոքրամասնություն կազմող ալավիական համայնքի ներկայացուցիչ՝ նա մշտապես զգում էր այս վտանգը: Թեև նրա իշխանության առաջին շրջանում ի հայտ չեկան առաջնորդներ, որոնք սուննիական կմախսձեռնեին ելույթ ալավիական գերիշխանության դեմ⁴¹ և երկրի մեծամասնությունը կազ-

մոլ սուննիները պատրաստակամորթուն հայտնեցին ընդամեկ Բաշար ալ-Ասադի կառավարումը, սակայն դա չի նշանակում, որ երկրի ճնշող մեծամասնությունը կազմող սուննիները պատրաստ են «մավերժ» համաձայնել ազավիսական ղեկավարության վառտի հետ⁴²: Եվ եթե Հաֆեզ ալ-Ասադի տեղեժամ հակակշիտների և սուննիական վերմահալի հետ դաշինքի համակարգը քավակահին այսլոմավետ էր ևս քացատում էր չարք ցնցումների հնարանորթոմը, այդուհանդերժ, դա չի նշանակում, որ կարելի էր անտեսել այս վտանգը:

Բարեփոխումներին խոչընդոտող հանգամանք էր նաև միջազգային լարված իրավիճակը: Տարածաշրջանի քարչ իրադրոթոմը ստիպում էին Բաշար ալ-Ասադին ավելի մեծ ուղադրոթոմ դարժնել երկրի արտաքին հարթերոթոմներին: ԱՄՆ-ի ներխոմումն Իրաք մեծ խնդիրներ հարուցեց նաև Գամակոսի համար, կապված Սիրիայի մկատմանք ԱՄՆ-ի շարոմակական ճնշման հետ:

Այս ամենը հիժք է տալիս, այնուամենայնիվ, ակնկալելո, որ ՍԱՀ նախագահը կշարոմակի երկրի ժողովրդավարացմանն ուղղված քարեփոխումները, որոնք, սակայն, կոմենան սեփական առանժնահատկոթոմները: Հատկանշանական է, նախագահի երջման արալողոթոմն առաջին կոլլոմ Բաշար ալ-Ասադի կողմից արտահայտած ժողովրդավարոթոմն իր ընկալումը: «Ինչ առիժանի ենք մենք ժողովրդավա՛ր: Որո՛նք են ժողովրդավարոթոմն քնորոլումները: Ընդդրոթոմները, ազատ մամուլը, խոսքի ազատոթոմնը, թե՛ այլ իրավոմքներն ու պարտակամոթոմները... Մենք չենք կարող կիրառել ուրիշների ժողովրդավարոթոմը մեզանում: Արևմտյան ժողովրդավարոթոմը, օրինակ, քազմադարչա պատմոթոմն արլոմը է, որն արտահայտված է սովորոթներով և ավանդոթներով, որ քնորագրում է արևմտյան հասարակոթոմների ժամանակակից մշակոլլը... Որպեսզի մենք էլ կիրառենք այն, մենք պետք է վերաադենք նրանց կյանքը... Պարզ է, որ դա անհնար է մեր ժողովրդի վորժք պետք է լինի յորօրինակ, խնքնատլոլ, պետք է քիսի մեր պատմոթոմնից, մշակոլլից և քաղաքակրոթոլլոմնից իրրև պատասխան մեր հասարակոթոմն կարիքների և մեր իրակամոթոմն պահանջներին»⁴³:

SUREN MANUKYAN

ON SOME SOCIAL AND DOMESTIC CHANGES IN SYRIA UNDER
PRESIDENT BASHAR AL-ASSAD IN HIS FIRST FOUR YEARS. (2000-2004)

The new president of Syria Bashar al-Assad who had succeeded his father as head of state in 2000 implemented some social and political reforms in Syria.

The new president expanded free speech policy, countenanced a relatively open debate on Syria's domestic needs. Many intellectuals sent him "open letters" ('99's

letter", "1000's appeal") asking for political, economic, and social reform. Claiming that Syria was in terrible condition, the letter-writers, very politely, demanded change. Papers published these letters and they were circulated inside Syria.

Surprisingly, they were tolerated by the regime, signaling that the era of regulation of thought and speech was over.

But along with the presidency, Bashar inherited a set of pressing and severe problems.

Realizing reforms he had to maintain a balance between his own identity and the various forces defining the country. Bashar has chosen to concentrate first on broadening his own social and political base and consolidating his position.

So, he handled some reforms in political system of Syria. He allowed activities of some underground and banned parties and made attempts to democratize and enlarge of broad shape of ruling alliance of parties - National Progressive Front. Supposedly, he tried to create "Controlled democracy" in Syria.

The Old guard achieved to stop some of reforms by closing the number of "discussion clubs" and arresting some democratic activists. Being concentrated in foreign affairs Bashar al-Assad couldn't prevent this process.

Setting aside the need for quick successes allows him to advance slowly and deal with rear-guard pressure from the still-powerful older generation.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 2000 թ. հունիսի 10-ին վախճանվեց Հաֆեզ ալ-Ասադը, որը ՍԱՀ նախագահի պաշտոնը զբաղեցնում էր 1971 -ից, և երկրում իշխամության դեպք մտա 40 տարի իր ձեռքում պահող «Բաաս» կուսակցությունը նախագահի պաշտոնին առաջադրեց նրա որդուն՝ Բաշար ալ-Ասադին: Ընդ որում դրա համար խորհրդարանը փոփոխության ենթարկեց երկրի Սահմանադրության 83 հոդվածը՝ նվազեցնելով նախագահական պաշտոնի համար անհրաժեշտ տարիքը 40-ից 34 - ի. ինչը բույլ տվեց 34-ամյա Բաշարին նշանակել նախագահի պաշտոնակատար:

2 Ավելակիրքները հասնում էին այնպիսի չափերի, որ խոսվում էր նույնիսկ 1964 թ. ազգայնացված հողերը հին տեղերին վերադարձնելու, աշխատավարձը 100 տոկոսով բարձրացնելու և նույնիսկ «Բաաս» կուսակցությանն իշխանության մեծաշնորհից զրկելու մասին:

3 Բաշար ալ-Ասադի նախագահի ելույթի արձանագրությունը ըստ <http://www.basharassad.org>

4 Buidatz Yossi, *Bashar's First Year: From Ophthalmology to a National Vision // Policy Focus Research Reports on Palestinian Issues*, #41, (July 2001), www.washingtoninstitute.org/pubs/pfis/pfis

5 Համաձայն այս որոշման նկարների կարող էին լինել միայն կառավարական շենքերում: Թեև հետագայում դրանք հայտնվեցին մահ փողոցում, սակայն նմանօրինակ հրամանի ի հայտ գալն ինքնին շատ խառն էր:

6 Moubayed Sami *Syria's New President Bashar Al-Assad: A Modern-Day Atatürk // Washington Report on Middle East Affairs*, Dec2000, Vol. 19 Issue 9, p31.

7 Համաձայն «Միջազգային համայնքում» կազմակերպության տվյալների նրանց թիվը 1989 թ. հասնում էր 10 հազարի:

8 Ազգային Առաջադիմական Մականց հիմնիկ է 1972 թ.: Ներկայումս նրա կազմի մեջ են մտնում «Բաաս»-ը, Սիրիական կոմկուր, Արաբական սոցիալիստական միությունը, Արաբական սոցիալիստների շարժումը, Սոցիալ-յունիտ-միսունների կուսակցությունը, Յունիոնիստական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը /1988 թ-ից/, ինչպես նաև 1980 թ-ից Բանվորների արհմիությունների համընդհանուր ֆեդերացիան, Վյուզահիների համընդհանուր ֆեդերացիան և Բասսական հեղափոխական երիտասարդության միությունը:

9 Ахмадия В.М. «Партия и власть в Сирии: эволюция отношений и перестройка взаимоотношений в переходный период развития», с.349 // Ближний Восток и современность, вып.18, М., 2003

10 «Հին գվարդիայի» մերկայացուցիչները, որը բազմաթիվ անգամ Տաքսիազըրբանային ղեկավարության կազմում:

11 2001 թ. սեպտեմբերի 22-ի համար 50 երամամյակի տեղացի տե՛ս www.sana.org/arabic/decree/publications%20and%20press,

12 Ахмадия В.М. «Партия и власть в Сирии: эволюция отношений и перестройка взаимоотношений в переходный период развития», с.350 // Ближний Восток и современность, вып.18, М., 2003

13 Բանակում շարժական գործունեություն ծավալելու բախտը, ալ-Ֆուստանիայնիլ, արևելանեջ միայն Բասազ:

14 Կոմունիստները, օրինակ, ստացան 3 տեղ 2001 թ. ղեկոններին կազմված «բազմակուսակցական» կառավարության մեջ /Երկու մախարաբ մերկայացնում էին Յուսեֆ Ֆեյսալի ՍԿԿ-ն և մեկ մախարաբ Վ.Մակդաշի ՍԿԿ-ն կուսակցությունը/:

15 Ոչ պաշտոնապես ՍԱՍԿ վերականգնել էր իր գործունեությունը դեռ 1990-ական թվականներին, երբ նրա մերկայացուցիչներին մեկը ճշտապես ընտրվում է Ազգային խորհրդի անդամ՝ «անկախ» պատգամավորների շարքում:

16 www.elaph.com, 5 March 2003 ըստ Լեռն Դ. «Комунисты и баасисты: взаимоотношения: проект Сирии» // Ближний Восток и современность, вып.17, М.2003, с.312

17 www.asharqalwasat.com/view/news/2003/03/127157385 ըստ Կոռն Դ. «Комунисты и баасисты: взаимоотношения: проект Сирии» // Ближний Восток и современность, вып.17, М.2003, с.277

18 Սիրիայում այսօր գործում են 3 կոմկուս /Յուսեֆ Ֆեյսալի, Վիսալ Ֆահրա Բազդաշի ղեկավարությամբ երկու ՍԿԿ-ները և ոչ չնչալ պաշտաններում գործող ՍԿԿ-Ֆաթրյուրոն Ռ.Թուրքի ղեկավարությամբ/:

19 Ռիյադ Թուրքի խմբակցությունը հետագայ ՍԿԿ-ից 1972 թ. և հիմնիկ Սիրիայի կոմունիստական կուսակցություն՝ Ֆաթրյուր կուսակցությունը, որը 1979 թ. դարձավ ընդդիմադիր Ազգային-ժողովրդական միավորման անդամ:

20 alhiwaddimocraty.free.fr/leml5 ըստ Կոռն Դ.Մ. «Комунисты и баасисты: взаимоотношения: проект Сирии» // Ближний Восток и современность, вып.17, М.2003, с.280

21 Powell Sara and Syed Rehana, A New Generation In Syria// Washington Report on Middle East Affairs, Apr2001, Vol. 20 Issue 3, p. 88.

22 Կոռն Դ.Մ., «Сирия при новом пределе: тенденции политического развития», с.38 // Востокмизрпый еборини (вып.3), М., 2002.

- 23 Lancaster Pat, Syria looks forward// Middle East, Jul/Aug2000 Issue 301, p4.
- 24 Moubayed Sami, Syria's New President Bashar Al-Assad: A Modern-Day Atatürk // Washington Report on Middle East Affairs, Dec2000, Vol. 19 Issue 9, p.31
- 25 Ахмедян В.М., «Сирия на рубеже столетий. Власть и политика», М., 2003, с. 92
- 26 Այն իր մեջ է միախառնել տարրեր կողմնորոշումներ ունեցող մարդկանց՝ մարքոսիստներ, փրեզայներ, խրամականներ, ազգայնական և շեղոր մտավորականները
- 27 «On the civil socity and reform discussions in Syria»// Arabic News.com, 1/17/2001
- 28 Сирия: демократия неодолима на подходе //MIGnews 5.01.2002 www.mignews.com
- 29 «Ալ-Հայար», 19, 14.01.2001.
- 30 Ахмедян В., «Сирия на рубеже столетий. Власть и политика», М., 2003, с. 92
- 31 Powell Sara and Syed Rehana, A New Generation In Syria// Washington Report on Middle East Affairs, Apr2001, Vol. 20 Issue 3, p.88.
- 32 Moubayed Sami Syria's New President Bashar Al-Assad: A Modern-Day Atatürk // Washington Report on Middle East Affairs, Dec2000, Vol. 19 Issue 9, p.31
- 33 The Middle East, N 306, November 2000, с. 39.
- 34 Agence France Press (AFP), 15.02.2001.
- 35 Ахмедян В.М. «Партия и власть в Сирии: эволюция отношений и стратегические изменения в переходный период развития», с.350 // Ближний Восток и современность, вып.18, М., 2003
- 36 Ахмедян В.М., «Сирия на рубеже столетий. Власть и политика», М., 2003, с. 95
- 37 Шейхман В. Ф., «О сирии и Сирии» // <http://www.imes.ru/rus/stat/2004/27-05-04.htm>
- 38 « Исламскент », 10.03.04
- 39 Powell Sara and Syed Rehana, A New Generation In Syria// Washington Report on Middle East Affairs, Apr2001, Vol. 20 Issue 3, p88
- 40 Արամիականությունն իսլամական շիական կրոնական հոսանքներից մեկն է: 1953 թ.-ից սկսում է նկատվել արամիական ծագում ունեցող գործիչների դերի բարձրացումը ՍԱՀ իշխանական վերնախավում, որը նախագահ Հաֆեզ ալ-Ասադի օրոք դարձավ որոշիչ:
- 41 Pryce-Jones David, The Middle East: Death of a Tyrant - Assad and the world he left //National Review, July 3, 2000
- 42 Չեքուրու օ Քաիբե: Ազադ, օտ սուր և Ելմե Սիրու// "Вести " <http://vesti.ru/daynews/2000/06/13/40assad/experts>
- 43 Բաշար ալ-Ասադի նախագահի կրթման կուլթը ըստ <http://www.basharassad.org>

ՏԱԹԵՎԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ԸՐԴԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԹՈՒՐԻՔԻԱՅՈՒՄ (1920-30թթ.)

Քրդական խնդիրը Թուրքիայում երբեք դուրս չի մնացել թե խորհրդային, թե արևմտանվորպական արևելագետների ուշադրությունից: Գլխիկ են քաղմաքիվ աշխատություններ, մնազարություններ, որանց անդրադարձել են քրդերի ծագման, պատմության ընթացքի, ազնիւ-քաղաքական վիճակի խնդիրներին: Սույն հոդվածում մենք փորձ ենք արել անդրադառնալ հանրապետական Թուրքիայում քրդերի ազնիւ-քաղաքական վիճակին անցյալ դարի 20-30-ական թվականներին:

Հանրապետական Թուրքիայի ազգային պետական քաղաքականության էլիմքում ի սկզբանէն դրվեց ազգայնականությունը: Մերձելով երկրում առկա ազգային փոքրամասնություններին, այդ թվում քուրդ ազգաբնակչության գոյությունը՝ քեմալականները ուղեգրեցին պանթուրքիստական հայտնի կարգախոսը. «վերափոխել քուրդ մահմեդականներին քուրդերի»¹:

Այդ քաղաքականությունը փաստացի վավերացվեց 1920թ. հունվարի 28-ին կազմված «Ազգային ուխտամ», հրամայան որի (կետ 1-ին) «...Օսմանյան կայսության այն հատվածը, որ մեծամասամբ բնակեցված է օսման-մահմեդականներով՝ միավորված կրոնական և տասալական իմքով՝ մեկ ամբողջություն է, և նրա մասնատումը որևէ սրտորվակով անհանդուրժելի է»²:

1920թ. Մերի դաշնագրի կնքումից հետո, երբ ուղևագծվեց անկախ Հնդկստան ստեղծելու հեռանկարը, Քեմալ Արաքուրքը այն որակեց որպէս «խմպերիալատական» սաղտանք. «Անգլիան ցամկանում է իր տիրապետության տակ ստեղծել քրդական պետություն և դրանով իսկ հանդես գալ երամայողի դերում Թուրքիայի, Իրանի և Անդրկովկասի նկատմամբ...»³:

Ինչպէս հայտնի է Մերի դաշնագիրն առաջին պատմաիրավական փաստաբանութիւն է, որտեղ միջազգային դիվանագիտական մակարդակով քննախնդրում է քրդական հարցը: Դաշնագրի երկրորդ բաժինն ամբողջությամբ «Քրդստան» ստեղծելու վերաբերյալ է: Այստեղ մասնավորապէս

նշվում է, որ «երեք պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կողմից պետք է նշանակվի խորհուրդ, որը վեց ամսվա ընթացքում պետք է տեղական ինքնավարության պատրաստի այն վիլայեթները, որոնք ճգվում են Լեիբաուսից արևելք և որտեղ գերակշռում է քրդական տարրը: Միաժամանակ պետք մշակվեն հստակ երաշխիքներ՝ վերջ նշված վիլայեթներում մյուս ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների անվտանգության համար:

Երե մեկ տարի նշված վիլայեթների քուրդ ազգաբնակչությունը դիմի Ազգերի Լիգա և ներկայացնի, որ քնակչության մեծամասնությունը ցանկանում է լինել Թուրքիայից անկախ, իսկ Ազգերի Լիգան կհաստատի, որ վերջիններս չի փնտրում անկախ, ապա Թուրքիան պարտավոր է հրաժարվել վերահիշյալ վիլայեթներից: Երե Մոսուլի վիլայեթի քրդերը ցանկանան լինել քրդական անկախ պետության կազմում, ապա՝ Դաշնակիցները դեռ չեն լինի»⁴:

Այսպիսին է Սևրի դաշնագրի՝ քրդական ինքնավարությանը վերաբերող մասը, որն արդեն իսկ շատ կարևոր երևույթ էր որպես քուրդ ժողովրդի պետական ինքնավարության ընկալման գաղափար: Կարևոր է նաև այն փաստը, որ առաջին անգամ համընկնում էին քուրդ ժողովրդի և Դաշնակիցների շահերը:

Ինչպես հայտնի է Սևրի դաշնագիրը նաև նախատեսում էր անկախ Հայաստանի ստեղծումը և «թվում էր, թե հայ-քրդական դարավոր կնճճոր վերջապես հասնում էր իր ավարտին»⁵:

Ինչպես և սպասվում էր բուրք ազգայնականները լայնածավալ պայքար ակնցից Սևրի դաշնագրի իրականացման դեմ: Դա արտահայտվեց յուրքական լրատվամիջոցներում, պաշտոնական հրատարակումներում.

«Այն կնքվել է արդեն հոգնվաքք ապրող Օսմանյան կայսրության կողմից, սակայն դեռևս մի քանի օր առաջ՝ 1920թ. հուլիսի 18-ին Անկարայում գումարված Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը (ԹԱԿԺ) հայտատարել էր, որ չի ընդունելու իրենց առաջարկված դաշնագրի պայմանները և հավատարիմ «Ազգային ախտին»՝ չի համադրժի քուրդական հողերի մասնատումը»⁶:

Մուստաֆա Քեմալի և նրա ձևավորած ազգայնական շարժման հիմնական խնդիրներից մեկը Սևրի դաշնագրի պահանջների իրագործումից հրաժարվելն էր: Դա դյուրին խնդիր չէր. չնայած Ռուսաստանի դիքքորաշման կտրուկ փոփոխությանը չի օգուտ Թուրքիայի և ընդդեմ այդ դաշնագրի, քեմալականները գիտակցում էին իրենց առջև ծառայած խնդրի ողջ լրջությունը:

Դաշնագրի ստորագրումից հետո նրանք ետևադրված եղան տակտիկական նկատառումներից ելնելով քրդերի նկատմամբ իրենց քաղաքականության մեջ փոփոխություններ մտցնել՝ փորձելով նրանց իրենց

կողմը գրավել: Առավելագույն շահարկելով քրդերի կրոնական զգացմունքները, բուրքերին և քրդերին անվանելով «միասնական կրօնի գրավակները», քեծարականները ամեն կերպ աշխատեցին հավատ մեղչնել քրդերին «նոր Թուրքիայի» սահմաններում նրանց իրավունքների հարգման և ազգային քաղաքական վիճակի լիարժեքության մասին:

Քաղաքական այս իրավիճակի ամենահետաքրքիր երևույթն այն էր, որ Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովն ընդունեց ամենաաղքատ, ինչպես նաև հետագայում նմանը չունեող մախազիմ՝ Թուրքայում քրդերի ինքնավարության վերաբերյալ:

1922թ. փետրվարի 11-ին ԹԱՄԺ-ը վավերացրեց նետույալ 10 կետից բաղկացած այդ փաստաթուղթը.

1. Բուրյ ժողովրդի մշակութային զարգացմանը սատարելու համար Թուրքիայի Մեջլիսը քրդերին ինքնավարության իրավունք կտա, որը պետք է ներառի նրանց բոլոր իրավունքները և սովորույթները:

2. Որպես Գլխավոր նախարար (ինքնավար մարզի նախնգապետ) Մեջլիսը կցնտրի այն անձին, որը նեղիմակություն է վայելում քրդերի մոտ և նրաշիտակոթված է նրանց կողմից:

3. Գլխավոր նախարար (ԳՆ) ընտրվում է երեք տարով: Սակայն քուրդ ազգաբնակչության մեծամասնության ցանկությամբ նրա իրավունքները կարող են դադարեցվել և Քրդական ազգային խորհրդարանի կողմից նոր ԳՆ-ը ընտրել:

4. ԳՆ-ին, ինչպես նաև նրա տեղակալին հաստատում է Անկարան:

5. Քրդական ազգային խորհրդարանը ընտրվում է Արևելյան վիլայեթների բնակչության կողմից՝ երեք տարի ժամկետով:

6. ԳՆ և Քրդական ազգային խորհրդարանի միջև վիճելի հարցերի առկայության դեպքում վճռական խոսքը պատկանում է ԹԱՄԺ-ին, և երկու կողմն էլ պարտավոր են ենթարկվել վերջինս որոշմանը:

7. Արևելյան վիլայեթների պաշտպանության համար կազմվում է օստիկանություն՝ Քրդական ազգային խորհրդարանի որոշմամբ: Սակայն այդ մարմնի ղեկավարումն ա վերահսկումը սրտը ժամանակ լինելու է բուրքերի ձեռքում:

8. Քրդական ազգային խորհրդարանի, ինչպես նաև կառավարության գործավարությունը պետք է վարել բուրքերենով: Միաժամանակ իրավունք է տրվում դարձնելուս դասավանդել քրդերին: ԹՆև այն պետական լեզու չէ, բայց և այնպես, կարելի է հաղորդակցվել:

9. Քրդական ազգային խորհրդարանը վերահսկում է Արևելյան վիլայեթների կարգուկանոնը:

10. Առանց ԳՆ-ի բույլատրության և հաստատման Քրդական ազգային խորհրդարանը իրավասու չէ տարաբնույթ գործողություններ իրականացնել:

Ինականաբար այս մախազիծը այդպես էլ մնաց յոթի վրա և անմիջապես չեզոքացվեց բուրքական հասուկ ծառայությունների կողմից: Այդուհանդերձ այն ունի կարևոր նշանակություն. մախ հաստատում է քրդական էինմահարզի գոյությունը Թուրքիայում և երկրորդ՝ հմարավորություն է տալիս մեկ անգամ ևս ընդգծել ձեռնալ Աբաբուրքի կողմից իրականացվող «երկակի ստանդարտի» քաղաքականության արդյունավետությունը:

Պետք է նշել, որ քեմալականների քաղաքականությունը՝ քաղաքացիությունը և խոստումները քրդերին, հաստկապես Ազգային ժողովի որոշ քոթը պատգամավորներին, անարդյունք չմնացին:

Ընժերի նոր դասավորության պայմաններում, միջազգային մի շարք գործոնների ազդեցության տակ 1923թ. հուլիսի 23-ին ստորագրվեց Լոզանի պայմանագիրը, որը ի չիք դարձրեց քրդերի՝ անկախություն ստանալու յոթը հույսերը: Եվ ահա, երբ Լոզանից հեռագիր ուղարկվում Թուրքիա՝ քրդերի ինքնավարության՝ Սևրի դաշնագրով մախատեմաված պայմանները ճշտելու համար, ԹԱՄԺ-ի արտահերթ Ֆիառում էրգրումի քուրդ պատգամավորը հայտարարում է. «Այս երկիրը պատկանում միայն բուրքերին և քրդերին, ու այս ամբխանից միայն երկու ժողովուրդի ներկայացուցիչ իրավունք ունի խոսելու՝ բուրքերը և քրդերը»:⁸

Այս աննիկ հետևանքով Լոզանում Իսմեթ Ինենյուի գլխավորած պատվիրակությանը հսջողվում է «ազատվել» Սևրի դաշնագրի պահանջներից և տահմանափակվել միայն ազգային փոքրամասնությունների որոշ իրավունքներին՝ վերաբերող պարտավորություններով, որոնց շարքին քրդերը այպես մահմեդական չէին դասվում⁹:

Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո բուրքական իշխանությունները կտրուկ փոխում են քրդերի հանդեպ իրականացվող քաղաքականությունը: Ի տարբերություն առաջինի՝ երկրորդ գոմարման ԹԱՄԺ ոչ մի քուրդ պատգամավոր չի ընտրվում, իսկ մախկինները ձերբակալվում և հանձնվում են զինվորական դատարանին¹⁰. Թուրքիայի կողմից իրականացվող ազգայնական քաղաքականությունը և ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների անտեսումը արձանագրվում է մաև Թուրքիայի Հանրապետության 1924թ. առաջին սահմանադրության մեջ:

«Թուրքիայի Հանրապետության բոլոր քաղաքացիները՝ անկախ կրոնական և ռասայական պատկանելիությունից՝ բուրքեր են»:

«Անձի անձեռնմխելիությունը, խղճի, մտքի, խոսքի, սպազություն ազատությունն ու իրավունքը պատկանում են միայն բուրքերին»¹¹:

Այդպիսի անհանդուրժողականությունն ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ վերածնց ազգային պետական գաղափարախոսության, որը և օգնեց Թուրքիային տարածաշրջանում ինքնահաստատվել և հետագայում հսջողությանը խաղաղով համաշխարհային երկու

համակարգերի առնակատման վրա՝ ապահովել իր առաջնատարածուը: Չնայած քրդերը կազմում էին արևելյան վիլայեթների բնակչության մեծամասնությունը, այնուամենայնիվ, քրդական մշակույթն իր բոլոր դասերումնեղով արգելվեց: Քրդերը տեսակետորեն համարվելով «բուրք» զրկվում էին ազգային, իսկ գործնականում ընդունվելով որպես «քուրդ»՝ քաղաքացիական իրավունքներից: Այդ քաղաքականության իրականացման համակարգում մեծ թափ է տալիս բուրքական քաղաքական ապարատի գործունեությունը, պատմագրությունը, գյուղականությունը, զանգվածային լրատվամիջոցները, չձվում են քրդերի՝ բուրք-օղուգական արմատները «հայտնագործելու» առաքելությանը:

«Թուրքիայի արևելյան և հարավարևելյան Անատոլիայի շրջանում տեղ-տեղ կենտրոնացած, մեծամասամբ ցրված բնակվող քրդերը ծագումով պատկանում են բուրք օղուգներին»¹¹:

«Թուրքիայի համրապետության քրդերի մեծամասնությունը խոսում է բուրքերեն և ապրում ինչպես բուրքերը: Մենք՝ բուրքերս, մրանց չենք համարում այլ ազգության ներկայացուցիչներ: Քրդերը Առաջավոր Ասիայի տարածքում ապրող բուրքական ծագումով մի ժողովուրդ են»¹²:

1920-ական թթ. Թուրքիայում ձևավորվում են քրդական մի քանի կազմակերպություններ՝ Զորատանի անկախության կոմիտեն, Զոլատանի վերածննդի միությունը, Զոլական ազգային կուսակցությունը, Սոցիալական ազակցության քրդակույն միությունը¹³ և ուրիշներ, որոնց անդամները հիմնականում քրդական մտավորականության և ավագանու ներկայացուցիչներ էին: Նրանցից ոմանք համագործակցում էին բուրքական իշխանությունների հետ՝ հավատալով «նոր Թուրքիայի» ստեղծման գործում քրդերի կարևոր դերակատարության մասին Արաբուրդի տված խոստումներին: Միայն որոշ ժամանակ անց քրդերը սկսեցին զիտակցել, որ հայերին և հույներին կատարելուց հետո բուրքական իշխանությունները հաշվեհարյար կռիվներն մալ իրենց հետ՝ առանց հաշվի առնելու մրանց մահնեղականությունը և նախկին օժանդակությունները բուրքական պետությանը¹⁴:

Ջեմալական Թուրքիայի՝ մեծամասնապես քաղաքականությունը չէր կարող քուրդ ազգաբնակչության շրջանում չառաջացնել խռովություններ, որոնցից ամենազանգվածայինը 1925թ. Շեյխ Սայիդի ապստամբությունն էր: Այն բավականին ուսումնասիրված և վերլուծված է, ուսովի նշենք միայն, որ բուրքական իշխանություններն ու մամուլը ազավազեցին ապստամբության պատճառներն ու նպատակները՝ վարկաբեկելով շարժման ղեկավարներին. «Սայիդը Շեյխի տեսքով, ժողովրդի կրոնական զգացմունքները օգտագործելու միջոցով հարատություն դիպած, նախիրների և հոտերի տեր մի անձնավորություն էր, որ ոչխար էր քաղմացում և Միլիտայում վաճառում... Նյու կողմից գլխավորած ապստամբությունը (1925թ. փետրվարի 1-ից ապրիլի 15-ը) ծավալվել է Թուրքիայի

արևելյան շրջանի մի հատվածում... Ենյա Սաֆյույ և էլի 47 մասնակիցներ արևելյան անկախ դատարանի կողմից դատապարտվեցին մահվան: Այն իրականացվեց «Պաքսեթիլում 1925թ. հունիսի 29-ին»¹⁵:

Ժամանակի հայ մտավորականությունը ևս մեծ չափով արծագանքել է ինչպես 1925թ. այնպես էլ հետագա քրդական ապստամբություններին՝ արտահայտելով իր օժանդակությունն ու համակրանքը քրդերի հակաբուրջական ազատագրական շարժումների նկատմամբ. «Քրտական այս մեծ ապստամբությունը, իր կազմակերպորժան ձեռնարկով, ղեկավարներու ընդգրկած նպատակներով և շարժման ընդհանուր քափով «Բնորոտխտանի ազգային ազատագրական յեղափոխություն մըն էր, վեր բոլոր առարկություններն»¹⁶:

Թուրքական պատմագիտությունը խեղաբյուրում է նաև քրդական ապստամբության այս էջը՝ քուրդ ժողովրդի ազգային հերոսին վարկաբեկելով և քրդական ազգային ազատագրական շարժման ամենակարևոր երևույթներից մեկը որպես «հետադիմական, զուտ կրոնական և արտաքին ուժերի կողմից հրահրված»¹⁷ որակելով: Այդուհանդերձ կցանկանալինք ընդգծել, որ ապստամբության անհաջողության մատմվելու պատճառներից մեկն էլ բնույթ քրդերի ազգային ինքնագիտակցության ցածր մակարդակն էր և քրդական ցեղերի ու աշխրհների՝ մյուսանց նկատմամբ թշնամանքի դրսևորումը¹⁸:

Ապստամբության ճնշումից հետո բուրջական իշխանությունները գանգվածային անողոր զործողություններ ծավալեցին քրդերի դեմ. «դատարանների ոլորմամբ քրդերին կախաղան էին բարձրագնում, քանտ նստեցնում, արսողում...»¹⁹: 1925-1926 թվականներին ավիրվում է շուրջ 206 գյուղ, այլվում 8758 տուն, սպանվում 150 հազարից ավել խաղաղ բնակիչներ՝ կամայք, ծեղեր և երեխաներ²⁰:

1927թ. հունիսի 10-ին ԹԱՄԺ-ը օրենք է ընդունում քրդերի՝ արևելյան վիլայեթներից արևմտյան շրջաններ տեղափոխելու վերաբերյալ. «վարչատարածքային, ուզմական և հասարակական նպատակներով կատավարությանը իրավունք է վերապահվում անհնազանդ ընտանիքներին տեղափոխել արևմտյան վիլայեթներ»²¹: Այդ քաղաքականության հետևանքով 1927-1928թթ. արևմտամբ է տեղահանվում մոտ մեկ միլիոն քուրդ, սակայն, բնականաբար, քուրդը չէ, որ անհնազանդ և խռովաբարներ էին:

1925-1938թթ. քրդական ընդվզումներն ու խռովությունները Թուրքիայում շարունակական բնույթ էին կրում: Հիշատակության է արժանի Արարատի ապստամբությանը: Այն 1927թ. կազմակերպվել և գլխավորվել է «Խոյրում»²² կոմիտեի կողմից: Գաղափարախոսական և կազմակերպչական մի շարք քերականներով հանդերձ «Խոյրումը» քաղաքական կուսակցություն էր՝ իր ծյազրով և կանոնակարգով, որի գլխավոր նպա-

տակը «քուրդ ժողովրդի ազատագրումն էր բուրջական լծից և անկախ Բրիտանի ստեղծումը»²⁵։

«Խոյբումի» գործունեությանը սատարում էր նաև այդին սփյուռքում գործող Հայ Յեղսպետական Դպրանկցությունը, որը ջանում էր համախմբել քրդական ցեղերն ու աշխրհները՝ նրանց մեջ զարգացնելով ազգային ինքնագիտակցության գաղափարը։ «Խոյբում-Դպրանկցություն» համագործակցության արդյունքում «Խոյբումի» կամոնաղյուսության մեջ մտցվում է հայերի հետ համագործակցության վերաբերյալ առանձին կետ²⁶։ Այդուհանդերձ, այս համագործակցությունը երկուստեք վախճանակետ էր Դպրանկցությունը ուներ հետևադ նպատակներ և դեռևս ուղիներ էր որոնում Հայաստանում իշխանությունը վերականգնելու համար։ Քրդերի դեպքում խնդիրը փոքր-ինչ այլ էր. «Պար ոչ մի կազմակերպություն ոչ մի երկրից, որը օգնություն ցույց տար Խոյբումին, նրա նկատմամբ բարեկամություն դրսևորել։ Հաշվի առնելով այդ, քրդերը նպատակահարմար գտան բարեկամանալ հայերի հետ»²⁷։

Կողմերը համաձայնության էին եկել, որ Բրիտանի և Հայաստանի սահմանների հարցը կրճծեն քրդական և հայկական առաջագ կատարությունները։ Նշվում էր նաև, որ կապը Խոյբումի և Արարատի ապստամբների միջև ևս իրականացրել են դաշնակցականները։ 1928-1930թթ. փաստորեն բոլոր հյուսիս-արևելյան վիլայեթները գտնվում էին ապստամբների վերահսկողության տակ։ Թուրքական իշխանությունները ստիպված էին կենտրոնացնել ռազմական մեծ ուժեր՝ այն ճնշելու համար²⁸։

1930թ. հուլիսին ռազմական գործողություններն ավարտվեցին կատարության լիակատար ծաղրանակով։ Ապստամբությանը ծաղրողեցին քրդերի զանգվածային բնաջնջումներ, այրվեցին գյուղեր, մահվան դատապարտվեցին հազարավոր քրդեր²⁹։

Ամփոփելով ասեք, որ Արարատի ապստամբությունը, քեև վերջնական ծաղրանակի չհասավ, այնուամենայնիվ տվելի կազմակերպված բնույթ ուներ և ապացուցում էր, որ քրդական շարժումները զուտ ազատագրական էին և «ոչ մեկ օտար պետության հովանավորությունը կր վայելէն»³⁰։ Այդ ապստամբությունը նաև հայ-քրդական համագործակցության ամենահետադիրը դրսևորումներից մեկ է։

Անդրադասնալով քրդերի տնտեսական վիճակին՝ նաքլ է նշել ակնհայտ այն իրողությունը, որ թուրքական իշխանությունները այսուհայտված խտրական քաղաքականություն էին վարում քրդաբնակ շրջանների նկատմամբ։ Չմայած այս վիլայեթների յուր զարգացած վիճակին՝ կատարարությունը, որպես կանոն, այստեղ ֆինանսական ներդրումներ չէր կատարում, մինչդեռ առավելապես թուրքաբնակ շրջանները հատուկ ուշադրության էին արժանանում, և՛ ճանապարհաշինության, և՛ կրթության, և՛ պետական զարգացման ծրագրերի միջև առկա էր տարբե-

բարձրագույն քրդաբնակ և քուրդաբնակ վիլայեթների միջև²⁹։ Մա, ինչ խոսք հաստիկ մշակված տնտեսական քաղաքականության հետևանք էր։

1920-30-ական թվականները քուրդական կառավարության դեմ քրդական ազատագրական շարժումների տարիներ էին։ Ուր բնական կան իշխանությունները դաժանորեն ճնշեցին այդ շարժումները, նրանց չհաջողվեց ազատվել քրդական հիմնահարցից։ Այն շարժումակամ է գոյատևել և այսօր էլ համոզյալանում է Թուրքիայի ներքաղաքական անկայունության կարևոր գործոններից մեկը։

TATEVIK MANUKYAN

THE SOCIAL-POLITICAL CONDITIONS OF KURDS IN TURKEY (1920-1930s)

The events of 1920-1930's are the most remarkable in Kurd's history. For the first time during the history of Kurds after the seal of Severe's convention it became touchable for the Kurds the perspective of the creation of independent Kurdistan. However because of Kurds own mistakes and with the influence of external factors the Kurdish question in Lozano's (Lasagn's) conference stayed out of the day program of International Diplomacy. We would like to accent also that due to Turkey's carried out double standard effective policy Turkey succeeded in even though temporarily solving the Kurdish problem.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Аванесов С.С. "Положение национальных меньшинств в Турции", Ереван, 1963, с. 49.
2. Beşikçi İ., Kürdistan İzzetinde emperyalist bñlñşüm mizadelişi, 1915-1925, cilt 1, Ankara, 1992, s. 396.
3. Аралов С.И. "Воспоминания советского дипломата", М. 1960, с. 107.
4. Ключников Ю.В. "Мирные договоры империалистической войны", отдел III, "Курдистан", М. 1925, с. 122.
5. Բայրության Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության տարիների, Մեծավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և մոդուլորդի, հ. XX, Երևան 2001, էջ 36.
6. Büyük lağık ve azıklıođlu, S. Kılıçođlu, N. Araz, H. Devrim, cilt XI, İstanbul, 1985.
7. Ш.Х. Мган, Севр-Лозанна и проблемы национального самоопределения курдов, "Курдский альманах", М. 2001, с. 20-21.
8. Курдское движение в новое и новейшее время, М. 1987, с. 99.
9. Ключников Ю.В. "Мирные договоры империалистической войны", отдел VI, М. 1925, с. 151-152.
10. Гасратян М.А. Курды Турции в новейшее время, Ереван 1990, с. 55.

11. Türkiye ansiklopedisi, M.E. Özmeri, S.Dinçer, S. Kazancı, cilt- III., Ankara 1956, s. 512
12. Büyük lahat ve ansiklopedi, S. Kılıçoğlu, N. Aruz, H. Devrim, cilt VIII, İstanbul, 1985, s.735.
13. McDowall D., A Modern history of the kurds, London- NewYork, 2000
14. Ռաշտրոլոյան Վ., XX դարի 20-30-ական թվականների քրդական ապստամբությունները և բուրժուարական հարաբերությունները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXI, երևան 2002, էջ 9.
15. Büyük lahat ve ansiklopedi, S. Kılıçoğlu, N. Aruz, H. Devrim, cilt XI, İstanbul, 1985, s.772.
16. Սասունի Կ. Քիչրտ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները, Պէլլոտ, 1969, էջ 251
17. Büyük lahat ve ansiklopedi, S. Kılıçoğlu, N. Aruz, H. Devrim, cilt XI, İstanbul, 1985, s.772
18. Ապստամբությանը, չնայած իր ընդգրկած ճաշատարներին, չէին մասնակցում մի շարք ազդեցիկ քուրդ ցեղապետներ՝ Իսմայիլ Արա Սյնվոն, շեյխ Մահմուդը և ուրիշներ, չէին մասնակցում նաև որոշ ցեղեր, մասնավորապես՝ տլան, խորմեկ և Կեռսիմի քրդերը, որոնք չէին հավատում ապստամբության հայրանակին և օժանդակում էին բուրժուական իշխանություններին: Կարևոր դեր էր խաղում և քրդական ցեղերի կրոնական տարբերությունները:
19. Armutong H.C., Gezy Wolf, Mustafa Kemal, London, 1934, p.26
20. Гасратян М.А., Курдская проблема в Турции (1925-1939гг.), Специальный бюллетень №. 6, М., 1975, с.52, տե՛ս նաև Rambout L., Les Kurds et le droit, Paris, 1947, p.28.
21. Гасратян М.А. Курды Турции в новейшее время., Ереван 1990, с. 128
22. 1927թ. վարձանը Միթիայում և Լիբանանում գտնարված քրդական կազմակերպությունների համապատասխան ստեղծվում է «Խոյրում» («անկախություն» կամ, այլ տեսակետի համաձայն՝ «իմնել ինչպես կաս») անվամբ Քրդական ազգային կոմիտեն: Աշակվում է վերջինիս գործունեության ծրագիրը և կանոնադրությունը: «Խոյրում» մասիակներով ապստամբությունը կազմակերպվում է Ասորեստի ստորոտում: Այն գլխավորում էին Իրրահիմ Հագե Թելի փաշան, Իհսան Նուրի փաշան և Ջիլան բեյը, որն ըստ Կ.Սասունու խնուսի Արտաշես Մորաղզանն էր, որ ներկայացնում էր հայկական թեղ:
23. Никитин В., Курды, М., 1964, с. 294.
24. Ռաշտրոլոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 14.
25. Гасратян М.А. Курды Турции в новейшее время., Ереван 1990, с. 154, տե՛ս նաև Silori Z., Doza Kurdistan, 1969
26. История Курдистана, М., 1999, с. 283-284
27. Jwêdeh W., Kürt Milliyetçiliğinin tarihi, İstanbul, 1999, s. 412

28. Սատանի Կ. Միջոտ ազգային շարժումները և նաչ-քրտական յարաբերությունները, Պլյուս, 1969, էջ 295:
29. Արևելյան վիսյերների տնտեսական վիճակի մասին առավել ճանրամասն տես Գալուտոյան Հ., Հանրապետական Թարգիսյի կառավարության րադարականությունը Արևելյան վիսյերներում (1920-1960-ական րվականներ), Երևան, 1999:

ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒՐԵԳՅԱՆ

ԷԶԵՐ ՀՏԵՐ-ԱՄՏՎԱԾԱՏՐՅԱՆՑԻ «ԱՂԷՏՆԵՐԻ ՅՈՒՇԱԳԻՐԸ» ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՕՐԱԳՐԻՑ (1918թ.)

Ակադ. Մկրտիչ Ներսիսյանի (1909-1999թթ.) արխիվը նախնական մշակման ենթարկելիս երևան է եկել «Աղետների յուշագիրը. 1918թ.» խոսրագիրը կյտո ձեռագիր մի ծավալուն օրագրություն (243 մեծադիր էջ), որի հեղինակն է Հ.Տեր-Աստվածատրյանցը: Կազմի վրա տպագրի նմանեցվող խոշոր տառերով գրված է. «Որդի՛ք Հայկա՛յ, մենք կենաքի քաղցրությիւնը յտեսանք, զո՞նէ դաք տեսք, որ մեր ոսկորները հանգատանան գերեզմաններում: Հասերևա: 1/1 1918թ. ՅԻՖԼԻՍ»:

Հեղինակի այս ձեռագիր աշխատությունը կատարելապես անժամոք է հայագիտությանը: Օրագրության առաջին էջի վերին լուսանցի աջ եզրին կա այլ քանաթով ու գրչությանք կատարված համարակալում՝ 273, և էջերի թիվ՝ 1-243: Ի հաստատումն հիշյալ թվերի ստուգության դրված է հատակորեն կարդացվող կնիք՝ «Վ.Ս.Հ.Մ. գիտությունների ակադեմիայի Հայկական [Ֆիլիալ]: Армянский филиал Академии Наук [СССР]. Պատմության յեվ նյութական Կուլտ. ինստիտուտ. Институт истории и материальной культ.»:

Հետևաբար՝ ձեռագիրն իբրև արխիվային միավոր պատկանել է ԱրմՖԱՆ-ի (Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական մասնաճյուղի) Պատմության և նյութական մշակույթի ինստիտուտին: Ակադ. Մ.Գ.Ներսիսյանը 1937-41 թվականներին եղել է այդ ինստիտուտի գիտաշխատող, ապա և տնօրին: Պիտի ենթադրել, թե նա մտադրություն է ունեցել երբ ոչ ամբողջապես հրատարակել նոր ժամանակների պատմության այս կարևոր աղբյուրը, ապա զոնն նրանից քաղումներ կատարել 1918թ. իրադարձություններին անդրադառնալիս: Կարծում ենք, սակայն խորհրդային տարիներին ամբողջական հրատարակություն կատարելը գործնականորեն անկարելի էր, քանի որ օրագրական գրատուժներում պաշտոնական պատմագրությանը հակասող, հաճախ նույնիսկ քուչիկների վարած քաղաքականությունը ուղղամտորեն քննադատող էջեր կան, զաղափարական ակնառու հակադրումներ: Այս խտրությունը բոլոր է տալիս վարված առաջադրել, թե զուցն ինստիտուտի տնօրին Մ.Գ.Ներսիսյանը պարզապես արխիվի հերթական «գտումից» փրկելու

համար «Աղետների յուշագիրը» վերցրել է և «ճոռացության տվել»: Այստեղ նկատատելի է երկու պարագա ևս. խնչպես տեղեկանում ենք գիտնականի մի հարցազրույցից, 1930-40-ական թվականներին նա քանիցս գաղափարական քննադատության և նույնիսկ ամբաստանության է ենթարկվել, հետևաբար այս բնագրի նրատարակությունը վստահաբար կծանոթացնի նրա վիճակը, և ապա՝ 30-ական թվականների վերջերից նա դարձրեց զբաղվել «Նաչնակցություն կոտակցության պատմության հետ կապված հարցերով»: «Ինձ համար պարզ դարձավ, որ հնարավոր չէր ճշմարիտ խոսք ասել այդ կոտակցության մասին: Մկսեցի զբաղվել հայ ժողովրդի XVIII և XIX դարերի պատմության հարցերով» (տես «Ակադեմիկոս Մկրտիչ Նեյտխյան», Երևան, 2004, էջ 10-11):

Հ.Տեր-Աստվածատյանցի օրագրությունները վերաբերում են 1918 հունվարի 1-ից մինչև հունիսի 20 կատարված իրողություններին, հավասարապես առնչվելով այդ շրջանում հայոց միջավայրում գործող բոլոր կուսակցություններին, և առաջին հերթին, բնականաբար, դաշնակցությանը: Ինչևէ, փաստն այն է, որ աշխատությունը սլանդանվել է և նրանում գրատված տեղեկությունները կարևոր լրացումներ են կատարում 1918թ. առաջին կեսի բարդ ու բազմաշերտ իրադարձությունների գնահատության խնդրում: Հեղինակը գրառումներ կատարելիս և անցուդարձը վերլուծելիս չի գոհանում սլանդանակաճ շրջանների (Անդրկովկասի Սեյմի և նրանում ներկայացված կուսակցությունների) տված տեղեկություններով ու գնահատություններով: Նա կայտաբանում է տեղեկանալ ստացվող հետազոտական նյութերին, ճանաչել Միյմում ներկայացված էրմիկական ու կուսակցական խմբավորումների շահագրգռությունները, դիտարկել դրանք հայոց ազգային խնդիրների տեսանկյունից: Օր-օրի կատարվող դիսքուսիան հետևելիս, բնականաբար, գրատողը գերմ չէր կարող մնալ քաղաքում (Թիֆլիսում) շրջանառող լուրերի ազդեցությունից, իբրև անհատ արձագանքում էր դրանց՝ ներկայացնելով կենդանի առօրյա իրողությունը: Նա հնարավորություն չունի լրացուցիչ առուգումների ենթարկելու արձանագրվող անցքը, ուստի նրա ոչ բոլոր գրառումներն են հավասարապես փաստական, բայց որ գործ տնենք լայն խմացությունների ու ազգային ազնիվ մղումներ ունեցող հծարտ մի հեղինակի հետ՝ անվերապահ է:

«Աղետների յուշագիր» հեղինակի մասին մեր ունեցած տեղեկությունները խիստ սահմանափակ են, բացառապես քաղված նրա օրագրության էջերում եղած ոչ ուղղակի վկայություններից: Հայս ունենք, թե Երևանի և Թիֆլիսի արխիվներում կարելի պիտի լինի ի հայտ բերել նրա կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող նոր նյութեր:

Այստեղ ի ծանոթություն դնքեցողին է առաջարկվում մեր կողմից տարգրության պատրաստվող բնագրից մի քանի էջ՝ մարտի 1-6 եղած օրագրությունները, որ ներկայացվում են էլզգրումը բարբերին հանձնե-

լու պարագաները, ինչպես նաև դրվագներ Սիյմի ներկայացուցիչների և թուրք պատվիրակների միջև սկզբած բանակցությունների մաշմակալան բնթացքից:

Հաննի պարտք ենք համարում շնորհակալություն հայտնել տիկին Նունե Դեղրյանին՝ Մ.Գ.Ներսիսյանի արխիվում պահպանված այս բնագիրը մեզ ի կրատարակություն տրամադրելու համար:

«Ա՛ՆՏՆԵՐԻ ՅՈՒՇԱԳԻՐԸ. 1918»

1 մարտի

Սարկուամիլից գնմ. Օղիջեիծեն հեռագրում է, որ փետրուարի 27-ին, ցերեկուայ ժամը 12-ին տաճիկները գրառել են Էրզրոմը: Եղել է թեթև կոխ, վիրաւորուած է գնդապետ Ֆարգոմը, մեր կողմից կորուստ եղել է 200 վնասուածներ (*):

- Թիֆլիսի Սօցիալիստ-յեղափոխականների Կեդրոնական կոմիտեն յայտարարել էր յնթարկուել Ազգային խորհրդի կողմից յայտարարուած զօրակոչին, սակայն դրա դէմ բողոքել են Ախալցխայի հայ սօցիալիստ յեղափոխականները: Ասում են, որ Սօցիալ-յեղափոխականների շրջանային կոմիտեն ուղղել է արդեն իր այդ սխալ քայլը:

Հայտարար պատուիրակութիւնը. - Տաճկական պատուիրակութիւնը Շելկետ մասով 27-ին փետրուարի հասել է Տրապիզոն, քաղկացած 5 հոգուց, նախագահութեամբ ծովային գնդապետ Ռաշիխ քէլի: Մեր պատուիրակութեան քարտուղարը ողջունել է նրանց մատի վրայ, որից յետոյ տաճկական մի պատուիրակ եկել է մերոնց մօտ՝ պայմանաւորուելու տեսակցութեան տեղի և ժամի մասին: Նախնական մի քանի հարցեր պարզելու համար Ռաշիխ քէլը և Չիւենկելիմ տեսուել են մի տան մէջ, որը ուրշուած էր ժողովի համար: Որովհետև մերոնց յայտնի չէ տաճկական կառավարութեան պատասխանը վերջին հեռագրին՝ մեր շրջանների մէջ էվակուացիայի մասին, ուստի Չիւենկելիմ պատուիրակութեան նախագահին հարց է տուել, թէ յայտնի՞ է արդեօք նրան տաճկական գնեթալիստի մասին առաջարկը և ընդուն՞ւմ է նախագահը այդ առաջարկութիւնը, իրրև ոչ ցանկութիւն Օտտոմանեան կառավարութեան շարունակելու հաշտութեան բանակցութիւնները, նախագահը պատասխանել է, որ ինքն այդ առաջարկի մասին ոչինչ չը գիտէ և խնդրում է Չիւենկելու հարցը գրատր կերպով ներկայացնել: Տաճիկներն իրենց պատասխանի համար ժամանակ են խնդրել և յայտնել են, որ իրենց նպատակն է հաստատուն հաշտութիւն կնքել: 28 փետր. մեր պատուիրակութիւնը ափ է պոլս գալիս հաշտութեան բանակցութիւնների համար:

- *Գնդամուտցիք* գրառել են Պետրագրաղը, քոչեիկները Մուկուս են տեղափոխուել:

- *Անգլիացիք*. - Այսօր քաղաքումս լուրեր են պտտում, որ անգլիացի-
ները զինուած ընդհարումներ են ունեցել Թեհրանում և Թարսիզում
պարսկական զորքերի հետ և իբր թէ գրասել են այդ քաղաքները: Ինձ
այդ լուրը հաղոյսդո՞ւմ է Թիֆլիսի հետազոտաւան ծառայողներէց մի հայ
ծառայող:

- Լոյս տեսաւ «Կարմիր օրեր» քերքի N 2-ը:

- Այսօր, Թիֆլիսի ժողովարանի տարեկան ժողովին եւ ընտրուեցայ
առաջ: Ժողովն ընկումնեց միասայն իմ առաջարկը՝ զամբարն մտակա-
լում առածին ժողով և ընճել Թիֆլիսի ժողովարանը «Հայկական Ա-
կումբ» անուանելու հարցը: Իր 28000ռ. գումարդիւնքից 15000ռ. յառ-
կացրեց Ազգային խորհրդին:

Էրզրումի առման մանրամասները. - Սէյմի նախագահը 28 փետր.
տուացել է հետևեալ հետազոյիր՝ «Հաղորդում են զենեքալ Վրիշինկա 27
փետրուարի տուած N 498 հետազոյի պատճենը, յի տեղեկութիւն զնդա-
պետ Ձինկեկիչը Հասան-Ղալայից հաղոյրդում է, որ այսօր փետրուարի
27-ին ըյս ծագելիս Էրզրումի քերպագնդի (ԳՐՈՒՅՈՒՆ) մասերը, իրենց
զրոյս ունենալով Առաջին հայկական գումող, սկսեցին բողնել քաղաքը և
հեռամալ: Թխրքերը առատութեանից սկսեցին յարձակուել հարբերդի,
Տրապիզոնի և Օրբու կողմի արտարքին ամբոյթիւններից (ՐՈՅԵԼՈՒՅ) և 7
ժամին առատութեան Տրապիզոնեան ամբոյթիւնը զբառում էր նրանց
կողմից, չը մայած կապիտան Ստոյակիւնի գլխաւորութեամբ անձնուեր
կերպով մի բուն զինուորների կողմից եզած պաշտարանման և բերդի
արտիկերիայի ալայի: Աղլանից յետոյ սկսուեց ամբողջ քերպալահ գոր-
քի տարերային մահանջը, որոնք հաւաքուեցան Հասան-Ղալեում: Կօ-
մանդիլը Հասան-Ղալա և Խնուս տունէ է հետևեալ հրաման. «Հասան-
Ղալա. զեն. Անդրանիկին, Խնուս՝ զնդապետ Օսիպովին. Հրամայում են
զեն. Անդրանիկին Էրզրումի գորամալը (ՕՐԲԱ) ժողովել Հասան-Ղալէ և
ձեռք առնել բոլոր միջոցները հանգստացնել և կարգի բերել: Էրզրումի գօ-
րամալին՝ որքան կայելի է երկար դիտմանալ Հասան-Ղալէի շքբանում,
որպեսզի ապահովեն Խնուսի գորամալի մահանջը դէպի Քէֆիքեօյ:
Գնդապետ Օսիպովին հրամայում են իր գորամալով հիմիկութեանից
սկսել հետզենտէ մահանջել դէպի Քէֆիքեօյ: Հէնց որ Խնուսի գորամա-
լը կը գայ այդտեղ, ամբողջովին մտնել զեն. Անդրանիկի հրամանատա-
րութեան ներքոյ: Կարճումցի գորամալին հրամայում են հետզենտէ նա-
խանջել դէպի Ղարաբիլիսա: 27 փետրուարի, 16 ժամ. 30 ը. (Երկույեան
4ժ. 30ր.): Օղիչելի՛ճէ:

Որպիհետև ոչ մի յարաբերութիւն չունեն Վանի հետ, խնդրում են, գօր-
քի հրամանատարի հրամանով, ձեռ կարգադրութիւնը Վանի գորամալի
վերաբերեալ կարգադրութիւններ անելու և նրան յայտնել համապա-
տասխան դիտարութիւններ: 27 փետր. Վրիշինակիյ:

- 25 և 26 (փետրուարի) Էրզրումի շրջանում մեր առաջագնաց գնդերը Ըղիջայի և Քանիա-Ղարասու ուղղությամբ ծանրախելով քիտրական կազմակերպ գործասերին, քնդանօթնելով, գնդացիքներով և հեծնալ գնդով կռուով ետ քաշուեցան դեպի Էրզրումի ամրոթիմները, կարգնելով 10 սպանուած և 180 վիրատըր և անյայտ կորած 50 մարդ, կանտոզկայի է ենթարկուած ենթգնդապետ Քորզումը և ծանր վիրատորուած է Տէր Դանիէլեան: Խնուսի կողմեր, Խնուսից դեպի հիւսիս Մանջիլի գիտի ժոտ քշել են քրդերին: Քելիի շրջանում (Խնուսից հարաւ) նոյնպէս քրդեր են երևան հանուած: Գարրոթի կողմեր քրդերին քշել են, իսկ Ալսլարի ժոտերը ունեցել են ընդհարումներ մեր առաջխաղաց գնդերը:

- Պաշտոնական յայտարարութիւնից երևում է, որ մերոնք Էրզրումում շատ քան չեն կարողացել ոյնչացնել և քողել են թէ ռազմամքերը և թէ պարենատորում: Մեր կորուտոններն են 200-ից աւելի սպանուած և վիրատոր, և ժոտ քսան սպայ, որոնք անհետք կորել են:

- Վրացիք զինուում են և ճանապարհուում Բաքումը պաշտպանելու և ամբողջ Գուրիան օտի է կանգնել:

Խորհրդատրոթիմներ 1. Անդրկովկասեան կառավարութիւնը շարունակ խանգարում էր մեր Ազգային խորհրդին իր ժամանակին զօրահաար անել. Ազգային խորհուրդը յայտարարեց զօրահաար 19-32 տարեկանների, իսկ Անդրկովկ. կառավարութիւնը՝ մինչև 25 տարեկանները: Այսպիսով, ի հարկէ ենար չեղաւ ժամանակին ամրացնել ռազմաքնը: Սրա պատճառն այն է, որ տեղական կառավարութեան վրացի անդամները միասնաարար ասեմ թէ յիմարաքար (ըստ վրացական սովորութեան) լսեցին բոլրը-բարբար անդամներին և գործը փչացրին: Դէ սիրելիք, մասնեղականը մասնեղական է, և մա պարզ աշխատում է իր հաստակցի համար ... 2. Խանգարիչների դեքումն էին մաև մենչեկները, որոնք սպառնում էին դուրս գալ Ազգային խորհրդի կազմից, և քաղեցին գործը: 3. Հայ սօցիալ-յեղափոխականները հօ պոռնիկի դերի մէջ մտան և ափաշկարայ կոչ արեցին չը հնազանդուել Հայոց Ազգային խորհրդի զօրակոչին և դասալիք զինուորների պաշտպան կանգնեցին: 4. Գեներալ Օրիշելիճէն, որ Էրզրումի շրջանի հրամանատրն է, անժամանակ, *ինչ-ինչ դիտումներով* քաղեց Էրզրումը և իր կայանը փոխադրեց Սարիդամիլ: Մա էլ պօլխոկկա՞ է թէ ոչ: 5. Անդրամիկը շարունակ զօրք էր խնդրում, սակայն մրան լսող չեղաւ, և մրա խնդիրը չը կատարեց: Այսպէս, ահա, դները միաքանուեցան, որ միասանուտ ուժերով կործանեն հայկական գործը:

Մէջ. Նյատ 26 փետրուարի նուիրուած էր Վեհիք - փաշայի առաջարկին՝ դարդարկել Բաքում, Ղարս և Արդանան: *Գեզչիօթիմ* և զլսատը հրամանատար զեն. *Լեքնդիմակիմ* հաղոդեցին մանրամասնութիւնները, որ մեր պատուիրակութիւնը հասել է Տրասպիզոն, իսկ թիւրքիոյ պատուիրակութիւնը չի եկել, իսկ վերջինս էլ, որ թիւրքիան ամրացնում է Տրասպի-

զոնի չբաճառելու և արտադրողի անհատականության հարցի ընտանիքում, առաջին ճանաչողական մեթոդիկ *Ժողովրդական* առաջարկեց, որ պետք է կենտրոնանալ պատճառաբանության և հայրենիքի պաշտպանության համար պետք է ամբողջ դիմակրատիան գնքի դիմի և որ գլխավորն է պահել այն, ինչ որ տուել է յեղափոխությունը: «Մուսաաթի» կողմից *Խան-Քոջեթի* մասնակցական սովորական խորամանկություններ առաջարկում է այդ հարցը քննել այն ժամանակ, երբ դա կարևոր կը լինի հայրենիքը չը գլուխ գալու պատճառով: Ուրեմն՝ սա ուզում է կովկասեան ազգերին քննեցնել, որ թխրքերը ներս գան ազատ կերպով: *Շահ-խորամանկ* դաշնակցության կողմից յայտնում է հայրենի պատճառաբանության մասին տալ զանեղ հայրենիքի պաշտպանության համար: Սօցիալ-յեղափոխական *Լոյզկիսկանի* և կաղեր *Ի. Սեմեով* կամզում են *Ժողովրդական* տեսակետի վրայ, և Մլժը ընդունում է քանակ, որով կատարության արած քայլերին տալիս է իր հասանելիությունը:

27-ին փետրուարի եղան պատմական միտք՝ նույնպես յեղափոխության տարեթիվին, որը շատ կարճ էր, և ճան խօսեց միայն Մլժի մատակարար Լ. Ս. Չիլիճին: Նյութից յետոյ պարտի առջև տեղի ունեցաւ միտից, որտեղ խօսեցին Չիլիճին, Գեգեկոյին, Մեսիսին, Իս. Բանիշվիլին, Արզումանեանը, ժողովրդական Կոյիսկանի և որիչները:

2 մարտի

Մլժ, 28/II դաշնակց. Համապիտ ժողովը է հարց Գանձակի մասին, որ հայերը և քուրքերը կզգոցել են վերջնականապես և կարող է սարսափելի վախճան առաջանալ, որի համար ընտրում է առանձին պատգամադրություն:

Առայժմ Մլժում կան 24 վրացի, 28 հայ, 37 մահմեդական, 4 ռուս, 1 գերմանացի, 1 օս, 1 լեզգին, 1 քուրդ և 2 քաթար պատգամադրներ, որոնցից 16 փաստաբան, 17 ժողովրդական, 8 ինժեներ, 16 մանկավարժ, 6 բժիշկ, 3 գիտնորական, 1 կոնտրոլի, 1 առևտրական, 3 քանտոր, 9 մոնիցիարական գործիչներ, 9 ուսանող, 1 գրականագետ, 1 ազգագետ, 1 երկրաչափ, 1 հայտաբան, 1 քիմիկոս և 2 կրթականախօս: Սորանցից 62 քարոզազոյն կրթութեամբ, 28՝ միջնակարգ (որոնց յոյւմ և ուսանողները 9 հ.), 8 ստորին և 1 ընտանեկան կրթութեամբ, իսկ 1-ը անգրագետ:

Էրզրումի տան մասին գն. Օրիչիլիճից ստացում է գրություն՝ ողորկում 27 փետր. և ստացում մարտի 1-ին. «Գնմ. Անդրանիկի շտաբի կատարիչի գեղապետ Ջիլկիչը 27 փետր. 22 ժամին Քեֆրի-քեռից ապարդարաւով զեկուցեց հետևեալ մանրամասնությունները մեր գործերի էրզրումը բողոքելու մասին. նախ ռազմական նրամանները չը կատարելու պատճառով (քաց է թողած) ... և երկրորդ, էրզրումից հեռանալը տեղի ունեցաւ այն պատճառով, որ հայկական զորամասերում, ո-

յոնք կազմուած էին ուսանալերից, մկատելի էր ցանկութիւն տուն վերադառնալու, իսկ քուրքահայերի գորամասերում գլխավին դեզօրգանիզացիա, որովհետև պակասում էին սպաներ և ենթասպասեր և ճանապարհով որ այդ մասերը ռազմական պատրաստութիւն չունէին: Ամբողջ հետևակ զօրքը, որ Էրզրումում քաղկացած էր 3000 հոգոց, մի ամբողջ փոխուեց: Զինուորները մատուց են գնացքների մէջ, քաց պատճառներով վրայ և ճանապարհում դէպի Մարիլամիշ: Սպաները մեծ ճասաճք մնացին Հասան-կալէում: Զօրամասի վստահելի մասն են կազմում միայն Մուրադի և Մեսալուի ձխառ գօրամասերը, որոնց հրամայուած է պաշտպանել մահանջը և որը կը շարժուի դէպի ետ ռազմական կարգով: Այդ գօրամասն ունի 6 լեռնաքնդանօր: Հասան-կալէն քալանուած է և այլուած է: Այդ բոլորն այնքան արագ է կատարուել, որ մօտ 20 արտիլերիա սպաներ մնացել են Էրզրումում, և Զենկէիլը համոզուած է, որ չեն փյաջցում այն քոյր արտիլերիան, որոնց համար հրաման էր տուած ոչնչացնելու: Դուրս է քերուած 4 լեռնաքնդանօրի կողպէքներն ու պանօլանները, արտիլերիական պահեստում մի պայթուցիչ սկան է դրուած, որը պետք է պայթէր 27-ի 11 1/2 ժամին Ախալիկ կոչուած ամրութեան վրայ: Տրասպիզոնեան դրան մօտ եղած պալեմատորման մեծ պահեստը մնաց անվնաս: Տիտաղելի գլխավոր արտիլերիական պահեստը պայթուցոնց Էրզրում մնացած սպաների խնդրով: Էրզրումի վրայ յարձակուող զօրքերի քանակը Զենկէիլը որոշում է՝ կանոնաւոր հետևակ զօրք 3000 մարդ 4 քնդանօրով և 4 գնդացիքով, 1 հեծելազօր գունդ, 3 էսկադրոն խառն գօրամաս և 1 օդանաւ: Մեր կողմստները մօտուող հաշուով աւելի քան 200 մաշը սպանուած և վիրատու: Գեմ. Անդրամիլը իր շտաբով անցաւ Քէֆրի-քեօյ՝ հասաւ չունենալով Հասան-Ղալայի պաշտպանութեան համար կազմել գտնէ պաշտպան փոքրիկ գօրամաս և որպէսզի կազմակերպէ Քէֆրի-քեօյի համար որևէ պաշտպանութիւն: Այսօր 28 փետր. զեմ Անդրամիլը զեկուցեց, որ այսօր առաւօտուանից Քէֆրի-քեօյն դատարկուած է, և Հասան-Ղալայից առաջագնաց գօրամասը հետանում է, թէպէտ քշմամին ո՛չ մի տեղ չի երևում: Գեմ. Անդրամիլը խնդրահ գօրամասին հրամայել է ետ գալ Կարատրգան և այնտեղ կանց առնել՝ պահապան մասեր կանգնեցնելով: Զինուորների տարեբային շարժումը դէպի Մարիլամիշ շարունակուած է, և զեմ. Անդրամիլը ենթադրում է, որ յոյս դեմը մինչև անգամ ժամանակաւորապէս Մարիլամիշում անկարելի է: Որովհետև միանգամայն անյուսալի է պաշտպանել Թիւրքահայաստանը: Ես այսօր եղարկում են Վեհիր - փաշային հետևեալ ուղիօհետազիլը. «Որովհետև հաշտութեան քանակցութիւններն սկսուած են Տրասպիզոնում մեր կատարութիւնների միջև, ես հրամայել եմ Թիւրքահայաստանում գտնուած բոլոր գօրամասերին քաշուել դէպի պետական սահմանը: Ես համոզուած եմ, որ ձեր կատարութիւնը, համաձայն ձեր նախկին հաղորդակցութեան, նոյնպէս իր զօրքերը կը կանգնացնէ

պետական աստիճանների վրայ, մինչև որ կը վերջանան հաշտության քանակցությունները: 28 փետր. 12 ժ. N 493. Օղիչելիձե՛ք:

Օղեսան գրաւել են գերմանացիները:

Ե. Գեղէկօզին կարգադրել է, որ Քոթրայիսում քնդիանութ զօրանաւար լինի և պատրաստութիւններ տեսնեն պաշտպանելու Բաբունը: Տաճիկները զայիս են Բաբունի վրայ, Գուրիան ոտի է կանգնել, իսկ ինչ վերջերս է աճալներին (մտաւորման-վրացիներ) նրանք դաւաճանութեամբ են զբաղում և պարզ կերպով տաճկաց կողմնակիցներ են:

3 մարտի

Արարիանի քրիստոնեայ քնակչութեան դրոթխնը շատ է ծանրացել մանաւանդ թիւրքաց արշաւանքների պատճառով և ճանապարհներ էլ չկան, որ գոնէ փախչեն: Գիւղերը կողոպտում են ու թալանում: Կատարիս տերյար է տիրում ամբողջ շրջանում:

Մէլմ. 28-ին նաստատուեց Մէլմի պատգամաւորների ցուցակը:

Սօցիալ-դեմոկրատ փոքրամասնականների կողմից պատգամաւոր են ճանաչում.

1. Ն.Ն. Ժորդանիա	12. Մ. Ն. Ամիրնով	23. Կ. Ա. Անդրոնիկով
2. Ի. Գ. Քոթրեի	✓ 13. Ի. Ա. Բեգաւթեան	24. Գ. Է. Օնիաշվիլի
3. Ն. Ա. Չիտիձե	14. Ա. Ս. Լօճուատիձե	✓ 25. Ա. Գ. Պիրաձով
4. Ե. Պ. Գեղէկօզի	✓ 15. Ղ. Գ. Տեր-Ղազարեան	26. Գ. Ն. Անթապարիձե
✓ 5. Ա. Գ. Չոխրեան	16. Գ. Ֆ. Մախարաձե	27. Բ. Ա. Չիխաձե
6. Ն. Վ. Բամիշվիլի	17. Բ. Մ. Արսենիձե	28. Գ. Գ. Գոթրոս
7. Ի. Ի. Բամիշվիլի	18. Ե. Ա. Բերնշտեյն	29. Գ. Արաչիձե
8. Ա. Ի. Չիտնիկի	19. Վ. Վ. Թեպալա	30. Գ. Ա. Գազոս
9. Մ. Ի. Սիօբօբի	20. Ա. Վ. Ջիրաձե	31. Լ. Դադէկեյիանի (մուտ)
10. Վ. Գ. Ջիրաձե	21. Պ. Գ. Խոմերիկի	32. Վ. Գ. Ախմետելով
11. Գ. Պ. Գեօրգաձե	22. Գ. Պ. Էրաձե	

Ժողովրդական Ազատութեան կուսակցութիւնից Ի. Ֆ. Սեմեօնով:

Սօցիալ-յեղափոխականներից 1. Վ. Վ. Լունկելիչ, 2. Լ. Ն. Արաբեկեան, 3. Ի. Պ. Գոթրեյիս, 4. Ա. Ա. Սահակեան և 5. Լօրդիլարանիձե:

Դաշնակցութիւնից

1. Զօրեան Ռոստոմ	10. Չիլինգարեան	19. Հ. Ետրքեան
2. Մ. Թովթանիսեան	11. Ա. Լ. Վրացեան	20. Խ. Համապիտ
3. Հ. Օհանջանեան	12. Գ. Ի. Խատիսեան	21. Գ. Զօլախեան
4. Կ. Համբարձումեան	13. Ա. Նալչաքեան	22. Ա. Սահակեան
5. Յ. Զարեան թժ.	14. Գ. Զամոյեան	23. Պ. Ատոնեան
6. Ա. Շախարաւեան	15. Ա. Ի. Խատիսեան	24. Գ. Տեր-Յարութիւնեան
7. Օ. Ի. Զազաւունի	16. Ա. Ա. Խաչատրեան	25. Ա. Զոյարեան

8. Ս. Տիգրանյան	17. Ն. Կարնիկյան	26. Գ. Մանդալյան
9. Կ. Ա. Ղազարյան	18. Մ. Թարթիսյան	27. Գ. Տեր-Գևորգյան

*Հրաց Նաղյիծնադ-դեմոկրատներից՝ Գ. Բ. Գվազալա:
 Հրաց Սօցիալ-Ֆեդերալիստներից՝ Գ. Մ. Լախիշվիլի
 Մամեղականների Սուտակարից և անկուսակցականներից*

1. Մահմեդ-Քալաֆ Տաֆարով	10. Ա. Կարդաշև
2. Ալի Մարդան-բեկ Թուփչեբաշև	11. Մ. Ռուստամբեկով
3. Ռասուլ-Տադե	12. Ֆ-բեկ Խան-Խոյսկի
4. Ն-բեկ Ռասթրբեկով	13. Ն. Խաս-Մամեջյով
5. Գ-բեկ Ադայև	14. Մ. Գ. Հաջինսկի Մեյիթ Եզանով
6. Ն-բեկ Սուրամով	15. Հաջի Բաջարբեկով
7. Գ. Ա. Մամեջբեկով	16. Գ. Մ. Ախունդ-զադե
8. Մ-բեկ Մահմուդով	17. Մ. Ալիբջանով
9. Մ. Գ. Սելիբով	18. Ն. Մեյիթ-Ազաբանով

«Հումմեթից»՝ 1. Ախունդով, 2. Ի. Ալիբով, 3. Ա. Շեյխ-ուլ-խալամով և 4. Ս. Աղամալով:

«Մուսուլման-սօցիալիստների քոլեկից»՝ 1. Հաշդարով, Ալիխան Կան-սեմիրով, 3. Ա. Սաֆիկիյաթսկի, 4. Ա. Պեղինով, 5. Բ. Ռիզան, 6. Գ. Հաջինսկի և 7. Մ. Մեհերբանով:

«Ինքիստ» կուսակցությունից՝ 1. Ս. Մ. Ղոնյև, 2. Մ-Խա Միխայիև և Ե. Կ. Մամեդբեկով:

- Այսօր երեկոյան 7 ժամին Հայ-Ժողովրդական կուսակցությունը բաց է անում իր ազմարը իր քյուրոյի շինութեան մէջ (Օրօղովինսկի N 25): Խօսեցու է բացման մասին Միքայել Իվանիչ Բարաջանեանցը:

Ձախ-օղի. 27-փետր. հեռագիր. «Փետր. 21-ին զրզրքիլիսեցիք յարձակուեցին Փոքր-Ղարաքիլիսա գիւղի մօտ հայ եովթների վրայ: Մի հովի սպանուած է, մէկը վիրատոյուած, հրագաննեցը տաջուած են: Փետր. 25-ին Նովո-Ստեպանովկա գիւղի հայերից Բաշքիչեթի շրջանի քուրքերը քշեցին տարան 1500 զուխ ոչխար: Փետր. 27-ին մի քանի հարկիւր գիւնուած քուրքեր, վնդելով գրաֆ Գօտլիքին, քշեցին տարան 600 կով» - Միմօմեան: Երկրորդ հեռագիր 28 փետր. «Ուղի մօտ կոծի է տեղի ունեւում» - Միմօմեան:

Հայոց Ազգային Խորհուրդին 1 մարտի հեռագրում են Արդասանից, որ հայ քնակչութիւնը զարթում է, օգնութիւն են խնդրում:

4 մարտի

Այսօր կատարուեցան քնտրութիւններ Ռուսական Ազգային խորհրդի քնտրութեան համար: Գործում էր 4 ցուցակ զանազան խմբերի:

Թխորիայ ռազմատարությանը (բռնում ռադիոհեռագրից տեղեկություններ)։ - ... Էրզրումում մեծ քանակությամբ քնդամօթներ և ռազմածրեր է զրառում։ Խակակամ քանակը դեռ չի որոշում։ Հայերը կորցրել են մօտ 2000 մարդ։ Հայոց զորամասը նախանցում է դեպի Հասան-Ղալա և Թխորում։ Օսկախին մեր զորամասերը մօտենում են մախկին պետական սահմանին։ Տրապիզոնում մերոնք վերցրել են 82 զանազան չափի քնդամօթներ, իսկ Էրզրումում, ինչպես ցարդ պարզում է, 232 քնդամօթ։ Մամախարումում 18 ակամացիք։ Հայոց զորամասը, որ կազմում էր 2600 հետևակից 6 զնդացիքով և 240 հեծնաչմերից, յարձակոց է Ախլաթի ու Կարճուշի մօտ մեզ վրայ, սակայն մեծ կորուստներով ետ մղուց։ ... Էրզրումում վերցրում է 68 քնդամօթ, փոքր քանակությամբ ակամացիքներ և զնդացիքներ և զրառարում։

Առազակներ Ուրբաթ 2-ին մարտի քաղաքում կալանատուրեց ամբողջ կազմակերպության 35 հոգուց, որոնք իրեն զորամաս ապրելիս են եղել զինուորական շինություն մեջ, ամենցի են սեփական կառքեր, ատօմօրիլ, ձիաներ, զենք և այլն և Թիֆլիսի շատ քալաններ կատարում են դրանց ձեռքով։ Զինուորայնեղափոխական դատարանը այդ օրն եւ երկուսնց մրանց դատը և մարտի 3-ին առաւօտեան 4 ժամին դատարանը կայացրեց վճիռ, որի կիմամ վրայ դրանցից 12 հոգի (որոնցից 1 հայ, 1 ռուս և 10 հոգի վրացի) նոյն օրն եւ երկուստեան 5 ժամ 30 ր. հրացանագարկ եղան. մյուս 23 վերաբեցնալ դեռ քննութիւն է կատարում։ Նրանց քնակարանում գտնուած է ինչպէս վնասուած գոհերի ցուցակը, նոյնպէս և նրանց, որոնց վրայ պիտի յարձակուեին։

Թաւրիզից գրում են **Кавк. Служб**-ին, որ ռուս զօրքերի հեռանալուց յետոյ պարսիկները գրտել են մնացած ռազմամթերքները, քալանել են պահեստները և գրաւել ամբողջ Թաւրիզ-Ջուլֆա նրկարողոյ կայքը։

Սէյն. - Ե. Պ. Գեգէկօրին համարեա համաձայնութեան է եկել կուսակցութիւնների հետ և արդէն պատրաստել է Կաթինէի՝ Միմխարանի գանկը և փաղը ներկայացնելու է Սէյնին ի յայտարարութիւն։

Ըստումում ակօսալին դրտիւն է յայտարարում, քաղաքը լցում է զօրքով։

Ընդհանար հաշտութիւն. - Լուրեր են պտտում, որ այս օրերս հաւաքուելու է ելուարական խաղաղարար Կօնֆերենցիա, որտեղ ենթադրում են կապել ընդհանուր դաշինք Ռուսաստանի հաշտին, վասն զի Անգլիան և Ֆրանսիան չեն կարողանում բող տալ, որ Ռուսաստանում կարող է եսաստատել վերջնականապէս Գեորգամիոյ գերիշխանութիւնը։ **Тифл. Лист. 4/III N 50.**

- Ասում են, որ քօշեկիկները գրաւել են Գանձակը, բայց դեռ լուրը չէ ստուգում։

Թիւրքիս և հաշտութիւն. - Հեղինակատը աղբիւրներից հատուցում են, որ ամենակարճ ապագայում կը լուծուի այն հարցը, թէ շարունակել քանակցութիւնները Թիւրքիոյ հետ հաշտութեան մասին թէ ոչ, որովհետև քիւրքերը շատ անհասարկ պահանջներ են անում Անդրկովկասից:

Կարտից նահանգական կոմիսսար Զաճոյեանը հետազոտում է, որ Օլթիի շրջանում քրդական շարժում է սկսուել, ճանապարհներն ու հեռագիրը կտրուած են, յայն գիւղերը վտանգի մէջ են: Ուղարկուած է զինուորական ուժ:

Բազուից 2-ին մարտի Գանձակ քուրը և իւայ պատգամաւորութիւն է ուղարկել կարգը վերականգնելու համար: Խնդրում են, որ Թիւրքիսն էլ հեղինակատը խառն պատգամաւորութիւն ուղարկէ:

«Հոդիզուր» հատուցում է Բազուի «Արև» քերթից վերցնելով, որ Պարսկաստանով ո՛չ մի անգլիական զօրք չի գալիս, քայց շուտով անգլիացիք կը գրաւեն Մոսուլը, որից 40 վ. վրայ են գտնուում:

Աշակը հատուցում է, որ փետրուարին վախճանուել է սրտի պայքումից Էջմիածնում բազմալեզուագետ» և նկարիչ ձեռագրային մանրանկարների Մարտիկ վ. Մարտոտեանը: Հանգուցնալը Ապուլէյսցի էր, ուսած Կ. Պօլսոյ վարժարաններում, աւարտեց Գեորգեան ճեմարանը, ուսաւ Գերմանիայում և շարունակ աշխատում էր Էջմիածնում: Տիրապետում էր յայն, արաբ, տաճիկ, պարսիկ, գերմաներէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն լեզուներին և միևնոյն ժամանակ երևելի գրաբարագէտ էր:

Էջզումից անվտանգ Սարիխամիշ են ետսել բոլոր աշակերտներ և ռաւանդներ: Կաղզուանի շրջանում խմբուած են մեծ քանակութեամբ վախճանականներ:

Բազուից. - Փետր. 22-ին Բազու հասած երոսպացի ճանապարհորդները պատմել են, որ Լեակ և Ուջարի կայարանների միջև քուրը զինուած մասան յարձակուելով երկաթուղու գնացքի վրայ, ներս խուժեց կուպէները և տեղնուտեղը թոկելով խեղդեց 10 հայերի, սրախողխող արաւ մի հայ քանաճայի, որի դիակը պատուհանից դուրս շարտեց: Մի այլ կուպէում էլ քերքում են ծիրանի ծայի գլուխը և կարծելով մտած է՝ բողմում, հեռանում են: Թուրքերի հեռանալուց անմիջապէս յետոյ ծերունին մտնում է դիմացի կուպէն, որտեղ լինում են երուկացի ճանապարհորդները: Թուրք ստազակները չբաւականանալով այն շարչարանքներով, որ հասցրել էին խեղճ ծերունուն, նորից ներս են խուժում այդ նոյն կուպէն, դուրս են անում երոսպացիներին և այս անգամ արելի զազրելի շարչարանքներ տալով սպանում են նրան: Լեակը - Բազու երկաթուղագծի կայարաններում գտնում են մեծ քանակութեամբ հայեր, որոնց ֆիզիկական զոյրութիւնը անազաւով է, խնդրում են շուտափոյտ օգնութիւն: *Եդրսայր, ոչ մի հայ չի ցանկանում ձեր արիւնձտ ազատութիւնը, որքն զոն ենք գնում մենք հայերս լիքք քուրքերից և դրան վկայ է Էջզում Սէյր:*

5 մարտի

Կոնդակ Էջմիածնի կալուածքների խմբան մասին

«Գեորգ՝ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ և կարօղիկոս ամենայն Հայոց, ծայրագոյն պատրիարք համագազկան մախաճեմար արքեպիսկոպոս Արարատեան ատաքելական մայր եկեղեցոյ Սբոյ Կարօղիկէ Էջմիածնի»

Ամենաբին է ցտօք համակեարք, գամք ի ձեռն Կոնդակիս յայտ առնել հարազատիցդ մերոց որդոց զցառս, որ հասին մեզ ի վերջնում ատուրս: Ոչ ընքեմուք յօրագիրս, եթէ անակնկալ ինն տնօրինութիւնք Յանձնակատար խարհրդոյ Կովկասեան շրջանի, զան հասնել ի ձեռաց Հայրապետի Ամենայն Հայոց և ի ձեռաց Հայ եկեղեցական իշխանութեանց և Հոգաբարձութեանց եկեղեցեաց զամենայն կալուածս վանօրէից մերոց և եկեղեցեաց, որով և կապտիմք յխրատանց հասոյրից ազգային բնդեմուր սնայնականութեանց մերոց և ստացութեանց, որք ենն յամուն Մեծի Աբտոյս:

Եւ դժուարին լինի մեզ հաստալ, եթէ յեղակարձ կարգադրութիւն ինչ վերի վայր յեղեղեցի հիմնական օրէնք և կարգ տիրապետութեան Ս. Եկեղեցոյս և այն ի ժամանակի, յորում կամքս, ի ժամանակի, նոր ամենայն հաստատութիւն և հատուած ազգային ունի կազմակերպիլ ինքնօրիջ օրինադրութեամբ, ազատական, ինքնիշխան և ի ձեռն ազգային կազմակերպութեանց իրոց:

Նս գի իրատուրս այստից այնու ևս առաել գտանին զօրացեալ և անեղիլի հաստատեալ, զի ոչ տեղական ինչ են կայքդ և գոյզ, և ո՛չ մասնատր ինչ են սնայնականութիւն և մատակարարութեան իրատուց մորին և պատկանեալ միայն Հայոց, որ ի սահմանս շրջանի Կովկասու և կամ ի սահմանս համայն Ռուսիոյ, այլ են նոյրական տույութիւնք և անկապուտ սնայնականութիւնք ամենայն Հայոց, որ ի տիկոս աշխարհի և համարձակօրէն իսկ մարք է հաստատել, եթէ առաելագոյնք են ի նոսա մասնակցութիւնք Հայոց բնակելոց ի Պարս, ի Հնդկիկս, ի գառառ Տանկական Հայաստանի և ամենայն Հայոց, որք ի ծագս աշխարհիս:

Եւ չկարէր իսկ այժմ այրագ ինչ լինել, զորչափ Մայր Աբտս համարի և է կեղտոն բովանդակ Հայ Ատաքելական Ս. Եկեղեցոյ, զորչափ Գլուխ Ամենայն Եկեղեցեաց Հայոց և բնութական քահանայապետութիւն առ բովանդակ հայ ժողովուրդն կայ կապեալ, առ որ յօղեալ են ամենայն անդամք նորս, իբր միոյ ևնք մարմնոյ, իբրև ամամբառ մասունք միայնոյ Հայ եկեղեցոյ:

Առաել են ծանրայ յայս մեր տնօրէնութիւնդ այդ, քանզի ըստ նուիրական կարգաց, որ հիմն եկեղեցոյս մերոյ, հարք և նկանուտ սնայնականութեանց այրոցիկ ի կրթութիւն և ի դաստիարակութիւն մանկանց Ս. Եկեղեցոյս զման, յայդ արթիք մշտական կուս կապեալք դպրօցք մեր ի ստորին ծխականց ցրայրօցս ցճեմարան մեր հոգևոր, ընդ հովանեալ ո-

րոյ կրթեցան և կրթին մանկունք մեր ի գառաօաց Կովկասեան շրջանի, եթ ի հեռաւոր վայրից Եւրոպոյ, Ասիոյ և Ամերիկայի, առանց խտրութեան յիշք: Ի հասիցղ են մատակարարութիւնք այլ և այլ հաստատութեանց կրթականի և լուսատրութեան Ազգիս, պահապանութիւն Տպարանի Մայր Արտոյս, Թատնագրանի և ճոխագոյն Մատենադարանի նորին, յոր որպէս առ ճրագ լուսատու ոչ սակաւք են, որ զան յաւումնասիրութիւն ի գլխոնց: Ի ձեռն աղբերացղ են, որ պահպանի եկեղեցականութիւն Ս. Եկեղեցոյս ի Գլխոյ նորին գլխոյն սպասաւոր, և եթ խցեացին աղբիրք, ազարեն և զմահ հաստատութեան հատառոյս ոմնիւք տեսանել ՚ի մտոյ:

Իւ արչ, եթ ի ժամանակս բոնութեան և հալածանաց ազգն Հայոց ոչ ամենեկն դանդաղեաց ծառանալ ընդդէմ բոնութեան ի պաշտպանութիւն իրաւանց խրոց, մի՞թէ յաւորս ազատութեան, ինքնորիչ կազմութեան յելանիցղ մէն մի անհատ ժողովրդեան իմոյ դէմ դնել անիրաւի որոշման և ասել ի ձայն րաքծք, եթ *«Մի որ յամարձակեցի քառնալ գտեպահկանութիւն մեր, որ ժառանգեցաք և ՚ի պահապանութիւն որոյ ոմնիւք դնել զկեանս մեր իսկ»*:

Որչախ եմք ի սիրտ և ի հոգի, զի իրաւունք սեպեականութեան մերոց դրացեաց, զվրաց ասեմք և զմահմեղականց, կան և մնան անշարժ որպէս և ակն իսկ էր և իրական:

Այլ մի՞թէ հայն առաւել նուագ ոմնի ցոցանել ոգի ասպետական և զսէր կրօնական, քան զգրացիս իւր. մի՞թէ ոգի նորա ոմնի խոմարիել լնդ լծով անիրաւացի ուղշան: Քա՛ւ, զիտեմք և հաւատամք, եթ զոցի յազգի իմում նոյն ոգի առարիմի ասպետութեան և զգացման առ սրբութիւն իանրական սեպեականութեան խրոյ:

Մտքիւնք սրտագին կար և զօրութիւն ամենեցունցոյ յայս զարծ մեծ և աղօթեմք հասնել ՚ի զլուխ պաշտպանութեան իրեանց եկեղոց առ մեզ ի նախնեաց միտոց և տալ սերնդեան մերոյ, որ զկնի մեր:

Ողջ լիբոսք զօրացեալ ի Գլուխն հաւատոյ Մերոյ և օրհնեալք Մեց: Ամէն:

Գեղոց Ե. Կարողիկոս Ամենայն Հայոց

Ի 10-ն Յունուարի 1918 ամի ըստ տոմարիս Ռ34 է

Ի Հայրապետութեան մերոյ է. ամի յԱրարատեան Մ.

Աբոս Ս. Էջմիածին: Ի Վաղարշապատ, Թ. 44:

- Լուրեր են պտտում, որ Տրսպիզումում մեր պատուիրակութիւնը անյաջողութեան է հանդիպել, և տանիկները պահանջել են ժամդատներ:

6 մարտի

Տաճկական հայտարար պատուիրակներն են՝ 1. Հուսէին Րաւֆ բէյ, ատաօֆին կարգի կապիտան, կայսերական Մովսէսին քաճնի շտաբի պետ, ատաօֆին պատուիրակ (մախագահ), 2. Մահմեդ Նուսրէյ բէյ - արտաքին գործոց նախարարութեան իրաւարանական մասի կառավարիչ, 3. Ղաթտար Քէվէքի Սայիթ բէյ - գնդապետ, Կովկասի ճակատի տաճկական բանակի գլխավոր բժիշկ, 4. Խուզըթէյ բէյ - ընդհ. սպայակոյսի սարայ, Կովկ. ճակատի օտն. բանակի օպերատիւ մասի պետ, 5. Րաւֆ Ռիզա բէյ - պահեստի սարայ, 6. Բամաշիկ Հանի բէյ, ատաօֆին քարտուղար, Պոլսի համալսարանի պրոֆեսոր, 7. Համիդ բէյ - օսմանեան կայսերական նաւատորմի առաջին կարգի կապիտան-քարտուղար, 8. Էլտինմանտ Արզորսանճան - քարտուղարի աղիւտանալ:

Րաւֆ բէյը ողջունել է մեր պատուիրակութեան, որին պատասպանել է Չխէնկելին: Րաւֆ բէյը ինքնաբերաբար ստանձնելով նախագահի դերը, արտասանել է հետևեալ ողբունի ճառ. «Ընդհակալ լինելով երկնքին, որ ինձ առիթ չնշոյնեց իմ երկրի և ընկերակիցների անունից բարի գալուստ մաղթելու յարգելի ներկայացուցիչներին Անդրկովկասի, որը ցարիզմի անկումից յետոյ աստիճանաբար առաջանում է անկախութեան ճանապարհով: Ես պատիւ ունեմ դիտելու այս առիթը իբրև իմ կեանքի ամենախաճելի շորախտքիւններից մէկը: Յանձնիմ ձեռք, այսօր ողջունելով ձեր երկիրը՝ ոչ միայն ձեռնադրութեան և դիւլլանմատիկական ասանդութիւնների անհրաժեշտութիւնից դժուար՝ ես անելի շուտ ոգևորւած եմ յարգանքի զգացմունքով և աջակցելու ցանկութեամբ այն գործին, որի ներկայացուցիչն էք հանդիսանում դուք: Ինկատի ունենալով, որ ցարիզմի դէմ մեր մղած բոլոր պատերազմական գործողութիւնները եղի են մեր երկրների համար պաշտպանողական պատերազմներ՝ ես կարծում եմ, որ մեր ընդհանուր ճակատագիրներն անելի և անելի կարելի են այդ ընդհանուր փառաւոր պատմութեան ընթացքին: Վերջին մեր ապրած շրջանը, դժբախտաբար, խանգարեց շոշափելի կերպով գործադրելու մեր պատմական պարտականութիւնը ձեզ օգնելու գործում, և ես համոզւած եմ, որ մենք բոլորս այստեղ համարում ենք մեզ քաժանող արգելքի անկումը անելի կարևոր երևոյթ, քան ամենից անելի աչքի ընկնող դիւանագիտական յաջողութիւնը, որովհետև մեզ միացնող կապերը հանդիսանում են ոչ միայն պատմական ու աշխարհագրական, այլ անելի շատ ազգակցական կապեր, որ քոյտում են մեր ընդհանուր անցեալից: Հենց այդ պատճառով Կովկասեան և տաճկական ժողովուրդները այժմ կազմւած են միևնոյն կրօններից և ազգերից և համարեա միևնոյն պատմութիւնն ունին: Ոգևորւած այս զգացմունքներով՝ ես մաղթում եմ երջանիկ ելք մեր խորհրդակցութիւնների համար և յայտարարում եմ առաջին ընդհանուր միասուր բացւած»:

Այս ֆրանսերեն լեզուով արտասանած ճառին Անդրկովկասեան պատիխրակութեան մախազահ Չիտնկելին պատասխանել է Րաուֆ քէյին հետեանալ ճառով, որ այտեղ առաջ եմ բերում ամբողջութեամբ. «Անդրկովկասեան Աշմի հաշտարար պատիխրակութեան անունից մատուցանում եմ իմ անկեղծ շնորհակալութիւնը օսմանեան կառավարութեան հաշտարար պատիխրակութեան մախազահին այն ողջոյնի խօսքի համար, որը նրան հանելի եղաւ հենց իմա արտասանելու: Մրա հետ մեկտեղ ողջունում եմ տաճկական պատիխրակութիւնը:

Եւ առանձին ուրախութիւն եմ յայտնում օսմանեան կառավարութեան պատիխրակութեան մախազահի ողջոյնի խօսքի վերջին մասի առթիւ. ցանկանալով յաջողութիւն յառաջիկայ ընդհանուր աշխատանքին, պատիխրակութեան մախազահը յայտնեց, որ նրան իբրև հիմք, նա դնում է անկեղծութիւնը: Անդրկովկասեան պատիխրակութիւնն առանձին վստահութեամբ է վերաբերում այդ խօսքերին, մասնաւոր ոչ երկու երկրների միջև բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու մախաձեռնութիւնը բոլորում է օսմանեան կառավարութիւնից, իսկ ինչ վերաբերում է Անդրկովկասեան ժողովուրդներին, նրանք յանձին Անդրկ. Աշմին յայտնեցին անկողտում հաւատը հաստատելու Տաճկաստանի հետ ամենաանկեղծ և բարեկամական յարաբերութիւններ:

Երբ ձեզ հանելի եղաւ ասելու, որ դուք համարում եք ձեզ համար բացառիկ հաճոյք մեզ ողջունելու հնարաւորութեան վայրկեանը, բոլր տւեք մեզ տեղի ևս յատկնութիւն ունենալու այդ հաճոյքին, որովհետև Անդրկովկասեան պատիխրակութիւնն առաջին անգամ լիազօր օրգան Աշմի անունից դուրս է գալիս միջազգային հյարաբերութիւններին ճանապարհը: Հենց այդ պատճառով, որ մենք առաջին անգամ ենք գալիս, մեզ հարկ չկայ դիւանագիտութիւն անելու: Ամեն մի դիւանագիտութիւն, ամեն մի գաղտնիքի բացակայութիւն - ահա՛ դեկավար սկզբունքը Անդրկովկասեան յեղափոխական ժողովուրդների:

Անդրկովկասի ազատ ժողովուրդները, որոնք իրենց ձեռքն են առել իրենց ճակատագրի տնօրինումը, ի վիճակի կը լինին պաշտպանելու իրենց երկրի շահերը, բայց պաշտպանել այնպէս, որ ոչ մի դէպքում չխանգարեն հարևան ժողովուրդների շահերը:

Այլ անգամ էլ ողջունելով ձեզ՝ ես վերջացնում եմ նոյն բանով, ինչով հաճեցիք վերջացնել և դուք. մենք ոչ միայն ցանկանում ենք յաջողութիւն մեր զրազումների, այլև տալիս ենք կատարեալ երաշխիք, որ բովանդակ ետանդով պիտի ձգտենք անկեղծ և բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու Անդրկովկասի և Տաճկաստանի ժողովուրդների միջև:

**PAGES FROM H.TER-ASTVATSATRYANTS' NEWLY DISCOVERED
DIARY "TRAGEDY MEMORIUM" (1918)**

The consisting of 243 standard pages handwritten diary reflects the most important political, economical and ethnic incidents in the first half of 1918 in Transcaucasus, Turkey and other neighbouring countries. The author is well informed inhabitant of Tbilisi H.Astvatsaryants, who often participated in those incidents. The work has been kept in archive of M.G.Nersisyan. In this publication the inscriptions made from 1st to 6th of March, 1918 are being presented to reader.

ԿԱՐԻՆԵ ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ՄԱԿ-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱԶՈՒՄ
(2003թ. ՄԱՐՏ – 2004թ. ՀՈՒՆԻՍ) ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԿԱՐԾԻՔԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Սույն հոդվածը նպատակաճշգրիտ է շարունակելու «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարում տպագրված նախորդ երկու հոդվածներում¹ արտահայտված քննարկում ու զարգացումները:

Ուսումնասիրվող բնման ունի իր գիտական հետաքրքրությունը և միաժամանակ քարոզչությունները: Թեմայի կատարման ժամանակահատվածում Իրաքում տեղի ունեցած քաղաքական բուռն զարգացումներ² 2003թ. մարտին ԱՄՆ-ի կողմից Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնին ներկայացվեց վերջնագիր, ապա հաշվված օրերի ընթացքում տապալվեց Իրաքի քառասական վարչակարգը, և երկրում տեղի ունեցավ մեծ իրադրություն իր բոլոր հետևանքներով:

Վերադառնալով Իրաքում ՄԱԿ-ի գործունեությանը կարևոր է նշել, որ շնայած քաղաքական արձախուժումներին, այդի, զարգացումները գալիս են հաստատելու միջազգային այդ կարևոր կազմակերպության անհրաժեշտությունը³:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հրապարակված փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը, Իրաքում ներքին իրավիճակը և ամենագլխավորը՝ ԱՄՆ-Իրաք հարաճուն լարված զարգացումները քննադրում էին առանց այն էլ ժամանակավոր սանկցիաների գնահատականը:

Սադդամ Հուսեյնի վարչակարգի տապալումը և ԱՄՆ-ի գերակայությունը Իրաքում փաստորեն ի գոյու չեղավ երկրում դեմոկրատիայի ջանքեր վառել: Նշենք, որ Իրաքը այն յուրահատուկ երկրներից է, որ ի սկզբանե քաջակալել են դեմոկրատիայի ինստիտուտները: Այդպիսի ավանդույթներ անգամ Իրաքը չի ունեցել: Ուրեմն՝ միջազգային կազմակերպությունները, ներկա դեպքում ՄԱԿ-ը, կանգնած է լուրջ դժվարությունների առջև և միաժամանակ, իրոք, Իրաքն ունի նրա գործունեության լայն և հիմնավոր անհրաժեշտություն: Մյուսով է պայմանավորված մեծ այն տեսակետը, որ «Իրաքում մարդու իրավունքների, երկրի կյանքում

կանանց մասնակցության, երեխաների իրավունքների պաշտպանության, մերձակա շրջապատի բնապահպանության և այլ խնդիրների հետ մեկտեղ, ՄԱԿ-ը առիթված է լինելու նաև որոշակի վերափոխումներ կատարել իր կազմակերպության ներսում, իրարյան վերջին իրադարձություններից հետո: Իրարյան ճգնաժամը իբրև որ, քելարցում է, որոշակի քարեփոխություն ՄԱԿ-ի շրջանակում: Հատկանշական է նաև, որ ՄԱԿ-ի դերը կայունացումը ամերամիչտ է անդամ պետություններից յուրաքանչյուրին, այդ թվում նաև ԱՄՆ-ին»⁵:

ՄԱԿ-ի գործունեությանը Իրարցում սերտորեն փոխկապակցված է Իրարքի և միջազգային հանրության վերաքերմունքի հետ, ու նաև այդ կազմակերպության անդամ պետությունների վարած քաղաքականության հետ⁶:

Իրարցում ՄԱԿ-ի գործունեության խնդրում նույնպես ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունի հասարակական կարծիքի ձևավորումը, նյա աշաղյաթյունը, որից անմասն չէ նաև գիտական ոլոթաը:

Իսրայելի և Մերձավոր Արևելքի իմտոխոտառի դեկալար, Ռուսաստանյան երեսկան կոնգրեսի նախագահ Եվգենի Սատանովսկին համոզված է, որ «Մերձավոր Արևելքի դեմոկրատացումը» հյումալառ է»:

Նյա կանխատեսումը այն հարցի կարակցությանը, քն աղյոթը ամերիկացիները Իրարքից ժամանակից շոտ կհեռանան, հետևյալն է՝ «Երբ անգամ ամերիկացիները ետ նաևանջեն, ապա՝ նախապես կազմակերպում կանոնակարգով: (Ընդգծումը՝ Կ.Ս.) Ամերիկացիները, ինչպես խնձ է թվում, մոտակա ապագայում Իրարքից չպետք է դուրս գան: Առաջինը՝ որովհետև դա կնշանակեր արարական աշխարհի համար ռազմական գործադրությունների անհասարղ փոխաղյոռ ամերիկյան տարածքի վրա»⁷:

Որոշ պատմական գուգահեռների անցկացնելով ԽՍՀՄ-ի Աֆղանստան մտնելու հետ, նա շարունակում է՝ «Ամերիկացիները մտան Իրարք այնպես, ինչպես որ մտան, և դա սխալ է: Նյանք այնտեղ քազմարթիվ սխալներ գործեցին: Բայց երբ նրանք այնտեղից գնան, իրավիճակը չհասցնելով կայունության որոշակի մակարդակի, դա կլինի խոչորագույն սխալ Ամերիկայի համար»:

Անդրադառնալով ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի հետագա ռեյտինգին, նա նշում է՝ «Բանակի հեռացումը Իրարքից ցնդումակ է գրոյի հավատարեցնել Բուշի ռեյտինգը ավելի հավանական կերպով, քան մնացած ամեն ինչ»⁸:

Արալխով քաղաքական տեսարանը գտնում է, որ Վաշինգտոնի քաղաքականությունը այս հարցում տակտիկական քաղքերի շարան է, որը տանում է ռազմավարական ձախողման⁹:

Եվգենի Սատանովսկու կարծիքով՝ «Պատերազանը կշարունակվի: Իրարքի կայունացումը կծգծգվի տասնամյակներով»¹⁰:

Ուշադրությունից չի վրիպում «նախապես կազմակերպված կանոնակարգ» արտահայտությունը, որը հաստատում է նախապես ծրագրավարված գործողությունների առկայությունը և փաստը:

2004թ. հունվարի 13-ից լրատվական տեղեկատվության ծառայության շրջանակում է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի պրես-ոֆիսը, որ ամփոփված են 2003 թվականին գործունեության առանցքում ընդունված կարևոր որոշումներն ու դիմում հայտարարությունները:

Հատկապես ուշագրավ է 2003թ. մարտի 28-ին միսսայն անցած Իրաքի «նավթ՝ պարենի դիմաց» ծրագրի կարգավորումներին վերաբերվող որոշումը⁷: Հարցը մրանում է, որ շտապ կերպով լարված իրավիճակում ընդունվել են կարևոր համապատասխանեցումներ նախկինում եղած ծրագրային կետերին, քանի որ ինքնին ժամանակահատվածը արդեն խոստում է իրադրության մասին:

Անվտանգության խորհուրդը գտնում է, որ ԺՆԼԻ IV կոնվենցիայի « 55-ի որոշման համաձայն, որը վերաբերվում է քաղաքացիական անձանց պաշտպանության խնդրին պատերազմի ընթացքում և ընդունված է 1949թ. օգոստոսի 12-ին, ամբողջապես ճնշում է ուժի մեջ և օկուպացիոն իշխանությունը պարտավորություն ունի ազգաբնակչությանը պարենամթերքով և բժշկական օգնությամբ ապահովելու հարցում: Իշխանությունը պետք է ներկայացնի ընդարձակ հաշվետվություն, նշելով ամերաժնու սննդամթերքների ամփամուժների ցանկը, մարդկանց իվանդության մանրամասն պատմությունը՝ բժշկական ձևով և այլ հողվածներ, երևզրավված տարածքի ռեսուրսները քաղաքացի չեն:

Հանձնված լինելով, որ ազգաբնակչության հրամայական կարիքները շարունակվում են ապահովվել, և Իրաքի ժողովրդին տրվող հումանիտար մպաստը երկրի ներսում ամենուրեք գտնվում է համապատասխան կիմքի վրա, այնուամենայնիվ մարդկանց կարիքների աճը, որպես հումանիտար մպաստի ձևով քաղաքացի օգնություն, չափվում է բուն Իրաքի ժողովրդի կողմից, ով լքում է երկկող ռազմական գործողությունների պատճառով⁸:

Կարևորը այն է, որ տվյալ նիտի ժամանակ ուշադրության առնվեցին քազմաթիվ սանկցիաներ, որոնք ընդունվել էին մինչ այդ ՄԱԿ-ի կողմից Իրաքի դեմ: Հիմնական շեշտը դրվեց իրաքյան ժողովրդի հումանիտար օգնության ապահովման վրա, այնքան ժամանակ, քանի դեռ երկրում դրա կարիքն ունի ազգաբնակչությունը⁹: Այդ փոփոխությունները վերաբերվում էին 661 (1990) 6 օգոստոս 1990, 986 (1995) 14 ապրիլ 1995, 1409 (2002) 14 մայիս 2002 և 1454 (2002) 30 դեկտեմբեր 2002 որոշումներին:

Ի գիտություն ընդունվեց նաև գլխավոր քարտուղարի 2003թ. մարտի 17-ին ընդունած որոշումը, ետ վերցնելով Միացյալ ազգերի և միջազգային նշանակության աշխատակիցների այն պարտավորությունները, ո-

յանք պետք է ի կատար ածենք «Նավթ՝ պարենի դիմաց» ծրագլից իր նախկին տեսքով և բովանդակությամբ (այսուհետև՝ «Երազլիտ»), ասեմանված՝ 986 (1996) դրոշման համաձայն:

Ընդգծված է աղքատության դեմ պայքարի նպատակով բոլոր ջանքերի գործադրման անհրաժեշտությունը, աջակցությունը տվյալ ժամանակում ազգային պարենամթերքի աշատման զամբյուղի քաշխման ցանցի աշխատանքին:

Անվտանգության խորհուրդը կարևորում է Իրաքի ժողովրդի իրավունքների նկատմամբ հարգանքը՝ տնօրինելու սեփական քաղաքական առաջան և վերահսկելու երկրի սեփական բնական ռեսուրսները:

Իրաքի սուվերենության և տարածքային ամօճեմնիելիության նպատակով ՄԱԿ-ը իր աշխատանքներում ընդգծում է բոլոր անդամ պետությունների կոնվոկտության իրավունքի ապահովումը¹²:

Հատուկ կենտրոնով թվարկվում են այն բոլոր պարտավորությունները, որոնք թիտմ են Միացյալ Ազգերի VII Նրադոխայի բովանդակությունից և պահանջներից, միջազգային նորմերին համապատասխան, նստկապես ժնկ կանխնցիայի և Հուսագայի կանոնադրության շրջանակում:

1. Ապահովել իշխանությունների վերաբերմունքը Իրաքի ժողովրդի քաղաքացիական առաջնահերթ կարիքներին, հավասարապես՝ Իրաքում և նրա սահմաններից դուրս: Ընդ դրում ուղերձը հասցնագլված է բոլոր կուսակցություններին՝ համդես քերելու խխառ հետևողականություն:

2. Կոչ է արվում միջազգային համբությունը մաս ապահովելու հումանիտար աջակցություն Իրաքի ժողովրդին Իրաքում և նրա սահմաններից դուրս, խորհրդակցելու խնդրին առնչվող պետությունների հետ և ապառիչ ա շալտմակարար արծագանքելու սպասվող հումանիտար օգնությանը, այդ նպատակով դիմելով Միացյալ Ազգերին, ինչպես նաև աջակցելու Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի և հումանիտար միջազգային այլ կազմակերպությունների գործունեությանը:

3. Պաշտոնապես ընդունել, որ Իրաքին լրացուցիչ միջոցներ են անհրաժեշտ դիմակայելու քացատիկ, ոչ սովորական իրավիճակում, հետևաբար տխխնիլական քնույթի և ժամանակավոր միջօցները պետք է լինեն ծրագրված, որոնք կիրազորվեն ֆոնդային և ոչ ֆոնդային համաձայնագրերով՝ կնքված Իրաքի կառավարության կողմից, Իրաքի ժողովրդին հումանիտար օգնություն ցուցաբերելու նպատակով: Համաձայն այս քանաձևի՝ ներառել նաև բոլոր տեսակի նպատակների վճարումը, այդ թվում նաև վախատականնելին և ժամանակավոր տեղահանվածներին նպատակնելով ապահովումը:

4. Գլխավոր քարտողարին և նրա զխավորությամբ գործող ներկայացուցչական կազմին լխագորել վերցնել պարտավորություն սրպես

առաջին քայլ, և ամերաժեշտության համակարգելու հետևյալ միջոցառումները.

Համապատասխանաբար՝ 12 կետերով նշված են բոլոր հնարավոր տարրերակները և ամերաժեշտ քայլերը:

Հատկապես հետաքրքիր է 7-րդ կետը, որտեղ նշված է, որ ներկա որոշմամբ ամբողջապես բոլոր դիմումները պետք է ներկայացվեն «մալթ պարենի դիմաց» ծրագրից դուրս, պետք է դիտարկվեն և քննարկվեն Միացյալ ազգերի գործակալության ծրագրերի և ֆոնդերի, ինչպես նաև այլ միջազգային կազմակերպությունների և ոչ կառավարական կազմակերպությունների (NGOs) կադմից, որոնք կսեսակավորեն, կան կօգտագործեն, կիրականացնեն Իրաքում արտակարգ հումանիտար օգնության տրամադրումը, ինչպես նաև կնոգան բժշկական սարքավորումների, առողջապահական ծառայությունների, պարենամթերքի բաշխման և ապահովման հարցերը: Վերջիններս պետք է քննվեն պիտանելիության առումով, Կոմիտեի կողմից, որը կգործի շտրպոյյա, առանց պրոցեդուրային առարկությունների¹²:

Կոմիտեի գործողությունները հաստատված են 661 (1990) որոշման համաձայն՝ հսկելու և ճանրագնին իրականացնելու « 4-ի համապատասխան բոլոր կետերը:

Ինչ վերաբերվում է Գլխավոր քարտուղարի հարցումներին, կոմիտեն համապատասխանեցնելու Իրաքի ներկա վիճակին, կապված ժամանակակից պահանջների հետ, առաջարկում է ձեռնարկել այնպիսի միջոցներ, որոնք կպահանջվեն և խորհրդակցել Կոմիտեի հետ, կարգ ու կանոն հաստատելու կնքվող համաձայնագրերի հարցում, բեռների պիտանելիության, ինչպես նաև սննդամթերքի, դեղորայքի բարոյակությունը, ջրի սանիտարական վիճակը, մատակարարման հարցերը հոգալու համար¹⁴:

Որոշվեց նաև, որ « 4-ում ներկայացված պայմանները ժամանակավոր են և կարող են ուժի մեջ լինել 45 օրվա ընթացքում, հաշված ընդունման օրից և կարող են ապագայում երկարացվել, վերանայվելով Խորհրդի կողմից¹³:

Ընդհանրապես իր ուր բովանդակությամբ ՄԱԿ-ի ընդունած այս փաստաբանությունը հիմնաբար է Իրաքի ժողովրդի համար, ծանրագույն հանգամանքներում դիմակայելու պատերազմական աղետի արհամիջքներին:

Եւոյն 2003 թվականի ընթացքում այս ծրագրերը ենթարկվեց որոշ փոփոխությունների՝ կապված ներքին իրավիճակի զարգացումների հետ, սակայն գլխավոր նպատակը՝ օգնության, աջակցության առանցքը մնաց նույնը: Փաստորեն ՄԱԿ-ի ընդունած երբեմնի պատժամիջոցները Իրաքի հանդեպ մնացին երկրի պատմության մախոթյ անցած էջերում:

2003թ. ապրիլի 24-ին նույնպես 4743 ճիտում ձխածայն ընդունվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի որոշումը, համաձայն որի 1472 (2003) որոշման « 4-ում պետք է հիշատակվի, որ այն ուժի մեջ է մինչև 2003թ. հունիսի 3-ը և կառոյ է ըստ հետագա հանգամանքների, վերանայվել խորհրդի կողմից¹⁶։ Այս որոշումը լրացում էր 2003թ. մարտի 28-ի որոշման ժամկետը երկարաձգելու մասին։

Երե ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 2003թ. ապրիլի 24-ի ընդունած որոշումը հիմնականում սցզխալ-տնտեսական բնույթ էր կրում, ապա հետագա փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հաստատում է Իրաքի չուրք քաղաքական խնդիրներում այս կազմակերպության դերի ակտիվացումը։

2003թ. մայիսի 22-ին ՄԱԿ-ի 4761 ճիտում մասնակցեցին Անգոլան, Բուրյարյան, Կամերունը, Չիլի, Զիլանդիան, Գերմանիան, Գվինեան, Մեքսիկան, Պակիստանը, Ռուսաստանի դաշնությունը, Իսպանիան, Միացյալ քաղաքությունը, Միացյալ մահանգները։ Չմասնակցեց Սիբիան։ Իսկ ընդունված որոշումը անցավ ձխածայն։ Այն ներառում էր 27 կետեր, որոնք վերաբերվում են Իրաքի հետագա զարգացումներին և մասնակից պետությունների պարտավորություններին¹⁷։

Ընդգծվեց Իրաքի ժողովրդի իրավունքը ազատ կերպով որոշելու իր սեփական քաղաքական ապագան և սահմանելու վերահսկողություն իր սեփական բնական ռեսուրսների նկատմամբ, ողջունելով բոլոր կուսակցությունների կողմնակալությունը համատեղելու իրենց աջակցությունը՝ ստեղծելու տվյալ իրավիճակին համապատասխան մարմին, ինչը անհրաժեշտ է։

Հույս հայտնվեց, որ իրաքյան ղեկավարությունը արագ կկայանա։

Որոշվեց ապահովել անհրաժեշտ հարգանք Իրաքի հնազնուական, պատմական, մշակութային և կրոնական ժառանգության հանդեպ և շարունակել պահպանության տակ վերցնել հնազնուական, պատմական, մշակութային և կրոնական փայտերը, քանդարանները, զբաղարանները և հուշարձանները։

Նիստի մասնակիցները ողջունեցին Միացյալ Ազգերի կազմակերպության նախագահի կողմից Իրաքում իր հատուկ ներկայացուցչի նշանակումը։

Նրանք հավանություն տվեցին Իրաքի ժողովրդի առաջին քաղերին նոր իրավիճակում, նկատի ունենալով 2003թ. ապրիլի 15-ի Նասիրիայի և 2003թ. ապրիլի 28-ի Բաղդադի արած ղնմում-ուստարարությունները։

Ուշադրության առնվեց Կենտրոնական քանկի յոթ ինդուստրիալ պետությունների խմբի ղեկավարների և ֆինանսների նախարարների կողմից 2003թ. ապրիլի 12-ի ընդունած ղնմումը, որով անդամները ընդունեցին, որ կարիք կա քազմակողմանիորեն աջակցելու վերակառուցել և

գարգացնել Իրացը, այդ նպատակով նշելով Միջազգային ֆինանսական ֆունդի և Համաշխարհային բանկի օգնության կարիքը:

Ուշադրության արժանի 2003թ. մայիսի 8-ի դիմումը առաջված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչների սրտատեղի, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ թագավորությունից և Հյուսիսային Իռլանդիայից, ուղղված ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի նախագահին (S/2003/538) և ընդունվեցին հատուկ իրազեկումներ, պատասխանատվություններ և պարտավորություններ միջազգային իրավունքի ներքո այդ պետությունների կողմից, որպես օկուպացիոն ուժեր և միացյալ կրամանատարություն (“Authority” – Իշխանություն)¹⁸:

Որոշվեց աջակցել, որ յուրաքանչյուր պետություն, որը օկուպացիոն ուժերից չէ, ներկայումս աշխատում է կամ ապագայում, կախով է աշխատել Իշխանության ներքո:

Մասնակիցները ուղչումեցին անդամ պետությունների պատրաստակամությունը աջակցելու Իրաքում կայունություն և անվտանգություն հաստատելու գործին, ներդնելով անձնակազմ, տեխնիկական և այլ միջոցներ իշխանության ներքո¹⁹:

Այս փաստաթղթում մասնաձևաձև շարադրված է ՄԱԿ-ի խարտիայի VII գլխի դրույթներին համապատասխան այն որոշումների ցանկը, որոնք պետք է իրագործվեն Իրաքում²⁰:

Փաստորեն, ակնհայտ է օկուպացիոն ուժերի կողմից համագործակցության միտումը, քանի որ Իրաքում տիրող կացությունը քիչադրամ էր վերանայելու մինչ այդ նրանց կողմից վարվող քաղաքականությանը:

2003թ. օգոստոսի 14-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 4808 նիստով հաստատվեց ՄԱԿ-ի Իրաքի օգնության ներկայացուցչությունը:

Անդամ 14 պետությունների մասնակցությամբ, բացակա էր միայն Սիրիան, միաձայն որոշվեց եիմնել Միացյալ Ազգերի Իրաքին օգնող ներկայացուցչություն աջակցելու Գլխավոր քարտուղարին իրագործելու իր մանդատը 1483 որոշման համաձայն, համապատասխան 2003թ. հունիսի 15-ի իր զեկույցի բովանդակության, պարտավորություն կրելով 12 ամիս ժամանակով, որպես սկզբնական ժամանակահատված²¹:

2003թ. օգոստոսի 20-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ դատարարտելով նախորդ օրը Բաղդադում, Միացյալ Ազգերի շտաբ կայանի դեմ հարձակումը, որի արդյունքում եղան բազմաթիվ զոհեր և տուժածներ՝ միջազգային անձնակազմի և Իրաքի ժողովրդի շքեհում: Անվտանգության խորհուրդը ցավակցելով բոլոր տուժածներին, և նրանց ընտանիքներին, միաժամանակ հայտնում է իր վճռակամությունը համապատասխան անվտանգության միջոցներ ձեռնարկելու և շարունակելու իր գործունեությունը օգնելու Իրաքի ժողովրդին խաղաղություն և աջարարություն հաստատելու իր երկրում, կերտելու իր սեփական քաղաքական արագումն²²:

Այս պահանջով՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը համոզեա եկավ, ղեկնելով Իրաքի ժողովրդին, յվարկելով այն բոլոր տնտրիատական հարձակումները, որոնք իրականացվել են Իրաքում 2003թ. ընդհանրապես, և ոչ միայն ՄԱԿ-ի աշխատակիցների դեմ, զրանք որակելով, որպես «հարձակում ուղղված Իրաքի ապագայի դեմ»²³:

Պետք է մատուցել արժանիքն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին և նրա գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանին, որ շնայած դժվարագույն, բարդ իրավիճակին, ՄԱԿ-ը նրա գլխավորությամբ հետևողական և արդյունավետ աշխատանք է կատարում Իրաքում, համոզեա բերելով հետա-տեսություն և նոր պայմաններում գործելու վճռակամություն:

ՄԱԿ-ի դեմ այս հարձակումից և այլ ոտնձգություններից հետո ՄԱԿ-ը իր աշխատանքային հունից դուրս չեկավ: Գտնարվել են հետաքրքիր նիստեր, որոնց արժանագրությունները, ընդունված որոշումները վերաբերվում են Իրաքի քաղաքացիների խտվոճրճներին, տնտեսական ոլորտին, 2004թ. նոյեմիսի 30-ի սպասվող՝ Իրաքի անցումային կառավարությանը իշխանության փոխանցմանը, ՄԱԿ-ի Իրաք-Քուվեյթ դիտորդական առաքելության մանդատի ավարտին, «մազք՝ պարենի դիմաց» ծրագրի ավարտին, Միջին Արևելքում խաղաղության ապահովման խնդիրներին և այլն:

Շատ կարճ ժամանակահատվածում՝ 2003թ. մարտ – 2004թ. հունիս, ակննույտ է հասարակական կարծիքի ձևավորումը հոգուտ Իրաքի, որից անմասն չէ ՄԱԿ-ը:

«Քաղաղադում ՄԱԿ-ի շենքի մուտ օգոստոսյան տնտրիստական գործողության վայրկյանից սկսած ինձ անհաղթահարելի կերպով ձգում էր Իրաքը: Ժամանակին ես հրատարակել եմ “Washington Post”-ում բաց նամակ նախագահին, որտեղ իմ անհամաձայնությունն եմ հայտնել նրա քաղաքականության հանդեպ: Մեր ներխուժումից հետո երկիր, ես իմ դիրքորոշումը հաստատեցի հայտարարությամբ, որի համար նույնպես վճարեցի իմ ամձմական միջոցներից: Ես ցանկանում էի ձայնել ավելի համոզիչ, ինչը հնարավոր է՝ միայն փաստերը ձեռքից:

Ես պետք է վերադառնայի Իրաք, ես զգում էի, որ դա իմ պարտքն է ամերիկյան զինձատալողների հանդեպ և Իրաքի քաղաքացիական քնակչության հանդեպ»:

Երկ այսպես «Օսկար» միջազգային կինոփառատոնի տղամայսո լավագույն դերի համար 2004թ. մրցանակակիր Շոն Պեննը, որը 2003թ. եղել էր Իրաքում. Սաղղամ Հուսեյնի նախագահության օրոք, նորից է մեկնում այդ երկիրը՝ արդեն ՄԱԿ-ի դեմ տնտրիստական գործողությունից հետո, հրատարակելով ձեռաքրքիր մամրամասներ պատերազմական վիճակում գտնվող Իրաքից²⁴:

Նա գրում է՝ «Երբ ես ժամանեցի ռազմական և խաղաղ լրագրության ինստիտուտ, այնտեղ դասախոսություն էր իրաքցի երիտասարդ լրագ-

յութեցի համար: Եւ շատ էի, ինչպես պիտոթորգյան “Tribune”-ի թղթակցուիին խոսում էր մասնաշաղկան հուլարեակվորությունների բեմաշույ, որպես մողծ, սեպտորտածի ստեղծման մասին:

Երբ մա այդ քառերը արտասանեց, իրաքցի ունկնդիրներինց մեկը ուժով ծիծաղեց՝ «Ողջ այս երկիրը – մասնաշաղկան դամբարան է: Մենք ապրում ենք երաշայական մեծ գերեզմանում»:

Մի մահիկին ուղեորության ժամանակ եւ նոր «ալ-Մահար» հիվանդանոցում և ինձ շատ հետաքրքրեց տեսնել, քն օկուպացիան իշխանությունը ինչպես է քարեպաղի մանկական առողջապահությունը: Բողոքովին էլ ոչ: Հիվանդանոցը ամբողջապես կեղտի մեջ, դեղորայքը՝ քիչ, բժիշկները և մնացած բժշկական անձնակազմը չեն բավարարում, փոխմեդարկման արյուն նույնպես չկա: Այստեղ մարդ չի ցանկանա բերել մինչև անգամ բախառող շանը, այնինչ հենց այստեղ են ապրում և բուժվում սպիտակաբյուրեղային հիվանդ երեխաները – այդ հիվանդությանը տատապող աղքատ շատ երեխաների, մման քվարանակ աշխարհում ոչ մի տեղ գոյություն չունի»²⁵:

«Մա օկուպացված երկիր է: Մաքառող երկիր է: Մեկ տարի առաջ ոչ մի իրաքցի ինձ հետ խոսելիս, դեկավար «Բաաս» կուսակցության գծից տարրերվող կարծիքներ չէր հայտնում, իսկ այսօր շատերը ասում են, որ օկուպացիան չի կարող ազատություն բերել: Եվ որ մրանք չեն վստահում իրենց գործերին միակողմանի միջամտությանը: Բողոքը հավասարում են, որ դիմադրական շարժումը օրեցօր դառնում է ավելի ուժեղ և կազմակերպված»: Հետաքրքիր է, որ կիմոդերասամը մամրաման քվարկում է բոլոր այն ուժերին, որոնք ներկայացնում են իրաքյան հասարակայնության տարրեր շերտերն ու հոսանքները:

Հեղինակը շեշտելով արաբական մեմբալխտեռի նշանակությունը, բերում է համոզիչ տվյալներ: Միաժամանակ նշում է, որ հենց Բաղդադում ամենից ցայտուն է երևում, որ պատերազմը նույնպես քիզեն է:

Մի իրաքցի փողոցում մրան հարցրել է՝ Ձեր գորքերը եկել են մեր ժողովրդին Սաղդամից ազատելու, քի՞ մազքը ազատելու մեր ժողովրդից: Այնուհետև նկարագրում է բեմզինի մեծ հերթերը քաղաքում: Բեմզինի համար մարդիկ օրերով հերթ են կանգնում²⁶: «Քաղդադի կենտրոնական կոմունիկացիոն աշտարակի ծռռոված երկաթյա և բետոն ամբակները հիմա վկայում են միայն աներիկյան քանակի հզորության մասին: Եւ կանց են առնում մեր ռազմական «Շոկ և քրթլ» կամպանիայի այդ հուշարձանը լուսանկարելու համար»²⁷:

Իրաքում ԱՄՆ-ի, նշված ժամանակահատվածում, վարած քաղաքականության որոշ հարցերի մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Ամերիկայի հայտնի հյուսվարակախոսներից Ֆարիկ Ջակարիան, որը մա «News Week» բերթի գլխավոր խմբագիրն է: Նրա մեծագուրությունը՝ «Ազատության ապագան» ոչլիքերալ դեմոկրատիան մեզ մոտ՝ տա-

նր և արտասահմանում» 2003թ. գարնանը համարվեց քննարկելի, ակնբարձրորեն սպասվելով:

2004թ. մայիսին «ԼԳՉայրՅՆ» քերթի հարցերին մա սլատասխանեց Նյու-Յորքում իր հյուրի՝ ռուս գլտմակամ Վլադիսլավ Ինոզենցևի հետ զրույցի ընթացքում:

Ինչպեսի՞ն է ձեր կամխազուշակումը Իրաքում իրավիճակի զարգացման մասին հարցին, մա սլատասխանել է՝ մինչ դեմոկրատիայի, ազատության և այլն ձեռք քելումը, դուք պետք է հասնեք հասարակական կայգուկանոմի: Իրաքում, դժբախտաբար դա ժամանակավոր կոալիցիոն աղմիմխտրացիայի կողմից, իսկ ամենազլխալորը՝ Պեմտագոմի և Բուշի աղմիմխտրացիայի կողմից, անտեսված էր: Այժմ ամիցածշտ է հասնել Իրաքի և արտաքին աշխարհի միջև խաղղմկեղություն: Որպեսզի ոչ միայն ԱՄՆ-ը, աշև ուրիշ երկիրները կարողանան օգնել Իրաքին դեմոկրատիա կառուցել: Որպեսզի մրանք կոալիցիայի գորքերին չհամարեն օկուպացիոն ուժ:

Սակայն այդ երկրի շանդ իսկական դեմոկրատիայի անցնելու համար շատ փորք է, քամի որ մենք վերին աստիճանի շատ սխալներ ենք գործել, Իրաքում տոնդծել ենք հակամեմերիկամիզմի ճքնուղորտ:

... Իճճ ամենից առավել հուսամատեցնում է ԱՄՆ-ի վարած «ետապատեղազմյան» քաղաքականությունը Իրաքում: Դա աղետաբեր է: Եվ միայն այժմ է սկսել խճքազուկել: Այնտեղ մենք քիչ գորք ունեցամք, մենք չզխտակցեցիմք ՄԱԿ-ի մերզրավման ամիրածշտությունը իրաքյան գործերում: Մենք հաշվի չառամք, որ ոչ միայն ԱՄՆ-ը, աշև ուրիշ երկրները կարող են իրենց հետաքրքրություններն ունենալ Իրաքում»²⁴:

Ինչպես ցույց են տալիս նշված ժամանակահատվածում ՄԱԿ-ի գործունեության այսլումքները և հասարակական կարծիքը, սպա կարելի է ամիրածշտ համարել այդ կազմակերպության դերի ընդլայնումը և հետագա ակտիվացումը:

2004թ. հունիսի 28-ին Բաղդադի ժամանակով՝ ժամը 10:26-ին, քաղաքացիական օկուպացիոն աղմիմխտրացիայի դեկավար Պոլ Բրեմերը Իրաքի նոր դեկավարներին հանձնեց «լրիվ սուվերենություն փոխանցելը» պաշտոնապես ամրացնող փաստաթղթերի փաթեթը²⁵:

Արաղողությունը կայացավ Բաղդադի «կամաչ գոտում», ուր գտնվում էր կոալիցիոն ուժերի շտաբը, իսկ մինչև վերջերս այստեղ էր տեղավորված մաև Իրաքի ժամանակավոր կառավարող խորհուրդը: Բրեմերը հրապարակեց կարծ հայտարարություն՝ «Համաձայն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1546 քամաձևի, ժամանակավոր կոալիցիոն աղմիմխտրացիոն դադարեցնում է իր գործունեությունը հունիսի 28-ին: Դա նշանակում է օկուպացիայի վերջ և ազգային կառավարության կողմից լրիվ սուվերենության ձեռքբերում: Մենք ողջանում ենք Իրաքի քայները,

դրանց մկատակն է իր իրավական տեղը գրավել ազատ ժողովուրդների շրջանում»:

«Մա պատմական օր է, երգամիկ օր է, որին ապաստմ էր մեր ողջ ժողովուրդը, - պատասխան խոսքում ասաց Իրաքի «Ժամանակավոր» մախազահ Գազի ալ Յավարը: - Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում դաշնակիցներին: Իմացեք՝ վերադարձ անցյալին մենք բուլ չենք տա»³¹:

Նույն օրը ժամը 12:30-ին Պոլ Բրեմերը, որը 13 ամիս աշխատել էր այս երկրում «պրոկուրատոր» (գործերի հավատարմատար), Իրաքից հեռացավ ԱՄՆ-ի ռազմա-օդային ուժերի C-130 ինքնաթիռով³²:

Ուշագրավ է, որ Իրաքում իշխանության փոխանցումը կայացավ մախազահ մշված ժամկետից՝ հունիսի 30-ից երկու օր շուտ՝ հունիսի 28-ին: Պատմական այս իրադարձության շուրջ ժամույլում արտահայտված կարծիքներում կարևորվում է ՄԱԿ-ի դերը³³:

KARINE SAMVELYAN

THE ACTIONS OF THE UNITED NATIONS IN IRAQ (MARCH 2003-JUNE 2004) AND THE FORMATION OF THE PUBLIC OPINION

The article deals with the analyses of the achievements of the active role of the United Nations in Iraq in period of March 2003 – June 2004.

It included the examination of Resolutions and Statements of the Security Council of the United Nations: Adjustments to Iraq-‘oil-for-food’ programme, Establishment of UN Assistance Mission for Iraq, Call for return of power to Iraqi people and etc.

The very important factor in this period is the formation of the public opinion: to help the people of Iraq to form a representative government based on the rule of law.

The United Nations should play a vital role in the reconstruction of Iraq and the restoration and establishment of national and local institutions for representative governance. Lifting of sanctions on Iraq is very important step in the activity of the United Nations.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ Կարինն Սամվելյան, ՄԱԿ-ի սանկցիաները Իրաքի մկատմամբ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXI, Երևան, 2002, էջ 137-146, Կարինն Սամվելյան, ՄԱԿ-ը և Իրաքի դեմ ԱՄՆ-ի ռազմական գործողությունների հարցը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXII, Երևան, 2003, էջ 119-128:
2. Կարինն Սամվելյան, ՄԱԿ-ի սանկցիաները Իրաքի մկատմամբ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXI, Երևան, 2002, էջ 145:
3. Կարինն Սամվելյան, ՄԱԿ-ը և Իրաքի դեմ ԱՄՆ-ի ռազմական գործողությունների հարցը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXII, Երևան, 2003, էջ 127:

4. Նույն տեղում, էջ 125: Տես՝ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Կարևոր փաստաթուղթ հետպատերազմյան Իրաքի վերակազմավորման և ՄԱԿ-ի քաղաքականության վերաբերյալ, «Ազգ», 29 III, 2003, էջ 4, "Новое время", 19.IV.2003.
5. Տես Демократизация Ближнего Востока – это маразм, "Независимая газета", 28.V.2004, с. 10.
6. Նույն տեղում:
7. Տես նույն տեղում:
8. Նույն տեղում:
9. S/RES/1472 Adjustments to Iraq oil-for-food' programme, United Nations, Press Release Security Council, SC/7976, 13 January 2004, Resolutions and Statements of the Security Council, 2003, p. 28.
10. Նույն տեղում:
11. Տես նույն տեղում, էջ 29:
12. Նույն տեղում:
13. Նույն տեղում:
14. Նույն տեղում, էջ 30:
15. Նույն տեղում, էջ 31:
16. Նույն տեղում, S/RES/1476, էջ 35:
17. Տես՝ S/RES/1483, Lifting of sanctions in Iraq. United Nations, Press Release, Security Council, Resolutions and Statements of the Security Council, 2003, p. 46-51.
18. Նույն տեղում, էջ 46:
19. Նույն տեղում, էջ 47:
20. Նույն տեղում, էջ 47-51:
21. Նույն տեղում, էջ 73:
22. S/PRST/2003/13, United Nations, Press Release..., p. 116:
23. S/RES/1511, United Nations, Press Release..., p. 88.
24. Репортаж от Шона Пенна, 4 дня войны в Ираке, "Prémiers" N 88, апрель 2004, с. 44.
25. Նույն տեղում, էջ 46:
26. Նույն տեղում, էջ 47:
27. Նույն տեղում, էջ 46:
28. "Известия", 5 V, 2004, с. 5.
29. Նույն տեղում, 29.06.2004, էջ 1, Георгий Степанов, Пол Бремер передал иракцам "полный суверенитет".
30. Նույն տեղում:
31. Նույն տեղում:
32. Տես՝ նույն տեղում, էջ 1, 5, Георгий Мирский, Американцы передали власть иракцам на два дня раньше, чем обещали.

РУБЕН САФРАСЯН

ВОЗВРАЩЕНИЕ "СЕРЫХ ВОЛКОВ": КОНСЕРВАТИВНАЯ ПАРТИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ТУРЦИИ (1983-1985)

Заметным явлением как идейной, так и политической жизни Турции является право-радикальный национализм, который выражает себя чаще всего как *пантюркизм*. Однако по сравнению с другими идейно-политическими течениями он исследован недостаточно¹. В частности, остается не вполне проясненной проблема особенностей взаимосвязи и взаимовлияния между его тремя основными сегментами: политическими партиями, идейно-политическими организациями и массовыми движениями. Между тем, только в контексте ее детального изучения возможно приступить к рассмотрению вопроса о мобилизационных возможностях турецкого право-националистического радикализма. Этот вопрос в специфических условиях Турции интересен не только с чисто научной точки зрения, но и имеет выход в сферу реальной политики, ибо в течение последних трех десятилетий Партия националистического действия (ПНД), основная партия, "напрямую" представляющая правый экстремизм на политической арене², дважды входила в состав правящих коалиций.

Потерпев поражение в ходе последних всеобщих выборов (ноябрь 2002 г.) ПНД оказалась за бортом парламента, однако остается одной из ведущих партий в стране. Это подтвердили итоги состоявшихся в марте 2004-го года выборов в местные органы власти, когда ПНД заняла третье место, пропустив вперед только партии, представленные в парламенте³. Основу ее организационной мощи составляют не только широко разветвленная сеть первичных партийных организаций, но и экстремистские организации националистов-пантюркистов, или как их называют в Турции "*очаги идеаллистов*"⁴. Формально не входя в состав партийной структуры ПНД они, тем не менее контролируются ее руководством и используются в качестве дополнительного средства манипулирования настроениями и действиями тех слоев и групп населения, которые составляют

ее постоянный и стабильный электорат⁵. Его часть, в основном молодежи, в случае необходимости используется согласно предварительно подготовленным планам в качестве ударных отрядов при осуществлении массовых акций, в том числе, насильственных. В свое время создатель и лидер ПНД Альпарслан Тюркеш самолично благославлял молодых "идеалистов" на хранение и владение оружием: "Молодые люди могут иметь пистолет. Мы — нация, которая любит оружие. У кого из нас нет оружия!"⁶. Кроме того, по оценке специалистов, в стране действуют многочисленные мафиозные группировки, руководство которых напрямую связано с верхушкой ПНД. Вся эта тщательно сотканная иерархическая сеть, раскинувшаяся не только по всей Турции, но по многим европейским странам, где есть турецкие переселенцы, и называется общественно-политическим движением "серых волков" ("бозкуртлар", на турецком)⁷, а ее участники — будь то внешне респектабельный партийный босс, профессор-идеалист из университетского "очага", активный участник уличных потасовок или же просто убежденный сторонник ПНД — каждый из них называет себя "серым волком" — *бозкурт*⁸. В научной литературе "серых волков" зачастую называют также турецкими фашистами.

Один из частных, но вместе с тем весьма интересных и репрезентативных случаев функционирования этого механизма относится к начальному периоду формирования ныне действующего политического режима Турции, созданного после военного переворота 12-го сентября 1980 г. Это был период, когда после принятия новой конституции 1982 г. и закона о политических партиях 1983 г., вместо запрещенных и распущенных военным руководством партий в стране начали создаваться новые политические партии. Характерной особенностью этого процесса было то, что он проходил в условиях строгого контроля и давления со стороны военных властей.

В числе этих новых партий была Консервативная партия (*Muhafazakar Partisi*), которая под этим названием действовала всего два года. Наш интерес к этой партии обусловлен тем фактом, что именно она заложила фундамент возрождения ПНД.

Необходимо отметить, что хотя и феномен ПНД в последнее время привлекает внимание исследователей, в частности, турецких, однако в большинстве работ рассматриваются главным образом те периоды в истории ПНД, когда она или находилась у власти, или, будучи в оппозиции, оказывала значительное влияние на политическую жизнь страны. Тем самым проблема мобилизационных возможностей и ресурсов ПНД остается вне поля зрения специалистов. В основу настоящей статьи положен иной подход: чтобы получить бо-

лее полное представление о силе и жизнеспособности политической организации необходимо обратить внимание также на те периоды в ее истории, для которых характерна не борьба за власть, а борьба за выживание. Именно таким был рассматриваемый нами в настоящей статье период 1983-1985 годов, то есть те годы, когда движение "серых волков" в политической жизни Турции представляла Консервативная партия (КП) — наследница ПНД 1970-х годов и предшественница современной ПНД.

1. ПОЛИТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЗАРОЖДЕНИЯ КОНСЕРВАТИВНОЙ ПАРТИИ

В первые два десятилетия после создания Турецкой республики пантюркизм находился под строгим контролем властей и фактически вынужден был проявлять себя более в полулегальных изданиях публицистического и литературного характера, чем в реальной политике. Кемалисты, установившие авторитарный режим правления с явными тоталитарными тенденциями, подавляли все те силы, которые выражали идеи, не совместимые с их взглядами.

В 1960-х годах, в период частичного ослабления контроля государства над политической и идеологической жизнью, наблюдается активизация пантюркистских сил, их перегруппировка.

Начиная с середины 70-х годов прошлого века началось перерастание право-националистического экстремизма в широкомасштабное массовое движение фашистского типа под руководством ПНД. Вооруженные отряды молодых "серых волков" — костяк которых составляли т.н. "коммандос", прошедшие специальную подготовку в т.н. "воспитательных центрах" ПНД, развязали настоящую войну на улицах турецких городов против левых и всех тех, кто не был согласен с их идеями³. Их действия "прикрывали", а зачастую и поощряли сторонники ПНД в госаппарате и полиции. Как стало известно уже задним числом, ПНД к концу 70-х годов была в состоянии в случае необходимости мобилизовать в течение короткого времени около 200 тысяч своих вооруженных сторонников.

Кроме того, ПНД и ее сторонники издавали в большом количестве пантюркистскую литературу, инициировали выход в свет различных периодических изданий соответствующего направления и т.д. Все эти издания создавали в стране атмосферу оголтелого национал-шовинизма и страха. Недаром, турецкий исследователь Хакан Явуз политику, проводимую ПНД, охарактеризовал как "политику страха"⁴. Активные сторонники ПНД были внедрены в бюрократический аппарат и спецслужбы, когда сама партия в 1975-1977 гг. входила в правящую коалицию, а ее лидер Альпарслан Тюркеш в

эти же годы занимал пост вице-преьера. Фактически, ПНД, пользуясь стремительно прогрессирующим хаосом во внутривластной жизни Турции, который в значительной степени она сама и создавала, и вводя в действие свои специально созданные для подобных случаев структуры, взяла курс на захват власти в стране с использованием методов массового террора и запугивания.

После того, когда 12-го сентября 1980-го года произошел военный переворот, в стране была приостановлена деятельность всех политических партий и организаций, а их руководители были взяты под стражу. Однако лидер ПНД А. Тюркеш, используя свои давние связи в среде военного командования¹¹, сумел узнать загодя о готовящемся перевороте и поэтому успел скрыться, избежав на время ареста. В течение трех дней он находился на нелегальном положении и использовал это время для передислокации структур ПНД и подготовки их к новым условиям; лишь после этого он добровольно сдался военным властям.

Придя к власти военные начали широкомасштабные репрессии, как против левых, так и правых политических и иных организаций, а также наиболее видных представителей интеллигенции страны, придерживающихся взглядов, отличных от официальной идеологии кемализма. Согласно весьма компетентным оценкам базирующейся в Германии турецкой организации TAYAD, они затронули 650 тысяч человек, то есть, каждого десятого жителя страны¹².

Репрессии были предприняты также против руководства ПНД и "очагов идеалистов", а также рядовых "серых волков". При этом, из всех 4 крупных партий военные наиболее жесткие меры предприняли именно против ПНД, считая что от нее исходит наибольшая угроза идейно-политическому наследию Ататюрка¹³. Подавляющее большинство армейской верхушки в 1980 г. последовательно выступило также против терроризма ПНД¹⁴. По делу "ПНД и "очаги идеалистов" проходило 587 человек. Наиболее серьезные обвинения были предъявлены А. Тюркешу. Он обвинялся в стремлении насильственным путем захватить власть, а также устроить "массовую резню"¹⁵. В ходе судебного процесса, начавшегося в апреле 1981 г., прокурор потребовал смертной казни как для него, так и для еще более 200 "серых волков"¹⁶. Военные, считавшие себя гарантами и фактическими руководителями кемалистской Турции, не были намерены делиться с кем-либо своей властью.

16-го октября 1981 г. все партии в Турции были распущены¹⁷. Через неделю состоялось первое заседание Учредительного собрания, перед которым была поставлена задача подготовить текст новой конституции¹⁸. Однако, как уже справедливо отмечалось в специальной литературе, фактическими авторами новой конституции были

пять высших генералов турецкой армии, составлявшие Совет национальной безопасности (СНБ) — руководители военного путча¹⁹. В апреле 1983 г., уже после принятия новой конституции и на ее основе был подготовлен новый закон о политических партиях, давший СНБ монопольное право решать судьбу политических партий²⁰. Тем самым, военные положили начало формированию новой партийной системы страны согласно своим идейно-политическим установкам, основанным на догматическом восприятии кемализма — официальной идеологии Турецкой республики.

2. ФОРМИРОВАНИЕ КОНСЕРВАТИВНОЙ ПАРТИИ

Консервативная партия была учреждена 7-го июля 1983г.²¹. Первоначально предполагалось, что новая партия будет называться Республиканской консервативной партией, однако Совет министров отказался зарегистрировать ее под этим названием, посчитав, что она может своей деятельностью скомпрометировать понятие "республика". Поэтому вновь созданная партия получила название Консервативная партия (КП), которое сохранилось до ее конгресса в декабре 1985г. Она явилась десятой по счету партией, возникшей после переворота 1980г.

Еще за месяц до появления КП в турецкую печать просочились сведения о том, что идет процесс формирования партии, которая будет стремиться объединить все правые силы²². Отмечалось, что в этом направлении независимо друг от друга интенсивно работают четыре различные группы²³. Одной из этих групп удалось в значительной степени объединить вокруг себя остальные группировки и провозгласить создание КП. Ее лидер Мехмет Памак, член Консультативного меджлиса от Чанахкале, занимавший ранее пост заместителя начальника главного управления доходов министерства финансов, стал первым генеральным председателем КП²⁴.

К тому времени Мехмету Памаку было всего 32 года. Он был выпускником престижного Факультета политических наук Анкарского университета — основной кузницы кадров для государственной службы кемалистской Турции; вероятно, это сыграло свою роль в том, что он, несмотря на молодость, успел сделать неплохую карьеру. Публичной политикой он не занимался. Вероятно, учитывая это обстоятельство Совет Национальной Безопасности (СНБ), стремившийся отлучить от большой политики многих ведущих политических деятелей страны и способствовать притоку новых лиц, одобрил его кандидатуру в члены Консультативного меджлиса²⁵. Этот орган был создан по приказу военных властей и включен в состав Учредительного собрания в качестве его нижней палаты²⁶. То обстоятельство,

что М. Памак был назначен в состав Консультативного меджлиса не по приказу одного из командующих местных округов чрезвычайного положения, а СНБ, свидетельствовало о том, что он пользовался доверием высшего руководства Турции того периода²⁷. Однако уже в период работы в Консультативном меджлисе он высказывал идеи, которые зачастую не соответствовали воззрениям военного руководства. Так, в ходе одного из заседаний, он выступил с предложением ввести в преамбулу конституции упоминание об Аллахе²⁸. Впоследствии он голосовал против поставленного в Консультативном меджлисе на голосование текста конституции и был вынужден давать письменные объяснения по этому поводу СНБ. Все это подорвало доверие военных к Памаку, что сыграло свою роль их решимости отлучить его от большой политики.

В жизни Памака была и другая, неизвестная для многих, сторона: со студенческих лет он был активным членом "очага идеалистов": уже задним числом газета "Стар" охарактеризовала его как "одного из значительных имен движения "идеалистов" после 1960-го года²⁹". Он был также членом ПНД, однако скрывал это. Об этой стороне деятельности Мехмета Памака широкой публике было известно весьма мало, так как "идеалисты", вовлеченные в те годы в массовые кровавые разборки с членами левых партий и организаций, в целом предпочитали не афишировать свою деятельность и ограничивались известностью особого рода — среди своих, т. е. членов многочисленных правых экстремистских организаций и партий, пышным цветом расцветших на политическом поле Турции второй половины 60-х-70-х годов. Как было установлено уже после переворота 1980 г., в ПНД и в различных организациях "идеалистических очагов" наряду с официальными членами значительное число составляли их тайные или "нелегальные" члены, имена которых не были известны полиции³⁰. Памак принадлежал как раз к этой заговорившей категории "серых волков", что дало ему возможность сделать неплохую карьеру на правительственной службе. Характерно, что свои публикации в прессе в 70-х годах, в том числе в издаваемой ПНД газете "Хергон", он подписывал не своим именем, а использовал псевдоним "Мехмет Эрджишли"³¹.

Однако "свои", как уже отмечалось, хорошо знали и ценили молодого и образованного "идеалиста". Согласно хорошо информированному турецкому автору Памак первоначально получил предложение войти в состав учредителей сразу двух правых партий — Матери-Родины и Великой Турции³². Причем, инициатор создания Партии Матери-Родины (ПМР) и ее будущий бессменный лидер Тургут Озал относил Памака к "идеальному" в его понимании типу политических кадров³³.

Памак отверг эти весьма лестные предложения. Руководство ПНД в лице А. Тюркеша, имея в виду личные качества Памака, решило использовать его в иных целях: он должен был в условиях репрессивной политики военных властей подготовить возрождение этой партии. Этот вывод подтверждается просочившимися впоследствии в турецкую печать сведениями о том, что КП была создана именно по инициативе и указанию Тюркеша³⁴.

Не случайно поэтому, что организационная деятельность Памака в этом направлении началась именно со встречи с находящимся в заключении А. Тюркешем³⁵. Получив от него благословение и соответствующие указания он развернул бурную деятельность. Его контакты свидетельствуют, что предполагалось создать партию, которая была бы не "чисто" пантюркистской, а представляла бы более широкое течение. Он, в частности, имел встречи с представителями исламистских кругов турецкого общества, в том числе, с руководителями ордена Сюлейманийе, предлагая им сотрудничество в создании новой партии правого исламистско-националистического толка. Однако исламисты отвергли это предложение³⁶. После этого Памак продолжал консультации уже только в среде своих коллег по движению "серых волков". В основном из их среды и были выбраны лица, вошедшие в Совет учредителей КП. Хотя и он состоял в основном из людей, неизвестных в политике, однако в печать просочились сведения о принадлежности в прошлом некоторых из них к запрещенной ПНД³⁷.

Сразу же после учреждения, КП включилась в предвыборную борьбу. На ее первом этапе КП, наряду с другими партиями, должна была решить следующие задачи: к 24-му августа было необходимо представить СНБ список учредителей, состоящий минимум из 30 человек, и получить его разрешение на политическую деятельность, а также создать отделения партии в 34-х и более илах и в более, чем одной трети всей ильче страны³⁸. Только после преодоления этих барьеров, партии получали право участвовать в выборах. КП выполнить эти требования не удалось, поэтому в парламентских выборах 6-го ноября 1983г. она не участвовала. Процесс организационного оформления удалось завершить лишь к началу октября 1983г. Тем самым, КП лишилась права участвовать в первых после переворота всеобщих выборах.

Причину этого следует искать прежде всего в том, что военные власти питали недоверие к КП, особенно усилившееся после того, как стало известно, что ее генеральный председатель М. Памак состоял в свое время в ПНД³⁹. СНБ неоднократно налагал вето на политическую деятельность не только руководства КП, включая М.Памака и 5 его заместителей, но также большинства "рядовых"

членов-учредителей КП⁴⁰. Кроме того, по иску Генерального прокурора республики против КП было возбуждено дело о его окончательном закрытии на основании 14-й статьи конституции, которое рассматривалось в Конституционном суде⁴¹.

Необходимо отметить, что военное руководство прелятствовало деятельности КП и ряда других партий исходя не только из идеологических соображений, но и потому, что они не укладывались в планируемую военными схему предвыборной борьбы. В одной из своих речей глава государства и СНБ генерал К. Эзрен заявил, что, как показывает опыт других стран, можно создать сильное правительство и обеспечить стабильность в том случае, если в выборах будут участвовать не более 2-3 партий⁴². Претворяя в жизнь этот план, СНБ всячески прелятствовал деятельности большинства партий.

М. Памака был вынужден оставить свой пост и вскоре вышел из партии⁴³. Вместо него генеральным председателем был избран фармацевт Ахмет Озсой, фигура совершенно неизвестная на политической арене⁴⁴, однако вскоре и он был вынужден покинуть свой пост.

Неудачей закончились также попытки КП преодолеть второй барьер - создать свои отделения в 34-х вилайетах. Хотя, необходимо отметить, что деятельность КП в этом направлении проходила успешнее. Один из заместителей генерального председателя партии Дж. Сеперек 14-го августа заявил, что примерно в 60 илах полным ходом идут работы по созданию отделений КП⁴⁵. К тому времени КП удалось создать отделения в 10 вилайетах, расположенных главным образом на востоке страны⁴⁶, то есть, в илах, традиционно поддерживавших ПНД. Однако процесс создания отделений на местах, несмотря на многочисленные оптимистические заявления руководителей КП, затянулся и закончился лишь к октябрю 1983г.

В дальнейшем, после неудачи в предвыборной борьбе в июле-августе 1983г., политическая активность КП резко снизилась. Впоследствии Али Коч, очередной новый генеральный председатель партии, к тому времени уже изменившей свое название на Националистическую партию труда (НПТ), объяснял это тем, что партийное руководство, в условиях продолжающегося расследования деятельности КП Конституционным судом Турции сознательно пошло на свертывание деятельности и приостановило процесс ее организационной консолидации⁴⁷.

Этот период вынужденной "спячки" продолжался примерно 2 года. За этот период КП внешне ничем не выделялась среди других "малых" оппозиционных партий. Неслучайно, что турецкая печать в эти годы уделяла ей мало внимания. Однако внутри партии происходили довольно значительные перемены. Их смысл состоял в том, что, пользуясь некоторым "смягчением" режима после парламентс-

ких выборов и установления в стране формального гражданского правления⁴⁹ ряды КП начали пополнять лица, имевшие большой опыт участия в политике и напрямую связанные с бывшей ПНД. Так, например, А. Оасояя на посту генерального председателя партии сменил Исмаил Хаккы Йыланлыоглу, пантюркист со стажем (еще с 40-х годов), бывший в свое время председателем махрово-шовинистического Союза турецких националистов. Он был одним из лидеров ПНД и избирался по ее спискам в парламент. Однако он в дальнейшем разошелся с Тюркешом и вышел из ПНД⁴⁹. Военные власти, вероятно учитывая это обстоятельство, на первых порах не стали препятствовать его деятельности на посту руководителя КП.

Приход нового опытного лидера оживил деятельность КП. Она начала набирать новых членов, повысилась внутривнутрипартийная дисциплина. Вместе с тем, в этот период начала проявляться определенная напряженность в отношениях между теми "идеалистами", которые вошли в состав КП и теми, которые предпочитали держаться от нее подальше, не доверяя ее руководству и не считая ее полностью "своей", т.е. истинной наследницей ПНД⁵⁰.

Идеологическая направленность КП в период руководства И. Х. Йыланлыоглу, несмотря на разногласия в стане "серых волков", начала приобретать все более ярко очерченные черты сходства с идейно-политическими установками ПНД⁵¹. Это обстоятельство встревожило военные власти и в конце 1984 года последовало новое вето, в результате которого Йыланлыоглу был вынужден оставить пост генерального председателя партии.

Однако процесс ПНД-изации КП остановить уже было невозможно. В декабре того же года ее новым генеральным председателем был избран 35-летний юрист по образованию и "серый волк" по своим убеждениям и роду политической деятельности Али Коч⁵². Турецкая печать сообщала, что он в свое время был даже председателем контролируемого ПНД "Общества идеалистических очагов"⁵³. Коч был известен также своей личной преданностью А.Тюркешу; в прессу попало его заявление: "Тюркеша я люблю как своего отца..."⁵⁴. Именно это обстоятельство сыграло, по всей видимости, решающую роль при его избрании генеральным председателем: Тюркеш восстанавливал свой контроль над КП, несколько ослабевший в период руководства Йыланлыоглу.

В новое руководство КП наряду с новичками в политике вошли также известные деятели движения "серых волков", как другой бывший председатель "Общества идеалистических очагов" М. Шемшек и бывший генеральный председатель Конфедерации националистических рабочих профсоюзов Ф. Акынджи⁵⁵. Тем самым, можно зак-

лючить, что Кочу и стоящему за его спиной Тюркешу удалось преодолеть намечавшийся было раскол в рядах "серых волков".

В период подготовки Первого конгресса КП, намеченного на ноябрь 1985 г., ее деятельность еще более активизировалась. Примерно за 10 дней до него генеральный секретарь И. Деннез заявил, что в самые ближайшие дни партия пополнится большой группой новых членов⁵⁸. Среди них большое число составляли или бывшие члены, или же сочувствующие ПНД. Примерно в те же дни в прессу проникли сведения о том, что на конгрессе предполагается изменить название КП и ее партийную эмблему⁵⁷, провести некоторые изменения в уставе и расширить состав Центрального руководящего комитета КП. Из заявлений руководителей КП стало известно, что предлагались следующие варианты нового названия партии - "Националистическая Турция", "Националистическая Консервативная партия", "Националистическая трудовая партия"⁵⁸, а также "Партия националистической цели"⁵⁹. В эмблему предполагалось обязательно внести полумесяц⁶⁰, а заместитель генерального председателя КП С. Челик предложил изобразить на партийной эмблеме сразу три полумесяца⁶¹. Для рассмотрения этих изменений была создана специальная комиссия, которая должна была представить свои рекомендации конгрессу⁶².

Анализируя предлагавшиеся варианты изменения названия и эмблемы КП, нетрудно сделать вывод, что налицо тенденция с их помощью показать тем "серым волкам", которые все еще колебались, что существует прямая преемственность между ПНД и КП. Об этом свидетельствует и то обстоятельство, что все варианты изменений названия партии предполагали использование слова "националистический". Верность КП идеям ПНД должно было продемонстрировать также введение в эмблему партии полумесяца - эмблемы ПНД, утвержденной в 1969г., включающей в себя три полумесяца и девять лучей⁶³.

Вместе с тем, опасаясь репрессий со стороны властей, руководство КП, претендуя на роль идейной наследницы ПНД, одновременно отменяло обвинения в том, что КП является продолжением "запрещенной" ПНД и неоднократно подчеркивало самостоятельность своей партии. Такая тактика объясняется тем, что согласно принятому на основе конституции 1982г, новому Закону о политических партиях запрещалось возрождение в какой бы то ни было партии, действовавшей до сентября 1980г. Эту линию руководители НТП продолжили и после первого конгресса. Именно исходя из вышеизложенных соображений, оно отвергло одно из вновь предложенных названий - Партия националистической цели, так как его аббревиатура совпадала с аббревиатурой ПНД⁶⁴.

Первый всеобщий конгресс КП состоялся 30-го ноября 1985г, в Анкаре. Присутствовало 215 делегатов и более 7 тысяч гостей, в их числе были руководящие деятели правящей Партии Отечества, правой Националистической-Демократической партии, Генеральный прокурор Республики Р.Чилингироглу⁶⁵. Конгресс принял важные решения. Он изменил название партии - отныне она стала называться Националистической Трудовой партией; подтвердил новую эмблему-полумесяц, окруженной девятью небольшими звездами; избрал новый состав Центрального руководящего комитета в расширенном составе. Все эти решения имели одну общую тенденцию - дальнейший дрейф КП в сторону ПНД и преследовали цель продемонстрировать общность с этой партией.

Одной из главных задач конгресса было избрание нового генерального председателя. Перед конгрессом неофициально называлось несколько кандидатов на этот пост: среди них, кроме тогдашнего генерального председателя Али Коча, были и бывший вали Р. Алхал⁶⁶ и другие.

Однако неожиданно для многих на конгрессе рассматривалась только кандидатура А. Коча, который и был избран генеральным председателем партии. Еще раз сыграла свою роль его личная близость к А. Тюркешу. Это явилось еще одним признаком дальнейшей "тюркешизации" НТП⁶⁷.

Его речь на конгрессе являет собой характерный образец пантюркистской демагогии, применявшейся в свое время еще А. Тюркешом. "Цель нашей партии - великая и священная, - сказал А. Коч, - нашей единственной задачей является: объединив всех членов тюркской нации вокруг единой судьбы, чувства единой гордости, в одной чаше собрать их на основе национального чувства и национальных идеалов; сделать тюркскую нацию почетным членом мировой семьи народов..."⁶⁸ и т. д. В своей речи он обрушился на "левую идеологию", обвинив ее в том, что она "корыстолюбива и негативна", призывал к единству всех правых сил, заявив, что ничего нет сильнее людей, "чьи сердца бьются ради одной и той же священной идеи" (юлькю)⁶⁹.

По сообщениям присутствовавших на конгрессе журналистов во время его работы участники скандировали различные лозунги в духе распущенной ПНД, а в зале были развешаны плакаты с лозунгами того же содержания⁷⁰. Они дают ценный материал для определения идейной направленности как самого конгресса, так и всей деятельности НТП в целом. Можно выделить следующие основные группы лозунгов:

а) пантюркистско-неофашистские: "Освободим пленных тюрок"⁷¹, "Да будут прокляты болгары"⁷², "Башбуг Тюркеш"⁷³, "Башбуг придет - лица осветятся", "Бозкуртовцы идут", "Национальное государство - сильная власть"⁷⁴;

б) исламские: "О, Аллах великий", "Во имя Аллаха, всемогущего и милосердного", "Без зана не взойдет солнце", "Если прольется наша кровь, то победа будет за исламом";

в) антисоветские, антикоммунистические, антиимпериалистические: "Коммунистов - в Москву", "Долой коммунистов и империалистов".

Таким образом, анализ содержания этих лозунгов дает возможность заключить, что на конгрессе НТП открыто заявила о себе как о партии, продолжающей политическую линию ПНД, ее руководитель Али Коч попытался выступить в роли идейного и политического наследника А.Тюркеша. Не случайно, что участники конгресса приветствовали его возгласами "Башбуг Али"⁷⁵.

После этого конгресса НТП резко активизировала свою деятельность и фактически открыто провозгласила себя наследницей ПНД. В этом значительную роль сыграло, конечно, то обстоятельство, что в апреле 1985 А. Тюркеш был выпущен из тюрьмы под залог и непосредственно занялся делами своего детища.

Активизации НТП в значительной степени способствовала политическая обстановка в Турции. Пришедшее к власти в ноябре 1983 г. правительство Партии Отечества, возглавляемое Т. Озалом, взяло курс на широкое привлечение в страну иностранного капитала, свертывание государственного сектора, поощрение местного крупного капитала. ПО не удалось добиться стабилизации экономики. В результате продолжала усиливаться инфляция, увеличилось количество безработных, особенно среди молодежи, упали реальные доходы широких слоев трудящихся, возросла социальная напряженность. Недовольство политикой кабинета Озала выражало большинство населения страны, в том числе, мелкая и даже средняя национальная буржуазия, терпящая большие убытки в результате засилья иностранного и местного монополистического капитала. Все это создавало благоприятные условия для партий, делающих ставку на широкое использование правонационалистических и исламских лозунгов, пытающихся возродить фашиствующий экстремизм ПНД. Создавшейся ситуацией и попыталась воспользоваться НТП, сделав ставку на круги, являвшиеся в свое время опорой ПНД.

3. ОСНОВНЫЕ ИДЕЙНЫЕ УСТАНОВКИ КОНСЕРВАТИВНОЙ ПАРТИИ

Для определения особенностей идеологических установок КП в начальный период ее формирования важное значение имело программное заявление ее лидера М. Памака, с которым он выступил перед журналистами в день учреждения партии. В этом заявлении он апеллировал к тем туркам, которые являются "патриотами, националистами и верующими людьми"⁷⁵. Тем самым, КП с самого начала дала понять, что в своей деятельности будет опираться на идеи национализма и религию ислама. При этом, во главу уже ставился именно национализм, а исламу отводилась второстепенная роль. Об этом свидетельствует содержащийся в заявлении набор фраз о верности партии "армии, нации, государству, знамени, "Маршу независимости" (то есть, гимну страны - Р.С.), а также тем национальным и духовным ценностям, которые и делают нацию нацией"⁷⁷, характерных именно для турецких националистов. В заключение Памак подчеркнул, что для КП нет задачи важнее, чем "обеспечение единства и сплоченности великой тюркской нации, а также - вечного существования последнего независимого тюркского государства"⁷⁸.

В этом отрывке привлекает внимание определение Турецкой Республики, данное М. Памаком: "последнее независимое тюркское государство". Употребляя это выражение, которое несло особую смысловую нагрузку в среде турецких пантюркистов на протяжении десятилетий, автор намекал на родственные связи между новообразованной партией и ПНД. Тем самым, весьма осторожно весьма манифестировалась истинная цель создания КП. В программе содержались также другие формулировки, которые в весьма осторожной форме намекали на пантюркистский характер КП. Так, в ней подчеркивалось, что турецкий язык, будучи официальным языком Турции, одновременно является также "родным языком всего тюркского мира"⁷⁹.

В последующих заявлениях М. Памака и других руководителей КП уточнялись принципиальные установки партии по отдельным вопросам. Так, важное значение имели разъяснения А. Озоя по поводу позиции КП в вопросе о религии и свободе совести. Отметив, что партия отнюдь не трактует ланцизм как антирелигиозное течение, он тут же подчеркнул, что КП придает большое значение "духовному развитию"⁸⁰, то есть, исламским ценностям. Тем самым, в завуалированной форме была подтверждена линия КП на использование ислама в своей политике. Вместе с тем, основой идеологии КП был, как уже отмечалось, национализм, который характеризовался ее руководителями как "демократический национализм"⁸¹.

Большое значение КП придавала проблеме языка. Не случайно, что ей был посвящен специальный раздел партийной программы, озаглавленный "Турецкий язык"⁸². Знакома журналистов с ним, М. Памак подчеркнул, что "язык является краеугольным камнем общественной структуры нации"⁸³. Он говорил также о том, что язык выражает саму сущность нации, является фактором, обеспечивающим целостность данного общества⁸⁴. Эти общие установки в программе были конкретизированы в отношении турецкого языка.

В программе отмечалось, что одной из фундаментальных основ турецкого национализма является отношение к турецкому как к родному языку, а также стремление всячески способствовать его развитию. При этом КП с позиции великодержавного шовинизма особо подчеркивала, что "турецкий язык, кроме того, что является официальным языком государства, является также родным языком для всех турецких граждан"⁸⁵. Тем самым, КП, установив тесную взаимосвязь между проблемами турецкого языка и турецкого национализма и отказавшись признать за национальными меньшинствами право иметь свои национальные языки, выступила в национальном вопросе с явно реакционных позиций⁸⁶. В программе далее говорилось о том, что необходим строго научный подход к проблеме упрощения турецкого языка, ибо непродуманности и крайности могут привести к "порче" языка или даже вызвать непонимание между различными поколениями⁸⁷.

Проблеме языка было целиком посвящено одно из выступлений М. Памака. В нем генеральный председатель обвинил турецкое лингвистическое общество в том, что оно "способствовало деградации турецкого языка и раскрыло свои объятия для анархии и анархистов"⁸⁸. В результате, продолжал он, турецкий язык находится в состоянии "глубокого кризиса", даже интеллигенция не владеет им в достаточной степени, неправильно употребляет многие слова, а представители молодого поколения вообще не понимают сотни слов, составляющих основу словарного состава турецкого языка, не знают многие неологизмы⁸⁹. Основываясь на тезисе о том, что "без слов невозможно мыслить", он сделал довольно неожиданный вывод: значит "по причине незнания слов мыслительные способности нашей интеллигенции выхолощены"⁹⁰. [И-Р.С.], а также, что в ее среде в 70-х годах получили широкое распространение левые идеи, противницей которых являлась КП. Таким образом, позиция КП в проблеме языка была обусловлена также ее чисто политическими установками.

В публичных заявлениях руководителей КП социально-экономическим вопросам уделялось мало места, они в основном апеллировали к националистическим и религиозным чувствам. По всей види-

ности, такой была выработанная руководством тактика предвыборной борьбы. Однако эти вопросы нашли довольно широкое отражение в партийной программе, в которой был раздел "развитие" и статьи о "капиталовложениях", "частном предпринимательстве", "законных прибылях", "ремесленниках"⁹¹. Интерес вызывает следующее социально-экономические программные установки КП:

1. Она выступала за обеспечение "трудового мира", за сотрудничество между правительством, рабочими и работодателями⁹².

2. КП предлагала принять меры к тому, чтобы привлечь к частным капиталовложениям небольшие сбережения широких трудящихся слоев населения страны⁹³.

3. Соглашаясь с необходимостью расширения социальных прав, КП подчеркивала одновременно необходимость иметь при этом в виду "общие возможности экономики"⁹⁴.

Таким образом, можно заключить, что КП стремилась заручиться поддержкой средних слоев и трудящихся масс, давая им определенные обещания. Одновременно отрицалось наличие классовых противоречий в турецком обществе; при этом, "единство и сплоченность" турецкой нации обосновывалась необходимостью противодействия внешним угрозам⁹⁵.

Большое место в пропагандистской деятельности КП занимала политическая демагогия, ее лидер М. Памак часто манипулировал такими понятиями как "свобода личности", "независимость нации", "единство и братство" и др⁹⁶. Определенное место в ней занимали также проблемы образования, отношений между поколениями. Лидеры КП в своих выступлениях подчеркивали необходимость давать детям образование в духе "национальной культуры" и "традиционных нравственных ценностей", включая и ислам. Особого внимания со стороны М. Памака удостоилась проблема потери "национального духа" детьми проживающих в странах Западной Европы турецких рабочих. Этой проблеме он даже предложил посвятить специальное заседание Консультативного межжлиса⁹⁷.

Вместе с тем, *турецко-исламский синтез* (ТИС)

После избрания Йыланлыоглу генеральным председателем начался период постепенной эрозии более умеренных, "консервативных" по своей сути, хотя и имеющих подчас панторкистский подтекст, идейно-политических установок КП и их замены более радикальными положениями, заимствованными из идейного арсенала ПНД. В качестве первого шага он обратился к членам партии со специальным обращением, в котором, следуя традициям ПНД, потребовал всячески крепить внутривнутрипартийную дисциплину, строго следовать

программе партии и ее уставу. В этом документе, опять же в полном соответствии с установками ПНД, однако используя более обтекаемые формулировки, от членов партии требовалось внимательно следить и давать отпор "пораженческим и сепаратистским элементам", которые представляют угрозу для "целостности страны и нации, существования государства"⁹⁸.

В этом документе двумя основополагающими идейными установками КП все еще осторожно назывались "национализм и консерватизм"⁹⁹. Однако уже в следующем важном документе, предназначенном для внутрипартийного циркулирования - заявлении, опубликованном по случаю первой годовщины создания КП, уже прямо указывалось, она является партией "миллионов идеалистов, верных националистическому идеалу"¹⁰⁰. Таким образом, формально сохраняя программу партии в прежнем виде, руководство КП во главе с Ыыланкыюглу в различных партийных документах сформулировало ряд таких положений, которые свидетельствовали об идейной преемственности между ПНД и КП.

Процесс идейной трансформации КП продолжился при А. Коче. В начале 1985 г. он обратился к членам партии со специальным заявлением, в котором, в полном соответствии с традициями "серых волков", подчеркивалось, что "сила, в которой мы нуждаемся, находится в нашей крови..."¹⁰¹

Рассмотренные выше идеологические установки КП в начальный период ее деятельности находились в целом в рамках течения турецкого политического консерватизма. Это течение в период было довольно слабо представлено как на политической арене страны, так и в ее интеллектуальной жизни. Первой партией, в программе которой содержались некоторые, консервативные по своей сути положения, была Прогрессистская республиканская партия, действовавшая во второй половине 1920-х годов и представлявшая правое крыло кемалистов¹⁰². В дальнейшем отдельные консервативные положения ввели в свои политические программы Демократическая партия, правившая Турцией в 1950-х годах, и Партия справедливости, игравшая видную роль в политической жизни страны в 60-70-х годах прошлого столетия. Консерватизм в их интерпретации представлял из себя трудно поддающуюся научному описанию некую смесь из ряда заимствованных у ортодоксального кемализма положений с более толерантным отношением к политизированной роли религии ислама. Эксперимент с КП позволил проявиться другой ипостаси турецкого консерватизма — со значительным креном в сторону право-радикального национализма.

Отмеченные выше примеры поляризованных интерпретаций турецкого консерватизма свидетельствует о крайней "размытости" его

границ и в конечном счете - о его незрелости. Причина этого кроется как в особенностях турецкой общественно-политической мысли, характеризующейся ярко выраженным в ней преобладанием экстремистских идеологических конструкций, так и в том, что сами турецкие консерваторы, как справедливо пишет известный турецкий политолог проф. С. С. Огуз, не изучали глубоко наследие классического англо-саксонского консерватизма и либерализма¹⁰³. В этих условиях и стала возможной профанация идеологии консерватизма "серыми волками".

Первый и одновременно последний конгресс КП фактически знаменовал собой выход на политическую арену страны партии, уже непосредственно являющейся идейной наследницей запрещенной ПНД и представляющей то же самое идейно-политическое направление. Переходный период закончился, вместе с ним закончился и период сравнительно более "цивилизованной" Консервативной партии. "Серые волки" отбросили свои "овечьи шкуры" и хищно ринулись на новый штурм власти.

RUBEN SAFRASTYAN

THE RETURN OF „GREY WOLVES“: CONSERVATIVE PARTY IN TURKISH POLITICS (1983-1985)

In Turkey it is accepted to call the members of the right-wing radical extremist pan-Turkist parties and organizations as "grey wolves". They are closely related to each other and they have their paramilitary groups and have deeply penetrated into all the layers of Turkish society and State apparatus. Actually the "grey wolves" are a well organized hierarchical network operating within the country and abroad. The leadership of the Party of Nationalistic Action (PNA) - the biggest political party representing the trend of pan-Turkism in the politics of the country for forty years, controls this network.

In the paper, for the first time the highly specific period of the PNA history is being reviewed - the period of re-constituting the powers after the restrictions and repression that followed the military coup d'etat of 1980, and its rehabilitation under the label of Conservative Party (CP). This gives the author an opportunity to precisely reveal the methods and ways used for those objectives by the PNA leadership headed by its founder and leader A. Turkes, and also to draw a conclusion on significant mobilization of resources of the "grey wolves" under the extreme pressure imposed on them by the military authorities.

The article also indicates that in case of a necessity the "grey wolves" can use rather moderate ideological-political approaches, which in general are within the

framework of Turkish conservatism. However, if there are favorable conditions these moderate concepts are being discarded away and pan-Turkism shows its true face.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Пожалуй, только израильский турколог Джекоб Ландау в своих ранних работах стремился рассматривать деятельность право-радикальных организаций и партий на основе комплексного подхода и по возможности непредвзято. См., например: Jacob M. Landau. *Radical Politics in Modern Turkey*. Leiden: E. J. Brill, 1974. Однако впоследствии в его работах возобладал более политизированный подход, выразившийся в стремлении представить деятельность „серых волков“ в более розовых тонах, смазав ее наиболее неприглядные стороны. Можно предположить, что в этом свою роль сыграло турецко-израильское „стратегическое партнерство“ 90-х годов прошлого столетия. См., например: Jacob M. Landau. *Pan-Turkism, From Irredentism to Cooperation*. London: Hurst and Company, 1995. Из работ западных авторов достойна упоминания книга англичанина Х. Пултона. Автор собрал значительное количество интересных фактов о деятельности и взглядах турецких „серых волков“, однако, не будучи профессиональным ученым, не сумел концептуализировать их. В его книге есть и фактические ошибки. Так, он ошибочно называет датой создания Националистической Партии Труда 7-е июля 1983 г., путая ее с Консервативной партией, которая вообще не упоминается. См.: Hugh Poulton. *Top Hat, Grey Wolf and Crescent, Turkish Nationalism and Turkish Republic*. London: Hurst and Company, 1997, p. 141. В последнее десятилетие о „серых волках“ стали больше писать турецкие авторы. В их работах проваливается стремление сконцентрироваться на отдельных сторонах или эпизодах деятельности „серых волков“ в ущерб комплексному подходу. См., например, следующие, на наш взгляд наиболее содержательные работы турецких авторов: Taniil Bora ve Kemal Can, Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket, İstanbul: Petiğim, 1994; Mustafa Çalık, MHP Hareketi: Kaynakları ve Gelişimi, 1965-1980, Ankara: Cedit Nesiyat, 1995.
2. Элементы право-националистического радикализма в той или иной степени присущи почти всем политическим партиям современной Турции.
3. *Zaman*, 29.03.2004
4. Основатель идеологии турецкого пантуркизма Зия Гекальп впервые в Турции, еще в османский период, ввел в оборот понятие „национальный идеал“ („milli mefkûle“), широко использовавшееся впоследствии пантуркистами 1930-х годов, которые употребляли вместо османского слова „mekûle“ („идеал“) его турецкий эквивалент — „dîkû“. Однако настоящую популярность это слово получило только начиная с середины 1960-х годов благодаря выступлением Альпарслана Тюркеша — основателя ПНД.

5. Об „очагах идеалистов“ кроме работ общего характера см. следующую статью: Kemal Can, *Radikal Milliyetçili** in *En Büyük Örgüt: Ülki Ocuklar** , – *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* . • stanbul: • leti• im, 2000, s. 201-234.
6. Цит. по: Mehmet Ali Ağaoğulları, *Aşırı Milliyetçi Sağ*. – *Geçiş Sürecinde Türkiye*. Derleyenler: I. C. Schick, E. A. Tonak. İstanbul: Belge, 1998, s. 232.
7. В широкий политический лексикон Турции это слово также ввел А. Тюркеш. Своё выступление на первом конгрессе ПНД в 1959 году он начал со следующего обращения: „Идеалистическая турецкая молодежь! Мои серые волки!“ Согласно древнетюркской легенде волкица по имени Асена вывела тюрков из Средней Азии и тем самым спасла их.
8. Символическому смыслу этого понятия посвящена интересная статья турецкого антрополога Айше Чаглар, которая не только изучала печатные труды идеологов движения „серых волков“, но и проводила исследования в сфере их восприятия и интерпретирования в „мире туркистов“, по ее же выражению. См.: Ayşe Nevîye Çağlar, *The Greywolves as Metaphor*. – In: *Turkish State, Turkish Society*. Ed. by: Andrew Finkel and Nukhet Sirman. London and New York: Routledge, 1990, pp. 79-101.
9. Согласно советскому исследователю А. Г. Аксёненко, к концу 1970-х годов было создано 28 таких лагерей, в которых прошли подготовку более 1,5 тысяч молодых людей. См.: А. Г. Аксёненко, *Борьба политических партий Турции за влияние на молодежь, 1920-1980*. Москва: Наука, 1986, с. 84. Интересно отметить, что в этих центрах молодые люди проходили не только курс физического и специального военного обучения, но и подвергались интенсивной идеологической обработке в духе идей пантюркизма.
10. См.: M. Nakan Yavuz, *The Politics of Fear: The Rise of the Nationalist Action Party (MHP) in Turkey*. – *Middle East Journal*, 2002, Vol. 56, No. 2, pp. 200-221.
11. А. Тюркеш был отставным полковником турецкой армии и активным участником военного переворота 1960г.
12. См. в подготовленном этой организацией докладе: „*The Terror Report of Turkey, 1980-2000*“, который помещен на следующем сайте: <http://www.ozgurluk.org>
13. В. И. Данилов, *Политическая борьба в Турции, 50-е – нач. 80-х гг. XX в.: (Полит. Партии и армия)*. Москва: Наука, 1985, с. 272-273.
14. Л. Г. Куртынова, *Исламские и националистические элементы в идеологии и деятельности Партии националистического движения Турции*. – В кн.: *Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока*, Москва: Наука, 1986, с. 125.
15. Об этом подробнее см. на сайте *Basbug Online* - одном из сайтов „серых волков“. См.: www.basbug.itgo.com
16. См. об этом: M. Selahattin Dogan. *Die Entwicklungen in der Türkei nach dem Militärputsch 1980*. – *Türkei: Staat und Gesellschaft*. Frankfurt/M: isp-Verlag, 1987, S. 193.

17. Matthes Buhbe. *Türkei: Politik und Zeitgeschichte*. Opladen: Leske und Budrich, 1996, S. 111.
18. См. об этом: Дженью Харков. Военные в политическая жизнь на современна Турция. София: БАН, 1989, с. 223.
19. Rona Senozan. *Die Rolle des Militärs in der Entwicklung der Türkei*. Frankfurt (Main): R. G. Fischer, 1986, S. 61.
20. Квалифицированный анализ этого закона можно найти в следующей статье: Bülent Tanfir. *Der Verfassungswandel in der Türkei*. – I. Halil Özak and Yıldırım Dağyeli (Hrsg.). *Die Türkei im Umbruch*. Frankfurt (Main): Dağyeli, 1989, S. 20-21.
21. *Cumhuriyet*, 08.07.1983.
22. *Cumhuriyet*, 04.06.1983.
23. *Cumhuriyet*, 18.06.1983.
24. *Cumhuriyet*, 08.07.1983.
25. Hüfisi Turgut. *12 Eylül Partileri: Bir Dönemin Perde Arkası*. İstanbul: ABC Ajansı, 1986, s. 395.
26. О Консультативном меджлисе см.: Дженью Харков. Военные в политическая жизнь на современна Турция. София: БАН, 1989, с. 223. К сожалению, некоторые авторы допускают фактическую ошибку, отождествляя Консультативный меджлис с Учредительным собранием, хотя на самом деле он составлял лишь одну из двух палат Учредительного собрания; верхнюю составлял сам СНБ в полном составе. Эту досадную оплошность допущена, например, и в уже упоминавшейся нами книге. См.: Matthes Buhbe. *Türkei: Politik und Zeitgeschichte...*, S. 114.
27. Из 160-ти членов Консультативного меджлиса лишь 40 назначались СНБ, а остальных отбирали и назначали комвдующие местными округами чрезвычайного положения. См.: Дженью Харков. Военные в политическая жизнь..., с. 223.
28. *Zaman*, 13.09.1999.
29. *Star*, 13.05.1999.
30. Mehmet Ali A* az* ulla*, A* * r* Milliyetçi Sa* . – Geçiş Sürecinde Türkiye. Derleyenler: * . C. Schick, E. A. Tozak. 3. Baskı, * stanbul: Belge, 1998, s. 225.
31. Hüfisi Turgut, *12 Eylül Partileri...*, s. 395.
32. См.: Yalç* n Do* an, *Dar Sokakta Siyaset: 1980-1983*. * stanbul: Tekin Yayınevi, 1985, s. 382. Полупутье отметим, что значительное число "серых волков" пополнило именно ряды этих названных выше партий.
33. *Ibid.*, s. 383. Характеристика, данная Озалом Памаку учитывала, по всей вероятности, также факт его принадлежности к движению "идеалистов" – идеальный "идеалист"...
34. *Cumhuriyet*, 17.04.1987; *Zaman*, 20. 01. 2002.
35. Hüfisi Turgut, *12 Eylül Partileri: Bir Dönemin Perde Arkası*. * stanbul: ABC Ajansı, 1986, s. 395.
36. Об этом см.: Yalç* n Do* an, *Dar Sokakta Siyaset...*, s. 384-385.
37. Об этом см.: Hüfisi Turgut, *12 Eylül Partileri...*, s. 396-397.

38. Cumhuriyet, 01.10.1983.
39. Cumhuriyet, 11.07.1983
40. Так в течение месяца после создания КП в общей сложности ее 46 членов-учредителей были лишены права участвовать в политической жизни. - См. Tercüman, 05.08.1983.
41. Türkiye Postası, 07.10.1983; 21.10.1983.
42. Cumhuriyet, 15.08.1983. В выборах участвовали всего 3 партии из 5 созданных после мая 1983г.
43. М. Памак занимал пост генерального председателя КП всего лишь в течение примерно трех недель. - См.: Milliyet, 28.07.1983. Проявленная им в этот период значительная активность как в области партийно-организационной работы, так и в сфере политической идеологии свидетельствует о его недооцененных способностях политика. Впоследствии М. Памак перешел в лагерь исламских фундаменталистов, и до сих пор его имя время от времени мелькает в турецкой печати. В частности, он был создателем и первым председателем широкоизвестной в Турции правозащитной мусульманской организации "Мазлумдер".
44. До своего избрания он был одним из заместителей М. Памака.
45. Tercüman, 17.08.1983.
46. Cumhuriyet, 15.08.1983.
47. См. интервью А. Коча в: Cumhuriyet, 02.08.1986.
48. Военные, конечно же, фактически продолжали руководить страной, однако, некоторые послабления в политической жизни все же имели место.
49. См.: Jacob M. Landau, Pan-Turkizm in Turkey ..., pp. 147, 153.
50. См.: Kemal Cem, Radikal Milliyetçilik in En Büyük Örgüt: Ülkü Ocakları . - Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik. * İstanbul: * İletişim, 2001, s. 207.
51. См. об этом подробнее далее.
52. А. Коч родился в 1950г. в ильче Бозкир вилайета Конья. Начальное и среднее образование получил в г. Конья. Окончил факультет права Анкарского университета и был назначен каймакамом (начальником уезда - казы). Затем оставил государственную службу и всецело отдался политической деятельности. В среде фашиствующей молодежи был известен как "бозкурт (серый волк) Али", "коммандос Али". В июле 1983г. вошел в число учредителей КП, избирался заместителем генерального председателя этой партии. Со 2 декабря 1984г. — ее генеральный председатель.
53. Milliyet, 01.12.1985.
54. Milliyet, 10.08.1985.
55. Halkın Sesi, 12 Eylül Partileri..., s. 404-405.
56. Milliyet, 19.11.1985.
57. На эмблеме КП, утвержденной в 1983г., был изображен пламень.
58. Milliyet, 27.11.1985.
59. Milliyet, 28.11.1985.
60. Ibid.
61. Ibid.

62. Ibid.
63. Jacob M. Landau, *Radical Politics...*, pp. 205-242.
64. Аббревиатуры на турецком от *Milliyetçi Hedef Partisi* (Партия националистической цели) и *Milliyetçi Hareket Partisi* (Партия националистического действия) идентичны - МНР. См.: *Milliyet*, 28.11.1983.
65. *Milliyet*, 01.12.1985.
66. Решат Ахия был вали (губернатором) вилайета Орду в 1980г., когда в одном из городов этого вилайета - Фатсе - произошли кровавые столкновения, спровоцированные ПНД. Турецкие газеты сообщали, что вали сотрудничал с молодчиками из молодежных организаций ПНД. См. об этом: *Milliyet*, 19.11.1985.
67. Как писала одна из турецких газет, после конгресса и члены партии, и широкая общественность чувствуют "тень" А. Тюркеша. См.: *Milliyet*, 02.12.1985.
68. *Milliyet*, 01.12.1985.
69. Ibid. Слово "ölkü" (идея, мысль, идеал), как уже отмечалось нами, несет особую смысловую нагрузку в среде турецких пантюркистов.
70. *Milliyet*, 01.12.1985; 02.12.1985.
71. Под "пленными тюрками" пантюркисты понимали тюркоязычные народы СССР и Китая.
72. В этот период турецко-болгарские отношения были обострены по причине проводимой в Болгарии кампании "детуркизации" местных мусульман.
73. Башбуз - лидер (др. тюрк). Слово было заимствовано из словаря центральноазиатских тюрков еще в 1910-х годах первыми турецкими пантюркистами; так, в частности, любил называть себя Энвер-паша. См.: H. Luke, *The Making of Modern Turkey*, London, 1936, p.158. Затем *bashbuз* стал общепринятым внутрипартийным титулом А. Тюркеша в бытность его генеральным председателем ПНД. См.: Jacob M. Landau, *Pan-Turkizm in Turkey ...*, p. 150. Соответствует титулам лидеров фашистских партий в Германии (фюрер) и в Италии (дуче).
74. Стремление к установлению сильной централизованной власти, усилению государства и его контроля над населением страны являлось одним из наиболее характерных черт идеологии ПНД. См. об этом: Burak Arkan, *The Programme of the Nationalist Action Party: An Iron Hand in a Velvet Glove*. - *Middle Eastern Studies*, 1998, Vol. 34, No. 4, pp.120-134.
75. *Milliyet*, 01.12.1985.
76. *Cumhuriyet*, 08.07.1983.
77. Ibid.
78. Ibid.
79. Hüsnü Turgut, *12 Eylül Partileri...*, s. 403.
80. *Milliyet*, 06.08.1983.
81. *Milliyet*, 19.07.1983.
82. *Tercüman*, 26.07.1983.
83. Ibid.
84. *Hürriyet*, 26.07.1983.

85. Tercüman, 26.07.1983. Этот тезис программы КП был развитым и конкретизирующей положений 3-й и 42-й статей конституции 1982 г.
86. К сожалению, отсутствию необходимых сведений лишает нас возможности подробнее охарактеризовать позицию КП в национальном вопросе, в частности, ее отношение к курдской проблеме.
87. Tercüman, 26.07.1983.
88. Tercüman, 22.07.1983.
89. Ibid.
90. Ibid.
91. Milliyet, 22.07.1983.
92. Milliyet, 24.07.1983.
93. Milliyet, 22.07.1983.
94. Milliyet, 24.07.1983.
95. Tercüman, 18.07.1983.
96. Cumhuriyet, 08.07.1983; Tercüman, 18.07.1983; Milliyet, 19.07.1983.
97. Tercüman, 26.07.1983.
98. См. тексте этого документа, опубликованном в: Hulusi Turgut, 12 Eylül Partileri..., s. 399-400.
99. Ibid., s. 399.
100. Ibid., s. 402.
101. См. тексте этого документа, опубликованном в: Hulusi Turgut, 12 Eylül Partileri..., s. 406.
102. См. о ней: Erik Jan Zürcher, Terrakiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık. - The Turkology Update Leiden Project (TULP)'s Working Papers Archive: <http://www.let.leidenuniv.nl/icimo/tulp/research.htm>
103. См.: Süleyman Seyfi Ögün, Türk Politik Kültürü. İstanbul: Alfa, 1999

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՈՐՊԵՍ ԵՐԿՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՄԱՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԵՐԱՇԽԻՔ XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

20-րդ դարի սկզբին Իրանի ներքաղաքական լարված մթնոլորտում առաջնային խնդիր էր երկրում կայունության ապահովումը, որի համար անհրաժեշտ էր ստեղծել իզոլ կենտրոնական իշխանություն, որն էլ իր ներքին հմարավոր էր իզոլ բանակի առկայության պայմաններում:

Ղաջարների տիրապետության վերջում Իրանի զինված ուժերը քաղկացած էին ցեղերին պատկանող զորքերից, պալատական պահակախմբից և երկրում ազդեցություն ունեցող օտար պետությունների կողմից ստեղծված զորամիավորումներից: Թյրքի վրա զայրություն ունեցող 40.000-ոց կանոնավոր բանակ (Նիզամ), որը վաղուց այդին կորցրել էր շահի միակ ռազմական հենարանի դերը: Դոտորդներից մեկը կանոնավոր բանակը որակել էր որպես «...արհամարհանքի արժանի: Նրանց աչառագինումը քաղկացած է ամենարիչը մի դյուժին տեսակի զենքից, իսկ նրք ավելացնում ենք, որ այդ զենքերին համապատասխան ռազմամթերք չկա, ասար որոշակի զաղափար է ստեղծվում այդ 40.000 հոգու ռազմական արժեքի մասին»: Միայն Թեհրանում տեղակայված՝ 2000 հոգուց քաղկացած կենտրոնական քրիզայն էր, որ գտնվում էր քիչ քիչ շատ մայրուհու մեջ վիճակում:

Կանոնավոր բանակի հավաքագրումը կատարվում էր դեռևս 1842թ. ցնդումված այսպես կոչված «բոնիչե» համակարգով, որի համաձայն՝ գյուղերը զարակոչիկներ էին ներկայացնում զինվորական ծառայության՝ իրենց նախնազի կողմից վճարվող ծարկերին համապատասխան: Սույն օրենքը չէր տարածվում կրոնավորներին, կրոնական փոքրամասնությունների, ցեղերի և քաղաքային բնակչության վրա:

Այդ շրջանում, կանոնավոր բանակի հետ համեմատած, քավակաճին բարձր էր ցեղերին պատկանող զորքերի ռազմական ներուժը: Հատկանշական է, որ յնաչաժ կատակարությունն էր հոգում նրանց ծախսերը, այ-

դուհանդերձ նրանք զինվորական ծառայություն էին կատարում միայն այն ժամանակ, երբ դա բխում էր իրենց անմիջական շահերից²:

1879թ. Նոստր էչ դին շահի ցանկությամբ, ռուսական գլխավոր շտաբի գնդապետ Դոմանտովիչի գլխավորած սպայական խորժի աջակցությամբ, սակայն, իրանական կառավարության ֆինանսավորմամբ Իրանի հյուսիսում ստեղծվել էր Պարսկական կոզակական բրիգադ, որը սկզբում ծառայում էր որպես շահի պահսակախոմք³: Կարճ ժամանակահատվածում այն դարձավ ամենաարդյունավետ ուսզմական միավորն Իրանում⁴: Գտնվելով ռուսական վերահսկողության ներքո՝ Կոզակական բրիգադը նաև դեռ էր գալիս որպես ցարական Ռուսաստանի քաղաքականության գործիչ: 1917թ. Ռուսական հեղափոխությունից հետո, որի արդյունքում Իրանում զգալիորեն թուլացավ ռուսական ազդեցությունը, Կոզակական բրիգադի ղեկավարությունն անցավ իրանցիներին: Շուտով այն վերակազմավորվեց՝ դառնալով դիվիզիա, որի կառավարմանը նշանակվեց Ռեզա խանը: Բրիտանիան օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ փորձեց լրացնել ռուս սպաների հեռանալուց հետո առաջացած վակուումը և զգալի ֆինանսական միջոցներ հատկացնելու շնորհիվ, կառուցեցավ Կոզակական բրիգադը վերցնել իր վերահսկողության ներքո⁵:

20-րդ դարի սկզբին չվել սպաների աջակցությամբ և հրամանատարությամբ ստեղծվել էր Ժամհարմերիա կամ Գյոլդական ստեղծանություն՝ նահանգներում կարգուկանոն հաստեղծելու և նարկելը հավաքելու նպատակով⁶:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին բրիտանացիները Իրանում կեննել էին Հարավ-արևելական հրաձգային գործնաս, որը բրիտանական ռազմական ղեկավարության ներքո ապահովում էր Իրանի հարավային շրջանների անվտանգությունը: Այդ գործնախադրումը, որը ստեղծվել էր որպես հսկակշիտ գերմանամետ Ժամհարմերիային, Բրիտանիայի քաղաքականության գործիքն ու ազդեցության լծակներից մեկն էր Իրանում⁷:

Այսպիսով, 20-րդ դարի սկզբին կառավարական ուժերը վերահսկում էին միայն մայրաքաղաքը և հարակից շրջակայքը, իսկ երկրի մյուս տարածքները ցեղերի և այլ անկառավարելի տարրերի ձեռքում էին: Բնակամարաք, նամզում ենք այն եզրակացության, որ Իրանի զինված ուժերը ոչ այլ ինչ էին, քան տարանջատված և միմյանց հակադրվող խմբերի ամբողջություն:

Չնայած քանակն արդիականացնելու շողությանը՝ Ղազարների տիրապետության շրջանում կատարվել էին որոշ քայլեր, սակայն, դրանք կրում էին ընդամենը մակերեսային բնույթ, քանի որ չկար որոշակի ծրագիր՝ ստեղծելու Ազգային միասնական կանոնավոր քանակ: Դրա պատճառներից կարելի է համարել մակ այն, որ Ղազար տիրակալներն իրենց ավելի ապահով էին զգում զինված ուժերի տարանջատվածության պայ-

մաններում, որը թույլ էր տալիս հրահեղել դյանք միմյանց դեմ և կանխարգելում էր ուժերի ցանկացած միավորում:

1921թ. հեղաշրջումից հետո ստեղծված նոր կառավարության ծրագրի մեջ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում բանակի զարգացման խնդիրը: Ռեզա խանը, որը կառավարության մեջ ընդգրկվել էր որպես Ռազմական նախարար, քաջ գիտակցում էր, որ միավորված Ազգային պետության կայացումը հնարավոր է միայն կայուն Ազգային բանակի առկայության պարագայում: Ուստի նա ձեռնամուխ եղավ օտարերկրացիների կողմից ղեկավարվող՝ ցրված և անհուսալի ուժերը հավառարիմ կանոնավոր բանակով փոխարինելու գործընթացին⁸:

1921թ. դեկտեմբերի 5-ին Ռեզա խանի ռազմական թիվ 1 հրամանով լուծարվեցին Վաջարների տիրապետության շրջանում առկա բոլոր անկախ զինված միավորները, և ստեղծվեց Իրանի Ազգային միասնական կանոնավոր բանակը⁹: Այդ գործընթացը հիմնականում իրագործվում էր 1919թ. Բրիտանիայի հետ կնքված, սակայն չվավերացված պայմանագրով ստեղծված՝ Անգլո-պարսկական համատեղ խանձնաժողովի նախագծին¹⁰ համապատասխան¹¹: Համաձայն այդ նախագծի՝ առկա բոլոր ռազմական միավորները պետք է ընդգրկվեին նոր ստեղծվող բանակի մեջ՝ որի կորիզը կազմելու էր անգլիացիների կողմից ստեղծված Հարավ-պարսկական հրաձգային զորամասը, իսկ ղեկավար դիրքերը զբաղեցնելու էին անգլիացի սպաները: Ռեզա խանը օգտագործեց այդ նախագիծը՝ անտեսելով Իրանին ոչ ձեռնտու կետերը:

Բանակի վերակազմավորմանը զուգընթաց՝ Իրանի տարածքը բաժանվեց 6 ռազմա-վարչական շրջանների, որոնց գլխավոր քաղաքներում տեղակայվեցին 5 դիվիզիաները.

Կենտրոնական դիվիզիա՝ Թեհրան,	
Հյուսիս-արևմտյան՝ Թավրիզ,	
Արևմտյան՝ Համադան,	
Հարավային՝ Սպահան,	
Արևելյան՝ Մաշհեդ ¹² .	

Այդ դիվիզիաների հետ մեկտեղ կար նաև մեկ անկախ քրիզադ, որը տեղակայված էր Ռեշտում: Հետագայում Ռեզա խանը մպատակ ունեցր ստեղծել մեկ դիվիզիա ևս՝ երկրի հարավը կենտրոնական կառավարության վերահսկողությանն ենթարկելու նպատակով:

Հիմնվեց հուսալի ուսովականական կորպուս, ինչպես նաև զադտնի քաղաքական ուսովականություն, որը հետագայում դարձավ Ռեզա Փահլավի իշխանության ամենագործող հեմարաններից մեկը: 1922թ. ստեղծվեց զինված ուժերի ևս մեկ ստորաբաժանում՝ Անվտանգության զվարդիա (ԱմՖիյե), որի պարտականություններից էր ճանապարհների անվտանգության ապահովումը և հեռավոր շրջաններում կարգուկանոնի նստատեղ¹³:

Բանակի կայացման գործընթացում առավել անհրաժեշտ խնդիր էր բարձրորակ սպայական անձնակազմի ձևավորումը: Ռեզա խանի ճնշման ներքո Մեջլիսը 1922թ. հունիսի 10-ին ընդունեց որոշում, որի համաձայն միջոցներ տրամադրվեցին՝ (671.600 ֆրանսիական ֆրանկ՝ գամարած 180.000 դիալ ճանապարհածախսերի համար) իրանցի սպաներին Եկրուպայի ռազմական ակադեմիաներ կրթության ուղարկելու համար¹⁴: Եվ շնայած՝ այդ շրջանում բավականին ակտիվացավ սպայական կազմի կրթության գործընթացը արտասահմանում, սակայն քանակի կարևոր պաշտոնները դեռևս զբաղեցնում էին փորձված, սակայն երբեմն առանց հատուկ ռազմական կրթության սպաները: Ռեզա խանի նման քաղաքականության պատճառներից կարելի է համարել այն, որ լիովին չվստահելով արևմտյան ռազմական կրթություն ստացած երիտասարդ սպաներին՝ նա խոստովանում էր քանակի ղեկավար դիրքերում նրանց նշանակելուց:

Ժառանգական սպաները և Ղազարական ընտանիքի այլաբարբախները զբկվեցին իրենց կուլումներից¹⁵: Նորաստեղծ բանակի կորիզը կազմեցին Ժանդարմերիայի և Կոզակական բրիգադի իրանցի սպաները և ենթասպաները: Հատկանշական է, որ ղեկավար դիրքերը զբաղեցրեց Կոզակական բրիգադի սպայակույտը, որը հաճախ դժգոհությունների առիթ էր հանդիսանում: Ժանդարմերիայի սպաները, բարձր գնահատելով իրենց որակավորումը և հավակնություններ ունենալով քանակում ղեկավար դիրքեր զբաղելու նկատմամբ, չէին ցանկանում զործել Կոզակական բրիգադի սպաների ենթակայության տակ: Բանակում կարգուկանոն հաստատելու նպատակով Ժանդարմերիայի սպաներից շատերը հեռացվեցին քանակից, որի արդյունքում այն զրկվեց մի շարք արհեստավարժ մասնագետներից:

Արախովելով քանակում սպաների և ենթասպաների քանակը՝ Ռեզա խանը ձեռնամուխ եղավ ռազմական ուսումնական համընդհանուր ծրագրի իրագործմանը, որն անկասկած նպաստում էր հասարակության միավորմանը, գրագիտության մակարդակի բարձրացմանը և նախնական մեկուսացման քայքայմանը: Մինչև 1930թ. թնիսահամոն հիմնվել էր 2 ռազմական դպրոց, որտեղ դասավանդում էին ինչպես ֆրանսիացի սպաներ, այնպես էլ Եվրոպայի ռազմական ակադեմիաների իրանցի շրջանավարտները: Ռեզա խանը կանխատեսված էր համալրում իրանական քանակը սպայական մեծաքանակ անձնակազմով՝ ետևի եղած դեպքում սրահետադան ծառայության մեջ գտնվող զինվորներին մոբիլիզացնելու նպատակով¹⁶:

1925թ. փետրվարին Մեջլիսը ճանաչեց Ռեզա խանին որպես երկրի զինված ուժերի զեքսգույն հրամանատար՝ տալով նրան շահին հարկը արտոնություններ¹⁷: Նույն թվականի հոկտեմբերի 31-ին Ռեզա խանի ճնշման ներքո Մեջլիսը որոշում ընդունեց Ղազարական դիմաստիայի

տապալման և երկրի իշխանությունը Ռեզա խամին փոխանցելու վերաբերյալ:

1925 թվականի հունիսի 6-ին Մեջլիսն ընդունեց Պարտադիր զինվորական ծառայության մասին օրենք՝ 21 տարեկանը լրացած իրանահարառակ բոլոր տղամարդկանց համար: Նոր օրենքը տարածվում էր ինչպես կրոնական փոքրամասնությունների, այնպես էլ քաղաքային քնակչության և ցեղերի վրա: Ի լրումն երկամյա ակտիվ ծառայության՝ զինակոչիկները 23 տարվա ընթացքում գտնվում էին պահեստային ծառայության մեջ¹⁸:

Այդ օրենքն առաջացնում էր զգալի սոցիալական փոփոխություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը կազմում էր արդիականացման և զարգացման համընդհանուր ծրագրի կարևոր մաս: Նոր օրենքի համաձայն՝ միջնակարգ և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողները մինչև իրենց ուսման ավարտը ազատվում էին զինվորական ծառայությունից, ինչպես նաև որոշ զիջումներ էին կատարվում ընտանեկան պարտավորվածություն ունեցողների հանդեպ¹⁹: Ռեզա շահի կրամանով ազնվականների, ցեղերի առաջնորդների և հասարակ գյուղացիների զավակները պետք է ծառայեին մույն զորամասերում²⁰: Ի լրումն զինվորական ծառայության՝ առաջին երկու տարիների ընթացքում կազմակերպվում էին զբաղիտության դասընթացներ, ինչպես նաև քայլեր էին ձեռնարկվում զինվորներին որևէ արհեստ սովորեցնելու ուղղությամբ: Քաղաքային կյանքի ազդեցությունը գյուղական և ցեղերի գոթակոչիկների վրա այնքան մեծ էր, որ ակտիվ ծառայությունն ավարտելուց հետո նրանք կաճախ ժնուր էին քաղաքում, իսկ իրենց գյուղերը վերադառնալուց՝ տանում էին արևմտյան քաղաքակրթության նշույլները, որն արտահայտվում էր ոչ միայն արևմտյան տիպի հագուստ կրելով, այլև նրանց մտածելակերպի վրա ունեցած ազդեցությամբ:

1936թ. փետրվարի 15-ին ընդունվեց Ջինված ուժերի վերակազմավորման մասին նոր օրենք, որը սահմանում էր նոր և բացառապես պարսկերեն լեզվով կոչումներ²¹, վերանայում էր մարտակարգը, կանոնավորում առաջխաղացման հիմքերը, սահմանում թոշակավորման համակարգը և զինվորական անձնակազմի ապահովագրումը:

1925թ. Համընդհանուր զինվորական պատրաստման մասին օրենքը փոխարինվեց 1938թ. հունիսի 19-ին վերանայված օրենքով, որն ապահովում էր ծառայության ավելի սեղմ ժամկետներ և առաջխաղացման ավելի կարճ սանդղակ միջնակարգ դպրոցների և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտների համար: Այն սահմանափակում էր զինվորական ծառայությունից խուսափելու նմարավորությունները, քանի որ համաձայն դրա՝ աշխատունակ ցանկացած տղամարդու համար անհնար էր դարձել գտնել աշխատանք առանց զինծառայությունն ավարտելու կամ դրանից ազատվելու վկայագրի:

Նոր օրենքը մեծ ազդեցություն ունեցավ մաև կրոնավորների կյանքի վրա: Համաձայն էին օրենքի 16-րդ հոդվածի՝ Շարիաթի դատարանների դատավորները, աստվածաբանական դպրոցների ուսանողները, զրադաշտական, քրիստոնյա և հուդայական կրոնների կրոնավորները ազատվում էին զինվորական ծառայությունից: Նոր օրենքի 62-րդ հոդվածով բոլոր հոգևորականները ենթարկվում էին երկամյա սրբոտաղիտ ակտիվ ծառայության, սակայն ազատվում էին հետագա սրահեստային ծառայությունից²²:

1938թ. հունիսի 26-ին կանոնավոր քանակի առաջխաղացման սանդղակը վերամայվեց հոգևոր համալսարանական կրթությամբ սպաների, որը խթանում էր մաև բարձրագույն կրթության տարածումը²³:

Դարասկզբին քանակի սպառազինումը բազմաբովանդակ էր, քանի որ դրա համալրման գործընթացը համակարգված չէր, որը կարելի է քաջատրեկ նրանով, որ չունենալով սեփական ռազմական արտադրություն, Իրանը ստիպված էր դրսից գնել զենք և զինամթերք, որին համապատասխան գումարներ երկիրը չունեք: Միայն 1920-1930-ական թվականներին իրանական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ այդ խնդրի լուծմանը՝ քանակի արտադրությունը համարելով Չիխուսլովակիայի, Շվեդիայի, Գերմանիայի ռազմական գործարաններից²⁴:

Համաձայն պաշտոնական տվյալների՝ բյուջեով մախատեսված էր ռազմական ծախսերին հատկացնել²⁵:

Բյուջետային տարի	Ընդհանուր պետական ծախսեր, (թմանով)	Ռազմական մախարարության ծախսեր (թմանով)	Ռազմական ծախսերի հարաբերակցությունը ընդհանուր ծախսերին, %
1922-1923թթ.	20, 438 896	9, 000 000	44,4
1923-1924թթ.	22, 937 856	9, 400 000	40,9

Այսպիսով Ռեզա շահի կառավարման առաջին տարիներին ռազմական ծախսերը կազմում էին բյուջեի մոտավորապես 40%, 10 տարի անց այդ թիվը նվազել էր մինչև 25%, քանի որ աճել էին տնտեսության զարգացմանն ուղղված ծախսերը: Դրան գումարած կար մաև մավթի, թեյի, շաքարի ճակնդեղի մեծաշմոքիներից ստացված եկամուտների հատուկ բյուջե, որի 30-35% տրամադրվում էր ռազմական ծախսերին²⁶: Այդ եկամուտների մեծ քաժինը մախատեսված էր հիմնականում ռազմական տեխնիկա՝ մասնավորապես նավեր, ինքնաթիռներ, տանկեր և ծանր քեռնատար մեքենաներ գնելու համար: Բացի այդ, երկրի արդյունաբերության զարգացման, տրանսպորտային շինարարության և հաղորդակ-

գորչան մախագծերը ձեռնարկվում էին մեծ մասամբ ռազմական կա-
րիքները եաշվի առնելով: 1930-ական քվականներին արդյունաբերու-
թյան զարգացման աճը խթանեց մեծ զենքի արտադրությունը. Թեև իս-
նում կատարվեց զնդագիրքների, իսկ մայրաքաղաքի մատույցներում՝
«Ըսեիրագ» ավիացիոն գործարանները²⁷:

Բանակի ձևավորման գործընթացում կարևոր քայլ էր մեծ երկրում
ռազմական օդուժի ստեղծումը: Համաձայն ԽՍՀՄ-ի ռազմավարական
ինտախուզության տվյալների՝ Իրանը մինչև 1923թ. չուներ ինքնաթի-
ռներ: Այդ բացը լրացվեց նույն թվականին՝ Իրանի Ռազմական Մախա-
բարության և երկրում Ֆրանսիական առաքելության միջև կնքված՝ ինք-
նաթիռներ գնելու վերաբերյալ համաձայնագրով²⁸: Հետագայում օդուժն
այսին ուներ 4 ավիացիոն, որոնք բաղկացած էին շուրջ 200 ինքնաթի-
ռից: Այդ ինքնաթիռները ռուսական, քրիտանական արտադրության էին,
կամ արտադրված էին Իրանում քրիտանական մախագծով²⁹:

Հիմնվեց մի քանի ավիացիոն դպրոց, մասնավորապես Մեհրաբադի
դպրոցը, որտեղ ուսուցումը իրականացնելու նպատակով վարձվեցին օ-
տարեկրացի օդաչուներ, ինչպես մեծ 1928թ. սկսվեց իրանցիներին
ԽՍՀՄ և այլ երկրների ավիացիոն դպրոցներ ուղարկելու գործընթացը:
Այսպիսով, ուսուցումը դեռևս հիմնականում օտարերկրացիների ձեռքում
էր, որտեղ զգալի էր հասկապես գերմանացիների մասնակցությունը:
Սակայն չի կարելի ասել, թե որևիցե երկիր ուներ առավել ազդեցություն
Իրանում, քանի որև նրանցից ոչ մեկը չէր ստացել այլ արտոնություն-
ներ³⁰: Իրանական փոքրաքանակ օդուժը քիչ ուշադրություն էր գրավում,
քանի որ այն հիմնականում մասնակցում էր շահի պատվին կատարվող
ռազմական շրթերներին:

Հարկ է նշել նաև, որ Ռեզա շահի ցանքելով Պարսից ծոցում հիմնվեց
մեծ ռազմական նավատորմ, որը սկզբում բաղկացած էր ընդամենը 2
երետանավից և 4 հետախուզական ռազմանավից, որոնք 1932թ. գնվեց
էին Իտալիայից³¹:

Ի տարբերություն օդուժի, իրանական նավատորմի հայտնվելը Պար-
սից ծոցում անհամաձայնություն առաջացրեց, քանի որ իրանական հե-
տախուզական ռազմանավերը կանգնեցնում էին արաբական նավերը ի-
րանական տարածքային ջրերից դուրս, որն էլ դժվարություններ էր
ստեղծում քրիտանացիների համար՝ արաբների հետ իրենց հարաբե-
րություններում: Հարկ է նշել, որ իրանական նավերը խնդիրներ առա-
ջացրին հատկապես Շաբր-էլ-Արաբում՝ չեմբարկվելով նավահանգստա-
յին օբեկներին³²:

Իր կատավարման առաջին տարիներին Ռեզա շահը, քանակի վիճա-
կը որոշ չափով բարելավելուց և այն մարտունակ դարձնելուց հետո, ձեռ-
նամուխ եղավ կենտրոնախույս ցեղերի խնդրի լուծմանը, որը ևս նրա՝
երկրի կենտրոնացման քաղաքականության կարևոր տարրերից էր: Այդ

ուղղությամբ նա ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ, որոնցից էին ճանապարհաշինությունը, ցեղերի բռնի «քնակեցման» քաղաքականությունը, նրանց զինաքափումը, ցեղապետերի չեզոքացումը խոշտանգումների, ձերբակալությունների, տնային կալանքի միջոցով: Որտեղ ցեղապետերի կալվածքները փոխարինվեցին իրենց ցեղերից հեռու՝ այլ մահացներում գտնվող կալվածքներով՝ դավադրությունները կամխելու նպատակով³²: Ռեզա շահը նպատակ հետապնդելով քայքայել ցեղերի միասնությունը՝ քուլագրեց հասարակ անդամներին կախումը ցեղապետերից: Ցեղերի հանդեպ կիրառվող քաղաքականությունն ուներ նրկու նպատակ. խափանել կենտրոնական կառավարության դեմ քաղաքական կամ ուսման կան ջնդրիմության ցանկացած հնարավորություն և կարգուկանոն հաստատել նահանգներում: Չնայած, որ իր կատարման ընթացքում Ռեզա շահը կարողացավ բուլացնել կենտրոնախույս ցեղերին և հաստատել համեմատաբար կենտրոնացված իշխանություն³⁴, սակայն ժամանակ առ ժամանակ՝ հատկապես 1930-ական թվականներին, տեղի էին ունենում ցեղերի խռովություններ և ավազակային հարձակումներ, որոնց դեմ նա ստիպված էր պայքարել:

Ռեզա շահը նպատակ ուներ հասնել ազգային ինքնիշխանության երկրում և Իրանի անկախության ճանաչմանը դրանով, որը հնարավոր էր միայն հզոր կենտրոնական իշխանության պայմաններում: Որպես այդ նպատակներին հասնելու վճռորոշ գործիք նա դիտարկում էր հզոր բանակը: Ռեզա շահն աշխատում էր այդիականացնել երկիրը՝ նվազագույնի հասցնելով կախումը Եվրոպայից:

Չնայած, որ իրանական հեղաշրջումը կատարվել էր զինվորականների և քաղաքացիական առաջնորդների համագործակցությամբ, սակայն Ռեզա շահը իշխանության գլուխ էր եկել և որտեղից կայունություն էր հաստատել բանակի աջակցությամբ: Բանակին համապատասխան ֆինանսական միջոցներ տրամադրելու և ժամդարձերիան ու Ոստիկանությունը իր տրամադրության մերքո մտցնելու շնորհիվ էր, որ գալով իշխանության գլուխ՝ նա կարողացավ ասպարեզից հեռացնել բոլոր լնդդիմադիր քաղաքական գործիչներին և իր կառավարման ընթացքում բուլլ չտվեց քաղաքական լնդդիմության գոյություն³⁵:

Հարկ է նշել, որ Ռեզա շահ Փակավին, ըստ արժանվույն գնահատելով բանակի դերը, քազմիցս արտահայտել է իր կարծիքը այդ կարակցությամբ, որը հատակ ձևավորվել էր դեռևս 1921թ. հեղաշրջումից հետո տեղիված կառավարության ծրագրում հետևյալ կերպ. «Բանակն ամեն ինչից առաջնայինն ու վեր է: Ամեն ինչ առաջին ենթին պետք է արվի բանակի համար, և կրկին բանակի համար... մինչև որ մեր զինված ուժերը հասնեն զարգացման բարձրագույն աստիճանի»: Այդ խոսքերը հնչում էին վարչապետ Մեյիդ Չիա էր-Դին Ցաքաբարայիի ձայնով, սա-

կայն բանակին վերաբերող քառերը, ինարկն, Ռեզա խանին էին պատկանում³⁶։

Ռեզա շահի վարած քաղաքականության հետևանքով քանակը մեծ հեղինակություն էր վայելում՝ քանի որ դրա միջոցով անգամ հասարակ բնակիչները հնարավորություն էին ձեռք բերում կրթություն ստանալ և հասնել որոշակի ազդեցության։ Բանակի հավատարմությունը թագավորական իշխանության հանդեպ ապահովելու նպատակով Ռեզա շահը ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ. սպանելից շատերին շնորհվեցին կոչումներ և հողային տարածքներ, որի հետևանքով նրանք ձեռք բերեցին մի շարք արտոնություններ³⁷։ Անգամ ցածրաստիճան սպաները, կամավոր զինվորները և ժամդարմները ձեռք բերեցին ավելի մեծ արտոնություններ՝ համեմատած իրենց նախկին դասային դիրքի հետ։ Այսպիսով, արվեց ամեն ինչ՝ քանակի հավատարմությունը նրաշխավորելու նպատակով։ Այդ քաղաքականության շնորհիվ ստեղծվեց որոշակի արտոնյալ սոցիալական դաս, որը հավատարիմ էր Ռեզա շահին, և իր գահ քարծրամալուց առաջ և հետո հանդես էր գալիս որպես նրա քաղաքականության հենարան։

Իրանի ժամանակակից ռազմական ուժի զարգացումը լուրջ հետևանքներ ունեցավ ցեղերի և գյուղական կյանքի համար։ Ավանդաբար ցեղերն իրենց կովոլ ուժերի գերադասության շնորհիվ մեծ հեղինակություն էին վայելում և ինչ-որ տեղ կախման մեջ էին պահում կառավարությանը։ Սակայն այժմ դրանք փոխարինվել էին ավելի լավ սպառազինված կովոլ ուժով, որը և ստիպեց նրանց ենթարկվել կառավարության պահանջներին։ Այսպիսով, նորաստեղծ Ազգային կամոնավոր բանակն էր, որ կարողացավ թուլացնել ցեղապետերի ուժը և նրանց ազդեցությունը մտահանգեցնում ու հաստատել կենտրոնական կառավարության ազդեցությունը ողջ երկրով մեկ։

Ռեզա շահի փամբերով մինչև 1941թ. Իրանում ստեղծվել էր կամոնավոր բանակ, որի արարտականությունների մեջ ինարկն մտնում էր նրկիլն արտաքին վտանգից պաշտպանելը, սակայն այն առավելապես ընդունակ էր պահելու կենտրոնական կառավարության իշխանությունը³⁸՝ հանգամանք, որը չի եղել երկրում երկար ժամանակ։ Ռեզա շահը օգտագործում էր հզոր բանակի գաղափարը որպես Իրանի վերակենդանացման խորհրդանիշ՝ միաժամանակ ճնշելով կենտրոնախոյս ցեղերի ըմբոստությունները։ Նա ոչ միայն կարողացավ որոշ չափով միավորել երկիրն իր իշխանության օրոք և օգտագործել բանակը որպես նվաճումների վրա հիմնված սոցիալական առաջընթացի ճանապարհ, այլև օգտագործեց այն՝ որպես իր անձնական ազդեցության գործիք³⁹։

Այդուհանդերձ, ինչպես Ստաֆին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ Ղաջարական պետությունը գտնվում էր ճգնաժամային վիճակում՝ օտար տերությունների ազդեցության տակ, այնպես էլ, Երկ-

բորդ Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ երկիրը Ռեզա շահի կառավարման ներքո գտնվել էր անկախ պետություն, որն ուներ կենտրոնական կառավարություն և Ազգային միասնական բանակ, Իրանը հայտարարեց իր շեզոքության մասին: Սակայն երկու դեպքում էլ Իրանի կամքն ամոտնվեց, և երկիրը վերածվեց պատերազմական գործողությունների քառերաբնիլ:

Այսպիսով, բանակն ի վիճակի չեղավ դիմադրելու Դաշնակիցների կողմից Իրանի գրավմանը 1941թ. օգոստոսին և Ռեզա շահի՝ գահից պարտադրված հրաժարվելու հոգոտ իր որդու, ռուսի մեծ զորմարտների, ժամանակի, մադդկային կազմի և ռեսուրսների ներդրումը կյանքի այլ կարիքների հաշվին չաղաբացրեց Ռեզա շահի սպասումները եզոք բանակ տևողվելու վերաբերյալ:

Սակայն նորաստեղծ բանակին հաջողվեց երկրի բոլոր անկյուններում հաստատել կենտրոնական կառավարության իշխանությունը: Եվ չնայած այդ գործընթացները կյանք էին հարկադրական քնույր և ունեցան հարաբերական հաջողություն, անուսմենայնիվ, միայն երկրում կայունություն հաստատելուց հետո էր հնարավոր իրականացնել այդպիսի անցումներն ու զարգացմանն ուղղված քարեփոխումներ:

LUSINE STEPANYAN

IRANIAN ARMY AS MAIN FACTOR OF CENTRALIZATION POLICY OF THE COUNTRY (THE FIRST HALF OF XX CENTURY)

Reza Shah Pahlavi from the first days of his rulership sought to centralize Iran and make it a modernized and developed country with self-sufficient and educated nation. But reforms couldn't be made in the atmosphere of disunity that reigned in Iran, so the first task was the unification of the nation. The most important step on this way was re-establishment of law and order and concentration of power in the hands of the central government.

Realizing that the emergence of a unified national state coincides with the development of a standing national army, Reza Khan pledged himself to that problem. After becoming Minister of War in 1921, he dissolved all independent military units that existed at the end of Qajar period and created the first unified and uniformed standing national army in Iran of that period. And the power of newly created army elevated Reza Khan to the throne.

Reza Shah not only created an adequate and competent officer corps, which was made partly by sending cadets to the military academies of France and later other European countries, but also proposed the enactment of a universal military training program, which contributed considerably to the amalgamation of society, the rise of literacy, the urbanization of the young rural and tribal population and the breakdown of provincial isolation. In 1925 the Majlis passed the Law of compulsory military conscription, which brought considerable social changes, one of which is that the

representatives of all social classes had to have military service in the same conditions.

Reza Shah not only created a unified army, he provided it with relatively modern munition, founded a small Navy on the Persian Gulf and an airforce. According to the official budget figures from 1921 to 1941 an annual average of 33.5 per cent of the total revenue was allocated for military purposes. As a result of Reza Shah's efforts, a Westernized army could be mobilized by 1941. And though the army of Reza Shah Pahlavi could not withstand the forcible entry of Allies into Iran in 1941, it was capable of maintaining the authority of the central government throughout Iran, a condition that had not existed in the country for hundreds of years. Although all these processes carried forcible character and had relative success, it was after the unification and centralization of Iran, that Reza Shah could make reforms on the way of modernization of the country, which was an important step forward, especially in comparison with Iran during the reign of last Qajars.

СЫЛЛАМАЧЫН ТЭВНИЛЛЕР

1. Marvin Zonis, *The Political Elite of Iran*, Princeton University Press, 1971, p. 102.
2. Персия: Обзор вооруженных сил с приложением очерка экономического и политического положения по данным к 1 июля 1923г., *Материалы стратегической разведки*, Москва, 1923, стр. 46, Sh'u ilsh' Donald N. Wilber, *Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran*, New York, 1975, p. 30, Banani Amin, *The Modernization of Iran: 1921-1941*, Stanford, California, 1961, p. 52, William S. Haas, *Iran*, Columbia University Press, New York, 1946, p.221.
3. Н.Р. Рухсиева, К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам), *Востоковедение, Сборник научных трудов* № 564, Ташкент, 1979, стр. 130, Sh'u ilsh' М. Выборнов, *Персия и ее вооруженные силы*, Отдел Военной литературы, Москва, Ленинград, 1928, стр. 54, *Towards a Modern Iran, Studies in Thought, Politics and Society*, London, 1980, p. 219, E. Burke Inlow, *Shahanshah. A study of the monarchy of Iran*, Delhi, 1979, p. 141.
4. Banani Amin, *The Modernization of Iran*, p. 53, Sh'u ilsh' Tulsiram, *Persia to Iran (One Step Forward Two Step Back)*, New Delhi, 1985, p. 22.
5. Персия: Обзор вооруженных сил по данным к 1 июля 1923г., стр. 3, Sh'u ilsh' William H. Forbis, *Fall of the Peacock Throne, The Story of Iran*, New York, 1980, p. 143.
6. Выборнов, *Персия и ее вооруженные силы*, стр. 56, Sh'u ilsh' Marvin Zonis, *The Political Elite of Iran*, p. 103, *Towards a Modern Iran, Studies in Thought, Politics and Society*, p. 219.
7. *Ibid.*, p. 219, Sh'u ilsh' Выборнов, *Персия и ее вооруженные силы*, стр. 56.
8. Bruce Hopper, *The Persian Regensis (Key to politics in the Middle East)*, *Foreign Affairs*, January, 1935, vol.-13, No-2, p. 298.

9. Персия: Обзор вооруженных сил по данным к 1 июля 1923г., стр. 4, Ирвндуст, Персия, 2-ое издание книги Персия вчера и сегодня, Москва Ленинград, 1928г., стр. 158, Sh'u faul' Ариф Алиев, Иран vs Ирак: История и современность, Москва, 2002, стр. 506, Реза Годс М., Иран в XX веке: Политическая история, Москва, 1994, стр. 133, Arthur Millsburgh, Americans in Persia, Washington, 1946, p. 27, General Hassan Arfa, Under Five Shahs, New York, 1965, p. 126.
10. 1919թ. օգոստոսին Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների միջև կնքվեց պայմանագիր, որի կետերից մեկի իրազեկումը նախատեսվում էր անդրել Գարսիա-րիխտանական համառոտ համձնագրով, որը պետք է իրականացներ իրանական քանակի վերականգնվածը և արդիականացնան գործընթացը՝ առկա բոլոր զինված ուժերի միավորմամբ: Փոխարենը Բրիտանիան Իրանում ստանալու էր տնտեսական առավելություններ և իրավունք՝ Թեհրանից Գարսից ծոց երկաթուղի կառուցելու համար: Այսպեսով, Իրանը ոչ միայն վճարում էր իրեն պայծառ կոզուտի՞ համար, այլև զբաղվում ընդհանրապես էր Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության տարածումը Իրանում: (Richard W. Cottam, Nationalism in Iran, University of Pittsburgh Press, 1964, p.18, Sh'u faul' Tuisiram, Persia to Iran: One Step Forward Two Step Back, New Delhi, 1985, p.22.)
11. Agreement between His Britannic Majesty's Government and the Persian Government. Signed at Tehran, August 9, 1919, Article 1, point 2, Collection of Treaties, Engagements and Sanads, relating to India and neighbouring countries, vol. XIII, 138, Calcutta: Government of India, 1933, p. 138, Sh'u faul' J.C. Hurewitz, Middle East Politics: The Military Dimension, New York, Washington, London, 1969, p. 271, Brigadier-General Sir Percy Sykes, A History of Persia, London, 1951, p.524.
12. Персия: Обзор вооруженных сил по данным к 1 июля 1923г., стр. 4, Sh'u faul' Выборнов, Персия и ее вооруженные силы, стр. 60, William H. Forbis, Fall of the Peacock Throne, p. 43, General Hassan Arfa, Under Five Shahs, p. 127.
13. Персия: Обзор вооруженных сил по данным к 1 июля 1923г., стр. 28, Sh'u faul' Elwell-Sutton, Modern Iran, London, 1941, p. 76, E. Burke Inlow, Shahanshah, p. 153.
14. Basani Amin, The Modernization of Iran, p. 55, Sh'u faul' J.C. Hurewitz, Middle East Politics, p. 271.
15. Ариф Алиев, Иран vs Ирак, стр. 506.
16. Ibid., p. 271.
17. General Hassan Arfa, Under Five Shahs, p. 170.
18. Towards a Modern Iran, Studies in Thought, Politics and Society, p. 220, p. 75, Sh'u faul' J.C. Hurewitz, Middle East Politics, p. 271.
19. Basani Amin, The Modernization of Iran, p. 55, Sh'u faul' Выборнов, Персия и ее вооруженные силы, стр. 69.
20. General Hassan Arfa, Under Five Shahs, p. 189.
21. Реза Годс М., Иран в XX веке, стр. 144.
22. Basani Amin, The Modernization of Iran, p. 56.

23. *Ibid.*, p. 56.
24. D. Bourke-Burrows, *Changes and Development in Persia during the Pahlavi Regime*, *Journal of the Central Asian Society*, vol. XVIII, January, 1931, part I, p. 39.
25. Персия: Обзор вооруженных сил по данным к 1 июля 1923г., стр. 94.
26. Marvin Zonis, *The Political Elite of Iran*, p. 105, *Sb'u ĩwul' Twentieth-Century Iran*, ed. By Hossein Amirsadeghi, London, 1977, p. 34.
27. Реза Годс М., *Иран в XX веке*, стр. 146, *Sb'u ĩwul' Journal of the Central Asian Society*, vol. XVIII, p. 39.
28. Персия: Обзор вооруженных сил по данным к 1 июля 1923г., стр. 34.
29. *Twentieth-Century Iran*, p. 34.
30. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 74.
31. *Ibid.*, p. 76, *Journal of the Central Asian Society*, vol. XVIII, p. 39, *Sb'u ĩwul' Arthur Millspaugh, Americans in Persia*, p. 27.
32. *Twentieth-Century Iran*, p. 34.
33. *Journal of the Central Asian Society*, vol. XVIII, p. 40, *Sb'u ĩwul' General Hassan Arfa, Under Five Shahs*, p. 286.
34. E. Burke Inlow, *Shahanshab*, p. 142, *Sb'u ĩwul' William S. Haas, Iran*, p. 151, Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 74.
35. J.C. Hurewitz, *Middle East Politics*, p. 275, *Sb'u ĩwul' A. Reza Arasteh, Man and Society in Iran*, Leiden, Netherlands, 1964, p.104.
36. Donald N. Wilber, *Riza Shah Pahlavi*, p. 49.
37. George M. Haddad, *Revolutions and Military Rule in the Middle East: The Northern Tier*, New York, 1965, p. 226, *Sb'u ĩwul' Nikki Keddie, Iran: Religion, Politics and Society*, London, 1980, p. 154.
38. Banani Amin, *The Modernization of Iran*, p. 57, *Sb'u ĩwul' Leonard Binder, Iran, Political Development in a Changing Society*, Berkeley and Los Angeles, 1962, p. 144.
39. *Ibid.*, p. 144, *Sb'u ĩwul' Towards a Modern Iran, Studies in Thought, Politics and Society*, p. 220, William H. Forbis, *Fall of the Peacock Throne*, p. 145.

ԱՐԱՔՍ ՓՆՇԱՅԻՆ

ՎԱՀԱՐԱԿԻՆ ԶԱՐՈՉՉՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՉ

Վահարականությունը, որպես կրոնաքաղաքական հոսանք, սկզբնավորվեց 18-րդ դարի առաջին կեսին Արարական բերակղզու կենտրոնական շրջանում՝ Նեջդում, կրոնական քարոզիչ աստվածաբան Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Վահհաբի (1703-1787) կողմից¹, որը ժայռահեղություն հասնող մաքրակրոնության կողմնակից էր: Նոր ուսմունքը կոչ արեց վերադառնալ վաղ իսլամի ակունքներին, խստորեն հետևել միաստվածության սկզբունքներին, հրաժարվել ամեն տեսակ նորաքաղաքությունից (բիդա): Վահարականությունը, ձևավորվելով սուննիականության հիմքում, հայտն էր հանրալիզմին²՝ Երկրպագի և արաբ որոշ նեղիմակներին աշխատանքներում վահարականները բնութագրվել են որպես պորիսաններ կամ իսլամի թողոքականներ³: Վահարականությունը հատուկ է անհանդուրժողականությունը այն մահմեդականների նկատմամբ, որոնք վահարականության տեսանկյունից խախտել են իսլամի սկզբունքները (քաբիիր): Պատահական չէ, որ մեր օրերում «վահարականություն» ստեղծվեց հաճախ նկատի են առնվում իսլամական արմատական գաղափարախոսությունները:

Պատմականորեն վահարականությունը դրական դերակատարություն ունեցավ սաուդական պետության ձևավորման հարցում: 1745թ. սաուդյան դինաստիայի հիմնադիր էմիր Մուհամմադ իբն Սաուդի դաշինքը ալ-Վահհաբի հետ հիմք դարձավ XIX դարում սաուդական պետության տեղեման համար: Սաուդյաններին աստիճանաբար հաջողվեց միավորել Արարական բերակղզու զգալի մասը: Ալեյի ուշ, 1932-ին, հռչակվեց Սաուդյան Արաբիայի թագավորությունը⁴:

Որպես դավանանք Սաուդյան Արաբիայում հռչակված է իսլամը: Սաուդական դինաստիայի ներկայացուցիչները մեկ անգամ չէ, որ նշել են, թե վահարականությունը չպետք է դիտարկվել որպես իսլամի հատուկ տեսակ: Դրա մասին խոսվում է միայն պատմական և դավանաբանական համատեքստում, չնայած որ վահարականությունը ծառայում է սաուդական պետական գաղափարախոսությանը:

Սատոյան Արսիսյան, որը թե՛ արաքական և թե՛ իսլամական ինքնության կրող է, իսլամն ավելի մեծ դերակատարություն ունի քաղաքական և սոցիալական կյանքում, քան որևէ այլ արաքական երկրում: Այն քաղաքական արժեքների վրա ազդեցություն է գործում որպես կրոն, գաղափարախոսություն և մշակութային ինքնագլխատակցության խորհրդանշ: Սատոյան Արսիսյան միակ պետությունն է ողջ մահմեդական աշխարհում, որտեղ Վարանը ծառայում է որպես էիմմական օրենք, իսկ հասարակության բարոյական, սոցիալական և իրավական կողմերը կարգավորում է շարիաթը:

Միջազգային հարաբերություններում սատոյական քաղաքական դերի մեծացումը ակնհայտ դարձավ 1960-ականների երկրորդ կեսին և 1970-ականների սկզբին, որ պայմանավորված էր մի շարք կարևոր պատմական դեպքերով: 1940-50-ականներից արաքական մահմեդական երկրներում ազգայնական գաղափարախոսությունների ու քաղաքական աշխարհիկ տեսությունների ամրապնդման պայմաններում Սատոյան Արսիսյան մտահոգում էր իր ոչ առաջնային դերը: Նավթային հսկայական պաշարների շնորհիվ՝ քազավորությունը հայտնվեց ԱՄՆ-ի կենսական հետաքրքրությունների և քաղաքական գործընկերության ոլորտում: Այն դիտվեց որպես կարևոր հենակետ՝ տարածաշրջանում համախառմական ուժերը արաքական միասնության և ազգայնականության դեմ ռդդոդելու, ինչպես նաև համայնավարության քափանցումը կանխելու համար: Որպես իսլամի հայրենիք Սատոյան Արսիսյան աստիճանաբար սկսեց հանդես գալ իսլամական արժեքների պահպանման, իսլամական աստվածաբանական և տեսական հարցերը ժամանակակից աշխարհում հիմնավորելու և իսլամական աշխարհին հուզող խնդիրները համակարգելու հավակնությամբ: Այս նպատակով 1960-ականների սկզբին սատոյական քազավորության հավանավորությամբ ստեղծվեցին միջազգային իսլամական մի շարք կազմակերպություններ:

1967թ. արաք-իսրայելական պատերազմի արդյունքում արաքները կորցրեցին զգալի տարածքներ, Իսրայելը զրավեց Արևելյան Երուսաղեմը, որտեղ իսլամական սրբատեղիներ կան: Այս շրջանում իսրայելական քաղաքականությանը դիմագրավելու հարցում արաքական աշխարհում իսլամական կարգախոսները հնչեցին, նոր թափ տաացան իսլամական վերածննդի շարժումները: Նավթաառլյունաբերող արաքական երկրները, այդ թվում՝ Սատոյան Արսիսյան, զգալի ֆինանսական օգնություն ցույց տվեցին պատերազմից առժամ արաքական երկրներին: 1969թ. օգոստոսին Երուսաղեմում գտնվող իսլամական երրորդ գլխավոր սրբավայրի՝ ալ-Ակսա մզկիթի մի հատվածի հրկիզումից հետո Արևելյան Երուսաղեմի ազատագրման հարցում հետևողականություն ցուցաբերող Սատոյան Արսիսյան նպատակահարմար գտավ իսլամական արաքա-

կան շահերի պաշտպանության համար ստեղծել համախառնական ձեռնարկ: Այ-Ակսան առիթ դարձավ, որպեսզի 1969թ. սեպտեմբերին Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆեյսալի ջանքերով հրավիրվի Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության (ԻԿԿ) հիմնադիր համագումարը: 1972թ. Ջիդդայում ընդունվեց կազմակերպության կանոնադրությունը, որում հիմնական նպատակները նշակվեցին մահմեդական երկրների և ժողովուրդների սերտ համագործակցությունն ամենատարբեր ոլորտներում, իսլամական համայնքի՝ ումմայի շահերի պաշտպանությունը, աջակցությունը Պաղեստինի ժողովրդի պայքարին և այլն⁷:

Արտաքին քաղաքականության մեջ Սաուդյան Արաբիան զգալի տեղ է հասկացրել մերձավորարևելյան հակամարտությանը: Թագավորությունը, ընդհանուր առմամբ, համղես է եկել հակամարտության համապարփակ կարգավորման, ինչպես նաև պաղեստինցիների իրավունքները պաշտպանությամբ՝ չհշտադեղելով Երուսաղեմի հարցում մահմեդականների իրավունքների առաջնայնությունը⁸: Սաուդական պետությունը Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության միջոցով փորձել է ի գույք դնել իր աջակցությունը մահմեդականներին առնչվող գրեթե բոլոր հիմնահարցերին:

ԻԿԿ քաղաքական և ֆինանսական վերնախավը Մոգի միապետություններն են, առաջին հերթին՝ Սաուդյան Արաբիան: Կազմակերպության գլխավոր քարտուղարությունը և մի շարք մասնազիտացված ու օժանդակ կառույցներ գործում են թագավորության տարածքում: Երև կազմավորման շրջանում կրոնաքաղաքական քնույր տենցող այս կազմակերպությանն անդամակցում էին ոչ ավել քան երեք տասնյակ պետություն, ապա դրանց թիվն այսօր չուրջ վեց տասնյակ է:

Սաուդյան Արաբիայի արտաքին քաղաքական ձգտումներին մեծապես նպաստեց 1970-ականների սկզբին նավթային գների աճը, որ հանգեցրեց համաշխարհային շուկայում նավթաարդյունահանող մահմեդական երկրների կապիտալի դերի մեծացմանը: Սաուդյան Արաբիան 1973թ. հոկտեմբերին արար-խորայելական պատերազմի ժամանակ կտրողացավ օգտագործել նավթային գործոնը՝ որպես պայքարի միջոց՝ նավթային թոկոս կիրառելով Իսրայելյան աջակցող մի քանի պետությունների, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ի դեմ⁹:

Նավթային գների աճի պայմաններում, 1973-ին, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը վավերացրեց Իսլամական զարգացման բանկի (ԻԶԲ) ստեղծման մասին որոշումը: Սաուդյան Արաբիան դարձավ բանկի հիմնական քաժնետերերից մեկը: ԻԶԲ-ի հիմնական նպատակը մահմեդական ժողովուրդների և համայնքների տնտեսական և սոցիալական աջակցությունն է՝ համաձայն իսլամական օրենքների՝ շարիաթի¹⁰: Բանկի նստավայրը Ջիդդայում է:

Հանդես գալով որպես օգնության միջազգային վարկային ինստիտուտ՝ 1975-ից ի վեր ԻՉԲ-ն սկսեց ֆինանսական միջոցներ տրամադրել շրա կարիքն ունեցող ԻԿԷ անդամ պետություններին, մահմեդական համայնքներին, ֆինանսավորել տարաբնույթ ծրագրերն ու մահմեդական երկրների միջև այտարքին առևտուրը: Բնակն ունի ողորմածության՝ գաքարի հավաքման գանձարան, որից զոյացած միջոցների մի զգալի մաս տրամադրվում է կրոնաքարոզչական գործունեությանը, իսլամական կրթական հաստատությունների հիմնմանը, քարեգործությանը, մզկիթների շինարարությանը:

Առհասարակ, Մատուլյան Արաբիան մեծ դերակատարությունն է ունեցել իսլամական բանկային համակարգի տեղեղծման հարցում, որի գործունեության հիմքում ընկած են ֆինանսական և տնտեսական ոլորտին վերաբերող իսլամական սկզբունքներ¹¹:

Ֆինանսական արագընթաց և անմախաղեպ հաջողությունները նպատեցին, որպեսզի Մատուլյան Արաբիան գործնականում իրականացնի վահաբականության արտահանումը, որի խնդիրը դարձավ աշխարհի տարբեր մասերում ուղղափառ իսլամի տեղական, ազգային և վանդուլյային տարրերից մաքրելու ձգտումը: Վահաբական քարոզչության սահմաններից, ընդհանուր առմամբ, դուրս մնացին շիական շրջանակները, որ կասկած է շիականության նկատմամբ վահաբականության մերժողական դիրքորոշման հետ: Մատուլյան Արաբիան նպատակադրվեց իսլամը դարձնել գլխավոր գործող ուժ՝ իսլամական աշխարհում իր առաջնայնությունը հիմնավորելու համար: Այդ նպատակին հասնելու համար նա ձեռնամուխ եղավ նաև ասիական և աֆրիկյան մահմեդական աղքատ երկրներին ցույց տրվող ֆինանսական և տեխնիկական օգնությանը, վարկերի տրամադրմանը: 1970-ականներից Մատուլյան Արաբիայում նկատվեց նաև մահմեդական տարբեր երկրներից օտարերկրյա աշխատողների զգալի հոսք, որոնց թիվը 1985թ. թագավորությունում հասավ 5,15 միլիոնի¹²: Այս համզամանը մի շարք խնդիրներ լուծեց Մերձավոր Արևելքի առանձին երկրների՝ մասնավորապես Եգիպտոսի, Եմենի Արաբական Հանրապետության, Սիրիայի և Լիբանանի համար: Տարագմա աշխատողների փոխանցումների շնորհիվ՝ այդ երկրներում որոշ չափով թուլացավ սոցիալական լարվածությունը, նվազեց գործազրկության չափը:

Նավթային հարստությունները հնարավորություն տվեցին Մատուլյան Արաբիային՝ աղյուսակներ կերպով օգտագործել իսլամական գործունը: Թագավորությունը զգալի միջոցներ հատկացրեց ողջ մահմեդական աշխարհում մզկիթների շինարարությանը: Կես դարի ընթացքում միայն սատուլական պետական հիմնադրամների միջոցով թագավորության սահմաններից դուրս կառուցվել է մոտ հինգ հարյուր մզկիթ¹³: 1970-ականներին նաև վահաբական կողմնորոշման մզկիթների միջոցով փորձ

արվեց ընդլայնել վահարական ազդեցությունը՝ դիմագրավելու 1979թ. Իրանի իսլամական հեղափոխության արդյունքում բազավորական վարչակարգին սպառնացող քաղաքական և զարգափարախոսական վտանգները, ինչպես նաև սահմանափակել ազգայնականության ընթացքը՝ հզուտ իսլամականի:

Սաուդական իշխանությունները ծգտում են վահարական ազդեցությունը ընդարձակել նաև դեպի Հիջազի սրբավայրեր մահմեդական ամենամեծ ուխտագնացությանը, որն անցկացվում է վահարական ծխակարգով¹⁴: Ուխտագնացության ընթացում, որպես կանոն, կազմակերպվում են սինագոգիստներ, սեմինարներ, դասախոսություններ ամենախայտնի մահմեդական ասուլածարանների մասնակցությամբ: Անվճար քաժանվում են Ղուրանի օրինակներ:

Ուխտագնացությունը Սաուդյան Արաբիայի համար քաղաքական ճեծ նշանակություն ունի, որ նաև խիստ եկամտաբեր է: Սաուդական դիմաստիան համարվում է մահմեդական սրբավայրի պահապանը: Սակայն այս փաստը միանշանակ չի քնդրոնվում իսլամական աշխարհում: Իսլամական առանձին, ներառյալ շիական շրջանակներ, դեռ են այս հարցում Սաուդյան Արաբիայի մեծաշնորհին: Իրանի իսլամական հեղափոխությունը հետո երկրի իշխանությունները հայտարարեցին, որ սաուդյան դիմաստիան մահանջել է իսլամի սկզբունքներից և չի կայսղ համարվել սրբազան վայրերի պահապանը: Այսօրյա հոմնյին կոչ արեց տապալել սաուդական քացարժակ միապետությունը¹⁵: Նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր նաև սաուդականերիկյան ռազմաքաղաքական դաշնակցությամբ, ինչպես նաև բազավորությունում շխաների նկատմամբ գոյություն ունեցող ճշտմներով:

Ուխտագնացության օրերին բազավորությունում հասուկ ուշադրություն է դարձվում անվտանգության խնդիրներին: Անվտանգության մարմինները հիմնականում զգուշանում են ուխտավորների շրջանում քաղաքական հուզումներից, ինչպես դա եղավ 1981թ. և 1987թ., երբ անվտանգության մարմինների և իրանցի ուխտավորների միջև քայտմներ տեղի ունեցան¹⁶: 1990-1991թթ. Մոցի պատերազմից հետո ուխտագնացության հարցում սաուդական մեծաշնորհի դեռ հանդես եկավ Իրաբի մախսազներ¹⁷:

Վահարական քարոզության դրակորումներից է նաև սաուդական կրթական հաստատություններում երխտասարղ մահմեդականների ուսումնատության կազմակերպումը: Այս պղոսկտիկան Սաուդյան Արաբիան օգտագործեց նաև ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո: ԱՊԿ մահմեդական հանրապետություններից և Ռուսաստանից շատերը կրոնական կրթություն ստանալու նպատակով մեկնեցին Սաուդյան Արաբիա¹⁸: Հոգեբանական և զարգափարական մշակման աղյուներում բազավորությունում

ուսանածների մեջ ի հարտ են գալիս ավելի արժատական տրամադրություններ:

Վանաքահանությունը նոր լիցքեր հաղորդեց իսլամական արժատական կրոնաքաղաքական շարժումներին՝ ձգտելով կենտոնակ պահել ռազմական ցինալի²⁹ հայեցակարգը: Սառույան Արաբիան հովանավորել է իսլամական մի շարք կրոնաքաղաքական շարժումներ³⁰: 1970-ականների վերջին ԽՍՀՄ-ի ներխուժումը Աֆղանստան լրացուցիչ ազդակ դարձավ Սառույան Արաբիայի, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի համար՝ աջակցելու իսլամական շարժումներին: Աֆղանստանը դարձավ «անհավատների» դեմ ցինալի և իսլամական համերաշխության խորհրդանշիլ: Թագավորությունը ֆինանսական զգալի միջոցներ տրամադրեց աֆղան մոջահիդներին: 1980-ականներին Փեշավարում բացվեց Իսլամական աշխարհի լիգայի մասնաճյուղը (այն ղեկավարում էր Սառույան Արաբիայում ուսանած Աբդալլահ Ազզամը), որ դարձավ զինված պայքարի հենակետ: Այս կառույցին միացավ նաև քեմ Լադինը, որը աֆղանական պատերազմի ընթացքում համակարգեց ցինալի շարժումը: 1980-ականների երկրորդ կեսին քեմ Լադինը հիմնեց ալ-Կախիդա կազմակերպությունը, որն աստիճանաբար ձևափոխվեց հակահամերիկյան կառույցի: 1988թ. Աֆղանստանից խորհրդային զորքերի դուրս գալուց հետո երկրում սկիզբ առավ քաղաքացիական պատերազմ: Իսկ 1994թ. վերջերից Աֆղանստանի քաղաքական դաշտում աղդեմ մեծ դերակատարություն ունեցր նաև Սառույան Արաբիայից հովանավորվող տալիբան շարժումը, որի աշյուքնքում ռազմական քախումները մոջահիդիների միջև ավելի սուր քնույք կրեցին: Հանդես գալով վանաքահանության դիրքերից և հատուկ նշանակություն տալով հանուն իսլամի մղվող պատերազմին՝ ցինալին, տալիբները մահմեդական համայնքում սկսեցին գործնականում իրականացնել «հերմետիկաությունից մաքրվելու» միջոցառումներ³¹:

Այն, որ սառույական պետությանը քնորոշ են արժատական շեշտադրումներ, ապացուցում է նաև բազավորության իսլամի, վակիբերի, կոյի և կողմնորոշման մախարախության Իմամների և քարոզիչների ինստիտուտի գիտական համձնախմբի նյատարակած «Շարիաթական և ալաբական գիտությունների հետազոտման ծրագրերը», որտեղ իսլամական մի շարք սկզբունքներ ներկայացված են ծայրահեղ տեսանկյունից: Ասենք՝ ցինալի հայեցակարգը քնուրազրված է բացառապես որպես զինված պայքարի ձև, որը մահմեդականների համար պարտալիք է: Ըստ աղդ՝ ցինալի պայքարն ուղղված է «անհավատների» և հեթանոսների դեմ³²:

Սառույան Արաբիայի ազդեցության ընդլայնմանն էր ուղղված քարեզորական, մալդախիսկան և քարոզական քնույք ունեցող հաստատությունների գործունեությունը կամ վանաքահան դատան³³: Քարոզչության նպատակով թագավորության իսլամի հարցերով մախարախությունը 1970-ականներից ձեռնամուխ եղավ Դուրանի միլիտանվոր օ-

րինակների, ինչպես նաև անտելի քանակությամբ վահեռարական դավա-
նաբանական տեքստերի հրատարակմանն ու տարածմանը մահմեդա-
կան աշխարհի տարբեր անկյուններում տեղական մզկիթների միջոցով:
Առաջին անգամ ումմայի տասնչորս դար տևած պատմության մեջ ի
հայտ եկան միատեսակ տեսանկյուններ, ձայներիզներ և գրականու-
թյուն²⁴:

Քարոզչական աշխատանքները համակարգելու հարցում քաջատիկ
դեղակատարություն ունեցավ 1962-ին ելմեկամ Իսլամական աշխարհի
լիգան, որը 1970-ականներին սկսեց իր մասնաճյուղերը բացել մահմե-
դական աշխարհի տարբեր անկյուններում: Այդ ճանապարհով միաժա-
մանակ վարձ արվեց ուսումնասիրել մահմեդական երկրներում տեղա-
կան իսլամի վիճակը, հաշվարկել կրոնական հաստատությունների քա-
նակը: Լիգայի կանոնադրության մեջ մասնավորապես նշված է, որ նա
որևէ ջանք չի խնայի մահմեդականների միավորման համար՝ այդ նպա-
տակի համար օգտագործելով քարոչական, մշակութային և մյուսական
ինարավոր միջոցները²⁵:

Լիգայի գործունեության մեջ առանձնանում են երկու ուղղություններ՝
գաղափարական-քարոզչական և հասարակական-քաղաքական: Լիգա-
յի գործիչների հավատածամբ՝ սխալ կլինի Լիգան քաղաքական կազմա-
կերպություն չհամարելը, քանի որ իսլամում կրոնը և քաղաքականությու-
նը տարանջատված չեն²⁶:

«Սառը» պատերազմի տարիներին Լիգան համարվում էր «իսլամա-
կան համերաշխության» ռազմավարության մշակման և դրա կենսա-
գործման համար միախմբական կադրերի պատրաստման ամենաա-
ռաջատար կենտրոններից մեկը: Միախմբների պատրաստման հար-
ցում Լիգան համագործակցում է Ջերդայում Արդ ալ-Ազիզ քազավորի
անվան համալսարանի, ալ-Ազհարի, Իսլամի հարցերով քարձխազայն
խորհրդի (Կահիրե) և իսլամական այլ կենտրոնների հետ²⁷:

Լիգայի ծրագրերի կենտրոնական տարրը մզկիթն է, որտեղ կարևոր
դերակատարություն ունեն հոգևոր սպասավորները: 1975թ. Մեքքայում
Իսլամական աշխարհի լիգայի մախաձեռնությամբ մահմեդական երկր-
ների պատմության մեջ առաջին անգամ կրավիթվեց միջազգային կոն-
ֆերանս «Մզկիթի առաքելության վերածնունդը» թեմայով²⁸: Ենչտարր-
վեց այն միտքը, որ անհրաժեշտ է մզկիթը դիտարկել որպես ումմայի սո-
ցիալական, կրոնական և քաղաքական գործունեության կենտրոն, ինչ-
պես իսլամի առաջին դարում էր՝ այս ոլորտում ներգրավվելով երկտա-
սադյանների: Պատահական չէ, որ իսլամի միախմբներն ընտրվում են
եյմանականում տեղական վահադի իմամներից և սովորական հոգևոր
սպասավորներից: Միախմբներ կարող են դառնալ նաև ոչ սառողիմե-
րը, որոնք պետք է ուսանեն քազավորության կամ դրա սահմաններից
դուրս գտնվող սառողական կրթական կենտրոններում և վահաքական

կողմնորոշման մզկիթներում: Միսիոներները, երկար ժամանակով տվյալ համայնքում հաստատվելով, որպես կանոն, ստեղծում են իսլամական կենտրոն, որի շրջանակներում պետք է գործի դպրոց, մզկիթ և գրադարան: Բարեգործական և կրթական նպատակներ հետապնդող միսիոներների գործունեությունը որոշ դեպքերում քաղաքական նպատակներ ունի²⁹:

Լիզան համագործակցում է քաղաքացիության արտաքին գերատեսչության, իսլամի գործերով գերատեսչության, հատուկ ծառայությունների և այլ պետական մարմինների հետ: Լիզայի աշխատակիցները պաշտոնավարում են աշխարհի տարրեր անկյուններում քաղաքացիության դեսպանությունների իսլամի հարցերով գրադար քառիներում³⁰:

Վահաբական քաղաքացիության մասշտաբներն ու ծավալն ամնախաղեպ չափեր է ընդունել: Ամերիկյան «U.S. News and World Report» ամսագրի համաձայն՝ վերջին քառույ դարի ընթացքում Սաուդյան Արաբիան իր բարեգործական հիմնադրամների միջոցով 70 մլրդ դոլար է ծախսել աշխարհի շուրջ քսան երկրներում վահաբական մզկիթներ, մեդրեսեներ և կյունական կենտրոններ հիմնելու, վահաբական գրականություն տարածելու, ինչպես նաև՝ մարզական ճամփարներ ստեղծելու, զենք գնելու ու վարձկանների հավաքագրելու համար³¹: Վահաբական գրականությունը բարգձմանվել է տարրեր լեզուներով և տարածվել նաև ոչ մահմեդականների շրջանում: 1991թ. Իրաքի դեմ «Փոթորիկ անապատում» գործողության ժամանակ Սաուդյան քաղաքացիության տարածքում գտնվող ամերիկացի զինժառանգների շրջանում քաղաքացիամբ են գրավել վահաբի շեյխերը: Որոշ ամերիկացիներ ընդունել են իսլամի վահաբական ուղղությունը³²: Ամերիկացի ուսումնասիրողների կարծիքով՝ քառույ դարի ընթացքում Սաուդյան Արաբիան վահաբական քաղաքացիության համար ծախսել է ավելի շատ գումար, քան Խորհրդային Միությունը համայնավարության քաղաքացիության համար իր ողջ գոյության ընթացքում³³:

2001թ. սեպտեմբերից հետո միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարի շրջանակներում պարզ դարձավ, որ ահաբեկչության տարածմանը և ֆինանսավորմանը նեծապես նպաստել են նաև աշխարհով մեկ տեղաված իսլամական բարեգործական և քաղաքական առանձին հաստատություններ, առավել հաճախ՝ դրանց մասնաճյուղերը: Ահաբեկչության հետ կապ ունենալու մեղադրանքով ԱՄՆ-ի «սև ցուցակում» հայտնվեցին Իսլամական աշխարհի լիզային ենթակա մի շարք հաստատություններ, այդ թվում՝ Մահմեդական երիտասարդների միջազգային ասամբլեան (ՄԵՄԱ), Իսլամական օգնության միջազգային կազմակերպությունը (ԻՕՄԷ), Երկու սրբավայրերի իսլամական հիմնադրամը (ալ-Հարամեյն) և այլն: Փակվեցին ալ-Կախայային և ահաբեկչական այլ կազմակերպությունների ֆինանսավորած մահմեդական բարեգործական

հաստատությունների և հիմնադրամների մասնաճյուղերը, ստեղծվեցին դրանց բանկային հաշիվները³⁴։

Իսլամական քաղաքական և քարեզորական հաստատությունները ստորաբար համաընդուն են ոչ-կատարական կամ մասնավոր։ Մակայն դրանցից շատերը ղեկավարում են սաուդյի քարծրատիճամ պաշտոնյանները։ Սաուդյան Արաբիայի մեծ մուֆթի շեյխ Աբդ ալ-Ազիզ բեն Աբդալլահ Ալ ալ-Շեյխը, որ մահ կատարություն անդամ է, գլխավորում է Իսլամական աշխարհի լիգան։ Իսլամի եսրեբուլ մախարաբը՝ շեյխ Մալիկ բեն Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Շեյխը, ՄԵՄԱ-ի գլխավոր քարտուղարն է, ինչպես նաև ալ-Հարամեյնի փարպական պատասխանատուն։ Այս երեք կազմակերպություններն էլ քարեզորական նպատակով մեծ քանակի նվիրատվություններ են ստացել բազավոյական ընտանիքից, որի մասին պաշտոնապես հայտարարվել է³⁵։

Մեյլետներին 11-ից հետո ամերիկյան մի շարք ազդեցիկ կենտրոններ, քաղաքական գործիչներ, հեղինակավոր ամսագրեր և թերթեր իսլամական ծայրահեղական խմբավորումներին հովանավորելու և անարեկչությունը խրախուսելու մեջ Սաուդյան Արաբիային մեղադրող հոդվածներ և գեկույցներ հրատարակեցին։ 2003թ. փետրվարին «Washington Post» թերթում մի քանի սեմատորների հրատարակման մեջ մշվեց, որ Սաուդյան Արաբիայի իշխող ընտանիքը տասնամյակներ շարունակ երկակի խաղ է վարել Միացյալ Նահանգների հետ՝ իրականում վաճառականության դիքերից ֆինանսավորելով և օժանդակելով ալ-Կաիդային և նման այլ կազմակերպությունների։ Սեմատորներն այն եզրահանգմանն էին եկել, որ վաճառականությունն իսլամի ծայրահեղական տարատեսակ է, որը ոչ միայն վատարամում է այլ կրոնդավանական համայնքների, այլ ձգտում է կրոնական ոլորտից դուրս ճղել իսլամի խաղաղ հետևորդներին։ Վաճառականությունն օգտագործում է ճգնվածները և մեղեխները, որպեսզի նրխատարյներին մեջ սերմանի ատելություն ոչ իսլամադավանների նկատմամբ։ Նրա նպատակը համաշխարհային իշխանությունն է և իր թշնամիների ոչնչացումը³⁶։

Հարկ է մշել, որ այսօրինակ փաստարկումները, որոնք առանձին դեպքերում որպակի նպատակներ են հետապնդում, որևէ կերպ չեն առվելու սուրբամեծիկյան Գերմ հարաբերությունների ընթացքը։

Ռուսական լրատվամիջոցներում, ինչպես նաև քաղաքագիտական ուսումնասիրություններում նույնպես հաճախ են տեղ գտել Ռուսաստանի և ԱՊՀ մյուս երկրների տարածքում սաուդական դատայի կազմակերպությունների գործունեության մասին տեղեկություններ, դրանց ներկայացուցիչները Ռուսաստանի Դաշնության տարածքում ստեղծել են վաճառական կենտրոններ, գրադվել քաղաքական, կազմակերպական և քաղաքական գործունեությանը³⁷։ Ծնայած սաուդական իշխանությունները միշտ հայտարարել են, որ Չեչենայի խնդիրը Ռուսաստանի

մերքին գործն է, ռուսական մամուլը քազմիցս չեչն գինյալներին սատարական ֆինանսական և այլ օժանդակությունների մասին վկայող փաստեր է հրատարակել: Ռուսաստանյան տվյալներով՝ նման կազմակերպություններից են ԻՕՄԷ-ը, ալ-Հարամնեյնը, Իբրահիմ բեն Իբրահիմը և այլն²⁸:

Մատուղի սրաչտոնատարները քազմիցս հերքել են ահաբեկչության հետ կապ ունենալու մեղադրանքները: Իր հերքին՝ իսլամական աշխարհի բարձրագույն քաղաքական մարմինը՝ Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը, դատասպարտել է ահաբեկչությունը՝ մտահոգություն հայտնելով ահաբեկչական այն գործողությունների համար, որոնց մասնակից են մահճերակասները²⁹:

Գայության մի քանի տասնամյակի ընթացքում փառաբանությունը մի ծայրով հանգեցրել է աքմատական իսլամի, ինչպես նաև ահաբեկչության տարածմանը: Այսօր ԱՄՆ-ը հենց Մատուղյան Արաբիայի օգնությամբ է փորձում լուծարել այդ հզոր արտաքին քաղաքականության գործիքը, որի հետևանքները հաղթանարելու համար մեծ միջոցներ են ներդրվում:

Պետք է արձանագրել, որ «սառը» պատերազմի ավալտից հետո Ռիադի նվաճմավորած տաքաբնույթ կառույցները՝ մասամբ կան աճող-ջուլին, դառն եկան պետական վերահսկողությունից՝ առանձին դեպքերում վերածելով սատրապեան ու Մոցի այլ վարչակարգերին սպառնացող ընդդիմադիր ուժի: Աքմատական տրամադրություններ ունեցող այդ ուժերից շատերի գաղափարախոսության հիմքում ընկած է փառաբանությունը:

Վառաբանական քառույթությունը պետք չէ միանշանակորեն մշտապես վերազրել սրաչտոնական Ռիադին: Մի կողմից՝ վառաբանական քառույթությունը իսլամական աշխարհում գերակայության հասնելու, սուննի իսլամի վառաբանական ուղղությունը տարածելու Մատուղյան Արաբիայի քաղաքականության դրսևորումներից մեկն է: Երբեմն, սակայն, վառաբանությունը, որպես կրոնաքաղաքական գաղափարախոսություն, քաղաքական իսլամի ծայրահեղ դրսևորում է, որը չի առնչվում Մատուղյան Արաբիայի արտաքին քաղաքականությանը:

ARAKS PASHAYAN

ON SOME EXPRESSIONS OF THE WAHHABI PROPAGANDA

The Wahhabism emerged in 1940's of eighteenth century in Central Arabia (Nejd) from the teaching of Muhammad Ibn Abd al-Wahhab. Coming of Hanbalism it is considered to be one of the fundamental directions of Sunni Islam. Historically Wahhabism played a positive role in formation of

Saudi state becoming the governmental ideology of the state. Especially in the beginning of 1970's (connected with the increase of petrol prices) Saudi Arabia (SA) tried to strengthen its political role and importance in the world of Islam. In 1960's SA initiated formation of some Islamic international organizations, such as the Islamic Conference Organization, the Muslim World League, etc. SA purposed to make the Islam a main functional power arguing its leadership in the Islamic world. During quarter century SA made all efforts to establish Wahhabi oriented mosques, educational and religious centers, benevolent and humanitarian foundations, spreading Wahhabi literature all over the world via Wahhabi missionaries. Saudi Arabia rejuvenated the concept of militant Jihad promoting Islamic militant and political several movements. After the end of "cold" war some of Saudi inspired structures coming out of Saudi control transformed into a serious threat for Saudi regime. The ideology of some radical Islamic movements is Wahhabism. After September 11 in the frame of "war against terrorism" it became apparent that many Wahhabi oriented missionary structures and charities had sponsored the international terrorism. In our days it is alright to refer the Wahhabi propaganda entirely to official Riyadh.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանրամասն տե՛ս՝ Васильев А., Пуританне ислама?. Вакхабизм и первое государство Саудитов в Аравии (1744/45-1818), М., 1967.
2. Հանրալիզմը իսլամական շրջ կրոնափրավական մագիստրոնրի/ դպրոցնրից, մկն է, որի հիմնադիրն է իմամ Ահմադ Իրն Հանրալլ: Այս ուղղությունն ի սկզբանն մերթմ էր Ղուրանի և խոսքանիցի ցանկացած ազատ մկնություն և միայն ավելի ուշ թույլ տվեց խիստ ասհմամաճակ ձևով կիրառել կիյաս (դատադրություն ըստ անալոգիայի) և հրժե՛ս՝ (ժախարական կարծիք): Հանրալիզմը ծայրահեղ անհանդուրժող է ամեն տեսակ նորամտության իարքուն, նակված է անշեղորեն կատարել շարիաի նորմերն ու մահմեդական ծիսակատարությունները: Հանրալիզմի հետևորդներն ամենամոլորեանդ մահմեդականներն են:
3. Васильев А., Пуританне ислама?, с. 105.
4. Մանրամասն տե՛ս՝ Васильев А., История Саудовской Аравии (1745-1973), М., 1982.
5. Farouk A. Sankari, Islam and Politics in Saudi Arabia, Islamic Resurgence in the Arab World. Edited by Ali E. Hillal Dessouki, N.-Y, 1982, p. 178.
6. Փաշայան Ա., Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը, նպատակները, գործունեությունը, դիրքորոշումը դարարադյան իսկամարտության նկատմամբ, Եր., 2003, էջ 37-38:
7. Устав Организации Исламская Конференция. В кн.: Александров И., Монархии Персидского Залива этап модернизации, М., 2000, с. 456-457.
8. Валькова Л., Место Саудовской Аравии в мусульманском мире. В кн.: "Исламский фактор" в международных отношениях в Азии, М., 1987, с. 102-114.
9. Валькова Л., Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика, М., 1987, с. 10.

10. Իսլամական փարզացման բանկը, Ջեռքա, 1997, էջ 8 (արարերից):
11. Անմրամասն տե՛ս՝ Максимов А., Милославская Т., Исламские банки в странах Ближнего и Среднего Востока. В кн.: Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока, М., 1982.
12. Кепель Ж., Джихад, М., 2004, с. 75.
13. Նույն տեղում, էջ 77:
14. Նույն տեղում, էջ 79:
15. Валькова Л., Место Саудовской Аравии в мусульманском мире, с. 108.
16. Кепель Ж., Джихад, с. 133-134.
17. Նույն տեղում, էջ 77:
18. Ярыкалов А., Ваххабизм на Кавказе, Угроза ислама или угроза исламу?, М., 2001, с. 140.
19. Ջինաց բառն արարելիքնում նշանակում է զանալ, ճիգեր բափել, պայքարել: Իրավական-կրոնական տեսանկյունից՝ ջինացը աստուծու հավատքի միլիոնների կողմից գործադրվող բազմաթիվ միջոցների համախորհ է: Անմրամասն տե՛ս՝ Փաշայան Ա., Ջինաց հասկացության և դրա մեկնաբանության հարյի շարք, Անթուրաք և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հտ. XXII, եր., 2003, էջ 157-172:
20. Իսրայիլական տվայլմերով՝ Սաուդյան Արաբիայից հովանավորվող կազմակերպություններից մեկն էլ Համասն է, որի բյուջեի զգալի մասը ներդնում է բազավորությունը: Առհասարակ, սլադեառիսմյան ինքնավարության տարածքում սաուդական բազավորությունն իրականացրել է վահհարական քարոզչություն, խրախուսել ինքնանախատակությունը: Իր բարեկործական հաստատությունների միջոցով Սաուդյան Արաբիան օգնել է մահապարտ-շահիդների ընտանիքներին: Անմրամասն տե՛ս՝ Dore Gold, Saudi Arabia's Dubious Denials of Involvement in International Terrorism, Jerusalem Public Affairs, Jerusalem Viewpoints, No. 504, October 2003 www.jepa.org
21. Москалецко В., Афганистан и Пакистан. В кн.: Афганистан: проблемы войны и мира, М., 2000, с. 136.
22. «Անհավատների» և հերմետների բժին են դասվում մահ քրիստոնյաներն ու հրեաները: Այս մասին տես՝ Игнатенко А., Экстремизм-исламский или ваххабитский?. В кн.: Угрозу ислама или угроза исламу?, М., 2001, с. 85-86.
23. Իսլամում *դաուա* (արարելիք՝ կոչ, հրավեր) ասելով նկատի է առնվում նշմարիտ կրոնից՝ խրամին հետևելու աստուծու կոչը: Այս մասին տե՛ս՝ The Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol. 2, C-G, Leiden, E.J. Brill, 1983, p. 168-170. Պատմական տարրեր ժամանակներում մահմեդականացմանը կոչվել են համախորհելու կրոնական քաղաքական որևէ գաղափարի շուրջ կամ զինազրույցի ունենալի սպառնացող վտանգը: Իսլամական կրոնաքաղաքական և ռազմաքաղաքական առանձին կազմակերպությունների անվանումներում շատ հաճախ տեղ է գտել *դաուա* բառը: Շրաների իրավունքների համար մղված շարժումները երբեմն որակվել են որպես *դաուայթ* շարժումներ: Այս մասին տե՛ս՝ Hanna Seven, Shi'ism Organizations in Iraq: al-Da'wah al-Islamiyah and al-Mujahidin, Shi'ism and Social Protest, London, 1986.

24. Кепель Ж., Джихад, с. 76.
25. Шарипова Р., Панисламизм сегодня. Идеология и практика Лиги исламского мира, М., 1986, с. 24.
26. Նսոյն տեղում, էջ 17:
27. Игнатенко А., Вашингтон и Эр-Рияд: союз против ваххабизма, "Независимая газета", 13.02. 2004.
28. Шарипова Р., Наджил Э., Движение исламской солидарности. Основные теоретические концепции. В кн: "Исламский фактор" в международных отношениях в Азии, М., 1987, с. 72.
29. Шарипова Р., Панисламизм сегодня, с. 39-40.
30. Игнатенко А., Вашингтон и Эр-Рияд: союз против ваххабизма, "Независимая газета", 13.02. 2004.
31. Նսոյն տեղում:
32. Նսոյն տեղում:
33. Игнатенко А., Вашингтон и Эр-Рияд: союз против ваххабизма, "Независимая газета", 13.02. 2004.
34. www.jera.org
35. www.jera.org
36. Տեղեկությունը ըստ Հովհաննիսյան Դ., ՄԴԼ դիվանագիտական նոր մոտեցումները տասնամյակյալ նախաբերությունները, Հանրագիտական, քիմ 6, 2003, էջ 4:
37. Цви шишին տե՛ս՝ Поляков К., Арабо-мусульманское влияние на ислам в России: Проблемы и противоречия (90-е гг. XX в.), Угроза ислама или угроза исламу?, М., 2001 с. 146-779; Добавев И., Концепция и практика Джихада в исламском мире и на Северном Кавказе, Центральная Азия и Кавказ, No. 1 (31), 2004, с. 87-88.
38. Чуйков А., Партия Аллаха. Саудовская Аравия забрасывает исламских миссионеров, "Известия", 5.06.2002.
39. Փաշայան Ա., Բարեկալիկի կոնֆերանսի կազմակերպությունը, էջ 171-177:

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵՎԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ ԺԲ ԴԱՐԻ
ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ

Կոմեննոսների հարստությունը իշխանության գլուխ եկավ ԺԱ դարի 80-ական թթ., Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) հետո, ճակատագրական այն իրադարձությունների պահին, երբ Սելջուկ բյուրքերը մվաճեցին Բյուզանդական կայսրության արևելյան մահանգները և մտնեցան Կոստանդնուպոլսին¹: Սելջուկները տեր դարձան Հայաստանին և մխրճվելով կայսրության ներքին գավառները, իրենց իշխանությունը տարածեցին Փոքր Ասիայի մեծագույն մասի վրա, մտնելով անգամ քեյսակղզու ծայր արևմուտքում գտնվող Նիկիա քաղաք: Հարստության առաջին գահակալը՝ Ալեքս Ա Կոմեննոսը (1081-1118) վերջ կատարեց համախոհել Բյուզանդական կայսրության քոյր ներքին և արտաքին ուժերը, հակահարված տալու համար արևելքից ներխուժած սելջուկներին, Սիցիլիայից կայսրության տարածքներ քափանցած նորմաններին և Բալկանների կյուսիսից կայսրության սահմանները մուտք գործած և քեյսակղզին ասպատակող պեչենեգներին: Կոմեննոսները Բյուզանդական կայսրության գահին բազմեցին չուրջ մեկ հարյուրամյակ:

Այդտաքին թշնամիներից, ետակապես Փոքր Ասիա ներխուժած սելջուկներին հակահարված տալու համար, Ալեքս Ա Կոմեննոսը օգնություն խնդրեց Եվրոպայից²: Հռոմի պապ Ուրբան Բ-ը Կլեմենի ժողովում Խաչակրաց ռազմարշավ հայտարարեց ընդդեմ արևելքի մուսուլմանների և Երուսաղեմը գրավելու կոչով դիմեց Արևմտյան Եվրոպայի բնակչությանն ու պետություններին³: Կոմեննոս հարստության կայսրերը վերծեցին օգուվել սուաջին խաչակրաց արշավանքի ժամանակ Մերձավոր Արևելքում ստեղծված քարենաբաստ իրադրությունից, իրենց վերսահկողության տակ առնելու համար սելջուկյան ռազմարշավների ընթացքում կորցրած տարածքները, սակայն այդ մտահաղացումը նրանց հաջողվեց իրականացնել մասամբ: Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Աստ-

ընդամենը ստեղծված իրավիճակը ամհանգստացնում էր Կոմսենոսներին, որոնք այդ տարածքներն համարում էին կայսրության սեփականություն, իսկ դրանց վրա ստեղծված իշխանություններն ստիպում էին վասալական երդում տալ Բյուզանդական կայսրությանը: Այդ էր պատճառը, որ կայսրությունը ԺԲ դարի ընթացքում սկսեց ուղիներ փնտրել վերադարձնելու փոքրասիական և հյուսիսաստրիքյան տարածքները: 1097/8 թ. Ալեքս Ա-ը Բյուզանդական կայսրության իշխանությունը վերստաստատեց Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածում (Եփեսոս, Ջմյուռնիա, Եփեսոս, Սաբոլիկե, Ֆիլադելֆիա և այլուր): Պետության առաջնակարգ նպատակներից էր տեղի դառնալ Փոքր Ասիայի մերձավերջ շրջաններին և յուրյ յուր սելջուկներին իրենց տիրապետությունը հաստատել ծովում: Այս խնդրում կայսրությանը անգնահատելի օգնություն կարող էր ցույց տալ հայկական ազգաբնակչությունը Մերձավոր Արևելքի և Բալկաններին մի նշանակալի հատվածում ստեղծած իր քաղաքական և եկեղեցական կառույցներով, սակայն բյուզանդական գաղափարախոսության տվյալ դաջաշրջանի արտաքին քաղաքականության հիմնադրույթներից մեկն էլ այն էր, որ հայերը քյուրքերի հետ դաջնակցած Բյուզանդիային դուրս են վճռել իր սեփական տարածքներից⁴: Այդ հիմնադրույթից ելնելով Բյուզանդական կայսրությունը Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասիայի հայկական իշխանությունների նկատմամբ ամհաշտ դիրք էր գրավել: ԺԲ դարի ընթացքում Կոմսենոսների արևելյան քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը դարձավ փոխհարաբերությունների ճշգրտումը և բարելավումը տարածաշրջանի հայկական իշխանությունների և Հայոց եկեղեցական կազմակերպության հետ:

Ինչ վերաբերում է Սելջուկյան ռազմաըլավներից հետո Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված հայկական իշխանություններին, ապա նրանց հիմնական մասը (Փիլարոսոս, Խաչատուր, Գող Վասիլ, Ռուբինյաններ և ուրիշներ) իրենց համայում էին Բյուզանդական կայսրության ստորականեր, քանի որ իրենք եղել էին բյուզանդական բանակի կրամանատարներ: Պարզապես նրանց օգտագործել էին առիթը անկախություն ձեռք բերելու և տարածաշրջանում իրենց իշխանությունը հզորացնելու, քաղաքական պայքարում հաճախակի շփվելով Սելջուկ սուլթանությանը ենթակա պետական միավորների հետ: Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությունը պայմանավորող գործոններից էր դառնում հետզհետե ԺԲ դարի սկզբում Քեսոսի Կարմիր վանքում հաստատված, և նույն դարի 40-ական թթ. Հոռեկա տեղափոխված Հայոց կաթողիկոսարանը: Կոմսենոս կայսրերի իշխանության տարիներին Հայոց կաթողիկոսական գահին մեկը մյուսին հաջորդելով բազմում էին Պառլավանի իշխանական տնից սելջուկ գահակալներ, որոնք հսկայակա քանքեր էին բաժնում նորմալացնելու համար Հայոց կաթողիկոսարանի փոխհարաբերությունները Բյուզանդական կայսրու-

յան և մերձավոր Արևելքի մյուս քոչր եկեղեցիների հետ: Հայտնի է Գրիգոր Բ և Խաչոյ, մանավանդ Գրիգոր Գ և Ներսես Դ կաթողիկոսների գործունեությունը ի նպաստ հունական ժառանգաբազմի հուշարձանների հայերեն քարգնամության: Նրանք առիթը բաց չէին բռնում շփվելու կայսրության ուսումնական կենտրոնների և վանական հաստատությունների հետ: Այս առումով, ինչպես հատկանշական է Գրիգոր Բ Ալախասիրի գործունեությանը, որը կաթողիկոսական իշխանությունը ստանձնելուց առաջ պաշտոններ էր վարել կայսրության արևելյան սահմանների աշխարհիկ կառույցներում: Այցելելով Կոստանդնուպոլիս, նա փորձել է հավանաբար մեղմացնել ահագնացող հակակցումը հայոց և հունաց եկեղեցիների միջև⁵:

Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերությունները հետո էլն քարեկամական համարվելուց: Այդ է վկայում Ալեքս Ա Կոմնենոսի դավանաբանական ճանդ, որ հեղինակն անդրադառնում է Հայոց եկեղեցու մոլորությունների⁶: Բյուզանդական կայսրությունը, նախադ կայսրերի օրոք, ԺԱ դարի ընթացքում, օգտագործել էր իր բոլոր հնարավորությունները Հայոց կաթողիկոսական արժող մայրաքաղաք Ամիից դուրս բերելու համար: Անլացնելով Բագրատունիների Հայոց քաղաքությունը, Բյուզանդիան բռնի թծով ստիպել էր Ամիի կաթողիկոսարանը լքել Պետրոս Գետադարձ և Խաչիկ Բ Ամեցի հայրապետներին, իսկ վերջինիս մահից հետո, աճեն կերպ խոչնդուտել էր Լուսավորչի արժողի նոր գահակալի ընտրությունը և ձեռնադրությունը: Բյուզանդական եկեղեցին Ժ դարից պետական քաղաքականություն դարձրած կրկնամկրտությունների միջոցով փաստորեն իրենից վանում էր Հայոց եկեղեցական կազմակերպությանը: Այս իրադարձությունները իրենց հետքն են բաղել ԺԲ դարի հայ պատմագրության վրա և բուն Հայաստանի հոգևոր եկեղեցական շրջաններում, կասկածի ենթարկելու համար բյուզանդական կողմի յուրաքանչյուր միութենական մախաձեռնություն:

Բյուզանդական հոգևորականությունը շարունակելով մախոթող դարերի ավանդները, ԺԱ դարում անհասնելիության դիրք էր գրավել Հայոց եկեղեցու նկատմամբ: Այդ մասին է վկայում 1087 թ. Նեղոս Կարաբլազի վանականի դեմ սկսված դավանաբանական դատավարությունը, որի կապակցությամբ հիշատակվում են նրա համախառններ Տիգրանի և Արշակի անունները⁸:

Բյուզանդական աստվածաբանները Հայոց եկեղեցու հետևողներից պահանջում էին ընդունել Քալկեդոնի և նրան հետևող բոլոր եկեղեցական ժողովների դավանաբանական և կարգապահական որոշումները, ծխական խորհրդում հետևել Կոստանդնուպոլսի եկեղեցուն և ենթարկվել բյուզանդական եկեղեցական կազմակերպությանը: Հնչտ է նշմարել բյուզանդական քաղաքական շահերի առկայությունը այդ պահանջնե-

րում: Դարերի ընթացքում իր պատմությունը մաքառումով կերտած Հայոց եկեղեցուց արտահանգված էր հյուսիսարևի դարավոր եկեղեցական ավանդույթներից և դառնալ Բյուզանդական կայսրության և նրա եկեղեցու կամակատարը: Այս մտածումը երբեք ընդունելի չէր կայտը լինել Հայոց եկեղեցու համար, որը դարերի ընթացքում կերտել էր սեփական ինքնույույնությունը:

Այդ պայքարի ընթացքում, սկսած Զ դարից, Հայաստանում մյուսանց դեմ էին պայքարում քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական հոսանքները: Բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող հայաբնակ տարածքներում քաղկեդոնական բնակչությունը բավական ժանդակչիտ դիրք ուներ, քանի որ վայելում էր կայսրության հովանավորությունը: Քաղկեդոնականների եկեղեցական կազմակերպությունը շարունակում էր մասը կազմել բյուզանդական կայսերական եկեղեցու և մասնակցում էր նրա բոլոր ժողովներին, անհայտ պայքար մղելով Հայոց ինքնույույն կարողելուության հետ: Գավառաբնակական հողի վրա տեղի էին տնեմում մաս, ազգային հակամարտություններ: Տայրի և Գուգարքի քաղկեդոնական բնակչության մի նշանակալի հատված, իր դավանական ինքնատիպությունը պահպանելու և Հայոց եկեղեցուց առանձնանալու շնորհիվ սկսած է դարից փոխում էր ազգային դեմքը: Հայոց եկեղեցու և քաղկեդոնականների միջև պայքարն ավելի էր սրվում ԺԲ դարի ընթացքում, Վրաստանի հզորացմամբ: Պաշտոնական եկեղեցին թշնամաբար էր վերաբերում հայ հոգևորականությանը, խլում էր եկեղեցական շինությունները (Պղնձահանք, Անիի տաճար և այլն): Այդ պատճառով էլ, Վրաց քազավության տարածքներում գործող Հյուսիսային Հայաստանի հոգևորականության դիրքադառնումը հակադարձ էր ԺԲ դարի Կղիկյան հոգևորականության միտքեմական ձգտումներին:

Հայոց եկեղեցու առաջնորդները մերժում էին Հայոց եկեղեցու ինքնույույնության վերացման ամեն մի փորձ և սկսած Ը դարից որդեգրեցին հակաքաղկեդոնական ավանդույթների ամբապնդման անխտոր կայս: Այդ պատճառով էլ, Բյուզանդական կայսրության ստեղծմանը Հայոց եկեղեցին շարունակում էր մնալ հալածյալ դավանանքների շարքում: Կայսրության տարածքներում բյուզանդական եկեղեցին առավելազույն անհամդարձող էր այլ դավանական խմբերի, Հայոց ինքնույույն եկեղեցու նկատմամբ: Բյուզանդական բանակում արգելված էր այդպիսի անհամդարձող զինվորական ծառայությունը: Կենսագործունեության այդ բնագավառն ընտրողները ստիպված էին վերանկերտվել կամ փոխել դավանությունը: ԺԲ դարի Կոմենենոսների դարաշրջանի պատմագրությունը, որը շարունակում էր բյուզանդական մատենագրության լավագույն ավանդույթները, գաղափարախոսական միտումներից դրսևած չէր ուզում էական տարբերություն տեսնել պավլիկյանների, հակոբիկյանների և հայոց եկեղեցուն պատկանող հավատացյալ ներկայացուցիչների

միջև: Այդ դիրքորոշման բացահայտման լավագույն վկայությունը Ալեքս Ա-ի դատար՝ Աննա Կոմնենեի երկն է, ուր նկարագրվում է 1114/1115թթ. Փրիլպուպոսի ներժամողների դեմ Ալեքս Ա Կոմնենոսի ակամ դատավարությունը⁹: Բյուզանդական եկեղեցին շարունակում էր վաղուց ի վեր ուղեկցում, Հայոց եկեղեցու իսկաբանությանը վերամկրտելու քաղաքականությունը¹⁰: Այս առումով, Աննա Կոմնենեի պատմության հետ միասին բացառիկ վկայություններ է հատույում Թեոֆիլակտ Օխրիդացին իր քրթերում¹¹: Գավառաբանական խնդիրների արժարժմամբ ևս բյուզանդական եկեղեցու ներսում գրված աշխատությունները շարունակում էին նույն ուղղությունը, ինչ դրանց ունեին մի քանի դար առաջ¹²: Գրանց մեջ կարևոր նշանակություն ունեն ԺԱ դարի վերջում գրված եկրիմիտս Զիգաբենոսի «Πανοπλία δογματικη» աշխատությունը և նրա հիմնական դրույթները պաշտպանող, ԺԳ դարի սկզբին գրված Նիկեոտաս Խռնիատեսի «Θεραπευτικὸς Τῆς ὀρθοδοξίας» դավանաբանական երկը¹³: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ ԺԲ դարի ընթացքում Հայոց եկեղեցու նկատմամբ վերաբերմունքը Բյուզանդական կայսրության ներսում փոփոխության չէր ենթարկվել, չնայած գրեթե 20 տարի (1165-1178թթ.) շարունակ բանակցություններ էին տեղի ունեցել կողմերի միջև: Գրա ամենավաղ ապացույցն էր Իսահակ Անգելոս կայսեր իշխանության տարիներին (1185-1195) Հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչների նկատմամբ Բյուզանդիայում, հատկապես Փրիլպուպոսի շրջանում իրականացվող իսլամադավանները և վերամկրտության փաստերը, որոնց մասին նախորդում են թե՛ հունական, թե՛ իտալական սկզբնաղբյուրները¹⁴:

Հայոց եկեղեցու և կարողելուսական արողի նկատմամբ նման վերաբերմունքն ուներ իր քաղաքական դրոյապատճառները: Վերագրված Հայոց բազալիոնության պայմաններում կայսրությունը փորձում էր կտարել Հայոց եկեղեցական կառույցի դիմադրությունը, որի շնորհիվ ավելի հեշտ կլիներ իր իշխանությունը տարածել կայսրության ներսի և նրա սահմանների շուրջ հաստատված իսլամական շրջանների վրա:

Բյուզանդական կայսրությունը սելջուկյան ռազմարշավների պատճառով ետ էր մղվել Հայաստանից, Հյուսիսային Ասորիքից և Փոքր Ասիայի մեծագույն մասից: Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին Բյուզանդական կայսրության տարածքում, հատկապես Բալկաններում հայ ազգաբնակչության նկատմամբ իսլամադավանների մի քանի եզոք ալիք էր անցել: Աննա Կոմնենեն բավական մանրամասն անդրադառնում է այդ իրադարձություններին: Միաժամանակ կասկած Ա իսլամական ռազմաքաղաքի հետ, Բյուզանդական կայսրությունը նրկարատես ընդմիջումից հետո, ԺԲ դարի սկզբին, բավական աշխուժացրեց իր քաղաքականությունը Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում: Բյուզանդական բանակները խաչակիրներին ուղեկցելով հասան մինչև Անտիոք, փորձելով իրենց վերստանալության տակ առնել տարածաշրջանը: Խա-

յակրաց առաջին ռազմաբարձվին հաջորդած առաջին տարիները ևս - Մատթեոս Ռոռհայեցու կողմից բնաբազրվում են իբրև մի կողմից հայերի և ասորիների, մյուս կողմից եռլիկների և լատինների միջև բարբոթված տոմարական վեճի ժամանակաշրջան: Առաջին անգամ Հայոց ՇՄԱ բվականի(-1102) կողմերի միջև վեճի ամառվա դարձավ Մտազատկի խնդիրը, որը մի քանի հարյուրամյակ շարունակ միմեանց դեմ էր ծանոմ հակադիր կողմերում դիքրավորված տոմարազետ փարդապետներին¹⁵: Խաչակիրները, հատկապես Միգիլիայի նորմանների դեմ մղված պայքարն ավարտվեց Դեաբոլի հաշտության պայմանագրով (1108), որով ծովափնյա Կիլիկիայի տարածքները կրկին մտնում էին բյուզանդական ազդեցության գոտու մեջ: Հայոց կեղեցու նկատմամբ Ալեքս Ա Կոմնենոսի քաղաքականության սպառնչ ընտրազվերը գտնում ենք ժԲ դարի 30-ական թթ. պատմագիր Մատթեոս Ռոռհայեցու երկում. «...ի վերայ ազգյա Հայոց յոյժ առեցադ երեւեալ: Սա գործեաց գործ, որ ոչ էր ըստ կամացն Աստուծոյ. երամայեաց երկրորդ մկրտութիւն առնել...»¹⁶: Ալեքս Ա Կոմնենոսի մահից (1118) մինչև ժԲ դարի 30-ական թթ. Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության տեսադաշտից շարունակում էր հեռու մնալ Հյուսիսային Ասորիքում գտնվող Հայոց կաթողիկոսարանը:

Այս քաղաքական գծին հակառակ, Մելքոնները ավելի ու ավելի նպաստավոր պայմաններ էին փորձում ստեղծել Հայոց կեղեցու գործունեության նամար, հնարավորություն տալով Բարսեղ Անեցուն վերադառնել Հոնիի հակաբող կաթողիկոսարանը, ամրապնդել եկեղեցական նվիրապետական կառույցը սելջուկ սուլթանության տարածքներում¹⁷:

ժԲ դարի 30-ական թթ. բյուզանդական նվաճողական քաղաքականության հիմնական բիրայաներից մեկը դարձավ Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը: Հովհաննես Կոմնենոսը երկու անգամ իր բանակներով մերխուժեց Կիլիկիայի հայկական իշխանության տարածք և Հյուսիսային Ասորիք (1136-1138, 1142-1143): Բյուզանդական կայսրը իր բանակի ռազմական հաջողությունները ամրապնդում էր Իսապիլիայի, Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի գլխավոր քաղաքներից հեռացնելով լատին քրիստոնեական առաջնորդներին և այդ արժույթների վրա վերահաստատելով հայնօրրորդըս կեղեցու նախկնականներին: Մատթեոս Ռոռհայեցու վկայությամբ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի (1118-1143) իշխանության տարիներին Բյուզանդական կայսրությունը նկատելիորեն երամարվում է Հայոց կեղեցու և ազգաբնակչության նկատմամբ բռնի ուժի քաղաքականությունից: Երա մասին պատմիչը գրում է. «...սա եղեալ ընդունող ազգին Հայոց՝ և վերացոյց զգաստմն անարժան մկրտութեանն...»¹⁸: Այս շրջանում Բյուզանդական կայսրությունն ամմիջական հարաբերությունների մեջ մտավ մաև Հայոց կեղեցու առաջնորդների հետ, որոնց տարածաշրջանում ձեռք էին բերել բավական մեծ նեղիմակություն: Ըստ լատին և հայ-

կական սկզբնաղբյուրների, նրանք բավական ինտենսիվ փոխաբար-
 րորյուններ էին հաստատել կաթոլիկ եկեղեցու Մերձավոր Արևելքում
 հաստատված կառույցների նետ¹⁶: Հովհաննես Բ Կոմնենոսի գահակալ-
 ման այս շրջանին է վերաբերում Ֆրանսիացի բյուզանդագետ Ք.Ղալու-
 ցեզի կողմից հայտնաբերված և Revue des Etudes Byzantin-ում (1990)
 հրատարակված Հայոց կաթոլիկոս Գրիգոր Գ Պաղատանու բողոք
 ուղղված Հովհաննես Բ Կոմնենոս Կայսրին: Ամենայն հավանականու-
 թյանը այս վավերագիրը գրվել է Հովհաննես Բ-ի առաջին կամ երկրորդ
 Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան ռազմարշավներից մեկի ընթացքում և կա-
 թոլիկոսի կողմից անձամբ ծանձնվել է կայսրին: Չնայած որ, ոչ այդ նա-
 մակի վերնագրում, ոչ էլ ընթացքում չի հիշատակվում այդ պահին Հայոց
 կաթոլիկոսական գահը զբաղեցնող Գրիգոր Գ կաթոլիկոսի անունը, այ-
 նուամենայնիվ նամակի սկզբից պարզ է դառնում, որ կայսրը խնդրել է
 Հայոց եկեղեցու առաջնորդին բացատրություններ տալ Հավատո հան-
 գամակի շուրջ և իույներին հուզող մի շարք ծխադախանական խնդր-
 ների մասին¹⁷:

Այդ խնդիրներից առաջինը Հայոց եկեղեցու Հավատո ծանգամակն
 էր, դավանաբանության խստտվանությունը: Կաթոլիկոսն իր նամակի
 սկզբում մանրամասնորեն անդրադառնում է Ս.Նիղոլայության անձերին
 (Հայր, Որդի, Ս.Հոգի), բնութագրում է նրանց ընկալումը Հայոց եկեղեցու
 ուղղափառության տեսանկյունից: Հավատո այս ծանգամակը գրեթե չի
 տարբերվում օրթոդոքս եկեղեցու մոտեցումներից և հակադրվում է լա-
 տին աստվածաբանությանը՝ Filioque-ի մերժումով: Անդրադառնալով
 Բանի մայրնագմանը, կաթոլիկոսը հավասարապես նշում է և՛ Սվտի-
 քսին, և՛ Նեստորին: Նամակում խոսվում է նաև պատարագի զինու և
 Ս.Մտոնի մասին, բերվում է հայոց եկեղեցուն բնորոշ դավանաբանա-
 կան բանաձևը. «*τρεῖς ὑποστάσεις καὶ μὴν φύσας*»: Այս վավերագիրը
 իր ընթացված հայացքով մախրոյում է 1165թ. սկսված հայ-բյուզանդա-
 կան եկեղեցական բանակցություններին (1165-1178), որը բարձրակետն
 է հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխաբարբնությունների:

1143թ. հետո մեծ տեղաշարժեր տեղի ունեցան Կիլիկիայում և Հյուսի-
 սային Ասորիքում: Եղեսիայի կոմսության կործանումից հետո, 1150-ա-
 կան թթ. հետո Հայոց կաթոլիկոսարանը հաստատվեց Եփրատի ափին
 գտնվող Հոմվկա ամրոցում, որը մտել էր Հայկաի աթաբեկության տա-
 րածքների մեջ:

Հայոց կաթոլիկոսարանը մեզ հետաքրքրող պատմաշրջանում հայե-
 յին միավորող համազգային միակ կազմակերպությունն էր, այն փաս-
 տորեն պետություն էր պետականությունը կորցրած ժողովրդի նամար:
 Նրա իշխանության մյուս առանձնահատուկ կողմն էլ այն էր, որ այն
 տարածվում էր հայազգի բոլոր հավատացյալների վրա, որոնք ընակ-
 վում էին Մերձավոր Արևելքի ռազմաթիվ պետություններում: Այդ է

պատճառը, որ Հովհաննես Բ-ի հետևորդը, Մամուկ Ա Կոմնենոսը (1143-1180) սկսեց իրականացնել Հայոց եկեղեցու հետ միաբան տեսական քանակցություններ: Կաթողիկոսաբանի հիմնական խնդիրն էր եկեղեցական քանակցություններում ճշտել Հայոց եկեղեցու մեկուսացումը, իսկ Բյուզանդականինն էր՝ կայսրության տարածքներում և Կիլիկիայում ապստոլ հայերի աջակցության ձեռք բեխումը այսուսին և ներքին քաղաքական հարցերում:

Քանակցությունների սկիզբը թվադրված էր Բյուզանդական կայսրության նկրտումներով: Այդ մասին հետաքրքիր վկայություններ է պահպանել Ներսես Լամբրոմացու կազմած «Պատճառ խնդրյա միաբանության» (ՊԽՄ) ժողովածուն, ուր հավաքված են Մամուկ Ա Կոմնենոսի իշխանության դարաշրջանում Հայոց կաթողիկոսաբանի և Բյուզանդական կայսրության միջև փոխանակված եկեղեցական քանակցությունների վավերագրերը: ՊԽՄ-ի առաջաբանում պատմվող իրադարձությունների ծավալման վայրը Կիլիկյան Հայաստանն էր, ուր երկպառակույտական պատերազմ էին վարում երկու հայազգի իշխաններ՝ Օշին Հերոմյանը և Թեոդորոս Բ Ռուբինյանը: Այս դրվագում ակնհայտ է եկեղեցու պատմաբան Ներսես Լամբրոմացու աչառու վերաբերմունքը Ռուբինյան իշխանական ընտանիքի նկատմամբ: Երակետ ընդունելով Բյուզանդական կայսրությանը Օշինի Հերոմյանի և Թեոդոս Բ Ռուբինյանի ստորակա դիտվելու հանգամանքը, Տարսուհի արքեպիսկոպոսը մեղադրում է երկրորդին, որ նա «թեկն ամէր ընդդէմ քազատրիմ Հոռոմոց պէսպէս պատճառաւ, մտացեալ զեղմնակտու դաշինսն՝ որ ի միջի և հնազանդութիսն նորա» (ԹԸ, 1871, էջ 86), հակադրելով Թորոսի վարքագիծը Օշինի հավատարմությանը դեպի բյուզանդական կայսրությունը: Ըստ Ներսես Լամբրոմացու, երկու հայ իշխանների միջև ծագած պատերազմի հիմնական պատճառն Օշինի հավատարմությունն էր Բյուզանդական կայսրությանը:

Այդ հոմասեր քաղաքականության գաղափարախոսական դիլեմերի վրա է կանգնած նաև ՊԽՄ ժողովածոյի կազմող Ներսես Լամբրոմացին և նրան մտ կանգնած հայ հոգևորականության այն շերտը, որը բյուզանդական եկեղեցու հետ միության կողմնակից էր:

Ըստ Ներսես Լամբրոմացու Մամուկ Ա Կոմնենոսը և Բյուզանդական կայսրությունը, ԺԲ դարի 70-80-ական թթ. իսմաշխարհային քաղաքակրթության պահպանման հենասյունն ու ապավինն էր: ՊԽՄ ժողովածոյի վերջում Ներսես Լամբրոմացին ակնարկելով 1180-1183 թթ. Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձություններին. Ալեքս Բ Կոմնենոսի (1180-1183) զանակալմանը, Մամուկ Ա-ի դստեր և փեսայի խռովությանը, Անդրոնիկոս Ա Կոմնենոսի (1183-1185) խաբարվամբներին, Տարսուհի արքեպիսկոպոսը դրանք մատուցում է որպես աշխարհի կոթմանման բացահայտ նշան: Նա Բյուզանդական կայսրու-

յան քաղաքական կյանքի վայրիվերումների հետ է կապում ողջ աշխարհի կացությունը. «Այդ ընդ սեռն տառանկ՝ շարժի և աշխարհի ընդ ամենայն կողմանս սովով եւ սրածութեամբ եւ սասանութեամբ, որպէս ասաց Քրիստոս յաստուածապատում անտարամութեանն յաղագս կատարածին» (ԹԸ, 1871, էջ 86): Այդ միտումը ընթերցալի մեջ սերմանելու և գաղափարը ՊեՄ-ի վերջնական ակոխող դարձնելու համար հեղինակի գրչի տակ քիչ դեր չի խաղում Մյուխլեխալեի ճակատամարտում Բյուզանդական բանակի պարտության ծանուցում դիտելով 1176 թ. ապրիլի 11-ի արեգակի խավալումը:

Ուրեմն՝ Ներսես Լամբրոնացու քաղաքական հավատաճշի համաձայն պետք էր ամեն կերպ աջակցել Բյուզանդական կայսրության հզորության ամրապնդմանը և դատապարտել ու խանգարել հակաբյուզանդական աժերի գործունեությանը: Չի կարելի ամոհսել մահ այն համաձայնությունը, որ ՊեՄ ժողովածուի կազմողը, որը դեռ 1182-1183 թթ. եկեղեցական միության հայ-բյուզանդական բանակցությունների հետևողական կողմնակից էր, 1196 թ. Կ.Պոլիս այցելելուց հետո, խոր հիասթափություն է ապրում, տեսնելով Բյուզանդական կայսերական եկեղեցու և արքունիքի ինքնուր վերաբերմունքը հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների շարունակման վերաբերմամբ:

Մյուս կողմից, Հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների նկատմամբ Հայոց եկեղեցու դիրքորոշման մասին մեր տեսակետներն ամբողջական չեն լինի, եթե ամոհանք Հյուսիսային Հայաստանի վարդապետների դիրքորոշումը: Նրանք հայ-բյուզանդական բանակցությունների ողջ ընթացքում ընտրել էին երկխոսությունը ընդհատելու և բոյկոտելու քաղաքականություն: Այդ քաղաքականությունը ուղիղ համեմատական կապի մեջ պետք է տեսնել Վրաց պետության վարած կռուական քաղաքականության նկատմամբ, որի հետևանքով վերամկրտվում էին Հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչները, քաղկեդոնականների ձեռքն էին անցնում Հայոց եկեղեցիներն ու վանքերը: Այդ է պատճառը, որ բյուզանդական եկեղեցու նկատմամբ վերաբերմունքը տարբեր էր Կիլիկիայում և ամբողջովին հակառակ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում: Գրիգոր Տուտեղորդին և մյուս ժամանակակից հյուսիս-արևելյան մյուս վարդապետները փորձում էին ամեն կերպ խոչնդոտել հայ-բյուզանդական եկեղեցիների միության կիլիկյան վարդապետների ծրագրին: Նրանք իրենց նամակներով ժամանակ առ ժամանակ սրափության կոչեր էին անում Հռոմկլայի կաթողիկոսներին և Կիլիկիայի Ռուրիմյան իշխանության ղեկավարներին:

Կամեննուների հարստության վերջին տարիներին քաղաքական անկայունության հետևանքով Բյուզանդական կայսրությունում կրկին հալածանքներ սկսվեցին Հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչների դեմ: Այդ հալածանքների բիրտախ դարձան Փիլիպոսպոլսի շրջանի: հայկական հա-

մայրքները: Հակահայկական պրոպագանդայի արտահայտություններից մեկն էլ Անդրանիկոս Կոմնենոսի (1183-1185) կողմից Քիոսյանա Բուրադիտոնս (1179-1183) պատրիարքի գահընկեցությունն էր, որին ներկայացված մեղադրանքներից մեկն էլ ըստ բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոնիատոսի՝ պատրիարքի հայկական ծագումն էր: Ինարկն այս դարաշրջանում Հայոց եկեղեցին բավական ամուր կարգավիճակ էր ձեռք բերել Բաղկաններում: Ըստ Վախրան Արևելցու այստեղ գործում էր Հայոց եկեղեցուն ենթակա երեք եպիսկոպոսական աթոռ²¹: Այս եկեղեցական կազմակերպությունը լուծարելու միտում ուներ Իսահակ Անգելոսի (1185-1195) կրթական քաղաքականությունը, որի էիմնական դրույքները շարադրված են Գրիգոր Գ Տղա կաթողիկոսին ուղարկված նամակում²²: Այստեղ կայսրն արդարացնում է Բյուզանդական եկեղեցու որդեգրած կրկնամկրտությունների պրակտիկան: Հենց այս քաղաքականության նկատմամբ դժգոհությունն էր, որ Գ խաչակրաց բազմաընթաց ժամանակ Փիլիպուարդի հայկական քնակչությունը ապստամբից Բյուզանդական կայսրության դեմ և քաղաքն համձնեց գերմանական խաչակրաց քամակին²³: Միս Կոմնենոսների կայսրության այս վերջին իրադարձությունների լույսի ներքո էլ ԺԳ դարի սկզբի բյուզանդական մատենագիրները և նատկապնս Նիկետաս Խոնիատոսը, որը այդ տարիներին Փիլիպուարդի քաղաքապետն էր, անդրադարձնում են Հայոց եկեղեցու և հայ ազգաբնակչության նկատմամբ կայսրության վարած քաղաքականությանը:

AZAT BOZOYAN

ARMENIAN CHURCH AND BYZANTINE EMPIRE IN THE 11-12 CENTURES

The article include some questions on Armenian-Byzantine relations in the epoch of the Comnenoi temps and discussed some Byzantine document.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. G.Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford, 1956, p. 303-309.
2. G.Ostrogorsky, *History...*, p. 315-324; Ф.Успенский, *История Византийской империи*. Отдел VI. Комнины, т.4, М. 2002, с. 112-113.
3. G.Ostrogorsky, *History...*, p. 320; Ф.Успенский, *Указ. соч.*, с. 146.
4. Տե՛ս այդ մասին G.Dodeyan, *Les Armeniens entre Grecs, Musulmans et Croises*, vol. 2, p. 733-735.
5. Այդ մասին տե՛ս G.Dodeyan, *Les Armeniens...*, t. 1, p. 249-252.
6. Տե՛ս Papadopoulos-Kerameus, *Ανάλεκτα ἱεροσολιμαϊκῆς σταχυολογίας*, I, SPb. 1891, p. 116-123; H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 610.

7. ժԱ դարի Բ կեսի եկեղեցա-դասվանական զեմի տարյանը անդրադարձել են Նիկիա Գարսոյանը (N.G.Garsosan, *The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire*.- in: *Studies of the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington, 1998, p. 112-122) և ժամի Գույարը (J.Gouillard, *Gagik II défenseur de la foi Arménienne*. MT, 7, 399-418):
8. Տիւ Gouillard J., *Le synodikon de l'orthodoxie*.- TM, 2, 1967, p. 204-205; Garsosan N., *L'abjuration du moine Nil de Calabre*.- BS, XXV/1, 1974, 12-27; Mullett M., *Theophylakt of Ochrid, reading the letters of a byzantine archbishop*, Birmingham Byzantine and Ottoman Monograph, 2, Aldershot, 1997, p. 88-89, 187, 240-241; Dedeyan G., *Les armeniens...*, t. 2, p. 735-736. ժԱ-ԺԲ դդ. քրոնիկամբանքի սկզբնադրյուններից հիշատակելի են. Theophylakt d'Achrida, *Lettres*, introd., texte, traduct. et notes par P.Gautier, CFHB, vol. XV/2, Thessalonique, 1986, p. 129; Anne Comnene, *Alexiade*, édit. et trad. B. Leib, t.II, p. 188-189.
9. Տիւ Mullett, *Theophylact*, pp. 88-89; Ducellier A., Kaplan M., Fertuga J., Arrignon J.-P., Carile A., Balard M., *Byzance et monde orthodoxe*, A.Colin, Paris, 1986, p. 248-249; Vryonis S., *Byzantine Images of the Armenians*.- in: R.Hovannisian (dir.), *The Armenian Image in History and Literature*, University of California, Los Angeles, 1981, p. 65-81; Zekyan L., *The Armenian Community of Philippopolis and the Bishop Iouannes Athmanos, Imperial Legate to Cilicia*.- in: G.Kara (dir.), *Between the Danube and Caucasus*, p.367-368; Dugron G., *Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du Xe et au XIe siècle: L'immigration syrienne*.- in: TM, 6, 1976, p. 200-204; ԱՔոզոյան, *Քրոնիկոնիսի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը*, եր., 1988, էջ 20-21; Ազրնադրյունների մեր առանձնաձևով է. Anne Comnene, *Alexiade*, t. II, p. 179-181, Հմմտ. Анна Комнина, *Алексиада*, с. 396-398.
10. Այլ քաղաքականությունը նրկատեղ անազնուցող շափերի էր հասել ժ դարում, Անանիոս Մեղակի կաթողիկոսի (941-965 ՝) իշխանության տարիներին (տե՛ս Գ.Տեր-Աղրտչյան, *Հայագիտական Ուսումնասիրություններ*, զիրք Բ, աշխատ. պրոէ. Պ.Հ.Հակոբյանի, 1998, էջ 77 եւ.):
11. Տիւ Anne Comnene, t. II, p. 181-185; 218-223; Theophylacte, *Lettres*. pp. 178-179, 336-337, 338-339; հմմտ. Chalandon F., *Les Comenes*, t. I, pp. 317-319; Mullett, *Theophylact*, p. 241; Dedeyan G., *Les Armeniens...*, t. 2, p. 739-740:
12. Augé, *Politique religieuse...*; Garsosan N., *The problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire*.- in: H.Ahrweiler and A.E.Laïou (dir.), *Studies of the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington, D.C., 1998, pp. 76-77.
13. Տիւ PG, t. 139, 140; հմմտ. H.-G. Beck, *Kirche*, S. 665-664.
14. 'Ο εν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. 'Ανεκδοτα Έλληνικά συγγραμμάτια Έγγραφέ τε και άλλα κείμενα κατ' έκταξη συλλεγέντα εκ των εν τη „Μαιναγορδατέω Βιβλιοθηκης,, αναγραφόμενων χειρογράφων και ιών πρώτων εκδοόμενα υπό Παπαδοπούλου του Κεραμειος, Έν Κωνσταντινουπόλει, 1884, σελ. 59-63; Հայերն քաղաքականութիւն տե՛ս Հ.Քարրիկյան, *Բուսակ Անգղոս կայսր արտասխան ծածակը Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային*.- *Էջմիածին*, 1967, 4, էջ 54, հմմտ. հայ պատմագրութեան հետ. Հասարակ Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 133:

14. Այս խնդրին առաջին անգամ անդադարաբեկ է Գրիգոր Բ Վկայաները «Վասն Ձատկին մուղտութեանն» հատում: Այս փափեղապրի բնագրական զուգահեռների մասին տե՛ս Օղյուզեան Ա., Մատենադարանական հետազոտություններ Մոզես վարդապետ երզնկացու զրական առեղծուածի շուրջ, Էջմիածին 2001, էջ 105-109:
15. Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 345:
16. Այս ճառին ավելի մանրամասն տե՛ս Բուզդյան Ա., «Կարողիկոս Հայոց» տիտղոսի նրբալի ընկալումը Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո.- Հայաստանը և Զրիստոնիա Արևելքը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» իրատ., երևան, 2000, էջ 80-86:
17. Մատթեոս, էջ 346:
18. Տե՛ս Dédéyan G., Le rôle complémentaire des frères Pahlawuni Grigor III, Catholicoi, et Saint Nerses Snochali, coadjuteur, dans rapprochement avec les Latins, à l'époque de la chute d'Édesse (v.1139 – v.1150).- in REArm, NS, t. XXIII, 1992, p. 237-252.
19. Darrouzès J., Trois documents de la controverse gréco-arménienne.- Revue des Études Byzantines, 48, 1990, p. 94-97; 101-102; 131-145.
20. Տե՛ս Հասարմուն պատմութեան Վաղդանայ վարդապետի, Վննուիկ 1862, էջ 133-134:
21. Տե՛ս Հ.Բարթիկյան, Իստիակ Անգիղոս կայսեր պատասխան ուժնակը Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տզալին.- Էջմիածին, 1967, ք. 4, էջ 50-55 (վերահրատ տե՛ս Հ.Բարթիկյան, Հայ-քրյուզանդական հետազոտություններ, հտ. Ա, էջ 181-186):
22. Տե՛ս Ա.Բուզդյան, Հայ-քրյուզանդական եկեղեցական թանակցությունների վավերագրերը (1165-1178), եր. 1995, էջ 216-220:

ԵՐՎԱՆԴ ԳՐԵԿՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՈՒՐՁ. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ «ԱՐՔԱՆԵՐԸ»^{*} (նախնական դիտարկումներ)

Պատմագիտության մեջ առկա են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք վերաբերում են ուրարտական տեղության գլխավոր աստծուն՝ Խալդիին: Գրանցում փորձ է արվել վեր հանել նրա էությունը, նրա տեղն ու դերը դիցաբանում և դիցաբանից դուրս: Այս ուղղությամբ արձանագրվել են էական ձեռքբերումներ. բացահայտվել են գործառույթներ, արվել համադրություններ, մեր գիտելիքները խորստացել են նոր փաստերով, չորսամատուցյալ մեջ են դրվել բազմաթիվ վարկածներ¹: Այս ամենով համոզված թեման չի կարելի համարել պատված. այն կարիք ունի հետագա ուսումնասիրությունների:

Ներկայացվող հոդվածում ամփոփված են դիտարկումներ, որոնք հանգում են մեկ եփմնական եզրակացության. Խալդին, ըստ իշխող պատկերացումների, ոչ միայն աստված էր, առաջինը՝ աստվածների մեջ, այլև արքա, արքա՝ երկրում, դիտվելով ուրարտական տեղության՝ մաս աշխարհիկ առաջնորդ:

Խալդի՝ մարդ և աստված. հոգևոր ընկալումներ

Տեղության մարդկանց համար, որոնք կրողն էին այդ նույն կառույցի, Խալդին ամենակալ էր և ամենուրեք. նա արև էր, թեև կար արևի աստված, ռազմիկ (աղեղնավոր թե տեգավոր), միմյուցե՝ կար և ռազմի աստված, նա պատճառ էր բարոս և յարի, ընդունակ էր կործանելու, միաժամանակ՝ արաքյագործ էր, նա պատանի էր, հասուն տղամարդ և կամ ծեղունի. նա հավերժ էր: Նա կենսախիճ էր, աղբյուր՝ երջանկության: Մասնագետները հանգամանորեն ներկայացրել են այս ամենը: Կարելի

^{*} Հոդվածը մաս է կազմում «Ուրարտուն և իր նախնաները» ծրագրի, որը հեղինակն իրականացրել է Գերմանիայի Վյուրցբուրգի համալսարանի Հիմ արևելյան բանասիրության ինստիտուտում՝ «Գերմանական ակադեմիական փոխամակման ծառայության» (Deutsche Akademische Austauschdienst) ինվանսպորտյան (նոյեմբեր 2003 – նոյնվայր 2004):

է սահմանափակվել մշեով, որ Խաղչին, մի գնացում, քակական հետո էր, ինչ-որ տեղ անհասկանալի կամ անմեկնելի, իրոք աստվածային և առողջվածային (կոչենք նրան «ամուտն Խաղչի»)²: Իսկ մյուս կողմից՝ աղքատներն ու պատկերազարդումը մեզ են ներկայացնում միանգամայն շաշափելի, աղքեն իսկ ձևավորված և ընկալելի՝ «տեսանելի Խաղչի»:

Հայաստ է կիմարեւելյան գրականությունը: Նրանում տեսնում ենք պատկերացումներ քնության մասին, պատկերացումներ կյանքի, պատկերացումներ մահվան և անմահության, աստվածների ու մարդկանց մասին: Հարուստ է «աստվածների գիրքը», եզրագրային սեպագիր էջեր պահպանել են նրանց կյանքի մկարագրություններ, կյանք՝ որը տեսանելի չէր մարդկանց՝ մահկանացուներին: Միջագեղարքյան հոգևոր ընկալումներում առանձնացնում էր աստվածային աշխարհն իր նայք-աստվածներով: Նրանք էին վճռում մարդկանց քախտը, հովանավորում կամ պատժում նրանց, առաջնորդում նրանց զորքերին, քայց չէին իջնում երկիր, նրանց գոթմունքությունը սահմանափակված էր երկնային դաշտի սահմաններով: Իսկ երկրում կար արքա, աստվածների ծառա, ըստ ընկալումների, քայց փաստացի աստվածացված իրականում: Մի իրարություն, որ բացակայում էր Ուրարտում. այստեղ Խաղչին ամենուր էր՝ առաջնորդելով և աստվածներին, և՛ մարդկանց, և՛ չկար *այքսա*:

Խաղչին գուտ երևայք չէր, ինչպես կարող է թվալ, ավելին էր քան հոգևոր ընկալումը, սոսկ պատկերացում չէր, որին կարող էր մարմնավորել այս կամ այն կորողը, Խաղչին հզոր էր, քայց ոչ անտեսանելի: Խաղչի-աղքայի մասին ուրարտական պատկերացումները չէին կարող կյանքի կոչվել առանց մեկ կիմնական պայմանի՝ մարտուն ընկալելի լինելու համար անհրաժեշտ էր մարդկային կերպար ու կերպարանք, կյանք և բովանդակություն, այլ կերպ առած՝ նա ունենալու էր մեա և արյուն, լինելու էր տեսանելի, ներկայամաղու էր, պարզապես, որպես մարդ:

Ահա այս պատճառով է, որ Խաղչին ուներ իր՝ իրապես առարկայական հագուստները, այլուզարչի առարկաներ, իր մահիճը, որը պահվում էր Մուծածիլում՝ «Խաղչիի տանը»³: Ուրարտական պատկերազարդության մեջ նա ներկայանում էր նաև աշխարհիկ տեսարաններում՝ գահին բազմած՝ Վարդրամի աստվածունու հետ ճաշելիս, որս անելիս՝ արքայական զբաղմունք, ոսգմի դաշտում և աղբուր՝ Ուրարտացիները: համար Խաղչին նրանց մեջ էր, նրանց կողքին, նրանք զգում էին Խաղչիի ներկայությունը և ռազմական արշավանքներում, և չիմարարություն իրականացնելիս, և զոհեր մատուցելիս, այսինքն ամենուր, ուր կարող էր լինել երկրի արքան:

Մարդ - աստված մերձեցմանն ու անգամ միասնությանը շատ ավելի լավ կարող ենք հետևել հունական դիցաբանության մեջ, ուր աստվածները կարող էին լինել մարդկանց մեջ, զբուցել նրանց հետ, խորհուրդներ

տալ, մարդկանց համար կառուցել շենքեր կամ մասնակից լինել պատերազմների ատազնորդելով այդ մույն մարդկանց, կովել նրանց կողքին (մի պատկերացում, որ գեղեցիկ կերպով ներկայացնում էր Հոմերոսը Տրոյական պատերազմի իր նկարագրությունում), վճռել նրանց բախտը՝ կամենալով յարը կամ բարին: Հունական դիցարանության մեջ արտահայտված այս միասնությունը, այնուամենայնիվ, դիտվում է որոշակի աստիճանաբար կամ շրջանակի մեջ: Ամեն մասկամացուի վիճակված չէր շփվել աստվածների հետ: Նժան բախտի, ամբարբար, արժանանում էին ատազնորդները, արքաները, հերոսները, ընտրյալները, և մի դրսևորում, որի արձատները, հունական դիցարանության շատ էջերով հանդերձ, տեսանելի է Արևելքում: Հավատամք դարձած այս դրսևորման ոչ աստիճանաբար, «գանգվածային» օրինակը կարող ենք դիտել Ուրարտում:

Աղբա հարի

ա) *Իմ Վնդարելում է այդ քաղաքի քնակիչներին, նրանց տեղահանությունը ևս ծրագրեցի (և) նույնպես հաղթիին, հալած Ուրարտու (երկրի), ևս հրամայեցի նրան դուրս բերել, իր դարպասի առջև ևս նրան հաղթակաճորեն ցած իջեցրի ...:*

բ) *Ի՞մ վատակեղիներին, ի՞մ ատազնորդներին ևս ուղարկեցի տաճարը հաղթի, հաղթիին՝ նրա աստծան, և Բագմաշքոին՝ նրա աստվածուհուն, ի բիվս նրա տաճարի քազմազան և անհամար հարստության, (ևս գեղեցի) և բերեցի ի՞մ ճամբարի պատերից ներս:*

Ինչպես նշվել է մասնագիտական գրականության մեջ, աստիճանային հաղթանակներին մասն է կազմել թշնամու սքարաված և գերված արքաների ցուցադրումը ժողովրդին Նինվի դարպասների մոտ, հաղթանակի և հաղթողի գերազանցության մի յուրատեսակ ցույց, որ հետո որպեղբելու էին հոտնեցիները⁷: Այստեղ ևս տեսնում ենք մույն մոտեցումը, ժողովրդի առջև ցուցադրվել է հաղթին՝ որպես Սարգոնի գերի, որպես հաղթված, որպես *արքա*: Հաղթանակված (աստիճանային) արքան, անզան աստիճանացիների պատկերացումներում, չէր կարող հաղթել աստծուն, աստվածային ուժին, բայց կարող էր հաղթել *արքային*: Նրանք կարող էին գերի տանել թշնամու աստվածներին, բայց ոչ երբեք կործանել նրանց: Աստիճանային գրագիտը քաջ գիտակցել է տարբերությունը հաղթի-աստծո և հաղթի-արքայի: Այս հնարավորությանը միայն կարող է քաջատրվել այն փաստը, որ հաղթին գերեվարվել է երկից⁸: Նախ, որպես արքա՝ ցուցադրվելով ի տես ժողովրդի (հատված ա)⁹, իսկ այնուհետ՝ որպես աստված. «հաղթահանելից» հետո հաղթին ետ է տարվել տաճար և մորից «գերեվարվել», այս անգամ արդեն իր կնոջ՝ Վարդուանի (Բագարթու/Բագմաշքու) աստվածուհու հետ միասին (հատված թ)¹⁰:

Եթե ասորեստանյան աղբյուրն հեղինակած գրագրի՝ «արքունի մեծ դպիր» Նարու-շալլի-շունուի կողմից փաստն այնուամենայնիվ չի ասվել ուղղակի, ապա միայն այն պատճառով, որ Ասորեստանում արքան, իրականում, շատ ավելի մոտ էր աստվածային իշխանությանն ու իրենց՝ աստվածներին, ինչ-որ տեղ դիտվելով նրանց հավասար, նույն շարքում՝ զգայական ոգորում, և փաստացի՝ իրականում: Այս առումով Ասորեստանում, կամ, առնվազն, պարստական քրահներում, ինչպես երևում է, ավելի շատ տեղ էր տրվում աստվածների և նրանց իշխանության «բանավանդի» պաշտամունքին» քան իրական, գուցե և երբեմն նկատելի բացառություններով՝ առանձին տիրակալների պարսագայում: Այս երևույթը դիտվում է ամենուր՝ և պատկերագրության մեջ, որ գլխավոր դերում արքան էր, մինչև աստվածները ներկայացված էին իրենց խորհրդանիշերի տեսքով, եթե չասենք սուկ իբրև խորհրդանիշ կամ որպես խորհրդանշական, գեղեցիկ մի մախշազարդ՝ շխախտելու համար պատկերագրության ձևավորված կարգապարհները, և արքայական արձանագրություններում, որանցում գլխավոր հերոսը վերտոին արքան էր, գուցե և աստվածներից եետա, նրանց բավական մոտ, բայց արքան, արքան անձամբ կամ նրա ներկայության ինչ-որ արտահայտություն՝ արքայի խոսքը, հրամանը կամ պարզապես արքայի գործը¹¹:

Այլ էր պատկերն Ուրարտում: Շատերին է հայտնի, թե ուրարտական աղբյուրներում ինչպիսի տեղ են զբաղեցնում Խաղդիսի հիշատակումները: Նրա անունը, եզակի բացառություններով, առկա է յուրաքանչյուր տեքստում՝ երբեմն կրկնվելով բազմիցս, կարելի է ասել ինչ-որ տեղ նրա «ճնշող» ներկայության մասին: Այդ պատճառով է Գրիգոր Ղափանցյանն օգտագործել *խաղդանություն* տերմինը¹² կամ Չասոյզ Բրրնին ուրարտական պետությունը կոչել Խաղդիստան¹³: Երկար ժամանակ պատմագիտության մեջ արձատացել էին նաև «խաղդեր», «խաղդական» անվանումները¹⁴: Ուրարտական բոլոր հանդիսավոր արձանագրություններում և մասխատաջ *այքրամերի* տարեգրություններում առաջնությունը պատկանում էր Խաղդին. նա էր դուրս գալիս արչավանքի, նա էր հպատակեցնում երկրները կամ դա արվում էր նրա հրամանով, նրա կամքը աներկրա էր, հաղթական էր նրա զինքը և ակնհայտ՝ գործող *այքրամ* մղված էր ետին պլան: Այս մույնը կարելի է ասել ուրարտական պատկերագրության համար: Նրանում զոքթե բացակայում է *այքրամ*, արքայի *ամձը*, մեկը եզակի երևույթներից՝ իր ժամանակաշրջանի համար¹⁵:

Կարելի է ենթադրել, որ ասորեստանցիներին քաջ հայտնի էին իշխանության մասին ուրարտական պատկերացումները: Նրանց հայտնի էր, թե ով էր, այնուամենայնիվ, երկրի տիրակալը նաև աշխարհիկ դաշտում:

«Շխախտական» պատկերացումներ

Ուրարտական արձանագրություններում Խաղի աստվածը համընդ է գալիս որպես տեղության միակ տիրակալ՝ (graf.) ušḫanume uēšelašē tušī alaka uēšijašili PAP (տոր. bursaloni) KUR.KUR^{MIŠ} (տոր. KUR šurili) – *պարզեց-ինն իշխանություն՝ Շմարիտ նա-որդ՝ իշխամ է՝ ողջ տեղությունը* (երև ճիշտ է տրված մեկնությունը)¹⁶։ Նրա կամքով և ձեռքից *արքաները* կարող էին ստանձնել իշխանությունը սոսկ իբրև տեղապահներ, այսինքն՝ կոչվելով ի ծառայություն։ Դա էր նպատակը նրանց գործունեության՝ ինչպես վկայում են տարեգրությունները *հանուն Խաղիի այս մեծագործությունների մեկ տարում կատարեցի* կաշապարային արտահայտությամբ (graf. 𐎶𐎠𐎺𐎠𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎠𐎠𐎠 𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 𐎠 I MU (տոր. šasini ššli) zadubi)¹⁷։

Ասորեստանյան տեքստերից «Լուվրի աշյուսակում», կարող է թվալ, պահպանվել են ուրարտական *արքաների* թագադրության արարողության որոշ դրվագներ¹⁸։ Ասորեստանցիների ընկալմամբ գուցե և դա թագադրություն էր, թագադրություն այրայի, մինչդեռ ուրարտացիների մոտ այն եղել է պարտականությունների սոսկ ստանձնում, ծառայության քարձրագույն աստիճան, ծառայություն՝ այրայի մոտ, նրա մշտական, իրականում աներևոյթ, բայց պատկերացվող, «զգայական» ներկայությամբ։ Ինչնրև պատահական չէ, որ ուրարտական տեքստերի գերակշիռ մեծամասնությունում այս փաստը նշվում է ընդամենը *«խայսական տեղը քարձրանալու (զրազեցնելու, բազմելու)»* մասին արտահայտությամբ՝ չեփչելով այրայական իշխանության որևէ խորհրդանիշ¹⁹։

Նշված արտահայտության հետ երբեմն օգտագործվել է նաև *արքայական* բարձրամակտ LUGÁL(ertu)-uši(ni) բառը²⁰։ Այստեղ միայն նշենք, որ տեղմինն արտահայտել է այսօրվա մեր ընկալմամբ, *պետության* իմաստը, վերաբերելով ցանկացած երկրի - պետական կազմավորման, ցանկացած (պետական) կառուցվածքով։ Հետաքրքիր է, որ «Լուվրի աշյուսակ»-ի՝ Խաղիին վերաբերող ամրադարձներից մեկում ուրարտական պետությունը համարվում է *հովվություն*։

[.....š]a ul-la-ni-uš-šu²¹ PA ú a-gu-ú la in-na-šš-šu-ú si-mat re-e-[š-ti] *տաանց նրա (համաձայնություն) չեն կարող կովել գայիսանն ու խայրը՝ խորհրդանիշները հովվություն...*²¹։

Այստեղ առկա է դյույթ, որը ոչ միայն վերաբերում է իշխանության օրինակաբանության մասին եղած պատկերացումներին (տաանց Խաղիի համաձայնության ոչ ոք չէր կարող իշխել), այլև պարունակում է ակնհայտ ուրարտական տեղության պետական կառուցվածքի մասին։ Աքքադերեն re'uti՝ *հովվություն* տեղմինը կարող էր և արտահայտել այն կառույցները, որոնցում առաջնային դերը պատկանում էր քրմական դասի ներկայացուցիչներին, այսինքն՝ ուրարտական պետությունը նրանց համարել են քրմապետություն կամ հովվապետություն։ Կարիք չկա մեկ

անգամ ևս ընդգծել, որ այս դեպքում տեղության վաստացի տիպակալները պետք է միաժամանակ համդիտանային նաև հոգևոր առաջնորդներ, մի մտտեցում, որի հնարավորությունը վաղուց է արտահայտվել մասնագիտական գրականության մեջ²⁷:

Ի դեպ, այսպես ասած «իրավական» պատկերացումները վերադասարդ այլ արձանագրություններում ուրարտական տիպակալները անվանվում են «ծողովուրդների ճշմարիտ խալիվ» (¹² sic musī ¹¹ ԿՄՄ²⁸)²⁹, «առաջնորդ» (¹² րմսե), միաժամանակ նաև՝ Խալդի աստծո պալատավորներ կամ, գուցե ավելի տեղին կլինի՝ Խալդի աստծո հետևորդներ, աստծո մարտիկներ (¹² Haldiei ¹¹ ERUM), սեպագիր տառերը դասարարություններում ERUM (IR/ARAD)՝ *պալատավոր, ծառայ, տիրույթ* նշանակող գաղափարագիտիկ արտահայտել է նաև *աստծո հետևորդ, աստծո մարտիկ* իմաստները³⁰: Իսկ եթե այս վերջինների մեջ փնտրենք Գրեգոր Գևափանցյանի ակնարկած «իտաղլամությունը»³¹: Արդյո՞ք Խալդին գաղափարախոսություն չէր, քաղաքականություն, որ կրում էին ուրարտացիները, առաջնորդվում դրանով և իրականացնում այն³²: Գուցե այստեղ տեսնենք այն հետևորդականությունը, որով ուրարտական նվաճողները պարտադրում էին Խալդիի պաշտամունքը՝ որպես իրենց աստծո, և Խալդիի իշխանությունը՝ որպես իրենց արքայի: «Թաղլամություն» ասվածը հավատարմություն էր, հավատարմություն արքայի հանդեպ, նրա կամքի ամերկբա իրականացում, որը փոխհատուցվում էր նրա քայնկամնեղությանը իր հետևորդների հանդեպ: Խալդին, որպես աստված, արքայուն էր «կյանքի», «պայծառ օրերի», «տրախտրյան», արջորը՝ մարդկային նրբանկություն³³, հովանավորն իր հետևորդ(ներ)ի ու նրա(նց) (քաղաքական) իշխանության, նրաշխիքը՝ ոսպնակամ հագողությունների³⁴, ու նաև արքայուր՝ բարեկեցության, նա էր պարզևս հարստություն՝ այս անգամ արդեն որպես արքա (տես ստորև):

«Իրավական» քնույրի պատկերացումների մաս են կազմում Արզիշտի Ռուսայորդու և Ռուսա Էրիննայորդու այն երեք արձանագրությունները, որոնց կաղապարային բանաձևերում հիշվում են իշխանության խորհրդանիշներ³⁵: Դրանք տալիս էր Խալդին՝ տեղության առաջնորդ(ներ)ին օժտելով «երկրային ճշմարիտ իշխանությանը» (slmnc kaini esini musī ucēlase ucēgi/ucēisjali ?)³⁶:

Բանաձևերի ծայրամասերը ուրարտական՝ բացատրապես ոչ շրջանի տեքստերում չի կարող հարցեր չառաջադրել: Դժվար է ասել, արդյո՞ք - դա գուցե նորամտություն էր, ինչպես շատ այլ բանաձևեր (ի դեպ, սրանց համար ևս կարելի է գտնել գուգահեռներ միջագետքյան արքայուրներում³⁷), վկայություն՝ արքայական իշխանության ինչ-որ տարանջատման³⁸ (աշխարհիկ և հոգևոր ոլորտների), դրանից ենթադրվող քրժապետարքայի դերի բարձրացում³⁹՝ պետական իշխանության կայացմանը գու-

զրմբաց, թե՞ դա կարող էր խորհրդանշել իշխանության անցում *արքայից* ոչ անմիջական գահաժառանգին, ինչի համար կարիք էր զգացվել շեշտելու իրադրյի արքայի կամքը (հմտ. քանաձևերի (*նա*) որդի-ինձ բազմ(ք)՝ կամեցալ՝ արտահայտությունը)։ չե՞ որ միայն մա կարող էր մարդան օժտել օրինական իշխանությամբ³¹։ Իսկ Արգիշտին, Ռոտայի որդին, գահաժառանգը չէր³²։ Փարատված չեն մաև Էրիժննայի՝ Ռոտայի հոր, իշխանության հետ կապված կասկածները³³։

LUGAL - արքա՞, թե ...

Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների մեզ հետաքրքրող շարքում, որոնց հիմնական մասը ընծայագրեր են՝ վերաբերելով և սլաշտամունքային շինությունների, և առանձին առարկաների, իրադրին հանդես է գալիս շումերագիր EN տիտղոսով։ Մասնագիտական հրատարակություններում այն աներկբա թարգմանվել է «տեր»՝ իմը ընդունելով մաև արդեն աքքադական դպրության մեջ EN գաղափարագրին հաճախ տրվող *bel(xm)*՝ «տեր» գոգահեռը³⁴։ Միւշդիտ, հայտնի են օրինակներ, երբ հինարևելյան սեպագիր դպրության տարբեր տեքստերում այդ մույն գաղափարագիրը, որի սկզբնական նշանակությունը, ի դեպ, ամենևին էլ «տեր»-ը չէ³⁵, կիրառվել է «արքա» նշանակությամբ³⁶։ Նույնը կարելի է ասել անգամ աքքադական դպրության համար. շատ տեքստերում այն սլաշագրված նշանակել է «արքա»³⁷։ EN գաղափարագրի ուրարտերեն հնչյունագրի՝ *eyri* բառի խաղրիկերեն գոգահեռն է *eyro-ն*³⁸, որը ևս ունի «արքա» նշանակությունը (*eyreno, eyerno*)³⁹։

Երե իրադրին, մեր կարծիքով, ընկալվել է որպես արքա և կոչվել «արքա», ապա ինչ է նշանակել ուրարտական տիրակալների տիտղոսաշարներում նշտգրված հանդես եկող LUGAL՝ «արքա» ընկալվող գաղափարագիրը։

Նախ հարկ է նշել, որ միջագետքյան դպրության մեջ «արքա» իմաստն արտահայտել է LUGAL շումերագիրը, որը, ի տարբերություն ուրարտական տիտղոսաշարերի LUGÁL-ի (վերջինս աքքադագիր է), ունի միանգամայն այլ գրություն⁴⁰։ Այս գաղափարագրին են հիմնականում դիմել միջագետքյան գրիչները «արքա» բառն արտահայտելիս։ Չմայած դուռն, սեպագիր տարբեր դպրություններում, առավել ևս՝ նորաարեստանյան, երկու գրեւածևելող փոխարինել են միմյանց ատանց որևէ օրինաչափության և հավասարագուր են։

Ի տարբերություն, օրինակ, ասորեստանցիների, որոնց տեքստերի քանաձևային կառուցվածքը տեսնում ենք ուրարտական արձանագրություններում⁴¹, վերջիններիս մոտ նկատվում է ինչ-որ օրինաչափություն։ Վիճագրերում և մասնավորապես՝ տիրակալների տիտղոսաշարերում, գրիչները կիրառել են բացառապես LUGAL գաղափարագիրը, սեպագիր ալյուսակներում՝ LUGAL-ը⁴²։

Միանգամայն հիմնազուրկ էլյնի ենթադրել, թե այս տարբերությունն ունի սոսկ գրաֆիկ (կամ պրակտիկ) նշանակություն. LUGÁL-ը գրադեցնում է շատ ավելի կարճ տարածություն և ունի պարզ գրեածն⁴⁷: Այդ դեպքում ինչ քաջատրություն տալ այն փաստին, որ, օրինակ, Քելչլինի երկկեզու կոթող-վիճագրի ասորեստանյան տարբերակում մշտապես կիրառվել է LUGAL գաղափարագիրը, որարտականում՝ քաջատապես LUGÁL-ը⁴⁸:

Արդյո՞ք դրանցում գրիչները դրել են ինչ-որ տարբերություն՝ կիրառելով մեկ ըստ այդմ: Գտնել որարտական պետության փաստացի առաջնորդը «արքա» էր ասորեստանյան տարբերակում՝ օտար ընկալման համար, և LUGÁL՝ ըստ իրենց պատկերացումների՝:

Իրոք, ինչու՞ տեքստերում օտար տեղակայվածքը կարող էին աշտա-հայտվել երկու գաղափարագրերով էլ (վաղագույն տեքստերում՝ քաջատապես LUGAL-ով)⁴⁹, մինչև որարտական արքաները, շատ հաճախ միևնույն տեքստում՝ միմխայն LUGÁL-ն⁴⁶: Այստեղ տեղին է մեջբերել Յ. Ֆրեդրիխի և Գ. Բալիանցյանի մտածեցումը: Անկախ ժամանակի հետվից երևացող խոցելի կողմերի, այն ինքնին հետաքրքիր է գլտմուկանները միանշանակ տարբերակում էին այդ գաղափարագրերը⁴⁷: Հիշենք մեկ հետազոտողներից Ի. Գյակոնովին, որը քննարկվող գաղափարագիրը, հակառակ իր սկզբնական մտածեցման, հետագայում մշտապես տատաղարձել է BUZÚR: Միզուցի մա ևս զգացել է ինչ-որ տարբերություն, չնայած դա չի նկատվում հրատարակություններում. մրա համար գաղափարագիրը ևս «արքա» է⁴⁸: Իսկ BUZÚR-ը, այնուամենայնիվ, բժում է ավելի տեղին. սկզբնապես նշանակելով «պահպանություն» (արք. քաշու), այն հետագայում է նույնացվել «արքա» գաղափարին, որպես «պահնապան» (քաշու = MAN)⁴⁹: Ըստ էության գործ ունենք գաղափարագրի հենց այս ընկալման հետ, ինչը միաժամանակ տեսնում ենք որարտական տեքստերում: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է Ռուսա Սարգուրոյալ Մովանայի երկկեզու կոթող-վիճագրին, որի ասորեստանյան տարբերակում կարդում ենք.

[x] ana-ku DÚG.GA šá ana UGU-ia i-[re?-š] [x] x ki-li-š na-šir e-q[u-ti]

*Ես սրանչեի հավիմն են ինձ վտտահվածի, պահսարանը ժառանգարյան*⁵⁰:

Որարտական այլ տեքստերում երբևէ չհանդիպող այս միտքը բավական խոսում է՝ կարծես մատնանշելով «հովվի» զորժառույթը՝ մա տեքստի փաստացի առաջնորդն էր, մրան էր աստված-արքան վտտահի պետությունը, որի համար և պատասխանատու էր:

Հետևաբար, որքանով է նպատակահարմար գաղափարագրի «արքա» ընկալումը, եթե որարտացիներն իրենք որպես այդպիսին կարծես թե չեն դիտել այն: Որարտական *արքաների* տիտղոսաշարերի LUGÁL.

գաղափարագիրը (քայքայող է նաև հայերեն LUGÁL-ը) ըստ էության նշանակել է ոչ թե «արքա»՝ իր դասական իմաստով, այլ «(գերագույն) քուրմ», «քրմապետ-արքա» կամ պարզապես «մովվապետ»:

Ուրարտուի հովվապետները

Մասնագիտական գրականության մեջ ուշադրության է արժանացել այն փաստը, որ ըստ արքայաբանների *արքամ* էր հաստատում ծիսական կարգադրագրերը: Դրանցում նշվում էր աստվածություններին մատուցվելիք պաշտոնի կարգը՝ զոհաբերվող կենդանիների կոնկրետ թվաքանակներով, մի գործառույթ, որը, թվում է, պետք է իրականացներ գլխավոր քուրմը⁵¹: Նման տեքստեր ունեն ուրարտական գրեթե բոլոր *արքամնոր*՝ սկսած Իչալուինի Սաբուրբարդուց մինչև Ռուսա էրինեմայորդի⁵²:

Ռացի այդ, առկա են տեքստեր, որոնք ևս վկայում են հոգևոր կյանքում *արքամների* ունեցած էական դերակատարման մասին. նրանք անմիջական մասնակիցն էին աստվածներին մատուցվող պաշտոնի՝ մասնավորապես կատարելով զոհաբերություններ: Դրա համար զոհաբերված կենդանու որոշ օրգաններ տրվում էր նրանց⁵³:

Ի դեպ, ուրարտական մի քանի արձանագրություններում (մասնավորապես՝ Ռուսա Արգիշտոսյու տեքստերում) խոսվում է զոհաբերության կարգի մասին, որի դրույթներից մեկն էլ վերաբերում է զոհաբերված կենդանիների մեղիքը (barzani) և լյարդը (կամ, ընդհանրապես, փորտին՝ հմմտ. zieldi⁵⁴)՝ արքային մատուցելուն, երբ վերջինս ժամանի տվյալ քաղաք:

(graf.) a-li ur-bu-a-si 4Hal-di-na-ni KÁ ša-i-ni-ni zi-el-di ŠA 5Ru-sa-a ar-
du-li-ni a-še LUGÁL-ni 6IM-ni URU ma-zu-li kam-ni-ni TAG-ši-ni-ni bar-
za-ni zi-el-di LUGÁL-e ar-du-li-ni a-li-e a-šá-ni 7Hal-di-ni É

(ինչ վերաբերում է) այն զոհաբերությանը (որը տուցվում է) իսրայելյան դարպասից, ամբողջից լյարդն ու սիրտը Ռուսային բող-տրվի, (իսկ) երբ արքան Թեյեբայի(նի) քաղաքը ժամանի, նշված⁵⁵ զոհաբերության մեղիքն ու լյարդը արքային բող տրվի, մնացյալը (քատացի)՝ այն, ինչ կմնա՝ իսրայելյան տանը...

Մասնագիտական երաստարակություններում արտահայտված կարծիքների համաձայն խոսքը միանշանակ վերաբերում է ուրարտական *արքայի* այցելության հետ կապված արարողություններին: Այստեղ, սակայն, հստակ գծագրվում են դրույթի երկու կողմ: Դրանցից մեկը վերաբերում է իրեն՝ Ռուսային հասանելիք մասնաբաժնին, իսկ երկրորդը՝ արքային և իսրայելի տանը, որին վերաբերում էր արդեն ողջ զոհաբերությունը: Եթե Ռուսային նույնացնենք տեքստի հիշատակած արքայի հետ, ապա այս դեպքում ստիպված ենք լինելու բացատրել որոշ անհարթություններ, ներառյալ նաև մասնաճանաչների տարբերությունը. մի դեպքում տրվում էր կենդանու լյարդը և սիրտը (zieldi, ŠA¹²⁰¹ ušni/s), մյուս

դեպքում՝ մտղիցն ու Կարդը (barzani zieldi): Բացի այդ, Ուրարտուն
երբևէ չէր կարող *այդպիսի* նասնել ավելին, քան իրազի աստծուն կամ
նրա տանը, եթե անգամ առաջինին դիտենք որպես գերագույն քար:
Հակասություն, որն ինքնընդունելի վերանում է իրազիին որպես այդս
ընկալելիս: Ի դեպ, այս միտքն է նույնում մահ «արքա» գաղտնաբանության
հաջորդյալ «իրազիի տուն» հասկացությունը, այսինքն, կարծում ենք՝
երկրորդ դրույթն ամբողջությամբ վերաբերել է իրազիին և նրա «տանը»,
այն դեպքի համար, երբ մա քաղաք այցելի:

Այստեղ, ինչպես երևում է, պարզապես գործ ունենք հիմարեկյան
պատկերացումներից ևս մեկի հետ, երբ երկրում ճանապարհորդում էին
աստվածները: Այսինքն, աստծո արձանը (կամ նրա խորհրդանիշը, աս-
սենք՝ որևէ գինատեսակ) նախապես թափոխի ուղեկցությանը (որը հա-
ճախ գլխավորում էին երկրի առաջնորդները), տարվում էր քաղաքից
քաղաք, յուրաքանչյուր քննակալաբար կատարելով որոշակի ծխակա-
տարություններ՝ ի մշամավորումն աստծո այցելության: Պաշտոնի այս
ձևը հայտնի էր և միջագետքյան, և փոքրասիական աշխարհներում
(մասնավորապես՝ խեթական)⁶⁶, հետագա դրսևորում առանալով մահ
քրիստոնեության մեջ (ընդունվում է, առավելապես, արևմտյան տիեզե-
րական եկեղեցա կողմից):

Այս առումով հետաքրքրական է Թուրքաք-քաղեից գտնված ալյու-
սակներից մեկի տեղեկությանը, որը մեկնաբանվել է կապված իրազի
աստծուն Ռուսախիմիլի Քիլբանիկայի փոխադրելու հետ (եթե ընդու-
մենք տրված մեկնությունը)⁶⁷: Տեքստից, բնև դժվար է միանշանակ եզ-
րակացնել՝ արդյոք խաբը վերաբերում է կրոնական աղարարության՝
աստծո ուղեկցությանը դեպի Ռուսախիմիլի⁶⁸, ինչի հնարավորության
մասին արտահայտվեց վերը, բե ընդհանրապես՝ Ռուսախիմիլի Քիլբա-
նիկային՝ Ուրարտուի նոր մայրաքաղաքը, մահ իրազի աստծո պաշտա-
մունքի գլխավոր կենտրոն հաստատելուն, ինչը կարող էր կապ ունենալ
Մուծածիլի կոթողյան հետ:

Տեքստային վկայություններ

Ուրարտական արձանագրություններում ևս կարելի է գտնել հե-
տաքրքիլ վկայություններ: Դրանք գերազանցապես շինարարա-
կան/կաշտամունքային բնույթի տեքստեր են՝ չորս հիմնական վկայու-
թյուններով:

ա) Ժամանակագրորեն հնագույն վկայությունը, որը կարող ենք մշի
վստահությանը, պատկանում է Մեմուայի միամեծյա կատակաբան
տալիմներին: Կողբանցից գտնված այդ տեքստում, մասնավորապես,
ասվում է.

(graf.) ⁴hal-di-i ku-r[u-ni] ⁴DINGIR^{MS}-na ku-ru-ni ma-ni-ni iš-ti-n[
"me]-nu-u-a ar-di-še šu-i-ni-ni bar-za-ni zi-cl-[di "me]-nu-a ⁴hal-di-
še ó-šu-ni

*Խաղի (աստծո) կողմից⁷, աստվածների կողմից⁷ բոլ լիմի Մենուա-
յին հրաման, ամբողջից մտելիցն (ու) լյարդը Մենուային Խաղին
հատկացրեց⁸⁸:*

Տեքստն ինքնին առանձնանում է նյանով, որ այստեղ Խաղին հան-
դես է գալիս որպես գործող անձ, ընդ որում՝ որպես գերագույն իշխանա-
վոր, որը կարող էր Մենուային (իսկ նա տեղության փաստացի առաջ-
նորյն էր) տալ հրաման, ինչպես նաև նրա համար սահմանել մասնաբա-
ժին: Մի քանաձև, որով, գուցե, իրավական հենք էր ստանում նաև տե-
ղության հովվապետներին ըստ պատկերացումների արքայի կողմից
տրվող մասնամուժ, իերևո՝ մասնաբաժին կանոնավոր զոհաբերու-
թյուններից (տարբերից⁷), մի դրույթ, որը գործելու էր *սայաունեսա*⁸¹:

p) (graf.) i-š LUGÁL-nu-a-di [a?-l]-e-me ⁴[hal]-di-še a-ru-ni ó-i(-)al-di-
ni-e VII LIM [V₁] [ME] LX VI ^{MS}[p]a-hi-mi^{MS} L LIM L LIM VIII ME LXX
VIII UDU^{MS} ⁴ar-gi-[iš]-[l]-še a-li-e i-na-ni MU.MU ó-i-ja-bi

*կյր ես սարքաս դարձա⁷, (սես այն) ողբ-ինձ Խաղին տվեց այ-
լալձե - 7566 (զլուխ) խաչար եղբերավոր անասուն, 51878 (զլուխ) մանր
եղբերավոր անասուն: Արգիշտին ասում է - սա տարեկան (նա) սլեծ⁸:*

Տեքստի քարզմանությունը վերջնական չէ. կարելի է շարունակել
քննարկումը կամ միանալ արդեն իսկ առաջարկված այս կամ այն քն-
նիչներին: Չխորանալով մանրամասների մեջ, այստեղ միայն սահմա-
նափակվենք նշելով, որ հատվածն ամբողջության մեջ շատ է հիշեցնում
Մենուայի վերոնշյալ տեքստը. սա ևս կարելի է մեկնաբանել կապված
Խաղիի՝ այս անգամ Արգիշտինն տված հարստության հետ՝ մեծաբա-
նակ քնտանի կենդանիներ, որպես անհնամյա մասնամուժ կամ պարզև
լյուրատեսակ «ծառայության վարձ»⁷): Տեքստի մասին կարելի է ասել
նույնը, ինչ Մենուայի վրձագրի՝ քննարկված հատվածի մասին:

զ) Կարևոր վկայություններից են նաև ուրարտական մի քանի արձա-
նագրությունների այն դրվագները, որոնցում նշվում է «Սաղյան դոան»
կողմից տրված հրամանի մասին: Ահա դրանցից մեկը.

(graf.) ⁴ru-sa-a-še a-li ⁴hal-di-na-ni KÁ bi-di-ni gu-ni ar-di-še gu-ni ar-qa-
ó-še ma-nu-li qu-du-la-ni šu-hi-na-ši-e MÁŠ.TUR ⁴hal-di-e ni-ip-si-du-li-ni
GUD 2 UDU ⁴hal-di-e TAG...

*Ոստան ասում է - Խաղյան դոան կողմից իրապեմ⁷ հրաման, իրա-
պեմ⁷ արզաճե (որը) լիմի, (տաճարային) մտրակատույց համայնից (կա-
պակցությանը) (մեկ) ու Խաղինն բոլ-աղջակեղզվի, (մեկ) ցուլ (և) երկու
նշխար Խաղի (աստծուն) բոլ-մատուցվի... (հաջորդում է այլ աստվա-
ծությունների քվարկումը)⁸²:*

Տեքստից է պարզ դառնում, որ ձևակերպումներում հրաման(ներ)ը գալիս էր խաղչյան դռնից, այսինքն՝ «արքունիքից», այբաբան՝ Ռոտային, փաստորեն վերաբերված էր միայն հրամանի փոխանցումն ու իրագործումը:

Այս դրույքը կարող ենք ենթադրել Ռոտա II-ի հեղինակած առնվազն երեք այլ տեքստերում: Դրանց պահպանված հատվածներն Այսանի *susi-տաճարի* արձանագրության հետ, որից արվել է մեջբերումը, ունեն բազում ընդհանրություններ, ինչը մղում է ենթադրելու, որ դրանք կրկնազգեստ են⁶⁷:

դ) Այս շարքը եզրափակենք Թաիրաք-քաղից գտնված և մեր կողմից արդեն իսկ հիշված տեքստով.

(graf.) a-še LUGAL-ni Կhal-di-ni a-tu-me Դu-sa-a-ji-na ^{KL}qi-il-be-ni-ka ... երբ արքա Խաղչին բողոքեց-մեզ՝ Ռոտայինիցի Զիրամիկայի (քաղաքում)⁶⁸:

Տեքստն ինքնին խոսում է նրանով, որ խաղչին սողակի անվանվել է «արքա»՝ արքա Խաղչի (LUGAL-ni Կhal-di-ni): Այստեղ, ամեն դեպքում, չենք կարող չիլչիլ մասնագիտական գրականության մեջ առկա տարակարծությունները և տեքստի ընկալման, և տողաբաժանման հետ կապված⁶⁹:

Գուշակություն

Կարիք չկա մանրամասնել այն հսկայական նշանակությունն ու դերը, որ ունեք գուշակությունը հինարևելյան իտալականություններում՝ և մաթրիկանց կյանքում, և պետության համար⁶⁶: Բացառություն չէր նաև Ուրարտուն: Այստեղ, ընդհանրապես, մենք չատ ավելի վստահությանը կարող ենք խոսել առնվազն արքունիքում, ինչպես և երկրի քաղաքական/ուզեղ կենտրոններում գործող պատգամախոսաբանների կամ պատգամախոսի ինստիտուտի գոյության մասին: Ուրարտական իշխանության աստվածապետական կառուցվածքը ինքնին ենթադրում էր նման ինստիտուտի գոյություն. անհրաժեշտ էր ունենալ միջնորդ մի օղակ՝ աստված-արքայի (և մնացյալ աստվածների) ու մարդկանց միջև: Այս ինտրավերության մասին է ակնարկվում նաև «Լուվրի աղյուսակում, Մուծածիքից տարված արժեքները թվարկելիս.

I tim-bo-ut-te GUSKIN Ֆa a-na šul-lu-am par-ši Ֆa ԿBa-ag-bar-ti al-ti ԿHal-di-a šu-tam-lu-ú ni-siq-ti NA₄MES⁵...

*կնիքով ոսկե մեկ մատանի՝ հաստատելու համար որդյունները Բագարբուի (Բագմաշբուի)՝ Խաղչիի կնոջ...*⁶⁷:

Ասորեստանյան արքյուրի այս տեղեկությունը համարվել է վկայությունը զոհն Մուծածիքում, Խաղչի աստծու տաճարում կատարվող գուշակության մասին. աստվածների կամքը, ինչպես ենթադրվում է, հայտնել է Վարսթանի աստվածուհին⁶⁸:

¹⁶A.NIN-ի՝ քուրմ-պատգամախոս (՝)

Նոսելով պատգամախոսի ինստիտուտի մասին, որի գոյությունը Ռուսաստանում հազիվ թե մեծ կանկաձեճեր առաջացնի, ինքնընտանեկան հարց կատարման ուրարտական տեքստերում այս կարևոր գործառույթն արտահայտող որևէ տեքստին կամ գաղափարագիր համագործի առկայության հնարավորության վերաբերյալ, հարց, որին կարող է տրվել դրական պատասխան: Նոսքը վերաբերում է ուրարտական արխիվի մի քանի տեքստերում և կնքադրոշմներում հիշվող գաղափարագրերի ¹⁶A.NIN(-li/LI ?) կոմբինացիային:

Կարմիր-բլուրի սևագիրը աղյուսակների հրատարակությանը շրջանառության մեջ դրված այս կոմբինացիան, որն անհայտ էր սեպագիր այլ դպրություններին, բազմամակն է «տիրուհու/թագուհու որդի», «օրինական թագաժառանգ» իմաստներով¹⁶: Հետազոտողներն էլ առաջնորդվել են լատ այդմ¹⁷: Մրայն Փ. Ջիմանսկին է հնարավոր համարել նրանում տեսնել այլ իմաստ և բովանդակություն¹⁷: Տարիներ անց Ռ. Հելվազն առաջարկեց կոմբինացիան ընթերցել ¹⁶A.ZUM-ի տառերակով, որպես մի պաշտոն, որի իրավասության մեքք էր ենթադրվում զբաղաչման գործը: Այսպեսով, կոմբինացիան մա ընկալում էր որպես «զրաչին տնտեսության մախարաթ»¹⁷: Մ. Սալվինին, ելնելով Ռուսսինի-Նիկի Լուդոլուկայի (Այանիս) կնքադրոշմների պահպանված տեքստերից, ընդհանրապես հրաժարվեց սեպախմբերին վերագրվող գաղափարագիր նշանակություններից, նրանցում տեսնելով վանկագրեր և, լատ այդմ, ինչ-որ մի պաշտոն՝ ¹⁶ս-սա-նի¹⁸: Այստեղ հարկ է նշել, որ որպես հիմք ընդունված եզակի կնքադրոշմն իրոք պատկերում է NIN գաղափարագրին նմանվող -սա- սեպախմբը¹⁸, սակայն դա, զոնե մեզ համար, չի կարող հիմք հանդիսանալ հրաժարվելու մախսկին ընթերցումներից: Կարմիր-բլուրի և Ռասսամի կնքադրոշմները չեն ենթադրում նման հնարավորություն: Նրանցում գաղափարագիրը շատ դնպերում ընթերցվում է փտախությանը¹⁹: Ըստ այդմ, Այանիսի վերոհիշյալ օրինակի պաշագայում երե գործ յունենք տեխնիկական խտտաձի նետ, ապա չպետք է բացատնեք երկու հասկացությունների զուգահեռ գոյության հնարավորությունը: Ի դեպ, Այանիսի և ոչ մի կնքադրոշմում, մերտայա և քմնարկված օրինակը, չի հիշվում նման տեքստերում ակնկալվող որևէ արքայաանուն:

Ուրարտական սեպագիր նյութը բույլ է տալիս NIN գաղափարագրին վերագրելու «աստվածուհի» իմաստը¹⁹, իսկ աստվածների կամքը կարող էր նայտնել, ինչպես նշվեց վերը, Վարուբանին՝ գերագույնը աստվածուհիների մեջ: Ըստ այդմ, կոմբինացիան, որի բառացի նշանակությունը կլինի «զրաչին աստվածուհու» իմաստը, կարելի է ընկալել որպես «անձ, որը մոտ է կանգնած աստվածուհուն», այսինքն՝ նրա ներկայացուցիչ,

ապասավոր, քոքո՞՞: Այստեղ տեղին է ինչեւ Այանիսից գտնված մասնա-
րեկորներից մեկի II BU LIŠ (?) LÚ ⁴a-ru-ba. նրկտ Հայտնա(մի)
(աստվածուհու) մարդ(ուն կանց) արտահայտությամբ, որը կարող էր վե-
րաբերել կամ աստվածուհուն ապաստելու քրմությանը, կամ նրա տա-
ճարի տնտեսական անձնակազմին⁷⁷:

Այսու կողմից, միջագետքյան դպրության մեջ այս գաղափարագիրն
ունեցել է նաև (քարձրաստիճան) քրմուհի նշանակությամբ՝ NIN,
NIN.DINGIR = Յո(e)ս(տ)⁷⁸: Այս դեպքում, գոցն և յրացտոննր քրմուհու
(ոպդ) քնթեքումը, դրա տակ ենթադրելով նույն տիրուհուն, ավելի ճիշտ՝
(ճայր) բազմուհու⁷⁹: Հայտնի է, որ նա ունեւ կարևոր դերակատարում
հիմարելեյան որոշ հասարակություններում, առավել ևս՝ խեթական⁸¹:

Այսպիսով, ենարավոր ենք համարում այս գաղափարագրով իսնդես
եկող անձանց, որանց պատկանելությունը արքայական ընտանիքին են-
թադրվում է նրանց անուններից, համարելու քարձրաստիճան քրմեր, ո-
րանք իրավասու էին հաստատել հրամանները՝ աստվածների կամքն ի-
մանալուց հետո: Ավելի շուտ պետք է ենթադրել այս իրավասության հա-
մատեղում իշխանական հիմնական գործառույթների հետ⁸². այսինքն,
տեքության առաջնորդը իսնդես էր գալիս միաժամանակ որպես գլխա-
վոր պատգամախոս, իրականացնելով, միգուցն, արքայի՝ Խաղի ասո-
ծո խորհրդականի դերը. նա էր կազմում իարքումների տեքստերը, դրա-
նով իսկ, փաստորեն, տալով հրամաններ⁸³:

Կարծում ենք, այս կրևույթն է պետագուլիկ ուրարտական արխիվի
պահպանված ճամակներում: Ընդ որում, դրանցում խոսակ տարբերակ-
վում են կրևու բանաձևեր⁸⁴, որի բացատրությունը, կարծում ենք,
հետևյալն է: Երբ քրմապետն էր կատարում գուշակությունը (նման բո-
փանդակությամբ տեքստեր, ցավոք, մեզ չեն հասել), գուշակության արդ-
յունքն արտահայտվում էր *տարքան ասամ է - հայտնիք PN-ին կրմանը*
(հետևում է բովանդակությունը)՝ բանաձևով (LUGAL-Յե: ali: tie PN,
PN₁(-di) haše)⁸⁵, փաստորեն, արքայի՝ Խաղի ասոծո խոսքն ուղղված
էր գուշակություն կատարողին, որը հայտնելու էր այն հասցեստիտուցը,
իսնդես գալով որպես միջնորդ: Այլ դեպքերում (լե՞նը կազմում է մեծա-
ճանություն), երբ գուշակությունն իրականացնում էին այլ անձինք՝
PN₁-ը խոսք ուղարկեց, - հայտնիք PN₂ PN₁-ին բանաձևով (PN₁-Յե haše
šiani ti(e) PN₂ PN₁)⁸⁶: Այս դեպքում հիշվում էր կոնկրետ պատգամախոսի
անունը (⁸⁷Zua, ⁸⁸Šeini, ⁸⁹Մաճն/րի-ա ևն), որի գուշակությունը հաստատ-
վում էր գլխավոր քրմի կողմից կամ պարզապես նրա կնիքով՝ այսպիսով,
փաստելով հրամանի օրինականությունը, արքան էր այդպես կամենում:

Այս նկարավորությամբ ենք բացատրում այն անձնանունների առ-
կայությունը, որոնք հաստատապես չեն պատկանել տիրող ընտանիքին
(քայց կարող էին տալ/փոխանցել «խոսք(եր)», քառացի՝ «ծրաման(ներ)»

հասե) և ոչ էլ անգամ հիշվում են որևէ մասնագիտության կամ պաշտոնի հետ կապված: Մյուս կողմից, իրավական դաշտում լրիվ վերանում են այլ մեկնարանությունների դեպքում առաջանալիք հակասությունները⁸⁷:

Այս կառուցվածքը, որը ենթադրում է մաս պատգամախոսների (քրոնի) որոշակի աստիճանակարգ, հետագայում, կարծես, մաս կազմելով որարտական պաշտոնեությունը⁸⁸, միգրաց և ոչ նորամուծություն է, եթե նկատի ունենանք, որ վաղագույն դրոշմները, որոնցում առկա է գաղափարագրերի քննարկվող կոմբինացիան, վերաբերում են ոչ ոչ քան Ռուսա Մարտիրոսի (Ռուսա Ռ) ժամանակներին⁸⁹: Այս հարցի շուրջ, սակայն, դեռ վաղ է անել եզրակացություններ⁹⁰:

Վերջաբան

Այսպիսով, ի մի բերելով ասվածը, կախող ենք նշել, որարտական տեղության իշխանական համակարգը էապես տարբերվել է ժամանակաշրջանի իր գուգահեռներից: Նրանում տեսանելի են բազում առանձնահատկություններ, որոնք հիշեցնում են արխաիզմ կամ կարելի է բնութագրել որպես «պահպանողական»: Համակարգում առանձնանում է որարտական դիցարանի գերագույն աստվածը: Ըստ ընկալումների, տեղության միակ առաջնորդը, մաս աշխարհիկ դաշտում, համարվել է Նուրիին՝ արքան, և աստվածը. ինչպես «Լուսիկի ալյուսակն» է փաստում՝ *...աղ Ուրարտում ավելի մեծը չկար քան նա՝ Նրկնքում և Նրկյում...*⁹¹:

YERVAND GREKYAN

ON THE FEATURES OF THE URARTIAN THEOCRACY: THE "KINGS" OF URARTU (PRELIMINARY STUDY)

In the scientific literature it was long since noticed the possible theocratic character of the Urartian State. The offered paper is a preliminary promulgation of the author's reflections, a discussion about one of the individual points of the Urartian theocracy. In this system, the supreme God of the state pantheon - the God Haldi was perceived also as Leader of the Secular life, as a King. The "kings" of Urartu known from the cuneiform sources were, first of all, worshippers of Haldi, supreme priests, king's servants and keepers of Haldi's State. Their "Royal" power was a service, they came on the "paternal place" (throne) to serve the King. The fidelity to the King Haldi is seen everywhere both in the cuneiform texts, and in the iconography or, in general, in their activities. Urartians obliged the local population the cult of Haldi - as their God, and the Power of Haldi - as their King. From this point the "Gate(s) of Haldi", besides its cultic significance, could also show the existence of Haldi's (Urartians') political power in different "lands" or in newly founded cities thus marking the borders of Urartu proper. It is also suggested to consider the bulk of the Urartian clay tablets as final documents of the omen texts - in the form of "royal orders". In this

case the combination of logograms ¹⁰A.NIN(LI?) of the seal inscriptions, which appear also in the abovementioned tablets, could have belonged to supreme priests – “Kings” of Urartu.

ՕՍԿՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս աստված կարելի է ասանձնագրել րազմարիկ հնաագրողների (И. Мещанинов, *Древнеармянский бог Халд-Халдуя*, “Восточные записки”, 1, Ленинград, 1927: 173-181; M. Riemschneider, *Die urartäischen Gottheiten*, “Orientalia”, vol. 32, fasc. 2, 1963: 148-169; idem., *Das Reich am Ararat*, Leipzig-Heidelberg, 1966; L. Bizrov, *Über die Natur des Gottes Haldi und der Göttin Arubani-Bagbarni*, *Oikumene*, 2, 1978: 149-152; A.O. Tazyürek, *Darstellungen des urartäischen Gottes Haldi*, in: “Studien zur Religion und Kultur Kleinasien: Festschrift für Friedrich Karl Dörner”, Leiden, 1978: 940-955; И.М. Дьяконов, *К вопросу о символе Халду*, “Древний Восток”, 4, 1983: 190-194; P. Calmeyer, *Zu den Eisen-Lanzenspitzen und der Lanze des Haldi*, in W. Kleiss (Hrsg.), “Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975”, Berlin, 1979: 183-193; M. Salvini, *Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état*, *Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico*, 6, 1989: 79-89; Ա. Համալեյան, *Ուրարտական Ասորի և Արարտան աստվածությունների մասին*, ՊԵՀ, քիվ 2, 1982: 127-139; Մույնի՝ *Հանրապետության Գեղարվեստի կոմիտեի հրատարակած*, Երևան, 1990: 33-38; Ch. Burney, *The God Haldi and the Urartian State*, in Mellink M.J., Porada E., *Özgeç T* (eds.), “Aspects of Art and Iconography: Anzolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgeç”, Ankara, 1993: 107-110; A.M. Dinçol, T. Kutlu, *Kurze notiz über die Bedeutung des Götternamens Haldi*, “Anadolu Araştırmaları”, XIV, 1996: 213-216; Ա. Մովսիսյան, *Ասորի դիցանկան պոռթրայան, նշանաբանայան և խորհրդայան ծրարիկի շարք*, «Հայկական քաղաքակրթությունից հնագույն մասնաճյուղից մինչև քրիստոնեության ընդունումը», Երևան, 2000: 33-35; А. Петросян, *Армянский эпос и мифология. Истоки, миф и история*, Ерewan, 2002: 98сл.; Մույնի՝ *Армянский Мзур, западный Митро и восточный Халду*, «Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը», Երևան, 2004: 42-60; և այլը՝ այմսիրելիք նրանց աշխատանքը:
2. Այս կողմի ջատագովն էր Մարգրեր Բիժնայիերը՝ մեծապես հիմնելով իրանական դիցարանական պատկերացումների վրա (M. Riemschneider, *Die urartäischen Gottheiten*, 148ff.; idem., *Urartäische Bauten in den Königsinschriften*, “Orientalia”, vol. 34, fasc. 3, 1965, 325f.; ևճ):
3. W. Mayer, *Sargans Feldzug gegen Urartu-714 v.Chr.: Text and Übersetzung*, MDOG, Heft 115, 1983: 65-132 (այսինքն՝ ԼԱ), սող 386-391:
4. Ştu O.A. Tazyürek, *Adana bölge mitresindeki Urartu kazıları*, Adana, 1975: Fig. 4 (Res. 21); H.-J. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, PBF, XII/3, Stuttgart, 1991: Taf. 60-61 (Nu. 237); ևճ:
5. Այս մասին կարելի է դասել Էրերունիի որմնակարգներից, որոնց շարքում ասանձնամում է արքայի որսի տեսարանը (Վ. Հովհաննիսյան, *Էրերունիի որմնակարգները*, Երևան, 1973: 20-23): Միայն այն փաստը, որ

մարտակառք վարող անձն իրոք արքան է, ընդ որում՝ ոչ մահկանացու, կարելի է եզրակացնել նրա և նույն դրվագում պատկերված նետածիզ որսորդի ֆիգուրներից: Վերջինս իր շափերով քառակի զփշում է արքային: Համադրելով այս փաստը ուրարտական պատկերագրության այլ նմուշների հետ, որոնք պատկերում են աստվածների և մարդկանց (դրանցում նույնպես նկատել է նման նախաձևություն, տես С.А. Есаих, *Искусство парфянского искусства Урарту*, МЛС, рիվ 3, 1982: 185), միանշանակ կարելի է այստեղ նշել աստծո՝ Խաղդի ներկայության մասին:

6. O. Belli, *The Anzof Fortresses and the Gods of Urartu*, Istanbul, 1999: 37ff. Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է Անզաֆից գտնված վանանի րեկորին՝ մի կողմից տերության աստվածների և ուրարտական քանակի, մյուս կողմից՝ ասորեստանյան զորքերի ճակատամարտի դրվագով: Այստեղ հետաքրքիր է, որ, ի տարբերություն մյուս աստվածների, Խաղդին պատկերված է հետծոտն, թեև՝ միանգամայն աստվածային (նրա մարմնից ճառագայթում են քոջի լիզվակներ): Այս տաքսոնությունը կարող է միանշանակ վկայել, որ ուրարտացիների պատկերացումներում նա իրապես կռվել է երկրում: Կա նաև մեկ այլ հետաքրքրական վկայություն: Գլխավոր պատկերված են ասորեստանցիներին հետապնդող և հոշատող կենդանիներ (առյուծ և աքծիվ), որոնք առնչվում են Խաղդին, իսկ երբեմն՝ նաև խորհրդանշում, առաջինը իմաստավորում էր Խաղդի իշխանությունը երկրի վրա, իսկ երկրորդը՝ երկնքում (Ս. Հմայակյան, *Հանր յոսպպոտրյան պետական կրոնը*, էջ 107, ծմբ. 29): Հետևաբար, Խաղդին միաժամանակ պատերազմում էր և երկրում, և երկնքում: Այս մասին են նշում նաև անպազիր տեքստերը, ուրարտական քանակում նրա «ներկայության» վկայություններ կարելի է գտնել հնագիտական նմուշներում:

7. K.F. Kravtitz, *A Last-Minute Revision to Sargon's Letter to the God*, JNES, vol. 62, No. 2, 2003: 87 and nt. 28.

8. Այս մասին առաջինը նշել է Քրավիցը: Տես K.F. Kravtitz, նշվ. աշխ., էջ 87-88:

9. ԼԱ, տողեր 347b-348a.

10. ԼԱ, տող 368f.

11. Առավել մանրամասն տես P. Gerelli, *L'état et la légitimité royale sous l'empire assyrien*, in: A. Invernizzi, G. Pettinato (eds.), "Power and Propaganda", Mesopotamia 7, Copenhagen, 1979: 319-328; J. Pečirková, *The Development of the Assyrian State*, in: H. Klengel (Hrsg.), "Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien", Berlin, 1982: 208f.; idem., *The Character of Political Power in Assyria*, in: "Sulmu 3", Prague, 1986: 243-255; A.K. Grayson, *Assyrian Civilization*: 1. The Monarchy, in: "Cambridge Ancient History", 3/2, 1991: 194-199; idem. *The Struggle for Power in Assyria: Challenge to Absolute Monarchy in the Ninth and Eighth Centuries B.C.*, in: K. Watanabe, "Priests and Officials in the Ancient Near East", Heidelberg, 1999: 253-270; և այլուր:

12. Գ. Ղափանցյան, *Ուրարտուցի պատմությունը*, Յերիվան, 1940: 114:

13. Ch. Burney, նշվ. աշխ., էջ 107.

14. C.F. Lehmann-Haupt, *Chaldische Forschungen, I. Der Name "Chalder"*, VBGÄ, 1885: 578 (ըստ Б.Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959: 117, прим. 30), *ibid.*, *Corpus Inscriptionum Chaldaicarum*, I-II, Berlin und Leipzig,

- 1928, 1935; И.И. Мещанинов, *Халдоведение*, Баку, 1927; F.W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften I-II* (AfO, Beiheft 8.1/2, 1955-1957, Graz); Ռեալիզմն՝ «Նաշի՞ր զազակներ» (A. Sayce, *The Cuneiform Inscriptions of Van*, JRS, 14, 1882: 434, 505 lü; M. Chahin, *The Kingdom of Armenia*, London – New York – Sydney, 1987: 33); Քեմարիանների համար տես J. Friedrich, *Chalder oder Urartier?*, ZDMG, Bd. 90, Heft 1, Leipzig, 1936: 60-82; Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 16-17; Ե.Ե. Пигоровский, նշվ. աշխ., էջ 117-121; И.М. Дьяконов, *Заметки по урартской эпиграфике II*, ЗВ, № 6, 1952: 111-112; A. Geotze, *Kulturgeschichte des Alten Orients. Kleinasien*, München, 1957: 191, Anm. 6; M. Chahin, *Some Legendary Kings of Armenia*, J. Soc. For Armenian Studies, 1, 1984: 53f.; А. Петросян, *Армянский эпос и мифология*, с. 196; Լույսի՝ *Армянский Мзэр, западный Митра и урартский Халду*, с. 49, 52-53:
15. Փ. Тер-Мартirosos, *Изобразительное искусство и письменность Урарту как источник по государственному устройству*, «Հայագիտության արդի վիճակը և նրա զարգացման հիմնադրյունները», Զննարկումների թագիր, Երևան, 2003: 225-226.
16. Ե.Հ. Գրեկյան, *Գայմերի քարտեզի արձանագրությունը*, ՊՌՀ, թիվ 1, 2004, էջ 231:
17. Г.А. Меликшвили, *Урартские клинообразные надписи* (այսինքն՝ УКН), Москва, 1960: 127, столбец II: 3; հմտ. Н.В. Арутюнян, *Корпус урартских клинообразных надписей* (այսինքն՝ КУКН), Ереван, 2001: 173, столбец II: 3; և այլուր:
18. ԼԱ, սող 339-342: Այս մասին մանրամասն տես Է.Ն. Ռիչարդ, *Ուրարտական պարաների քաղաքում պարտություն մասին*, Աշխատություններ ՀՊՆԹ, թիվ 7, Երևան, 1981: 24-30; Ս.Գ. Հմայսկյան, *Վանի քաղաքության պետական կրոնը*, էջ 75-76:
19. Բուշատություն են կազմում, առայժմ հայտնի տվյալներով, Արգիշտի Ռեսայրթը (ուրերես մակ այս Ռեսայի՝ Ռուսա Սարգուրթը, ըստ ասորեստանյան արձույթների) և Ռուսա Էրիմնայրթը երեք արձանագրությունների (КУКН 406: 17-30, 407: 14-23; M. Salvini, SMEA, 44/1, 2002: 117, 4-12), որոնց մասին տես տեքստը:
20. Հղումների համար տես Н.В. Арутюнян, КУКН, с. 420, 449; M. Salvini, *Ayanis I*, p. 254 (Ay-sai, Section I: 4-5).
21. ԼԱ, սող 338:
22. A. Geotze, նշվ. աշխ., էջ 195; M. Taner Turhan, *The Structure of the Urartian State*, "Anadolu Araştırmaları", IX, 1983: 300; Ս.Գ. Հմայսկյան, *Վանի քաղաքության պետական կրոնը*, էջ 73 (նշված գրականությամբ); P.E. Zimatsky, *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies*, Delmar, New York, 1998: 71; A. Taffel, *A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals*, "Anadolu Araştırmaları", 15, 1999: 372.
23. Ի դեպ, այս նույն բնութագրումն են տալիս որարտական առաջնորդներին մակ ասորեստանցիները, ինչպես, օրինակ, ԼԱ, սող 339-ում ([...] mai-ku SIPA UN.MEŠ^{K19} U[r-ar-i...]):
24. Հմմտ. The Assyrian Dictionary (այսինքն՝ CAD), "A" (vol. 1, part II), Chicago, 1968: 250, (w)ardu(m) – d):

25. Shu Գր. Ղափնակյան, նշվ. աշխ., էջ 113; И.М. Дьяконова, *К вопросу о символе Ханду*, с. 190 сл.; M. Salvini, *La formation de l'état urartéen*, in: "Acta Anatolica E. Laroche oblata. Colloque anatolien, Paris, 1-5 juillet 1985", Louvain-Paris, *Hebdomada*, 8, 1987: 405; *idem*. *Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état*, p. 86; ինչպես նաև A. Taffet, J. Yakar, *Politics and Religion in Urartu* (in: "Essay on Ancient Anatolia in the Second Millennium B.C.", Bulletin of the Culture Center in Japan (ed. Prince Takahito Mikasa), 10, Wiesbaden, 1998: 133-152) աշխատանքը, որը մնաց մեզ անմատչելի:
26. Հմտ. *bidini* ... *munini ulguše alsuše eja(-)ardiše arni ulmaše riyuše uanile* ... UD^{MEMEŠ} SIG^{MEŠ} riyuiminili siprugini (նարգմանությունը տես КУКН, 277, с.к. 1-8; և այլուր, որ կարելի է տեսնել նաև Թրուսե, Բուսե, Եկուե շատերը՝ *Կորանդուրյան* և մոտ իմաստներով):
27. Հմտ. *ušhanuše* ... *hututuhi guuše ege* ^{ԱՉ}րուսե (նարգմանությունը տես КУКН, 406, с.к. 31 сл. և այլուր):
28. Տես նաև մՈՒ. 19:
29. Ե.Հ. Գրեկյան, նշվ. աշխ., էջ 231-232:
30. Տես օրինակ, H.W.F. Suggs, *Historical Texts and Fragments of Sargon II of Assyria*, "Iraq", vol. 37/1, 1975: 11-20.
31. L.A. Oppenheim, *The City of Assur in 714 B.C.*, JNES, vol. 19, 1960: 140-141.
32. Ռասայի ազգաց որդին Մելարտտան էր, որին էլ անցել էր տեղորջան դանդ մի կարճ ժամանակով: Մանրամասները տես Lanfranchi G.B., *Some New Texts About a Revolt Against the Urartian King Rusa I*, "Oriens Antiquus", 22, 1983: 123-136.; А.И. Иванюк, *Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II*, ВДИ, № 3, 1990: 3-19:
33. Ա.Ե. Մովսիսյան, *Կարևոր մի ուղղում (Կարմիր ջրույի տնայակից սպիկներինք սեփի տակերյառը)*, ՄԱՍԵՄ, XIX, 2000: 133-139:
34. Н.В. Арутюнян, КУКН, с. 415. Գաղափարագրի նշանակությունների մասին տես R. Berger, *Assyrisch-babylonische Zeichenliste* (այստեղծակ' ABZ), AOAT, Bd. 33, Neukirchen-Vluyn, 1978: 84-85 (No. 99):
35. Այս շտմերագրի նշանակությունն է «զերագույն բարձր», տես R. Berger, ABZ, 318 (en = enu – Fürst, hoher Priester).
36. Տես օրինակ, Pitted W.T., *The Meaning of EN at Ebla*, in: Young G.D., Chavalas M.V., Averbeck E.R., "Crossing Boundaries and Linking Horizons, Studies in Honor of M.C. Astour on his 80th Birthday", Maryland, 1997: 399-416.
37. Առավել մանրամասն տես CAD, "B" (vol. 2), 1965: 191ff. (b* lu).
38. E. Laroche, *Glossaire de la langue hourrite* (première partie), RHA, 34, 1976: 85-87.
39. Հատկանշական է, որ վաղ խտրրիական տեքստերում հիշվո՞ւմ է ետոն տիտղոսը՝ «արքա» նշանակությամբ, ինչի հավաստումն է նաև զոգահեռ տեքստերում սրան փոխարինած LUGAL շտմերագիրը (V.V. Ivanov, *Hurrian etoan "King" and the Origin of Hurrian –nd– (Nasal + Dental Stop)*, in B.A. Лившиц (гл. ред.), "История и языки древнего Востока: памяти И.М. Дьяконова", Санкт-Петербург, 2002: 92-101, որ և տես խտր. etoan(n)-ի հետ կապված քննարկումները): Այսինքն, «արքա» զաղափարը խտրիկներին ճանաչ

- էր վաղուց և գտնի փոխառված չէր արքայադիցաներից, ինչպես ենթադրվել է (E. Laroche, *Pantheon national et pantheons locaux chez les Hourrites*, "Orientalia", vol. 45, fasc. 1-2, 1976: 98): Իսկ տիրուհուց ըստ ժողովրդագրության մեկի, արտահայտված Գ. Վիլհելմի կողմից, կարող էր նաև ծագել EN շումերագրամիջ՝ խորթ. ըստ անանյով (ըստ V.V. Ivanov, նշվ. աշխ., էջ 94): Ի դեպ, տիրուհուց գուցե և չարմանակել է պարսեմակել «գլխավոր» բուրձն՝ իմաստը՝ նշանակելով պարզապես բարձր-արքա (տես նաև M.Л. Хачикян, *Хурритский и урартский языки*, Ереван, 1985: 6, 132 и прим. 4):
40. Sbu R. Borger, ABZ, 100-101 (No. 151).
41. G. Wilhelm, *Urartu als Region der Keilschrift-Kultur*, in: W. Haas (Hrsg.), "Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v.Chr.", Xenia 17, Konstanz, 1986: 95-113.
42. Н.В. Арутюнян, КУКН 412, прим. 6.
43. Sbu R. Borger, ABZ, 179-180 (No. 471): Սրա աստօղին նշանակությունը «րասն» (XX) բվանշանն է, այնուհետ՝ արևի ու Արևի աստծո զաղափարագիրը բվային համարժեքով (⁶⁹XX) և ապա միայն «արքա»-ն (MAN/SARRU):
44. Քնիչիմի կերտուց միակ երկրեզմ տարյուրն է, ուր պահպանվել են (կամ պարունակում է) արքայական տիրութայարիք: Sbu Н.В. Арутюнян, КУКН 30, урарт. текст: 3, 18-19; ассир. текст: 2-3, 16.
45. Sbu, օրինակ, Իշվաթիմի և Մննուայի ձեռնարկում արչավարձերի Բլաղազտությունները, որոնցում հստակ նկատվում է նշված տարբերությունը (Н.В. Арутюнян, КУКН 31):
46. Sbu, օրինակ, Н.В. Арутюнян, КУКН 39: 2 և 4:
47. Յոնանմես Ֆրիդրիխը դրանց մեջ տեսել է երկու տարբեր բաներ, Գրիգոր Ղափանցյանը նշում է իմաստային տարբերությունների մասին (Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 84-86): Այս նույն հարցը ծագել է նաև Փոլ Չիմանսկոյ մոտ (P.E. Zimonsky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, SAOC, 41, 1985: 124, nt. 73): Նա հարց է բարձրացրել՝ աբլյոյն նմարվոր է զաղափարագրերում տեսնել իմաստային տարբերություն, ենթադրելով, օրինակ, «գերագահ արքա» LUGAL-ի, և «ենթակա արքա» LUGAL-ի դեպում: Ի դեպ, մնան նույնպիսի դիտվում է նաև խերա-յուսիական արդյունքներում (սրա վրա մեր ուշադրությունը եղավիցից դր. Արամ Քոչարյան): Sbu, օրինակ, N.V. Khazaradze, *Royal Power in Late Hittite Political Entities*, in: H. Klengel (Hrsg.), "Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien", Berlin, 1982: 121-126; J.D. Hawkins, "Great Kings" and "Country-Lords" at Malatya and Karkamış, in: Th.P.J. Van den Hout, J. De Roos, "Studia Historiae Ardens, Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H.J. Houwink ten Cate", Istanbul, 1996: 73-85.
48. Sbu И.М. Дьяконов, ЭВ, № 6, 1952: 108: Հմմտ., И.М. Дьяконов, *Жертвоприношения в Тейшебцини (УКН 448)*, КБС, VIII, 1988: 66, прим., 37; և այլուր:
49. R. Borger, ABZ, 179 (No. 471), 348.
50. Ըստ Միրյոն Սարգիսիի աստարական բարձրագույնության: Sbu B. André-Salvini, M. Salvini, *The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran)*, SMEA, XLIV/1, 2002: 21 (lins. 35-36), 23 and nt. 104.
51. Ա. Հմայակյան, *Վանի բարձրագույն պետական կրթության կրթություն*, էջ 73:

52. Համապատասխանաբար КУКН 36 (Դշգոյիին); 38, 38b, 39a (Դշգոյիին) և Սննա); 82, 122-124 (Սննա); 193 (Արգիշթի I); 270 (Սարգոյի II); 392 (Ռուսա I), 407 (Արգիշթի II); 415^Դ, 418^Դ, 421, 424, 425^Դ, 427^Դ; ինչպես նաև M. Salvini, *The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Cuneiform and Hieroglyphic (Inscription of the Susi Temple)*, in: Altan Çilingiroğlu, Mirjo Salvini (eds.), "Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998", Roma, 2001: 253ff. (Ռուսա II); idem., *Una Stele di Rusa III Erimenahi dalla zona di Vav*, SMEA, 44/1, 2002: 115-143 (Ռուսա III) և:
53. Միգուցե, այս է վկայում ինչպիսի տեքստերում հունախ հանդիպող «մեկ» գոյ խաղի (աստծուն) բող-զոհարերի, մանրիքը (և) լյարդը *արքամեթ* բող-տրվի» արտահայտությունը (graf. GUD⁹Haldie SUM barzani zieldi LUGÁL-e (PN) ardalini): Տես Н.В. Арутюнян, КУКН 193: 3-4 (7); 425: x+1 (7); M. Salvini, *Ayanis I. (Ay-susi. Section III: 9-10)*:
54. Н.В. Арутюнян, КУКН, с. 476:
55. Н.В. Арутюнян, КУКН 424: 19-20; И.М. Дьяконов, КЭС, VIII, 1988:
57. Հմմտ. նաև M. Salvini *Ayanis I: Ay-susi, Section III: 3-5*.
56. Տես օգինակ, A. Salonen, *Prozessionswagen der babylonischen Götter*, St.Or., 13/2, 1964: 3; H. Swarc, *Besuchsfahrten des Götter in Sumer*, "Orientalis" NS, 38/2, 1969: 214-236. Անվտի տես նաև *Götterreisen A. Nach sumerischen Texten* (A. Sjöberg.), *Götterreisen B. Nach hethitischen Texten* (H. Otten), in: W. von Soden (Hrsg.), RLA, III, 6/7, 1969: 480-483.
57. И.М. Дьяконов, *Урартские письма и документы* (այստեխուն՝ УПД), М.-Л., 1963 (текст № 12). Հմմտ. Г.А. Меликишвили, УКН II (ВДИ, № 3, 1971), 286; Н.В. Арутюнян, КУКН 412; M. Salvini, *Ayanis I*, p. 17.
58. Ս. Հնայակյան, *Հանի բարգավորության պետական կրոնը*, էջ 36, 106, ծմբ. 13:
59. Г.А. Меликишвили, УКН 89: 5-10; И.М. Дьяконов, КЭС, VIII, 1988:
- 67, прим. 41; Н.В. Арутюнян, КУКН 115: 5-10.
60. Հմմտ. նույն տեքստի DINGIR^{mes}-ը zieldi ičinini LUGÁL^{mes} ušidilutini արտահայտությունը «աստվածները լյարդն այստեխուն՝ *արքամեթի* բող-խառկացնեմ^Դ» մոտավոր բարգմանությամբ (КУКН 105:10-11):
61. И.М. Дьяконов, УПД, с. 70. Հմմտ. Г.А. Меликишвили, УКН 127, VI: 13-15; Н.В. Арутюнян, КУКН 173, VI: 13-15.
62. M. Salvini, *Ayanis I (Ay-susi, Section I: 8-10)*:
63. Տես Н.В. Арутюнян, КУКН 270, 414-416, 424-425, 427, 489: Այս արձանագրությունների համադրությունը Այանիսի նույնական տեքստի հետ տես M. Salvini, *Ayanis I*, p. 256 (Fig. 5).
64. Н.В. Арутюнян, КУКН 412, лиц. стор., 4-6.
65. Առկա ընթերցումը՝ *Նաղլեմ բողեյ(նաստատեյ)-ինեմ (որպես) արքա տարբերակով* (Н.В. Арутюнян, КУКН 412; M. Salvini, *Ayanis I*, p. 17), որդակիրոբն հակասում է ուրարտական սեպագրի քերականական կանոններին. LUGAL=ու⁹Հալեմ=ու արտահայտությունը դրված է բացարձակ հոլովով: Երև խոսքը վերաբերել Նաղլիի կատարած գործողությանը, ապա դիցանունը պետք է դրվեր էրգատիվ հոլովով (⁹Հալեմ=ե). այդ է պահանջում անցողիկ ակ(ս) բայը: Այստեղ, մի գուցե, զորո ունենց ուրարտական սեպագրում

- կրավորական սեռի ինչ-որ շնորհման նման: Shu և համեմատիր И.М. Дьяконов, УПД, текст № 12; P.E. Zimansky, նշվ. աշխ., էջ 79:
66. Shu, օրինակ, I. Stapp, *Queries to the Sargod. Divination and Politics in Sargodid Assyria*, SAA, IV, Helsinki, 1990, ուր ակյա է փաստաբանաբանական գործընթացը լուսարևոտ ցնարձակ ակնարկ (էջ XVI-LV):
67. ԼՍ, տաղ 385 (ըստ И.М. Дьяконов, *Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту*, ВДИ, № 2, 1951, текст № 49 [367]: Հնժռ., ասիական, W. Meyer, MDOG, 115, 1983: 106-107):
68. Б.Б. Пиотровский, *Урартская мифология*, в кн. "Мифы народов Мира", Москва, 1982: 550.
69. И.М. Дьяконов, УПД, с. 62.
70. Г.А. Меликишивили, УКН II, с. 280; M. Salvini, *Zu den beschrifteten Tonbullen*, in: W. Kleiss (Hrsg.), "Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975", Berlin, 1979: 133-136; idem, *Geschichte und Kultur der Urartier*, Darmstadt, 1995: 113f.; Н.В. Арутюнян, КУКН, с. 412. Այս մասին տես նաև U. Hellwig, *Der Untergang Urartus: eine historisch-archologische "Fall"-Studie (Magisterarbeit)*, München, 1998: 55-78.
71. P.E. Zimansky, նշվ. աշխ., էջ 85: Եւ, ի դեպ, աստիճան հալանական է գտնում թոյր սեպականքն ընթերցել գաղափարագիր արժեքներով, այսինքն՝ ¹⁰A.NIN.II, ինչը միանգամայն հնարավոր է (նշվ. աշխ., էջ 125, ծնր. 76): Այստեղ նշենք նաև Մ. Սալվինիին, որի կարծիքով իրված գաղափարագիրը վերաբերել է ոչ միայն բազաժտանկին, այլ՝ արքայազներից յուրաքանչյուրին: Shu M. Salvini, *Bemerkungen über die Thronfolge in Urartu*, in: H. Klengel (Hrsg.), "Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien", Berlin, 1982: 225.
72. U. Hellwig, *Sohn der Königin* ¹⁰A.NIN-II oder "Wasserwirtschaftsminister" ¹⁰A.ZUM-II ?; *Überlegungen zu einem "fragwürdigen" Amt am urartäischen Königshof*, "Akkadica", 117, 2000: 21-43.
73. M. Salvini, *Ayasıs I*, p. 23-24.
74. M. Salvini, *Ayasıs I. Inscriptions on Clay: Inscriptions on Seal Impressions*, 316f. (Seal Ay-3, and Fig. 8c).
75. И.М. Дьяконов, УПД, с. 34, 138 (текст № 4); M. Salvini, *Die urartäischen Tonsteine aus Bastam*, in: W. Kleiss (Hrsg.), "Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975", Berlin, 1979: 130 (Abb. 9); U. Seidl, *Die Siegelbilder*, in: W. Kleiss (Hrsg.), "Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975", Berlin, 1979: 137; idem, *Die Siegelbilder*, in: W. Kleiss (Hrsg.), "Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978", Berlin, 1988: 145; նե:
76. Եւ Վ Հարությունյան, *Լոթ ընթերցումներ և մեկնադրություններ Այանիի նոտառայտ ուղարտական սեպագրում*, ՄՍԱԵԺ, XXI, 2002: 230:
77. «Որդի» հասկացությունը Հին Արևելքում ռեմեյն է լայն նշանակություն՝ վերաբերելով ընդհանրապես այս կամ այն քննազավառի հետ կապված մարդկանց (հմժռ., օրինակ, *damu 6-dub-ba-(a)՝ արժանազուրույան ասան զոցի* – «աշակերտ», ¹²DUMU(-še) ¹³խաբու(niše) զոցի(Յ) Տալլազ (քաղաքի) – «քաղաքացի», «տուշարայեցի» նե): Մասնագիտական

գրականության մեջ շքանշանակալ տեսակետին բավական կասկածազուրկ է մտնում նաև ուրարտական պնտության կառուցվածքին վերաբերող արժեքավոր աշխատության հեղինակ Փոլ Ջիմանսկին: Նա չի բացառում քննարկվող Ա, ինչպես նաև NIN գաղափարազրեքում տեսնել այլ ինտատային արտահայտություններ՝ ի տարբերություն դրանց հայտնի նշանակությունների (P. Zimansky, նշվ. աշխ., էջ 85): Այս միտքը, թվում է, նաստատվում է գոն NIN գաղափարազրի պարագայում: Վերջինս ուրարտական սեպագրում կարծես թե կիրառվել է (բացառապես) «աստվածուհի» նշանակությամբ:

78. M. Salvini, *Ayans I*, p. 291 (CB Ay-39).

79. CAD, "E" (vol. 4), Chicago, 1958: 172f. (Շուս).

80. Հետաքրքրական է, որ ուրարտական պատկերազրեքային տարրեր նմուշներ վկայում են տեղաբնիկ հոգևոր կյանքում քրմուհիների կատարած կարևոր դերի մասին: Բրոնզե պաշտամունքային թիֆուներում պատկերված ծիսական արարողությունը (հացի մատուցում, վիճառ հեղուկ են) իրականացնում են կանայք (Տնս, օրինակ, H.-J. Kellner, նշվ. աշխ., Taf. 70-71, Nu. 282; idem., *Groping and dating of Bronze Belts*, in: E. Metchow (ed.), "Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E", Jerusalem, 1991: 60-61, No. 17): Թեթև կարելի է որսրուական պատկերազրեքային այլ օրինակներում խաղողի առջև կանգնած կանանց, որոնք պատկերված են և խնդրարկուի դիրքով, և գոհարերության կենդանու՝ այծի հետ միասին, ընկալել որպես քրմուհիներ (տես, օրինակ, H.-J. Kellner, *Personal Adornments: Medallions and Pectorals*, in: E. Metchow (ed.), նշվ. մոդ., էջ 175, տախ. 11-12, 15, 17; նույնի՝ *Votive Plaques*, նշվ. մոդ., տախ. 1, 3; և այլուր): Նրանք սովորաբար նույնացվում են Վարուբանի աստվածուհուն (Ա.Գ. Հեմայելյան, *Վանի թագավորության պետական կրոնը*, էջ 38-39):

81. Խերական տերության բազմաթիվ աղբյուրներ հիշատակում են Խարթրի թագուհուն՝ կրճնական այս կամ այն արարողությունը կատարելիս կամ գլխավորելիս: Խերական տերության հոգևոր կյանքում շատ մեծ էր մայր թագուհու դերը, որը փաստորեն նամդես էր գալիս որպես գլխավոր քրմուհի:

82. Թեթև այս փաստով պետք է բացատրել այն հնթթագայությունը, երբ մի դրոշմում նշվում էր տերության առաջնորդի անուն-նայրանունը, երբեմն՝ տիտղոսով, կամ պարզապես տիտղոսը: Բացի այդ, հետաքրքրական է այն փաստը, որ երկու տիպի կնիքներն էլ (այսպես կոչված՝ «արքայականը» և «արքայակնիքը») ունեն մոտ պատկերազրեքային, իսկ մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտվել է դրանց՝ մեկ անձի պատկանելու հնարավորությունը:

83. Այս երևույթը կարելի է դիտել, հետաքրքիր է, արք. maliku(m) բառում: Այն, արևելասեմականում ունենալով «(արքայի) խորհրդական» նշանակությունը, արևմտասեմական աշխարհում ձեռք է բերել «արքա» նշանակությունը (mik), սկզբանապես օգտագործվելով երկու իմաստներով էլ (Pitard W.T., նշվ. աշխ., էջ 405):

84. Այս տարբերակումն առաջինը նկատել է Փ. Ջիմանսկին: Այստեղ թեթև ամիրամիշտ է տարբերել նաև երբորը քանաձևը, որն ուղղակի հրաման է (¹⁰Sardurite "Rusahinise aruni banse PN), որտեղ հրաման տվող անձը հիշվում է

աման-նալիաներով, նույնը նաև կնիքում: Այսինքն, այստեղ քաղաքայում է միջինը օրակը: Sht H.V. Arutunyan, KYKH 428: 1-3:

85. H.V. Arutunyan, KYKH 393, 394, 433.

86. H.V. Arutunyan, KYKH 429, 432, 443, 446, 520, 522.

87. Հմմտ. P. Zimansky, նշվ. աշխ., էջ 84; H.V. Arutunyan, KYKH, c. 307, քրմ. 25: Իրոք, եթե գաղափարագրերի քննարկվող կոմբինացիան ընդունենք աղբյուրված նշանակությանը, ապա կատարվի, որ նա իրավունք ունի նաև նաև նույն գտնվող աղբյուրի տեղիքային փաստացի առաջնորդի հրամանները: Հազիվ թե պետության կառավարման համակարգը եզրևե ենթադրել «աղբյուրված» վերապահված նման լայն լիազորություններ:

88. Դրա վկայությունն է LU (քառասնի՝ մայր) գաղափարագրի ակալությունը, որն որպեսական տեղափոխում հիմնականում կիրառվել է մասնագիտություն/կալիտոն արտահայտության (KYKH, c. 419), որպես որոշիչ (determinative): Ի դեպ, գիտական հրատարակություններում ցայսօր օգտագործվող աղբյուրված բառի հետ մասնագիտություն արտահայտող որոշիչ ակալությունն իրավագիտորեն առաջացրել է շրջանի գաղմանը և կապված (P. Zimansky, նշվ. աշխ., էջ 85), առավել ևս, սնվածի և ոչ մի դպրություն չի գրագրել դրա անհրաժեշտությունը (հմմտ., օրինակ, LUGAL/LUGÁL՝ այսօր գաղափարագրի, որը գրվել է առանց շրջի, այդ բովանակման որպեսական սնվածում):

89. KYKH 393, обор. стор., печ. 2; 394, обор. стор., печ. 2.

90. Մեզ հետաքրքրող կնիքների և կնքադրոշմների ամբողջ զանգվածը ծագում է մ.թ.ա. 7-րդ դարում կառուցված քաղաքներից, ինչպեսից են Կարմիր-բլուրը (*Թեյեթաթենի*), Բաստամը (*Ռասայի փոքր քաղաք*), Թուրքա-քալին (*Ռասաթենից Թեյեթաթենի*) և Այանիսը (*Ռասաթենից Էստրոտիս*): Մյուս կողմից, սնվածի աղյուսակների քննարկներ հայտնի են նաև Սարդուրիսինի քաղաքից (Հայկաթից - Գալուսթենի), որոնցում, սակայն, չեն պահպանվել դրոշմաձևերը (A.M. Dinçol, B. Dinçol und M. Salvini, *Zwei aramäische Tonabfete aus Çavuştepe*, SMEA, 43/2: 195-202): Գրականության մեջ առկա է տեղեկություն նաև Վերին Անգաթից (նայ. *Անգաթ*, քաղաքի որպեսական անունը հայտնի չէ) հայտնաբերված սնվածից սպիկի մասին, երկկողմանի արձանագրված, լավ վիճակում: Այն, սակայն, դեռ չի հրատարակվել: Այս մասին տես A.M. Greaves, B. Helwing, *Archaeology in Turkey: The Stone, Bronze & Iron Ages 2001*, TÜBA-AR, VI, 2003: 147.

91. LU, տող 337:

ՄԱՐԻԱՍ ԽԱՆՁԱԳՅԱՆ

ԻՍՈՒՎԱՅԻ ԱՐՔԱՆ ԵՎ ԹՈՒԴԻՍԱԼԻՅԱՍ IV-Ը (KBo XXXI 68)

Հուլիանի բեման Զ.ա. 13-րդ դարի խեթական դատական մի արձանագայություն է (KBo XXXI 68 = CTH 297.8), որ քննարկված են այդքա մտողյալիդաս IV-ի դեմ կազմակերպված դավադրության մանրամասները: Այս աղբյուրն առաջին անգամ հրատարակվել է գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Ռ.Ստեֆանինի¹ կողմից 1965 թվականին: Տարբեր տարիներին դրան անդրադարձել են Ն.Տանյին և Թ.Վան դեմ Հուստը, հայ մասնագետներից՝ Վ.Խաչատրյանը: Նշենք սակայն, որ Ռ.Ստեֆանինի աշխատանքը որոշ անճշտություններ է պարունակում՝ կապված սեպագրագիտության մեջ ժամանակի ընթացքում ի հայտ եկած նորաժողովությունների և վերափոխված ընթերցումների հետ: Հայագիտության համար այս արձանագայությունը մեծ նեղացրություն է ներկայացնում, քանի որ պարունակում է տեղեկություններ Հայկական (նոմախսարի) նմագայն պետական կազմավորումներից մեկի՝ Իսուվայի (Շուփքի) վերաբերյալ:

Ստորև ներկայացնում ենք արձանագրության գիտական տատաղարձումն ու թարգմանությունը.

1. ...
2. [GIM-an-m]a-wa¹ He-es-ni-iš² am-mu-uq-qa³ I-NA [...]
3. [e]-er-u-en nu-wa-mu-kán² UTU-si A-NA¹ Ma-la [...]
4. i-it-wa-ra-as ar-nu-ut nu-wa-ra-as ar-nu-nu-un nu-wa-ra-as I-NA [...]
5. pé-hu-te-nu-un⁴ nu GIM-an I-NA^{URU} Ta-hur-pa ar-hu-un
6. nu-mu^{GIS} HUR ŠA^{GIS} He-es-ni⁵ ú-te-er⁶ MA-HAR² UTU-si-wa le-e⁷ pa-a-[it-ti]
7. ^{LI.MES} GAL^{HLA} -wa am-mu-uk kat-ta ú-wa-ti A-NA¹ Li-la-u-wa-an-ta-y[u]
8. GIŠ.HUR ú-te-er nu-wa a-pe-e-da-ni-ya⁸ QA-TAM-MA ha-at-ra-es
9. ¹Ta-at-ta-an-wa^{LI.MES} GAL^{HLA} -ya MA-HAR² UTU-si le-e pé-hu-te-si
10. ma-a-an-ma-wa-ra-as pé -hu-te-si-ma nu-wa i-da-la-u-wa-ah-ti

11. *UM-MA A-NA-KU-MA A-NA* ¹Li-la-u-wa-an-ta nu-wa *MA-HAR*
^DUTU-si
12. ku-wa-pi *Ú-UL* pa-a-i-mi ¹He-eš-ni-is-<ni-is>-wa-mu⁸ ku-it i-ya-zi
13. *Ú-UL* -wa-mu za-a-hi ^DUTU-si-ma-wa-mu-kán *Ú-UL* SAG.DU-an-
 pit¹⁰ ku-iz-zi
14. ma-a-an-wa *Ú-UL* pa-a-i-mi nu-wa ¹Li-la-u-wa-an-da-as am-mu-uk
15. ^{LU}MES GAL^{HLA}-ya *I-NA* ^{URU}Ha-at-ti-na *MA-HAR* ^DUTU-si pa-a-u-e-en
16. nu-wa *A-NA* ¹He-eš-ni kat-ta-an pa-a-u-un nu-wa-mu-za-kán *A-NA*
^{GIŠ}GIGIR
17. kat-ta hal-za-a-is *UM-MA* ¹He-eš-ni-*MA* ki-nu-na-ya-wa-za *Ú-UL* ha-
 a-si
18. ^{LÚ}MES GAL^{HLA}-wa hu-u-ma-an-du-uš *I-NA* ^{URU}Ka-r[a-h]a-na li-in-[...]
19. [...l]-as-[w]a-kán *Ú-UL* ar-ha ki-it-ta-ri DUMU^{MES}, LUGA[L-m]a-
 wa-[kán]
20. [sa-ku-w]a-sar-ra-as ka-ru-ú am-me-da-az ne-an-[ta-at]
21. [ki-nu-na-ya-wa-za *Ú-UL*] ha-a-si nu-wa GIM-an ha-mi-is-ha-a[n-za
 ki-sa-ri]
22. [ERIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{ME}]¹ ni-ni-ik nu-wa-za an-da [...]
23. [u]k-wa-mi nu-wa-at-ta me-mi [...]
24. ...[k]u-i-e-es an-da nu-wa-a[...]
25. [...]x-ta-[...] ... -al-an EGIR-pa x[...]
26. [...]zi-[...]x nu-wa zi-ig-qa us-kán[...]¹¹
27. [zi-la]-tu-wa ku-in <u>¹² e-ek-ta-an ha-ma-[an-du]¹³
28. ...Š]I-PU-PU ¹Ta-as-ku-i-le-es-sa kis-an me-mi-[ir?]¹⁴
29. ...Š]I-PU-PU *A-NA* ^{LU}E.KAS₄ ^{UT-77}13 x-x[...]¹⁶
30. [...]x ^{LU}MES UKU.UŠ am-mu-uk nam-ma e-es-[zi]
31. [...]x-ki-nu-wa a-pé-ef ANŠU.KUR.RA^{MES} GIŠ.HUR/MA-HAR ¹He-
 eš-ni-[...]
32. *UM-MA* ¹He-eš-ni-i in-na-ra-wa-kán lu-u-ri-in [...]
33. ...
34. xxx ^DUTU-si-wa-kán *A-NA* ^{GIŠ}GIGIR za-am-[mu-ra-...]
35. zi-ik-ku-wa-za¹⁷ *IS-TU* KARAS ANŠU.KUR.R[A^{MES} ...]
36. GIM-an-wa ^{GIŠ}GIGIR.LUGAL a-pé-ya ar-nu-u[m-mi-...]
37. a-pé-ya LÚ-e-es-[d]u⁷
38. *UM-MA* ¹He-eš-ni-i *A-BU-BI-TI*-wa-za hal-zi-ih-hi nu-[...]x i-ya-mi
39. ¹Lu-pa-ak-ki-is-⁷ ma⁷-wa-kán ^{LU}QAR-TAP-PU UGULA LÚ [^{MES}...]
 ku-en-zi
40. ¹Hal-pa-LÚ-in-wa E-IN-NU-DA sa-an-na-pi-li-i[n...]-u-e-ni
41. LUGAL KUR ^{URU}I-šu-wa-ma-an-wa ¹A-la-li-mi-is¹⁸ ¹Ta-aš-ku-i-li-is
 [¹Hu-uz-zi]-ya-as-sa¹⁹

42. ma-an-wa-ra-an a-pu-us an-da e-ip-pir ¹Na-ni-zi-in-m[a...] pa-is-sa-an-ta
43. GUD.MAH-an-ni³⁹ pi-ya-ir a-pa-a-at-wa a-pa-a-at ú-ki-lá [...m]i
44. zi-ik-ma-wa-kán in-na-ra-a lu-u-ri an-da ti-ya-si ⁰UTU-si-wa-{z}a-kán
45. a-pó-e-da-ni-pát A-NA GAL.KÛ.BABBAR se-er ú-wa-it-ta-ri²¹
46. [ma-u]-an UL nu-wa-mu an-da ú-e-ri-ya-hu-ul
47. ¹Ho-eš-ni-i-in-wa ku-wa-pí ^{URU}KU.BABBAR-si IGI-zi BAL-si INIM-ni e-cp-te[n]
48. nu-wa-nš-si I-NA ZA-RA-TI²² pa-a-un nu-wa-za ar-re-es k[i]-iz-[zi]
49. nu-wa-kán an-da hal-z[i]-i-e-er nu-wa-kán ⁰¹⁵a-xx[...]²³
50. an-da ar-ha-ha-r[i]

հրաբզմանո թյուրք.

1. ...
2. [Հենց որ] իրենիմ²⁴ ինձ դեպի [...²⁵]
3. հասանք, և ինձ, Բալա[ց]տիլիս Արևն [ասաց],
4. «զմա՛, քե՛ք, և նրանց բերեցինք, և նրանց դեպի (հրաբնա՛)
5. հասցրեցինք; և նրք որ Տախարպա²⁶ հասա,
6. և ինձ բերեցին իրենի իրամանք. «Արևի առջև չգնա՛ս [...],
7. և իշխանները ինձ ցած բերեցին, Լիլաովանդային
8. իրամանք բերեցին, և նրան էլ մայն ձևով փոխանցեցիր/զրեցիր,
9. «Տատտային և իշխաններին Արևի առջև չտանես,
10. ապա քե տանես, շարագործութուն աքած կլինես»,
11. այսպես եմ ասում ես Լիլաովանդային. «էլ Արևի առջև
12. երբեք չեմ գնա, իրենիմ ինձ կանի:
13. Աթևը թող իմ գլուխը չկտրի
14. [...] չեմ գնա: Եվ Լիլաովանդասն ու ես,
15. և իշխանները հրաբնա քաղաք Արևի մոտ գնացինք,
16. և ես ցած իջա իրենի մոտ, և կառքի վրայից
17. մտ ինձ ձայն տվեց: Այսպես (ասաց) իրենիմ. «Այժմ [...]
18. Բոլոր իշխանները Կարախանայում²⁷ եղլ[վեցին]
19. Ոչ որ նրանցից չժնագ, իսկ արքայազմը
20. իմ (հանդեպ) ուղիղ մն[աց]
21. և այժմ մի վստահիր: Եվ հենց որ զարոն[ը գա]
22. զորքերն ու կառքերը պատրաստիր, և
23. և քեզ կասեմ: [...]
24. ... տվերի մեքսում և քեզ]
25. ... ետևում...
26. ... և դու հետևիր՝...
27. Հետո՞՞ ցանցով [թող] կապեն
28. ...Տապկուիլին այսպես է ասում,

29. ...ստրիանդակի պաշտոնին/տեղին...
30. ...ծանր հետևակայինները ինձ կրկյն դառն(ուժ են)
31. .. (և) նրա զորքերը խենթի մոտ...
32. ..Այսպես (ասաց) խենթին «Ուղղակի վերավորանք...
33. ...
34. ...Արևը կտաքի վրա կվիթա(վորվի)
35. և դու բանակի բազմության միջև
36. երբ արքայի կառքը այդ ժամանակ²⁹ հեռաց(նեմ)
37. այդ ժամանակ
38. Այսպես (ասաց) խենթին. «Տանտտիրաջը ես կկանչեմ և [...] կանեմ
39. Իսկ Լուսակկին, Կատապանը հազարապետին կտպանի³⁰
40. Խալաբաղիտիին դատարկ ամբարտե՛մ [...]
41. Նրե Իսուվայի արքային Ալալմին³¹, Տասկուլին³² և [Նրոցցի]րան³³
42. Նրե նրանք նրան (=Իսուվայի արքային) կրոնեն, Լանինցին ինձ[...]
43. անասնազո՛ւմ բող նրան ուղարկեն, նրան ես ինքս [...]
44. բայց դու ինձ ուղղակի վերավորում ես միացար⁷, բայց Արևը
45. կանխանգատանա այդ արժաքե գավաթի համար,
46. ապա քե ոչ, նրանք ինձ [...]»
47. մինչդեռ Խաբրուսատե՛մ խենթիին [...]
48. նրա մոտ, դեպի վրանը զնացի, և մա լվացվում էր,
49. և ներսում կանչեց, և [...]
50. ներսում [...]

Աձենայն հավանականությամբ արքայազն խենթիի այս դավադրությունը պետք է որ տեղի ունեցած լիներ Թուղխալիյասի գանակադրյան առաջին շրջանում, երբ նրա իշխանությունը դեռևս կայուն չէր³⁴: Դավադրության պատճառների և մասնակիցների ինքնության առավել մանրամասն քննարկումը բողնելով մեկ այլ, առավել համապատասխան ուսումնասիրման, փորձենք վերլուծել Իսուվային առնչվող հատվածները:

Ըստ էության, Իսուվային վերաբերում է տեքստի երկու տողը միայն ("41-42), ուր Իսուվայի արքան հիշատակվում է դավադիրների շարքում: Մակայն այս աղբյուրի համադրությունն այլ աղբյուրների հետ և տվյալ շրջանի քաղաքական անցքերի վերլուծությունն ի հայտ են բերում քավականին սերտ խեթա-իսուվական առնչություններ: Նշենք, որ Իսուվան խեթական տերության առաջխաղացման պահից ի վեր մշտապես եղել է խեթական արտաքին քաղաքական հարաբերությունների առանցքային կետերից մեկը: Սկզբնապես բշնամական երկրների շարքում գտնվելով, 13-րդ դարում արդեն խեթական տերության վստահելի դաշնակիցների շարքում էր, և դեռ ավելին, Իսուվայի արքայական տան ներկայացուցիչները կարևոր պաշտոններ էին զբաղում խեթական արքունիքում, իսկ Խաբթիի պաշտամունքային կյանքում Իսուվայի արքաները առանձնա-

հասուկ դեր ունեին համախեթական աստվածություններին տրվող երկրապագության կազմակերպման գործում³⁵:

Իսուվայի արքայի անունը տեքստը չի պահպանել, սակայն դեռևս Հ.Քիենզելը, հենվելով այդ աղբյուրների վերլուծության վրա, եզրակացրել է, որ ամենայն հավանականությամբ խոսքը Արիշարլուծայի մասին է, որն ամուսնացած էր Խարոսիլիա III-ի դստեր՝ Քիլուշխեպայի³⁶ հետ, և ամենայն հավանականությամբ Իսուվայի հետագա արքա Էխիշարլուծայի հայրն էր³⁷: Արձանագրությունը հիշատակում է նաև Լուսակկին: Կարծիք է հայտնվել, որ սա նույն Լուսակկինն է, որին Իսուվայի արքան՝ Արիշարլուծան իր նամակում (KBo XVIII 4) դիմում է որպես իր «սիրելի կոր»³⁸ և որը միաժամանակ «բազուկու (Պուրտխեպայի)՝ ժառանգ էր»³⁹:

Ինչևէ, ինչպիսի անկելով այն փաստը, որ դավադրության մեջ ներգրավված ամենից թե այքայական ընտանիքի, թե փաստ երկրների դիմապատկանների հետ քաղղ և տարաբնույթ կապերի մեջ էին, առավել ևս որ Լուսակկին և Արիշարլուծան միաժամանակ անուղղակիորեն պատկանում էին կառավարող արքայի արքայատոհմին, կարող ենք ենթադրել, որ Արիշարլուծան զանրակերպ է ալվել, և Իսուվայի զանր փոխանցվել է նույն այքայատոհմի ներկայացուցիչ և խեթական արքունիքի հետ ուղղակի արքունակեցական կապ ունեցող Էխիշարլուծային: Նշենք, որ խեթական արքունիքը միշտ էլ կիրառել է տարբեր պետությունների և իշխանությունների հետ խնամփութական կապերի հաստատման պրակտիկական որպես արտաքին քաղաքական շահերի առաջխաղացման հարմար միջոց: Կահայալ արքաների պարագայում դա նաև ապառնվում էր տվյալ պետության արտաքին կողմնորոշման խեթամետ ուղղվածությունը. ամուսնական. պայմանագրերը սովորաբար ենթադրում էին մրանց պարտավորվածությունը հետագայում զանր փոխանցել խեթական արքայազուտեր ժառանգին⁴⁰, ինչն էլ բնականաբար ավելի էր նպաստում տվյալ երկրում խեթական ազդեցության ուժեղացմանը: Տվյալ օրինակը միանգամայն համապատասխանում է այս պատմական անցքերին. քացի Իսուվայի արքայի հետ ամուսնացած Քիլուշխեպայից, արքայազն Ներիկկալլին ամուսնացած էր Անուրլուի, իսկ Խաթթուսիլիա մյուս որդին՝ Բարիլունի արքայազուտեր հետ, երկու արքայադուտար ուղարկված էին Ռամզես II-ի կամանողը և այլն⁴¹: Նման պայմաններում Էխիշարլուծան, լինելով ուղղակիորեն Խաթթուսիլիա III-ի բոլոր և Քուդիտալիասի հարազատ քրոջ որդին, միզուցն ավելի լույս կլիներ խեթական արքունիքի, կամ ավելի ճիշտ գահակալող արքայի նկատմամբ, քան իր հայրը՝ Արիշարլուծան:

Իսուվայի արքաներից մինչ այժմ մեզ հայտնի են միայն Արիշարլուծայի և Էխիշարլուծայի⁴² անունները: Երկու անուններն էլ դիցանվանակերտ են՝ իրենց կազմի մեջ պայտնակելով šarruma խորրիական բառը: Այն šarruma աստուտ անունն է, որը խորրիական դիցաբանությունում

հանդես է գալիս որպես Թեշուբի և Հեբաբի որդի, քարգձամարար՝ «Թեշուբ աստծու ցլիկ/որդի»⁴³: Այս, ինչպես մահ Խաթթիի կրոնական կյանքում խորրիական աստվածների պաշտամունքում Իսուվայի աքցանների ունեցած զգալի դերը⁴⁴, ինչպես մահ այն փաստը, որ մինչև խեթական արտաքին քաղաքական ոլորտում ներգրավված լինելը, Իսուվան այսպես քե այնպես գտնվում էր հարևան Խաթթի-Միտաննի պետության ամենիջական ազդեցության տակ⁴⁵ քայլ են տալիս միանշանակորեն պնդել այս արքայական դիմաստիայի խորրիական արմատների մասին, մասնավաճ որ համաժամանակյա խեթական արքայատոհմը նույնպես խորրիական ծագում ունի: Միաժամանակ դա տվյալ տառածրում մահ խորրիական էքնիկ տարրի սովակայության ապացույց կարելի է համարել⁴⁶: Բնականաբար, հնարավոր չէ ճշգրիտ դատողություններ անել ոչ այս, և ոչ էլ մնացած էքնիկ խմբերի տառածվածության կամ գերակայության մասին, առավել ևս, որ գտնվելով քաղաքակրթությունների և ստեղծական ճանապարհների խայժերակում, Իսուվան չէր կարող քնակեցված լինել մեկ էքնիկ խմբի ներկայացուցիչներով:

MARIAM KHANZADYAN

THE KING OF ISUWA AND TUDHALIYAS IV

The article deals with the Hittite cuneiform text belonging to the 13-th century B.C., which contain information regarding Isuwa, one of the ancient states on the Armenian Highland. Specifically, it tells about the role of the kings of Isuwa in the inner life of the Hittite empire in the 13-th century B.C.

ՃԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. R.Stefanini, *La congiura di Hesi*, "Athenaeum", 40,1965
2. Տեքստի գիտական տառադարձման մեջ կիրառված են նորագույն սկզբունքները (Chr.Ruster – E.Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, Wiesbaden, 1989): Նոր տառադարձման համաձայն՝ He-es-ni-is
3. Ստիխամինին այս արտահայտությունը քարգձամել է որպես "Խեսնին և ես... զնացիմք" Սակայն քննարկ առ-առ-զգ մեջ uk/am-mo-uk անճանական դերանվան հաչական հոլովն է, և չի կարող քարգձամելն որպես "ես": Ենթադրվելիք [GIM-an-m]e-wa արտահայտությունը պարունակում է wa-էնկլիտիկը՝ ուղիղ խոսքի ցուցիչը: Կարող ենք միայն ենթադրել, որ Մարացիտին Խեսնիի հրամանով ուղևորվել է ինչ-որ մի քաղաք, հավանաբար՝ Խաթինա, ինչի մասին էլ մահ պատմում է: Վերականգնվելիք տեքստը կարող էր ունենալ հետևյալ տեսքը. GIM-an-mo-wa ʽHe-es-ni am-mo-uz-qa ʽI-NA [ʽ⁴⁶⁰He-at-ti-za su-war-] es-en ʽ[Երբ] Խեսնին ինձ [Խաթինա ուղարկեց], և նրա որ մեք հասանք....

4. Այստեղ և այնուհետ քֆ-հս-տե տառադարձումն ըստ նոր ընթերցման փոխարինված է քֆ-հս-տե տառադարձումամբ:
5. Բմազքի ⁰⁸ դետերմինատիվը վրիպակ է, պետք է լինի անձնանունների ⁰⁹ դետերմինատիվը:
6. Նոր տառադարձման համաձայն՝ ս-տե-եր:
7. Նոր տառադարձման համաձայն՝ և-ե-:
8. Նոր տառադարձման համաձայն՝ ա-քֆ-ե-ձ-ն-ի-յա:
9. He-es-ni-is<-ni-is<-wa-ma-kán անվան >-ni-is< վանկերի ատկայությունը գրչի սխալն է, մախորդ երկու վանկի կրկնորոշում:
10. Ստեֆանիինի մոտ՝ ր-:
11. Խժուստին համապատասխան պետք է լինի usk- քայի usk/uski՝ “հետևիր, հետամուտ եղիր” ձևը:
12. Ակնհայտորեն ս-ն ավելորդ նշան է, պետք է լինի ku-in e-ek-ta-ec:
13. Հնարավոր է e-ek-ta-an ha-ma-an-du՝ “բող կազմն ցանցով” տարբերակը:
14. Ճերակամակնան Ծիշտ ձևը պետք է լինի me-ma-l կամ me-ma-as՝ “ասում է” կամ “ասաց”:
15. Առավել հայտնի է ¹⁴KA¹E՝ “ստրիանդակ” տարբերակը:
16. Ստեֆանիինի մոտ կա մահ ME-K[A]?, շարունակությունը:
17. Ստեֆանիինի մոտ՝ zi-ik-ma-wa-za:
18. ՎԽԿապտոյանը սխալմամբ A-la-ni-ec անձնանունը վերագրել է Իսուվայի արքային: В.Хачатурян, стр. 51:
19. Ենթադրվում է, որ այս լակոնայում խոսքը Խոսիյայի մասին է, տես N.Tani, “Mecc about “Hebäi Conspiracy”” Altorientalische Forschungen 28, 2001, J, p.158:
20. Ուղիղ ձևը՝ GUDGU₄MAH-atar՝ “անասնազոմ, փարսխ”:
21. սապա- “անհանգստանալ” քայի միջին կրավորական ձև:
22. Արրազերեն տարբերակը՝ zaräta:
23. Հնարավոր է, խոսքը ¹⁶ziyal(a)-ի՝ “զամբյուղ” մասին է:
24. Արրայազն Խեխնին Թուղխալիյաս IV-ի հարազատ եղբայրն էր:
25. Խոսքն, հավանաբար, Խարենա քաղաքի կամ երկրի մասին է. որն ամենայն հավանականությամբ գտնվում էր Եփրատի ավազանում՝ ժամանակակից Արժուղան քնակավայրից մինչև Երզնկայի հովիտ ընկած տարածքում (В.Хачатурян, стр.51): Խարենա քաղաքի տեղադրության մասին անկա կարծիքները տես J.F.del Monte und J.Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hehätischen Texte, Wiesbaden, 1978, s.61:
26. Տախորայա քաղաքի տեղադրության մասին անկա կարծիքները տես J.F.del Monte und J.Tischler, նշվ. աշխ.:
27. ՎԽԿապտոյանն իր “Восточные провинции Хеттской империи” աշխատության մեջ առաջարկում է Ka-ma-ha-na ընթերցումը, ելրակացնելով, որ խոսքը Կամախոսայի, կամ Կոմախոսայի մասին տեղադրելով այն Խարենա երկրում, Իսուվայի անմիջական հարևանությամբ և նույնացնելով այն հետագայիս Կամախի/ Կոմազեննի հետ: Սակայն առավել վերջված է Ka-ra-ha-na ընթերցումը: Նույն մոտեցումն ունի Ռ.Ստեֆանիինը: Տես մահ Ա.Քոսյան, “ԱՄԻ-Կամախը խեթական դարաշրջանում”, Պատմա-Բանասիրական Հանդես, 2002, 3:

28. Հնարավոր է նաև “ապագայում” թարգմանությունը:
29. Հնարավոր է նաև “այնտեղ” թարգմանությունը:
30. Ընկ այլ կարծիքի համաձայն, UGULA LU^{read} - “նազարապետ” քաղց նույնպես վերաբերում է Լուսակկիին (N.Tani, p.158):
31. Խեթական արքունիքում հավանաբար գրադեցում էր GAL UGULA LJM^{read} - նազարապետի պաշտոնը:
32. Ն.Տանին ենթադրում է, որ Տասկոիլին նույնպես դավադիրների շարքում էր, թայց արտաքենապես արքայի կողմնակից էր, ավելին, աջակցում էր Խեանիին, որին էլ վերջինս հնարավոր է, որ խոստացել էր ծանր հետևակալիների հրամանատարի պաշտոնը՝ GAL.UKU.US; հնարավոր է, որ Տասկոիլին այս թայլը թելադրված էր Խեանիայի արքայի ձերբակալության զեպրում ճշմարտության բացահայտման վտանգով (N.Tani, p.159):
33. Հնարավոր է, որ խոսքը գնում է արքայազն (DUMU.LUGAL) Խուլպիլայի մասին, որը միաժամանակ արքայազորի պետն էր՝ GAL.MEŠEDI/
34. N.Tani, p.155; T.Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, p.326-336
35. H.Klengel, *Die Hethiter und Bawa*, *Oriens Antiquus*, 7, 1968, s.74-76
36. Բիբլոլիսիական ամենամայն անվանականությունը Խարտալիլա III-ի կնոջ՝ Պուրուլիսիայի դուստրն էր, այլ ոչ թե քույրը: Հօգուտ այս ենթադրության է արտահայտվել Թ.վան դեմ Հոուսը, փաստարկելով, որ Էլիլիարումայի և Թուդիալիայի IV-ի միջև առկա ընկերակցությունը, և ավելի ճիշտ կլինի Բիբլոլիսիային դիտել որպես Պուրուլիսիայի դուստր, այլ ոչ թե քույր: (Th.van den Hout, *Der Ulmitesub-Vertrag Eine prosopographische Untersuchung*, Wiesbaden, 1995, p.126)
37. H.Klengel, s.71
38. N.Tani, p.158
39. J.de Roos, *Who was Kilušepa?*, *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Geselschap*, “*Ex Oriente Lux*”, 29, p.75
40. T.Bryce, p.51
41. T.Bryce, p.294
42. Arisarruma անվան մեջ առանձնացվում է միայն Խարտա քաղց, իսկ Ehlisarruma-ն կազմված է eh(e)li՝ փրկել; փրկություն, ազատագրում, և Isarruma բառերից (E.Laroche, *Glossaire de la langue hittite*, *Revue hittite et assiriologique*, tome XXXIV, 1976, p.75)
43. М.Л.Ханжоган, *Хебат*, МНМ, том II, М, 1992стр. 586; E.Laroche, tome XXXV, 1977, p.218
44. H.Klengel, p.74-76
45. Г.М. Аветисян, *Государство Митанни*, стр.42-43
46. H.Klengel, p.71

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

CTH – E.Laroche, *Catologue des textes hittites*, Paris, 1971
 KBo – Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig and Berlin
 МНМ – Мифы Народов Мира, М, 1992

ՎԱՆԵՐԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՓԱՍՏԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎՎՈՐ ԼԻՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայերը Հայկական լեռնաշխարհում բնակվելիս են եղել վաղնջական ժամանակներից:

Մ.թ.ա. 1410թ. սկսած խեթական տեքստերի տվյալներով Արևմտյան Հայաստանում կազմավորվել է Հայասա պետությունը, որը գոյատևել է մինչև մ.թ.ա. 1165թ. Այն ընդգրկել է Հայկական Տավրոսի, Եփրատ գետի և Մև ծովի մինչև ընկած տարածքները:

Վաղ միջնադարի հայ պատմիչներին հասած ենագույն տեղեկությունները քաղցրատեղով խեթական տեքստերի հաղորդումների հետ՝ պարզվել է, որ դա Հայք պետական կազմավորումն է: Հայասա անունը պարունակում է հայ- արմատը, որի վրա խեթերը ավելացրել են իրենց լեզվի -ասա արատկանություն ցույց տվող ածանցը: Հայասայի անձնանունների և տեղանունների լեզվական ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ դրանք կազմված են հայերենի աջնատներից ու ածանցներից:

Հայասա պետության (հայ. Հայք) կործանվելուց հետո բավական ժամանակ անց, ըստ Մովսես Խորենացու հասած տեղեկությունների, Արմենակը, որ Հայքի բազավորական տոհմի շատավյալն էր, մոտ մ.թ.ա. 1080թ. հայոց գահը տեղափոխում է Արարատյան դաշտ: Այնտեղ նրա հաջորդները մոտ երկու հարյուր տարվա ընթացքում աստիճանաբար հայոց պետականությունը ընդլայնում են՝ լեռնաշխարհի արևելյան հատվածի հայկական գավառները ընդգրկելով մեկ միասնական բազավորության կազմի մեջ:

Մ.թ.ա. 891թ. Արմավիրում Արամը գահ է բարձրանում: Այդ ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածի գավառները կամովին միանում են այդ բազավորությանը: Հայոց արքան, ուժեղացնելով բանակը, հարևան Մարաստանից ետ է գրավում այն գավառները, որոնք մարիքը, Տախթան նրա արքա դառնալը, խել էին Հայաստանից: Այնուհետև Արամը զենքն ուղղում է դեպի հարավ, Կորդուքի միջով հասնում Աարեստանի դաշտերը:

Այդ ժամանակ աստրական սեպագիր արձանագրություններով Հայկական լեռնաշխարհը, ի տարբերություն մախոբադ ժամանակահատվածի, հիշատակված է եզակի բով՝ «Ղահիրի երկիր» անունով: Դա Արամի տեղիժած Հայկական թագավորությունն էր, որն ընդգրկում էր այդ լեռնաշխարհը¹:

Այժմ անդադարառնանք որարտացիների հետ Արամի ժամանակ հայերի ամելությունն հարցին:

Որարտացիների բնիկ երկիրը՝ Ուրուատրին (տարբ. Ուրատրի, Ուրատրու) աստրական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվում է մ.թ.ա. 13-րդ դարից: Այն գտնվել է Վանա լճից շատ հարավ՝ Ատրեստանի սահմանների մոտ՝ արևմուտքից սահմանակցելով Կադմուխի (հայկ. Կադմես տուն), հյուսիսից Բոհոտան գետի հարավային ավազանի Խարխի, իսկ արևմուտքից Կոմանի և այլ երկրների հետ²:

Սկսած մ.թ.ա. 890թ. ոչ աստրական վավերագրերը և ոչ էլ այլ գրավոր աղբյուրներ չեն հիշատակում Ուրուատրին: Մ.թ.ա. 859թ. Ատրեստանի թագավոր Սալմանասար 3-րդը Վանի մահանգում իր գործով բախվում է Ուրալտու պետության քանակի հետ: Դա նշանակում է, որ աստրական արչավանքների պատճառով որարտացիներն իրենց բնիկ երկիր Ուրուատրին լքել էին և տեղափոխվել Վանի մահանգ³:

Մովսես Խորենացին հայոց Արամ թագավորի հարավային արչավանքի կապակցությամբ Կորդուքի առիթով նշում է, որ Ատրեստանն ամայի էր դարձրել այդ տարածքները⁴: Դա ևս հաստատում է այն իրողությունը, որ որարտացիները լքել էին Ուրուատրին (հայկ. Կորդուք) և տեղափոխվել Վանի մահանգ:

Հայ պատմիչն Ուրուատրիի տարածքը հիշատակում է Կորդուք անունով: Սակայն նույն հեղինակը Հայկ մահապետի Բաբելոնից կարծեցյալ գալու կապակցությամբ նույն տարածաշրջանն անվանում է Արարադի երկիր, որը սահմանակից էր Կադմես տուն (աստր. Կադմուխի) գավառին⁵:

Ի դեպ, «Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանության մեջ Նոյ մահապետի ամելությամբ հիշատակված է Արարադ լեռը: Նույնը կրկնվում է այդ նույն գրավոր հուշարձանի հունարեն օրինակում: Սակայն աստրական թարգմանության մեջ Արարադ լեռն անունը փոխարինված է Քարդու տերմինով: Մովսես Խորենացին այդ տարածաշրջանը մեր կոչում է Արարադ, մերք՝ Քարդու անունով Կորդուք, իսկ ատրեստանցիները՝ Ուրուատրի: Վերջինս Արարադ անունն է, որը նրանց հարմարեցրել են իրենց լեզվին ու գրությանը: Ըստ երևույթին Արարադ անվան մեջ առաջին երկու ա ծայնավորները ենչել են օ-ին մոտ տարբերակով: Իսկ սեպագրերում քանի որ այնտեղ օ գրելու հնարավորություն չկա և այն վերարտադրել կարող է միայն ու կամ այն պարունակող նշաններով, այդ անունը ր և դ բաղաձայնների դրափոխությամբ դարձել է Ուրուատ-

րի (հմմտ. Կաղմոխի և Կուղմոխի, Արմն և Ուրմն, Քարդու, որից՝ Կորդաք և այլն):

Կարծում ենք, Քսենոֆոնի «Անաքսախ» աշխատության մեջ հիշատակված կարդոխաների երկիրը մույն Կորդոքն է Խաքիսի, Կումանի, Կաղմոխի և այլ խառնական գավառները հետ, որի անունը քաղկսցած է կարդու- (սմմտ. Կարդու և Կորդոք) այնատից և ուրարտերենի -խի անջանցից:

Այն Հեյտդոտսի «Պատմության» մեջ հանդես է գալիս Մատիենա ձևով, որն, ինչպես հայտնի է, Միտաննի (Խուրբի) անունն է: Հույն պատմիչն այդ տարածաշրջանի քնակիչներին կոչել է մատիեններ (այսինքն՝ խարբիներ):

Անդրադատնուով Արամ բազավորի վերջ նշված հարավային ալշավանքին, պետք է ենթադրել, որ դրա պատճառներից մեկն էլ, գուցե, ուրարտացիների Ուրուատրիից Վանի մահանգ տեղափոխվելն էր, որը քնականաբար պետք է անհանգստացնելու հայոց արքային:

Ուրարտացիները, քնակություն հաստատելով Վանի մահանգում, մ.թ.ա. 860թ. տեղիում են պետություն, որը հասկանալի պատճառներով Հայաստանի և Ատրեստանի համար ձեռնտու չէր: Դրա համար էլ վերջիններս հենց այդ ժամանակվանից դաշնակցում են իրար հետ՝ զենքն ուղղելով Ուրարտուի դեմ:

Մ.թ.ա. 810թ. Ատրեստանում Ըամշի-Աղաղ 5-րդ արքայի մահից հետո երկրի գահը ժառանգում է նրա դեռահաս որդի Աղաղներարի 3-րդը, որի փոխարեն մ.թ.ա. 810-806թ. երկիրը ղեկավարում է նրա մայր Ըամմուրամարը (Ըամիբում):

Նշված թվականներին, ի տարբերություն դրանց մայախյոզ և հաջորդող ժամանակաշրջանների, Ատրեստանի և Ուրարտուի միջև ոչ մի ռազմական ընդհարման կամ թշնամական հարաբերությունների մասին սեպագիր աղբյուրներում որևէ փաստ չի հիշատակվում:

Մովսես Խորենացուն հասած հաղորդումների համաձայն Ըամիբում բազուկին որպես ամառանոց ընտրել էր Վանը և այնտեղ մի շարք կառույցներ էր կյանքի կոչել, ինչպես մաև այն հայտնի ջրանցքը, որը հայ պատմիչը նրա անունով է հիշատակում:

Մինչդեռ ուրարտական սեպագիր աղբյուրների հաղորդումներից և դրանց հիման վրա մասնագետների կատարած ուսումնասիրություններից պարզ է դարձել, որ մ.թ.ա. 810թ. Վանում Իշպուինի բազավորից հետո գահը ժառանգած նրա որդի Մեհուան կառուցել է մի շարք շինություններ, որոնց թվում՝ Վանի ջրանցքը, որը մա կոչել է իր անունով:

Այդուհանդերձ, կարծում ենք, հայ պատմիչին հասած նշված հաղորդումները չեն հակասում ուրարտական սեպագիր աղբյուրների վկայություններին, այլ դրանք լրացնում են միմյանց: Այդ ժամանակ աստուրա-ուրարտական փոխհարաբերությունները շատ լավ էին: Ըամմուրամար

թագուհին հյարքնկալվել է Վանում: Եւ թագմակալմանի օգնությոն է ցոյց տվել Մեմուային, ինչպես այլ շինությունների, այնպես էլ ջրանցքի կառուցման զործերում: Ուրարտուի թագավորի համար դա շատ ձեռնառու համագործակցություն պետք է լինել, քանի որ նա դրանցով Վանի թագավորության եզրերոյան երկրներն է դրել:

Դրա համար էլ Վանի ջրանցքը տարբեր վավերագրերում կարող էր հանդես գալ մերք Եամիդանի, մերք էի Մեմուայի անունով:

Եամիդան թագուհու նշված վարչագիծը քնակամարայ պետք է շատ վատ քնդունվեր Ասորեստանի արքունիքում: Այդ պատճառով էլ Ալյադներարի 3-րդը, որն արդեն մ.թ.ա. 806թ. հաստնացած էր երկիրը դեկավարելու համար, Մոպսես Խորենացու տվյալների համաձայն, որին նա գլխուր Եիմվառ անունով, իր զորախմբով գալիս է Վան և սպանում իր մորը՝ Եամիդանին⁸:

Մինչև մ.թ.ա. 810թ. ուրարտական թագավորներն արդեն նվաճել էին Արամի ստեղծած Հայկական թագավորության արևմտյան գավառներն ու մահանգները: Այն մնացել էր ամփոփված լեռնաշխարհի արևելյան շրջանների սահմաններում, որի մայրաքաղաքն է Արմավիրը⁹:

Այժմ անդրադառնամք մեկ այլ հարցի: Ինչպես պարզվել է, նշված ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհը քնակեցված էր հայերով, որը հաստատվում է ոչ միայն մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ իրադարձությունների մասին Մոպսես Խորենացուն հասած տվյալների բյուրոյառությամբ ուրարտական սեպագիր աղբյուրների հատորումների հետ, այլ նաև տարածաշրջանի տեղանունների ուսումնասիրությամբ, որոնք կազմված են հայերենի նմանությամբ արձատներին ու անանցներին:

Այդ բոլորը, կարծում ենք, հիմնավորվում է նաև ուրարտական թագավորների Հայաստանում բոլորած սեպագիր արձանագրությունների այլ կարգի տվյալներով: Դրանց ճնշող մասի վերջում նրանք գետեղել են անների բանաձև, որով սպասում են կորոզող ցարդղներին այլ կարգի տվյալներով: Դրանց ճնշող մասի վերջում նրանք գետեղել են անների բանաձև, որով սպասում են կորոզող ցարդղներին աստվածների պատիժներով:

Ըստի որ տեղի քնակությունը ուրարտական արքաների համար օտար էր, նրանք միշտ վախեցել են, որ իրենց բոլոր զբաղի իւշարձանները կարող են վերացվել: Ի տարբերություն ուրարտացիների, Ասորեստանի և Խեթական պետության տիրակալները իրենց ներկրներում բոլոր արձանագրությունների վերջում չեն գետեղել անների բանաձև, որովհետև սեփական ժողովուրդը դրանք չէր կարող ոչնչացնել:

Ի դեպ, ուրարտական սեպագիր իւշարձանների փոքր մասն է, որտեղ այդպիսի բանաձև չկա: Օրինակ՝ Վանի կորոզները, որտեղ ուրարտացիներ էին քնակվում, կամ Արին-քերդի և այլ ամրոցների քարե կորոզները, որտեղ գետեղված մշտական էին կայագրերը:

Այժմ անդրադառնամք Վանի ջրանցքի վերջ նշված երկու անունների անշվող մեկ հարցի:

Մովսես Խորենացուն հասած հնագույն խաղորդումների համաձայն այդ ջրանցքը կառուցել է Ասորեստանի քաղաքի Շամիրամը, և պատմիչը դա կոչում է նրա անունով:

Իսկ որպարտական սեպագիր արձանագրություններից հայտնի է, որ այն կյանքի է կոչել Մեմուան: Այսպես, Կառեպանց քնակալայրում ջրանցքի հունին մտտ նշված տիրակալը թողել է մի վավերագիր, որտեղ գրված է. «Նաղի աստու գոյությունը Մեմուան՝ Իչպախնիի որդին, այս ջրանցքը անց կացրեց: Անունը Մեմուայի ջրանցք է»: Մի քանի տող հետո կարդում ենք. «Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, ով քարոյի, ով որևէ մեկին այս (գործերը) վերագրի, ով որիչ քան ասի՝ նս այս ջրանցքը անց կացրի, թող (նրան) ոչնչացնեն Նաղիին, Թեչքեբան, Շիվինին, քոյոր աստվածները»³⁴:

Կարելի է ենթադրել, որ տեղի իայ քնակչությունը դեռևս այդ ժամանակ գերադասել է կոչել դրա կառուցման գործում Վանի քաղապոխին մեծ օգնություն ցուցաբերած իրեն թշնամի Շամիրամի և ոչ Հայաստանը նվաճած օտար բռնակալ Մեմուայի անունով, ի հեճուկս վերջինի: Դրա համար էլ Մեմուան ասխալված է եղել հատուկ նշելու, որ ով ուրիշին վերագրի այդ գործը, թող աստվածները նրան ոչնչացնեն:

Ավելին, Վանի արքաները սովորաբար ամեն մի անբոց կամ շինություն կառուցելիս թողել են մեկ արձանագրություն: Բացառություն է կազմում Էրեբունին, որի մասին մի քանի գրավոր կոթող է հասել մեզ: Մակայն Մեմուան Վանի ջրանցքի անց կացման մասին գրել է տվել 11 արձանագրություն՝ դրանցում նշելով, որ այն իր անունով է կոչվում³⁵:

Թերկրիի վավերագրում մա նորից նշում է, թե ով այս գործը որիշին վերագրի, թող աստվածները նրան ոչնչացնեն: Ետյնը կրկնվում է Մարմախի գրավոր աղբյուրի մեջ³⁶:

Այս բոլորը հաստատում են, որ տեղի իայ քնակչությունը ջրանցքի կառուցումից հետո այն նախապատվություն է համարել կոչել իր համար ոչ քարեկան Շամիրամի և ոչ երկիրը նվաճած օտար բռնակալ Մեմուայի անունով:

Այժմ համառոտակի անդրադառնամք որպարտերեն լեզվի վրա հայերենի թողած ազդեցության մի քանի հաջեքի քննությանը:

Ռուսա 1-ինի (մ.թ.ա. 735-713թթ.) Մևանի ավագանի Շովինարի սեպագիր արձանագրության մեջ կարդում ենք.

«Նաղի աստու՝ տիղաջ գոյությունը Ռուսան՝ Մաբալոքի որդին՝ նս այս երկրները մեկ աղչալանքի ղմբացքում գրավեցի, դարձրի ստալակ՝ Աղախունի երկիրը, Ռեյլկուխի երկիրը, Լուրախի երկիրը, Արքուքինի երկիրը՝ չորս քաղապոխների ծովի այս կողմից (4 LUGAL³⁷ inani aptini

zainiani), Գուրբումելի երկիրը..., 19 բազավորների ծովի այն կողմի բարձր լեռներում (19 LUGAL^{11b} ilani aptini zainiani)»¹¹:

Ինչպես մասնագետները պարզել են, ծովից-ն հայ, ծով բառն է, ապ-տինի-ն նույն լեզվի ափ արմատն է՝ ուրարտերենի տինի «անուն» բա-ղադրիչով: Ի-Տանի-ն բարգձմանվում է «այս» իսկ իշանի-ն՝ «այն» (կողմ)» իմաստներով¹²:

Կարծում ենք, որ դրանք Մուշի բարբառի ինա «այն» և խա «այս» ցուցական դերանուններն են, որոնք ուրարտացի գրիչն օգտագործել է հսկասակ ընկալումով:

Այսպիսով, արարվում է, որ վերը նշված բառակապակցություններում արմատները հայերեն են, իսկ վերջավորությունները՝ ուրարտերենի քե-րականական մասնիկներ:

Կամ, Կանի զրանցքի կառուցման կապակցությամբ Մեմուայի Կա-տեպանց գյուղի արձանագրության մեջ առկա է հետևյալ արտահայ-տությունը՝ icse im pili agabi «ես այս զրանցքը կառուցեցի»¹³: Այն կրկնվում է Արտամնուի, Մճնկեղուի, Բերկլիի նյա բողած վավերագրե-րում¹⁴:

Կարծում ենք, ինչ-ն «ես» Մուշի բարբառի ինա «ես» անձնական դե-յանունն է, իսկ ինի-ն նույն բարբառի ինա «այն» ցուցականը: Պիլի և ա-գա-րի արմատները հետազոտողները նույնացնում են հայերենի համա-պատասխան պեղ-իլ «խորել» և ագ-ուցել «հազցնել» բառերի հետ¹⁵:

Չնայած մեզն բառակապակցությունները շատ չեն ուրարտերենում, սակայն քերված օրինակները վկայում են ուրարտերենի վրա հայերենի բողած խիստ ազդեցության մասին: Ավելին, հայերենից անձնական և ցուցական դերանունների ուրարտական լեզվում ճեքթափանցելը, որը հազվադեպ է պատահում, ցույց են տալիս, որ տեղի հայերի լեզուն շատ մեծ հետևանքներ է բերել եկվորների խոսակցական և գրավոր բառա-պաշարում:

Վերջ քերված որոշ փաստեր մաև վկայում են, որ դեռևս ուրարտացի-ների ժամանակ հայերենում բարբառային տարբերակումներ են եղել:

Ուրարտացիների եկվոր լինելու մասին է վկայում ևս մեկ այլ փաստ: Արգիշտի 1-ինը (մ.թ.ա. 786-764թթ.) մ.թ.ա. 782թ. հայոց Անուշավան տի-րակալի օրոք նվաճում է Էտլումին՝ Այրարատը և վերջ դնում հայկական բազավորությանը: Ավերելով Արմավիր մայրաքաղաքը՝ դրա տեղում կառուցում է նոր քերք և իր անունով կոչում Արգիշտիխինիլը:

Երևան քնակավայրի մոտ մա կյանքի է կոչում մի ամբողջ և անվանում էրեքունի (այժմ Արինքեր): Տեղում հայտնաբերված այդ աղքատի վավե-րագրում կարդում ենք.

«Խաչի աստու մեծությամբ Արզիշտին՝ Մանուայի որդին, այս փառավոր ամբողջ կառուցեց, ամուրը դրեց Էր(ն)բունինի: Բիսայնիի երկրին (քող լինի) հզորություն, բշնամի (երկրներին)՝ հնազանդություն»¹⁸:

Այս տեքստը կրկնվում է նշված թագավորի քողած մի քանի այլ գրավոր հուշարձաններում:

Նախ, ակնառու է, որ ուրարտական թագավորը նվաճել է բշնամի երկիր: Նա Լտխունին է՝ Այրարատը: Բերդը կառուցելով՝ նա ձգտել է այդ օտար երկիրը հնազանդ սրահել:

Ինչպես ժամանակին նկատել են մի շարք մասնագետներ, հայկական տեղանունների վ թաղածայնը ուրարտերենում ծածախ հնչել է ք: Իսկ Երևան տեղանվան ա ձայնավորը, կարծում ենք, օ-ին մտա արտասանություն է ունեցել, դրա համար էլ սեպագիր տեքստերում այն դարձել է ո, քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, այդ գրության մեջ օ արտահայտելու հնարավորություն չկա: Ավելին, սեպագրերը ե և է ձայնավորներ տարբերակելու հնարավորություն չունեն: Արդյունքում Երևանը դարձել է Էրնյունի, քայց ոչ հակատակը:

Ի դեպ, Երևան ամուրը կազմված է հայ. երեվ-ալ քայանիմքից և -ան ածանցից, որ առկա է միջնադարի շատ այլ տեղանունների մեջ (հմմտ. Երևան՝ մենաստան Այրակիլի գավառում, Երևանս՝ գյուղ Էրզրումում, Երևան՝ դաշտ Վանանդում, նաև Երևի ձևով և այլն):

Լտխունին՝ Այրարատը նվաճելուց մի քանի տարի անց Արզիշտին իր տարեգրության մեջ նշում է. «Արզիշտին ասում է՝ լսեցի, (որ) Լտխունիականը Արդինի քաղաքի աշտխոժի-ն Իրիան: Նույն տարում նորից (՝) զնվորմելու հավաքեցի...: Արշավանքի գնացի դեպի Լտխունի երկիր, նվաճեցի Էրիախի երկիրը, Կատարգա երկիրը, հասա մինչև Իշկիզուրու երկիրը ...»¹⁹:

Գ.Ա. Մելիքիչվիլին աշտխոժի-ն համարում է հայ, աստված քառի մախատիսյ (հմմտ. քարք. աստուժ)²⁰:

Նա իրքիլանի քառաձևը կապում է ուրարտ. Իր(ս)-«առևանգել» քայարձառի հետ: Նյանում -նի մասնիկը ուրարտ. քայի անցյալ ժամանակի եյուսդ դեմքի ցուցիչ է: Այդ դեմքին է վերաբերում նաև -լ(ի)- թաղադրիլը: Այդուհանդերձ այդ քայաձևը մնում է որոշ չափով անընկալելի: Սակայն երե մեքը հետևենք վերը քննված տեքստի բովանդակությանը և վերը նշված մեկնաբանություններին, այն, կարծում ենք, հնարավոր է մեկնաբանել հետևյալ ձևով:

Արզիշտին, լսելով, որ ոմն Լտխունի Արդինի քաղաքի աստխոժիի արձանը հափշտակել է, դրա համար նա նույն տարում ձեռնարկում է արշավանք դեպի Լտխունի երկիրը այն նու խելու նպատակով: Սակայն, ինչպես տեքստն է վկայում, դա նրան չի հաջողվում:

Կարելի է ենթադրել, որ Արզիշտին մախքան այդ իրողությունը, նվաճելով Լտխունի երկիրը, այնտեղից հայերի գլխավոր աստուժ արձանը,

որին մա հիշատակում է աշտիածի ձևով, առևանգել է և տարել ուրարտական կրոնական կենտրոն Արդինի քաղաք: Սակայն մի քանի տարի անց ոմն էտիուցի՝ այրաբառցի, գնում, զորանում է այդ արձանն ու տանում էտիունի:

Ի դեպ, հնադարում բշմամի երկրի գլխավոր աստծու արձանը առևանգելով նվաճողը աշխատում է գրկել դրանով դիմացիններին նրանց իսկ աստծու օժանդակությունից:

Վերը բերված քոյոր փաստերը նույնպես հաստատում են, որ ուրարտացիները դրսից էին ներթափանցել Հայաստան ու Վանի մահամզում ստեղծել պետություն:

VALERY KHACHATRYAN

NEW FACTS ABOUT THE UNTRUSIVE CHARACTER OF THE URARTIANS

In the article several facts about the untrusive character of the Urartians are given. These are –the existence of Armenian words in the Urartian language, the name of Van Canal – Shamiram, given by the Armenians still in the time of the reign of Menua, the fact of the abduction of the Armenians' supreme god's statue by the Urartian King Argishti I and its re-abduction from the city of Ardini by the Etiunians etc.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վ.Ն. Խաչատրյան, «Հայաստանը մ.թ.ա. 15-7-րդ դդ», Երևան, 1998, էջ 22-26, 34-46: Տես նաև «Արձանավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Խ. XXI, Երևան, 2003թ., էջ 173-183:
2. Н.В. Арутюнян, "Бивальники", Ереван, 1970, стр. 12-21.
3. Վ.Ն. Խաչատրյան, նույնի, էջ 119:
4. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, Ժդ:
5. Նույնի I, Ժ:
6. Վ.Ն. Խաչատրյան, նույնի, էջ 110-111:
7. Մովսես Խորենացի, նույնի, I, Ժգ:
8. Մովսես Խորենացի, նույնի, I, Ժե:
9. Н.В. Арутюнян, "Бивальники", стр. 119-279.
10. Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей (= КУКН), Ереван, 2001, 60, стк. 1-3 и стк. 7-11.
11. Н.В. Арутюнян, КУКН, 63, 64, 74.
12. Н.В. Арутюнян, КУКН, 78.
13. Н.В. Арутюнян, КУКН, 389, стк. 1-13.
14. Н.В. Арутюнян, КУКН, стр. 448 и 450.
15. Н.В. Арутюнян, КУКН, 60, стк. 10.
16. Н.В. Арутюнян, КУКН, 61, 62, 64.

17. Н.В. Арутюнян, КУКН, стр. 458.
18. Н.В. Арутюнян, КУКН, 197, 198.
19. Н.В. Арутюнян, КУКН, 17,3, V, стк. 41-49.
20. Г.А. Меликшвили, "Переднеазиатский сборник", III, Москва, 1979, стр. 171-176.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ԹԱՀՄԱՍՊ II-Ի ՀԱՅԵՐԻՆ ՌԻՂՂՎԱԾ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ ԵՒ 1730-31ԹԹ. ՆՐԱ ԱՐԸԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԵՐԵՒԱՆ

XVIII դարի 20-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի շրջանները անջատվում են անկում ապրող ու աֆղանների ապստամբության հետևանքով փրկված Իրանի Սեֆյան պետությունից, և չնայած Սյունիքում ու Արցախում տեղական ուժերի համատեղ մաղթությանը, հետզհետե ամբողջովին անցնում Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ: Այդ շրջանները թուրքական իշխանության տակ են մնում մինչև 1733 - 35թթ. Նաղիր խանի գործերի կողմից նրանց վերագրվում են ոչ անց ընդգրկումը նրա տեղիում իրանական պետության կազմում: Ուստի պատահական չէ, որ խիստ սակավաթիվ են վերոհիշյալ ժամանակահատվածում հրապարակված պարսկալեզու հրովարտակները և գերակշռում են բյուրքալեզու հրամանագրերը: Այնուամենայնիվ այդ սակավաթիվ հրովարտակները, որոնցից շուրջ 7-ը հրապարակվել են Սեֆյան վերջին գահակալներից Թահմասպ II-ի կողմից և պահվում են Երևանի Մատենադարանում, որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ հետաքրքրության արժանի վավերագրեր են:

Թահմասպ Միրզային, որը Սեֆյան շահ Մուլթան Հուսեյնի երրորդ որդին էր, Սալահանի պաշարման ընթացքում հաջողվում է աֆղանական զորքերի օղակը ճեղքելով հեռանալ Ղազվին, որտեղ իր հոր գահընկեց լինելուց հետո, 1722թ. նոյեմբերի 10-ին իրեն շահ է հռչակում, նաև իր ամուսնով խուսրա է հնչեցնում, դրամներ հատում և հրամանագրեր հրապարակում: Թեև նրա իշխանությունը ավելի շատ ճակատ էր, այն տևում է շուրջ 10 տարի¹: Աֆղանները նրան Ղազվինից քշում են Թավրիզ, այնտեղից էլ թուրքերը նրան ստիպում են հեռանալ դեպի Արդեբիլ, այնուհետև՝ Ռեյի ճանապարհով՝ դեպի Մազանդարան: 1724թ. Ռուսաստանի ու Օսմանյան Թուրքիայի հետ պայմանագրեր կնքելուց հետո շահ Թահմասպ II-ի իշխանության տակ է մնում Արդեբիլը, Մուլթանիեն ու Ղազվինը ընդգրկող մի փոքր շրջան²:

Հահ Թահմասայ II-ին ժամանակակիցները բնութագրում են որպես բույր, վախկոտ և զինեմով անձնավորություն: Նրա բնութագրի համար խիստ բնորոշիչ է այն փաստը, որ 1722թ. աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման ընթացքում իր հայր շահ Մուլթան Հուսեյնի կողմից տղարկված լինելով Քաշանի ու Ղազվինի կողմերը օգնական ուժեր հավաքագրելու՝ նա զինաբրտքի ու զվարճանքների է տրվում:

Թահմասայ II-ի վերջ նշված 7 նրավարտակներից ժամանակային առումով առաջինը հրապարակվել է դեռևս նախքան նրա շահ նշանակումը 1720թ. և տրված է Հավուց Թառի Ս. Ամենափրկիչ (Ղրզրլվանքի) իրադատոր քանանայի խնդրանքով ի պաշտպանություն այդ վանքի Ղրզրլվանք, Մանկուս և Կոխք գյուղերում ունեցած կալվածքների, որանց նկատմամբ ոտնձգություններ էլ կատարյուն ոճն Աղյի Բեկ: Անբահիշյալ գյուղերը Ս. Երևանցին նիշատակում է Հավուց Թառի մյքատու գյուղերի քվում⁶: Հրավարտակում նշվող գյուղերում գտնվող կալվածքների ժառանգական պատկանելությունը Հավուց Թառի վարդապետներին կատարված են եղել դեռևս 1489թ. շարի արձանագրությամբ⁷, որոնց ավելացվել են նաև 1526թ. կազմված կալվածագրով նրան փակֆ արված նոր կալվածքներ⁸: Ամենայն հավանականությամբ այդ կալվածքների նկատմամբ Հավուց Թառի վանքի վարդապետների իրավունքները հաստատելու նպատակով է կազմված եղել նաև մեկ այլ պարսկալեզու վավերագիր, որն իրենից ներկայացնում է մի անբավակիր համախոտական հաստատված 50 անձանց վկայություններով, ըստ որի՝ Կոխք, Ազաթակ, Ղրզրլվանք (Հավուց Թառ) գյուղերը պատկանում են Հավուց Թառի Ս. Ամենափրկիչ վանքին⁹:

1724թ. Աստվածատուր կարողիկոսը Թահմասայ II-ի հրավերով գնում է նրա մոտ¹⁰: Նրանց միջև տեղի ունեցած հանդիպման արդյունքում կարողիկոսը ձեռք է բերում հայության համար մեծ նշանակություն ունեցող մի հրամանագիր՝ ուղղված ընդդեմ հայերի մահմեդականացման: Շիաների մոտ Սեֆյան ժամանակաշրջանում լայն կիրառություն ունեւր այսպես կոչված Իմամ Ջաֆարի օրենքը, ըստ որի քրիստոնյա հայ հպատակների մահմեդականացած ազգականները իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքը ամբողջովին գրավելու և նրանց զրկելու ժառանգությունից: Այս առթիվ բազմաթիվ բողոքագրերի և դատական պայքանների ստվար գործեր կան պահպանված: Այդ գործերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ մասնակի րացատություններով, ժառանգության խնդրում միշտ էլ առաջնությունը տրվում էր մահմեդականություն ընդունած ժառանգներին¹¹: Անբահիշյալ հրամանագրով¹² արգելվում է նոր մահմեդականացած հայերին աչաքիմի հավակնություններ ունենալ այլ հայերի ունեցվածքի նկատմամբ և կարգադրում մի շարք դատական ու վարչական առյաններում իրենց իրավունքները հաստատելուց հետո միայն հավակնել իրենց ազգականների ունեցված-

քին: Այս հրովարտակր զորմադրվելու դեպքում փաստորեն որոշ չափով պետք է դժվարացներ մահմեդականացած հայերի համար իրենց հետևյալը և մտն ազգականների ունեցվածքին տեք դատնալը: Այն իր ուղղվածությամբ հակադրվում է նախորդ դարերում հայերի մահմեդականացումը Իմամ Ջաֆարի օրենքի կիրառության շնորհիվ խրախուսող հրամանագրերին ու ֆարվաներին, վկայում է այն մասին, որ Իրանի քչմամլինների դեմ իր պայքարում Մեֆյան գահակալը ջանում էր ախրաչահել հայերին ու ստանալ նրանց օժանդակությունը:

Պատմական սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ են պահպանվել շահ Քահմասալ II-ի և Դավիթ Բեկի միջև դաշնակցային հարաբերությունների ու համագործակցության մասին: Դավաճումը բուրքական զորքերի դեմ պայքարում 1726 - 1727թթ. ժողովրդական շարժման կրամ հաջողություններից և Մեղրիի ետ գրավումից հետո շահ Քահմասալ II-ը ճանաչում է հայոց ազատագրական պայքարի ղեկավար Դավիթ Բեկին Դավաճնի ինքնալույսն իշխան ու նրան է հանձնում Ատրպատականի իրանական զինված ուժերի ղեկավարությունը¹³: Նաև ողբարկում է Դավիթ Բեկին մի դրոշ, մի արտավական մտոյգ և քազավորական հրովարտակով հաստատում նրա իշխանական ու դրամ հատելու իրավունքները¹⁴:

Դարաբաղի պատմության հետ կապված որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում կաթողիկոսական դիվանի 2ր բոթապահակի վավ. 173-ը, սրը որոշ ուղղագրական սխալներով XIX դարի վերջում կազմված մի պատճեն է: Ըստ նրա, շահ Քահմասալ II-ը Դարաբաղի Վարանդա մահալի մեկլուքությունը 1730թ.¹⁵ շնորհում է Մելիք Մուհամմադ Հուսեյնին: Ամենայն հավանականությամբ այս հրովարտակր տրված է եղել Գեղարքունիքից Վարանդա ներգաղթած Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Հուսեյնին, ուր իր հոր մահից հետո վարել է այնտեղի մելիքի պաշտոնը մինչև իր մահը (1736թ.)¹⁶: Իսկ Մուհամմադ ամունը կամ ավելագույն է բնագրի պատճեն կազմելու ընթացքում¹⁷ տեքստի սխալ ընթերցման արդյունքում կամ մահմեդական միջավայրում նա այդ անունը ևս կրել է:

Միայն իր մեծ զորավար ու երկրի փաստացի ղեկավար Նադիր խանի ջանքերի շնորհիվ է Շահ Քահմասալ II-ին հաջողվում հաղթել ու Իրանի կենտրոնական շրջանները ազատագրել աֆղաններից: Նադիր խանը աֆղանների դեմ հաղթանակներ տանելով մտնում է Սպահան և 1729թ. նոյեմբերի 16-ին Քահմասալ II-ին վերահաստատում Մեֆյանների գահին:

Իր զորավար Նադիրի ռազմական հաջողությունները բուրքերի ու աֆղանների դեմ մարտերում Քահմասալ II-ին դրոշում են ձեռնամուխ լինել Օսմանյան Թուրքիայի գերիշխանության տակ մնացած Ատրպատականի հյուսիսային շրջանների, Արևելյան Հայաստանի ու Վրաստա-

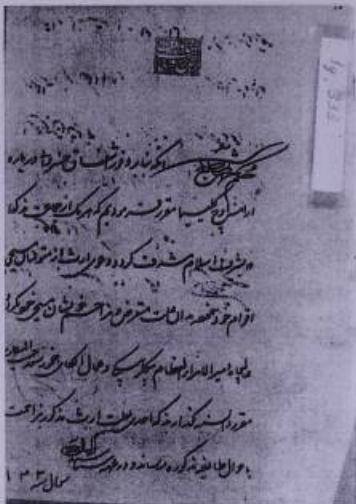
նի գրավման գործին այն ժամանակ, երբ Նադիրը զբաղված էր Խորասանում ծագած ապստամբության ճնշմամբ:

Հայոթյան նկատմամբ պարսից զանակալի սիրաչափող քաղաքակաճությունը էլ ավելի հստակ երևում է նրա հաջորդ 5 հրովարտակնիքում, որոնք հրապարակվել են նրա 1731թ. դեպի Երևան կատարած անհաջող արշավանքի ընթացքում: Այս արշավանքի նկարագրությունը բերևս իր ասարոյուն լինելու պատճառով կամ քաղաքական ինչ-ինչ նկատառումներով քացակայում է հայ պատմագիրներ Արրահամ Երևանցու, Հակոբ Շամախեցու և այլոց աշխատություններում ու ինչատակարաններում: Հատկանշական է, որ այդ արշավանքի ընթացքում շահի եևտ համդիպում ունեցած (այս ակնհայտ է դառնում շահի ստորև նշվող հրովարտակնիքի քովամղակությունից) Արրահամ Երևանցին, այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը շարադրելիս որևէ կերպ չի հիշատակում այդ ուսգմական ձեռնարկման մասին, այլ ընդամենը արձանագրում է Սարահանի մոտ բուրքերի կողմից շահի զորքերի կրած պարտության փաստը,¹⁸ որը հաջորդել է վերոհիշյալ արշավանքին: Չնայած այդ ժամանակաշրջանի ընդգրկմանը վերոհիշյալ իրողության նկարագրությունը քացակայում է նաև Հակոբ Շամախեցու աշխատության մեջ¹⁹:

Այդ դեպքերի շարադրանքը սակայն քավակամին ընդարձակ տեղ է զբաղեցնում պարսից պատմագիրներ Մուհամմադ Բյազիմի ու Միրզա Մեհդի Խան Աստարաբադիի պատմական գործերում²⁰:

Ըստ Միրզա Մեհդի Խան Աստարաբադիի պատմական աշխատությունների, այդ արշավանքը սկսվում է 1730թ. դեկտեմբերին, երբ շահական զորքերը Թահմասպ II-ի գլխավորությամբ Սպահանից շարժվում են դեպի Թավրիզ, որտեղ նրան դիմավորում են տեղի իշխանավորները, այնտեխուն զորք համալրվում է Ատրպատականի զորագնդերով և անցնում Արասք գետը: Ըահ Թահմասպ II-ի զորքը, որը ըստ Միրզա Մեհդի Խանի ունի 18000 մարտիկներ, շարժվում է դեպի Երևան, որն այդ ժամանակ բուրքական իշխանության ներկայացուցիչ Ալի Փաշայի կայսզորի պաշտպանության տակ էր²¹: Ալի Փաշան իր զորքով ընդատաջ է նկնում իրանական զորքին՝ նրա առաջխաղացումը կանգնեցնելու: Առաջին ընդհարումը իրանական ու բուրքական զորքերի միջև տեղի է ունենում Երևանից 3 փարսախ (-18կմ) հեռու՝ Գառնի գետի ափին²² և ավարտվում շահի հաղթանակով, որը տեղ է դառնում Երևանի քեղդում ապաստանած բուրքական զորքի զինամթերքին: Ըահական զորքերը կանգ են առնում Երևանի մոտակայքում՝ Բանաքեռում, սրաշարում քերդը և գրոհներ ձեռնարկում, որոնք սակայն ասպարդում են լինում: Պաշարումը տևում է 18 օր, որից հետո իրանական զորքերը պարենի ճանապարհը փակված տեսնելով, նաև լսելով բուրքական նոր զորքերի դեպի Երևան ու Իրանի կենտրոնական մահանգներ շարժվելու մասին հեռանում են:

Վաթ. 333

Նույն դեպքերի ընթացքը քիչ ձևափոխված կերպով շարադրված է Մուհամմադ Զյազիվի «Ժարդիխ-ե պլամ-սաու-ե Նադեթի» աշխատությունում: Ըստ այդ երկի, Թահմասպ II-ի գործի Զախուր Սա'դի (Երևանի) նահանգը մտնելու ժամանակ Երևանի քեյրը գտնվում էր Մուսրուփի փաշայի կայսագործի պաշտպանության ներքո: Իսկ կողմերի առաջին ընդհարման ժամանակ բարձրական զորքը գլխավորում էր Թեյմուր Փաշան, որը Ալի Փաշայի համձնարարությամբ Կարսից դեպի Երևան էր

շարժվում: Պատմագիրը նշում է, որ մարտը տեղի է ունենում գետի ափին, առանց հիշատակելու այդ գետի անունը: Մակայն ինչպես և նախորդ հեղինակը, Մուհամմադ Ջյազինը վկայում է իրանական զորքի տարած հաղթանակի մասին: Ըստ նրա, Թահմասպ II-ը կազմակերպում է նաև գլխերային գրոհ Կարսի մոտակայքում գտնվող Ալի Փաշայի զորքի վրա, որից հետո լուրեր ստացած լինելով Ահմեդ Փաշայի գլխավորած բողոքական մեկ այլ զորամիավորման Բաղդադից դեպի Քերմանշահ ու Համադան շարժվելու մասին, իրանական կողմը հարկադրված է լինում առանց Երևանի թերթը զրավելու նա նահանջել²¹:

Երևանի նահանգից հեռամաղով՝ շահը պարտություն է կրում Ահմեդ վաչայի զորքերից և հարկադրված է լինում հաշտություն կնքել, որի պայմանքում նորից Թուրքիային են անցնում Համադանը, Քերմանշահն ու Թավրիզը և Անդրկովկասի բոլոր այն տարածքները, որոնք Սեֆյան շրջանում Իրանի տիրապետության տակ էին գտնվում²²: Այսինքն, նա ոչ միայն չի կարողանում նվաճել Թուրքիայի տիրապետության տակ անցած Անդրկովկասյան տարածքները, այլև կորցնում է նաև որոշ տարածքներ (Թավրիզը, Քերմանշահն ու Համադանը), որոնք նախքան այդ ձեռնարկումը Նադիր Խանը նա էր զրավել Օսմանյան Թուրքիայից: Ըստ Թահմասպ II-ի պարտությունները բողոքական զորքերից և նրա դեմ ծագած դժգոհությունները հարմար առիթ են ընձեռնում Նադիր խանին, նրան զահրեկեց ամելու համար, որից հետո Նադիրը զահ է քարծրացնում Թահմասպի 8-ամսյա որդուն՝ Աբաս III-ին (1732-1736թթ.) վերջինիս առնելով իր խնամակալության տակ: Մակայն խնամակալի դերը ևս չի զոհացնում Նադիր խանին և նա ինքն է զահ քարծրացնում 1736թ. մարտի 8-ին²³: Որից հետո Թահմասպ II-ն ու նրա որդի Աբաս III-ը Նադիր շահի կողմից բանտարկվում են, իսկ 1740թ. Թահմասպի մեկ այլ որդու՝ Իսմայիլի հետ մահապատժի են ենթարկվում²⁴:

Երևանի պաշարման ընթացքում շահ Թահմասպ II-ը անկասկած խանդիպում է ունեցել Աբրահամ Երևանցի կաթողիկոսի հետ, որը նրանից ստացել է իր կաթողիկոսությունը հաստատող և մի քանի այլ հրովարտակներ, որոնք հրապարակված են հիջրայի 1143թ. չափալ ամսին, որը համապատասխանում է 1731թ. ապրիլի 9-ից մայիսի 7-ը ընկած ժամանակահատվածին: Աբրահամ Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող հրովարտակում տեղ են գտել հետևյալ խոսքերը.

«Երբ օրերս Նօրին քարերախտ [աղբայական] Մեծության շքախումբը աշխարհականների օրհնյալ Ալլահի ու սուրբ իմամների առաջնորդի²⁵ ուղորձածությամբ, բոլ Ալլահը նրանց օրհնի, հաղթանակով ու հաջողությամբ մտալ Չուխուր Սա՛ադի օլթան²⁶, քրիստոնյա մեծանուն ու փառաբանյալ անձանց մեջ գավելի, Ուշիլիխայի Աբրահամ կաթողիկոսը այնտեղի բոլոր քահանաների, այլ միաբանների ու հայ բնակչության հետ հնուց ի վեր մարգարեի հիմնած շնքի հանդեպ իրենց ունեցած

նվիրվածությանն, գաղափարական միասնությանն ու հնազանդությանը համապատասխան, իրենց կարգով մեծ քաղաքավարությանը եկան արքայական նմուշին ընդառաջ՝ արժանանալով շահական ռոտանտոլին համբուրելու պատվին»²⁹։

Նույն ժամանակ են ձևոք բերվել նաև 3 այլ հրովարտակները, որոնցից մեկը³⁰ վերահաստատում է նախկին շահերի կողմից Էջմիածնին տրված բոլոր հրամանագրերը։ Սա իր բովանդակությամբ նման չէ ոչ նախորդ ոչ էլ հետագա շրջանների շահական հրամանագրերին, քանի որ վերահաստատում է ինչպես նրանում նշվում է Էջմիածնի «վանքի ու նրա համայնքի գործերին վերաբերող և նրանց մոտ իդան դրսխտարմակ շահերի բոլոր *ռայամները, հարճերն ու ֆեյմանները*, այնպես ինչպես որ նրանք հրապարակվել են»։ Երևանի Մատենադարանում կան բազում հրովարտակներ, որոնք վերահաստատում են նախկին շահերի հրապարակած մեկ կամ մի քանի հրամանագրերը, սակայն նրանցում անհրաժեշտաբար ամբողջովին կամ հակիրճ կերպով վերաշարադրված են դրանց բովանդակությունները։ Իսկ տվյալ հրովարտակը փաստորեն ավելի շուտ քաղաքական քայլ էր՝ արված շահի կողմից հայերին գլխավորող կաթողիկոսին սիրաշահելու նպատակով։

Նույն շարքի հաջորդ հրովարտակը³¹ նրանհանգում է Չուխուր Սա'ադի կառավարչին արգելել նոր մահմեդականացած հայերին ժառանգության վեճ սկսել իրենց հարազատների հետ։ Սա իր բովանդակությամբ մոտ լինելով վերջ նշված 1724թ. հրովարտակին՝ բոլորովին արգելում է Իմամ Ջաֆարի օրենքի կիրառությունը հայերի ժառանգական խնդիրներում։ Սա նախադեպը չունեցող մի հրամանագիր է, որին համանման բովանդակությամբ հրովարտակներ հրապարակվել են իրանահայ համայնքների առնչությամբ միայն շատ ավելի ուշ՝ Ղաչար շահերի օրոք, երբ Արևելյան Հայաստանի մինչև Արաքսը ընկած շրջանները արդեն անցել էին Ռուսաստանի տիրապետության տակ³²։

Հետաքրքրության է արժանի նույն ամսաթվով հրապարակված հաջորդ հրովարտակը³³, որով հայտնվում է Էջմիածնի Սայր Աթոռը այբուսանի հովանավորության տակ առնելու մասին ու հրահանգում նրա միաբաններին աղոթել պարսից գործերի հարթման և համար։

Այսպիսով, Մեֆյան վերջին գահակալներից շահ Ֆահեմաալ II-ին վերաբերող վերոհիշյալ վավերագրերն ու պատմական հիշատակությունները սերտորեն առնչվում են հայ ժողովրդի պատմության հարցերի հետ, պատմական բարձրարժեք սկզբնաղբյուրներ են, որոնք նոր մանրամասներով լրացնում են նրա գահակալման շրջանում տեղի ունեցած դեպքերի ընթացքը։ Ստորև բարձրամասբար ներկայացնում ենք վերոհիշյալ վավերագրերից երեքը։

Մեխյան շահ Թահմասպ II-ի կնիքը. [Հանուն ամենաբարեգութ Ալլահ-ի, վիլայեթի շահի³⁴ ժառա Թահմասպ II 1138]

Աշխաբահասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Քրիստոնյա մեծահոգևների առաջնորդ Ուլքիխասյի Աստվածատուր կարողվեալը Նորին սրբազնագույն Մեծաբյանը տեղեկացրեց, որ հայերից որոշ անձիք արժամանալով մահմեդականությունն ընդունելու պատվին, իրենց հայրերի մյուս զավակների ու ազգականների հետ, ս-յունք հայ են, վեճ են սկսում ու ամօրինականություններ գործելով՝ նեղություն պատճառում նրանց: Երե նրանցից որևէ մեկը մահանում է, նրա ունեցվածքն ու մուրքերը³⁵ խլում, տամում են: Այդ պատճառով հայ վաճառականների մեծ մասը Ռումի և Խարանգի վիլայեթներում³⁶ մնալով, իր հայրենիք չի վերադառնում: Խնդրեց որպեսզի արքայական ոսդամով կարգադրվի որպեսզի այսուհետև զադյո-օլ-խալամներից³⁷ ոչ ոք այդ խնդիրների շուրջ հայերի հետ վեճ չսկսի ու ամօրինականություններ չգործի: Ուստի կարգադրեցինք որպեսզի այն զադյո-օլ-խալամները, ս-յունք հայերի հետ վեճ ու կռիվ կունենան, մինչև որ իրենց պահանջը բարձրագույն պալատում՝ յուրաքանչյուր մանալի³⁸ քեկլարքեկերի³⁹, հաքիմների⁴⁰ կամ ամիրի⁴¹ ներկայությամբ շարձվ չհաստատեն, հայերին չնեղեն: Մինչև որ տվյալ մահալի քյադխուդաների⁴², հաքիմի ու հեղինակավոր անձանց կնիքներով հաստատված գրություն ու հավաստի վկայական քարձրագույն պալատ յողարվեն, որի հիման վրա արքայական ոսդամ⁴³ կերպարակվի, չպետք է ինքնազուխ կերպով իրենց պահանջած գումարը ստանան: Երե վիլայեթների⁴⁴ քեկլարքեկերը, հաքիմներն ու ամիրները վերոհիշյալ հրամանին հակառակ վարվեն, վերոհիշյալ կաթողիկոսը պետք է տեղեկացնի և նրանք պատասխանատվության կկանչվեն: Այս բոլ ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն, այս ուղղությամբ ջանք չխնայեն և հրամանին չհակառակվեն: Բարձրագույն դիվանի⁴⁵ մեծահոգի մեծ մասքովիները⁴⁶ բոլ վերոհիշյալ պարտավոր *ոսդամը* հարստուղ մատյաններում գրանցեն ու ամեն տարի նոր *ոսդամ* չպահանջեն:

Գրվեց 1136թ. ջումադի առաջին ամսին⁴⁷:

Հակատակ կողմում

Նորին Մեծաբյան անմիջական հրամանով, կնիք. [Չկա աստված քացի Ալլահից Հաքիմ Քերիմ]:

գրեց, կնիք. [Հանուն ամենաբարեգութ Ալլահի]; ճիշտ է, կնիք. [Չկա աստված քացի ամենագոր Ալլահից, աստու՞ ժառա Մտհամմադ]; բող գործադրեն, կնիք. [Ով ամենագոր Ալլահ, իմամ Հուսեյն]:

Շահ (քննված է) ռադամն է, գոր ընդ արգայի Աստվածատուր կաթողիկոսին տուեալ է, զի տաճկացեալն յազգականաց իրեանց գրան ինչ մի՞ պահանջեցէն: օճկ:՝⁴⁸

ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 1գ, վավ. 334, քնագիր, գիր՝ նասրա՛վիդ

Շահ Թահմասպ II-ի կնիքը [Վիլայեթի շահի ծառա Թահմասպ II, 1139]

Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Քրիստոնյա հոգևորականների մեջ լավագույն և Հիսուսի ծառաների առաջնորդ Ուշթիխայի Աբրահամ կաթողիկոսի ու վերահիշյալ վանքի քահանաների, միաբանների ու մյուս սպասավորների հանդեպ ունեցած շահական ողորմածությանը վանքի ու նրա համայնքի գործերին վերաբերող և նրանց մոտ եղած դրոշմատարակ շահերի, թող Բարձրյալը նրանց հոգիները լուսավորի, կողմից հրապարակված քոլտր ռադամները,⁴⁹ հոգեներն⁵⁰ ու ֆերմանները⁵¹, այնպես ինչպես որ նրանք հրապարակվել են Մեր արքայական ստորագրությանը հաստատեցինք և կարգադրեցինք՝ որպեսզի որևէ մեկը նրանց իմաստից ու բովանդակությունից չշեղվի: Բարձրագույն դիվանի մեծառոգի մտաբովիները թող այս ռադամ - շնորհագիրը հարատևող մատյաններում գրանցեն, վստփոխություններից զերծ պահեն, ամեն տարի նոր *ռադամ* չպահանջեն և այն իրենց պարտականությունը համարեն:

[Գրվեց] 1143թ. շավալ ամսին:

Հակառակ կողմում

Նորին մեծության ամենիջական մերկայությանը. կնիք. [Հանուն ամենարարեգութ Ալլահի, 1142]:

ինչ ռադամ որ ունիմք շահթահմազի տված ռադամնէ՛⁵¹:

ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 1գ, վավ. 333, քնագիր մեծ. 14.5 x 25սմ, գիր՝ շիքասաթ

Շահ Թահմասպ II-ի կնիքը [Վիլայեթի շահի ծառա Թահմասպ II, 1139]

Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Ուշթիխայի հայության հանդեպ ունեցած արքայական մեծ ողորմածությանը կարգադրվում է, որ վերահիշյալ ժողովրդից ով, որ արժանանում է իսլամն ընդունելու պատվին, թող դրա հիման վրա իր ազգական քրիստոնյա մահացած ամժանց ժառանգների հետ ժառանգության վեճ

չակսի ու իր քրիստոնյա ազգականներին չմեղի: Չուխուր Սա'ադի բարձրաստիճան մեծ ամիր ալ-ուժարա⁵² բնկարբեկն ու ամիլները թող գրվածը կարգադրության համարելով, թալլ շտան, որ որևէ մեկը վերոնկիշյալ ժառանգության պատճառով հիշյալ ժողովրդին նեղություն պատճառի: Եվ թող այս իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1143թ. շափալ ամսին:

Հակառակ կողմում

Նորին Մեծության ամմիլական կարգադրությամբ, կնիք. [Հանուն ամնարարեզուր Ալլահի, 1139]:

ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 330

مهر شاه ظهاسب ثانی [بسم الله الرحمن الرحيم بنده شاه ولایت ظهاسب

ثانی ۱۱۴۵]

حکم جهانستطاع شد آنکه عمده الامیان المسيحيه اسواتانور خلیفه
اویچ کلیسیا بعضی ادمس رسانید که جمعی از جماعت ارمنی که بشرف
اسلام مشرف میشوند یا پدر و اولاد و اقوام خود که ارمنی اند دعای و
شلتاقات نموده مزاحمت میرسانند و هر یک از ایشان که فوت میشوند
اموال و املاک، اورا کشیده میبرند و بدانعلت اکثر تجار ارامنه در ولایت روم
و فرنگ، مانده بوطن خود نمی آیند و استعدا- نموده که حسابالرقم اشرف
مقرر گردد که من بعد احدی از جدیدالاسلامان در باب مراتب مزبور با ارامنه
اندعای ننموده شلتاق ننمایند. بنابراین مقرر فرمودیم که جدیدالاسلامانی
که با ارامنه دعوی و گفتگویی داشته باشند مادام که دعوی خود را در درگاه
معلی ثابت نباید در حضور بیگلربیگی و حکام یا عامل هر محل مثبت
شرعی نرسانند متعرض احوال ارامنه نشوند و بعد از آنکه اندعای خود را
مثبت و لزوم شرعی برسانند مادام که نوشته و وثیقه که در آن باب نوشته
شده و بمهر کدخداهان و حاکم و معتبرین هر محل رسیده باشد تا بدرگاه
معلی نفرستند و رقم اشرف برطبق آن صادر نشود خودسر مرتکب بیازیافت
وجه دعوی خود نگردند و هر گاه بیگلربیگیان و حکام و عمال ولایات
بخلاف امر مزبور معمول دارند و تخلف نمایند خلیفه مشارالیه عرض نماید
که بیازخواستی که لازم باشد بعمل آید و درینباب قدغن و اهتمام تمام لازم
دانسته از فرموده تخلف نورزند. مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی رقم
سطح مزبور را در دفاتر خلوه ثبت نمایند و هر ساله رقم مجدد طلب
ندارند.

تحریراً فی شهر جمادی الاول سنة ۱۱۴۶.

ظهر

بالمشافه العلیه العالیه مهر: (لا اله الا الله الحکیم الکریم)

نوشته شد مهر [بسم الله الرحمن الرحيم]
صح مهر [لا اله الا الله الملك عبد محمد]
تقدید نمایند مهر [به تعالی یا امام حسین]

۱۱۳۳، کاپرته [کاپرته] ۳۳۳

مهر شاه طهماسب ثانی [بنده شاه ولایت طهماسب ثانی ۱۱۳۳]

حکم جهانمطاع شد آنکه بنا بر وفور اشتیاق خسروانی در باره آرامنه
اوج کلیسیا مقرر فرمودیم که هر یک از جماعت مذکوره که بشرف اسلام
مشرف گردد دعوی ارث از متوفیان مسیحی اقوام خود نموده بدان علت
متعرض و مزاحم خویشان مسیحی خود نگردد. عالیجناب امیرالامراء العظام
بیگنریگی و عمال لشکری چخورسعد حسب المسطور مقرر دانسته نگذارند
که احدی بعلمت ارث مذکور مزاحمت باحوال طایفه مذکوره نرساند و در
عهده شناسد.

تحریر آ فی شهر شوال سنه ۱۱۳۳.

ظهور

بالمشافهه العلیه العالیه مهر [بسم الله الرحمن الرحيم ۱۱۳۳]

۱۱۳۳، کاپرته [کاپرته] ۳۳۴

مهر شاه طهماسب ثانی [بنده شاه ولایت طهماسب ثانی ۱۱۳۳]

حکم جهانمطاع شد آنکه بنا بر شفقت شاهانه در باره زبده الرهبانین
المسیحیه عمده القسوسین العیسویه ابراهیم خلیفه اوج کلیسیا و کشیشان و
رهبانان و نصاری معبد مزبور کس ارقام و احکام و فرامین لازمه سلاطین
جنت مکین انارده تعالی براهینهم را که در باب امور اوج کلیسیا و جماعت
مزبوره بطریق که شرف صدور یافته در دست دارند بامضای همایون
ممضی و متنقذ و مقرر فرمودیم که احدی از مضمون و مدلول آن عدول و
انحراف نورزد مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی رقم این عطیه در رفتار
خلود ثبت نموده از شایبه تغییر و تبدیل مسون محروس شناسند و هر ساله
رقم مجدد طلب نکلند و در عهده شناسند.

شوال المعکم سنه ۱۱۳۳.

ظهور

بالمشافهه العلیه العالیه مهر [بسم الله الرحمن الرحيم ۱۱۳۳]

THE DECREES OF TAHMASB II ADDRESSED TO ARMENIANS
AND HIS CAMPAIGN IN THE PROVINCE OF YEREVAN
IN 1730-1731

Seven decrees issued by Shah Tahmasb II Safavid are kept in the Archive of Catholicosate of Yerevan Matenadaran. Those decrees, dated by the years 1720, 1724 and 1731, are important historical sources of the history of Armenian people, Iran and their political relations in that period. Author discusses the information contained in those decrees in comparison with the reports of other (Persian and Armenian) sources. Through a comprehensive study of the data survived in those sources author represents new details referring to the military campaign organized by Shah Tahmasb II against Turkish troops in the territory of the province of Yerevan in 1730-1731, the relations between the shah and the catholicos and other outstanding representatives of Armenian people. The abovementioned decrees witness of shah's special benevolence towards Armenian population and promise them of a better state under the rule of shah, especially as regards their religion, because they stop the encouragement of adoption of Islam. Those decrees on the whole were issued with the intention to gain the favour of local Armenian population in Persia's struggle against the Turkish predominance in the territory of Eastern Armenia and particularly during the military campaign organized by Shah Tahmasb II in the Yerevan Province. The article represents three of those decrees with their Armenian translations.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Երևանի պետական համալսարանի պատմության և հայագիտության ֆակուլտետի թանգարանի հավաքածու, 1977, հ. 134-135:
2. Երևանի պետական համալսարանի պատմության և հայագիտության ֆակուլտետի թանգարանի հավաքածու, 1977, հ. 134-135:
3. Ա. Տեր-Ավետիսյան, Նաղիթ շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեյցու, Երևան, 1940, էջ 36):
4. Երևանի պետական համալսարանի պատմության և հայագիտության ֆակուլտետի թանգարանի հավաքածու, 1977, հ. 134-135:
5. Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի պատմությունը ՄԱ, կաթողիկոսական դիվան, քոչ. 1գ, վավ. 328:
6. Սիմեոն Երևանցի, Պատմություն Կաթարապատ, 1873, էջ 276:
7. ՄԱ, կաթողիկոսական դիվան, քոչ. 1գ, վավ. 927 (տե՛ս Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. կալվածագրեր, պրակ I, էջ 82):
8. ՄԱ, կաթողիկոսական դիվան, քոչ. 1գ, վավ. 880, պատճեն, (տե՛ս տե՛ս Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, էջ 105):
9. ՄԱ, կաթողիկոսական դիվան, քոչ. 1գ, վավ. 919:
10. Արշակունի Երևանցի, Պատմություն պատերազմացն 1721-1736, հրատ. Հ. Մահալ Գեղեցիկ, 1977, էջ 31, 98:
11. Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան 1956, N 3, էջ 87-88:

12. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 1գ, վավ. 330:
13. Л. Х. Тер-Мкртчян, Армения под властью Надир Шаха, Москва, 1963, с. 43.
14. Ընտիր պատմություն Դաիր Բեգին և պատերազմաց հայրեն իւրախանո, որք նդեն ընդդէն բուրբաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տնանն 1722, Վարդաբշտատ, 1871, էջ 58-59:
15. Կամ 1731թ. (արտոճեննի գրութեան ոչ հատակ լինելը բուլ յի տալիս վաստահարար պնդել):
16. Բաճիկի, Խամասայի մելիքությունները, Երկնրի ժողովածու, հ. X, Երևան, 1964, էջ 187: Նաև Դիվանի հայ վիճակագրության, պրակ V, Արցախ, Երևան, 1982, էջ 149:
17. Վավերագրի հակառակ կողմում արված է հետևյալ ոտսերնն մակագրությունը. "копия от грамоты Тахмасп Шаха":
18. Արցախի Երևանցի, նշվ. այն, էջ 140:
19. Ա. Տեր-Ավետիսյան, Նաղիթ շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Ըամախեցու, Երևան, 1940, էջ 36):
20. محمد كاظم، نامه عالم آرای نادری، دفتر اول، مسکو-۱۷۶۰، ص ۳۱۷-۳۱۸، جهانگشای نادری، تالیف میرزا مهدی خان آسترآبادی، تهران، ۱۳۷۷، ص ۱۷۶-۱۷۹
21. میرزا مهدی خان آسترآبادی، جهانگشای نادری، ص ۱۷۰
22. میرزا مهدی خان آسترآبادی، ذرة نادری، ۱۲۶۶، ص ۱۱۸
23. محمد كاظم، نامه عالم آرای نادری، دفتر اول، مسکو-۱۷۶۰، ص ۳۱۷-۳۱۸
24. Л. Х. Тер-Мкртчян, ук. соч., с. 46-47.
25. راجر سپهری، ایران عصر صفوی، تهران، ۱۳۸۰، ص ۲۵۴
26. تاریخ ایران، دوره صفویان [پژوهش از دانشگاه کمبریج]، تهران، ۱۳۸۰، ص ۱۷۴
27. Խոսքը Ալիի մասին է:
28. Огюта - Բասագի նշանակում է «երկնք»: Հեղաշնն այնպիսի տիրությունը, որանց որպես անպատ տրվում էին քուվոր ցեղերի պարագլուխներին և բարձրաստիճան զինվորականությանը՝ ամիրներին: Огюта ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Огюտայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ ունենալ և հանդեսավոր կրթելի ու զբաղաչանքի ժամանակ հատուկ խմբուկներով թմրկահարել:
29. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 1գ, վավ. 331:
30. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվանի, քրթ. 1գ, վավ. 334:
31. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվանի, քրթ. 1գ, վավ. 333
32. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 4, վավ. 144,
33. ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 1գ, վավ. 87Ի:
34. Վիլյախի շահ անվանում էին Ալիին:
35. Մուր - անվականություն, տիրույթ, ժառանգարար ստացած կամ զրամով գնած ու անվականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կազված:
36. Նկատի ունի Օսմանյան Թուրքիայի ու Եվրոպայի երկրները:
37. Ջաղիղ օլ-խյամ - Նոր մանձնդականություն ընդունած: Այսպես էին կոչվում այն քրիստոնյաներն ու այլադավանները, որոնք հաստի տարիքում հավատավորն էին լինում և մանձնդականություն ընդունում:

38. Մահալ - Շրթան, գավառ:
39. Բնկչաքրեկ - Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ մահաճգնեքում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները կոչվում էին օրեկչաքրեկեր:
40. Հաքիմ - Գավառապետ, քաղաքացիական դատավոր
41. Ամիլ - Դրանք այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառման էին ենթարկում բոլոր հարկատու օբյեկտները, չափում ցանքերն ու այգիները, ցուցակագրում բոլոր չափահաս աշխատունակ մարդկանց և ըստ այնմ որոշում, թե տվյալ օբյեկտից որքան հարկ պետք է գանձվի:
42. Աշաղխոդա - Այսպես էին կոչվում գյուղական ավազները: Մակայն չպետք է հասկանալ միայն գյուղի «պեղջավազ»-ի, «տանուտերի» կամ «տեսի» իմաստով. մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի քաղխոդաներ, դրանք փաստորեն գյուղի ավազների կամ «աղսախկալների» (պարսկ. - «ոչխնձիղ») խտրողի անգամներն էին, որոնք այդ ամումը ստացել էին երբևէ գյուղի տանուտեք երսժ ժամանակ: Այդ պաշտոնից ազատվելուց հետո էլ մրանք շարունակում էին կոչվել քաղխոդաներ ու ժամանակցում էին ավազների խորհրդին:
43. Ռադամ - Պաշտոնական գրություն, քազավորական երովարտակ:
44. Վիլայեթ - երկիր, երկրամաս, մահաճգ
45. Դիվան - Պետական գործերի ատյան կամ գրասենյակ: Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ մրա քարծրագույն օրգանի իմաստով:
46. Մուսթովֆի - Այսպես էին կոչվում պետության, արքունիքի, ինչպես նաև կրոնական հաստատությունների ֆինանսական, հաշվապահական գործերի գլխավոր կառավարիչները: Մուսթովֆիներ կային խոշոր մահաճգային վարչական կենտրոններում, որոնք վերահսկում ու կառավարում էին տվյալ մահաճգի կամ երկրամասի հաշվապահական գործերը:
47. 1724թ. հունվարի 27-ից փետրվարի 26-ը:
48. Հրովարտակի հակառակ կողմում արված հայերեն մակագրություն է:
49. Ռադամ - Պաշտոնական գրություն, քազավորական հրովարտակ:
50. Հաքմ - Հրամանագիր, հրաման, քարծր կարգադրություն:
51. Ֆերման - Հրաման, քազավորական հրովարտակ:
52. Հրովարտակի հակառակ կողմում երկու պարբերություն գրված, ջնջված է, որից հետո այս մակագրությունն է արվել:
53. Ամիր ալ-ումարա - Այսպես էին կոչվում քարծրագույն գորահրամանատարները, մահաճգապետներն ու կուսակալները:

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆՈՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒՄ

1. eia ardiše, pē' eiardiše

Ուրարտեիեն *eia* բառը Մ. Սալվինին նախկինում ընթերցել է որպես մի անբողոքություն.

manini ⁴Haldi bedini ⁴Haldinani KĀ bedini ⁴İspuinie ⁴Menua ulguše manini ⁴İspuini ⁴Menua alsuiše eia ardiši²

Իսկ հետագայում, հաշվի առնելով Ի.Մ. Դյակոնովի այդ առթիվ արված առարկությունը², *eia*-ն մա ղխտարկել է որպես *ardiše* բառի բաղկացուցիչ մաս՝ *eiardiše*.

⁴Haldi bedini ⁴Haldinani KĀ bidini manini ulguše pišuše alsuiše eiardiše arni ušmaše³

Ի դեպ հատկանշական է, որ *eiardiše* ընթերցման հավաստիության վերաբերյալ Ի.Մ. Դյակոնովը կողմից ստորև քերված մեկնաբանությունը, կարծում եմք, հարկ եղած չափով արդարացում չի գտնում ուրարտական խցնտիկ տեքստերում: Տվյալ դեպքում մա նկատի ունի կարմիրբլուրի KYKH, 424, տողեր 4-5 արձանագրության ⁴Haldina ⁴KĀ bidini manini ulguše pišuše alsuiše eia ardiše arni ušmaše տեքստը, որի հիման վրա սակավ հավանական է համարում *eia* չաղկապի հիշատակությունը նախադասության երեք անդամների թվարկումից հետո, ըստ որում վերջինից շատ ավելի առաջ:

Սակայն այստեղ Ի.Մ. Դյակոնովը ամոռնում է, որ նույնը չի կարելի ասել, օրինակ, Արզիշտի II-ի Չելեքի-բաղիի KYKH, 406 արձանագրության երեսի կողմի 8-12 տողերի տեքստի մասին, որ սակա է *aruše ekuše(?)* *İspuiše ulguše pišuše alsuiše eia ardiše arni ušmaše*: Հետևաբար, ակնառու է, որ այստեղ *eia* չաղկապը արդեն հիշատակվում է նախադասության ոչ *pē* ելքեր, այլ վեց անդամների թվարկումից հետո: Այդ դեպքում, ըստ երևույթին, հավանական է, որ այստեղ *eia*-ն համղես է գալիս ոչ *pē* «և», այլ իղենտիկ «նաև», «ինչպես նաև» իմաստներով⁴: Մյուս կող-

Տիզ կարծում ենք, որ այս մեկնարկները նույնքան հավանական է թվում վերոհիշյալ KYKH, 424 արձանագրության իդեմտիկ տեքստի համար:

Դեռ ավելին, մեզան կարգի կասկածներ էյա շաղկապի հավաստիության վերաբերյալ այդև չեն ծագում Մեմուայի Շուշանցում հայտնաբերված KYKH, 141 երկվեզվյան արձանագրության ուրարտական տեքստում, որ Տեզ հետաքրքրող էյա շաղկապով շարահյուսված են ընդամենը երկու քառ՝ *alsaiši-š* և *aršiši-š*՝ *alsaiši* էյա *aršiši*՝: Ըստ դրան հաշվի առնելով էյա շաղկապի մեզ հայտնի մյուս տարրերակները, ինքնին հարց է ծագում, քն այդտե՞ք այն նույնական չէ *es-*ի հետ, երև տվյալ դեպքում ենթադրենք դրավտիության առկայություն էյա-*es*ի:

Եվ, վերջապես, սրանց հետ մենք հակված ենք ինչ-որ ընդհանրություն տեսնելու մակ սոսկ վերջեյա Ռուսա II-ի Այաճիսի նոր արձանագրության շնորհիվ գիտական շրջամտության մեջ դրված էյա շաղկապը, որը նույն ձևով հանդիպում է մակ խորրիներենում և մեկնարկված «երե», «կամ» խնատով՝: Ի դեպ ըստ ամենայնի ակնատու է, որ Ռուսա II-ի Ջվարքնոցի արձանագրության անեծքի քանաձևի *es* շաղկապին նույն բազավորի Այաճիսի իդեմտիկ արձանագրության անեծքի քանաձևում փոխարինում է *es-*ն: Ահա այդ տեքստերը.

... *alsiše uliše tiulie iēše zadubi ... es* ^{KUR} *biainiše es* ^{KUR} *lulviniše* ⁶ *Ḫaldiše* ⁶ *IM-še* ⁶ *UTU-ni-še* ⁶ *DINGIR* ^{MES} *-še mei tini mei armuzi mei zilbi qiuṛaidi kulietuni* (KYKH, 421, տողեր 37-47):

... *alsiše tiulie iēše zadubi es* ^{KUR} *biainiše es* ^{KUR} *lulviniše ...* ⁶ *Ḫaldiše* ⁶ *IM-še* ⁶ *UTU-ni-še* ⁶ *DINGIR* ^{MES} *-še mani tini armuzi ...* ⁶ *UTU-ni piēi ... suie ululie* (Ayanis I, էջ 258, սեկցիա VIII, տողեր 6-11):

Ի դեպ քոլորովին էլ սրատահական չէ, որ տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող էյա-յի տարրերակները՝ *e'a-es*-ն, *es*-ն և *es*-ը որպես շաղկապ հիշատակվում են մակ ուրարտական մի շարք այլ արձանագրություններում: Ահա դրանք.

1. ... *ini É* ⁶ *Menuaše* ⁶ *Ḫpuiniḫiniše* ⁶ *šidištuni* *baḫusie e'a É.GAL* *šidištuni* (KYKH, 83, տողեր 2-5):

2. ⁶ *Menuaše* ⁶ *Ḫpuiniḫiniše* *ini pulusi kuguni e'a* ⁶ *Ḫaldinili* *KÁ* *šidištuali* (KYKH, 101, երեսի կողմ, տողեր 2-6):

3. ⁶ *Argištiše* *ali alsiše tinini tuli es* *ini DUB-te pitulie* (KYKH, 409, տողեր 13-15):

4. ⁶ *Ḫaldiše* *EN-še* *ḫuputuḫi gunuše eue ipšuše šuini...* (KYKH, 406, երեսի կողմ, տողեր 31-34):

5. ... ⁶ *Ḫaldiše* *eue* *DINGIR* ^{MES} *-aše* *parie esini telani* (KYKH, 478, տողեր 8-10):

6. ... ini susio ²Rusafe ²Argistihiniše šidištumi eue ⁶Haldinili KĀ badusio ²Rusahina ²šiduru-kai kušumi (Ayanis I, էջ 254, սեկցիա I, տողեր 1-2):

7. ¹⁵iani inukie É.GAL-a eue URU²šid aliili inukie É.GAL-a zadubi (Ayanis I, էջ 258, սեկցիա VIII, տողեր 1-2):

8. ²Rusafe ²Argistihiniše ali ⁶Haldiš-me ušhanumi šututuhi gunuše eue ipušše (Ayanis I, էջ 258, սեկցիա VII, տողեր 5-6):

Մյուս կողմից, eja ardiše (բայց ոչ ejarđiše) ընթերցման հավաստիությանը հստակ վկայում է ուրարտական արձանագրություններում հիշյալ ինքնուրույն բառերի անկերպ առկայության փաստը: Ըստ որում նրանցից eja-ն մեկնարանվում է «և», «եւ», «իմպպես մաս», իսկ ardiše-ն՝ «ուժ», «իշխանություն», «կարգադրություն» իմաստներով: Ինչ վերաբերում է ejarđiše վիճելի ընթերցմանը, ապա անհնար է նրա օգտին կոտակել որևէ փոքրիչատն համոզիչ իմաստավորում: Հետևաբար, պատահական չէ, որ eja ardiše ընթերցումը միահամուռ ընդունում են ուրարտական արձանագրությունների դիվանների հեղինակներ Գ.Ա. Մելլիքշվիլին⁷, Ֆ.Վ. Քյունիգը⁸, Ն.Վ. Հաբուսյունյանը⁹ և այլոք:

2. amanigidi, pē² amani igidi

Այանիսի նորահայտ արձանագրության մեջ Մ. Սալվինինն amanigidi-ի փոխարեն առաջարկում է amani igidi ընթերցումը¹⁰:

Նախ նշենք, որ amani բառ իբրև հայտնի է զետությանը, այնինչ կարծեցյալ igidi-ն, հասկանալի պատճառներով, չի հանդիպում ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում: Ինչ վերաբերում է վաղուց առաջարկված amanigidi ընթերցմանը¹¹, ապա առկա նյութի հոգատար քննարկման դեպքում, կարծում ենք, հազիվ թե կարող է կասկած հայտնել, որ դա պարզապես amani բառն է՝ մատուցված ուղևորական -gi(e)di (տարբերակ՝ i(e)di) իտլովածով: Հմմտ. ^(IR/URU)dadi և ^(UR/URU)dudigiedi (KYKH, 520, երեսի կողմ, տող 11), ^{KUR}ebani և ^{KUR}ebanigidi (KYKH, 241A, տող 5), ^{KUR}šelikuni և ^{KUR}šelikunigidi (KYKH, 241F, տող 7), ^{KUR}šteluani և ^{KUR}šteluanigidi (KYKH, 241F, տող 14) և այլն:

Ի դեպ, կարծում ենք, որ սեպագիր աղբյուրների վաղուց հայտնի սույն a-ma-ni-i-gi-di գրության մեջ Մ. Սալվինինին, ըստ երևույթի, բյուրի-մացության մեջ է զգել սուկ գրաֆիկ նշանակություն ունեցող հավնյալ i-ի առկայությունը amani-ից ծնող՝ արձանագրության տվյալ տողի ազատ մնացած հատվածը զբաղեցնելու համար:

Մյուս կողմից հատկանշական է, որ tar-gi-i-ni-li բառի դեպքում և, այդ նույն միտումով, Այանիսի նորահայտ մի արձանագրության երատարակության ժամանակ¹² Մ. Սալվինինին ի սկզբանե չփոքեցրել է targi-

ից հետո անկա նախկյալ i-ն, որի պատճառով targinili բառը (amani igidi նման) նա արհեստականորեն տրոհել է targi և inili բաղադրիչների (նմա., սակայն, այդ բառի targini և targinili եզակի և հոգնակի գրությունները):

Ելնմբ մաս, որ հետագայում Այանիսի հիշյալ արձանագրության վերահրատարակության պահին իր նախկին targi inili-ն Մ. Մալվինին արդեն մատուցել է targinili ձևով: Ի դեպ որպես այդ «մոր» ընթերցման փաստարկ ժամոթագրության մեջ նա մատնացույց է արել, որ սեպագիր տեքստում targinili արուսինիլի բառակապակցության մեջ targinili որոշիչը հոգնակի թվով համաձայնեցված է արուսինիլի որոշյալին¹³: Այնուհետև, որոշ ուշացումով, Ռուսա III-ի Գյավելեքի նոր արձանագրության հրատարակության առիթով Մ. Մալվինին նաև հղում է արել այն մասին, որ Այանիսի նոր արձանագրության targinili-ն հանդիսանում է ուրարտական այլ արձանագրությունների DAN.NU¹⁴ շումերական գաղափարագրի համապատասխանությունը¹⁵:

Այստեղ մեզ մնում է սակավագնեղ, որ targinili նոր ընթերցումը և այն հաստատող վերոհիշյալ երկու փաստարկները Մ. Մալվինին, առանց որևէ հղում անելու, տասաջխարեն ընդօրինակել է տողերիս հերիմակի ուրարտական արձանագրությունների նոր դիվանի՝ KYKH, 412b տեքստից և նրան հղված 5-րդ ժամոթագրությունից: Ինչ վերաբերյալ է հիշյալ փաստերի, այսպես կոչված, սեփականաշնորհման մատուցմանը տարբեր ժամանակներում և տարանջատված եղանակով, ապա դժվար չէ կռահել, որ այն միտում ունի թյուրիմացության մեջ զգնելու սակավատեղյակ ընթերցողին: Ի դեպ կենելով հիշյալ, այդօրինակ մի շարք այլ ակնառու փաստերից, բացառված չէ, որ amaniցի մոր ընթերցումը ևս հետագայում ամենկատ ունեմա սեփականաշնորհման մույն ճակատագիրը:

Փաստական նյութը առավել տեսանելի և փաստարկները համոզիչ դարձնելու նպատակով այժմ ստորև հատվածաբաբ քերում ենք amani և amaniցի ընթերցումներից հիշատակող ուրարտական տեքստերը.

1. ... aluki amani žuga bari ... ali taše amani bidi ...¹⁶ urbekaše mašani tišni amani ... (KYKH, 193, տողեր 6-7,9-10):
2. ... aluki amani <žuga bari ... (KYKH, 194, տող 6):
3. aše ...¹⁷ Haldini amaniցի լիիե Haldini <badusini iu urzie> 'ahulini KI¹⁸-a quldinini mei ešimeši elmuše <manunie> (KYKH, 415, տողեր 8, 10-11):
4. aše ...¹⁹ Haldini amaniցի լիիե Haldini badusini iu urzie 'ahulini qiuza quldinini mei ešimeši elmuše manuni (Ayanis I, էջ 257, սեկցիա IV, տողեր 7-9):

Ի դեպ որաբարեքնն առնոսի քաղը մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկվել է նույնացնել հայերեն «աման»-ի¹⁵ (ամիս) հետ: Այս քաղը սովորաբար հիշատակվում է որաբարեական պաշտամունքային տեքստերում կենդանիների զոհաբերությունների ժամանակ և KYKH, 193 արձանագրության մեջ հանդես է գալիս մերթ որպես «ընծայի աման» (tate amani), մերթ էլ զոհաբերված կենդանու «սրտի աման» (tšni amani), իսկ Արժևկի և Այանիսի արձանագրություններում որպես «ծաղ-դի ասոնո աման» (⁴Haldini amani):

3. egudi badi, քե՞ gudi GÚB(?)-di կամ gudinadi

Ինդրոտ առարկա սնպագիր տեքստերի ընթերցումներում և մեկնաբանություններում որաբարեական մեջ տեղ են գտել զգալի տարակարծություններ:

Գ.Ա. Մելիքիչվիլու մոտ, օլթնակ, այդ առթիվ հանդիպում է հետևյալ ընթերցումը.

... a-lu-še ha-lu-li-e gu-di GÚB-di a-tu-li-i-e (BDM, 1953, № 2, էջ 295, № 96, տող 3. նույնի YKH, 96, տող 3):

Ֆ.Վ. Զյոնիցը փաստորեն առաջարկում է նույն ընթերցումը, սակայն GÚB զանախարագրի հավաստիությանը վերաբերում է կասկածամտորեն.

... a-lu-še ha-lu-li-e gu-di GÚB(?)-di a-tu-li-i-e (HchI, հատոր II, 76, III):

Ի դեպ gu-di GÚB(?)-di ընթերցումը ընդունում է նաև Ի.Մ. Գյակոնովը՝ միաժամանակ առաջարկելով դրա բարգձանությունը. «դեպի աջ (և) դեպի ձախ», «աջից և ձախից», քառացի՝ «աջին (և) ձախին» (YPI, էջ 48):

Իսկ Ն.Վ. Հարությունյանի մոտ Գ.Ա. Մելիքիչվիլու, Ֆ.Վ. Զյոնիցի և Ի.Մ. Գյակոնովի հետևեցուցի փոխարեն առաջարկված է հետևի egudi ընթերցումը (KYKH, 122, տող 3):

Իսկ, վերջապես, իրենտիկ տեքստերի մեզ հետաքրքրող բառերի ընթերցումներում շատ ավելի մեծ տարակարծություններ ունի Մ. Սալվինին: Ի դեպ քացի մնացած կարևոր հանգամանքներից, որոնք կարծարձվեն ստորև, նրա մոտ վերոհիշյալ egudi (կամ՝ gudi) GÚB(?)-di երկու բառերի փոխարեն առաջարկված է ընդամենը մեկ քառ՝ gudinadi.

²) ... ²Ru-sa-a-še a-li me-i a-i-še-i ha-lu-li-e gu-di-na-di KÚ-ni ... (Ayaniš I, էջ 257, IV սեկցիա, տող 10):

μ) ... ⁴Hal-di-na-a KÁ i-še-er-ji-ni ha-lu-li ú-i-la-ti-ni a-lu-še-e gu-di-na-di a-tú-li-e... (Ayaniš I, էջ 258, V սեկցիա, տողեր 10-11):

Իսկ այժմ անդադարեցված վերոհիշյալ ընթերցումների հավաստիությանը, կարծում ենք, անհրաժեշտություն է ծագում պարզելու երկու

խնդիր, ա) իս-կս-նի e-ցո-ւի, թե՞ իս-կս-նի-ե ցո-ւի և բ) ցո-ւի (կամ՝ e-ցո-ւի), GÜB(?)-ւի, ցո-ւի-ռա-ւի, թե՞ բոլորովին այլ նշանակում:

Առաջարկված խնդիրներից առաջինում, համոզված ենք, որ միայնապատկերայինը պետք է առաջին իս-կս-նի e-ցո-ւի ընթերցմանը, քանի որ ոչ մի հիմք չկա eցո-ւի-ի սկզբի e-ն վերագրելու իսկու-նի և ձևա-նի՝ իր նրանց վերջավորություն: Այդ հարցի լուծման վրա հարկ եղած չափով լույս են ափսոս իսկու-նի (KYKH, 82, տող 27), ձևա-նի (KYKH, 122, տող 2) և իսկու-նի (Ayanis I, էջ 258, V սեկցիա, տող 11) տեքստերը: Էլ չենք ասում որպարտերեն Իսկու-նի և հայերեն «խաղող»-ի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկված համոզիչ առուզարկումները³⁶:

Ինչ վերաբերում է իս-կս-նի-ե միակ գլխային առկայությանը Այանիսի արձանագրության ... [kam]-ni-ni³⁷ GĒSTIN իս-կս-նի-ե kam-ni-ni Է-ի ռա-նի-նի հատվածում (Ayanis I, էջ 258, V սեկցիա, տող 9), ապա այնտեղ իս-կս-նի-ե բառի վերջին e-ն, Է-ի գաղափարագրի -ի հնչյունական լրացման նման, ակնհայտաբար հոլովական վերջավորություն է (սեռականի կամ տրականի): Իսկ ցիտված տեքստի Է-ի ռա-նի-նի փոխարեն Մ. Սալվինիի առաջարկված Է i-ռա-նի-նի ընթերցումն էլ հիմնովին հերքվում է KYKH, 122 արձանագրության 5-րդ տողում ռա-նի-նի բառի ամերկյա գրության առկայությամբ:

Անդրադառնալով կրկին GÜB(?)-ւի ընթերցմանը, ապա ինչպես սուկ վերջերս մեզ հաջողվեց բացահայտել, որպարտական գրագրի մեղքով ես վանկագիր նշանի խեղաթյուրման պատճառով առայժմ այն մնացել է որպարտական սեպագիր տեքստերի ընթերցման պարբերատիկ խնդիրների շարքում: Ի դեպ մեր անվստահությունը KYKH, 122 արձանագրության GÜB(?)-ւի ընթերցման նկատմամբ ծայր աստիճանի սրվեց եստկապես այն դեպքում, երբ նկատեցինք, որ Այանիսի նորահայտ ծավալում արձանագրության խնդիրն հատվածներում կարծեցյալ GÜB(?)-ւի-ի փոխարեն կրկնակի առկա է ե-ւի կամ ե-ա-ւի գրությունները (Ayanis I, էջ 258, սեկցիա IV, տող 10, սեկցիա V, տող 11): Ուստի այդ ակնառու փաստերն էլ, քննարկաբար, մեզ ստիպեցին կրկին, ամենայն հոգատարությամբ, զննելու KYKH, 122 արձանագրության առեղծվածը: Եվ ամենիցապես բացահայտվեց, որ այնտեղ ևս փաստորեն առկա է միևնույն ե-ւի քաղղ՝ պարզապես ես նշանի անզուշտրեն մասնակի խեղաթյուրմամբ որպարտական գրագրի անփութության հետևանքով:

Ընթերցողին համոզելու համար նշենք, որ, ինչպես հայտնի է, ես նշանը բաղկացած է մեկ հորիզոնական, երկու «ամկլումաձև» և մեկ ուղղահայաց հաջողական սեպերից (տես Berger, ABZ, № 5): Հենց այդպես էլ իրոք փորագրված է կարծեցյալ GÜB-ի տեղում KYKH, 122 արձանագրության 3-րդ տողում: Սակայն մի պահ կարծելով, թե ես նշանի փոխագ-

յությունը տեքստում դեռևս չի ավարտվել, ապա այդ նշանի վերջին «ամկլումածև» և ուղղահայաց սեպելը բյուրիմացաբար գրազիրը վերստին կրկնել է տեքստում: Հենց դրանից էլ ծագել է այդ բյուրիմացությունը:

Եվ, այնուամենայնիվ, այդ ամենով հանդերձ վերը նկարագրված կարծեցյալ GÜB(?) սեպախումբը ամենևին չի համընկնում իրական GÜB գաղափարագրին (ասորեստանյան ճամբար-ին, որ նշանակում է «ծախս կողմ») ոչ սեպագրերի դասավորությամբ, ոչ էլ «ամկլումածև» և ուղղահայաց սեպերի փոխադարձություններով, այսինքն՝ KYKH, 122 արձանագրության կարծեցյալ GÜB(?)–ը մեկ հորիզոնականի հետ միասին պարունակում է երեք «ամկլումածև» և երկու ուղղահայաց՝ իրական GÜB–ի մեկ հորիզոնական, երկու «ամկլումածև» և երեք ուղղահայաց սեպերի փոխարեն (տես Berger, ABZ, № 88): Դեռ ավելին, այդ լատ ամենայնի անսամոզիչ GÜB(?) գաղափարագրի «ծախս կողմը» բարդամտությունն էլ, քնականաբար, արդարացում չի գտնում մեզ հետաքրքրող սեպազիր տեքստում:

Ինչ վերաբերում է Մ. Սալվինիի կողմից ես նշանի ու ընթերցմանը Այանիսի նորահայտ արձանագրության մեջ ես–di քառում, ինչպես նաև ¹²⁰ Ba–ši–e–hi–na–a քաղաքանվան մեջ (նրա ընթերցմամբ՝ ¹²⁰ Na–ši–e–hi–na–a. Ayanis I, էջ 258, սեկցիա IV, տող 11), ապա դրանք երկուսն էլ հավասարապես կատարյալ բյուրիմացության արձագանք են:

Հետևաբար, ճշգրտելով առողջվածային GÜB(?)–ի երկու և gudi–նու տարրեր պատճառներով խեղաբյուրված ընթերցումները, KYKH, 122 վաղեմի և Այանիսի նորահայտ արձանագրությունների մեզ հետաքրքրող իդենտիկ հատվածները ստանում են այսպիսի տեսք.

1. ... a-lu-še hi-lu-li e-[g]u-di ba-di a-tu-li-i-e ... (KYKH, 122, տող 3):

2. ... *Ru-sa-a-še a-li me-i a-i-še-i hi-lu-li e-gu-di ba-di KÜ-ni ... (Ayanis I, էջ 257, սեկցիա IV, տող 10):

3. ... *Hal-di-na-a KÁ i-še-er-hi-ni hi-lu-li u-i-la-ti-ni a-lu-še e-gu-di ba-di a-tú-li-e ... (Ayanis I, էջ 258, սեկցիա V, տողեր 54-55):

Կարծում ենք, որ այս տեքստերը ընդհանուր առմամբ հասկանալի են: Խոսքը վերաբերում է ուրարտական տաճարներում (*Hal-dinli KÁ-li = šeštili) տեղի ունեցող պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ զոհաբերված կենդանիների մարմնի զանազան մասերի (¹²¹ hišna «միս», ¹²² «նու «սիրտ», zieldi «շլարդ» և այլն) հետ միասին, մասնակիցներին մատուցվող մսև խաղողի (hišuli) ճաշակման (KÜ-ni = ateli) մասին:

Ինչ վերաբերում է խաղողին հղված egudi և badi մակերկրներին (իսկևի egudi badi), ապա նրանցից badi–ն, ըստ երևույթին, առնչվում է միևնույն ես–արձանատից կազմված badiš «նոյակապ», «սքանչելի» քառի հետ, ու

յի որարտական արձանագրություններում սովորաբար հիշատակվում է նորակառույց ամրոցների (E.GAL) և տաճարների (šešili) կապակցությամբ և մատնագույց է անում նրանց շինարարական կատարելության մասին: Հմմտ. baši-bašusi և ini-išusi, alae-alusi, urišhi-urīšhūsi իյեմտիկ քառակազմություններ:

Հետևաբար, կենելով վերոհիշյալ փաստական նյութից, մենք հակված ենք խորհելու, որ baši-ն, հավանաբար, վկայում է պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ ճաշակվող խաղողի բարձր որակի, իսկ egudi-ն, գուցե, տեսակի մասին: Դրան պետք է ավելացնել տողերիս հեղինակի կողմից išešhūni քառի վերաբերյալ վերջերս առաջարկված «այն ժամանակ» տողագրանությունը, որը փաստորեն համընդհանուր է իյեմտիկ տեքստերի ikukani MU (šali)-ի («մույն տայում») հոմանիշը¹⁷:

NICOLAY HAROUTHIOUNYAN

NEW READINGS AND INTERPRETATIONS
IN THE URARTIAN CUNEIFORMS

New reading of *erj ardiše* is suggested instead of the former *erjardiše*.

It is denied the reading of *amasi igidi* and suggested *amanigidi*, which may be considered as Directive Case of the word *amasi*.

On the basis of detailed analyses of the cuneiform texts it is denied the deformed readings of *gudi GÜB(?)-di* and *gu-di-na-di* and suggested a new interpretation in the form of *e-gu-di ba-di*.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. M. Salvini, Una «bilingue» assiro-urartea, «Studia Mediterranea, Piero Meriggi dicata», Pavia, 1979, էջ 578:
2. И.М. Дьяконов, ДВ, 5, էջ 166. նույնի AMI, 22, էջ 97-98
3. M. Salvini, *Ayans I*, Roma 2001, էջ 254, սեկցիա I, տողեր 6-7:
4. Այն մասին տես մանրամասն Н.В. Арутюнян, КУКН, 141, ծավեր. 7:
5. Н.В. Арутюнян, КУКН, 141, արարտ. տեքստ, տող 3:
6. E. Laroche, *Glossaire de la langue hourrite*, RHA, XXXIV, Paris, 1976, էջ 39:
7. Г.А. Меликшвили, УКН, 393.
8. F.W. König, *Hchl*, II, էջ 181:
9. Н.В. Арутюнян, КУКН, էջ 442:
10. M. Salvini, *Ayans I*, Roma 2001, էջ 257, սեկցիա IV, տող 8, նույնի, SMEA, XLIII/2, Roma, 2001, էջ 286:
11. Ն.Վ. Հարությունյան, ԴԲՀ, 1962, թիվ 3, էջ 110: Н.В. Арутюнян, НУН, էջ 78, տող 10:
12. M. Salvini, SMEA, XXXV, Roma, 1995, էջ 111-124.

13. M. Salvini, *Ayazis*, I, Roma, 2001, էջ 251 և նախք. 2.
14. M. Salvini, *SMEA*, XLIV/1, Roma, 2002, էջ 139.
15. Н.В. Арутюнян, *КУКН*, էջ 434.
16. J. Sandaljian, *ICU*, Venise, 1900, էջ 370; Н.А. Мкртчян, *ДВ*, 4, էջ 27.
17. Ընդ մասին նախնական տես Ն.Վ. Հարությունյան, *Նոր շնորհքումներ և մեկնարարություններ Այանիսի նորահայտ արարածական սեպագրում*, «Արձագրք և Միջին Արևելյի երկրներ և Ժողովուրդներ», XXI, Երևան, 2002, էջ 223-227.

ՉԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ՊԻՀ – Պատմա-բանասիրական հանդես (Երևան).
 ВДИ – Вестник древней истории (Москва).
 ДВ – Древний Восток (Ереван).
 КУКН – Н.В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
 НУН – Н.В. Арутюнян, Новые урартские надписи Кармиро-блуга, Ереван, 1996.
 УКН – Г.А. Меликшвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.
 УПД – И.М. Дьяконов, Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, 1963.
 ABZ – Rykle Borger, Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978.
 AMI – *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* (Berlin).
 Ayazis, I – A. Çilingiroğlu, M. Salvini, *Ayazis*, I, Roma, 2001.
 Heth – F.W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, I-II, Graz, 1955-1957.
 ICU – J. Sandaljian, *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, Venise, 1900.
 RHA – *Revue Hittite et Asiatique* (Paris).
 SMEA – *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* (Roma).

ՀԱՍՄԻԿ ՀՄԱՅՆՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԱՆ ⁶Ս.GUR-ը ԵՎ ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿԸ

Խեթական Նոր բազավորության արքա Մուրախիս II-ի (Ք.ա 1322-13217) և Հայաստանի արքա Աննիայի միջև¹ կնքված պայմանագրում վկայարկելով են խեթական և հայաստական աստվածները²: Սա միակ աղբյուրն է, որից մենք տեղեկանում ենք Հայաստանի դիցաբանի մասին: Հայաստական դիցարանին տարբեր տեսանկյուններից անդրադարձել են հայ և օտարազգի ուսումնասիրողներ (Գ.Ղափանցյան³, Գ.Ջաևուկյան⁴, Ս.Պետրոսյան⁵, Գ.Վարդուհյան⁶, Ա.Պետրոսյան⁷, Է.Ֆոտեթ⁸, Է.Լառոշ⁹ և այլն): Այն ներկայացված է 14 աստվածություններով, որոնցից ատաջին նրկուսը՝ 1⁰Ս.GUR (անդրաշխարհի տիրակալ արքայական Ներգալի գաղափարագիրն է) և ⁴STAR (սիրո և պտղաբերության աստվածուհի, շումերական ⁹INNANA-յի գաղափարագիրն է), առանձնացված են մյուսներից, որը ըստ ուսումնասիրողների, մատնանշել է նրանց գերակա դերը Հայաստանի դիցաբանում:

Սա ամստվոր միասնություն է, քանզի սիրո և պտղաբերության աստվածուհու կողքին տվորարար հանդես է գալիս կամ գերագույն հայր աստվածություն կամ ամպրոպի, օազմի աստվածը: Անդրշխարհյան ⁶Ս.GUR աստվածությունը դիցաբանում գլխավոր դերը չի զբաղեցնում:

Գ. Ղափանցյանի կարծիքով հայաստական պանթեոնը գլխավորել է կամ Արա Գեղեցիկ աստվածությունը (նիմնավորելով իր միտքը այն հանգամանքով, որ մեծնող-հարություն առնող աստվածները հաճախ դառնում են մահ անդաշխարհի տերեր), կամ մահ հնարավոր է համարում ⁶Ս.GUR-ի ենչյունական ջնքերցումը¹⁰: Այս երկրորդ վարկածի առումով նշենք, որ ⁶Ս.GUR-ը թե՛ տվյալ պայմանագրում, թե՛ խեթական այլ տեքստերում միշտ հանդես է գալիս գաղափարագիր գրությանը, ինչը ամենայն հավանականությանը բացառում է նրա ենչյունագիր յնքերցման հնարավորությունը: Հայաստանի ⁶Ս.GUR-ը խեթական տեքստերում նստակորեն տարբերակվել է մյուս ⁶Ս.GUR-ից¹¹: Այս տարբերակումը խոսում է Հայաստանի ⁶Ս.GUR-ի առանձնահատկությունների մասին:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ տեսակետին (Արա Գեղեցիկի նույնացումը ⁶Ս.GUR-ի հետ), ապա նշենք, որ մեծնող-հարություն առնող աստվա-

ծախումները, ըստ ժ.Գյումեզլիի առասպելաբանական վերականգնումների, պատկանում են երրորդ ֆունկցիային, այսինքն նրանք դիցարաններում գլխավոր դերը չեն ստանձնում: Փաստորեն, կարելի էր վիճարկել դափանցմանական այս տեսակետը նույնպես, եթե Արա Գեղեցիկի անվանակերպարային բազմակողմանի վերլուծությունը ցույց չտար, որ նա բազմաշերտ և բազմարմույթ դիցարանական կերպար է և, ամենայն հավանականությամբ, օժտված է դիցարանի գլխավոր աստծուն քննող ուզմի, քերիտության և անդրշիրիմյան գործառույթներով:

Ստորև մենք առանձին կետերով կանդրադառնանք Արայի այդ բոլոր գործառույթներին:

1. Դիցարանի գլխավոր աստծու հատկություններ

ա) Ըստ Մովսես Խորենացու¹² առասպելի Արան օժտված է արտասովոր գեղեցկությամբ, հայրենասեր է, քաջ ռազմիկ, ընտանիքի հայր (ունի 12-ամյա 'որդի' Կարդոս (Արայան Արան) և նվիրված ամուսին (նրա կինը Լ՛վաշուն է, որի կերպարը Կափանցյանը համադրել է սիրո և պտղաբերության աստվածուհու հետ¹³, իսկ անունը Հ. Աճառյանը քիսեցնում է պարսկերեն *nuward*՝ նոր վարդ, կամ *neward*՝ նաճելի, սիրելի քանոթից): Այսինքն նա օժտված է հայր աստծու հատկանիշներով, որի կինն է սիրո աստվածուհին: Ավելացնենք նաև, որ Կարդոսը (Արայան Արան) զոհվում է ռազմի դաշտում Եամիրամի հետ պատերազմելիս, (ինչը նրան օժտում է ռազմի հատկանիշներով), իսկ նրա որդին Ստանվեր Անուշավանն էր, որին նվիրված էր առաջի ծառը՝ (փշատեղև և մշտադալար ծառերը սերտորեն առնչվում են քննության նովանավոր աստվածությունների պաշտամունքի հետ): Փաստորեն Արա Գեղեցիկը, Արայան Արան և Ստանվեր Անուշավանը ստեղծում են եռֆունկցիոնալ միասնություն, որը շատ մտահման է դյումեզիլյան հնդեվրոպական աստվածային եռյակների մոդելին¹⁴:

բ) Հայ հեթանոսական դիցարանի գեղագույն աստված Արամազդի (հանգում է կին իրանական Անուրա Մազդա «տեղ իմաստուն» ձևին) անվան Անուրա քաղաքիչը հնարավոր է, որ ենթարկվելով հայերենի այն ժամանակաշրջանում գործող ենյունական օրենքներին՝ փոփոխվել է և ինչ-որ առումով հարմարեցվել Արա աստծու անվանը և վերածվել Արամազդի¹⁵: Արամազդի ֆակտիկներն էին «Մեծն և արի Արամազդ», «առաքիչ երկրի և երկնի», նա պարզևում էր լիտրյուն և քերքատվություն: Արամազդի գլխավոր մեկնանը գտնվում էր Բարձր Հայքի Գարամաղի գավառի Անի ամրոցում, որտեղ գտնվում էին նաև Հայոց Արշակունի արքաների դամբարանները: Հետաքրքրական է, որ Մովսես Խորենացին գրում է. «Չկա ոչ մի Արամազդ, բայց միայն նրանց նամար, որոնք կամենում են լսել, որ Արամազդ կա. և այսպես կոչված չոքս Արամազդներից մեկն է միայն Բաղատ Արամազդը»¹⁶: Համատեքստում նա բոլոր Ա-

բամազդներից առանձնացնում է հաղատ Արամազդին, այնպես, ինչպես առանձնացնում է քազում Տիգրաններից միայն Ածղահակին սպանող Տիգրանին: Հայտնի է, որ հաղատությունը (մաս աչքի շարքումը, կալ լինելը և այլն) քնորոշում են անդրաշխարհի տերերին: Վերոհիշյալ համգամանքի հետ սա ևս ընդգծում է Արամազդի՝ անդրաշխարհի հետ ունեցած կապը:

զ) Արայի անվան համահնչումությունը և կերպարային առնչությունները արարտական ժամանակաշրջանից վկայված և էրեքունիում տաճար ունեցող Իվարչա, Իարչա աստծո հետ, որի պաշտամունքը իրենց հետ բերել էին Հայաստանի հարևան Ճոփք և Խաթթե երկրների վերաբնակիչները, նկատել է Ա.Հմայակյանը: Իվարչան համարվել է Խաղդին հավասարազոր աստվածություն. հեղինակը խոսում է նաև Արա-Իվարչա(սլավ.) Յարիդ նույնացման մասին¹⁷: Ի.Գյակունովը կարծում է, որ Խաղդին և Միրոյայի պաշտամունքները միաձուլվել են, որում մասնակցել է մի միջնորդ աստվածություն¹⁸. այն ըստ Ա.Հմայակյանի կարող էր Իվարչան լինել¹⁹: Վերոհիշյալ կարծիքները համադրելով ստանում ենք հետևյալ պատկերը՝ Խաղդի-Իվարչան-Յարիդ (սլավ.) -Արա-Միրոյա: Այսինքն՝ Խաղդին նույնացնում է նաև Արայի հետ: Ի մի բերելով ա), բ), գ) կետերում դիտարկված փաստերը կարելի է ենթադրել, որ Արամ աղերսներ է դրսևորել գլխավոր աստվածությունների հետ:

2. Ռազմի աստծո գործառույթներ

ա) Ըստ առասպելի, Արան քաջաբար զոհվում է ռազմի դաշտում, ինչպես Պլատոնի «Հանրապետություն»-ում նկատված պամֆիլիացի Արմենիասի որդի Էրթը (Արայի և Էրթի նույնությունը առաջին անգամ նկատել է Մ.Էմինը):

բ) Արայի անունը Ա.Մատիկյանը համադրել է հունական դիցաբանության պատերազմի աստծու՝ Արեսի հետ: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Բյուրանիայում հուլիս ամիսը կոչվում էր Արեյոս, այսինքն՝ Արես աստծուն նվիրված, իսկ հայկական տոմարի վեցերորդ ամսանունը՝ Արաց, կապվում է Արայի անվան հետ²⁰:

Արեսի անունը հնդեվրոպական ծագում ունի՝ *er – շարժվել, հուզել, քարճրացնել, աճնույն նախանականությունը այս արմատն է ընկած նաև Արայի և Էրթի անվան ճիմքում:

Արայի և նրան կերպարաբանականակաճանաչումով համարժեք էրթի՝ ռազմադաշտում զոհվող, ինչպես նաև Արեսի հետ նրանց անունների ունեցած աղերսները հնարավոր են դարձնում ենթադրել, որ Արան ունեցել է նաև ռազմի աստծո գործառույթներ: Արեսին և Արային մեամեղնում են նաև նրանց պաշտամունքներում շան, շնակերպ ձագների առկայությունը²¹:

3. Այս Գեղեցիկը, որպես բերրության հովանավոր աստված և նրա անդշիրիմյան գործառույթները:

Այս երկու գործառույթները փոխկապակցված են միմյանց. ասվածի լավագույն վկայությունը կարող է հանդիսանալ Հ.Մարտիրոսյանի մկաբագրած չափսերով մեծ դամբարանների՝ առանց մարդկային քաղումների, որոնցում հայտնաբերվել են ֆալկոսների արձաններ²²: Այսինքն, քաղման ծխակարգում հնագույն ժամանակներից ի վեր համդես է եկել բերքատվության գաղափարը: Այս Գեղեցիկը որպես բերրության հովանավոր և մեռող-հարություն առնող աստվածության հանգամանակից կերպով ուսումնասիրել են Ա.Մատիկյանը²³ և Գ.Ղափանցյանը²⁴, ուստի մենք կկատարենք միայն որոշ դիտարկումներ:

Նման աստվածությունները կապված են բնության զարթոնքի և բերրության հետ: Նրանք ստեղծվել են մարդկության պատմության փառնալուստ ժամանակներում: Նրանց հետացումից կամ մահվանից հետո բնությանը մեռնում է, ցամաքում էին ցրտը, ժողգմում էին հիվանդություններ՝ մարդկանց և անասունների մեջ, մարդիկ և անասուններ անպտուղ էին դառնում. և այլն: Սա շատ պատկերավոր է մկաբագրվում Տելեպիմոսի մասին խեթական առասպելում²⁵:

Գ.Ղափանցյանը Արայի անունը համարել է *ara-f* – խեթական քուսկանության աստվածության²⁶, Ա.Մատիկյանը՝ իրն հնդկերեն *arya*՝ «օտարական, ընկեր» բառերի հետ²⁷: Ավելացնենք նաև, որ Ժ.Դյուն-Վիլլե մանրամասն վերլուծելով *ar* հիմքը և նրանից թաղ *arya* ձևը առաջինը մեկնում է որպես «խոր, օտարական», իսկ երկրորդը՝ «կյուրքնկալող» իմաստից նաև «տեղ»²⁸: Այս երկվությունը շատ հատկանշական է մեռող-հայություն առնող աստծու կերպարին՝ նա տեր է այս և կյուր անդրաշխարհում և՛ ընդհակառակը:

Ժամանակին Գ.Ղափանցյանը հորովելները կապել է Արայի անվան հետ՝ ենթադրելով, որ նրանք կազմված են *Ara+wei-*ից, որտեղ *wei-*ը կարող էր նշանակել «օգնիլ», «տրի»²⁹: Թ.Գամլեյիժենն և Վ.Լյվանովը **we* արմատի համար վերականգնում են հնդեվրոպական «մահվան դաշտեր» հասկացությունը, այսնիքն, «երկնային անդրաշխարհիկ դաշտեր»³⁰: Հ.Անտոյանը հորովելներ քաղը թխեցնում է առավելին հասնելու գաղափարից՝ *an*՝ բացականչության հավելումով³¹: Հնարավոր չէ՞ արդյոք, որ *հորովելները* ծագած լինեն Արա + **we* • Արայի դաշտեր՝ երկնային կամ երկրային դաշտեր հասկացությունից (հնարավոր է «հո» բացականչության հավելումով): Այս մտտեցման ծամար հիմք է հանդիսացել Ա.Պետրոսյանի կողմից Արա Գեղեցիկի անվան երկրորդ բարարիչի «գեղ» արմատի ծամար **we* նախնական ձևի վերականգնումը³²: Վերջինս, ինչպես տեսանք, ծամարվում է անդշիրիմյան դաշտեր: Հողագոր-

ծական երգերը՝ հորովիները, ամենայն հավանականությամբ վաղմջական ծագում պետք է ունենային և երե քերթության և բուսականության հովանավորող աստվածք եղել է Արամ, ասքս հորագործական դաշտերը ինչ-որ ձևով պետք է կապվեին Արայի անվան կամ գործառույթների հետ: Սակայն այստեղ առկա է մեկ բարդություն. հնդեվրոպական **u*-ն - բառակերպում ձայնավորից առաջ հայերենում, համեմայն դեպք, Ք.ա. IV դարից հետո դարձել է «զ», սակայն առկա են որոշ բացառություններ, որոնց մի մասը, ըստ Գ.Ջահուկյանի, կարող է գալ անատոլիական լեզուների ազդեցությունից³⁷: Մյուս կողմից էլ, եթե Արա + **u*el-ը հետագայում ընկալված լինի մեկ քառ, քառամիջում և քառավեջում **u* • *g* հնչյունավորության բացառություններն ավելի շատ են քան բառակերպում³⁸: Ավելացնենք նաև, որ երբեմն ժողովրդի մեջ արմատացած ծխական նշանակություն ձեռք բերած քառերը չեն ենթարկվում պատմական հնչյունափոխության և պահպանում են իրենց նախնական ձևը: Միգուցե այս պատճառներով էլ **u* • *g* անցումը հորովել քառում տեղի չի ունեցել:

Նշվածին ավելացնենք նաև, որ հորովիները պայտուհակել են աղոթքի և հեթանոսական հավատալիքների տարրեր: Այդ դաշտերը, որոնք ժողովրդի մեջ կոչվել են «առավել», «ըռավել» գտնվել են երկու արտերի սահմանագծին, հաճախ չեն հերկվել, քողնվել են աղքատների կամ հանձնվել են եկեղեցուն, այսինքն իրենց մեջ ինչ-որ ծիսական իմաստ են կրել:

Կրկին անդրադառնալով մեռնող-հարության առնուղ և քերթության աստվածություններին, նշենք, որ չմայած նրանց ունեցած ընդհանրություններին, որոնց Արա Գեղեցիկի պաշտամունքի ուսումնասիրության առնչությամբ անդրադարձել են Ա.Մատիկյանը, Գ.Ղափանցյանը, Ս. Հայտրյանյանը³⁹, այնուհանդերձ այդ աստվածությունները, նրանց քվում Արա Գեղեցիկը, ըստ մեր դիտարկումների դրսևորում են որոշակի տարբերություններ: Նրանց կարելի է քաժանել երկու խմբի. մի շարքում խմբավորվում են Դումուզին (չումեր.), Թամսուզը (արքայ.), Ատտիսը (փոյուգ.), Ադոնիսը (հուն.), իսկ մյուս շարքում՝ Օզիրիսը (եգիպտ.), Տեկպիմուսը (լեռք.), Արամ, (Արմենիոսի որդի) Էրբը (հայկ.), Յարիոն (սլավ.), Դիոնիսոսը (թրակա-փոյուգ., հուն.): Այստեղ նկատենք, որ ուրալտական դիցաբանի գլխավոր աստված Խալդին ևս, քացի ռազմի և քերթության հատկանիշներից, ունեցել է նաև մեռնող-հարության առնուղ աստծու գործառույթներ⁴⁰: Այս երկրորդ շարքի աստվածությունները, ի տարբերություն առաջինների, առանձնանում են, մի դեպքում՝ իրենց ռազմունակությամբ, մյուս դեպքում՝ փոքրկի աստծուն քնորոշ հատկանիշներով, ինչպես նաև առավել շեշտված անդրաշխարհի հետ առնչություններով, քան առաջինները: Նրանց միավորում է նաև մեկ այլ հանգամանք. քացի Օզիրիսից, Տեկպիմուսը⁴¹, Արամ, (Արմենիոսի որդի) Էրբը, Յարիոն, Դիոնիսոսը կերպարային առումով ուղղակի և միջնորդված

առնչությունը են դրսևորում Արայի, իսկ ծագմամբ՝ Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարող փոքրասիական տարածքների հետ: Ստորև կքննարկենք նրանց ռազմական և անդրաշխարհիկ հատկությունները՝ ըստ կերպարների:

Ռազմի կամ փոքրիկի աստծո հատկանիշներ

ա) Առաջին շարքի աստվածությունները, օրինակ Ադոնիսը զոհվում է որսի ժամանակ, որում առկա են պատանուց տղամարդ՝ ռազմիկ դասնադու հնազույն ծեսի արձագանքները (յնիցիտացիա): Ի տարբերություն նրան, Արամ և Էրրը զոհվում են ռազմի դաշտում, այսինքն, նրանք արդեն ռազմիկներ էին:

Տելեպիմուսը, որի կերպարը Գ.Ղափանցյանը համարել է Արայի, իսկ վերջինիս՝ Յարիլոյի հետ⁴⁰, և տարբերություններ է դրսևորում: Դա երևում է նրա անհետացման առասպելից, երբ աստծո քարկութային համեմատվում է փոքրիկի թնդյունի հետ և Խաննախաննայի (Զր ճոր) ուղարկած մեղուների խայթոցից զարթնելով՝ մահ ավել է ափում երկրում: Այս տեսարաններում մա հիշեցնում է փոքրիկի կամ ռազմի աստծո⁴¹:

Յարիլոն, որի կերպարը Գ.Ղափանցյանը վերլուծել և համարել է Արայի հետ, մույմպես, ըստ բելտոսական հավատալիքների, ունի ճերմակ ձիու վրա նստած հեծյալի նկարագիր, որի մի ձեռքում արյունոտված գլուխ է, իսկ ճյուսում՝ ձեռքում հասկեր⁴²:

Դիոնիսոսի մասին առասպելաչափքում պատմվում է, թե ինչպես խտորեն էր մա պատժում իր պաշտամունքը չընդունողներին. այս դրվագներում դրսևորվում է նրա ռազմատենչ էությունը⁴³:

Ավելացնենք մահ, որ խեթական Pirys-ն, (որը մահ Խսուվայի (Մուիքի) պանթեոնի գլխավոր աստվածն էր) վաղ շրջանի խեթական տեքստերում ներկայացել է որպես քերիության աստված (նրանից լիություն են խնդրել), իսկ հետագայում մա ստացել է ձիու վրա նստած աստծո նկարագիր⁴⁴:

բ) Անդաշխարհիկ երևույթների և աստվածների հետ ունեցած առնչություններ

Տելեպիմուս

Խեթական տեքստերից մեկում պահպանվել է Օվկիանոսի կողմից Արևի առևանգման մասին առասպելը⁴⁵: Կայծակի և անպրոպի աստվածը՝ Տելեպիմուսի հայրը նրան է ուղարկում Արևին վերադարձնելու, և Տելեպիմուսը ոչ միայն վերադարձնում է Արևը, այլև կնություն է առնում Օվկիանոսի դստերը: Օվկիանոսը և ջրային տարերքը այս և անդրաշխար-

ից բաժանող երևույթներ են (սա առկա է թե՛ հունական, թե՛ այլ դիցարանություններում): Այսինքն Տելեպիմոսը այս դեպքում որոշ առումներով կապ է հաստատում անդաշխարհի հետ: Նա եզիպտական անդրաշխարհիկ պատկերացումների հետ ևս շատ հետաքրքրական առնչություններ է դրսևորում: Թ. Գամկելեիծենն և Վ.Իվանովը նշում են, որ առասպելներից մեկում մեղաժամով Տելեպիմոսի աչքերի և ձեռքերի գնդաձուր իր գուգահեռներն ունի եզիպտական մոմիաների աչքերը մեղաժամով փակելու հետ⁴⁴: Տելեպիմոսի հետ է կապված նաև *haran* – «սարժի» թալմեր, որը անդրաշխարհին բնորոշ սուրբ կենդանիներից մեկն է:

Անդրադառնաճը անդրաշխարհիկ աստվածությունների և երևույթների հետ Արայի ունեցած առնչություններին՝ քաջատրեյու համար կայասական պանթեոնում նրա ⁴⁵U.GUR գաղափարով համդես գալու համաձայնը:

Արա և Էրբ

Նրանց անունը համահունչ է Ներգալի երկրոյտ անվանը կամ կերպարին՝ արքադական Էրբային (պատերազմի աստվածություն): Ներգալը անդրաշխարհ է մտնում Էրբա անունով, իսկ դուրս գալիս՝ Ներգալ անունով: Էրբայի մասին առասպելը հավանորեն վկայված է Ք.ա. XI դարից և կա կարծիք, որ այդ անունը փախտալայ է՝ հաշվի առնելով նմանառիպ խերական աղբյուրներից հայտնի պատերազմի և ժամտախտի Յարրի աստվածությունը⁴⁶: Յարրիի անունը քիտում է հնդեվրոպական **jar* –ից, որ առկա է նաև Յարլուդի անվան մեջ⁴⁷ (նիշենը Խաղդի-Իվարչա-Յարլուդ-Արա նույնացումը): Այսինքն կարելի է ենթադրել, որ Արայի անունը փոխառնվել է Հայկական լեռնաշխարհից՝ սլավոնական Յարլուդի դեպքում պահպանելով անունը և մեռնող-հարաբյուն ասնող աստծո գործառույթները, իսկ խեթ. Յարրիի և արքադական Էրբայի դեպքում՝ անունը և անդրշիրիական գործառույթները⁴⁸:

Պամֆիլիացի Էրբի դեպքում ի հայտ է գալիս դիակիզող կրակը: Կիզիլ արևը, տապը, ոչ քարի կրակը բնորոշում են Ներգալին: Կրակը որպես գայլալից մեղմուղ և մաքրագործող, չարը հեռացնող երևույթ համդես է գալիս նաև Տելեպիմոսի առասպելում՝ նրա քարկուրյունը մեղմելու համար վառված կրակների տեսքով⁴⁹:

Ուշագրավ է, որ ուրարտական դամբարաններում ճրագներ և քահներ են վառվել⁵⁰: Թե՛ հնդեվրոպական, թե՛ ուրարտական բաղձան ծեսերում տարածված էին դիակիզումները, որոնք հավանաբար ծիսական կրակով մաքրագործման իմաստ են կրել:

Հայտնի է, որ Ատոլամաշնյի հայերեն քազմանության մեջ Ներգալի փոխարեն համդես է գալիս Անգեղը: Նրա կերպարը, ասես, Արայի ուղիղ հակադրությունը լինի, որը կաշում է նաև վերջինիս հետ նրա միասնուր-

յան, փոխակապակցվածության մասին: Հնարավոր չէ՞ արդյոք, որ նա Արայի մի երկրորդ անդրջիլիմյան գործառույթը լինի, ինչպես Ներգալ և Էրբան, մասնավաճառ, երե Ներգալի փոխարեն մենք անհնր Անգեղ, իսկ Էրբան անվանապես մուսնահունչ է Էրիթն և Արային:

Արային անդրաշխարհի հետ կապում է նաև նրա մասը և շնակերպ էակների կողմից վերակենդանանալը: Ուշագրավ է, որ Սալիդամիչից (Կարսի շքբան) և Արծիվամբից (Չանգեզուր) գտնվել են քրեզնե արծաճիկներ՝ պրկված ֆալցոսներով, որոնք իրենց այ ծնոցում պահել են հետ ցցված ականջներով շան գլուխներ, իսկ ձախ ծնոցում կենաց ծառի ճյուղերից կազմված փնջեր⁵⁰:

Ինչպես տեսնում ենք այս արծանիկների մուտ ի հայտ են գալիս շան գլուխները, շնակերպ էակները, որոնք կապված են Արայի առասպելի հետ (արալեզների կերպարը): Չնայած Հ.Մարտիրոսյանը այսպիսի համադրում չի կատարել, սակայն ամենայն հավանականությամբ այս արծանիկները վկայում են պոդարերության աստծո և շնակերպ էակների կապի, նրանց մասին վաղնջական պատկերացումների և վերջիններիս տեղական ծագման մասին: Այս արծանիկների թվագրությունը հատակ չէ, այսուհանդերձ, նրանք վերագրվում են միջուրարտական ժամանակաշրջանին: Արալեզները վկայված են Մովսես Խորենացու քերած Արայի և Շամիրամի մասին առասպելում, որպես երկնքից իջնող էակներ, որոնք լիզելով մարտում ընկած քաջերին և դյուցազուններին՝ հարություն են տալիս⁵¹: Եզնիկ Կողբացին նշում է նրանց՝ շնից սերված լինելու մասին⁵²: Արալեզների ծագման մասին տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել գիտության մեջ. Ա.Սեյդը արալեզներին կապում է շամիրամ-արքայական անդրաշխարհի՝ Արևի-ի անվան հետ, իսկ Արևի-ն տեղադրում է Հայաստանում⁵³: Ըստ Գ.Ղափանցյանի արալեզները ունեն տեղական ծագում և կազմված են արև արմատից՝ «քարծրանալ, հատնել» իմաստով և օշ գոյականակերտ մասնիկից⁵⁴: Ս.Հարությունյանը, որը հանգամանալից վերլուծել է Արա Գեղեցիկի կերպարը և արալեզներին, կողմնակից է ժողովրդական ստուգաբանությանը և արալեզների անունը կապում է Արային լիզելու նրանց գործառույթի հետ⁵⁵: Ի.Դյակոնովի կարծիքով արալեզները ծագում են Արևի անդրաշխարհի անվան արմատից և շն վերջավորությունից, մեկնաբանելով նրանց անունը որպես Արևի երկրին պատկանող էակներ⁵⁶: Իսկ հնարավոր չէ՞ արդյոք արալեզները ստուգաբանել հնդեվրոպական քառասուգարով՝ հնդեվ. **er* «շարժվել, քարծրանալ, հատնել», որ հայերենում դառնում է ար(ա), և հայերեն «լեզ» բառից, որը ծագում է հնդեվրոպական **leig*՝ հարմարից (նին սլավ. *lizati*, ռուս. *лизи*): Անառյանը նույնպես գտնում է, որ «լեզ» արմատը հավանորեն պահպանվել է առելզ, հարալեզ բառերում⁵⁷: Ուստի «արալեզ» կարող է նշանակել «լիզելով հարություն տվող»:

Նրանց տեղական ծագման մյուս փաստարկներից մեկն էլ վերոհիշյալ շնակերպ էակների և պտղաբերության կուրքերի կապն է: Բացի այդ, արալեզները, որպես շնակերպ էակներ վկայված են հայկական հնագույն առասպելաբանության մեջ, այնինչ նրանց մասին որևէ վկայություն չկա շումերա-աքքադական կամ խուրրիական առասպելներում: Ասվածին ավելացնենք նաև, որ Ա.Մովսիսյանը, հիմնվելով շումերա-աքքադական ազգյութների վրա, Առևևս երկիրը տեղադրում է Հայկական լեռնաշխարհում⁵⁸:

Դիոնիսոս

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ Դիոնիսոսը թարգմանված է Սպանդարամետ: Սպանդարամետը հայ էնթանոսական դիցաբանում անդրաշխարհի տերն էր (նրա անունը ծագում է պակապերեն Spandarmet «երկրի աստվածներ» ձևից, հանգում է ավեստերեն *spenta armaiti* «սուրբ իմաստություն» ձևին⁵⁹: Ամունների այս նույնացումը վկայում է, որ Սպանդարամետը հայերի մեջ նախապես ընկալվել է որպես պտղաբերության և գինեգործության աստվածություն⁶⁰: Այս նույնացումը հիշեցնում է Արա Գեղեցիկի՝ մի կողմից պտղաբերության և բուսականության հովանավոր լինելը, մյուս կողմից՝ անդրաշխարհի հետ նրա ունեցած առնչությունները: Դիոնիսոսը Ջևահ և Կաղմոսի աղջկա՝ Մեմելեի որդին էր: Կաղմոս անունը նույնահունչ է Խորենացու տոհմաձայն Հայկի բոսան՝ Կաղմոս անվան հետ: Իսկ Գ.Ջահուկյանը նկատում է այդ անվան նամահնչումությունը հայաստանի Չոթաթա քաղաքի հետ⁶¹: Դիոնիսոսին տալիս են ուսումնասիրողներ վերագրում են բրակա-փոյուզական ծագում: Նա համեմատվում է Օզիրիսի, Միսրայի, իսկ Ա.Մատիկյանը նրան համեմատում է Խալդիի հետ՝ ելնելով նրանց երկուսի պաշտամունքներում խաղողի և գինու առկայության փաստից⁶²: Հիշենք Արա-Իվարչա-Յարիդ-Խալդի-Միսրա և երե հաշվի առնենք Դիոնիսոս-Միսրա, Դիոնիսոս-Խալդի նույնացումը, ապա վերոհիշյալ շարքին կազմվածա նաև Դիոնիսոսը:

Ինչպես տեսանք, այս շարքում ընդգրկված պտղաբերության և մտնուդ-հայություն առնող աստվածությունները (Նեթ, Տելեպիևոս, հայկ. Արա և Էբբ, սլավ. Յարիդ, հուն. Դիոնիսոս) իսկապես շեշտված ռազմական և անդրաշխարհիկ հատկություններ են դրսևորում և ուղղակի կամ անուղղակի կապերով փոխկապակցված են միմյանց: Երե նրանք լին սերում մեկ միասնական կերպարից, ապա նրանց համար կարելի է ենթադրել ընդհանուր քնակելիմայական և տարածաշրջանային ծագում, որը ամենայն հավանականությամբ Հայկական լեռնաշխարհն է և նրան հարող փոքրասիական տարածքները, ինչով էլ պայմանավորված է վերջիններիս կերպարային ընդհանրությունները: Հատկանշական է, որ ըստ

Կ Քիտտելի Փոքր Ասիան և Արևելյան Եվրոպան պտղաբերության պաշտամունքի առաջացման ինքնուրույն օրախմբեր են կազմում Եռմնրից մինչև մայրցամաքային Հուսաստան ընկած ընդարձակ տարածաշրջանում⁶³: Եվ իրավամբ Հայաստանում մնան բնրջատվության կուրքերի առաջացումը կտում է տեղական և ինքնատիպ բնույթ, քանզի նրանք առանձնանում են յուրատեսակ տարրերով⁶⁴: Հայտնի է, որ պտղաբերության պաշտամունքը կապված է բնության նրկույթների մեծ ու փոքր գիլլիների հետ (օրինակ՝ գարուն-ձմեռ, ցերեկ-գիշեր) և ինչպես տեսանք սերտորեն առնչվում է մահվան և վերածնության, հետադարձության գաղափարի հետ: Այս պատկերացումների յուրօրինակ քանաստեղծական արտահայտությունը կարելի է գտնել ճգիպտական մահվան և վերածնության ընկալումներում. «ճրա մարմինը բաղված է հողում, ինչպես հատիկը, իսկ նրա հողին ձգտում է վեր, ինչպես բույսը»⁶⁵: Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից փոքրասիական տարածքներում, որտեղ ծագել են վերոհիշյալ աստվածությունների պաշտամունքները, ձմռանը հատրող գարնամային ծիլը իր մեջ իրավամբ պայքարի տարրեր է պայտմակում (ի տարրերություն միջգաղտրյան բնալրիմայական պայմաններում ձևավորված բնության հովանավոր աստվածությունների, որոնք ռազմատենչ չեն (եղչենք Դամուղլին, Ցամմուղին ևն):

Եզրահակելով նշենք, որ Արայի պաշտամունքի քազմաշերտությունը խտում է նրա ծագման վաղեմության մասին: Նրա կերպարի նանգամալից վերլուծությունը ցույց տվեց, որ Արան օժտված է ռազմի, պտղաբերության, մեռող-հարություն առնող աստծու և շնչոված անդրշիլինյան գործառույթներով և իրավամբ կարող էր հայասական պանթեոնում գրավել գլխավոր դերը և հանդես գալ՝ Պ.GUR գաղափարազրով: Բացի այդ, ուսումնասլլելով Հայկական լեռնաշխարհում տարրեր ժամանակաշրջաններում և տարրեր էրնոսների կողմից (նկատի ունենք ուրարտականը) ձևավորված պանթեոնները, մենք տեսնում ենք, որ նրանք դրսևորում են մի յուրահատուկ նմանություն՝ գլխավոր աստվածությունների դեպքում. բն՝ Հայասայի, բն՝ Մոփրի, բն՝ ավելի ուշ ձևավորված ուրարտական և հայ ներսանուական պանթեոնների գլխավոր աստվածությունները օժտված են բնրջատվության, ռազմի և անդրաշխարհիկ ու մեռող-հարություն առնող աստծու հատկանիշներով (ինարկե որոշ դեպքերում այդ հատկանիշներից մեկը քացակայում է, սակայն ռազմի և պտղաբերության գործառույթները ընդհանուր են բոլորի համար), իսկ կայծակնային հատկանիշներ ունեն աստվածային գլխավոր գույզին հաջորդող աստվածները: Բերենք օրինակներ՝ հայասական պանթեոն՝ (գլխավոր աստվածությունը՝ Պ.GUR-Արա նույնացման դեպքում օժտված է վերոհիշյալ բոլոր հատկանիշներով, իսկ կայծակնային աստվածությունները՝ Պ գաղափարազրով հանդես են գալիս չորրորդ և ինգերորդ տեղում): Մոփրի պանթեոնի գլխավոր Բրչս (որն ինչպես տեսանք, օժտված էր

պաղարհերության և ռազմի հատկանիշներով) և ⁴STAR աստվածային գույզին է հաջորդում ⁵Ա կայծակնային աստվածությունը⁶⁶: Նույնը կարելի է ասել ուրարտական դիցարանի մասին, որտեղ գլխավոր իշարը (ռազմի, պաղարհերության, մեռնող-հարության առնող աստծու գործառույթներ) և Վարուրանի աստվածային գույզին է հաջորդում կայծակնային հատկանիշներով Թեշեբան: Հայ հեթանոսական դիցարանում ևս Արամազդ (ռազմի, բերրիության, անդաշխարհիկ գործառույթներ) և Անահիտ գույզին է հաջորդում Վահագմը՝ կայծակնային հատկանիշներով աստվածությունը: Մինչդեռ, օրինակ խեթական պանթեոնում, Նոր քագավորության շրջանում արդեն դիցարանը գլխավորում էր կայծակնային Թեշտըրը: Վերոհիշյալ նույնությունները, երև չեն կարող վկայել այդ պանթեոնների մեկ էթնոսի կողմից ստեղծման մասին, ապա, վկայում են միևնույն տարածաշրջանում ապրող այդ ժողովուրդների առասպելաբանական պատկերացումների և դիցարանների սերտ փոխազդեցությունների և ժառանգականության մասին, որոնցից պատմականորեն ամենավաղը Հայաստանի և Ծովքի դիցարաններն են:

HASMIK H MAYAKYAN

⁴U.GUR OF HAYAŠA AND ARA GEGHETSİK

⁴U.GUR is the supreme god of the pantheon of Hayaša. ⁴U.GUR is the ideogram of the Akkadian Nergal – the lord of the netherworld. The author of the article attempts justifying and developing the opinion of Grigor Ghapantsian that the ideogram ⁴U.GUR refers to the deity Ara Geghetsik (Ara the Beautiful). The detailed analysis of the character and etymology of Ara Geghetsik's name as well as his comparison with other gods and pantheon characters reveals that he is a multifaceted god in the pantheon and incorporates the features of the supreme god, god of war, fertility, dying and resurrecting deity as well as emphasized features of the netherworld. For this reason the author assigns the ideogram ⁴U.GUR to Ara Geghetsik.

The article also shows the connection between Ara Geghetsik, *aralēzes* and bronze statuettes excavated from the Armenian Plateau (holding in one hand the head of a dog and branches of life tree in another) which witnesses about the local origin of the deity itself and *aralēzes*. Also, an effort was made to link and trace back *aralēzes* –cultivating songs, to the name and function of Ara Geghetsik in the following form: Ara +*gel (netherworld celestial fields). The article compares the pagan deities ⁴U.GUR of Hayaša, ⁴Pirya of Sophene (Arm. Tsop'k'), ⁴Haldi of Urartu and relevant Armenian deities that had functions of war, fertility, netherworld as well as dying and reborn gods, (Ara and ⁴Halde), but not bestowed with features of god of storm. These similarities if not testify that they were created by the same ethnic group, nevertheless attest interaction and peculiarities of the mythological perceptions and pantheons of

these people living in the same region. Historically the pantheons of Hayaša and Sophene (Կոթ'կ') are the earliest among them.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. O.Carruba, Die Hajasa-Verträge Hattis, Documentum Asiae Minoris, Wiesbaden, 1998, S. 59-75.
2. E.Fortter, Hajasa-Azzi., *Suassasica* 9 (1931), S. 6.
3. Գ.Կալանձյան, Малоазийские (Азианические) боги у армян. Хайасские боги, Историко-лингвистические работы, т. 1, Ереван, 1956, с. 305-308.
4. Գ.Ջախովյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Լեզվաբանական ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 327-330:
5. Ա.Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները երկու վաղ միջինադարյան Հայաստանում, Առեմնախոսություն, եր., 2001, էջ 91-127:
6. Գ.Վարդյան, Докристинские культы армян, Армянская этнография и фольклор, 1991, N 18, 1991; с. 65-70.
7. Ա.Պետրոսյան, Հայոց պաշտօնազման հարցեր, ՊԲՀ, 2003 (2), էջ. 190-224:
8. E.Fortter, Hajasa-Azzi....
9. É.Latouche, Recueil d'onomastique hittite, Paris, 1952.
10. Գ.Կալանձյան, Малоазийские (Азианические) боги у армян. Хайасские боги..., с. 306.
11. V.Haas, Geschichte der Hethitischen Religion, Leiden-New York-Köln, 1994, հայասերական ՊՍՍՐ-ի ծախիմ տե՛ս էջ 367:
12. Մ.Նորինյան, Հայոց Պատմություն, բարգձմանությունը, ներածությունը և ծանրագրությունները Սև, Ստ.Մալխասյանի, Երևան, 1968, գիրք առաջին, գլուխ ԺԵ:
13. Գ.Նախանջյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1946, էջ 107:
14. Ж.Дюмезиль, Верховные боги индоевропейцев, Москва, 1986, с. 158-172:
15. Նման այլ օրինակներ տե՛ս Ա.Մնացականյան, Մաշտոց անվան ստուգաբանությունը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, N8, էջ 86-92: Э.Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, Москва, 1970, с. 302-305.
16. Մովսես Նորինյան, Հայոց Պատմություն... գիրք առաջին, գլուխ ԼԱ:
17. Ա.Հմայակյան, Իվարչա՝ հայկական աստվածություն, «Աստղային ստրիանդակ», 1993, N1:
18. И.Дьяконова, К вопросу о символе Халди, Древний Восток, N4, 1983, с. 193.
19. Ա.Հմայակյան, Վանի բազալիտության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 63, Շոտ Ն.Հարությունյանի Ի (ու)արչա, Իրոջյան Վազգս երկրի տեղաբնիկ աստվածություն էր, Н.В.Арутюнян, Новые урартские надписи, Ереван, 1966, с. 94-95.
20. Ա.Մատիկյան, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, էջ 313-314:
21. Ա.Մատիկյան, Արա Գեղեցիկ..., էջ 316-317:
22. А.Мартиросян, Идолы из Кармир-Блура, ИФЖ, 1958, N2, с. 130:
23. Ա.Մատիկյան, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930:

24. Գ.Մախանյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1946:
25. В.Иванов, Луна, упавшая с неба. Исчезновение и возвращение Телелинуса, Москва, 1977, с. 55.
26. Г.Каланцян, Малоазийские (Азиатические) боги..., с. 77.
27. Ս.Մախանյան, Արա Գեղեցիկ..., էջ 331-332:
28. Ж.Дюнезиль, Верховные боги..., с. 174-175, աղ ճանրամանի վերլուծությունը տե՛ս նույն գրքի «ARĪ և ARIH» գլխում:
29. Г.Каланцян, Малоазийские (Азиатические боги)..., с. 275:
30. Т.Гамкрелидзе, В.Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, т. 2, Тбилиси, 1984, с. 824:
31. Հ.Ամիրջան, Հայերեն արձատալան րատարան, հ. 1, Երևան, 1971, էջ. 358:
32. А.Петросян, Отражение индоевропейского корня *yrl в армянской мифологии, Вестник общественных наук АН Арм. ССР, Ереван, 1987, с. 61-62:
33. Г.Джаукян, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967, с. 297.
34. Ս.Աղարիկյան, Հնդեվրոպական *y րադամայնը հայերենում, ՊԲՀ, 1981 (3), էջ. 95-105:
35. Ս.Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Համազգային Վանեի Սերբան Տաշարան, էջ 365-375:
36. F.W. König, Handbuch der chaldäischen Inschriften, Archiv für Orientforschung, Beiheft N8, Graz, 1955-1967, S. 168. Ս.Հմարակյան, Վանի քաղաքապետության պետական..., էջ 36:
37. Տելիպինուսի պաշտամունքային կենտրոններն էին Փոքր Ասիայի կենտրոնական և էյուպատային շրջաններում տեղադրված Տալինոնա, Տորմիտա, Լիբացինա, Նաեմիտա, Նաեմիանոս քաղաքները: Ք.ա XIV դ. սկսած նրա պաշտամունքը տարածվում է նաև Հարավային Փոքր Ասիայում: G.F. del Monte, J.Tischler, Խեթական տեղանունների րատարանում այն տեղադրվում է վերին երկրների շարքում, Die Orts und Gewässernamen der heititischen Texte. Wiesbaden, 1978, S. 77.
38. Г.Каланцян, Об одном хеттском мифе в связи с журавлем и божеством весны, Историко-лингвистические работы, т. 2, Ереван, 1975, с. 175-176; (Տելիպինուս-Արա համադրումը), իսկ Արա-Յարիլը համադրումը տե՛ս Գ.Կալանցյան, Армянский Ара и славянский Яр (Ярило), նույն տեղում, էջ 243-252:
39. В.Иванов, Луна, упавшая с неба, с 57.
40. Г.Каланцян, Армянский Ара и славянский Яр (Ярило), с. 245.
41. А.Лосев, Дионис, Мифы народов мира (МНМ), т. 1, Москва, 1980, с. 380.
42. Т.Гамкрелидзе, В.Иванов, Индоевропейский язык..., т. 2, с. 794-795.
43. V.Haas, Geschichte der Hethitischen Religion, էջ 444; В.Иванов, Луна, упавшая с неба, с 54.
44. Հայտնի է, որ մեղրը հնդեվրոպական երևույթ է և ի հույս է գալիս եվրոպական Ք.ա. III հազարամյակից սկսած, տե՛ս Գ.Կամրելիձե, В.Иванов, Индоевропейский язык..., т. 2, с. 608-609.

45. В.Афанасьева, Эра, Ира, МНМ, т. 2, Москва, 1962, с. 669.
46. В.Иванов, Хеттская мифология, МНМ, т. 2, Москва, 1962, с. 591.
47. Էրայի անվան փոխադարձության մասին Հայկական լեոնաշխարհից տե՛ս նաև Ա.Պետրոսյան, «Արա Գեղեցիկ և Սուրբ Սարգիս», «Հայոց սրբերը և սրբավայրերը», Երևան, 2001, էջ. 168- 169:
48. В.Иванов, Луна, упавшая с неба, с 57-58.
49. Շրագներ վաղեղ մասին տե՛ս Ե.Բ.Плотровский, Ванское царство, Москва, 1959, с. 209, իսկ քանից վաղեղ մասին քանակոր հայտնել է Ա.Հմայակյանը:
50. А.Мартirosян, Идолы на Кармир-Блуря, ИФЖ, 1958 (2), с. 130-131.
51. Մելսե և Նորենացի, Հայոց Պատմություն, զիրք ստազին, գրեթե ԺԵ:
52. Եզնիկ Կտրացի, Եղծ աղանդոց, Քիճիխ, 1914, զիրք Ա. գրեթե ԻԴ, էջ. 69-70:
53. Գ.Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 10:
54. Գ.Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 30-31: Սակայն նրա բերած օրինակները՝ «խելզ», «քզեզ» Գ.Ջառուկյանը համարում է կովկասյան փոխառություններ, տե՛ս Գ.Ջառուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 610:
55. Ա.Հարությունյան, Հայ ստապիլարանություն..., էջ 384:
56. И.Дьяконов, К вопросу о символе Халди..., с. 194.
57. Հ.Ամառյան, Հայերեն արձատական քառարան, հ. 2, Երևան, 1973, էջ. 278:
58. Ա.Մելսիսյան, Մջրագան լեոնաշխարհը, Երևան, 2000, էջ 17-19:
59. Ж.Домезиль, Верховные боги..., *По названию она связана с первой функцией (ср. Вед. Арнаматы), но присвоенный ей материальный элемент – и присвоенный основательно, поскольку, например, армянское заимствование *Srapardagatē* означает именно "землю", - переводит ее в третью функцию. Такая полваделитность заставляет вспомнить богиню, которая, как мы видели, в Индии иногда просоединена к списку функциональных мужских богов и которая в Младшей Авесте сохранилась под тройным именем "Влажная, Сильная, Непорочная" (*Aradvi, Sairi, Anahit*), в. 35-36.
60. Ա.Հարությունյան, Հին հայոց հաճատալիքները, կրոնը, պաշտամունքը և դիցաբանը, Երևան, 2001, էջ 47:
61. Գ.Ջառուկյան, Մոլոխե Նորենացու «Հայոց Պատմության» ստազին զրքի անձամունքների լեզվական աղբյուրները, ՊԻՀ, 1981 (3), էջ 56:
62. Ա.Մատիկյան, Արա Գեղեցիկ..., էջ 322:
63. K.Bittel, Prehistorische Forschungen in Kleinasien, Istanbul, 1936, S. 40-41:
64. А.Мартirosян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 179.
65. Мифология древнего мира, Р. Антес, Мифология в древнем Египте, Москва, 1977, с. 76.
66. Ա.Պետրոսյան, Մ.Պետրոսյան, Հմագույն Մեղրի շեզական եղանի շուրջ, Գիտական աշխատություններ, IV 2001, ՀՀ ԳԱԱ Տիրակի հայագիտական եմագրությունների կենտրոն, Գյումրի, 2001, էջ 79:

АРТУР МАТЕВОСЯН

О СИНТЕТИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ ХРИСТИАНСКОЙ МУДРОСТИ

Во всех традиционных религиях мудрости приписывалось сверхчеловеческое, божественное происхождение. В библейской Книге притчей Соломоновых Премудрость Божия говорит о себе: "Я родилась прежде, нежели водружены были горы, прежде холмов, Когда еще Он не сотворил ни земли, ни полей, ни начальных пылинок вселенной". (Притч. 8,25-26) Постижение этой мудрости в полной мере доступно только узкому кругу посвященных адептов, ведающих тайны духовного мира, тогда как профаны, к которым относилось подавляющее большинство, должны были довольствоваться экзотерической, общедоступной религией. Учение Христа не составляет исключения из этого правила. В Евангелии имеются недвусмысленные указания на то, что Христос проводил отчетливую грань между Своими учениками, посвященными в тайны духовного мира, и остальным народом. "И приступивши ученики сказали Ему: для чего притчами говоришь им? Он сказал им в ответ: для того, что вам дано знать тайны Царствия Небесного, а им не дано". (Мф.13,11) Отсюда следует, что и в изначальном христианстве имелось четкое различие между тайной эзотерической доктриной, доступной для немногих адептов, и экзотерическим, предназначенным для всех религиозным учением.¹ Ап. Павел в своем первом послании к Коринфянам следующим образом характеризует сущность проповедуемой им христианской мудрости: "Мудрость же мы проповедуем между совершенными, но мудрость не века сего и не властей века сего преходящих, Но проповедуем премудрость Божию, тайную, сокровенную, которую предназначил Бог прежде веков к славе нашей". (1Кор.2, 6-7) Таким образом, апостол различает три известных ему вида мудрости: 1-мудрость века сего, 2-мудрость властей века сего, 3-премудрость Божию. Начнем с мудрости века сего. Не приходится сомневаться в том, что под ней апостол подразумевал господствовавшую в его эпоху в греко-римской ойкумене античную филосо-

фию, отношение к которой было у него однозначно отрицательным. "Смотрите, братья, чтобы кто не увлек вас философией и пустым обольщением, по преданию человеческому, а не по Христу". (Кол.2,8) Может показаться, что ап. Павел становится здесь на позицию чистого фидеизма, отождествляющего религиозный опыт с нерассуждающей верой, и отвергающей сам принцип гнозиса т.е. духовного ведения, который в древности ассоциировался с греческой философией.² Но подобное впечатление ошибочно, поскольку оно не основано на конкретном анализе того, что представляла собою современная апостолу античная философия. Между тем I в.н.э. был тем далеко не самым продуктивным периодом ее истории, который в истории философии обычно именуется периодом эклектизма. К этому времени скептики, такие как Пиррон, Архесилай и Карнеад, уже подвергли уничтожающей критике господствовавшие у перипатетиков, стоиков и эпикурейцев представления, согласно которым чувственное восприятие и рассудочное мышление являются надежными средствами для познания сущего, тем самым подорвав гносеологический фундамент, на котором покоилось величественное здание античной теоретической философии. Актуальное значение продолжала сохранять лишь практическая философия, необходимая для определения норм правильного поведения человека в обществе. В этих условиях постепенно был утрачен интерес ко всякого рода метафизическим тонкостям, отличавшим одну философскую школу от другой, и был сделан акцент на том, что эти школы объединяло, а именно — на признаваемых всеми ими универсальных этических принципах. Эта тенденция еще более усилилась после завоевания эллинистического мира Римом. Римляне, будучи в отличие от склонных к метафизике греков весьма прагматичным народом, равнодушным ко всякого рода абстрактным умозрениям, ожидали от своих греческих наставников, главным образом, практических рекомендаций нравственного характера, необходимых для успешной общественной деятельности. И греческие мыслители, разумеется, не могли не учитывать запросов своих могущественных покровителей. Появляется и собственно римская философия, в которой характерные для всей эллинистической мысли скептические, эклектические и антиметафизические тенденции были доведены до своего логического конца. Наиболее значительные римские мыслители эпохи поздней Республики — Лукреций, Цицерон и Варрон были не столько оригинальными мыслителями, сколько эпигонами и популяризаторами греческой эллинистической философии. Лучшим выразителем духа римской философии был современник ап. Павла Луций Анней Сенека, воззрения которого были наиболее показательны для интеллектуальной атмосферы той эпохи. В истории философии Сенеку при-

нято считать представителем стоической школы, и в целом это мнение соответствует действительности. Однако его взгляды существенно отличались от взглядов греческих стоиков-Зенона, Клеанфа и Хрисиппа. Мыслители Древней Стои полагали, что философия состоит из трех частей-логики, физики и этики, каждая из которых получила глубокую разработку в их многочисленных сочинениях большей частью не дошедших до нас. Сенека, не отрицая этого традиционного для стоиков деления философии, свое внимание сосредоточил на рассмотрении этических проблем, почти не проявляя интереса к логике и физике.³ Это свидетельствует о том, что к началу христианской эры античная философская мысль претерпела глубокую внутреннюю метаморфозу, следствием которой стало выхолащивание некогда присущего ей глубокого духовного содержания. Сам термин "философия", как известно, был создан Пифагором-одним из величайших адептов всех времен.

Философия была для него любовью к божественной мудрости, к которой можно было приблизиться посредством посвящения в мистерии. Учения Пифагора, Платона, Гераклита менее всего были порождениями субъективного человеческого мышления, поскольку они были инспирированы теми же сверхчеловеческими источниками, из которых происходила античная мистерияльная мудрость. Даже Аристотель, сознательно стремившийся к познанию, опирающемуся только на чувственное восприятие и технику чистого логического мышления, завершение и высшую цель философии видел в метафизике-науке о божественной умолостигаемой Первопричине всего сущего. После него это бескорыстное стремление к метафизическому познанию надолго исчезает из античной философии. Эллинистические философы интересовались метафизическими проблемами лишь в той мере, в какой их разрешение было необходимо для создания действенной этической системы, позволявшей человеку благополучно существовать во враждебном ему социуме. Такой глубокий и тонкий культуролог как Освальд Шпенглер, проводя аналогию между западноевропейской философией до и после Канта с одной стороны, и античной философией классического и эллинистического периодов-с другой, отмечает: "Буквально также разделяется античная философия до и после Аристотеля; там широкое восприятие космоса, слегка обогащенное формальной этикой, здесь-сама этика, как программа, как потребность на базисе поверхностной, мимоходом концептированной метафизики".⁴ Философия, которая первоначально была всецело сверхчеловеческой и божественной, стала, говоря словами Ф.Ницше, "человеческой, слишком человеческой". Поэтому нет ничего удивительного в том, что ап. Павел, проповедовавший Христа-"...Божью силу и Божью премудрость" (1Кор.1,24), считал

эту основанную на человеческих преданиях и утратившую свое божественное содержание философию пустым обольщением.

Менее очевиден смысл, который вкладывался апостолом в выражение "мудрость властей века сего". Пожалуй, наиболее глубокое и убедительное объяснение этого места принадлежит Оригену. По его мнению: "Под премудростью же князей мира сего мы разумеем, например, египетскую, так называемую тайную и сокровенную, философию, астрологию халдеев и индийцев, обещающих высшее знание, а также многообразные и разнообразные мнения греков о Божестве".⁵ В этом отрывке обращает на себя внимание упоминание о египетской философии, которая, подобно проповедовавшемуся Павлом христианству, названа тайной и сокровенной. Эта философия, несомненно, тождественна той, что дошла до нас в известных сочинениях, авторство которых традиционно приписывалось Гермесу Трисмегисту. Несмотря на господствовавшее на всем протяжении средневековья убеждение в том, что герметические сочинения содержат в себе изложение подлинной жреческой мудрости Древнего Египта, научной критикой еще в 19-ом веке было неопровержимо доказано, что весь герметический корпус является типичным интеллектуальным продуктом т.н. александрийского синкретизма, созданным не ранее 3-4 вв. н. э. Однако не подлежит сомнению и то, что в этих сочинениях под внешне эллинизированной формой сохранилось немало идей и концепций, непосредственно восходящих к древнейшей традиции египетского эзотеризма, так что их изучение весьма существенно для правильного понимания генезиса эзотеризма христианского.⁶ Основные идейные принципы герметической философии могут быть сведены к следующему.

В основе всего сущего лежит Первопринцип, именуемый Богом или Творцом. В полном согласии с универсальной эзотерической Традицией, в герметизме подчеркивается алофатическая природа Бога. Он не есть Ум, Дух или Свет, но причина существования Ума, Духа или Света. Поэтому Первопринцип выше бытия, всецело трансцендентен, непознаваем для разума и не может быть выражен словами. Единственным именем, которым может быть назван Бог, является Благо. Благо только Бог, и больше никто, более того, Он есть само Благо. Благость Первопринципа заключается в том, что Ему присуще все отдавать и ничего не получать.⁷ Мир создан творческой энергией Бога, тождественной Его воле. Благого Бога следует именовать Отцом, ибо Он является не только причиной бытия всех вещей, но и самим их существованием, так что Он является Отцом и Благом по самой сущности Своей.⁸ Однако мир не творится Богом из ничего, а эманурует из Него. Внимательное прочтение герметических текстов убеждает в том, что творение, о котором в них не-

редко идет речь, отнюдь не тождественно библейскому учению о сотворении мира из ничего, и скорее совпадает по смыслу с пантеистическим учением об эманации. Исключительно выразительное изложение этой пантеистической онтологии содержится в следующем отрывке, взятом из 11-го трактата Герметического свода: "Ум к Гермесу". "Так слушай же, сын мой, что есть Бог и что есть Вселенная. Бог, Вечность, мир, время, становление. Бог творит Вечность, Вечность создает мир, мир творит время, время обуславливает становление. Сущность Бога-в некотором смысле Благо, Прекрасное, счастье, мудрость; сущность Вечности есть тождественность, сущность мира-Порядок, сущность времени-изменение, сущность становления-жизнь и смерть. Энергия Бога суть Ум и Душа, энергии Вечности-непрерывность и бессмертие, энергии мира-составление и разложение, энергии времени-увеличение и уменьшение, энергии становления-качество и количество. Вечность в Боге, мир в Вечности, время в мире, становление во времени. Вечность укоренена в Боге, мир движется в Вечности, время течет в мире, становление происходит во времени".⁹ В этом отрывке обращает на себя особое внимание тезис, согласно которому энергия Бога суть Ум и Душа. Нетрудно заметить здесь почти дословное совпадение с основополагающим неоплатоническим учением об эманации космического Ума и мировой Души из Первоединого. В этом нет ничего удивительного, поскольку герметический корпус создавался в той же среде и в ту же эпоху, в которой жил и формировался как мыслитель основоположник неоплатонизма Плотин.¹⁰ По-существу герметизм и неоплатонизм являются двумя модификациями одной и той же метафизической доктрины, основополагающие принципы которой были почерпнуты из древней мистериальной мудрости.¹¹ Разница между ними состоит, главным образом, в том, что в герметизме намного сильнее выражен чисто религиозный аспект доктрины, выражающийся в невольственной грекам необычайной напряженности мистического чувства, а также в специфически египетском культе царской власти; тогда как неоплатонизм, несмотря на все его внешнее сходство с восточными эзотерическими учениями, в целом все же является античной философской системой, в которой логика и диалектика играют гораздо более значимую роль, нежели мистика и теургия.

На первый взгляд, эта греко-египетская эзотерическая доктрина, в отличие от популярной эллинистической философии, вполне совместима с евангельским Откровением. С христианством ее роднят глубина метафизического умозрения, возвышенный идеализм и напряженность мистического чувства. Однако налицо и весьма существенные различия, из-за которых она и была отвергнута ап. Павлом. Прежде всего, в герметизме и в христианстве по-разному понимает-

ся сама сущность Первопринципа. Христианский Бог-это единый личный Бог Ветхого Завета, раскрывший в Новом Завете свою троичность. Одной из аксиом христианского вероучения является убеждение в том, что троичность божественных Лиц нисколько не противоречит основополагающему для всех авраамических религий принципу единобожия. Этот принцип со всей недвусмысленностью подтверждает и Сам Спаситель. "Иисус отвечал ему: первая из всех заповедей: "слушай, Израиль! Господь Бог наш есть Господь единый". (Мк. 12,29) В основе христианской догматики лежит тезис, согласно которому в личности Иисуса Назаретянина была воплощена одна из Ипостасей триединого личного бога, в силу чего Он является Богочеловеком. К христианской Троице всецело приложимо библейское самоназвание Бога "Я есмь Сущий" dr-евр.ehje asher ehje-"Я есмь то, что Я есмь". Сам Христос неоднократно называл Себя так. нпр.(Ин.8,58) . Таким образом, христианский Бог есть абсолютный Субъект, всецело трансцендентный и пребывающий вне пределов какой-либо двойственности. Он всецело трансцендентен, и относительно Его невозможны какие-либо утвердительные высказывания. Собственно говоря, его нельзя назвать и Единым, поскольку и это было бы утвердительным высказыванием. Поэтому было бы правильнее христианского Бога называть не Единым, а Недвойственным.¹² Хотя в Ветхом Завете, в противовес языческому политеизму, всячески подчеркивается сущностное единство Бога, однако наряду с этим в нем содержится представление о святости Творца. Разумеется, под этим отнюдь не подразумевается безгрешность, поскольку применительно к Богу само понятие греха лишено какого-либо смысла. Слово "святая" в оригинальном тексте Ветхого Завета соответствует еврейское слово "qodesh", буквально означающее "отделенный". Этим подчеркивается сущностное различие, принципиальное онтологическое несходство, существующее между Творцом и тварью. Говоря о понимании святости в Торе, выдающийся иудейский богослов нашего времени раввин Адин Штайнзальц отмечает: "...Единственный, Кого можно назвать этим именем, это Святая Бог, благословен Он, Всевышний, не сходный ни с чем, безмерно от всего отдаленный, превознесенный надо всем и трансцендентный".¹³ Отсюда следует, что в христианстве Бог есть триединая трансцендентная Личность, запредельная всему сотворенному Им сущему.

В герметизме понимание природы Бога совершенно иное. Прежде всего в нем нет тринитарного догмата в том смысле, в каком он существует в христианстве. Согласно ортодоксальному христианскому пониманию, все Ипостаси св. Троицы единосущны и равночестны; и Отец, и Сын, и Св. Дух суть единый Бог-несотворенный, безвременный и бесконечный. В герметизме также существует представле-

ние о трояственности высших онтологических принципов, однако их соотношение мыслится иначе. "Ум, Бог, объединяющий мужское и женское начала, который есть жизнь и Свет, сотворил Своим Словом иной создающий Ум-Демииурга, бога огня и дыхания, который создал затем семь Управителей, объемлющих в своих кругах мир чувственный и управляющих им с помощью того, что называют Судьбой".¹⁴ В этом отрывке прежде всего обращает на себя внимание внешнее сходство функций Высшего Ума, объединяющего мужское и женское начала, с христианским Богом-Отцом. В александрийской теософии Ум-высший космический Интеллект, считался второй первоначальной субстанцией-верховой дивядой, результатом саморазличения Единого на мыслящего субъекта и мыслимый объект. Ум есть чистый акт космической интеллектуальной интуиции, в котором Единое расчленяется на множество идей, единораздельная совокупность которых образует улопостигаемый космос, вечно пребывающий в созерцающем его Уме. Таким образом герметический Поймандр-Высший Ум, в отличие от единого Бога библейского Откровения, является имманентным онтологическим принципом, относящимся к сфере проявленного бытия. О герметическом Боге нельзя сказать, что Он есть Дух (См.Ин.4,24), поскольку он, будучи проявленным онтологическим принципом, с необходимостью содержит в себе материю, без которой невозможно миропроявление как таковое. Иначе говоря, герметический Ум является не абсолютным Субъектом (в индуистской традиции-Пуруша), а всего лишь проекцией его сознания на объективный мир материи, и поэтому никоим образом не может быть отождествлен с христианским Богом-Отцом. Образно выражаясь, Поймандр-это тень, отбрасываемая на мир материи единым истинным Богом. Его можно отождествить с тем центром Вечной Природы, о котором столь красноречиво писал Якоб Беме: "Природа является ничем иным как Инструментом Бога, при помощи которого трудятся Божье Могущество и Добродетель, и тем не менее, она обладает собственным Движением, по источаемой Богом воле: итак, Центр есть Основа или Точка само-приятия для чего-либо; из нее нечто начинает быть, и семь Свойств также берут в ней начало".¹⁵ Другим отличием герметической метафизики и христианской теологии является различное понимание 3-ей первоначальной субстанции-Св. Духа у Гермеса Трисмегиста-"ум-Демииург, бог огня и дыхания". На первый взгляд, между христианством и герметизмом в этом пункте существует значительное сходство достаточно вспомнить, что в день Пятидесятницы Св. Дух низошел на апостолов в виде огненных языков. Однако по сути своей эти две концепции весьма различны, поскольку в герметизме Демииург сотворен, а в христианстве Св. Дух-это одно из Лиц единого Бога, вечного и не-

сотворенного. Этот создающий Ум-Демург далее создает семь Управителей, которые управляют чувственным миром посредством Судьбы. Может показаться, что эти Управители не имеют аналогов в христианстве, но это не совсем так. В Откровении св. Иоанна Богослова говорится о семи духах, находящихся пред престолом Божиим (См. Отк.1,4) Между греко-египетской эзотерической философией и христианством имеются и другие существенные расхождения, однако и приведенных примеров достаточно для доказательства того, что "мудрость властей века сего" и мудрость Благой Вести суть две глубоко различные доктрины, и посему ап. Павел имел все основания утверждать, что проповедуемую им премудрость Божию "...никто из властей века сего не познал". (1Кор.2,8)

Сказанное о герметизме в полной мере может быть отнесено и к остальным языческим т.е. пантеистическим учениям. В основе всех пантеистических учений их типичными представителями, помимо герметизма, являются неоплатонизм и адвайта-веданта лежит представление о едином, безличном и бескачественном Абсолюте, лежащем в основе всего феноменального мира, или, употребляя индийскую терминологию, "мира имен и форм". Абсолют немислим и неизречен, о нем невозможно высказывать какие-либо суждения, поскольку человеческий рассудок бессилен познать Его. Только Абсолют обладает подлинной реальностью, тогда как все единичные объекты — не более чем обманчивая видимость. Поэтому между Абсолютом и феноменальным миром нет сущностных различий — всё есть Единое.

Причиной всех наблюдаемых в мире различий является присущее профанам неведение, тогда как ведающий Истину адепт видит иллюзорность всякой множественности, и осознает, что единственной реальностью является Абсолют. С этой точки зрения в мире нет и не может быть какой-либо двойственности, и поэтому все представления о реально существующем личном Боге, и столь же реальном мире, сотворенном Им, является не более чем иллюзией, простибельной для простонародья, но неприемлемой для познавшего Абсолют мудреца. Отрицание сущностного единства всего существующего равнозначно отрицанию язычества как такового.

Хотя миропроявление с точки зрения высшего духовного знания, в сущности, иллюзорно, однако с обыденно-профанической точки зрения оно вполне реально, и поэтому детальное рассмотрение процесса миропроявления является одной из важнейших частей всех манифестационистских доктрин. Первым проявлением Абсолюта является единое Бытие, которое есть единство Первосубъекта и Первообъекта, или же абсолютного сознания и абсолютной субстанции. В этом едином Бытии содержатся идеальные прообразы всех материальных вещей и явлений. Все эти архетипы составляют одно и не-

делимое целое, и в то же время каждый из них сохраняет свою неповторимую индивидуальность. Любой единичный феномен существует постольку, поскольку в его основе лежит единое Бытие. Оно может персонифицироваться в виде личного Бога-Вишну и Шивы в индуизме, Кроноса и Аполлона в неоплатонизме и стать объектом для религиозного поклонения профанов, однако не следует забывать, что этот Бог в рамках языческого мирозерцания не является высшей реальностью, и по большому счету столь же иллюзорен, как и любой единичный феномен.

Следующей ступенью миропроявления является вселенская Жизнь, в неоплатонизме именуемая мировой Душой. В языческом пантеизме не существует мертвой материи, весь мир одушевлен и исполнен жизни. Единое Бытие проявляется в виде единой Жизни, благодаря которой вся Вселенная представляет собой единый, вечнo-живой организм.

И наконец, низшей ступенью миропроявления является материальный космос, который порожден Абсолютом, а не сотворен Им из ничего. Он возникает вследствие проекции излучаемой единым бытием энергии духовного сознания на лишенную сознания бескачественную перво материю, функция которой сводится к воплощению и индивидуализации идеальных прообразов, вечно пребывающих в едином Бытии. Материальный космос как один из основных онтологических принципов вечен, однако его конкретные формы преходящи. Нынешнего космоса когда-то не было, и когда-нибудь в будущем его не будет. Однако эта Вселенная не первая, и не последняя. Ей предшествовало множество иных Вселенных, и такое же множество придет ей на смену.

Во всех пантеистических учениях весьма важное место занимает антропология. В ее основе лежит тезис о микрокосмической природе человека. Человек есть маленький космос, внутреннее строение которого в точности повторяет онтологическую структуру мироздания. Конкретная эмпирическая личность, как и всякий единичный феномен, является иллюзорным проявлением Абсолюта, однако с профанической точки зрения эта личность вполне реальна, и состоит из нескольких принципов или оболочек. В человеке имеется дух, причастный к сфере единого бытия; душа, являющаяся частицей мировой Души, и тело, состоящее из материальных элементов, заимствованных из окружающего физического космоса. С пантеистической точки зрения в природе нет и не может быть чудес т.е. сверхъестественного вмешательства всемогущего личного Бога в естественный ход событий, упраздняющий казалась бы непреложные законы природы. В мире действует универсальный и неизблемый Закон, именуемый индийцами Кармой, а древними греками-

Судьбой, которому подчинены не только люди, но и боги. То, что людям представляется чудом, в действительности является обусловленным Кармой проявлением законов, присущих высшим уровням бытия на иерархически более низких его уровнях. В человеческой жизни этот Закон проявляется в виде причинно-следственной закономерности, вынуждающей человека пожирать плоды как благих, так и дурных деяний, совершенных в прошлом его вечной индивидуальностью. Неотъемлемой частью любой пантеистической антропологии является учение о многократном воплощении этой индивидуальности в различные физические тела. Квинтэссенция пантеистического мирозерцания с изумительной лалидарностью и выразительностью сформулирована в герметической "Изумрудной скрижали": "То, что находится внизу, соответствует тому, что пребывает вверху; и то, что пребывает вверху, соответствует тому, что находится внизу, чтобы осуществить чудеса единой вещи".¹⁸ С языческой точки зрения мир есть "единая вещь"-вечное, бесконечное, сущностно однородное и одушевленное целое.

Вполне очевидно, что подобное мирозерцание несовместимо с христианским Откровением, в основе которого лежит догмат Боговоплощения. Иисус Христос есть воплощенный божественный Логос-второе Лицо божественной Троицы, Которая для христиан заключает в себе абсолютную полноту истинной Реальности. Пантеизм не отрицает существование личного Бога типичный пример-Ишвара в адвайта-веданте, однако не считает его подлинно реальной сущностью, и поэтому с пантеистической точки зрения Христос является не реально существующим, единственным в своем роде Богочеловеком, а одним из многочисленных, иллюзорных по своей природе проявлений Абсолюта наподобие индуистских аватаров. Более того, сама искупительная миссия Христа с этой точки зрения лишена смысла, поскольку здесь нет самого понятия греха как реального сознательного нарушения личной волей человека абсолютной воли личного Бога, так как и человек как единичная личность, и личный Бог суть не более чем иллюзорные порождения вселенской Майи. Отсюда проистекает характерный для пантеистически настроенных гностиков докетизм-убеждение в иллюзорности физического тела Иисуса Христа Во всех разновидностях пантеистического мирозерцания по настоящему значимой в религиозном отношении является проблема неведения т.е. незнания человеком Абсолюта, что и является основной причиной всех человеческих страданий. Короче говоря, евангельскому Христу нет места в языческом космосе. И поэтому не удивительно, что эпикурейские и стоические философы, услышав в Афинах проповедь ап. Павла, который благовествовал им

Иисуса и воскресение, говорили: "Что хочет сказать этот суеслов?" (Деян. 17,18).

Однако Христу нет места и в креационистской картине мира, характерной для таких строго монотеистических религий как иудаизм и ислам. Последовательный креационизм основан на вере в единого личного Бога, сотворившего Вселенную из ничего. В противоположность всем формам манифестационизма с их тенденцией к абсолютному монизму, креационизм является ярко выраженным дуалистическим мирозерцанием, поскольку в его основе лежит убеждение в существовании двух принципиально различных видов бытия. С одной стороны существует нетварный Бог, а с другой-сотворенная им Вселенная. Время в креационизме не циклическое, а линейное, существует лишь одна Вселенная, которая некогда возникла и когда-нибудь погибнет. " В начале Ты основал землю, и небеса-дело Твоих рук; Они погибли, а Ты пребудешь; и все они, как риза, обветшают, и, как одежду, Ты переменишь их, и изменятся". (Пс.101. 26-27) Хотя Бог и является Творцом по преимуществу, однако творит Он не по необходимости, а исключительно по ничем не обусловленной склонности Своей абсолютно свободной и всемогущей воли. Последовательный креационизм не признает существования в божественном разуме идеальных прообразов, по образцу которых Бог сотворил мир. Мир реален, однако реальность его ущербна и несовершенна, поскольку на нем навсегда оттиснута печать того "ничто", из которого он сотворен. Единый Бог непознаваем, но не по причине немощности человеческого рассудка, а из-за онтологической пропасти, существующей между Творцом и тварью, между которыми нет и не может быть никаких точек соприкосновения. С ветхозаветной точки зрения Бог непознаваем не только для людей, но и для ангелов . Космос здесь не организм, а механизм; тварь сама по себе мертва, и одушевляется лишь Духом Божиим, извне вдыхающим в нее жизнь. "Дух Божий создал меня, и дыхание Вседержителя дало мне жизнь". (Иов 33,4) Мироздание управляется не имманентным космическим Законом, а трансцендентной провиденциальной волей Бога. Человек не микрокосм, а образ и подобие Божье, причем богоподобие заключается в том, что человек, подобно Богу и в отличие от все прочих тварей, является личностью. Человек состоит из души и тела, которые находятся в нем в неразрывном единстве. Если в пантеистической антропологии человек есть прежде всего дух, а физическое тело-это не более чем его внешняя оболочка, то с ветхозаветной точки зрения человек как личность немислим вне своего телесного естества. Человек на земле живет лишь раз, и ни о каких перевоплощениях в рамках последовательного креационизма не может быть и речи. Само собой разумеется,

что в рамках данного мирозерцания идея Богочеловека т.е. личности, в которой нетварное и тварное естества находятся в неслитном, неизменном, нераздельном и неразлучном единстве является откровенным богохульством и явной ересью. И не случайно Асийские Иудеи, увидев в Иерусалимском Храме ап. Павла, наложили на него руки "Крича: мужи Израильские, помогите! этот человек всех повсюду учит против народа и закона и места сего". (Деян.21,28)

Таким образом, евангельская мудрость не может быть отождествлена ни с пантеистическим манифестационизмом, ни с монотеистическим креационизмом. Ее нельзя связать ни с греческим неоплатонизмом и египетским герметизмом, ни с индийской ведантой и китайским даосизмом. Как это не парадоксально, ее нельзя отождествить даже с иудейской духовной традицией, несмотря на, казалось бы, существующую между ними неразрывную историческую и идейную связь. Христианство, в котором осуществлен органический синтез этих двух основных религиозно-духовных течений, невозможно свести ни к арийскому пантеизму, ни к семитскому монотеизму. Возникает вопрос-нет ли в истории какой-либо духовной традиции, помимо христианства, в которой также были синтезированы эти течения? Этот вопрос вполне правомерен, поскольку ап. Павел недвусмысленно указывает на то, что благовестуемая им премудрость Божия существовала "прежде веков" т.е. не является чем-то новым. Ответ на него содержится в самом Евангелии. Согласно Евангелию от Матфея, новорожденному Царю Иудейскому пришли поклониться трое волхвов с востока. Позднейшее католическое предание превратило их в трех царей-Каспара, Мельхиора и Валтасара, которые были представителями трех человеческих рас. Однако данное предание явно противоречит смыслу евангельского текста. Словом " волхвы" переведено греческое слово *magoi*-"маги". Как известно, эллины так называли зороастрийских жрецов-служителей культа бога добра и света Ахура-Мазды.¹⁷ Таким образом, трое волхвов были персами, пришедшими в Вифлеем из Ирана, расположенного к востоку от Палестины. Почему же персидские жрецы, служители языческого, с иудейской точки зрения, культа пришли поклониться новорожденному Царю чужой для них страны, Который к тому же был Мессией не их Бога? Однако это событие может показаться загадочным лишь тем, кто незнаком с уникальными особенностями древнеиранской духовной традиции. Религия древних иранцев-зороастризм не может быть однозначно отождествлена ни с креационизмом, ни с манифестационизмом, представляя собою синтез этих двух основных течений в духовно-религиозной жизни человечества. Имеются все основания утверждать, что между зороастризмом и христианством есть несомненная идейная преемст-

венность. При этом необходимо подчеркнуть, что эта преисiveness отчетливо осознавалась и самой Церковью. Как совершенно справедливо отмечает А.Г. Дугин: "Православное предание в трактовке евангельского сюжета поклонения волхвов уточняет, что речь идет о трех персидских жрецах, хранителях древнейшего знания, передававших по цепи посвященных пророчество о приходе Спасителя и о появлении на небосводе особой звезды, которая возвестит об этом. Указание на Персию т.е. на древнеиранскую традицию может быть косвенным намеком на существование в ее лоне особого эзотерического течения, которое и было прикровенным прообразом исторической христианской традиции в дохристианский период".¹⁸ Среди европейских религиоведов традиционно господствует мнение, согласно которому зороастризм является типичным примером сугубо дуалистической религии, признающей изначальное существование в мире двух противоположных принципов-положительного и отрицательного. Нельзя сказать, что это представление является совершенно беспочвенным. В последний период бытования зороастризма в качестве государственной религии Ирана, во время правления династии Сасанидов действительно наблюдалось стремление рассматривать Ахура-Мазду Ормузда и Ангро-Майнью Аримана в качестве двух равных друг другу богов. Однако подобный дуализм безусловно является извращением истинного духа изначального откровения, возведенного Заратустрой. Беспристрастное чтение текстов Авесты не оставляет сомнений в том, что Бог жизни и света, чистоты и добра, источник добродетели и истины Ахура-Мазда рассматривается там как единый Бог, Творец всего сущего. Между ветхозаветным и авестийским представлением о Боге-Творце есть несомненное сходство, однако в Авесте отсутствует неадаптированное указание на сотворение мира из ничего. Можно сказать, что авестийская онтология занимает промежуточное положение между ведическим манифестационизмом и библейским креационизмом. С одной стороны, утверждается, что мир реален и сотворен единым Богом (в адвайта-веданте мир иллюзорен, равно как и сам личный Бог с его творческими функциями), с другой стороны в Авесте между Богом и миром нет той онтологической пропасти, существование которой постулируется в Торе. Хотя в ней твари дается положительная оценка "И увидел Бог все, что Он создал, и вот, хорошо весьма". (Быт.1,31), однако в ней нет того трепетного отношения к создателям Божьим, какое имеется в Авесте.¹⁹ Зороастрийцы полагали, что сотворенные Ахура-Маздой природные стихии неприкосновенны, ибо они суть чистые и благие творения, которые ни в коем случае нельзя осквернять. Нельзя загрязнить воду нечистотами, не разрешается сжигать на огне мусор, категорически запрещено хоронить

трупы в земле, ибо трупный яд оскверняет землю. Подобное благоговейное отношение к природе сближает зороастризм с пантеистическими религиями, но в то же время нем имеется острое ощущение того, что в мироздании наряду с благими силами проявляются и силы зла, персонифицированные в Ангрмане. С авестийской точки зрения не все живые существа благи, и не все они исполняют волю Ахура-Мазды. Всевозможные гады и вредные насекомые считались слугами Ангрманью, и с ними зороастрийцы вели беспощадную борьбу. Это осознание наличия в мироздании сил зла резко отличает религию Авесты от религии Вед, признающей божественную природу всего проявленного бытия, и сближает ее с Библией, согласно которой "...весь мир лежит во зле". (1Ин.5,19) Весьма существенное место в Авесте занимает учение о шести верховных архангелах-Амеша-Спентах. "Бессмертных Святых" В авестийской космологии эти существа рассматриваются в качестве персонификаций атрибутов Ахура-Мазды, посредством которых он сотворил мир. Помимо этого, Амеша-Спенты являются управителями различных сторон сотворенного мира. Это авестийское учение о верховных архангелах весьма своеобразно, и ему трудно найти точные аналоги в других религиозных традициях. На первый взгляд, можно провести параллель между этим учением и герметической доктриной, постулирующей существование семи Управителей, правящих чувственным миром посредством Судьбы, однако сходство между Амеша-Спентами и герметическими Управителями чисто внешнее, поскольку Бессмертные святые являются личными атрибутами верховного личного Бога, характерно, что все они имеют имена! тогда как Управители суть безличные и безымянные ступени процесса миропроявления. Амеша-Спентов нельзя отождествить и с библейскими семью духами, находящимися пред престолом Божиим. В Ветхом Завете способность творить является исключительной прерогативой единого Бога, и ни одно тварное существо к числу которых относятся все архангелы не может принимать какого-либо участия в сотворении мира. Единственным более или менее точным аналогом авестийского учения об Амеша-Спентах является православное учение о нетварных божественных энергиях, посредством которых Бог творит все сущее и управляет им. Помимо Амеша-Спентов Ахура-Мазду окружают также младшие боги-Язаты, и души праведных людей-фраваши.

Зороастризм глубоко историчен, что резко отличает его от индийских учений и сближает с авраамическими религиями. Согласно Авесте, смысл истории заключен в борьбе между добром и злом, между Ахура-Маздой и Ангрманьюю.

Продолжительность исторического процесса равняется 12000 лет, и завершится он окончательной победой бога добра и света. В

конец времен от Девы родится Спаситель Саошант, который вместе с Амеша-Спентами нанесет решающее поражение Ангро-Майнью и его демоническому воинству, уничтожит все зло в мире и воскресит мертвых. Истинный последователь Заратустры должен всячески способствовать победе сил добра над силами зла.

В зороастризме существовали развитые представления о посмертной судьбе человека. После смерти душу человека предают суду на мосту Чинвад. Его добрые и злые дела взвешиваются, причем если перевешивают добрые дела, душа отправляется в рай, а если злые-то в ад. Если же добрые и злые дела уравниваются друг друга, то душа попадает в некий промежуточный мир, в котором она и будет пребывать вплоть до Судного дня. В этот день совершится т.н. "фрашо-керети" букв. "чудотворение" - кульминационное мгновение всего исторического процесса, когда все мертвые воскреснут и получат новое тело. Грешники и демоны будут гореть в реке из расплавленного металла, а праведники будут пить "белую хаому"- мистический напиток, дарующий бессмертие. Благодаря этому люди во всем уподобятся Амеша-Спентам, они будут вечно молодыми, здоровыми и нетленными, наслаждаясь вечной радостью в Царстве Божьем на земле.

Удивительное сходство учения Авесты с христианством столь очевидно, что нуждается в объяснении. Разумеется, о влиянии христианства на зороастризм говорить не приходится ввиду несравненно большей древности последнего, тогда как обратное влияние не вызывает сомнений. Христианство является органическим продолжением и дальнейшим развитием некоторых идейных течений внутри иудейской духовной традиции речь прежде всего идет о ессейх, мировоззрение которых стало известно благодаря кумранским текстам. Эти течения внутри иудаизма были относительно новыми, возникшими в начале периода второго храма конец 6-го-начало 5-го вв. до Р.Х. т.е. после возвращения иудеев из Вавилонского плена. Десятилетия, проведенные евреями в Месопотамии, стали переломными в их духовной истории. Они были ознаменованы, в первую очередь, мощнейшим влиянием, оказанным на иудаизм зороастрийской духовной традицией. Это влияние проявилось, прежде всего, в том, что в иудаизме периода второго храма с несравненно большей остротой, чем до того, стал ощущаться драматизм исторического процесса. История стала восприниматься как арена вселенской борьбы сил добра и зла, окончательное разрешение которой зависит от пришествия Мессии у персов-Саошанта, который сокрушит силы зла, и установит на земле царство благоденствия и праведности. У иранцев же евреи заимствовали идею всеобщего телесного воскресения. Если принять вполне правдоподобную гипотезу о свя-

зях Иисуса с есейскими кругами, то сходство между христианством и зороастризмом перестанет вызывать удивление.

Чрезвычайно существенно то обстоятельство, что сами зороастрийцы отнюдь не считали свою религию чем-то новым и сугубо иранским. Заратустра был для них не создателем новой религии, а скорее, возобновителем и обновителем старой, как мир, духовной традиции, первичные формы которой сложились в доисторические времена на прародине белой расы, находившейся вблизи Северного полюса.²⁰ Но что же представляла собою эта изначальная Традиция? Ответ на этот вопрос весьма важен для понимания самой сути Благой Вести, связанной с этой Традицией прямой идейной преемственностью. К счастью, имеется весьма глубокая и достоверная реконструкция гиперборейской духовной Мудрости, принадлежащая выдающемуся немецкому мыслителю Герману Вирту.²¹ Гиперборейская пра-религия была монотеистической в том смысле, что она признавала существование единого метафизического Принципа, лежащего в основе проявленного бытия. Однако этот монотеизм существенным образом отличался от библейского. Единый Принцип, которого можно было бы назвать Богом-Отцом, не творил мира из ничего, а проявлял его через посредство Бога-Сына-Логоса, Абсолютного Субъекта, духовный свет которого наполняет космос. Бог-Отец и Бог-Сын суть трансцендентный и имманентный аспекты единого Бога, первый из которых есть Бог, как Он существует сам в Себе, тогда как второй-это Бог как Творец и Промыслитель Вселенной. Бог-Сын есть чистый умопостигаемый Свет, метафизическая основа и сущностная причина всего мыслящего, живущего и существующего. Несмотря на свою имманентность космосу, Абсолютный субъект не тождественен ничему из космоса, и поэтому недоступен пониманию профанов.²² Именно он лежит в основе миропроявления, которое является реальным, а не иллюзорным процессом. Оно происходит поэтапно, причём эти этапы или уровни миропроявления в гиперборейской традиции именуется "четырьмя домами света".²³

Первый "Дом" является собственной изначальной обителью Абсолютного Субъекта, Его вечным Царством, центр которого является точкой соединения проявленного бытия с запредельным Принципом-Богом-Отцом. Первый Дом имеет три отделения: 1-место для жертвоприношения, 2-тайный алтарь разрыва, 3-тронный зал невидимой власти.²⁴ Второй Дом -это мир, в котором свет Абсолютного Субъекта проявляется во все, наполняя собою весь космос. Это Дом обнаружения, в котором невидимый Субъект становится видимым, и являет Себя вселенной в виде духовной световой энергии, животворящей всё сущее. В третьем Доме световая энергия Абсолютного Субъекта развёртывается в бесконечное многообразие умопостигае-

мых сущностей. Это Небесный Рай, именуемый также тронным залом видимой власти, который является местопребыванием ангельских иерархий, созданных из световой субстанции Логоса. Однако в третьем Доме имеется ещё одна сфера, именуемая "воротами вниз", и занимающая как бы промежуточное положение между Царством Небесным и материальным миром. Проходя сквозь эти ворота, Абсолютный Субъект попадает в последний, четвёртый Дом, являющийся материальным царством смерти и распада. Для Него это дом изгнания, в котором Его свет постепенно темнеет, чернеет, и наконец, угасает.²⁵ Такова схема миропоявления согласно гиперборейской традиции.

Если попытаться сформулировать характерные особенности содержащейся в этой традиции метафизической доктрины, то выявится её отличие как от арийского манифестационизма, так и от семитского креационизма; и в то же время её точки соприкосновения с этими основными типами мирозерцания. Здесь, как и в веданте, первым метафизическим Принципом считается единый трансцендентный Абсолют, однако мир множественных феноменов не считается иллюзорным. Как и в авраамических религиях, космос считается реальным творением Бога, однако он творится не из ничего, а из самой божественной субстанции. Причём, в отличие от неоплатонизма, мир возникает не вследствие эманации-естественного, внутренне необходимого процесса, а в результате свободной, добровольной жертвы Логоса, Бога-Сына, Абсолютного Субъекта. Последний, в отличие от неоплатонического и герметического Ума, является не имманентным онтологическим принципом, а Абсолютным Субъектом, столь же трансцендентным, как и Бог-Отец. Отсюда следует отсутствующее и в манифестационизме, и в креационизме представление о наличии в Абсолюте двух аспектов-личного и сверхличного, творящего и нетворящего.²⁶ В силу этого гиперборейская метафизика одновременно и монистична, и дуалистична. Она одновременно и признаёт существование профанического, внебожественного бытия, и отрицает его, ибо если между Богом-Отцом и миром существует онтологическая пропасть, то Бог-Сын имманентен миру, и о какой-либо метафизической противоположности между ними не может быть и речи.

Обращаясь к рассмотрению христианской доктрины, нетрудно заметить, что она в метафизическом отношении весьма близка именно к гиперборейской изначальной Традиции, с которой она связана через посредство древнеиранской традиции. В христианстве имеется учение об Абсолюте-Св. Троице, которая есть единая трансцендентная Сущность, раскрывающая себя в трёх божественных Лицах.²⁷ Божественная Сущность непостижима для тварных су-

щества, ибо "...никто не знает Сына, кроме Отца; и Отца не знает никто, кроме Сына" (Мф.11,27) . Её можно отождествить с тайным алтарём разрыва в центре первого Дома света.

Наряду со сверхличной Сущностью у Абсолюта есть и личный аспект, тождественный триединному Абсолютному субъекту.²⁸ Внутри этого Субъекта пребывает наивысший, несотворенный сверхчувственный мир, именуемый в христианстве Царством Божиим или Небесным Иерусалимом. (Ср. Лк.17,21) Царство Божие может быть отождествлено с тронным залом невидимой власти первого Дома света в гиперборейской Традиции.²⁹ Это царство вечного Света, ибо "...Бог есть свет, и нет в нём никакой тьмы". (1Ин.1,5) Однако этот Свет слишком ослепителен для тварных существ, в силу чего Он им кажется глубочайшим Мраком.³⁰ Божественный свет становится видим лишь тогда, когда из выходит за свои онтологические пределы, излучается в инобытие, освещая тьму внебожественного меона. Тогда он становится тем светом, о котором было сказано: "Был Свет истинный, Который просвещает всякого человека, приходящего в мир. В мире был, и мир чрез Него начал быть, и мир Его не познал". (Ин.1, 9-10) Этот свет уже не в Боге, а "в мире", и поэтому его могут сверхчувственно созерцать населяющие мироздание разумные существа, как ангелы, так и уподобившиеся им люди. Но в тот же время это нетварный, божественный Свет, который не может быть отождествлен ни с умопостижимым, ни тем более с физическим светом.³¹ Таким образом, истинный Свет сияет на грани божественного и тварного миров, и его местопребывание может быть идентифицировано с местом для жертвоприношения Первого Дома света в гиперборейской Традиции. Переход в инобытие для Абсолютного Субъекта всегда есть добровольное принесение Себя в жертву, поскольку во тьме меона Его Свет всегда умалется и ограничивается, и лишь благодаря этому возникают тварные миры, каждый из которых представляет собой смешение Света и Тьмы в различных пропорциях. Первым сотворенным миром в христианстве является Царство Небесное или небесный Рай. (Ср.Мф.13,41) Это сверхчувственный мир чистого ума и истинно сущего, являющийся обиталищем ангелов и святых. Ангелы суть чистые умы, живая сущностная мысль, а Царство Небесное в целом-это мир вечных идеальных архетипов. В этой же сфере пребывают и святые, поскольку святой-это человек, сумевший выявить в себе духовное, ангельское начало,и, несмотря на свою обременённость душевным и телесным естеством, благодаря своему бесстрастию и чистоте сердечной уподобившийся бесплотным огненным духам. Царство Небесное может быть отождествлено с той частью третьего Дома света, которая именуется тронным залом видимой власти.

Далее погружался во тьму инобытия, Свет создаёт мир, именуемый в христианстве земным раем. Это сверхчуждаственный мир, тонкоматериальный мир субстанцией которого являются чувства и эмоции. Именно в этом миру обитал Адам до своего падения. Земной рай можно отождествить с "воротами вниз" третьего Дома света. И наконец, свет создает самый низший, материальный мир, совпадающий с четвертым Домом в гиперборейской Традиции.

Сходство между эзотерическим аспектом христианства и древнейшей гиперборейской Традицией настолько разительно, что оно не может быть случайным. По-существу, христианство является новой формой существования этой Традиции, из которой возникли как арийский манифестационизм, так и семитский креационизм. Оно имеет глубокое сходство с этими основными течениями в духовной жизни человечества, не совпадая в то же время ни с одним из них.³² Именно эта синтетическая природа сокровенной христианской мудрости, и её особая близость к изначальной Традиции-первоисточнику всех религиозных традиций и инициатических доктрин, делает христианство самой универсальной из мировых религий.

ARTHUR MATEVOSYAN

ON THE SYNTHETIC NATURE OF THE CHRISTIAN WISDOM

In all traditional religions one attributes to wisdom the superhuman, divine origin, and the christian doctrine is not an exception to this rule. Yet it has a number of specific features which fundamentally distinguish it from all preceding religious traditions. First of all, christianity differs from all forms of the pantheistic manifestationism, such as hermetism, neoplatonism and vedanta. From the pagan point of view the world is "the one thing" - eternal, infinite, essentially homogeneous and animated whole. It is quite obvious, that such world view is incompatible with the christian personalism. Jesus Christ is incarnated divine Logos- the second Person of the Holy Trinity, Which comprises the absolute completeness of the divine Reality. As a result of it, Christ of the Gospel has no place in the heathen cosmos. But He also has no place in the pattern of the world that is characteristic of such strictly monotheistic religions as judaism and islam. The creationism insists upon existense of two completely different kinds of being- uncreated God and created universe. In this world-outlook the idea of God-Man, that is to say the Person, Who has both the created nature and the uncreated one, which are in unmixed, unchanged, inseparable and indivisible unity, is an evident blasphemy and obvious heresy. Thus, the christian wisdom can't be identified neither with pantheistic manifestationism, nor with monotheistic creationism. However before the beginnings of the christianity there was a spiritual tradition, in which these two main spiritual currents were synthesized. Such tradition was Zoroastrianism. Contrary to traditional opinion of the european scholars, it was not dualistic religion. In Avesta Ahura-Mazda is the one God, the creator of the

universe, the source of life and light, purity and good. The ontology of Avesta takes an intermediate position between creationism and manifestationism. This circumstance is highly important, as since the zoroastrians did not consider their religion a new and especially Iranian phenomenon. Zoroaster was for them not the founder of a new religion, but only the renovator of an ancient spiritual Tradition, which primary forms have developed in the time immemorial in the region of the North Pole—the cradle of white race, which the ancient Greeks named Hyperboorea. From the metaphysical point of view the hyperborean tradition was both monistic and dualistic. The christian doctrine in respect of metaphysics is rather close to this primordial tradition, with which it is connected via Zoroastrianism. In essence, it is the new form of of this Tradition, from which have arisen both aryan manifestationism and semitic creationism. It has a deep likeness with these main currents in spiritual life of mankind, not coinciding at the same time with any of them. This synthetic nature of christian wisdom makes christianity the most universal world religion.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. В ортодоксальном христианстве подобного разграничения нет. Практически все современные Церкви утверждают, что существует лишь одно христианское учение, тождественное их официальной доктрине. В этом учении нет ничего тайного, оно открыто для всех и доступно каждому. Эта принципиальная общедоступность того, что ныне именуется христианским учением, и сам характер проповедуемых в нем доктрин не догматоз! свидетельствует о том, что современное христианство утратило эзотерическое измерение, органически присущее Благой Вести.
2. Речь здесь, разумеется, идет об идеалистических школах древнегреческой философии, таких как пифагорейство и платонизм.
3. Как замечает крупнейший авторитет в области истории античной философии Э. Целлер: "Он знает стоическую логику, но не чувствует склонности подробнее заниматься ею; он восхваляет возвышенность физики и в своих *naturales questiones* "Вопросах естествознания" воспроизводит метеорологию Посидония; но более глубокий интерес в этой части философии для него представляют только богословские и антропологические учения, которые могут быть использованы с практическими целями". Целлер Э. Очерк истории греческой философии СПб 1996 с.215.
4. Шпенглер. О Закате Европы т.1 Минск 1998 с.546.
5. Ориген О началах Самара 1993 с.219.
6. Это отнюдь не произвольное утверждение. Вопреки голословным заявлениям христианских фундаменталистов, категорически отрицающих какую-либо связь между богооткровенной библейской религией и любыми формами т.н. язычества, существование такой связи есть несомненный факт. Христианство неразрывно связано с монотеистической религией древнего Израиля, провозвестником коей был Моисей, о котором в Новом Завете сказано: "И научен был Моисей всей мудрости Египетской и был силен в словах и делах". Даян.7,22 Здесь особенно

важно указание на то, что Моисей был обучен всей, т.е. также и эзотерической мудрости Египта, а это свидетельствует о том, что у истоков всей традиции библейского единобожия, завершением которой стало христианство, стоял величайший еврейский пророк, который одновременно был великим египетским адептом. Иудейские патриархи здесь не в счет, поскольку они не были законодателями.

7. См. Гермес Трисмегист и герметическая традиция востока и запада. Киев-Москва 1998 с.27.
8. См там же с.47.
9. Там же с.55-56.
10. На первый взгляд, существование неоплатонизма-одной из самых величественных и глубоких метафизических систем, когда-либо порожденных человеческой мыслью, находится в противоречии с профаническим характером эллинистической философии, о котором шла речь выше. Однако это мнимое противоречие, поскольку спустя 200 лет после того, как ап. Павел выразил свое негативное отношение к забывшей о Боге античной философии, она вступила в последний, и пожалуй, самый блестящий период своей истории, ознаменованный появлением философских систем таких гениальных метафизиков как Плотин и Прокл.
11. Сходство между герметизмом и неоплатонизмом отнюдь не случайно, и обусловлено общностью источника, из которого черпали свои познания создатели этих доктрин. Связь между герметизмом и древнеегипетской жреческой мудростью вполне очевидна, что же касается неоплатонизма, то он являлся продолжением и систематизацией философии Платона, который, в свою очередь, был популяризатором эзотерической доктрины пифагорейцев. Пифагор же принял посвящение в Египте. См. Янвлик Жизнь Пифагора М. 1998 с.32-33.
12. Не случайно в "Ареопагитиках" Единое есть одно из божественных имен т.е. оно относится к области катаяфатической теологии, описывающей нетварные божественные энергии, а не к алофатической теологии, относящейся к безымянной и непознаваемой божественной сущности. Этим христианское понимание божественного единства существенно отличается от иудейской и исламской концепции единобожия, согласно которому Бог един по самой сущности Своей. См. Мистическое богословие Киев 1991 с.90-93. А.Г. Дугин, говоря об этом различии между христианской теологией с одной стороны, иудейской и исламской-с другой, обращает внимание на сходство между христианским тринитарным догматом и индуистским учением о недвойственном Абсолюте, справедливо отмечая: "...Недвойственность Абсолюта" может быть с таким же успехом истолкована и как метафизическое христианское "Триединство". Дугин А. Г. Метафизика Благой Вести православный эзотеризм М.1996 <http://www.dugin.ru/public/pravos1.htm>
13. Штайнзальц А. Роза о тринадцати лепестках. М.1995 с.73.
14. Гермес Трисмегист и герметическая традиция востока и запада. Киев-Москва 1998 с.15.
15. Беме Я. Ключ <http://www.krotov.org/library/bf/boehme.html>

16. Гермес Тризмегист и герметическая традиция востока и запада. Киев-Москва 1998 с.314.
17. Согласно Р. Штайнеру, Ахуре-Маада, пророком которого был Заратустра, тождествен космическому Христу, который воплотился в личности Иисуса Назаретянина. "Это было возведение великого Духа Солнца, или света ауры Солнца, Ahura-mazdao, Ормузда . Этот Дух света раскрывался Заратустре и его последователям как тот Дух, который обращает пока свой лик к человеку из духовного мира и которого в будущем можно ожидать среди человечества. Это был Христос до своего появления на Земле, которого Заратустра воззвещал как Духа света". Штайнер Р. Очерк тайноведения Ереван 1992 с.181.
18. Дугин А.Г. Метафизика Благой Вести православный эзотеризм М.1996 <http://www.dugin.ru/public/pravos4.htm>
19. Гегель, говоря о ветхозаветном понимании природы, справедливо замечает: "Это прозаические вещи, как и мир для нас на этой ступени; это внешние вещи, связанные многообразной рассудочной связью-основания и следствия, качества и количества, связанные всеми этими рассудочными категориями". Гегель Г.В.Ф. Философия религии т.2 М.1977 с.95
20. См. Тераллиано Ю. Маадекам. Современные последователи Зороастра. М.1993ф с.8.
21. В нашем изложении концепции Г. Вирта мы будем опираться на превосходную книгу А.Г.Дугина "Гиперборейская теория" М.1993.
22. Дугин А.Г. Гиперборейская теория М. 1993 с.98
23. См. там же с.80
24. См. там же с. 81 Среди трёх отделений первого Дома Духа особый интерес представляет место для жертвоприношения. Речь здесь идёт о жертвоприношении Абсолютного Субъекта, являющемся первопринципом миропроизведения. Это одна из важнейших эзотерических доктрин. Эта жертва заключается в добровольном ограничении Им бесконечной полноты Своего света, дабы создать пустое метафизическое пространство, в котором могла бы возникнуть вселенная. Ср. каббалистическое учение о цинцум-сокращении бесконечного божественного Света, необходимым для возникновения мироздания.
25. См. там же с.83
26. В отношении манифестационистских доктрин это утверждение может показаться, по меньшей мере, спорным. Разве в веданте и неоплатонизме не было представления о наличии в высших метафизических Принципах внутренней дифференциации по признаку наличия или отсутствия таких качеств как персональность или креативность? Таковая, безусловно, имела место, однако её никоим образом не следует отождествлять с гиперборейским учением о наличии в Абсолюте двух аспектов, которые метафизически равноценны и единосущны. В адвайта-веданте наряду с безличным Ниргуна-Брахманом существует Сагуна-Брахман т.е.личный Бог-Творец Ишвара . Однако последний отнюдь не равен Ниргуна-Брахману, будучи, в конечном счете иллюзорным порождением невведения авидьи . В неоплатонизме эманурующий из трансцен-

дентного Блага космический Ум также не односущен Первопричине, являясь не метафизической, а космологической субстанцией, которая не творит вселенную, а лишь осмысляет и животворит её.

27. В христианстве, в отличие от гиперборейской Традиции, трансцендентный аспект Абсолюта отождествляется не с Богом-Отцом, а с общей для всех трёх Лиц единой Сущностью.
28. В христианстве личный аспект Абсолюта отождествляется не только с Богом-Сыном, но и с остальными Лицами Св. Троицы. И, что ещё более существенно, здесь не ставится знак равенства между Абсолютным Субъектом и Его творящей энергией. Субъект здесь не менее трансцендентен, чем божественная Сущность, а имманентной мирозданию является излучаемая Св. Троицей нетварная энергия.
29. Это мир вечных сверхчужденных прообразов всего тварного, о которых в "Ареопагитиках" сказано: "Итак, прообразами мы называем объединённые в Боге и существующие в нём прежде своего воплощения в бытии творческие идеи, которые в Писании называются "предопределениями", а также благие веления божьи, которые определяют и творят всё сущее, и, сообразуясь с которыми, Сверхсущий предопределил и призвал к бытию всё сущее". Мистическое богословие. Киев, 1991, с. 64
30. См. там же с.12
31. Ср. с Фаворским светом в Православии.
32. По справедливому замечанию А.Г. Дугина: "Христианство есть Третий Путь. Такое определение применимо универсально ко всему комплексу метафизической проблематики. Это и не креационизм, и не манифестационизм. Это нечто третье, самостоятельное, законченное, тотальное". Дугин А. Г. Метафизика благой Вести православный эзотеризм М. 1996 <http://www.dugin.ru/public/pravos2.htm>

ԹԵՀՄԻՆԵ ՄԱՐՏՈՅԱՆ

ԿԱՐՄԵԼՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄՆ ԻՐԱՆ

Կարմելյան միաբանությունն ստեղծվել է 12-րդ դարի երկրորդ կեսին, իսկ 13-րդ դարի սկզբին իր գործունեությունը տեղափոխել Եվրոպա¹:

Բարտող քահանայան և իր տաս համախոհները հայտարարվեցին ճգնափորներ՝ հաստատվելով Կարմել լեռան վրա գտնվող Էլիասի (Էլիզան) ամուր կրող քարայրին կից: Կարմելյաններն իրենց համարում էին Էլիասից սերված՝ վերջինիս քննազոգելով որպես «կրակ, որի խոսքն այրվում էր ինչպես կեղոմ»²:

Հաշվի առնելով կրոնավորների վանական կյանքի համար փորձ չունենալու փաստը՝ Երուսաղեմի սուրբ Ալեքսոս հայրապետը (1206-1214թթ.), որն ապրում էր Արլայում, 16 հոգվածից բաղկացած կանոնադրություն տվեց, որն, իրավամբ, համարվում էր միաբանների կյանքի ուղենիշը՝ առանձնանալով իր պահանջների յուրահատկությամբ (օրինակ՝ յորաքանչյուր ճգնափոր պետք է բնակվեր իր սեփական քարայրում, կային որոշ սահմանափակումներ սննդի օգտագործման մեջ (արգելված էր մսի գործածությունը), կանոնակարգված էր պատ պահելը, չպետք է մտանային, որ կյանքն անցողիկ է և այլն)³: Իրենց կանոնադրության համաձայն Կարմելյանները պետք է ապրեին միմյայն միփրատկություններից հավաքված գոմարներով, որն, ինչ խոսք, ապացուցում էր, որ մրանք պատկանում են մուրացիկ միաբանությանը, սակայն, հետագայում, խնդաքյուրելով իր իրական դեմքը, միաբանությանն անմախտադեպ կեցրյով և ոչ բնականորեն հարստանում է՝ արժանանալով կարգիկ նկեղեցու հակառակդողների պարտավանքին և քննադատությանը⁴:

Այսօրինակ դրսևորումների հետևանքով 16-րդ դարի վերջին միաբանության շարքերը րում են նույնիսկ նախկին վարչակարգի կողմնակիցները՝ պատմության մեջ մնալով որպես «բոկոտն» (Discalced) Կարմելյաններ՝ խորհրդանշելով չքավորությունը:

Փաստորեն, տրոհվում է այսպես կոչված «Les Grands Carmes»-ն՝ վեյսամիավորվելով միայն 1876թ.⁵:

Հատկանշական է, որ դեռևս XI դարի սկզբին տեղի ունեցած այսպես կոչված «պապական հեղափոխությանը» տարաբաժանվեցին աշխարհիկ և եկեղեցական իշխանությունները⁶։ Հռոմի պապական եկեղեցին, տիրամաղով Արևմուտքին, վճռել էր իր քաղաքական ձգտումներին հագույտ տալ մաս Արևելքում՝ որդեգրելով «խաղաղ» ճանապարհով ներթափանցելու մանրագնին մշակված ծրագիրը։ Այս առնչությամբ Ս. Գ. Լոզինսկին գրում է. «Կրոնական շղարշով ծալոված պապության քաղաքական նպատակները միշտ էլ հանդիսացել են իրենց գործունեության հիմնական լծակը»⁷։

Մրանից հետևում են մի շարք եզրակացություններ՝ Իրանը նպատակահարմար էր ոչ միայն որպես Հնդկաստան տանող առևտրական ճանապարհների վրա ընկած և հոմբ մատակարարող երկիր, այլև հանդիսանում էր ռազմական և քաղաքական գործոն՝ դիմագրավելու համար Եվրոպային սպառնացող վտանգը⁸։

Իժմար չէ նկատել, որ Կարմելյան, ինչպես մաս եվրոպական աշխարհային միաբաններ բավականին խելամիտ էին՝ քաց չբողմելու համար իրենց բազմաբնույթ շահերի իրականացումն ապահովող նման քարեպատեհ առիթը։ Պապին, իրենց հերթին, բավականին զգոն էին և գիտակից իրենց գործելակերպը փոփոխելու մեջ՝ կապված Եվրոպայում քնքաքող առիթալ- քաղաքական հարաբերությունների հետ։ Վատիկանի քաղաքական գործունեությունն անվանելով հակաժողովրդական և իր հետադեմ նպատակների իրականացմանն ուղղված գործելակերպ, պապությանն անդադարձում իր մի շարք աշխատություններից մեկում Շեյնմանը նկատում է Վատիկանի որդեգրած քաղաքականության բազմաբնույթ դրսևորումները, որոնց շնորհիվ հնարավոր է դառնում ժողովրդական շայն զանգվածների մեջ ներխուժումը՝ տարաբնույթ ձևերով ազդելով նրանց վրա և տարածելով իր հետադեմ քաղաքականությունը⁹։

Շեյնմանը միևնույն ժամանակ գտնում է, որ կրոնական, մասնավորապես կաթոլիկ կազմակերպությունները հանդիսացել են «ամսխալական» պապերի գաղութարարական քաղաքականության զենքը։

Ավելույ չէ նշել, որ քարոզիչները, համաձայն իրենց գործելակերպի, նախապես ուսումնասիրում էին նպատակակետ ընտրված երկրի քաղաքական կարգը, տնտեսական դրությունը, կենցաղը, մշակույթը և Իրանի վերաբերյալ այդ տեղեկատվությունն օգտագործում ի նպաստ իրենց առարկության¹⁰։

«Պապությունն, ըստ էության, չունի իր նախկին հզորությունը, ինչպեսին ներկայանում էր 13-րդ դարում», - իրավացիորեն նշում է պրոֆեսոր Ս. Արխանգելսկին, - «սակայն կաթոլիկության հետադիմությունը 16-րդ դարի կեսին և 17-րդ դարում մասամբ ամրապնդեց պապական դիրքը»¹¹։

Այս ամենը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ տվյալ դեպքում, ըստ հակիրճ նկարագրի, միաբանությունը դարձավ պատմության քաղաքական նպատակների զենքը:

Հաշվի առնելով եկրոպական այդպիսի արքայության համար խոնքի աղքատը հանդիսացող երկրի նպատակահարմարությունը և այն հանգամանքը, որ ձգտում էին տիրանալ իրանական շուկային և միաժամանակ օգտագործել Իրանը որպես «ընդհանուր քշնամու» դեմ պայքարի լավագույն դաշնակցի, իրականացրեցին կարողիկ միաբանների ներթափանցումն Իրան:

Պապի կարգադրությամբ միաբաններն ամբողջ աշխարհում պետք է կուսանոցներ հիմնեին, որն իրականացվեց ոչ միայն Սերժավոր Արևելքում, Իրաքում, Հնդկաստանում, այլև՝ Չինաստանում և Ամերիկայում:

Հարևաններին «նաքրագործելու» և «անհավատներին» պոտելք շահելու նպատակով միաբաններն ի սպաս դրեցին հավատի, քարեպաշտության և սուրբ կյանքի վերաբերյալ իրենց գիտելիքները: Կարճելյանների անյապի քարության և վարվելակերպի գերազանց դրսևորումների մասին հիշատակում է Շելզվից-Հոլշտայն պետության դեպիանության քարտուղար Ադամ Օլեարիխուն Իրան կատարած ճանապարհորդության ժամանակ¹²: Սա զարմանք չի առաջացնի այն պարզ պատճառով, որ Կարճելյանների գործունեության հաջողության գաղտնիքը բացմամբ էր նրանց «օժդր քնից հանող» քաղցր լեզվի մեջ, որով, փաստորեն, կարողանում էին շարժել «անհավատներին» սրտեղը:

Այսպես, Կարճելյան հայրերի ստաբիլությունն Իրան իրականացվեց Հռոմի Պապ Կլեմենտ VIII-ի¹³ նախաձեռնությամբ և օգակցությամբ:

«Իմամների ինքնակալ շատալիդները, զինելով իրենց բռունցքը, մվաճեցին Պարսկաստանի բաժան-բաժան մասերը, հիմնեցին իրենց բազավորությունը»,- այսպես է բնութագրում Լեոն Սասանյան հայատության անկումից ինչը հարյուր տարի անց վերոհիշյալ հարստության սահմանների մեջ հարություն առած Սեֆյան արքայատեմինը¹⁴:

Սեֆյան շահ Աբբաս Առաջինի գահակալության տարիներն առանձնանում են նրանով, որ հենց նրա օրոք Կարճելյան միաբանության առաջին առաջնորդ Պոլ Սայմնը և իր ողբեկիցները, ժամանելով Իրան, հաստատվեցին Սպահանում 1607 թ. վերջին¹⁵: Շահ, որի քաջության մասին լուրը որպես հաջողակ պատերազմողի, հասել էր Հռոմ: Լճանօրինակ վերաբերումների դրսևորում է մաև հետևյալ հիշատակումը. «Սայ յոյժ խոհեն ի գործս քազաւորութեան և յաղթող ի պատերազմի»¹⁶:

Պետև 1592թ. սեպտեմբերի 30-ին Կլեմենտ Պապը շահին կրավիթել էր մյանալու քրիստոնյաների լիզային ընդդեմ բուրքական սուլթանի: Այս իրադեպի հետաքրքիր լրացում է մաև նրա գրառումը, որտեղ Պապը սարսափելիորեն մերկացնում և պարսավում է բուրքերի բռնակալին՝

անվանելով նրան «... մարդ՝ բոլորից ամենահիմարը, որքան մեր, նույն-
քան ձեր և բոլոր լավ մարդկանց թշնամին»:

«Հայրամական անխտապիճի կլինի,- գրում է Պապը, եթե ամենակա-
րող Աստված պատժի այդ երիտասարդին իր գործած մեղքերի համար, և
որ բոլոր կողմերից հակադասական բանակներ գրոհեն այդ հրեշի վրա¹⁷»:

Այստեղանդերձ, պետք էր նկատի ունենալ, որ թորքիան, ինչպես ի-
րավամբ նշում է Վ. Ռայբորոյանը, տակավին XVI դարի սկզբին ձեռք
բերելով յուրք հայրամականեր և մվաճելով հակադասական տարածքներ, վեր
էջ անվել Մյուսթաֆոր Արևելքի խոշորագույն պետության և արևմտյան
քրիստոնյաների համար վտանգ էր ներկայացնում¹⁸:

1607թ. անգլիական դեսպան Հենրի Լեյդոն, վերադառնալով հայրե-
նիք, այն միտքն է զարգացնում, որ «թորքիան անկում է ապրում և
արևմտաեվրոպական երկրներին դժվար չի լինի վճռական հայրամակ
տաներ»¹⁹:

Դեռևս 1939թ. Լեյդոնում հրատարակված ամանուն հեղինակի երկու
հատորանոց սովաբաժաճալ և արժեքավոր աշխատության մեջ եվրո-
պական միապետների և, մասնավորապես, Հռոմի պապերի և պարսից
շահերի միջև բազմաբնույթ նամակներից մեկն իրազեկում է շահ Արբա-
սի քրիստոնյաների նկատմամբ քարյացկամ վերաբերմունքի մասին.
«Կղնննու Պապից պարսից ամենագոր և մեծամուն բազավորին: Թե-
պետ երկիցն չենք տեսել, այնուհանդերձ, բազմիցս լսել ենք ձեր հեր-
տության, արքայավայել մեծախոբության և Աստու շտայած բազում
չնորհների, այդ թվում՝ քրիստոնյաների նկատմամբ ձեր քարյացկա-
մության և հարգանքի, ինչպես նաև ձեր բազավորությունում եկեղեցիներ
կատուցելու և քանանաներ փնտրելու մասին»²⁰:

Ակզորոնքոթն կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում այն համգա-
մանքը, որ բորքերի դեմ դաշինք ստաջարկելով Պապին և եվրոպական
կաթոլիկ պետություններին՝ շահ Արբասն, իր հերքին, պատրաստակա-
մություն էր հայտնում «եվրոպական առևտրականների ու քարոզիչների
առջև բացելու Իրանի հյուրընկալ դռները՝ հատկացնելով նրանց ամեն
տեսակի պաշտպանություն, առանց որևէ խոչընդոտ նրանց և տեղացի-
ների միջև»²¹:

Շահի այսօրինակ դրսևորումներից է նաև Ռուսթայել դյու Մանի դը
Կալբերին գրած նամակը, որում դյու Մանը հնուկալ կերպ է զարգացնում
իր միտքը. «... Պարսկաստանն իրեն ճամաչել է տալիս օտարերկրացի-
ների մոտ՝ չնորհիվ նրանց նկատմամբ Շահ Արբաս Առաջինի լավ վե-
րաբերմունքի: Մա ամեն գնով ուզում էր Գրանկների հետ դաշնակցել և
դա էլ պատճառ ելավ, որպեսզի Պապի նամակներով խոսալացի սուրբ
Կարմելիտ հայրերը ժամանեն այստեղ՝ որպես միսիոներներ քնակվելու
համար»²²:

Այս առումով քավակահին հետաքրքիր գրատուն է բողեղ մահ Ավգուստինյան քարոզիչ Անտոնիո դե Գուվիան. «Բոլոր քրիստոնյա իշխանությունների մոտ ղեկավարություններ ուղարկեց՝ նրանց միացնելու ու բուրքերի դեմ համատեղ պատերազմ սանձահարելու համար այն նաշվով, որ վերջինները զբաղված լինեն երկու կողմից՝ Եվրոպայից ու Ասիայից և այդ միջոցով մա կարողանա վրեժ լուծել իրենց հասցված վիրավորանքների համար և վերանվաճել այն քաղաքներն ու ամրոցները, որոնք կորցրել էին իրենց մայրնիները»²⁵:

Հասնելով որոշակի օգնության քանակի վերակազմավորման հարցում և ձգտելով Եվրոպայի հետ հետագա հարաբերությունների հաստատմանը՝ Արքայա Առաջինը 1599թ. հայտարարեց Իլյանում քրիստոնեության դավանման ազատության մասին և դրանց Կլեմենտ VIII Պապին Իրան մշտական դեսպանություն ուղարկելու խնդրանքով: Սա, քերական, մեծ ռզարություն առաջացրեց Պապի մոտ, որի իրական առիվատյան 1604թ. Սաբահան ուղարկված քոկոտն Կարմեյանների քահանաներից կազմված խումբն էր:

Ենթադրվում էր, որ Կարմեյանները Եվրոպա կվերադառնային շահ Արքայի մահից հետո, որի մասին խոսվում է Հոռմից 1631թ. իղված գեկուցագրում, մինչդեռ, Արևելքում նրանց մնալը քավակահին երկար ձգվեց²⁶:

Հոռմ ուղարկված նայր Պու Սայմրնի զեկուցագրից տեղեկանում ենք. «Չեղյ Արքայության ձեռքերում է ներկայումս քարեկամական հարաբերություններ հաստատել պարսից շահի հետ կամ ջարդել նրանց... Այն ամենն, ինչ կարող եմ տեղեկացնել, այն է, որ պարսից քազավորը շատ եզոք է. այլևս ոչ մի կարիք չկա, որ քրիստոնյա արքաներն օգնեն նրան, որովհետև նրա քանակն այնքան մեծ է, որ ի զորոտ է միայնակ կործանել թուրքերին, քանզի նրա զինվորն ունի հազվադեպ կարողություն և քացանիկ շրջանայացություն»²⁷:

Դեռևս 1597թ. Էջմիածնի մվիլական Հակոբ Համդեցի քահանան, ժամանելով Վենետիկ, գրություններ է հանձնում Հոռմի Պապին և գերմանական կայսրի դեսպանին: Վենետիկի դոքսին նրա տված քացատրությունից տեղեկանում ենք, որ շահ Արքայը (ինչպես մահ՝ վրաց քազավորը) խնդրում է Պապին աղոթել, որ ի վիճակի լինեն Թուրքիայի դեմ դուրս գալ, որպեսզի արևելյան քրիստոնյաների վիճակը թեթևացնելու համար միասնական հարցանակ տանեն «ընդհանուր թշնամու դեմ»²⁸:

«Լատին կրոնատրոնք սկսած էին ցրուլը զանազան գառաներ, քե մարդ որսալու և քե անտելո առացուածներ գտնելու...», - գրում է Մ. Օրմանյանը: Նա միաժամանակ գտնում է, որ միաբանները «Արեւելեան եկեղեցիներուն տրուած հերձուածողի և հերձակոսի կոչումներով ակամօջնին լեցած, միտքերը պղտորող գրոյցներով միամիտները կ'որսային»²⁹:

Նույն ժամանակահատվածում Իրանում տեղակայված էին նաև Ավգոտախինյան, Կապուչինյան, Հիսուսյան միաբանները: Կարծելյանները և Կապուչինյանները իրենց գործունեությունն իրականացնում էին Սպահանում, Բենդեր-Աբբասում, Շիրազում, Ցափրիզում:

Ավգոտախինյանները կենտրոնացել էին Սպահանում, Դոմինիկյանները՝ Նախիջևանում²⁸:

Դժվար չէ նկատել, որ շուտով Աբբաս Մեծը փոխում է իր մոխիկին բարյազված վերաբերմունքը միաբանների նկատմամբ՝ կապված Գերմանիայի կայսր Ռուդոլֆ Երկրորդի օսմանյան սուլթանի հետ կնքած դաշինքի հետ²⁹:

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ շահը ջանք չէր խնայում խորապես ուսումնասիրելու Կարծելյանների առաքելության իրական պատճառը:

Այս կապակցությամբ Պոլ Մայքընը հիշատակում է. «Շահը մի անգլիացու միջոցով հետաքրքրվում է մեր առաքելության բուն նպատակով: Նրան հատկապես հուզում է հայերի միավորման հարցը: Բայց երբ պատասխանը հնչում է, որ դրա համար չենք եկել, այլ՝ որոշ գործերով, շահը խոստանում է, որ շուտով կիրավիրի մեզ ունկնդրության»: Վերջիններին խորհուրդ է տրվում հայերի հետ կապված ոչինչ չըննարկել, քանի որ շահի դուզվմանը՝ զայրույթն անգամ ամեն ինչ կախղ էր փչացնել³⁰:

Շահի հետ երկար սպասված հանդիպումն իրականացավ 1608թ. հունվարի 3-ին, ճաշից հետո: Հյուրերը ջերմ ողջույններ և քանկարծեք րնծաներ շտախեցին շահին:

Պետք է հիշատակել նաև մի հետաքրքիր իրադեպ, երբ շահը պատահաբար բացում է Հին Կտակարանի այն էջը, որտեղ պատկերված էր Սուրբ Միքայել հրեշտակապետը՝ թուրդ ձեռքին, և ոտքերի առջև տապալված վիշապը: Այն հարցին, քե ի՞նչ է խորհրդանշում վիշապը, հնչում է պատասխանը. «Նա տառանան է»: «Ո՛չ», - ժխտում է շահը՝ ծիծաղելով և իր ուսի վրայից հայացք նետելով այդ երկու ներկա գտնվող թուրք փաշաներին. «Նա թուրքն է՝ սուլթանը»³¹:

Թուրքիայի դեմ պատերազմում համազորակցության հետ կապված ցայտուն օրինակներին է շահ Աբբասի մամակը՝ հասցեագրված Հռոմի Պապին. «Ինքնիշխան Պապը խոստացել է օգնել թուրքի դեմ պատերազմում: Եթե պահպանի իր խոստումը, ամենազնոյունների քանը կլինի, չմայած որ ես պատրաստ եմ պատերազմական գործողություններ սկսել քառ իմ կարմարության... Չեզ մտն եմ ուղարկում իմ շատ սիրելի և երկար տարիների հավատարիմ ծառային՝ Ռ. Շլոյլին, որպես արտակարգ դեսպան... Ինչ վերաբերում է իմ երկրի քրիստոնյաներին, ապա ես չեմ քերամա մարդասիրություն և հովանավորություն ցուցաբերելու հարցում»: Մեկ այլ մամակում կրկին արժարժվում է վերոնիշյալ քեման, առաջարկելով՝ կամ կործանել, կամ հնազանդեցնել ռոմիսանոս քչնամուն». «Ապագայում ես ոչ միայն այս ամենազարչելի ժողովրդի ակտ-

յանն ու անվտխարինելի թշնամին կլինեն, այլ՝ ամենադաժան դահիճն ու կործանադարը»,- գրում է շահ Արքայը³²։

Պետք է փաստել նաև, որ Արքայա Մեծը կոտորած էր Հայր Պոլ Սայ-մընին հեռանալ որքան հնարավոր է շուտ, իսկ նրա երկու աղեկիցներին բուքարտի էլ մնալ Սպահանում։ Պոլ Սայմընը, դուրս գալով Սպահանից, անհրաժեշտությամբ էր համարել իր ընկերակիցներին գրավոր ուղղորդումներ թողնել՝ կարևորելով այն հասցամանքը, որ վերջիններս փորձեն շահից ձեռք թերել Կարմելյանների գործերին չմիջամտելու տնօրանգրված և կնքված մի հրաման, բացի այդ, նրանք պետք է լիազորված լինեին երկրում ազատություն չըջելու, ինչպես նաև պարթերաբար գեկուցագրեր եղեին Հոռն։ Պարսից շահը, հետամուտ լինելով իր խոստումներին, մեծահոգաբար, արքայական կալվածքին պատկանող մի ընդարձակ և հարմարավետ շինություն տրամադրեց Սպահանում տեղակայված Կարմելյան սուրբ հայրերին³³։

Ռոբերտ Շյոլին հարկ է համարում Կլեմենտ VIII-ի հաջորդին՝ Պոլ V-ին իրազեկել շահի հետ համագործակցելու անհրաժեշտության մասին. «Երկար տարիներ աշխատելով պարսից շահի մոտ՝ ես, եղբայրս և ուրիշ կաթալիկ քրիստոնյաներ տարբեր ապացույցներ վկայակոչելով՝ առաջ ենք քաշել քրիստոնյա արքաների հետ քարեկամության և համագործակցության կարևորագույն գաղափարը։ Այն հարցին, թե որքանով աջոյունավետ կլինի այս միությունը, համոզմունք ենք եսլստնել, որ, անստարկելիորեն, խոստովանալից կլինի։ Իսկ ինչ վերաբերյում է քրիստոնեությանը, ապա պարսից շահը քննությունից մեղմ է և շատ քայրացկամ քրիստոնյաների նկատմամբ, մասնավորապես այն բանից հետո, երբ կնություն առավ վրաց բազմավորներից մեկի՝ Սիմոն խանի դատերը»³⁴։

Հատկանշական է, որ բացի վերոշարադրյալ փաստերից, արքունիքում շատ քրիստոնյաներ ևս տարբեր պաշտոններ էին զբաղեցնում, մասնավորապես՝ բանակում։ Այս ամենը էլիմք է տալիս ենթադրելու, որ շահի «քրիստոնյանեղ» և հատկապես հակաբուրքական դիրքորոշումը պայմանավորված էր նաև Ալլիի այն խոսքերով, թե «քրիստոնյաների բարությունը կարևորությունից դուրս է, իսկ բուրքերի հավատքը՝ ամբողջովին ընդհակառակը»³⁵։

Հաստատվելով Իրանում՝ Կարմելյանները նուսնդուն կերպով սկսեցին յուրացնել պարսկերեն լեզուն, ուսումնասիրել Լուրբանը։

Հետևես հայր Ջ. Թադդեոսն այնքան էլ միամիտ չէր իրենց բուն նպատակի իրականացման հավաստիության հարցում այն պարզ պատճառով, որ, ինչպես ինքն է դիպուկ նկատում, «ամբողջ սրտով մահանդական շահը» հազիվ թե գոնողությունների գնար։ Ընդհակառակը, նա ինքն էր փորձում քրիստոնյա հայերին, Ֆրանկներին և տարբեր ժողովուրդների մահանդականացնել։ Այս կապակցությամբ, չվարանելով նույնիսկ բուրքերին գեթարեսել պայաիկներից, Ջ. Թադդեոսը գրում է. «Սովորա-

բայ նրանք քրիստոնյաների հետ սեղան չեն մտտում, ավելին, եթե պատահարաբար որևէ քրիստոնյա դիպչի պարսիկի զգեստին, ապա վերջինս իրեն կհամարի կեղտոտված և կզնա լողարան՝ «մաքրվելու»։ Պարսիկների հավատարմապես չեն սիրում խտալագիներին, զերմանացիներին, խաբանացիներին՝ անվանելով նրանց «ֆրանկ»³⁶։

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ պարսից շահը քավականին խնայմիտ էր հասկանալու համար, որ քրիստոնյա բազավորներն ու Պապը ցանկանում են «տրիչի ձեռքով կրակից շագանակ հանել» և որ շավագանց պատիվ են պատերազմելու համար, որն, ըստ ամենայնի, սուր ծայրով կարող էր տղվել «չի տաքուկ գրկում հայտնված» Կարմեյլանների դեմ, ուստի հայր Ջ. Թադրեուսը, ժամանակին լծրոնելով իսալիմակի լրջուրյունը և շահի զայրույթը մեղմելու նպատակով փորձում է մեղքը զգել Պապի վրա՝ հույս հայտնելով, որ վերջինս շուտով կբավարարի իր պահանջները։

Մակայն շահն այդ «չ իմնավոր» սրտնառարամությունները որակեց որպես «սին ու կեղծ խոսքեր»։

Այսօրինակ դրսևորումների վկայություններից է նրա քավականին խիստ զգուշացումը. «Արդեն ժամանակն է քաղցրի դեմ պատերազմի և եթե մտտակա յոյս անսկա ընթացքում քրիստոնյաները գործեր դուրս չեկրեն քաղցրի դեմ, ապա ես կխզեմ կապն այն ընկերների հետ, ովքեր ստում են և լոկ քառեք են ասում»³⁷։

1615թ. սեպտեմբերին տրված Աբրաս Առաջինի ֆարմաններից (հրաման) մեկը վերաբերում է Կարմեյլան հայրերի տեղակայմանն Իլրանում։ Այս ֆարմանում հիշատակվում է, որ հարգարժան Ջուան և Ռեդեմպտո հայրերը ազատ են հաստատվելու իրենց նախընտրյալ վայրում՝ մյաժամանակ խոտոսանալով նրանց պատիվ և հարգանք³⁸։

Այսպիսով, ուսումնասիրելով շահ Աբրասի իրաքանմեծ քաղաքականության յուրահատկությունները, գալիս ենք այն համոզման, որ նա պատրաստ էր գործել այնպես, ինչպես իր երկրի շահերն էին պահանջում և համուն երկրի բարօրության «միջոցների մեջ խաղություն չէր դնում նպատակին հասնելու ճանապարհին»։

Խտալացի կոնսավոր Դիմասը քավականին դիպուկ բնորոշում է տալիս. «Շահ Աբրասը կամ ամենախորամանկ մարդն է աշխարհում, կամ մի մարդ է, որին Աստված նախասահմանել է քրիստոնյա դատնալ»։ Այս պարագայում իր յուրօրինակ հնչելությունն է արտահայտում ոչ պակաս կարևորություն ներկայացնող ևս մի օրինակ, որ հիշատակում ենք ստորև։

«Շահ Աբրասի կողմից նախամաշի հրավիրված Կարմեյլան հայր Ջ. Թադրեուսը, ներկայացնելով պարսկերեն բարգմանված Սաղմոսների գիրքը, նկատում է, թե ինչպիսի նվիրվածությամբ է շահը համբուրում այն, ապա դնում իր գլխին և այնուհետև հրամայում պահել պահարա-

նում՝ ավելացնելով, «և՛լ որ յի հավատում Սաղմունքի գրքին և Ավետարանին, անհավատ է»: Տեղին է նշել, որ վերջինս այս մտադր կրկնել է մաև մեկ այլ առիթով՝ խոջա Սաֆարի տանը, երբ կարալիկ քարոզիչների ներկայությամբ⁴⁰:

Ըստ Աբրահի Կարմելյան ներկայացուցիչների նկատմամբ վերաբերմունքի փափոխությանը հանդիպում ենք կյոնուադրների 1621թ. սեպտեմբերի 8-ին Հռոմ եղած մի նամակում. «Մենք ամենամեծ բռնակալի երկրում ենք, որ եկեղեցին երբևէ ունեցել է մինչ օրս: Մերայնեքը վերցված են դժոխքից: Մեր ժամանակից յի վեր ստրկացվել է 39 գյուղ, քրիստոնյա կանանց բռնությամբ կնության են տվել մանկեղևկաններին և հակառակը...»⁴¹:

1622թ. գարնանը քարոզիչները կանգնեցին լուրջ սպառնալիքի առաջ. շահն ահլուր հալածանքների էր ենթարկել Կարմելյանների կողմից մկրտվածներին:

Թեպետ բավականին դժվարացել էր Կարմելյանների վիճակը, այնուհանդերձ, այս պայմաններում ևս նրանք չէին դադարեցնում «ճշմարիտ կրոնի» լույսի սփռումն անհավատների վրա:

Զարմանալի չի թվա, եթե նշենք, որ մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, Կարմելյանները որոշակի հաջողություններ ձեռք բերեցին 1624-1625թթ. Բասրայում: Այնպես լավ տեսչություններ էին ստանալու մաև Շիրազում այն պարզ պատճառով, որ խանն ինքն էր ակնարկել այնտեղ Կարմելյանների հաստատման բուն ցանկության մասին: Լախատեալում էր ներթափանցել մաև Լուրիստան:⁴¹

Այսպիսով, ներթափանցելով Իրան, Կարմելյան նայրները՝ «գամենայն հեթանոսս աշակերտելու» քրիստոսավանդ պատգամով և մախանձախնդրությամբ, կանգ չէին առնում վերաբերյալ լուրջ խնդիրների առջև՝ հավատարիմ Քրիստոսի՝ իր առաքյալներին հանձնած վերջին պատգամի. «Գնացէ՛ք այստեևտեւ, աշակերտեցէ՛ք գամենայն հեթանոսս»⁴²:

Ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը՝ հարկ ենք համարում շեշտել, որ Իրանի հետ քաղաքական և տնտեսական մերձեցման, Թուրքիայի դեմ տարածաշրջանում հզոր դաշնակից ձեռք բերելու հեռանկարով իրականացվեց Կարմելյան միաբանների ներթափանցումն Իրան: Երկիր, որն իր ներքաղաքական հարցերի կարգավորման, ինչպես մաև տնտեսական լայն հնարավորություններ տեղծող եվրոպական շուկա ելք ունենալու համար հակված էր Հռոմի հետ ամենասակտիվ փոխշփումների:

Հռոմի և Իրանի միմյանց չզիջող դիվանագիտական մանևրումներն ըմբռնելու համար հարկավոր չէ շատ հեռանալ: Կրոնաքաղաքագրական շղարշի մեջքս հայտնված Կարմելյաններին զքկարաց ընդունելով իր երկրում՝ շանը գիտակցում էր, թե երբ պետք է կանգ առնել: Այս առումով հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ փորձելով օգտագործել կարո-

լիկ միաբանների ներքափանցումն Իրան, շահը, միաժամանակ, հասկանում էր, որ հարկավոր է ապավինել միմյան իր ուժերին:

Այսպիսով, «անհավատներին», այդպիսի միաբաններին դարձի բերելու, մաքրագործելու դիմակով հայտնված Կաթմելյան միաբանները, որոնք, ի դեպ, կայունի են ոչ միայն «ճերմակ վանականներ», «Էլիասի րկուտն Կաթմելյաններ», այլև «իտալական միաբաններ» անվամբ՝ հովանավորված և ուղարկված հատուկ համձնարարականով, կարողացան ներքափանցել և հաստատվել Իրանում:

TEHMINÉ MARTOYAN

THE PENETRATION OF THE ORDER OF CARMELITES INTO IRAN

It was asserted that Elias (Elijah) established a community of hermits on Mount Carmel.

The historical origin of the Carmelites must be placed at the middle of the 12-th century, when a crusader named Berthold, and his ten companions established themselves hermits near the cave of Elias on Mount Carmel. About 1210 hermits on Carmel received from Latin patriarch of Jerusalem, a rule comprising 16 articles.

The Discalced Carmelites spread all over Catholic Europe, then to East, especially Iran and India. Pope Clement VIII found necessary and desirable to send his own representatives to Iran.

So, Congregation took up missionary work among the infidels. Thus, the Popes were eager to realize their political purposes, for instance, uniting forces against "the common enemy"-Turkey.

The shah also offered his friendship and goodwill to all Christian princes against the turks. On 30. 09. 1592 Pope Clement VIII wrote a brief dealing the vasy leage against sultan.

The departure of the first Carmelites from Rome was in 1604. The letters arrived in Persia at the end of 1607.

It is clear, that the the departure of the Carmelites was dictated with political purposes of the Catholic Rome. But the shah was very clever to understand the profits of his country.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sb'u Encyclopaedia Britannica, v. IV, Chicago, London, Toronto, 1961, p.888, The Cambridge Medieval history, v. VI, Cambridge, 1936, p.757, دکتر مریم میردامادی، دین و دولت در عصر صفوی، تهران، ۱۳۶۹، ص. ۱۰۳ - ۱۰۴
2. Sb'u Charles L. Souvay, The Catholic Encyclopedia, v.V, <http://www.newadvent.org/cathen/05381b.htm>
3. Sb'u The Carmelite Order, The Catholic Encyclopedia, v.III, <http://www.newadvent.org/cathen/03354a.htm>, P. I. Moriones, Theresian Carmel, Pages of history, Rome, 1978, p. 2, <http://www.oed.pen.net/histo-1.htm>

4. Տե՛ս Շեմենովա Լ. Ա., Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран, М., 1962, с.94, Տե՛ս նաև՝ «*دولت در عصر صفوی*» - *دکتر مریم میرالمحمدی-دین*
5. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries. London, 1939, v.I, p.8 (այսօրեւե՛ր՝ «A Chronicle of the Carmelites»), Շեմենովա Լ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 94:
6. Տե՛ս Յոնովա Թ. Յ., Дипломатическая служба Италии, Дипломатия иностранных государств, М. 2004, с.103.
7. Лозинский С. Г., История Палеста, М.,1986, с. 40., Тер-Аветисян С. Յ., Город Джуга, материалы по истории торговых сношений джугульфинских купцов XV-XVII вв., Тбилиси, 1937, с.2.
8. Տե՛ս Բաշրուրչյան Վ. Ա., Նոր Չորաշի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միաբնակների կազմակերպությունները. ՀԱՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, №9, էջ 39, Տե՛ս նաև՝ Բաշրուրչյան Ա. Վ., XVII դ. Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միաբնակների գործունեության պատմությունը, ՊԲՀ, Ե.,1989, 1(124), էջ 148, Բայբурտյան Յ. Ա., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Е., 1969, с.121.
9. Տե՛ս Շայնман Մ. Մ., Ватикан и католицизм на службе международной реакции, М., 1954, с.14.
10. Տե՛ս Շայնман Մ. Մ., Краткие очерки истории палеста, М., 1952, с. 29-30, Շայնман Մ.Մ., Палеста, М. 1961, с. 39-40, 47, Բայբурտյան Յ. Ա., Армянская колония Новой Джульфы в XVII века, с.121-122.
11. Архангельский С., Отношения Англии с протестантской и католической Европой(1654-1658), "Вопросы Истории", №1, М., 1946, с. 114.
12. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", p. 10, Adam Olearius, The travels of Olearius in seventeenth-century Persia. <http://dept.washington.edu/s/wch/silkroad/texts/olearius/travels.html>
13. Կլեմենտ VIII Պապը (Ippolito Aldobrandini) ծնվել է 1536թ. մայրտն, Ֆանոյում(Ֆլորենցիա), պապական իշխանության անցել 1592թ. հունվարի 30-ին: Մահացել է 1605թ. մարտի 5-ին, Հռոմում:
14. Լևո, երկերի ժողովածու, Խ. III, գիրք I, Ե., 1969, էջ 45, 171, Сайид Али Муджани, Иран, Тегеран, 2002, с.78, *فصل سوم - فصل ایران* - *میدانعلیوم رضایی*, تبیخ ده جز 4.
15. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", p.66.
16. Հակոբյան Վ. Ա., Մանր ժամանակագրություններ XIII- XVIII դդ., Խ. II, Ե., 1956, էջ 428:
17. "A Chronicle of the Carmelites", p.69.
18. Տե՛ս Բաշրուրչյան Վ. Ա., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914թթ.), Ե.,1974, էջ 5:
19. Черняк Е. Б., Веховые конфликты, М. 1988, с.18, Տե՛ս նաև՝ Բայբурտյան Յ. Ա., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, с. 9.
20. "A Chronicle of the Carmelites", p.84-85.
21. Հովհաննիսյան Ա. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք II, Ե.,1959,էջ 112:

22. Զուլայան Մ. Կ. Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դդ. սրամտության հարցերը ըստ նյութաբան հնդհնականների, գիրք Ա, Ե., 1990, էջ 294-295:
23. Քաղվածքը՝ նույն տեղում, էջ 135:
24. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", p.66, 107.
25. Նույն տեղում, էջ 98:
26. Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Աշգ. աշխ., էջ 78:
27. Մեջբերումն ըստ՝ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Մասն Բ, Կ.Պոլիս, 1914, էջ 2302, 2643:
28. Տե՛ս Missionary researches in Armenia, London, 1834, p. 355.
 Տե՛ս նաև՝ ۱۰۵-۱۰۴-۱۰۳-۱۰۲-۱۰۱-۱۰۰-۹۹-۹۸-۹۷-۹۶-۹۵-۹۴-۹۳-۹۲-۹۱-۹۰-۸۹-۸۸-۸۷-۸۶-۸۵-۸۴-۸۳-۸۲-۸۱-۸۰-۷۹-۷۸-۷۷-۷۶-۷۵-۷۴-۷۳-۷۲-۷۱-۷۰-۶۹-۶۸-۶۷-۶۶-۶۵-۶۴-۶۳-۶۲-۶۱-۶۰-۵۹-۵۸-۵۷-۵۶-۵۵-۵۴-۵۳-۵۲-۵۱-۵۰-۴۹-۴۸-۴۷-۴۶-۴۵-۴۴-۴۳-۴۲-۴۱-۴۰-۳۹-۳۸-۳۷-۳۶-۳۵-۳۴-۳۳-۳۲-۳۱-۳۰-۲۹-۲۸-۲۷-۲۶-۲۵-۲۴-۲۳-۲۲-۲۱-۲۰-۱۹-۱۸-۱۷-۱۶-۱۵-۱۴-۱۳-۱۲-۱۱-۱۰-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲-۱-۰
29. Տե՛ս Դաննելյան Լ.Գ., Շահ-Աբբաս Ա-ի կրոնական համըղութողական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Իրան, հ. IV, Ե., 1969, էջ 76:
30. "A Chronicle of the Carmelites", p.123.
31. Նույն տեղում, էջ 124:
32. Նույն տեղում, էջ 131-132:
33. Տե՛ս նույն տեղը, էջ 135, 143:
34. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", p. 152-153.
 تساریه فلسطینی زندگانی شاه عباس اول، جلد ۱-۲، تهران، ۱۳۷۱-۱۳۷۰-۱۳۶۹-۱۳۶۸-۱۳۶۷-۱۳۶۶-۱۳۶۵-۱۳۶۴-۱۳۶۳-۱۳۶۲-۱۳۶۱-۱۳۶۰-۱۳۵۹-۱۳۵۸-۱۳۵۷-۱۳۵۶-۱۳۵۵-۱۳۵۴-۱۳۵۳-۱۳۵۲-۱۳۵۱-۱۳۵۰-۱۳۴۹-۱۳۴۸-۱۳۴۷-۱۳۴۶-۱۳۴۵-۱۳۴۴-۱۳۴۳-۱۳۴۲-۱۳۴۱-۱۳۴۰-۱۳۳۹-۱۳۳۸-۱۳۳۷-۱۳۳۶-۱۳۳۵-۱۳۳۴-۱۳۳۳-۱۳۳۲-۱۳۳۱-۱۳۳۰-۱۳۲۹-۱۳۲۸-۱۳۲۷-۱۳۲۶-۱۳۲۵-۱۳۲۴-۱۳۲۳-۱۳۲۲-۱۳۲۱-۱۳۲۰-۱۳۱۹-۱۳۱۸-۱۳۱۷-۱۳۱۶-۱۳۱۵-۱۳۱۴-۱۳۱۳-۱۳۱۲-۱۳۱۱-۱۳۱۰-۱۳۰۹-۱۳۰۸-۱۳۰۷-۱۳۰۶-۱۳۰۵-۱۳۰۴-۱۳۰۳-۱۳۰۲-۱۳۰۱-۱۳۰۰-۱۲۹۹-۱۲۹۸-۱۲۹۷-۱۲۹۶-۱۲۹۵-۱۲۹۴-۱۲۹۳-۱۲۹۲-۱۲۹۱-۱۲۹۰-۱۲۸۹-۱۲۸۸-۱۲۸۷-۱۲۸۶-۱۲۸۵-۱۲۸۴-۱۲۸۳-۱۲۸۲-۱۲۸۱-۱۲۸۰-۱۲۷۹-۱۲۷۸-۱۲۷۷-۱۲۷۶-۱۲۷۵-۱۲۷۴-۱۲۷۳-۱۲۷۲-۱۲۷۱-۱۲۷۰-۱۲۶۹-۱۲۶۸-۱۲۶۷-۱۲۶۶-۱۲۶۵-۱۲۶۴-۱۲۶۳-۱۲۶۲-۱۲۶۱-۱۲۶۰-۱۲۵۹-۱۲۵۸-۱۲۵۷-۱۲۵۶-۱۲۵۵-۱۲۵۴-۱۲۵۳-۱۲۵۲-۱۲۵۱-۱۲۵۰-۱۲۴۹-۱۲۴۸-۱۲۴۷-۱۲۴۶-۱۲۴۵-۱۲۴۴-۱۲۴۳-۱۲۴۲-۱۲۴۱-۱۲۴۰-۱۲۳۹-۱۲۳۸-۱۲۳۷-۱۲۳۶-۱۲۳۵-۱۲۳۴-۱۲۳۳-۱۲۳۲-۱۲۳۱-۱۲۳۰-۱۲۲۹-۱۲۲۸-۱۲۲۷-۱۲۲۶-۱۲۲۵-۱۲۲۴-۱۲۲۳-۱۲۲۲-۱۲۲۱-۱۲۲۰-۱۲۱۹-۱۲۱۸-۱۲۱۷-۱۲۱۶-۱۲۱۵-۱۲۱۴-۱۲۱۳-۱۲۱۲-۱۲۱۱-۱۲۱۰-۱۲۰۹-۱۲۰۸-۱۲۰۷-۱۲۰۶-۱۲۰۵-۱۲۰۴-۱۲۰۳-۱۲۰۲-۱۲۰۱-۱۲۰۰-۱۱۹۹-۱۱۹۸-۱۱۹۷-۱۱۹۶-۱۱۹۵-۱۱۹۴-۱۱۹۳-۱۱۹۲-۱۱۹۱-۱۱۹۰-۱۱۸۹-۱۱۸۸-۱۱۸۷-۱۱۸۶-۱۱۸۵-۱۱۸۴-۱۱۸۳-۱۱۸۲-۱۱۸۱-۱۱۸۰-۱۱۷۹-۱۱۷۸-۱۱۷۷-۱۱۷۶-۱۱۷۵-۱۱۷۴-۱۱۷۳-۱۱۷۲-۱۱۷۱-۱۱۷۰-۱۱۶۹-۱۱۶۸-۱۱۶۷-۱۱۶۶-۱۱۶۵-۱۱۶۴-۱۱۶۳-۱۱۶۲-۱۱۶۱-۱۱۶۰-۱۱۵۹-۱۱۵۸-۱۱۵۷-۱۱۵۶-۱۱۵۵-۱۱۵۴-۱۱۵۳-۱۱۵۲-۱۱۵۱-۱۱۵۰-۱۱۴۹-۱۱۴۸-۱۱۴۷-۱۱۴۶-۱۱۴۵-۱۱۴۴-۱۱۴۳-۱۱۴۲-۱۱۴۱-۱۱۴۰-۱۱۳۹-۱۱۳۸-۱۱۳۷-۱۱۳۶-۱۱۳۵-۱۱۳۴-۱۱۳۳-۱۱۳۲-۱۱۳۱-۱۱۳۰-۱۱۲۹-۱۱۲۸-۱۱۲۷-۱۱۲۶-۱۱۲۵-۱۱۲۴-۱۱۲۳-۱۱۲۲-۱۱۲۱-۱۱۲۰-۱۱۱۹-۱۱۱۸-۱۱۱۷-۱۱۱۶-۱۱۱۵-۱۱۱۴-۱۱۱۳-۱۱۱۲-۱۱۱۱-۱۱۱۰-۱۱۰۹-۱۱۰۸-۱۱۰۷-۱۱۰۶-۱۱۰۵-۱۱۰۴-۱۱۰۳-۱۱۰۲-۱۱۰۱-۱۱۰۰-۱۰۹۹-۱۰۹۸-۱۰۹۷-۱۰۹۶-۱۰۹۵-۱۰۹۴-۱۰۹۳-۱۰۹۲-۱۰۹۱-۱۰۹۰-۱۰۸۹-۱۰۸۸-۱۰۸۷-۱۰۸۶-۱۰۸۵-۱۰۸۴-۱۰۸۳-۱۰۸۲-۱۰۸۱-۱۰۸۰-۱۰۷۹-۱۰۷۸-۱۰۷۷-۱۰۷۶-۱۰۷۵-۱۰۷۴-۱۰۷۳-۱۰۷۲-۱۰۷۱-۱۰۷۰-۱۰۶۹-۱۰۶۸-۱۰۶۷-۱۰۶۶-۱۰۶۵-۱۰۶۴-۱۰۶۳-۱۰۶۲-۱۰۶۱-۱۰۶۰-۱۰۵۹-۱۰۵۸-۱۰۵۷-۱۰۵۶-۱۰۵۵-۱۰۵۴-۱۰۵۳-۱۰۵۲-۱۰۵۱-۱۰۵۰-۱۰۴۹-۱۰۴۸-۱۰۴۷-۱۰۴۶-۱۰۴۵-۱۰۴۴-۱۰۴۳-۱۰۴۲-۱۰۴۱-۱۰۴۰-۱۰۳۹-۱۰۳۸-۱۰۳۷-۱۰۳۶-۱۰۳۵-۱۰۳۴-۱۰۳۳-۱۰۳۲-۱۰۳۱-۱۰۳۰-۱۰۲۹-۱۰۲۸-۱۰۲۷-۱۰۲۶-۱۰۲۵-۱۰۲۴-۱۰۲۳-۱۰۲۲-۱۰۲۱-۱۰۲۰-۱۰۱۹-۱۰۱۸-۱۰۱۷-۱۰۱۶-۱۰۱۵-۱۰۱۴-۱۰۱۳-۱۰۱۲-۱۰۱۱-۱۰۱۰-۱۰۰۹-۱۰۰۸-۱۰۰۷-۱۰۰۶-۱۰۰۵-۱۰۰۴-۱۰۰۳-۱۰۰۲-۱۰۰۱-۱۰۰۰-۹۹۹-۹۹۸-۹۹۷-۹۹۶-۹۹۵-۹۹۴-۹۹۳-۹۹۲-۹۹۱-۹۹۰-۹۸۹-۹۸۸-۹۸۷-۹۸۶-۹۸۵-۹۸۴-۹۸۳-۹۸۲-۹۸۱-۹۸۰-۹۷۹-۹۷۸-۹۷۷-۹۷۶-۹۷۵-۹۷۴-۹۷۳-۹۷۲-۹۷۱-۹۷۰-۹۶۹-۹۶۸-۹۶۷-۹۶۶-۹۶۵-۹۶۴-۹۶۳-۹۶۲-۹۶۱-۹۶۰-۹۵۹-۹۵۸-۹۵۷-۹۵۶-۹۵۵-۹۵۴-۹۵۳-۹۵۲-۹۵۱-۹۵۰-۹۴۹-۹۴۸-۹۴۷-۹۴۶-۹۴۵-۹۴۴-۹۴۳-۹۴۲-۹۴۱-۹۴۰-۹۳۹-۹۳۸-۹۳۷-۹۳۶-۹۳۵-۹۳۴-۹۳۳-۹۳۲-۹۳۱-۹۳۰-۹۲۹-۹۲۸-۹۲۷-۹۲۶-۹۲۵-۹۲۴-۹۲۳-۹۲۲-۹۲۱-۹۲۰-۹۱۹-۹۱۸-۹۱۷-۹۱۶-۹۱۵-۹۱۴-۹۱۳-۹۱۲-۹۱۱-۹۱۰-۹۰۹-۹۰۸-۹۰۷-۹۰۶-۹۰۵-۹۰۴-۹۰۳-۹۰۲-۹۰۱-۹۰۰-۸۹۹-۸۹۸-۸۹۷-۸۹۶-۸۹۵-۸۹۴-۸۹۳-۸۹۲-۸۹۱-۸۹۰-۸۸۹-۸۸۸-۸۸۷-۸۸۶-۸۸۵-۸۸۴-۸۸۳-۸۸۲-۸۸۱-۸۸۰-۸۷۹-۸۷۸-۸۷۷-۸۷۶-۸۷۵-۸۷۴-۸۷۳-۸۷۲-۸۷۱-۸۷۰-۸۶۹-۸۶۸-۸۶۷-۸۶۶-۸۶۵-۸۶۴-۸۶۳-۸۶۲-۸۶۱-۸۶۰-۸۵۹-۸۵۸-۸۵۷-۸۵۶-۸۵۵-۸۵۴-۸۵۳-۸۵۲-۸۵۱-۸۵۰-۸۴۹-۸۴۸-۸۴۷-۸۴۶-۸۴۵-۸۴۴-۸۴۳-۸۴۲-۸۴۱-۸۴۰-۸۳۹-۸۳۸-۸۳۷-۸۳۶-۸۳۵-۸۳۴-۸۳۳-۸۳۲-۸۳۱-۸۳۰-۸۲۹-۸۲۸-۸۲۷-۸۲۶-۸۲۵-۸۲۴-۸۲۳-۸۲۲-۸۲۱-۸۲۰-۸۱۹-۸۱۸-۸۱۷-۸۱۶-۸۱۵-۸۱۴-۸۱۳-۸۱۲-۸۱۱-۸۱۰-۸۰۹-۸۰۸-۸۰۷-۸۰۶-۸۰۵-۸۰۴-۸۰۳-۸۰۲-۸۰۱-۸۰۰-۷۹۹-۷۹۸-۷۹۷-۷۹۶-۷۹۵-۷۹۴-۷۹۳-۷۹۲-۷۹۱-۷۹۰-۷۸۹-۷۸۸-۷۸۷-۷۸۶-۷۸۵-۷۸۴-۷۸۳-۷۸۲-۷۸۱-۷۸۰-۷۷۹-۷۷۸-۷۷۷-۷۷۶-۷۷۵-۷۷۴-۷۷۳-۷۷۲-۷۷۱-۷۷۰-۷۶۹-۷۶۸-۷۶۷-۷۶۶-۷۶۵-۷۶۴-۷۶۳-۷۶۲-۷۶۱-۷۶۰-۷۵۹-۷۵۸-۷۵۷-۷۵۶-۷۵۵-۷۵۴-۷۵۳-۷۵۲-۷۵۱-۷۵۰-۷۴۹-۷۴۸-۷۴۷-۷۴۶-۷۴۵-۷۴۴-۷۴۳-۷۴۲-۷۴۱-۷۴۰-۷۳۹-۷۳۸-۷۳۷-۷۳۶-۷۳۵-۷۳۴-۷۳۳-۷۳۲-۷۳۱-۷۳۰-۷۲۹-۷۲۸-۷۲۷-۷۲۶-۷۲۵-۷۲۴-۷۲۳-۷۲۲-۷۲۱-۷۲۰-۷۱۹-۷۱۸-۷۱۷-۷۱۶-۷۱۵-۷۱۴-۷۱۳-۷۱۲-۷۱۱-۷۱۰-۷۰۹-۷۰۸-۷۰۷-۷۰۶-۷۰۵-۷۰۴-۷۰۳-۷۰۲-۷۰۱-۷۰۰-۶۹۹-۶۹۸-۶۹۷-۶۹۶-۶۹۵-۶۹۴-۶۹۳-۶۹۲-۶۹۱-۶۹۰-۶۸۹-۶۸۸-۶۸۷-۶۸۶-۶۸۵-۶۸۴-۶۸۳-۶۸۲-۶۸۱-۶۸۰-۶۷۹-۶۷۸-۶۷۷-۶۷۶-۶۷۵-۶۷۴-۶۷۳-۶۷۲-۶۷۱-۶۷۰-۶۶۹-۶۶۸-۶۶۷-۶۶۶-۶۶۵-۶۶۴-۶۶۳-۶۶۲-۶۶۱-۶۶۰-۶۵۹-۶۵۸-۶۵۷-۶۵۶-۶۵۵-۶۵۴-۶۵۳-۶۵۲-۶۵۱-۶۵۰-۶۴۹-۶۴۸-۶۴۷-۶۴۶-۶۴۵-۶۴۴-۶۴۳-۶۴۲-۶۴۱-۶۴۰-۶۳۹-۶۳۸-۶۳۷-۶۳۶-۶۳۵-۶۳۴-۶۳۳-۶۳۲-۶۳۱-۶۳۰-۶۲۹-۶۲۸-۶۲۷-۶۲۶-۶۲۵-۶۲۴-۶۲۳-۶۲۲-۶۲۱-۶۲۰-۶۱۹-۶۱۸-۶۱۷-۶۱۶-۶۱۵-۶۱۴-۶۱۳-۶۱۲-۶۱۱-۶۱۰-۶۰۹-۶۰۸-۶۰۷-۶۰۶-۶۰۵-۶۰۴-۶۰۳-۶۰۲-۶۰۱-۶۰۰-۵۹۹-۵۹۸-۵۹۷-۵۹۶-۵۹۵-۵۹۴-۵۹۳-۵۹۲-۵۹۱-۵۹۰-۵۸۹-۵۸۸-۵۸۷-۵۸۶-۵۸۵-۵۸۴-۵۸۳-۵۸۲-۵۸۱-۵۸۰-۵۷۹-۵۷۸-۵۷۷-۵۷۶-۵۷۵-۵۷۴-۵۷۳-۵۷۲-۵۷۱-۵۷۰-۵۶۹-۵۶۸-۵۶۷-۵۶۶-۵۶۵-۵۶۴-۵۶۳-۵۶۲-۵۶۱-۵۶۰-۵۵۹-۵۵۸-۵۵۷-۵۵۶-۵۵۵-۵۵۴-۵۵۳-۵۵۲-۵۵۱-۵۵۰-۵۴۹-۵۴۸-۵۴۷-۵۴۶-۵۴۵-۵۴۴-۵۴۳-۵۴۲-۵۴۱-۵۴۰-۵۳۹-۵۳۸-۵۳۷-۵۳۶-۵۳۵-۵۳۴-۵۳۳-۵۳۲-۵۳۱-۵۳۰-۵۲۹-۵۲۸-۵۲۷-۵۲۶-۵۲۵-۵۲۴-۵۲۳-۵۲۲-۵۲۱-۵۲۰-۵۱۹-۵۱۸-۵۱۷-۵۱۶-۵۱۵-۵۱۴-۵۱۳-۵۱۲-۵۱۱-۵۱۰-۵۰۹-۵۰۸-۵۰۷-۵۰۶-۵۰۵-۵۰۴-۵۰۳-۵۰۲-۵۰۱-۵۰۰-۴۹۹-۴۹۸-۴۹۷-۴۹۶-۴۹۵-۴۹۴-۴۹۳-۴۹۲-۴۹۱-۴۹۰-۴۸۹-۴۸۸-۴۸۷-۴۸۶-۴۸۵-۴۸۴-۴۸۳-۴۸۲-۴۸۱-۴۸۰-۴۷۹-۴۷۸-۴۷۷-۴۷۶-۴۷۵-۴۷۴-۴۷۳-۴۷۲-۴۷۱-۴۷۰-۴۶۹-۴۶۸-۴۶۷-۴۶۶-۴۶۵-۴۶۴-۴۶۳-۴۶۲-۴۶۱-۴۶۰-۴۵۹-۴۵۸-۴۵۷-۴۵۶-۴۵۵-۴۵۴-۴۵۳-۴۵۲-۴۵۱-۴۵۰-۴۴۹-۴۴۸-۴۴۷-۴۴۶-۴۴۵-۴۴۴-۴۴۳-۴۴۲-۴۴۱-۴۴۰-۴۳۹-۴۳۸-۴۳۷-۴۳۶-۴۳۵-۴۳۴-۴۳۳-۴۳۲-۴۳۱-۴۳۰-۴۲۹-۴۲۸-۴۲۷-۴۲۶-۴۲۵-۴۲۴-۴۲۳-۴۲۲-۴۲۱-۴۲۰-۴۱۹-۴۱۸-۴۱۷-۴۱۶-۴۱۵-۴۱۴-۴۱۳-۴۱۲-۴۱۱-۴۱۰-۴۰۹-۴۰۸-۴۰۷-۴۰۶-۴۰۵-۴۰۴-۴۰۳-۴۰۲-۴۰۱-۴۰۰-۳۹۹-۳۹۸-۳۹۷-۳۹۶-۳۹۵-۳۹۴-۳۹۳-۳۹۲-۳۹۱-۳۹۰-۳۸۹-۳۸۸-۳۸۷-۳۸۶-۳۸۵-۳۸۴-۳۸۳-۳۸۲-۳۸۱-۳۸۰-۳۷۹-۳۷۸-۳۷۷-۳۷۶-۳۷۵-۳۷۴-۳۷۳-۳۷۲-۳۷۱-۳۷۰-۳۶۹-۳۶۸-۳۶۷-۳۶۶-۳۶۵-۳۶۴-۳۶۳-۳۶۲-۳۶۱-۳۶۰-۳۵۹-۳۵۸-۳۵۷-۳۵۶-۳۵۵-۳۵۴-۳۵۳-۳۵۲-۳۵۱-۳۵۰-۳۴۹-۳۴۸-۳۴۷-۳۴۶-۳۴۵-۳۴۴-۳۴۳-۳۴۲-۳۴۱-۳۴۰-۳۳۹-۳۳۸-۳۳۷-۳۳۶-۳۳۵-۳۳۴-۳۳۳-۳۳۲-۳۳۱-۳۳۰-۳۲۹-۳۲۸-۳۲۷-۳۲۶-۳۲۵-۳۲۴-۳۲۳-۳۲۲-۳۲۱-۳۲۰-۳۱۹-۳۱۸-۳۱۷-۳۱۶-۳۱۵-۳۱۴-۳۱۳-۳۱۲-۳۱۱-۳۱۰-۳۰۹-۳۰۸-۳۰۷-۳۰۶-۳۰۵-۳۰۴-۳۰۳-۳۰۲-۳۰۱-۳۰۰-۲۹۹-۲۹۸-۲۹۷-۲۹۶-۲۹۵-۲۹۴-۲۹۳-۲۹۲-۲۹۱-۲۹۰-۲۸۹-۲۸۸-۲۸۷-۲۸۶-۲۸۵-۲۸۴-۲۸۳-۲۸۲-۲۸۱-۲۸۰-۲۷۹-۲۷۸-۲۷۷-۲۷۶-۲۷۵-۲۷۴-۲۷۳-۲۷۲-۲۷۱-۲۷۰-۲۶۹-۲۶۸-۲۶۷-۲۶۶-۲۶۵-۲۶۴-۲۶۳-۲۶۲-۲۶۱-۲۶۰-۲۵۹-۲۵۸-۲۵۷-۲۵۶-۲۵۵-۲۵۴-۲۵۳-۲۵۲-۲۵۱-۲۵۰-۲۴۹-۲۴۸-۲۴۷-۲۴۶-۲۴۵-۲۴۴-۲۴۳-۲۴۲-۲۴۱-۲۴۰-۲۳۹-۲۳۸-۲۳۷-۲۳۶-۲۳۵-۲۳۴-۲۳۳-۲۳۲-۲۳۱-۲۳۰-۲۲۹-۲۲۸-۲۲۷-۲۲۶-۲۲۵-۲۲۴-۲۲۳-۲۲۲-۲۲۱-۲۲۰-۲۱۹-۲۱۸-۲۱۷-۲۱۶-۲۱۵-۲۱۴-۲۱۳-۲۱۲-۲۱۱-۲۱۰-۲۰۹-۲۰۸-۲۰۷-۲۰۶-۲۰۵-۲۰۴-۲۰۳-۲۰۲-۲۰۱-۲۰۰-۱۹۹-۱۹۸-۱۹۷-۱۹۶-۱۹۵-۱۹۴-۱۹۳-۱۹۲-۱۹۱-۱۹۰-۱۸۹-۱۸۸-۱۸۷-۱۸۶-۱۸۵-۱۸۴-۱۸۳-۱۸۲-۱۸۱-۱۸۰-۱۷۹-۱۷۸-۱۷۷-۱۷۶-۱۷۵-۱۷۴-۱۷۳-۱۷۲-۱۷۱-۱۷۰-۱۶۹-۱۶۸-۱۶۷-۱۶۶-۱۶۵-۱۶۴-۱۶۳-۱۶۲-۱۶۱-۱۶۰-۱۵۹-۱۵۸-۱۵۷-۱۵۶-۱۵۵-۱۵۴-۱۵۳-۱۵۲-۱۵۱-۱۵۰-۱۴۹-۱۴۸-۱۴۷-۱۴۶-۱۴۵-۱۴۴-۱۴۳-۱۴۲-۱۴۱-۱۴۰-۱۳۹-۱۳۸-۱۳۷-۱۳۶-۱۳۵-۱۳۴-۱۳۳-۱۳۲-۱۳۱-۱۳۰-۱۲۹-۱۲۸-۱۲۷-۱۲۶-۱۲۵-۱۲۴-۱۲۳-۱۲۲-۱۲۱-۱۲۰-۱۱۹-۱۱۸-۱۱۷-۱۱۶-۱۱۵-۱۱۴-۱۱۳-۱۱۲-۱۱۱-۱۱۰-۱۰۹-۱۰۸-۱۰۷-۱۰۶-۱۰۵-۱۰۴-۱۰۳-۱۰۲-۱۰۱-۱۰۰-۹۹-۹۸-۹۷-۹۶-۹۵-۹۴-۹۳-۹۲-۹۱-۹۰-۸۹-۸۸-۸۷-۸۶-۸۵-۸۴-۸۳-۸۲-۸۱-۸۰-۷۹-۷۸-۷۷-۷۶-۷۵-۷۴-۷۳-۷۲-۷۱-۷۰-۶۹-۶۸-۶۷-۶۶-۶۵-۶۴-۶۳-۶۲-۶۱-۶۰-۵۹-۵۸-۵۷-۵۶-۵۵-۵۴-۵۳-۵۲-۵۱-۵۰-۴۹-۴۸-۴۷-۴۶-۴۵-۴۴-۴۳-۴۲-۴۱-۴۰-۳۹-۳۸-۳۷-۳۶-۳۵-۳۴-۳۳-۳۲-۳۱-۳۰-۲۹-۲۸-۲۷-۲۶-۲۵-۲۴-۲۳-۲۲-۲۱-۲۰-۱۹-۱۸-۱۷-۱۶-۱۵-۱۴-۱۳-۱۲-۱۱-۱۰-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲-۱-۰
35. "A Chronicle of the Carmelites", p.153.
36. Նույն տեղում, էջ 164 -165:
37. Մեջբերումը՝ նույն տեղում, էջ 176:
38. Տե՛ս նույն տեղը, էջ 217:
39. Նույն տեղում, էջ 241, 245:
40. Տե՛ս նույն տեղը, էջ 258, 260, 262, 264:
41. Տե՛ս նույն տեղը, էջ 277:
42. Քաղվածքն ըստ՝ Գարեգին Բ. Կարողիկոս, Հայաստաննայ եկեղեցին իր «ժառանգական կերպ»-ին մըջ, Ամբիփաս, 1994, էջ 115, Տե՛ս նաև՝ Աստվածաշունչ, Ազնտարան ըստ Մարկոսի, 16:15-74:

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՄԻՍՅԱՆ

ԹՎԵՐԻ ՆՇՄԱՆ ՍԿՋՔՈՒՆՔՆԵՐԸ ՆԱԽԱՍԱՇՏՈՑՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐՈՒՄ ԵՎ ՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ԱՅՔՈՒԲԵՆԻ ԹՎԱՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Ով իմաստության սիրողներ և ինձ մտա
գիտություն սովորել ցանկացողներ,
Սպասե՛ք ունե՛մ շարադրել ձեզ համար
ճախնիների քանքերով ստեղծված
համարողական արվեստը, որպես քարի
ուսուցչի կենդանի ծայն:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ

Հայկական լեռնաշխարհում գրի ծագման ու զարգացման պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մաշտոցյան և մախամաշտոցյան դպրոցյունների միջև առկա են բազմաթիվ ընդհանրություններ և առնչություններ: Դրանց թվին են պատկանում նաև թվերի նշման սկզբունքները:

Թվի գաղափարն առաջ է եկել դեռևս մախամաշտոցյան ժամանակներում, զարգացել և ամեն դարաշրջանում համաարտասխանել է տվյալ ժամանակաշրջանի պահանջներին: Թվի նախնական գաղափարի առաջացումն, անշուշտ, կապված է եղել տարրեր առարկաների պարզ հաշվարկի հետ, ինչը գրանցելու համար անհրաժեշտ էին պայմանական նշաններ՝ թվանշաններ: Ընդ որում, հին և միջին դարերում տարրեր ժողովուրդներ ունեցել են թվանշան բազմաթիվ սեփական համակարգեր:

Հին ու միջին դարերում կիրառված թվանշան համակարգերը կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ հատուկ թվերի նշման համար նախատեսված պայմանական նշաններով (թվանշաններով) և գրանշաններով (տառերով) արտահայտվող: Վերջիններս գիտության մեջ առավել հայտնի են «այրբնական համակարգեր» անունով¹: Դրանցից ենագույնն այսօր համարվում է հունիականը, որն, ըստ ընդունված տեսակետի, առաջացել է Ջ.ա. 5-րդ դարում²: Որպես այրբնական համակարգեր

օգտագործվել են հին արարական, փյունիկյան, ասորական, եբրայական և այլ այբուբենները:

Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած այբուբենը ևս, ինչպես հայտնի է, ծառայել է որպես թվանշանային համակարգ: Երեսուցեց տասները բաժանելով չորս սյունակների՝ Մեսրոպ Մաշտոցն առաջին սյունակի ինը տաներին տվեց միավորների, երկրորդին՝ տասնավորների, երրորդին՝ հարյուրավորների, չորրորդին՝ հազարավորների արժեք³:

Ա - 1	Ժ - 10	Ճ - 100	Ռ - 1000
Բ - 2	Ի - 20	Մ - 200	Ս - 2000
Գ - 3	Լ - 30	Յ - 300	Վ - 3000
Դ - 4	Խ - 40	Ն - 400	Տ - 4000
Ե - 5	Շ - 50	Ը - 500	Ր - 5000
Զ - 6	Կ - 60	Ո - 600	Ց - 6000
Է - 7	Հ - 70	Չ - 700	Ի - 7000
Ը - 8	Ձ - 80	Պ - 800	Փ - 8000
Թ - 9	Ղ - 90	Ջ - 900	Ք - 9000

Այսբանով հնարավոր էր գրել մինչև 9999 (ներառյալ): Տասը հազարը գլխաբարում կոչվում է «բյուր»: «Բյուրի» նշանը (դեպի վեր ուղղված անկյունիկ) դրվելով այբուբենի տասերի վրա՝ ստացվում էր դրանց բազմապատիկը 10.000-ով (Ջ-ն «բյուրի» նշանով հավասար էր 90 միլիոնի): «Բյուրի» հագոյալով մյուս անվանակոչված միավորը «գունդ» է («բյուր» × «բյուր»), ապա «ավագ գունդը» («բյուր» × «գունդ»), «արքա գունդը» («բյուր» × «ավագ գունդ»), «կայսր գունդը» («բյուր» × «արքա գունդ»), որը ներկայումս գործածվող թվերով կատարվի մեկից հետո քսան գրո՞ւ: Նկատենք, որ տասերից ավելի բարձր («բյուրից» մինչև «կայսր գունդ») կատարվող հաշվարկի համակարգի հիմքում կրկին տասնորդական (10.000 բազմապատիկով ստեղծված) համակարգն է: Այնուհետ է՝ այդ համակարգի հիմքում ընկած է հաշվարկի տասնորդական սկզբունքը:

Նշենք, որ մաշտոցյան տասերով մեզ հասած թվերի նշումներում ընդունվածից բացի հանդիպում է մի սկզբունք ևս, որն ավելի անկատար է, քան վերը նշվածը: Օրինակ՝ 3900 թիվը փոխանակ այրտահայտելու երկու տառով (ՎՋ - 3000 + 900), նշվում է չորս տառով՝ ԳՌԹՐ (3 × 1000 + 9 × 100)⁴: Ավելի կատարյալ համակարգն ունենալու պարագայում անկատարն օգտագործելն առաջին հայացքից տարօրինակ է թվում. դրան կանոնադաշտմանք քիչ ավելի ուշ:

Մեսրոպ Մաշտոցի ապրած ժամանակաշրջանում Հայաստանում կիրառվել են հունական, ասորական և պարսկական այբուբենները: Դրանցից և ոչ մեկը չունի թվանշանների այրտահայտման այնպիսի

կատարելություն, ինչպիսին Մաչուոցի այբուբենինն է: Փյունիկյան, ասորական և 22 տասանոց այլ այբուբեններով նշվել է մինչև 499 թիվը ներառյալ (9 միավոր, 9 տասնավոր և 4 հարյուրավոր): Նույն սկզբունքով գործող հունական այբուբենը, դասական շրջանում ունենալով 27 նշան, բաժանվել է երեք 9-ական սյունակի՝ արտահայտելով մինչև 999-ը ներառյալ⁶: Մնաքոս Մաչուոցի ապրած ժամանակաշրջանում հունական այբուբենի թիվը կրճատվել և հասել էր 24-ի, սակայն հավելյալ նշանների միջոցով ապահովված էր նույն ծավալի հաշվարկը: Հին արաբական այբուբենի հիմքում ընկած էր նույն թվաբանական սկզբունքը, ընդ որում, այն բաղկացած էր 28 տառից (9 + 9 + 9 + 1). 28-րդ տառով նշվում էր 1000-ը⁷:

Կարելի էր միանգամից ենթադրել, որ Մաչուոցը վերցրել է իր ժամանակ Հայաստանում գործածվող հունական և ասորական այբուբենների թվանշան համակարգի սկզբունքը և, ելնելով այբուբենի տառերի քանակից, ստեղծել է մինչև «բյուր» հասնող քառաստիճան համակարգ, եթե մախաբրիտոնեական Հայաստանում չունենայինք հազարամյակների ճանապարհ անցած թվաբանական համակարգ, որի հիմքում ընկած է հաշվարկի տասնորդական սկզբունքը: Ընդ որում, այն այնքան խորն արճատևել ուներ, որ անգամ հաշվարկի վաթսուհական համակարգ ունեցող միջագետքյան սեպագրի քարեկոթիվամբ ստեղծված Վանի թագավորության սեպագրում ևս կիրառվում է տասնորդական համակարգը (տե՛ս տոթրև):

Հին Արևելքի թվանշան համակարգերի ուսումնասիրությունը գույց է տալիս, որ մեր մախնիները դեռևս մախնադարում ստեղծել են յուրօրինակ թվանշանային համակարգ, որի սկզբունքները ժառանգաբար հասել են մինչև միջնադար:

Թվից	Բնայնական	Եզրայնական	Սեպտյիք	Ինքս-ցածրական
1	•, *		▼	
3	••, ••, •••, •••, ••••, •••••, ••••••, •••••••		𐌵	
5	•••••, ••••••, •••••••, ••••••••, •••••••••, ••••••••••, •••••••••••, ••••••••••••, •••••••••••••	 	𐌶	
10	⊙, 7 ⁽⁷⁾	∩	<	—
100	×, ∨ ⁽⁷⁾	9	▶	⊗ ⁽⁷⁾

Ի տարբերություն եզրայնոսի, Փոքր Ասիայի, սեպտյիքը գործածող Միջագետքի և առաջավորասիական երկրների, Հայկական լեռնաշխարհում թվերի նշումները կատարել են ոչ թե գծիկներով, սեպեղով կամ այլ սիմվոլիկ նշաններով, այլ կետ-շրջամակներով (տե՛ս աղ. 1): Թվերի կետային նշումը, լինելով հայաստանյան երևույթ, գալիս է դեռևս ժայռապատկերներից, արտահայտվում է մինչքրոնզեդարյան (օրինակ, Թեղուտից գտնված Ք.ա. 5-4-րդ հազարամյակներով թվագրվող խեցեղենի քեկոթները, տե՛ս նկ. 1), բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների իրերի վրա⁸: Այն իր կատարելությամբ է հասնում Վանի քաղաքապետության մեծնազրոթյան մեծ, միաժամանակ դասնալով վերջինիս տեղական ծագման ապացույցներից մեկը⁹:

Վանի քաղաքապետության հիերոգլիֆակիր ատարկաների մեջ մեծ թիվ են կազմում տարողության նշումներով խեցեղեն ամանները, որոնց վրա բազմաթիվ տարբերակներով հանդիպում են մեկից մինչև ինը թվերի նշումները՝ կետերով (աղ. 1): Տարողության նշումներում կետերի կոթքին հանդիպում են որոշ ատարկաների գծապատկերներ (տիկ, սափոր, գավաթ, բառ և այլն), որոնք չափի միավորներ ցույց տվող հիերոգլիֆներ են: Կայասների վրա ատարկաների պատկեր-նշաններից բացի հանդիպում են ևս չորս հիերոգլիֆներ, որոնցից երկուսը, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանաբար, ցույց են տվել մաս 10 և 100 թվերը¹⁰ (տե՛ս նկ. 2 և աղ. 1):

Հատկանշական է, որ հաշվարկի տասնորդական համակարգ են ունեցել մախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված օտար ծագում ունեցող գրահամակարգերի մեծ մասը: Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Նիրատի հովտում, Ք.ա. 15-8-րդ դարերում կիրառվել է խեթա-լու-

վիական մեհենագրությունը (հիերոգլիֆիկան), որում 1-9 թվերը նշվում էին ուղղահայաց գծիկներով, իսկ 10-ը, 100-ը և 1000-ը՝ հաստուկ նշաններով¹¹: Այսինքն՝ այստեղ ևս գործ ունենք հաշվարկի տասնորդական համակարգի հետ:

Ասորա-բաբելոնական սեպագրությունը կիրառել է հաշվարկի վաթսուհակամ համակարգը¹², որը Հայաստանում լայն գործածություն չի ունեցել:

Բիսյանական սեպագրության մեջ թվերը նշվել են երկու կերպ՝ հաստուկ սեպագիր-քվանշաններով և վանկանշաններով դրանց անունները գրելով: Առավել տարածված է առաջին տարբերակը: Սեպագրով թվեր նշելու սկզբունքը ներկայացված է աղ. 2-ում: Ամենափոքր միջը մախատեված էր կեսի (0,5), իսկ ամենամեծը 1000-ի համար: Համակարգը հնարավորություն էր տալիս գրելու անասնամորեն մեծ թվեր. օրինակ՝ երկու «1000» նշանակող սեպանշանները իրար կողքի դնելով՝ ստացվում է մեկ միլիոն ($1000 \times 1000 = 1000000$)¹³ ...

0.5 𐎠	10 𐎡	100 𐎢 𐎣
1 𐎠	11 𐎡	200 𐎢 𐎢
2 𐎡	12 𐎡	300 𐎢 𐎣
3 𐎢	20 𐎡	1000 𐎣
4 𐎣	30 𐎡	2000 𐎢 𐎣
5 𐎣	50 𐎡 𐎡 𐎡	10000 𐎣 𐎣
6 𐎣	60 𐎡 𐎡 𐎡	14000 𐎣 𐎣 𐎣 𐎣
7 𐎣	70 𐎡 𐎡	22 000 𐎣 𐎣 𐎢 𐎣
8 𐎣	80 𐎡 𐎡	1000000 𐎣 𐎣 𐎣
9 𐎣	90 𐎡 𐎡	...

Աղ. 2

Հետաքրքիր է, որ անգամ հաշվարկի վաթսուհակամ համակարգ ունեցող միջագետքյան սեպագրի բարեփոխմամբ ստեղծված Վանի թագավորության սեպագրում ևս կիրառվում է տասնորդական համակարգը, ինչի հետքերը պահպանվել են «60»-ից մինչև «100» թվերի գրության մեջ¹⁴: Իսկ դա նշանակում է, որ Վանի թագավորությունից շատ առաջ հաշվարկի տասնորդական համակարգը խոր արմատներ ուներ Հայաստանում:

Հռոմեական այբուրենը Հայաստանում լայնորեն օգտագործվել է նաև քվանշման մպատակով: Մասնավորապես, տառերի թվային արժեքով գործածվելը հաճախ է հանդիպում Արտաշեսյանների դրամների վրա, տառերով նշվել է ժամանակի հաշվարկը սելևկյան¹⁵ և փյունիկյան¹⁶ տո-

մարմնով, երբեմն՝ բվագրման հիմք ընդունելով արքայի գանակալության սկիզբը¹⁷: Նույն երևույթն առկա է մաև վիճագիր արձանագրություններում¹⁸:

Մեր ձեռնպահ ենք մնում Հայաստանից հայտնաբերված արամեատառ արձանագրություններում թվանշանների կիրառումը ջնմարկելուց, քանի որ դրանց այսօր հրատարակված վերծանությունները խիստ կասկածելի են¹⁹:

Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո Հայաստանում լայն կիրառություն է ստանում մաև ասորերենը՝ իր այբուբենով (22 տառ, աքից ծախս գրությամբ), որով կարելի էր գրել մինչև 499-ը ներառյալ (9 միավոր, 9 տասնավոր, 4 հարյուրավոր)²⁰:

Պաղևազական (միջին պարսկական) այբուբենը, որը կիրառվել է Արևելյան Հայաստանում 387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո, թվային արժեքով չի կիրառվել:

Անփոփոխելով մալեանաշտոցյան Հայաստանում կիրառված թվանշան համակարգերի այս համառոտ տեսությունը՝ տեսնում ենք, որ Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի թվահամակարգի հիմքում ընկած տասնորդական սկզբունքն արդեն հազարամյակների ուղի էր անցել Հայաստանի և՛ տեղական ծագում ունեցող, և՛ ներմուծված գրահամակարգերում:

Նկ. 2

Վերադառնալով մաշտոցյան տառերով թվերի նշման երկրորդ ընդունվածից շնորհիվ սկզբունքին, որն ավելի անկատար է, նկատենք, որ այդ սկզբունքը ոչ թե պատահական է, այլ ճշգրտորեն կրկնում է մինչալթրեմական ժամանակաշրջանի գրահամակարգերում (և՛ տեղական մեհենագրության մեջ, և՛ ներմուծված ու Հայաստանում բարեփոխված սեպագրում) ընդունված թվանշան սկզբունքը: Նույն 3900 թվը նշված համակարգերում արտահայտվել է «3 × 1000 + 9 × 100» (.ԳՌԹԸ.) բանաձևով, մինչդեռ մաշտոցյան այբուբենի սկզբունքով այն պետք է հարյուրվեր «3000 + 900» (.ՎՋ.): Ավելի կատարյալ համակարգ ունենալու պարագայում անկատարն օգտագործելը կարելի է բացատրել միայն ավանդույթի ուժով, այսինքն՝ այն իմացամանքով, որ պահպանվում է գրելու ինն ավանդական նդանակր: Իսկ սա նշանակում է, որ մալաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի թվաբանական ավանդույթները շարունակվել են մաև քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո:

Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումով Հայաստանում արգելվեց մեհենագրությունը, քայք չէր կարող վերացվել թվաբանությունը (հաշվահամակարգը), որն ընկած էր կենսական քոլոր պահանջների կատարման հիմքում: Քրիստոնեական եկեղեցին չէր կարող այն վերացնել ատուվել ևս այն պատճառով, որ Հայաստանում կիրառված թվահաշվարկման համակարգը շատ ավելի կատարյալ էր, քան նկատմված գրաստանակարգերից շատերի հաշվարկման սկզբունքները:

Քննելով մաշտոցյան այբուբենի թվահամակարգի առավելությունները՝ հին և միջնադարյան Հայաստանի մաթեմատիկայի պատմության լավագույն մասնագետներից Գ. Բ. Պետրոսյանը գրում է. «Հավանական պետք է համարել, որ Հայաստանում մախամեարդայան ժամանակաշրջանում գոյություն է ունեցել հայերեն լեզվով գրականություն... Մեր կարծիքով, անկասկած պետք է համարել մահ այն, որ Հայաստանում մախամեարդայան ժամանակաշրջանում գոյություն է ունեցել թվարկության մի որոշ սխառն, հավանական է՝ դա եղել է այբբենական սխառն: Սակայն հարցը վերջնականապես ճշտելու համար պակասում են պատմական փաստերը»²¹: Յավոք, այսօր ևս այս հարցում հավանական ենթադրություն անելուց շատ եռու չենք կարող գնալ²²: Դժվար է այսօր պատասխանելը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը վերցրել է հոմիական այբբենական սկզբունքը և կատարելագործել, թե՞ զարգացրել է մախաքրիստոնեական ժամանակներից եկող տեղական քվանչման ավանդույթները:

Այսպիսով՝ տեսնում ենք, որ V դարում Հայաստանում շարունակվում են մախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանից եկող թվաբանական ավանդույթները: Ընդ որում, առկա են քվանչման երկու սկզբունքներ: Դրանցից մեկը գալիս է մինչայբբենական ժամանակներից և Հայաստանում անցել է հազարամյակների ճանապարհ: Երկրորդը նման է այսօր ենագույնը համարվող հոմիական այբբենական թվահամակարգին, հնարավոր է, որ մաշտոցյան այբուբենի թվահաշվարկման սկզբունքը վերցված լինի վերջինից, սակայն չի քսցառվում, որ այն լինի տեղական զարգացման արդյունք:

ARTAK MOVSISYAN

THE PRINCIPLES OF MARKING THE NUMERALS IN THE PRE-MASHTOTSIAN WRITING SYSTEMS OF ARMENIA AND THE NUMERATION SYSTEM OF MESROP MASHTOTS'S ALPHABET

The study of the alphabetic numeral system created by Mesrop Mashtots and its comparison with the principles of numeration of the pre-Mashhtotsian writing systems of Armenia shows that they are connected genetically.

In the V century AD the Armenians used two principles of numeration. One of them may be originated from the Greek system, and the second one – from the pre-Mashotsian native writing systems of Armenia.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

1. Ալբրեխտյան համակարգերի մասին կա քաղականին մեծածավալ գրականություն, տե՛ս, օրինակ, Выгодский М. Я., Арифметика и алгебра в древнем мире, М., 1967, էջ 245-259; Майстеров Л.Е., Роль алфавитных систем нумерации, "Историко-математические исследования", выпуск XIX, М., 1974, էջ 39-49 (ուսն հոդված գրականությունը):
2. Գագման հարցի քննարկումների մասին տե՛ս Выгодский М. Я., նշվ. աշխ., էջ 250-259:
3. Տարրերակելու համար, որ տվյալ ղեկարում տառն ասի թվային արժեք, վերևում գրվում էր հորիզոնական գծից կամ սկզբում ու վերջում դրվում էր կետ կամ երկու կետ (մնամ ախորվա վերբակետին): Կետը լուրջ հատուկ նշան՝ մնամ Ե տառին:
4. Արքաժամյան Ա.Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973, էջ 89-96 (հոդված աղբյուրներով հանդերձ):
5. Պետրոսյան Գ.Բ., Մնարուկ Մաշտոցը և թվարկության հայկական համակարգը, Միջնադարյան Հայաստանի մաթեմատիկայի պատմությունից (Հողվածների ժողովածու), Ե., 1986, էջ 17 (նույն հոդվածը տե՛ս Մնարուկ Մաշտոց (Հողվածների ժողովածու), Երևան, 1963, էջ 261-282):
6. Դասական շրջանում հունական տառերի և թվերի համապատասխանության աղյուսակը տե՛ս, օրինակ, Jensen H., Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart, Berlin, 1958, էջ 424, նկ. 443; Friedrich J., Geschichte der Schrift, Heidelberg, 1966, էջ 275, նկ. 182; Фридрих И., История письма, М., 1979, էջ 333, նկ. 182 և այլն:
7. Выгодский М. Я., նշվ. աշխ., էջ 254-256: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հունական համակարգում տառերի ղեկքի և թվային արժեքների միջև կա անհամապատասխանություն, որը չկան հին արարականում (չլիթերի «արարական» անվամբ հայտնի ախոր լայնաբերկ կիրառվող թվանշանների հետ, որոնք հնդկական ծագում ունեն), հեղինակը ներառում է, որ հունականը կարող է ծագել հին արարականից:
8. Մենք առայժմ ստույգ պատկերացումներ չունենք Վանի թագավորությունից առաջ Հայաստանում գործածված թվանշանների համակարգ(եր)ի մասին: Սակայն տեսնելով թվերի կենտանշման հայաստանյան առանձնահատկությունը, որը գալիս է մախագային ժամանակներից (ժայռապատկերներ, զանազան հնագիտական իրերի վրա կատարված նշումներ) և ժառանգել է Վանի թագավորության մեհենագրությունը, կարելի է ենթադրել, որ վերջինս ժառանգություն է ստացել ոչ միայն թվանշանների պատասխան տեսքը, այլև հաշվահամակարգի սկզբունքները:
9. Տե՛ս Մովսիսյան Ա. Ե., Հայկական մեհենագրություն, Ե., 2003, էջ 23-24, 77-78:

10. Ի դեպ, բնց խաչի նմանիղ նշանը, որի համար մանր ենթադրարար արարարեում ենք «100» նշանակությունը, տեսել գրեթե նույնանոմ է խերս-րուիական «100» բվանշանին (Laroche E., Les Hieroglyphes Hittite, I, Paris, 1960, էջ 213, N 399; Дунаевская И.М., Язык хеттских иероглифов, М., 1989, էջ 105; Il Geroglifico Anatolico. Sviluppo della ricerca a venti anni dalla sua "ridecificazione" (a cura di M. Marazzi), Napoli, 1998, էջ 64, 115):
11. Թվանշանները խերս-րուիական մեհննապետրյան նշանացունկերում (Laroche E., նշվ. աշխ.; Il Geroglifico Anatolico..., էջ 15-124; հայերեն բարգմանված՝ Մովսիսյան Ա. Ե., Նախամաշտոցյան ..., էջ 282-321), սովորարար, գեոեղեում են 380-400 համարներում:
12. Այս բավականին բարդ համակարգի բացատրությունը կարելի է գտնել բարեիունյան բնարանությանը նվիրված բազմարիղ աշխատանքներում, տե՛ս, օրինակ, Вейман А.А., Шумеро-вавилонская математика, М., 1961; Выгодский М. Я., նշվ. աշխ., էջ 76-233, միայն համակարգի մասին՝ էջ 89-95; Нейгебауер О., Точные науки в древности, М., 1968, էջ 44-82 (նշված գրականությունը հաներծ):
13. Բնայնական բվանշանները և դրանց տատարարումը վիտանյան գրականության մեջ տե՛ս Մովսիսյան Ա.Ե., Նախամաշտոցյան Հայաստանի..., էջ 379-380:
14. Վանի բազավորության սնապարի բվանամակարգը տասնորդական է (տե՛ս Պետրոսյան Գ.Բ., Թվարանությունը Ուրարտում ըստ ուրարտական սնապարի արձանագրությունների, ՏՀԳ, 1945, թիվ 3-4, էջ 55-72; Պետրոսյան Գ.Բ., Սարեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում, Ե., 1959, էջ 10-29; Исраелян М.А., Уточнения к чтению урартских надписей. Об урартской системе счисления, ДВ, 2, Е., 1976, էջ. 115-117; Варданян Р.О., Асатрян Д.Г., Некоторые замечания по метрологии Урарту, ՊՐՀ, 1980, N 2, էջ 166-178): Համակարգում առկա է մեկ բացատրություն: Դա «60»-ից մինչև «100» բվերի գրությունն է: Տասնավորների շարքը յախարտված՝ «60» թիվն ունենում է նոր նշան, և «70»-ը ներկայացվում է «60 + 10», «80»-ը՝ «60 + 20», «90»-ը՝ «60 + 30» բանաձևով (փոխանակ «7 x 10», «8 x 10», «9 x 10»-ի), ինչը միջագետրյան միջավայրում տարածում ունեցած հաշվարկի 60-ական համակարգից պահպանված մնացուկ է: «100»-ը ունենում է նոր նշան, որից հետո ևս շարունակվում է տասնորդական սկզբունքը (տե՛ս աղ. 2):
15. Մուշեղյան Խ.Ա., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. - մ.թ. XIV դ.), Ե., 1983, էջ 50-51; Nercessian Y.T., Armenian Numismatic Studies, Los Angeles, 2000, էջ 24, 47; Nercessian Y.T., Silver Coins of Tigranes II of Armenia, "Armenian Numismatic Journal", 2000, vol. XXVI, Nos. 3 & 4, էջ 100 և այլն:
16. Մուշեղյան Խ.Ա., Դրամական ..., էջ 105-124; Nercessian Y.T., Silver ..., էջ 101-102; Nercessian Y.T., Armenian ..., էջ 25, 48-49 (և նշված գրականությունը):
17. Bedoukian P.Z., Coinage of the Artaxiads of Armenia. London, 1978, էջ 26; Մուշեղյան Խ.Ա., Դրամական ..., էջ 56:

18. Օրինակ՝ Տրդատ արքայի Գտնիից գտնված իտալեր արձանագրության մեջ նշվում է, որ անբոլջ կատուցվել է նրա բազալորության 11-րդ տարեմ. «11» թվանշանը արտահայտվում է ԱI տառերով (արձանագրության մասին եղած հրապարակումների ցանկը տե՛ս Մովսիսյան Ա. Ե., Նախամաշտոցյան ..., էջ 138-139):
19. Տե՛ս Մովսիսյան Ա. Ե., Նախամաշտոցյան ..., էջ 88-110, հատկապես՝ 108-110:
20. Ասորական այբուբենը՝ իր թվահամակարգով, տե՛ս Լոուկոսկա Չ., Գրի գարգալումը, Ե., 1955, էջ 155-157; Jensen H., նշվ աշխ., էջ 295-301; Brockelmann C., Syrische Grammatik, Leipzig, 1962, էջ 4-12; Дирингер Д., Алфавит, М., 1963, էջ 336-346; Մովսիսյան Ա. Ե., Նախամաշտոցյան ..., էջ 390-391:
21. Պետրոսյան Գ. Բ., Մաթեմատիկան ..., էջ 37-38:
22. Նախամաշտոցյան գրի ու դպրության մասին ժառանգորական տեղեկություններում և քննարկումներում, ելնելով Մովսես Խորենացու հաղորդումից (գիրք Գ, գլ. ԾԳ), որ տեսիլքի ժամանակ Սիւրապ Աշտոցին հրեաց յոր ձայնավորների զգվելը, բազմիցս հաշտնվել է այն կարծիքը, թե նախամաշտոցյան այբուբենը (պահպանված ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ) ունեցել է 29 տառ (Դանիելի մոտ պահպանված զբառամակարգի նշանների թվի մասին ատուկ նամրամասն տե՛ս Աճառյան Հ. Զ., Հայոց գրերը, Ե., 1984, էջ 441-460, 484-493): Մյնչ օրս որևէ նշտրական վկայություն չի հայտնաբերվել նախամաշտոցյան 29 տառանոց այբուբենի մասին (մեհենազարդումը ավելի քան 300 նշանից բաղկացած քառավանկային համակարգ էր): Սակայն եթե տեսականորեն ընդունենք, որ մեհենազարդության զարգացման ու պարզեցման ճանապարհով կարող էր ստեղծվել 29 տառանոց այբուբեն, կարելի է մաս ներառել, որ այն կարող էր ունենալ մինչև «բյուր» հասնող (9 + 9 + 9 + 1 + 1) թվահամակարգ, որի 27 տառերով գրվելու մինչև 999-ը ներառյալ, 28-րդը ունենար 1000-ի, 29-րդը՝ 10000-ի արժեք, այսինքն՝ մաշտոցյան այբբենական թվահամակարգի նիւրբըրը անկա լինեին նրանում:

ԱՐՏԱԿ ՇԱՔԱՐՅԱՆ

ԴԵՎՇԻՐՄԵ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Դեվշիբենն օրինականացված պարտադիր հարկ էր, որով պարբերականորեն 15-17-րդ դարերում Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հայատակներից տղաներ էին հավաքում, որոնք բռնի կերպով մահմեդականացվում էին և շարունակական ազդեցության արդյունքում ամբողջությամբ տալանջատվում էին իրենց ազգային միջավայրից՝ վերջնականորեն դառնալով մահմեդական և ժառանգելով օսմանյան իշխանության կարիքներին։

Այս երևույթը ցայժմ հայ գիտնականների կողմից չի արժանացել ժամբանասն ուսումնասիրության. առավել հայտնի է միայն ակադեմիկոս Մ. Ջուլալյանի հոդվածը սլավոնա-թանասիրական հանդեսում¹, որը կարելի է համարել սույն հարցի ուսումնասիրության առաջին ու իմաստաբար քայլը հայ ժամանակակից օսմանագիտության մեջ։ Հայ հեղինակների մոտ այս հարկատեսակը ավելի հաճախ հանդիպում է մանկահավաք, մանկատուղի կազմակերպչների ներքո²։ Որոշ արտասահմանյան գիտնականներ, դեվշիբեն համակարգը նկարագրելիս ու նրա զարգացման մասին խոսելիս, հիշատակում են միայն թաղկանյան ժողովուրդներին ու չեն նշում, որ դեվշիբենն կիրառվել է նաև հայերի հանդեպ³։ Դա թերևս հետևանք է այն բանի, որ նրանց հայտնի չեն հայոց մեջ կատարված այդ հարկումների վերաբերյալ փաստերը, ինչը խոսում է այն մասին, որ հայ հիշատակարանները, որոնք միջնադարյան Արևելքի ուսումնասիրության հարուստ սկրնաղբյուր են, պատշաճ կերպով ներկայացված չեն գիտական աշխարհի քննությանն ու ուսումնասիրությանը։

Ինչևէ, սույն հոդվածի շրջանակներում մեր առջև խնդիր չենք դրել անդրադառնալ հայոց մեջ դեվշիբենի անցկացման հարցին։ Ստորև փորձ ենք արել միայն ներկայացնել դեվշիբեն համակարգի սկզբնավորման պատմությունը։

Ըստմանակակից սլավոնագիտության մեջ փնտրում են տարբեր բացատրություններ դեվշիբեն համակարգի առաջ գալը քաղաքային կամային։ Որոշ պատմաբաններ կարծում են, որ այս հարկատեսակը ծագել է

օսմանյան հետևակր բազմամայր դարձնելու անհրաժեշտությունից, որ զգալիորեն պակասել էր Քայսզեղ I-ի որդիների երկապատակության պատճառով: Այդք դու ի հայտ գալը պայմանավորում են օսմանակապատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին մահմեդականացնելու օսմանյան պետության նկատմամբ: 4

Օսմանյան որոշ պատմագիտներ փորձել են դեկլարենի սկզբնավորումը ներկայացնել որպես սուլթանի հանճարեղ հորինվածք⁵, ինչպես օրինակ Սաադեդդինը⁶ կամ «Ենիչերիսկան կոլլալուսի օրենքների ծագման պատմության» ձեռագրի ամանուն հեղինակը⁷ Լուս գեղմամացի հետապտող Բ. Պասուլյան դեկլարեն համակարգի սկզբնավորումը առաջ է քերում փենջիք համակարգից ու վերագրում Օրեան I-ի ժամանակներին⁸: Այս մտեցումը իրավացիորեն քննադատել է Ս.Վրյունիսը իր գրախոսակալում⁹:

Փենջիք համակարգը Օսմանյան պետությունում գործում էր մանկահավաքից առաջ: Հարկվում էին պատերազմի ժամանակ գերի վերցրած գորանդամանատարները և զինվորները. զանձվում էր ռազմագերու արժեքի 1/5-ը¹⁰: Փենջիքը կիրառվում էր նաև գերի ընկած քրիստոնյա ազգաբնակչության նկատմամբ. գերյալ քրիստոնյաները պարտավոր էին թուրքերին հանձնել կամ իրենց յուրաքանչյուր հինգ հոգուց մեկին՝ թուրքական բանակի շարքերը լրացնելու մպատակով, կամ համապատասխան փրկագին¹¹: Այն սկիզբ է առնում Վերամից ու շարիաթի հարկային համակարգում մահմեդականներին զանձվող ամենակարևոր հարկերից մեկն էր. «Եվ խմացեք, եթե դուք վերցրել եք ավար, ապա Ալլահինն է հինգերորդ մասը... Այն, ինչ նախատեսված է Ալլահի ու իր մարգարեի համար, ուղղվում է հասարակական կարիքների բավարարմանը, դրանք սահմանել է մարգարեն իր կյանքի ընթացքում ու որոնք սահմանում է իմամը նրա մատվանից հետո¹²»: Այսպիսով, սուլթաններն օգտագործում էին այդ իրավունքը ու սրահանջում ավարի մեկ հինգերորդ մասը¹³:

Համաձայն օսմանյան պատմագիտ Ալըքփաշազադեի՝ փենջիքը Օսմանյան կայսրությունում գործածության մեջ է դրվել Մուրադ I-ի ժամանակ: Նա հիշատակում է մի փաստ, երբ Մուրադի ակնառու գորսհրամանատարներից Էլօննուզ քեյին հրահան էր տրվել ասպատակել «անհավատներին» երկիրն ու կենդանի ավարի մեկ հինգերորդ մասը հանձնել Մուրադին: Ինչպես հաղորդում է Ալըքփաշազադեն, ռազմագերիներն այնքան շատ էին, որ Չանդարը Խալլվն առաջարկեց հանձնել վերջիններիս ամատողական թուրքերին, որպեսզի նրանց ուսուցանվի թուրքերեն լեզուն: Գերիները մահմեդականացվում էին և աշխատեցվում, իսկ հետո ուղարկվում Մուրադի մոտ¹⁴: Այսպես էլ կազմվում է, ըստ Ալըքփաշազադեի, ենիչերիսկան զորաբանակը:

Փենջիքով սուլթանին հասած գերիները ոչ միայն համալրում էին ենի-չեքիական զորաբանակն, այլև դառնում էին սուլթանի անձնական ստրուկները, նրա քիվնագործի ամրամենքը և այլն:

Փենջիքը, սակայն, չէր բավարարում օսմանցիների մարդկային տեսակների պահանջը¹⁵։ Պատճառն անընդհատ ընդլայնվող զավթումների քաղաքականությունն էր, որը ռազմական ուժի անընդհատ աճ էր պահանջում: Այդ քաղաքականության մեջ կարճ դադար տեղի ունեցավ միայն 1402 թ. Անկարայի ճակատամարտից հետո¹⁶: Տասնամյա երկարատևության պատերազմներից հետո Մեհմեդ 1-ի օրոք (1413-1421թթ.) շարունակվեցին օսմանյան նվաճումները, սակայն այսին ներքին այլ պայմաններում: Վաղ ավատատիրական իշխանությունները փոփոխություններ էին կրել օսմանյան հասարակությունում. երաժեշտ էր տրվել զարգացման թե՛ ցեղային, թե՛ սելջուկյան մոդելներից:

Նոր պայմաններում, չնայած օսմանյան անվիճելի իշխանություններին, հնարավոր չէր անսահմանափակ գերել զբաղյալ տարածքների ազգաբնակչությանը: Նվաճումը սկսվում էր կիսաքոչվորների աստատակություններով, որոնց գլխավոր նպատակը կողոպուտն էր ու գերիվառությունը, և վերջ է վերջո վերափոխվում նոր տարածքների համար պատերազմի: Օսմանյան ազրեխյան, որը տարվում էր «աբդար կրոնի տարածման» նշանաբանով, նոր հողեր գրավելու նպատակ էր նետապնդում, որոնք այնուհետև բաժանվում էին որպես պայմանական կամ մշտական տիրույթներ՝ ձևավորելով ավատատիրական նոր դասակարգ: Նոր նվաճված շրջանում ընտրյալները առանում էին վիթխարի հողային տիրույթներ՝ խասեր՝ կամ մյուլքեր, իսկ սիպահիները, որոնք հիմնական ռազմական ուժն էին նամղիսանում, մասնակցում էին ռազմական գործողություններին համաձայն այն պայմաններին, որոնցով նրանց էին տրամադրվել իրենց հողակտորները՝ թիմարները կամ զեաներները¹⁷: Սա բերեց նրան, որ այլևս անհնարին դարձավ զանգվածաբար տրակցենել զբաղյալ տարածքի ժողովրդին այնպես, ինչպես դա անհրաժեշտ էր օսմանյան բանակին իր զավթողագործությունը շարունակելու համար: Դա կնշանակեր ավատատիրական տիրույթները գրելի աշխատավոր ձեռքից, առանց որի դրանք այլևս գոյություն չէին ունենա: Հողերի ամայացումը հակառու էր նաև կենտրոնական իշխանության շահերին: Այդ ժամանակաշրջանում հիմնվում էր վարչական ապարատը, ձևավորվում սուլթանի աջբունիքը, որն այսին մեծապես տարբերվում էր հին ժամանակների բյուրքի բարբառոտական ճամբարից: Այդքան ծախսերի համար չէր կարող բավարար լինել գերիների վաճառքից եկող ոչ մշտական, անկայուն եկամուտը: Ինչպես և բոլոր պետություն կազմող հասարակություններում, այստեղ ևս պետք էր ապահովել կայուն, մշտական եկամուտ հարկերի միջոցով, որոնք հավաքվելու էին նպատակ ժողովուրդներից: Այսպես, հակառակ ռազմական իշխանու-

յունենքի ու տարածքային ընդարձակմանը՝ ռազմագերիների ներհոսքը զգալիորեն պակասեց, ինչի հետևանքով աղքատացավ ոտնիկ ստացող օսմանյան հետևակի համալրումը:

Սրկլաթը զործոնը, որը նույնպես ունի մասնաժամանակապատկերային կարիք, օսմանյան պետությունում կրոնա-էթնիկական իրավիճակն էր: Այն իր սահմաններում ներառում էր մահմեդականների և քրիստոնյաների, ընդ որում վերջինների համամասնությունն ու զանգվածը նորանոր նվաճումների հետևանքով անընդհատ աճում էր, ինչը միջին դարերի համար յուրյ խնդիր էր: Օսմանցիների նախորդները, անկախ այն բանից, թե իրենց պետական կազմավորումը տեղի է ունեցել ըստ եվրոպական մոդելի, ինչպես օրինակ Ռյուզանդիան և Բուլղարիան էր, կամ ասիականի՝ ինչպես Իրանը և Սելջուկյան սուլթանատը, համախմբում էին իրենց տարակազմ քնակչությունը համաձայն մեկ կրոնի սկզբունքի: Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող կիրառել նույն սկզբունքը: Ի հայտ գալով Փոքր Ասիայում՝ այն զարգացրել էր բունատիկություն մի տարրերակ, որի պետական կրոնը մահմեդականությունն էր: Սակայն դեպի Բալկաններ տարածվելով՝ այն ներառեց նաև քրիստոնյա ժողովուրդներ, որոնք քանակական առումով գերազանցում էին մահմեդականներին: Եվ նոր նվաճված տարածքներում խշխանությունը պահպանելու համար օսմանյան պետությունը ջանում էր արագ կերպով ավելացնել մահմեդական տարրը: Սակայն դեռ առաջին քայլերը ցույց տվեցին, որ մահմեդականացման դասական միջոցները, որոնք կիրառվում էին այն ժամանակվա մահմեդական հասարակություններում, այստեղ՝ Բալկաններում, ալյքան էլ արդյունավետ չեն: Դրա պատճառը մահմեդականության դեմ ներքին դիմադրությունն էր, որը հավանաբար թիւում է քաղկանյան ժողովուրդների պետականատեղծ երկար պատմությունից և գյուղատնտեսական հարաբերությունների զարգացված լինելուց¹⁸: Այնտեղ քրիստոնեությունը հնուց ի վեր հաստատված էր որպես գաղափարախոսություն, որի հետ համապատասխան ստեղծվել էր կենցաղային, իրավական, քաղաքական ու ավանդական նորմերի միջափայլը: Մահմեդականությունը, որն ի հայտ է եկել քաղվորական կենցաղի արմատներ ունեցող տնտեսություններից հասարակություններում, չէր կարող դուրսբերվել ներքնովից այստեղ: Փոքր Ասիայից եվրոպական տիրույթներ և կամ այդտեղից Փոքր Ասիա քնակչության տեղափոխումները արագորեն ցույց տվեցին իրենց ամարդյունավետությունը¹⁹: Մահմեդական վերաբնակիչ խմբերը դժվար էին համակերպվում նոր պայմաններին, համաձայն որոնց պետք է ընդմիջտ անցնեին նստակյաց կյանքի: Վերաբնակիչների մշակակալի մի մաս, ինչպես օրինակ յուրյուքները, շալա-մակեցիին իրենց քաղվորական կյանքը և 16-րդ դարից հետո²⁰: Իսկ քաղկանյան ազգաբնակչության բունագաղթը Փոքր Ասիա չէր կարող լինել անստանաճախակ, քանի որ քերթատու շրջանները կզրկվեին աշխա-

տանքային ձևերից: Հիմնական մեթոդները, որոնց օգնությամբ օսման-
ցիները ջանում էին ներակայության մեջ պահել իրենց թվապես գերակշ-
ռող գրավիլայ ժողովուրդներին, համաձայն թուրք պատմաբան
Մ.Թ. Գյոքքիզիհի, ենթերկաական զոլարստանական զինվորական ծառա-
յությունն էր ու մահմեդականացումը²¹:

Բալկանյան երկրների արիստոկրատիայի մի մասի մահմեդականաց-
ումը օգտակար կերպով անդրադարձավ օսմանյան դեկավար մոդելի
կայացման վրա: Մահմեդականացվածները ներմուծեցին դեկավարման
փորձ ու ավանդույթներ օսմանյան իսասրակություն. փորձ, որը ձևեր էր
բերվել սլավոնա-բյուզանդական քաղաքակրթության նրկայատև զար-
գացման արդյունքում²²: Սակայն նրանք չառ տակավաբիվ էին, որպես-
զի ազդեցություն բողոնին ընդհանուրի վրա: Բացի այդ օսմանցիները
վախենում էին բողոնե նրանց իրենց ազգային միջավայրում, որտեղ
նրանք կարող էին գլխավորել իսկաստանական դիմադրական կույր-
ներ նոր նվաճված տարածքներում: Սկանդերբեգն Ալքանիայում իսս-
տատեց այդ մտահոգությունները²³:

Օսմանյան իշխանությունը գործի էր դրել մահմեդականացման իր
բարդ մեխանիզմը Բալկաններում, սակայն իսկատակ դրա գոյությանը
քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև խարաբերակցությունը անհ-
մար էր կարճ ժամկետում վախել հոգուտ վերջինների: Բացի այդ 15-րդ -
դարի ստաջին կեսին օսմանյան պետությունում տղամարդկանց վեր-
խարի պահանջարկ կար: Օսմանցիները սկսեցին իրենց հեծյալ աշխար-
հագործում օգտագործել քրիստոնյա սխաբահիներին, ինչը լիավին հակա-
սում է չարիասին: Ղեկավար ապարատ, ինչպես և արքունիք, ոչ մահմե-
դականներ նշանակելը նույնպես չարիասի ռոմանիստություն էր²⁴: Սա-
կայն քանը դրանում չէ օսմանյան տիրակալները, ինչպես և այդ ժամա-
նակների ամեն տիրակալ, բազմիցս նեչտությամբ խախտել են կրոնա-
կան նորմերը, եթե դա բխում էր իրենց իշխանության շահերից: Սակայն
կար խնդիր, քանի որ քրիստոնյաների քանակական գերակշռության
դեպքում նրանց ուղղակի ու զանգվածային ներմուծումը վարչական ա-
պարատ ու արքունիք կարող էր խարցականի տակ դնել պետության
մահմեդական բնույթը և արգելակել նրա էքսպանսիոնիստական քաղա-
քակաճությունը:

(Այս իրավիճակում, ելնելով պետական ու ռազմական ապարատում
մայրկային ռետուրաների խիստ կարիքից, օսմանյան իշխանությունը
ճիշտ ժամանակին, արագ ու նպատակային կերպով քրիստոնյաների մի
մասի մահմեդականացմելու ձև գտավ: Այն սկսեց բոնությանը հավաքել
քրիստոնյա բնակչության երեխաներին, որպեսզի մահմեդականացնի և
դարձնի իր զինվորները: Սկզբնապես քրիստոնյա երիտասարդության
հազվադեպ և փոքրաքանակ հավաքները դարձան իսկահախակի և զանգ-
վածային ու ի վերջո օրինականացվեցին որպես պարտադիր հարկ:)

Եվ ամեն անգամ, ամեն նվաճման հետ մեկտեղ կրկնվում էր փենցի-
քից դեվչիքոնն անցման գործընթացը: Այսինքն, սկզբում նվաճված տա-
րածքի բնակիչները համարվում էին ուղղափառների, և նրանցից հավաքում
էին փենցիք: Ապա՝ այդ տարածքների ամրագրումից հետո, բնակիչները
դառնում էին Օսմանյան կայսրության հպատակներ, ու նրանց հանդես
այդին կիրառվում էր դեվչիքոնն համակարգը:

Որպես այս մեխանիզմի կիրառման օրինակ կարելի է մատնանշել
մահ Հայաստանի դեպքը: Այսպես, Անանուն Մերաստացու ժամանա-
կագրության մեջ կարդում ենք, քե. «...Ի քիւն ՋԿԸ (1519թ.) քարկութիւնն
աստուծոյ սաստկացաւ և սուղան Մէլիմն տղայ ժողից ի քրիստո-
նէից²⁵»: Մելիմ սուլթանին որպես մամուկաձայն սահմանող հիշատա-
կում է մահ 17 դարի հեղինակ Վայդան Բաղիչեցիին («...և Յստաւ ինքն
քազաւոր սուլթան Մէլիմ ամս տասներեք, որ սահմանեաց զտղայքն ժո-
ղովե²⁶»):

Երեք ընդունենք, որ «մանկահավար», «մանկաժողով» եզրերը օգտա-
գործում ենք ոչ թե որպես զուտ տղաների հավաքելու երևույթը նկարագ-
րելու, այլ որպես «դեվչիքոնն», «արյան հարկ», որը հպատակ քրիստոնյա
ազգաբնակչությունից պարբերաբար հարկման ինստիտուտ է, ասքս
մենք որպես դեվչիքոննի սկիզբ ընդունում ենք 1531 թվականը համաձայն
Անանուն Մերաստացու 16 դարի ժամանակագրության, քե. «...Ի քիւն
ՋԶ (1531) տղայ ժողիցին ի քրիստոնեից...²⁷», կամ էլ 1531 թվականի մի
ձեռագրի հիշատակարանի («Ծովին ՋԾ (=1531) Սուլթան Սուլեյմանն...
ենիչայա համար տղայ ժողովեց ի հայոց ազգէս...²⁸»):

Այսպես, օսմանցիները Հայաստանի տարածք մուտք են գործել
1514թ. Չաղդանի ճակատամարտից հետո ու դեռ երկար տարիներ Հա-
յաստանը եղել է պատերազմական դաշտ Իրանի ու Օսմանյան կայս-
րության միջև: Ի նկատի ունենալով այն, որ դեվչիքոնն համալրվում է
կայսրի հպատակ քրիստոնյաներից հավաքվող հարկ²⁹ մենք 1519 թվա-
կանով թվագրվող մամուկահավարի առաջին մախադեպը չենք կարող
համարել դեվչիքոնն: Սա փենցիք համակարգի կիրառություն է, քանի որ
1519 թվականին Արևմտյան Հայաստանը օսմանցիների համար ռազմա-
դաշտ էր և հետևաբար հայերը գերված ժողովուրդ էին, որոնց մեկ էինգե-
յորալը պատկանում էր սուլթանին:

Իսկ որ փենցիքը կիրառելով՝ օսմանցիներն այնուամենայնիվ գոր-
ծում էին ընտրողաբար ու հավաքում էին միայն տղաներ, այդին խոսում
է դեվչիքոննի նրանց հարուստ փորձի մասին, որը նրանք ձեռք էին բերել
Բաղկանյան թերակղզում: Այդպիսի քան լայնորեն կիրառվել է փենցիքից
դեվչիքոնն ինստիտուտի անցման փուլում և նախալոյ ժամանակներում և
վկայված է Լ. Հալոցոնոնիլի կողմից, համաձայն որի Նովո Բոդոնի գյուղ-
ման ժամանակ 1467թ. օսմանցիները ենիչեքի վերցրեցին 320 երեխա,
իսկ Պելոպոնեսից՝ 200³⁰:

Այն, որ դեվչիքմեն սկզբնական փուլում օգտագործվում էր փենջիքի պակասը լրացնելու համար երևում է նաև Յակով Պրաննետրիտ դե Կամպիտի օսմանյան պետության մասին գրվածքից, որը երասպարակվել է 1475թ. և նկարագրում էր 2-3 տասնամյակ առաջ եղած իրադրությունը: Նա գրում է, որ ենիչերիական գործը հավաքագրվում էր տարբեր տարածքներից գեղված երեխաներից, իսկ երբ գերի չկար, սուլթանը համայնում էր ենիչերիական զորամասերը իր սեփական քրիստոնյա նպատակների երեխաներով³¹: Դե Կամպիտի այս տեղեկություն, որը վերաբերվում է Մուրադ II-ի կառավարման (երբ հավանաբար օրենքի ուժ էր ստացել դեվչիքմեն) և Մեհմեդ II-ի կառավարման սկզբի տարիներին, ցույց է տալիս, որ հիմնական նորակազմակերպված փենջիքից էին, սակայն դեվչիքմեն քացատված չէր: Սրա օգտին է խոսում նաև այլ քննյթի մեկ սկզբնադրյուր՝ թիմարական տիրույթների 1455թ. ընդարձակ նկարագրությունը (աշխարհագրորդ): Թիմարատերերի հետ մեկտեղ գրացված են և մի քանի ենիչերի, սրունց գրանցել են անվանք և ծնված քաղաքով: Այնտեղ հանդիպում ենք ենիչերիներ Ալի Ֆիլիքեդի (այսինքն՝ Պլովդիվցի), Յուսուֆ Մուամիլագրու (այսօրվա Ասեմովգրադ), Մուստաֆա Նեգորիչյանցի, Յուսուֆ Ռազոմիրցի, Թիմուրթաշ Ստրամիցացի, ինչպես նաև Քարաբա Մաջար, Դոդան Մաջար և այլն³²:

Այն ժամանակ, երբ Մաջար անունը, որն անկասկած էրնիկական հատկանիշ է մատնանշում (մաջար-հունգարացի), ցույց է տալիս որ Միջին Եվրոպայում օսմանյան ազդեցության ընթացքում ենիչերի են հավաքել փենջիքի միջոցով, օսմանյան տիրույթների կենտրոնական քաղաքներից ծագումը եուշող անունները վկայում են դեվչիքմեով ենիչերիական զորամասակ մտցված երիտասարդության մասին:

Երկարատևության պատերազմները, որոնք տեղի ունեցան 15-րդ դարի առաջին տասնամյակում, էական նշանակություն ունեցան դեվչիքմեի զարգացման համար: Օսմանյան ժամանակագիրների տեղեկացմում են, որ Մուսային գործում ներառվել էին 7 000 ենիչերի՝ քվարանակ ինքնին չափազանց մեծ, որ դա հավաքագրված լինել փենջիքի միջոցով³³: Շատ հավանական է, որ հենց այդ ժամանակ է սկիզբ առել ոչ մահմեդական երիտասարդության բռնի զանգվածային հավաքագրումը: Չնայած այս դեպքում էլ այս բնակչությունը նույնպես հավաքագրվում էր թերևս որպես ոչ թե նպատակներ, այլ ռազմագերիներ, քանի որ իրենց հողերը դարձել էին պատերազմական գործողությունների քատերաքիմ և պատերազմող կողմերի զինվորները իրենց վերաբերվում էին որպես նոր նվաճված տարածքների բնակիչների:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ դեվչիքմեն համակարգը ամենևին էլ օսմանյան սուլթանների միանվագ երթնվածքը չէ:

Ենիչիքմեի երևան գալն ու զործադրության մեջ դրվելը պայմանավորված էին պատճառների բարդ համակարգով, որը ծագում էր օսման-

յան պետության հաստատվական, կրոնական ու ազգային պայմանների յուրահատկություններից: Այն հակասում էր շարխարին²⁴, քայց հաջող կերպով յուծում էր ազրեսիայի քնթացքում քանակում ու ղեկավար ապարատում ժարդկային ռեսուրսների տեսակետից անհետաձգելի խնդիրներ: Շարխարն այս անգամ էլ անտեսվեց օսմանյան պետության տղղակի շահերը քավարարելու համար: Որպես փենցիք համակարգի շայտնակություն ղեկչիւմննն քստ էտրյան մահմեդական աշխարհում ատրկական յնատիտուտի՝ մմանօրինակ շարունակություն էր. կենտրոնական իշխանության կարիքներն ապահովելու համար ստրուկների հավաքման ձև, որի տեղի էր ունեցել յորահատուկ պատմական պարագանելյում՝ սկիզբ առնելով Սվրուպայի հարավ-արևելքում 14 դարի վերջին և 15 դարի սկզբին օսմանյան իշխանության հաստատման արդյունքում և ապա տարածվելով քրիստոնյա յոլոր հպատակների վրա:

ARTAK SHAKARYAN

ABOUT THE ISSUES OF THE INCEPTION
OF THE DEVSHIRME SYSTEM

The article represents some basic questions regarding the inception of devshirme levy system, periodical boy-tribute, taken from Christians in the Ottoman Empire in 15th - 16th centuries. Based on facts collected from Armenian medieval manuscripts, Ottoman documents, published in Bulgaria, as well as narrative sources, author analyses some main factors, which influence was crucial for the inception of devshirme. Author concludes that the devshirme system was instituted in the newly occupied territories only after having practiced the pencik system, one-fifth tax, for a while, and that devshirme was not a brand new "invention" of some Ottoman sultans, rather, it was a further development of the pencik system.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ջուլալյան, Մ., «Ղեկչիւմնն» (մանկահավաքը) օսմանյան կայսրության մեք ըստ բուքրական և հայկական արդյունների, ՊԲՀ, 1959, #2-3, էք 247-256:
2. Տես Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն (սկրից մինչև 1784 թվականը), Գ հատոր, Նրևան, 1984; Օրմսնյան Մ, Ազգապատում, հատոք Բ; Լեռ, Նրկրերի ժողովածու, Նրրորղ հատոր, Գիրք առաջին, Նրևան, 1969; Մ.Ջուլալյան, նշվաշխ.:
3. Օրթնակ, Gibb H.A.R. & Bowen Harold, Islamic Society and the West, Volume I, Part I, London, New York, Toronto, 1951, որղ համարվում է ծիմնարար աշխատություն միջնադարյան Օսմանյան կայսրության պատմության ուսումնասիրման տեսակետից:
4. Георгиева Ц., Еничарите в българските земи, София, 1988, стр 68.

5. Նրանք, ենիչերական զորաբանակի ստեղծման պարագաները նկարագրելիս, տեղեկացնում են, թե յայս գործը աչքի էր ընկնում իր վերին աստիճանի անկարգապահությամբ, ինչը տեղից Մուսուլ I-ին կազմավորել նոր բանակ (ենի չերի): Համաձայն հեղինակների բոլոր ըստիմանքին հրամաններ են ստացվելու ոչ մահմեդականների միջև պատանիների հավաքի վերաբերյալ: Այսպեսով հավաքվում է հազար եռյոթ, որոնք էլ կազմում են էոք զորքի կորիզը:
6. Петросян И.Е., К истории создания янычарского корпуса, Тюркологический сборник 1978, М., 1984, стр. 194.
7. Şhu. Mebde-i kanun-ı yenninleri odkağı тарихи (История происхождения закона янычарского корпуса), Издание текста, перевод с турецкого, введение, комментарий и указатели Петросян И.Е., Москва, 1987.
8. Paroulia B., Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im osmanischen Reich, Munich, 1963, p.71.
9. Ավելի մանրամասն տես. Vryonis S., Review of Ursprung and Wesen by B.Paroulia, *Balkan Studies*, 5 (1964), p. 145-153.
10. Шамсутдинов А., Проблема становления османского государства по турецким источникам за., Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы, (сборник статей), под ред. Орешковой С., Москва, 1986, стр. 35.
11. Չարխյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 248.
12. Толкование священного корана на арабском и русском языках, Каир, 2000г., Аль Анфаль, 41-42.
13. Vryonis S., Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes, *Der Islam*, Band 41, 1964, p.227-228.
14. Петросян И., там же, стр. 193.
15. Ergun Y., Devşirme sorunu, *Belletten*, Aral* k, 1986, s.712.
16. 1402թ. օսմանյան սուլթան Մուսուլ I-ը ծանր պարտություն կրեց Անկլ Թեմուրի գործերից (Uzunçarşılı İ.H., *Osmanlı Tarih*, Ankara, 1947, c. I, 166):
- թիմար – մինչև 20 000 արշև նկամուտ քնքող ավատ;
 - զեամեր – 20 000-ից մինչև 100 000 արշև նկամուտ քնքող ավատ;
 - խաս – 100 000-ից ավել նկամուտ քնքող ավատ;
 - մյուր – ավատ, որի տերն այն կարող է վաճառել, բողմել որպես ծառանկություն կամ նվաճել մեկ այլի:
 - սիլահի – օսմանյան զինվորական համակարգում հեծյալ զինվոր, որը ստացած թիմարի դիմաց պարտավոր էր մասնակցել պատերազմների (աղբյուրը՝ Pakalın M.Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, c. I, 2, 3):
17. Мутафчиева, В., Аграрные отношения в Османската империя през 15-16в., София, 1962., стр. 33-35.
18. Георгиева, Ц., там же, стр. 69-70.
19. Այս մասին ավելի մանրամասն տես. Тодоров Н., Балканский город 15-19 веков: социально-экономическое и демографическое развитие, Москва, 1976.
20. Երեմեն Դ., Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975, էջ 181-186:

21. Радушев Е., Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах, Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура, под ред. Орешковой С. (сборник статей), Москва, 1990, стр. 112.
22. Георгиева, Ц., там же, стр. 70.
23. Ավանդորբնոց (Վերջի Կաստրիտոի, Անժնդիր Իվանովիչ)՝ ճոռ 1405-1468, այրանացի իշխան, ռուրը գաղթողների դեմ արանացի ժողովրդի պայքարի հայտնի դեկավար: Նա պատանի հասակից սուլթան Մուրադ I-ի ժամանակ ննիչերի էի վերջվել:
24. Георгиева, Ц., там же, стр. 70.
25. Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ, հատ. Ա, Երևան, 1951, էջ 169:
26. Արամյանց Գ., Դիվան հայոց պատմության, գիրք Ժ, էջ 71:
27. Հակոբյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 169:
28. Ջուրաբյան, Մ., նշվ. աշխ., էջ 251:
29. Pakalin M.Z., *ibid.*, c. I, s.444-448.
30. Георгиева Ц., там же, стр. 74.
31. По следите на насилнето, Документи и материали за налагане на исляма, Съставител Петър Петров, Част първа, София, 1987, стр. 216-217.
32. Георгиева Ц., там же, стр. 73.
33. Георгиева, Ц., там же, стр. 71.
34. Wittek P., *Devshirme and sharia*, BSOAS, 1955, XVII/2, p.271-278; Inalcik H., *Studies in Ottoman Social and Economic History*, VII, *Sevile labor in the Ottoman Empire*, London, 1985, p. 25-52.
35. Ավելի փառ ժամանակներում ճահնեղական աշխարհում ստրկական ուժի օգտագործման մասին տես, Ն. Հովհաննիսյան, Արարական երկրների պատմություն, Երևան, 2003; Vryonis S., *Seizak Gulams and ...*, p.224-252.

ՊԱՎԵԼ ՉՈՐԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

XVIII դարի երկրորդ կեսի հայոց ազատագրական ձգտումների համար միափորձան առանցք կարող էր ծառայել միայն նկեղեցին, որի հնարավորությունները լիակատար օգտագործելուն ձեռնամուխ եղավ 1763 թ. գահ բարձրացած Սյամոն Երևանցի Հայոց կաթողիկոսը: Նրա բոլոր ֆանքերը ուղղված էին առաջին հերթին Էջմիածնի հեղինակության բարձրացմանը, ժողովրդի կենսամակ ուժերի համախմբման ու պետականության վերականգնման երաշխավոր դարձնելու գործին: Այդ աղ-դաթյամբ Սիմեոն Երևանցու ֆանքերը ծրագրված են ու հետևողական: Էջմիածնի վերահսկողությունը պետք է տարածվեր հասարակության բոլոր շերտերի ողջ գործունեության նկատմամբ և ամենուրեք: Սիմեոն Երևանցին վերստին սահմանում է հայոց ազգային պատկանելության չափանիշը¹, որը պետք է առաջնորդող դատնար կենտրոնացված ուժեղ հավաքականություն ստեղծելու ճանապարհին:

Էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսության և Ռուսաստանի փոխհարաբերությունները մինչև 1765 թ. կրում էին գերազանցապես դիպլոմատային բնույթ, թեև հայտնի է նաև, որ 1760 թ. Վրաց Թեյմուրազ քազավորի Ռուսաստան ճանապարհովելու առիթով Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը հատուկ միջնորդական-համձմարարական մամակով Ռուսաց արքունիքին առաջարկում էր քնդառաջել Թեյմուրազ Երկրորդի առաքելությանը՝ նրա խնդրանքները ներկայացնելով նաև որպես Հայոց համայն և օրախախտիչը հարցնել: Ինչ-ինչ պատճառներով, սակայն, այդ մամակի քնազիլը մնացել է Էջմիածնում և չի հասել հասցեատիրոջը²: 1763 թ. հաջորդելով Հակոբ Շամախեցուն, Սյամոն Երևանցին կանգնեց մի շարք հրատապ խնդիրների լուծման առաջ: Մահմեդականության տիրապետության պայմաններում Էջմիածնից բազում դժվարությունների էր հանդիպում ոչ միայն մահմեդական իշխանությունների հետ հարաբերություններում, այլև հայ իրականության մեջ առկա բազում տարածայնությունների ու աննուգությունների պատճառով:

Գեորգ Լակոբ Եամախեցի կաթողիկոսը իր գահակալության ժամանակ, Պարսկաստանում կենտրոնական իշխանության վերացումից և տեղական խաների ինքնիշխան դասնալուց հետո, Էջմիածնի Արոտի պահանջները (14 կետով) մերկայացրել էր Երևանի խանին (1173-1759թ.) և հաստատել տվել այն: Իմենորդ կեսի պահանջն էր. «Տաճիկը բռնութեամբ զՀայս մի՛ տաճկացուցեմ»: Նույն փաստաթուղթը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը հաստատել է տալիս նաև Երևանի Հյուսիս-այլի խանին (1176- 1763թ.)³: Նույն թվականին այդ իրավունքները հաստատվում են Իրանի կառավարիչ Քեթիմ խանի կողմից:

Կաթողիկոսական Արոտի և Հայոց եկեղեցու իրավունքները հայրենի երկրում ամրապնդելն ու պաշտպանելը Սիմեոն Երևանցու համար դառնում են առաջնահերթ խնդիրներ: Նա կազմում է Ջամբու կալված ժողովածուն, որ իրավական վավերագրերի հավաքածու և Հայոց եկեղեցու համատեստ պատմությունն է: Սիմեոն Երևանցին գրում է, թե «յուսամբ, զի [Աստուած]... այց այսասցէ և վերանորոգեցէ զհնութիւն խղճարոյ ազգես մերոյ և վանօրէիցս: Եւ յայնժամ եթէ զլէս ոչ, զոմէ գաւեր տեղիսն միջից և զվիճակս յոյեանց ճանաչեցեմ իւրաքանչիւրքն»⁴:

Ռոշալիկ նարատակալարումով Սիմեոն Երևանցին 1766թ. Պետերբուրգ է ուղարկում մի դեսպանության՝ Դավիթ վարդապետի գլխավորությամբ⁵: Լուծելիք հարցերից գլխավորն էր Ռուսահայոց թեմը Գանձասարի կաթողիկոսության իրավասությունից Էջմիածնի իրավասությանը փոխանցելը և Ռուսաստանի հայ համայնքի կողմից միայն Էջմիածնի գերագահության լիցենզիան ապահովումը: Պատվիրակությունը պատվով կատարեց իր առաքելությունը⁶ և 1768թ. վերադարձավ Էջմիածին՝ իր հետ բերելով եկատներինա երկրորդ կայսրուհու կրամանագիրը այն մասին, որ Հայոց եկեղեցու ոչ մի հոգևորականի չի բույրատրվի ալևա մուտք գործել Ռուսաստանի տարածք առանց Էջմիածնի կրայխավորության՝: Այդ առիթով Սիմեոն Երևանցին գրեց Ռուսական կայսրուհուն ձոնված մի աղոթք, որը պետք է ճշտապես կատարվեր պատասխանով ժամանակ:

1773 թ. Սիմեոն Երևանցին, քնակամաքար ոչ առանց նարատակալիոր հատակ ցուցումների, Ռուսահայոց թեմի առաջնորդ նշանակեց երիտասարդ եպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանին: 1774 թ. Իրանի Ռեշտ նավահանգստից նավով Հովսեփ Արղությանը ժամանեց Աստրախան: Նույն թվականին ավարտվում էր ռուս-թուրքական պատերազմը՝ Քյուլուկ Կայնաբքիում կնքված պայմանագրով /1774 թ. հուլիսի 10/, որի հաստատումն ու կրապարակումը տեղի ունեցավ մոտ մեկ տարի անց: Հովսեփ Արղությանը, ձեռք ձգելով հաշտության պայմանագրի տեքստը, այն քարզմանում է հայերենի և առաքում Էջմիածին: Պայմանագրի 7-րդ կետով Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանին իրավունք էր վերապահվում նաև դեռ զարու Օսմանյան տեղաբնակ մեծ քրիստոնյաների շահերի

պաշտպանությանը⁸։ Ստորև ներկայացվող մամուլը իսկապես բնագրով և ռուսերեն երկու քարգծանությունը պահպանվել է Մաչուտցի անվան մատենադարանում պահվող Լազարյանների արխիվում։ Այն անստորագիր է և անբնական։ Եղևելով դեպքերի զարգացման ընթացքից, մամուլի որոշ առանձնահատկություններից և իսմաղբերով այլ փակերագրերի հետ, ակնհայտ է դառնում, որ մամուլի հեղինակը Միմեոն Երևանցին է։ Պատասխան այդ մամուլը պետք է թվագրել 1778-1779թթ., Հեմվելով պայմանագրի վերոհիշյալ կետի վրա, Միմեոն Երևանցին Հ. Ալաությանին և Լազարյաններին առաջարկում է միջնորդել և հարց հարուցել Ռուսական կառավարության առաջ, որպեսզի Կ. Պոլսի Ռուսական դեսպանին ցուցում տրվի օժանդակելու և հովանավորելու նաև Հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչներին։ Ստորև քերում ենք այդ շատ արժեքավոր մամուլի լրիվ տեքստը, որը մինչև այժմ դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից։

«Չայս ևս գիտացիր, իսպառնան դաշնագիրն տեսաք և շատ հաւանեցաք։ Աստուած միշտ յաղթող և բարձրագլուխ պահեսցէ ի պարծանս ամենայն քրիստոնէից։ Բայց թպէտ այլ քրիստոնէից աման զայ ի մէջ նորին, Հայոց անունն բնա յկայ։ Մամաւանդ մեծ բարեկարարին Ռուսմելու երկրի քրիստոնէիցն է եղեալ։ Իսկ Անատոլու երկրի քրիստոնեայքն և մամաւանդ՝ Հայքն, խեղճ մնան, թպէտ զրեալ է, թէ քրիստոնեայքն զինչ ցասու ունիցին, մեր էլլուն արզ արասցեն, սակայն Անատոլու Հայքն, ի նոցանէ երկնչելով, ոչ կարեն արզ առնել։ Վասն որոյ ընդ օրինեալ իշխանին մերոյ աստուծով զօրացեալ Ալայ Յովհաննիսին խորհրդակցիցին, երէ կարնի իցէ, զրել տան մէջ հրաման ի վերայ Պոլսու մտուղ էլլան, թէ՛ Պատրիարքն Հայոց ի յԷջմիածնէ, երէ մէկ խնդիր ինչ արտայլ թեզ վասն հաւատոյ, օրինաց և եկեղեցեաց՝ յաղ և կատարող յինիցի։ Այս է մեծ օգնութիւն և բարեկարարին խոնալի ազգես Հայոց և Արտայս և յատկական յիշատակ իրեան օրինեալ յամուանն։ Երէ պատշաճ տեսցէ, ես արզայ զրեցից օրինեալ մօրն սորոմութեան և կամ մեծ իշխանին։ Չայսմանէ խօսեալ՝ մեզ ծանուցեա։ Բաւ էս՝»

Ուշագրայվ է այն փաստը, որ ինչպես նամակում է պահանջ դրվում, իբրք նույն քովանդակությամբ մեկ հրամանագիր ռուսական արքունիքը 1781 թ. հունվարի 11-ին¹⁰ ուղարկել է Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մտախիևին, երբ այդեն մոտ կես տարի առաջ փախճանվել էր Միմեոն Երևանցին։ Հռովաբուսակի մեջ Մտախիևը տեղեկացվում է Էջմիածնի կաթողիկոսության և Ռուսական արքունիքի միջև ծավալված փոխհարաբերությունների մասին սկսած 1768 թ.։ Ապա հրամանագրում նշվում է, թե Հովսեփ Արղությանը կաթողիկոսի անունից նոր պահանջներ է առաջադրել մասնավորապես. «чтоб препоручено было вам, как нашему при Порте Оттоманской министру, оказывая со стороны вашей помощь и защищение присылаемым в столицу Турецкую от

патриарха Армянского начальникам духовенства при встречающихся для них надобностях»¹¹;

Առայժմ մեք չունենք որևէ վկայություն այդ բժականներին Հայաստանում որևէ խնդրի շուրջ Ռուսական դեսպանության կողմից օժանդակություն ստանալու մասին, սակայն այդ հնարավորության հիմքերը արդեն իսկ ստեղծվել էին Սիմեոն Երևանցու և Հովսեփ Արղությանի ջանքերով¹²։ Շուտով այդ հնարավորությունը օգտագործվեց, սակայն, միայն Հովսեփ Արղությանի կարողիկոսական թեկնածության առաջադրման, ապա և Դավիթ-Դանիելյան հայտնի եակամարտության բորբոքման նպատակով։

Քերին խանի մտեր Իրանը նորից կանգնեցրեց քաղաքական փլուզման և իշխանատենյ ուժերի երկարատև բախումների փաստի առաջ։ 1779 թվականը ծանր տարի էր բուն Հայաստանի և հատկապես Արարատյան դաշտի բնակչության ու Էջմիածնի կարողիկոսական Արոտի համար։ Հերակլ Երկրորդի արշավանքը մեծ վնասներ էր բերել ոչ միայն տնտեսությանը, ցանքատարածություններին, այլև բնակչության բռնազարթից եկող սրել հայաբնիկությունները մահմեդական իշխողների ու նայ բնակչության և, մասնավորապես, Էջմիածնի Արոտի հետ¹³։

1780 թվականի հունվարի 1-ին անակնկալ Հովհաննես Լազարյանին ու Հովսեփ Արղությանին այցելում է Ի. Պ. Գորիչը և նայտնում «զգնալն իրենանց ի վերայ Պարսից առ ի տիրել զժողովեղերեայ տեղիան»¹⁴։ Հովսեփ Արղությանը իր օրագրում պատմում է 1780 թ. հունվարի առաջին երկու շաբաթների անընդմեջ կանդիդատները Ա. Վ. Սուվորովի և Գ. Ա. Պուտյակինի հետ¹⁵, որը նոր փուլ էր մախանչում նայ-ռուսական հարաբերություններում։ Հայոց քաղաքական դիրքորոշման կարևորությունը Ռուսաստանի համար իր կնիքն է թողնում նաև կելեղեցական-դավանական նարքերի լուծման վրա։ Հայ գործիչներն ավելի հաստատակամորեն են պնդում դավանական պատկանելությունն անխաթար սլահելու իրենց վճռականությունը և մխաժամանակ Ռուսական եկեղեցու հետ հարաբերություններում ստանում հենց ռուսական քաղաքական չորանների աջակցությունը¹⁶։

1780-1790-ական թվականներին անընդմեջ սովորացող ռուսահայ զարթօջախում ձևավորվող դավանական փոխադարձությունները ևս ձեռք են բերում քաղաքական ուղղվածություն։ 1779 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Հ. Արղությանը այցելություններ է կատարում Մոսկվայի արքեպիսկոպոս Պատռոնին, որը «բազում խօսակցութիւնս արար վասն հասարակ մերոյ և աւանդութեանց կելեղեցոյ, և յաղագս զքաղաքութեանցն Յունաց առ մեզ, և վասն պէտպէս բաջաղմանց Յունաց յաղագս պահոցն սլքոյն Սարգսի, զորս ամենայն լուծար, և գտուեալ պատճառսն մեր ողջամիտ վարդապետութեանք ընկալաւ»¹⁷։ Նայն թվականի մարտի 31-ին «սրբազան Պատռոնն հրատիրեաց գմեղ գնալ ի սօրոն և անդ տեսանել

գտոյր պատարագն և զհանդէսն մեծ...զմացաք ընդ ազնուացն մերոց Ադայ Յովհաննէսին և Ադայ Մինասին, տարան զմեզ ի սեղանն սարք և անտի տեսաք զբոլոր հանդէսն. յոյժս յարգեցին զմեզ ի սեղանոցն անմայն դասքն հոգևորաց, և բազմաց խայթել լեալ անխմաստ և գոհնիկ ժողովրդեանն ժուտն մեր անդ. և զբազում բունալի նմոս էին արծակեալ առ սրբազան Պրատոն արքեպիսկոպոսն վասն տանելոյն զմեզ ի սեղանն, որպէս ինքն և այլք պատմեցին մեզ, զի միտք նոցա զհետ էր քնքացեալ ատասպել և անխիղճ գրեցելոց, զյալաշուտքեանցն Յունաց որ առ մեզ. անարժան վարկանէլն գտանել մեզ ի սեղանի անդ: Բայց վառեալն ատուածային հոգովն սրբազան արքեպիսկոպոսն քամահեալ զմտտի բաշտղմոսն անխմաստից յայր ի վերայ կտրութեան նոցա, բայց զկնի այսր մինչ յաճախեցին բազմութիւնք ի յեկեղեցիս մեր ի ժամ պատարագելոյն մերոյ նախարարք և իշխանք, վաճառականք և հասարակ ժողովուրդք, բուլացաւ աղատաղել նոցա և մանաւանդ թէ՛ յատջիցնն էր այս տեսութիւն նոցա Հայոց նախկտպոս իբրով ձեռով գտանիլ ի յեկեղեցիս յունեանց»¹⁸:

Արդեն իսկ 1780 թ. փետրվարի 18-ին մեծ հանդիսավորությամբ կատարվում է Պետերբուրգի սուրբ Կատարինէ եկեղեցու օծումը, որը շրջադարձային դեր պիտի ունենար Հայոց դավանաբայան նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունքի ձևավորման գործում: Օծման հանդիսաբանմանը, ըստ Հովսեփ Արղությանի Հիշատակարանի, մերկա են և դեռ «ամենայն մախարարքն և յոյժ հառանցեան ամենայն արարողութեանցն մերս սուրբ եկեղեցոյ և բազում գայրակողութիւնք բարձուն»¹⁹:

Հայոց համակրանքը շահելու ձեռնարկումներն էր նաև նույն թվականի մայիսի 9-ին Հովսեփ Արղությանի ու Հովհաննէս Լազարյանի կայսրուհու, իսկ հունիսի 4-ին՝ քազաժառանգ Պապի Պետրովիչի կողմից ընդունելության արժանացնելու փաստը: Մեկ տարի անց, 1781 թ. մայիսի 9-ն, Հովսեփ Արղությանի արձանագրմամբ, «ծառատեցաք ի Նախիջևան քաղաքոս զհոգևոր դատարանս և եղաք ի նմա զբազում կանոնս ի շաղաց նախնի հարցն մերոց ի կատարութիւն մեին և...կարգեցաք ի նմա հոգևոր դատարոս, զմի վարդապետ և զերկու քահանայս»²⁰: Նոր Նախիջևանի հոգևոր դատարանի կանոնադրությունը, որ սպազդովել էր 1795 թ. Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի տարարանում, բաղկացած էր վեց մասից և պարունակում էր 126 հոդված, որով առաջնորդվում էին Ռուսաստանի բոլոր հայկական եկեղեցիները մինչև 1836 թվականի նոր կանոնադրության ընդունումը²¹:

Ռուսաստանում ճանապարհորդության ժամանակ Հովսեփ Արղությանը առիթ է ունեցել համոզվելու բարձրաստիճան ուս հոգևորականության ներկայացուցիչների հետ և արժանանալու հատուկ ընդունելության: Իր Հիշատակարանում նա գրում է, թե 1781 թ. հունիսի 12-ին «համոզվեցաք ի Բօրբառ քաղաքն առ արքեպիսկոպոսն Նիկիփոս, որ էր

առաջնորդ Քերստնու և Նոր Ռուսաց. իբրաք ի վրանսն, պահեաց զճեզ երկու օր և եղոյց զրազմաղիմի ժարդասիրութիւնս: Եւ անտի զմացաք առ զուսի Պետր Ալէքսանդր Ռուսնեցով իրթմա/ք/չալն ի զխղն յօր Վիշինկայ, որում եղև յարսխաութիւն յոյժ, իբրոյց զճեզ ի վրանի զեղեցկագոմի, զոր ի յՕսմանցուցն էր զերեսայ. պահեաց զճեզ յորս օր և յամենայն ատուր՝ առառու և երեկոյի, առ մեզ զայր և զճեզ առեալ տանէր առ ինքն ի ճաշեզ: Եւ յետ քազում ժարդասխական պատուոյն կամեցաւ առաքել զճեզ ի Քիով քաղաքն, յորում են քազում վամօրայք և տեղիք սքրոց... Գրեաց զիր յանձնարարական առ սքրազան Գաբրիէլ մետրուպօլիտն ծերունի, առ արքիմանդրիտն Չոսիմէ, և առ կոմսնդանուն Իվան Ստեփանիչ Կուկիսովն՝ ընկալնուլ զճեզ և պատիո ցուցանել: Պեչերսկի վանքում արժանանալով սրատվալոք ընդունելոյթյան Չոսիմէ արքիմանդրիտի կողմից. Հ. Արդարայանը հրավիրել է Գաբրիէլ մետրուպօլիտի մոտ, որը ևս «քազմաղիմի պատիւս և սէրս եղոյց և մամաւանդ առ սուրբ հաւատս մեր, որ զԳամծ արամեանն ունկով ի ծնոխն, զօվէր ի մէջ հրապարակին, յորում էին նոզևարսկանքն և երեկի աշխարհականք՝ թէ՛ ճշմարիտ և ուղղափառ հաւատ է Հայոց հաւատն, և այլ այտալիսի քանս համարձակութն և սա ընկալեալ զճեզ ի սեղանն սուրբ, և յետ արձակման սքրոյ պատարագին, զնշխարս տային մեզ և զգինի: Եւ յեւանելն մեր ի յեկեղեցոյն խառն ի ճաղանն ամբոխն՝ անցեալ ի վերայ մեր, ամենքին աջ առեալ՝ զօրծնութիւն խնդրէին»²⁷:

Միմեռն Նրևանցուն հաջորդած Վռկաս Կարմեցու գահակալության տարիներին, օրինակ, կազմված Հայ-ռուսական դաշմագրի մախազծի առաջին իսկ կետը պահանջում էր դավանական խնդիրներում երկուստեք հանդուրժողական վերաբերմամբ: Երկրորդ կետով պահանջվում էր «Չինտտեղս յիտարանչիսի ազգացս ընկալնուլ ի հաղորդութիւն իբր զպրոտրիչս և խոովարարս սիրոյ և խաղաղութեան», իսկ երրորդ կետով՝ շարժել մահմեդականների և հեթանոսների կողմից Հայոց դավանանքի ընդունումը: Մրանք հարցեր էին, որանք իրավական կարգավորում էին պահանջում, հրատաւ խնդիրներ էին կենդանի իրականության մեջ, քանզի Հայոց եկեղեցին ստիպված էր մեծ նեղույթունների զնով դիմագրավել ռուս հեզուրականության ճնշմանը: Այդ մասին վկայում է 1782 թ. Հովսեփ Արդարայանի արձանագրած այն փաստը ևս, թե Մոզդուկի Հայոց եկեղեցին, որ «չարածնիկ Գօրգի ոմն կամեցեալ էր ռուսանալ և զեկեղեցին զայն ևս դարձուցանել, որոյ աղագաւ նախկնապոսն Ռուստաց և գործունարն վճիտ էին հաստատեալ՝ հրամանաւ Սյնօրին ընկալնուլ, իսկ Մոզդուկս ժողովալայքն ոչ էին տուեալ առանց մեզ, այլ և զզիրս իրենաց զքեալ էին մեզ: Մեք գրեցաք Հաշտարխանու գաբրեմաթին, մինչ ոչ ինչ օգտեցաք ի մնանէ, բողոք մեր արկաք առ սքրազմասուրբ Սինօրի գահակալ Պետրապօլցու արքեպիսկոպոս Գաբրիէլն, մա յուսադրեալ մեզ, խօսեալ ընդ գահակեցացն իրոց. և ընդ պայմատափայլ ընեազին, մխի-

բարեալ յուսարքեալ մեզ, և առաքեալ առ քննագն: Քննագն, որպէս
հարկն էր, գրեաց սաստ և յանդիմանութիւն Հայտարխանու գործունա-
բին և նպխակոսոսին՝ ի բաց բարոյ զեկեղեցին մեր և մի մեղել զմեզ, որ
ընդդէմ է կայսերական մեծութեան գրութեանմ...Յետ այսարիկ գրգռիչ
Գօրկին և ընկելոցն գրչացեալ ի յանկատար այսարմանց իրեանց, գիր
մեղայական գրեցին մեզ և մեք ընկալաք զմուսա ի հալոսյութիւն եկեղեց-
ոյ»²²:

Հայոց եկեղեցու համար դավանական հանդուրժողականության
մքնալորտ ձևավորելու գործում մեծ կարևորություն ունեւր Պապիկ Առա-
ջին կայսեր կրօնի շատցիչ Պրատոն միտրոպոլիտի դիրքորոշումը: Ըստ
Հ. Արղությանի վկայությամբ, Պրատոնը թագմիցս սամծիլ է ոռս և հույն
հոգևորականության հարձակումները Հայոց եկեղեցու և եկեղեցական-
ների դեմ: Որոշակի նպատակադրումով և, ամենայն հավանականությ-
յամբ Հ. Արղությանի նախածնունդով, Պետերբուրգում հայերենի են
թարգմանվում Պրատոն միտրոպոլիտի «Քրիստոնեական աստվածաբա-
նությունը», «Քարոզներ» և «Ուղղափառ կրթություն» գրքերը /թարգմա-
նիչ Ստեփանոս Ալամյան/²⁴: Ռուսերենի է թարգմանվում և Պետերբուր-
գում 1799թ. տպագրվում «Հայոց եկեղեցու դավանանքը»²⁵ գիրքը, որն
այնուհետև Պետերբուրգում Վրաց դեսպանության քարտուղար Գեորգի
Ավալիշվիլին ռուսերենից թարգմանում է նաև վրացերենի²⁶:

1793 թ. մայիսի 17-ին Աստրախանից Հ. Արղությանին գրած նամա-
կում հայտնվում է, քի տեղի ոռս հոգևոր առաջնորդը ոչ միայն մեծ օ-
ժանդակություն է ցուցաբերում հայ հոգևորականությանը, այլև պատ-
ժում է անգամ այն հայերին, որոնք դավանափոխության նպատակով
դիմում են իրեն. «Շովինարն մէկ տղայով և իր որդովն գնացեալ էր Ռուս
դատնայ, զանելով վարեալ էր և մեզ կոչուալ առ ինքն, թէ դու ես քերել տա-
ցես առ քեզ և զաննցես և հարցցես, թէ վասն ո՞ր բողոքն զհառատս իւ-
րեանց և այսպէս անարգեալ եղին Ռուստի նուստ կամեցողքն, և բո-
լորքն զխտացին, որ արքերէյն²⁷ գանիւք վարեալ է, վասն այսմ այսու-
նետև ո՞վ համարձակի գնալն»²⁸: Այդ իրաձիճակը, սակայն, ամենուր չէ,
որ ընթանում էր առանց հակամարտության ու քննադատման: Որքան
Ռուսական եկեղեցու թարծր ատիճանավորմները հանդուրժողական և
զուսպ վերաբերմանը էին դրսևորում հայոց նկատմամբ, նույնքան տեղե-
յան ռուս հոգևորականությունը գործում էր առաձիւլ քեղադրական գոր-
ծելաճով: Այդ առանձնապէս ակնհայտ դարձավ 1790-ական թվական-
ների կեսերին, երբ աշխատիկ իշխանությունները ես ակնհայտորեն
աբասողական քաղաքականություն էին որդեգրել Այսլովկասի նկատ-
մամբ: Հովսեփի Արղությանը արձանագրել է ստեղծված իրաձիճակը 1795
թ. մայիսի 20-ին Աստրախանից գրած իր նամակներից մեկում²⁹: Հ. Ար-
ղությանը ես հայ-ռուսական հոգևոր-դավանական վախճարաբերու-
յունները լծարձակում ու պայմանավորված է դիտարկում ու ներկայացնում

աշխատանքի իշխանության մեծ շահաքաղաքության հետ: «Ի՞նչ տառապանքն ինձ ոչ է բառական, տեսք այժմ զի՛նչ լսեք. ես զկեանս իմ տունեալ եմ ի զոհ վասն ծառայութեան քաղաքին՝ յաղագս դիպտութեան ազգին իծոյ, որպէս և նորին մայրական խնամօքն յուսադրեալ եմք ամենայն ազգաւ, և գնդոյն յամենայն ոտեր իշխանեց զրով, և ամենայն որ փափագի զալ յերկիրս այս և առանց նեղութեան քնակիլ. հայրն լինել հայր որբոց՝ առանց երկնոյի բռնաորաց, և տեսքն՝ տեսք ծառայից»⁵⁰: Հ. Արղութեանը յողորմ է Աստուխանում աւելովա՞ծ իրաւիճակի դեմ. «Որոշք անհնազանդ ծնողաց՝ թերակատարք, ի քարկանայն հարց, զման և մկտիւն, և եպիսկոպոսն տեղոյս՝ իսկոյն ընկալնու, որպէս ընկալաւ 11 տարեկան մէկ անճար աղքատի որսի, որոյ հոր արտաստայի զկրն անա տղւորեմ ձեզ, քեպէտ առաքեցի առ եպիսկոպոսն, քայց ոչ կամեցաւ յեղ: Մեր թուրոս Արիագոյի 14 տարեկան եղբայրն, քարկացեալ ի վերայ մօրն, զմաց ռոտացաւ և մա ընկալաւ. մայրն մնաց լաղով՝ զրկեալ ի յորդոյն, որսին այլոց ծառայէ, իսկ ծնօղն, որ սնուցեալ է, ի ծնութեան հասակին զրկեալ է յորդիական ծառայութենէ: Պարտատեսք և փախստականք զման և նոցա ընկալնու»⁵¹:

Հայերի դավանաւիտարկանքն թե՛ն ոչ լիովին կամխելու, ապա զեր տանձանափակելու նպատակով ռուս հոգևորականության հետ հայոց փոխհարաբերությունները Հովսեփ Արղութեանը փորձում է կարգավորել դիմելով ոչ միայն բարոյական ու քաղաքական միջոցների, այլև իրավական շտակների գործադրմանը: Նա գրում է, որ իր խնդիրն այն է ռուսական հոգևորականությունից և, մասնավորապէս, Աստուխանի հոգևոր առաջնորդ եպիսկոպոսից, թե «կատարեալ հասակի անձինք յորժամ գան առ քեզ, նախ սպրաւիկ արա յամենայն դատաստանսն, որպէս օրենքն է, և ապա ընկալ, իսկ անկատարքն յետ դարձո, զի նոցա հաւատ ոչ ճանաչեն: Մի զրկեք զմօղս նոցա ի վայելմանն որբոց»: Այդ սրահանջին Աստուխանի Ռոտաց հոգևոր առաջնորդը «ոչ եթէ կամեցաւ մեզ քառականութիւն տալ, այլ քարկացաւ ևս, թէ՛ որպէ՛ս համարձակի Հայոց արքեպիսկոպոսն նորմալիս ինձ զլըր գրել, և հանդերձեալ մեծ հալածանս յարուցանել, թէ՛ զխոր՛դ համարձակիք զանգակ այնքան քարկանել և կամ համարձակ կատարել զօրէնս ձեռ»⁵²: Հ. Արղութեանը իշխանութեան է քաղաքական իշխանության վերաբերումը հայոց նկատմամբ, որ հակադիր էր հոգևոր իշխանության այդ քայրերին. «Տես ոչ զխեմ, ո՞նչ հնազանդիւն. կայսերական ուղորմութեան ազատութեանն, եթէ բռնութեան սոթին»: Ավելին, Հ. Արղութեանը փորձում է գողգանեմեր նշելով մահմեդական տիրապետության և Աստուխանի առաջնորդի գործողությունների միջև, զգաստության կոչել այրունի գործիչներին. «Միթէ թուրքի երկրումն մեր գառակն խեմ և առանց սրտճառի ի հաւատոյն հանեն, ո՞չ ապարէն վասն այն գան և ժողովին ազգ մեր յերկիրս այս, որ յայսպիսի բռնութեանց փրկին»⁵³: Հայ իրականության մեջ ռուսադավանութեան

յան անցնելու առանձին փաստերը ևս կանխելու ծածար Հ. Արղուսյանը փորձում է առանալ ռուս հոգևորականության պաշտպանությամբ: Նման օրինակներից էր Հնդկաստանում զանվող տեր Ստեփանի «րեղօգյաք եղբայրն», որ «ուսասցեալ է, թէ յնորոքս փող է եկեալ, ինձ չեմ տալիս, նորա կինն և փարթիկ որչին դօզեալ կան յանկեան, որ բռնութեամբ շուտապեսնեմ»²⁴: Անհրաժեշտ էր հզոր կովաններով կասեցնել հայոց նկատմամբ գործադրվող դավանական խտրությունները: Հ. Արղուսյանը հարցադրումը կրկին փոխադրում է հայերի Ռուսաստան փոխադրվելը հարցակաճի տակ դնելու սպառնալիքի մակարդակ. «Ահա յուսադրութեան պատղմ երկրիս, ո՞ր երեսօք զոնմ ումք, թէ՛ եկէք և զհանգստութիւն վայելեցէք. ես ճանապարհողդ եմ և ծառայող թագաւորութեան կրամանին, և սորա յայտախի բռնութիւն կան, ոչ ոքազի յսնն և ոչ կրովարտակի, ոչ արդարութեան ունկն դնեն և ոչ ճշմարտութեան»: Միակ միջոցը հայ հասարակության անուսից հանդես գալու և իմնավորված պահանջի առաջադրումն էր բարձրագույն հոգևոր ատյանի առաջ: Իր փաստարկումները ներկայացնելով հայազգի գործիչներին, Հ. Արղուսյանը շնչտելով, թե «ոյուք ևս ազգ էք Հայոց, օգնեցեք մեր ազգին», պահանջում է նրանցից, գրավոր կերպով դիմել սիմոռի գեներալ-պրևկարտ Ա. Ի. Մուսին Պուշկինին, որ «քարեկամ է, ապա է մա աշր բանական և խելօք»: Պարզվում է, որ Հ. Արղուսյանը տեղյակ էր նաև, թե Աստղախտանի ռուսաց հոգևոր առաջնորդը դիմել էր Ա. Ի. Մուսին Պուշկինին՝ Հայոց եկեղեցու զանգերը հնչեցնելու դեմ լինելու պահանջով, սակայն և պատասխան ստացել, թե «զոնա, քոյ բանն չե»: Ռուսական եկեղեցու առանձին ներկայացուցիչների նկատումներին դիմադրավելու գործում հայոց համար կարևոր լծակ էր ռուսական աշխարհիկ յշխանությունների կողմից ցուցաբերված օժանդակությունը ստանալու հանգամանքը, մասնավորապես որ ետզինտե ավելի էր կարևորվում հայոց դիրքորոշումը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության իրականացման գործընթացում: Այդ ակնհայտորեն դրսևորվեց 1795 թվականի ընթացքում, երբ Աղա Մահմադ խանի կողմից Թիֆլիսի ավերումից հետո սկսեց քննարկվել ու ծրագրվել Ռուսական բանակը Այսրկովկաս ուղարկելու հարցը: Ինչպես նախանի է, այդ արշավանքին իր մասնակցությունը բերելուն կրավիրվեց անգամ անձամբ Հովսեփ Արղուսյանը:

Այլ էր իրավիճակը Ռուսաստանում կարույիկ դավանանքի հոգևորականության ներկայացուցիչների հետ հայ հոգևորականության ունեցած փոխհարաբերությունների պարագայում: Ռուսաստանի կարույիկ համայնքում մեծ թիվ էին կազմում *հայազգի կարույիկները*, որոնց առաջնորդն էր Օնոֆրիոս Օհանջանովը²⁵: Տեղի տալով Հ. Արղուսյանի համառ ցանկերին, Ռուսական կառավարության հանձնարարությամբ 1794 թ. հունիսի 18-ին Մոզլիլի կոնսիստորիան կրամայում է հայ կարույիկների առաջնորդ Օ. Օհանջանովին, թե օրենքով արգելվում է բունի կարույիկ

դավանանքի դարձնել որևէ մեկին /տվյալ դեպքում խոսքը առաջին հերթին հայադավան անձնավորության մասին է/, իսկ հոմեադավան ուսմանը՝ արգելվում է կրոնավիճակ անել ընդհանրապես: Հ. Արղուրյանը փորձում է ստանալ ավելին. նա, օգտագործելով պահի կարևորությունը, կառավարությունից պահանջում է քույրատրել կարողից հայերի վերադարձը հայադավանության և միաժամանակ արգելել նաև հայերի անցումը ուսադավանության: Ռուսահայոց համայնքը XVIII դարի վերջին ուսական իշխանությունների կողմից ստանում է կարևոր հավաստիացում իր կարգավիճակի ամրապնդման համար:

Պավել Առաջինի 1799 թ. նոյեմբերի 28-ի հրամանագրերում շեշտվում է, որ քույրատրվում է ազատորեն դավանել Հայոց դավանանքը, կառուցել եկեղեցիներ և կրոնական հարցերում ենթարկվել միայն էջմյածնի կաթողիկոսին ու Ռուսահայոց առաջնորդ Հովսեփ Արղուրյանին: Ավելին, Ղուկաս կաթողիկոսի մահից հետո, Ռուսական արքունիքը պաշտարանում է Հ. Արղուրյանի քեկնածության առաջադրումը Հայոց կաթողիկոսական գահի համայն և Ռուսական բանակի Վրաստանում լինելու հանգամանքով թեղադրված՝ Հովսեփ Արղուրյանի միջոցով է 1801 թ. փետրվարին հրապարակում Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելու Պավել Առաջինի հրովարտակը:

Այսպիսով, վերոբերյալից ակնհայտ է, որ հայ-ուսական եկեղեցական հարաբերությունների ուղղվածությունը XVIII դարի վերջին հիմնականում պայմանավորվում էր քաղաքական հարաբերությունների պահանջով ու մակարդակով:

PAVEL CHOBANYAN

ARMENIAN-RUSSIAN CHURCH RELATIONS IN THE SECOND HALF OF XVIII CENTURY

In the second half of the XVIII century Armenian population in Russia was increasing. Under more active Russian policy in the East and along with improvement of Armenian-Russian political relations, the Armenian-Russian church relations became closer and more tolerant.

Owing to mediation of political authorities, the Armenian Church in Russia stayed free from religious restrictions, new churches were built and Church Charter of the Armenian Church of Russia was developed.

ՃԱՆՌՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Միսլե Զբիստոս, ըստ աննառեաակ քարերարութեանն, իշխանութիւն չնի ի վերայ հասարակ ճարդկայինս քնութեան, նոյնպէս և երկրորդապէս և յետ Զբիստոսի՝ Սուրբն Գրիգոր, ըստ բազմառեաակ քարերարութեանն,

իշխանութիւն ունի ի վերայ յառով ազգիս Հայոց, զորմէ բացասուցի պարտի նախապէս գլխակազմութեմնն և գործառնական հաստատյն իրո՛ւ բացասել: Զանձի որ Հայրաձիւն է և իստատացեալ Բրիտանի, սոքա և ի ձեռն սորա ունի վնասատն զայն...» /Միմեմ Երևանցի, Ջանք, Վաղարշապատ, 1873, էջ 51/:

2. Նամակը գրված է 1760 թ., իսկ Թեյմուրազ II-ը Վրաստանից ճանապարհվել էր արդեն 1759 թ. վերջերին և արդեն գտնվում էր Ռուսաստանում:
3. Ջանք, էջ 234:
4. Ջանք, էջ 271:
5. Դիանի հայոց պատմության, գիրք Գ, էջ ԳԻԱ-ԳԻԲ: Գ. Эзов. Начало сношений эмиадинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901.
6. Պատվիրակության հաջողությանը իր սծանդակությանը նարասել էր նաև Հովհաննես Լազարյանը և այդ առիթով մամուլ գրել Սիմոն Երևանցուն (տես Վ. Դիլոյան, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, էջ 140-141):
7. Армяно-русские отношения в XVIII в., IV, с.76-77.
8. Stepanov and E. И. Дружинина. Кючук Кайнарджийский мир. Москва, 1955, с. 352.
9. ՄՄ, Լազարյանների արխիվ, քրթ. 109, գրք 22, վավ. 24, հայերեն քննարկ:
10. Армяно-русские отношения в XVIII в., IV, с.170-171. Հրավարտակի հայերեն թարգմանությունը տես «Դիանի հայոց պատմության», IX, Թիֆլիս, 1911, էջ 49-52: Նժան ջովանդակությանը հրահանգ առաջվել է Արտարին գործերի կոլեգիայից նաև Գ. Ա. Պառլյուկիինն նույն օրը: Տես АВПР, ф. СРА, 100/3, 1764-1800, д. 482, л. 167. копия:
11. Армяно-русские отношения в XVIII в., IV, с.170-171.
12. Հայտնի է միայն, որ 1798 թ. Պավել Առաջինը ևս մժան հրահանգ ուղարկել էր Կ.Պոլսում ռուսական դեսպան Վ. Տամարային՝ կարգադրելով հնարավոր օգնություն ցույց տալ և պաշտպանել Դուկաս կաթողիկոսի կողմից թողարկված հայ հոգևորականներին: ՄՄ, ԿԴ, քրթ. 8, վավ. 15 /պատճն: Տես նաև Վ. Ռ. Գրիգորյան. Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում /1780-1800/, Երևան, 1958, էջ 197:
13. Армяно-русские отношения в XVIII в., IV, с.156. Այս վավերագրում խոսվում է Հերակլի կողմից Արարատյան դաշտի 15 հազար հայերի Թիֆլիս փոխադրման, Երևանի խանի կողմից էլժիամնի վանքի վեց միաբանների սպանության մասին:
14. Армяно-русские отношения в XVIII в., IV, с.152.
15. «Յունվարի 2. Ենաբալ պոսոժիկ Ալեքսանդր Վասիլի Սուխորովն ելն առ ճեղ ի տեսութան. և ճեք ազնի աղայ Յովհաննես ընդ ճժա ի վերայ նույն Յիւրոյն. և ի վերայ երկրացն ճեքոց բազում հացցմունս արար միմև ցերկու ժժանս»: Տես Армяно-русские отношения в XVIII в., IV, с.152-153:
16. Դիանի հայոց պատմության, IX, էջ 45-46:
17. Դիանի հայոց պատմության, IX, էջ 16:
18. Դիանի հայոց պատմության, IX, էջ 19-20:

19. Ընթերցված քարոզը նախապես բարձրամակել էր ոռսերեն և 500 օրինակ տպագիր ձևով բաժանվել իշխաններին, իսկ գեղեցիկ կազմված մեկ օրինակը Գ. Ա. Պուտլովիչին միջոցով ճատուցվել կայսրուհուն: Օրինակներ էին ուղարկվել գահաժառանգ Պավելին և Մարիա Չեղոքովնային, որ Հովհաննես Լազարյանի միջոցով փոխանցվել էին Նիկիտա Պանինին՝ հանձնելու ջատ պատկանելիլոյն: Տես Դիան հայոց պատմութեան, IX, էջ 4, 26-27:
20. Դիան հայոց պատմութեան, IX, էջ 6:
21. Հովհ. Տէր-Արրահամեան Հովսէփ Չորրորդ Երկայնաբազուկ-Արշուրեանց, ընդհանրական առաջնորդ ուսխարմակ հայոց /1773-1800/, իշխան կայսրութեան Ուսուց և կարողկոս ամհնայն Հայոց. ՄՊր, 1881, էջ 6-7:
22. Դիան հայոց պատմութեան, IX, էջ 8-9, 42-44:
23. Դիան հայոց պատմութեան, IX, էջ 46:
24. Ուշագրավ է որ Պլատոն արքեպիսկոպոսի քարոզների ոռսերենից հայերենի բարձրամուրյամբ գրադվել է նաև Հովակիմ Աղապարի Լազարյանը: Տես Վ. Դիլոյան, ճշվ. աշխ., էջ 190:
25. "Вероисповедание Армянской церкви", СПб, 1799.
26. ճոս յոյնմոջ յօրոյնցօ ճշոյնմոջոյն յեղեղոյն յոյնմոյնցոյն յոյնմոյնցոյն, 1993, ճջ. 121.
27. Իմա՝ արքեպիսկոպոսի.
28. ՄՄ, ԿԴ, թիւ. 6, վավ. 42, քնագիր:
29. Հ. Արղուրյանը, զնոնելով դիմագրավել ռուս Իոզկորականութեան կամայականութեաններին, Մոսկովայի ո Պետերբուրգի հայ գործիչներին նախապես նամակով տեղեկացնում և պահանջում էր նրանց միջամտութեանը՝ արքեպիսկոպոս և սինոդում Իննարան գտնելու համար:
30. Դիան հայոց պատմութեան, IX, էջ 178:
31. Դիան հայոց պատմութեան, IX, էջ 178-179:
32. Նույն տեղում:
33. Նույն տեղում:
34. Նույն տեղում:
35. O. Othmanianovich մասին տես Յ. Թամարա Միջոց. օնկորոս յօրոյնցօյն յօրոյնցօյն յօրոյնցօյն յօրոյնցօյն, 1901, ճջ. 488-490, 823, 833, 835. Ambrosius Eszer. Missionen im Halbrund der Länder zwischen Schwarzen Meer, Kaspisee und Persischem Golf: Krim, Kaukasien, Georgien und Persien.-Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum, Vol. II, 1700-1815. Hender, Rom-Freiburg-Wien, 1973, S. 448. Պ. Չորամյան, Վրաց ուղեգրութեանները.... էջ 116: Ա. Էսգերը, Իննսելով Մ. Թամարայիլոյն, բյուրեղագրար նրան համարում է վրացի:

ԳԻՄՆԱՍԻԱՅԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՓՈՒԼԵՐԸ*

Ուրարտական պետության կազմավորումը տեղի է ունեցել երեք փուլերով, որոնցից վերջինը ունեցել է երեք ենթափուլեր:

Ուրարտական պետության կազմավորման առաջին փուլը, որը համընկնում է այդ պետության սրբաբերացման առաջին փուլին, վերաբերվել է ուրարտական և հայկական ցեղերի որոշ մասի միավորմանը մի ընդհանուր, կենտրոնական պետության կազմում (հայկական ցեղերը այդ ժամանակ տարածված էին Արամալի վարչական միավորի կազմում, ինչպես նաև նրա հիմքի վրա ձևավորված հետագա Արմարիլի-Արմարիլայի կամ Արմիրայի մարզում): Այդ փուլում ուրարտական պետության զրաված տարածքը սկսվել է Արածանի գետի միջին ավազանի հարավային սահմաններից, ձգվել Վանա լճի արևելյան երկարությամբ և տարածվել մինչև Ուրմիա լճի արևմտյան կողմերը¹: Այդ փուլում, ըստ սեպագիր արձանագրությունների տվյալների, ուրարտական պետությունը կազմված էր 4 քաղաք-ամրոցներից և նրանց շրջակայքի բնակավայրերից: Սր քաղաք-ամրոցը իր շրջակայքի բնակավայրերի հետ կազմել էր երկրի մի վարչական միավորը: Այդ վարչական միավորներն էին Արզաշտուն, Արամալին, Չանգիտունան և Մուգունիան: Դրանցից Արզաշտուն տարածված էր երկրի հյուսիսային մասում, ժամանակորապես Վանա լճի և Արածանիի միջև ընկած տարածքում, Արամալին՝ Վանա լճի արևելյան մասում, Չանգիտունան՝ այդ լճի հարավ-արևելքում, իսկ նրանցից արևեք դեպի Ուրմիա լճի արևմտյան կողմը տարածված էր Մուգունիան²: Հյուսիսային կողմում Ուրարտուին սահմանակից են եղել Դայանի-Դիաուխի, Թումմե, Մուխու և Էնգիտե երկրները, հարավային և հարավ-արևելյան կողմում՝ Գիլգանի, Խուբուշքիա և Մուժամիր երկրները (նշված երկրներից Դայանի-Դիաուխին անմիջապես սահմանակից

* Հոդվածը նրատարակվում է առանց նրա տրայանը իմրազրոյքան կողմից միջանոտրյան:

է եղել Արգաշքաւի շրջանին, Մուծածիլը և Խորուշիան՝ Մուգունիայի շրջանին, իսկ Գիլգանին՝ Չանգիումայի շրջանին)՝ Առաջին փուլում Ուրարտուն շի տնեցել խաչոր զորք: Նրա զինվորների թիվը հասել է 3400-ի⁴: Այդ զորքը ենթարկվել է երկրի արքային: Այն կոչվել է արքայի զորք կամ արքայական զունդ, որը արքայի հետ գտնվել է երկրի արքայական քաղաքում, իսկ աներածնշտության դեպքում պաշտպանել է երկրի սահմանները: Մուգունյա վարչական միավորի օրինակը գույց է տալիս, որ զորք են տնեցել մաս վարչական միավորները, մասնավորապես նրանց քաղաք-ամրոցները⁵: Երկրի առաջին արքան է եղել Արածան (859-832), իսկ նրա արքայական քաղաքը՝ Արգաշքան⁶: Այդ փուլում աստիճանական պետությանը մի քանի անգամ կործանաբար արշավանքներ է կազմակերպել նորաստեղծ ուրարտական պետության վրա, բայց վերջինս կենաց ու մահու պայքարի գնով սրաշտպանել է իր գոյությունը: Աստիճանական արշավանքները աստիճանաբար դադարել են, երբ մ.թ.ա. 832 թ. ուրարտական թագավորներից Մարութի I-ը (832-822) Արածանի գետի ափին լուրջ դիմադրություն է ցույց տալիս աստիճանական զորքին, կանխում նրա ներթափանցումը Ուրարտու⁸, երկիրը փրկում աստիճանական զորքի նոր ասպատակույուններից ու ավերածություններից:

Ուրարտուն, երբ մոր է քաղաքական ասպարեզ եկել, քացի վերսկիչյալ երկրներին, շրջապատված է եղել մաս ցեղամիություններով: Նրա հյուսիս-արևմտյան կողմում գտնվել է Խաթն ցեղամիությունը⁹, իսկ հյուսիս-արևելյան կողմում՝ Էրիտնի ցեղամիությունը¹⁰: Այդ երկու ցեղամիությունները իրարից բաժանվել են Ղալանի-Ղախալի պետության ընդարձակ տարածքով¹¹:

Ուրարտական պետության կազմավորման երկրորդ փուլը, որը համընկնում է այդ պետության պարթերացման վերելքի փուլին, սկսվել է Իշյուլինի (822-810) ժամանակաշրջանից: Հզոր Ասորեստանի դեմ պայքարելու նպատակով ուրարտական պետությունը աշխատել է իր գերիշխանության տակ վերցնել շրջակայքում գտնվող երկրները, հարստացալ ու իզորանալ նրանց միջոցներով և վերջ տալ աստիճանական սպառնալիքներին: Բայց դա խաղաղ ճանապարհով տեղի չէր ունենալու: Դրա համար հարկավոր էին նվաճումներ: Եվ սկսվում են ուրարտական նվաճողական արշավանքները շրջակայքի անհատ-անհատ ցեղային երկրներին, ցեղամիությունների ու պետության աստիճանի հասած երկրներին վրա:

Իշյուլինին, հյուսիս-արևելքում նվաճելով Ուխտերուխի, Լուշա, Քաքարգա ցեղային երկրները, Ուրարտուի սահմանները հասցնում է մինչև Արածանի ու Արաքս գետերի ակունքները¹², նվաճելով Արաքսի ծախ ափին գտնվող Պուլուալի երկիրը (Մյունիք նահանգի Երմբակ գավառում, որը հետագայում մտել է Ղախիթևանի կազմի մեջ), ինչպես նաև Բարչուս կամ Պարսուաչ (իմփ. Պարսկաստան) երկիրը, Ուրարտուի սահ-

մաննելը հասցնում է մինչև Արաքսի միջին ավազանը և Ուրմիա լճի արևելյան կողմերը¹³։

Մեծուան (810-786) իր նվաճումներով Ուրարտուի հյուսիսային սահմանները հասցնում է մինչև Դայաննի-Դիաուխի քնդարձակածավալ պետության կենտրոնական որոշ տաքածքները¹⁴, հյուսիս-արևմտյան սահմանները՝ մինչև Շուսրանի (Շուխը) երկիրը և Խաթե ցեղամիության արևելյան սահմանները (Փոքր Հայքի Մելաս գետի ավազանում), հյուսիս-արևելյան սահմանները՝ մինչև Էրփրուսիսի երկիրը (Արարատյան դաշտավայրի մատույցներում, Արարատ լեռան տարրում)¹⁵, արևմտյան սահմանները՝ մինչև անդրեփրատյան Մելիտեա կամ Մելիդո (Մալաթիա) երկիրը¹⁶, հարավային սահմանները՝ մինչև Շոքրիա և Ուրմե երկրները (Սասունի լեռնային զանգվածում)¹⁷, հարավ-արևելյան սահմանները՝ մինչև Մանա երկիրը (Ուրմիա լճի արևելքում)¹⁸։

Արգիշտի I-ը (786-764) իր նվաճումներով Ուրարտուի սահմանները հյուսիսում հասցնում է մինչև Դայաննի-Դիաուխի պետության ծայր հյուսիսային կողմերը (Սև ծովի հարավային ափերին)¹⁹, հյուսիս-արևմտյան սահմանը՝ միչև Խաթե ցեղամիությունը (Փոքր Հայքում), հյուսիս-արևելյան սահմանները՝ մինչև Էրիտանի ցեղամիությունը, մասնավորապես նրա մեջ մտնող Կիեխունի երկիրը (Սևանի ավազանում, Խաթրկե, ճանապարհին նվաճելով Ագա(նմա) Ռազա, Վագա) երկիրը (Արարատյան դաշտավայրում) և Ուլուանի երկիրը (Կոտայքում)²⁰, հարավ-արևելյան սահմանները՝ մինչև Բարուարա, Բուշրու և Բարիլու երկրները (Ուրմիա լճից դեպի հարավ-արևելք²¹)։

Մարդուքի II-ը (764-735) իր նվաճումներով Ուրարտուի սահմանները հյուսիսում հասցնում է մինչև Կուլխա (Կուլսիդա) երկիրը (Սև ծովի հարավ-արևելքում)²², հյուսիս-արևելյան սահմանները՝ մինչև Էրիտանի ցեղամիության մասը կազմող Ու(ն)դուրի-Էրիտանի մեջ մտնող Ադախունի, Վելիքունի (Գեղարունի), Լուերունի, Աքրաքինի երկրները (Սևանա լճի ավազանում) և Ուրտեխիսի (նմա) Աքցախ) երկիրը²³, արևմտյան սահմանները՝ մինչև անդրեփրատյան Կումախա (Կոմագենե) երկիրը²⁴, հարավային սահմանները՝ մինչև Ալան երկիրը (Սասունի լեռնային զանգվածում)²⁵, նվաճում է նաև Պալուաղի երկրի հարավային կողմերը (ժամանակակից Իրանի հյուսիսային շրջաններում, Արաքսից դեպի հարավ)։

Այդ նվաճումների հետևանքով ուրարտական պետությունը հզորանում է, որի շնորհիվ աճում է նրա հեղինակությունը ալուսաքին աշխարհում, և Առաջավոր Ասիայի ռազմաքաղաքական առաջնությունը Ասրեստանից անցնում է Ուրարտուին։

Մարդուքի II-ը կազմակերպում է նաև հակա-ասորեստանյան կուսիցիա, որի մեջ են մտնում ինչպես հյուսիսային Սիբիայի Բիթ-Ազուսի և Գուրգուն, այնպես էլ անդրեփրատյան Կումանուխ կամ Կումախա (Կո-

մագնն) և Մելիտեա-Մելիտո (Մալաթիա) երկրները²⁶։ Սարգսրի II-ի նպատակն էր՝ կռաւիցիոն բանակով հարձակվել անձիգապետ Ասորեստանի վրա, ծնկի բերել նրան, ընդմիջւտ վերացնել հարավից սարսուցող փտանգը։ Իբրև դրս ապացույց պետք է նկատի ունենալ այն փաստը, որ նա մ.թ.ա. 753 թվականին հարձակվում է Ասորեստանի թագավոր Աշշուրնիշարի III-ի (753-746) վրա և պարտության մատնում նրան²⁷։ 'Դրանից հետո, ինչպես կհամոզվենք հետագա շարադրանքում, Սարգսրի II-ն իր կռաւիցիոն բանակով ամրանում է Բիթ-Ագուսի և Կոմմախոս երկրներում՝ ամշուշտ Ասորեստանի վրա նոր հարձակումներ կազմակերպելու նպատակով։

Իր կազմավորման երկրորդ փուլում ուրարտական պետությունը միանել է շուրջ 130 խաչոր և մանր երկրներ։

Ուրարտական պետության կազմավորման երրորդ փուլը, որը համընկնում է այդ պետության արտերթացման վայրէջքի փուլին, ինչպես ասվել է վերևում, տնեցել է իր երեք ենթափուլերը։ Ուրարտական պետության կազմավորման երրորդ փուլի առաջին ենթափուլը սկսվում է Սարգսրի II-ի կառավարման երկրորդ շրջանից։ Ասորեսկան պետությանը, զգալով Ուրարտոսի նպատակները, նախապատրաստվում է դիմակայելու նրա հետագա գործողություններին։ Դրան հատկապես ծեռնամուխ է լինում ասսուրական գահին նոր անցած Թիգլաթսալաասար III-ը (745-722), որը իր թագավորության երրորդ տարում մ.թ.ա. 743 թ. կոսսիապին Միլիայում գտնվող Բիթ-Ագուսի երկրի Արսաղ քաղաքի մոտ, որտեղ այդեն թափանցել էր Ուրարտուն, մարտեր մղելով Սարգսրի II-ի դեմ, հաղթանակի է հասնում²⁸։ Հետագայում լարվածությունը ավելի է սրվում Ասորեստանի և Ուրարտոսի միջև, որը ավարտվում է մ.թ.ա. 735 թվականին Կոմմախոս (Կոմմագենն) երկրի Կիշրան և Խալպու մարզերի ախանքում, մասնավորապես Կիշրան քաղաքի մոտ տեղի ունեցող ճակատամարտով, որի ընթացքում հաղթանակը դարձյալ ուղեկցում է Թիգլաթսալաասար III-ին։ Դրանից հետո նա մտնում է Ուրարտոս, պաշարում նրա արքայական Տուշպա (Տուրուշպա) քաղաքը, ուր վակված էր Սարգսրի II-ը և ասպատակում երկիրը²⁹։ Դրա հետևանքով ցայրայվում է ուրարտական պետության կողմից ստեղծված հսկա-ասորեստանյան կռաւիցիան։ Թիգլաթսալաասար III-ը Ուրարտոսից խլում է նրա հարավում գտնվող Ուլլուրա երկիրը, Սասունի լեռնային գանգվածի հարավային մասում գտնվող Շարրիա երկրի Քուլլիմների (Քոլիմար) մարզը (Քալլամա կամ Քաղիթր գետի ավազանում) և նրա շրջակայքում գտնվող մի շարք քնակավայրերը, այդ թվում Բենգու, Անգանու և Սարգսրի քաղաքները, իրեն հարկատու է դարձնում մինչ այդ Ուրարտոսի գերիշխանության տակ գտնվող Բիթ-Ագուսի, Գորգուն(ու), Մելիտեա կամ Մելիտո (Մալաթիա), Կոմմախոս կամ Կոմախա (Կոմագենն) երկրները³⁰։ Արտաքին աշխարհում Ուրարտուն կորցնում է իր քաղաքական

հեղինակությունը, և Առաքավոր Ասիայում առաջնությունը կրկին անցնում է Ասորեստանին: Ուրարտական պետությունը բռնում է վայրէջքի ճանապարհ:

Ուրարտական պետության կազմավորման երկայն փուլի երկրորդ ենթափուլը համընկել է Ռուսա I-ի կառավարման ժամանակաշրջանի հետ: Մարդուրի II-ին հաջորդող Ռուսա I-ը փորձում է փրկել արտաքին աշխարհում իր երկրի կորցրած հեղինակությունը և Ասորեստանից ետ խել Առաքավոր Ասիայի առաջնությունը: Դրա համար անհրաժեշտ էին տնտեսական նոր աղբյուրներ: Մակայն Ասորեստանի ազդեցությունը հնարավորություն չէր տալիս նրան անմիջապես դիմել արչավանքների հարավում գտնվող հարուստ երկրների վրա, նրանցից ձեռք բերել ավար, ոսկոճագների, հարկ ու տուրք: Ռուսա I-ին միայն հաջողվում է Մանա երկրից խել նրա Ուլշղիչ մարզը և միացնել Ուրարտուին³¹: Ուրարտուի քրիստոսն ընտրում են հիմնականում հյուսիսի երկրները, որոնց այնքան էլ հարուստ չէին: Նա նվաճում է Մանա լճից այն կողմ, բարձր լեռների վրա (Փոքր Կովկասում) գտնվող 19 երկրներ³², բայց այդտեղից ոսկոճավար ձեռք չի բերում: Ռուսա I-ը ստիպված նյութական միջոցներ է փնտրում սեփական երկրի ներսում՝ զարգացնելով նրա տնտեսության ճյուղերը: Այդ ասպարեզում նա հասնում է որս խազողության³³: Դրանից զգուշացնում նա հարավ-արևելքում տեղծում է հակա-ասսորական երկրների կռալիցիա, որի մեջ են մտնում մերձկասպյան Անդիա և մերձուրծյան Ջիկիթթու, Արդինի-Մուծածիլը ու Նաիրի-Խուրուշքիա երկրները³⁴: Նա մարտեր է մղում Ասորեստանի դեմ նրա հյուսիսային լեռներում³⁵:

Ռուսա I-ի այս ռազմական սցեններից ուշիուշով հետևում է Ասորեստանի թագավոր Մարզոն II-ը (722-705): Նա, զգալով Ուրարտուից սպառնալի վտանգը, ինքն է նախահարձակ լինում, արչավում Ուրարտուի վրա նրա հարավ-արևելյան կողմից և Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելքում գտնվող Ռաուշ լեռան ատրոստում տեղի ունեցող ճակատամարտում իտրականակ տանում Ռուսա I-ի կռալիցիան բաժնակի նկատմամբ, կողոսկրում ու ավերում երկրի կենտրոնական մարզերը³⁶: Ռուսա I-ի հույսերը չեն ալայաբանում: Ռուսա I-ից Մարզոն II-ը խլում է Մանա երկրից նվաճված ու ուրարտական կենտրոնական մարզերի շարքում մտցված Ուլշղիչ մարզը³⁷: Նա իրեն է ենթարկում ամբողջ Մանա երկիրը, որը մինչ այդ գտնվում էր Ուրարտուի ազդեցության տակ: Մարդուրիին հարկատու են դասնում Նաիրի-Խուրուշքիա, Արդինի-Մուծածիլը, Ջիկիթթու և Անդիա երկրները: Եսթրեմակում են Ասորեստանին հարկ վճարել Մելլուան, Կումմուխում, Գուրգումը, Բիթ-Ագուսին: Ուրարտուից անկախանում է Եսրբիա երկիրը³⁸:

Փաստորեն Ռուսա I-ի գործողությունները ոչնչով չնպաստեցին Ուրարտուի վերելքին: Ընդհակառակը, այդ գործողություններից հետո ուրարտական պետության վայրէջքը ավելի է խորանում: Բայց, այնուամեն-

նայնիվ, նա նվաճելով Փոքր Կովկասում գտնվող 19 երկրները՝ որոշ չափով նարաստ է բերել իր պետության կազմավորման գործին:

Ուրարտական պետության կազմավորման երրորդ փուլի երրորդ ենթափուլը համընկնում է Արգիշթի II-ի և Ռուսա II-ի կառավարման ժամանակաշրջանի հետ: Այս ենթափուլում Ուրարտուի հիշյալ բազավորմանը իրենց գլուխավոր քաղաքականությամբ հնարավորություն չեն տալիս Ասորեստանին նոր աղյավանքներ գործել իրենց երկրի վրա, ավերածություններ կատարել այնտեղ և նոր երկրներ անջատել նրանից:

Ռուսա I-ին հաջորդող Արգիշթի II-ը (713-685) զբաղվում է Սարգոն II-ի կողմից ավերված երկրի վերակառուցման աշխատանքներով: Նրան միայն հաջողվում է նվաճումներ կատարել Ասորեստանից հեռու, Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելքում (ժամանակակից Թավրիզի ու Արդեբիլի շրջաններում): Նա նվաճում է այնտեղ գտնվող 6 երկրները, դնում հարկի տակ³⁹, բայց նրանցից կողոսպուտ և ռազմագերիներ ձեռք բերել չի կարողանում: Նա նվաճում է նաև երկրի հյուսիս-արևելքում, մասնավորապես ժամանակակից Սյունիքում գտնվող Ծղուկու (Ծղուկ) երկիրը⁴⁰, բայց նրանից ևս կողոսպուտ ու ռազմագերիներ ձեռք բերել չի կարողանում, ինչպես նաև չի կարողանում այդ երկիրը դնել հարկի տակ:

Արգիշթի II-ին հաջորդող Ռուսա II-ը (685-645) նույնպես զբաղվում է երկրի ներսում շինարարական աշխատանքներով: Նրան հաջողվում է նաև աղյավանքներ կազմակերպել Ասորեստանից շատ հեռու, Փոքր Ասիայում գտնվող Մուշլիմի (Փոյուզլու), Խալխու (Խաղտիք) երկրների և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում, մասնառոտապես Փոքր Հայքում գտնվող Խաթե երկրի (ավելի ճիշտ Խաթե ցեղամիտրյան) վրա⁴¹, որը վաղուց էր նվաճվել Ուրարտուի կողմից: Նրան չի հաջողվում այդ երկրներից ռազմավար ձեռք բերել: Նա բավարարվում է նրանով, որ այդ երկրներից ձեռք է բերում որոշ քանակությամբ կին գերիներ: Ռուսա II-ը փորձում է գրավել երկրի հարավում, Ասորեստանի սահմանի մոտ գտնվող անկախ Ծուրրիա երկիրը՝ պատրվակ դարձնելով այդ երկրում ասուրական փախստականների հետ ապաստան գտած ուրարտական փախստականներին բռնելը: Սակայն Ասորեստանի բազավոր Ասարխատրունը (680-669), իմանալով Ռուսա II-ի այդ մտադրության մասին, ինքը նախահարձակ է լինում, գրավում Ծուրրիա երկիրը⁴² և մոտենում անմիջապես Ուրարտուի հարավային սահմանին: Ուրարտուն տեսնում է դա, բայց լուր է և չի համոզվում սրայքարի ելնել հզոր Ասորեստանի դեմ:

Այսպիսով, Արգիշթի II-ը և Ռուսա II-ը քնն 9 նոր երկրներ են նվաճում ու նպաստ բերում ուրարտական պետության կազմավորման գործին, բայց դրանով նրանք չեն կարողանում կանխել այդ պետության վայրէջքը և բացել նրա վերելքի ճանապարհը: Ուրարտական պետության վայրէջքը շարունակվում է մինչև մ.թ.ա 585թ., որից հետո սկսվում է այդ պե-

տության անկման փուլը: Ռուսա II-ից հետո վայրէջքի փառում բազավորել են Սարգսրի III-ը (645-635) և Սարգսրի IV-Պարույրը (635-585): Վերջիններս ընդհանրապես մվաճաղական արշավանքների չեն դիմում և, հետևաբար, նոր երկրներ չեն մվաճում ու ոչնչով չեն նպաստում իրենց պետության կազմավորման գործին:

Ակամ մրա 585 թվականից, երբ վայրէջքի փուլին հասցույտում է Ռուսարտու կամ Արմենիա պետության պարբերացման անկման փուլը, այդ պետությունը անցնում է, մասնա՝ Մեդիայի, ապա՝ Պարսկաստանի գերիշխանության տակ: Այդ գործընթացը ավարտվում է նրանով, որ Ռուսարտուն կամ Արմենիան մրա 522թ. զրկվում է իր պետականությունից և վերածվում պարսկական սատրապության: Այդ փուլում Ռուսարտու կամ Արմենիա պետության նոր կազմավորման մասին խոսեցն ավելույդ է:

Ուրարտական պետության կազմավորման մասին տեղեկություններ ենք քաղում այդ պետության քազավորմանի տխտղոսաշարերից, որոնք զրկվել են ինչպես ուրարտերեն, այնպես էլ ասատրերեն լեզուներով: Ուրարտերեն լեզվով զրամ տխտղոսաշարերում Ուրարտուի քազավորմանը իրենց անվանել են «քազավոր երկիր շուրեխի» (^{KUR}šureli), քազավոր երկիր Բիախմիլիի⁴³», իսկ ասատրերեն լեզվով զրամ տխտղոսաշարերում մրանք իրենց անվանել են «քազավոր քիշշաթիի (kiššati), քազավոր Նաիրի երկրի⁴⁴»: Մրանցից «Նաիրի երկիրը» փոխարեն Ռուսա I-ի երկլեզվյան արձանագրության ասատրերեն տարբերակում հիշատակվում է «Ուրարտու երկիրը»⁴⁵:

Ակներև է, որ Նաիրի և Ուրարտու անվանումները տրվել են քուն երկրին: Նրանց՝ երկուսին փոխարինել է Բիախմիլի տեղմինը, որն ունի հավաքական, հոգնակիտության խմաստ (այն զուրկ է էթնիկական իմաստից, քանի որ մրա անունով ցեղ կամ ցեղամիություն չի հիշատակվել, ավելի շուտ այն ունի տեղի իմաստ: Իսկ ինչ վերաբերում է տխտղոսաշարերի ասատրերեն տարբերակի «քիշշաթի» և ուրարտերեն տարբերակի «երկիր շուրեխի» հասկացություններին, ապա դրանցից առաջինը՝ «քիշշաթին», ասատրերեն քամ է, որը նշանակում է «տիեզերք», «աշխարհ», ինչպես նաև «քազում»⁴⁶: Ուրարտական քազավորների տխտղոսաշարերում այդ քառը օգտագործվել է իր վերջին իմաստով՝ «քազում» խմաստով⁴⁷: Հետևաբար Ուրարտուի քազավորների ասատրերեն տխտղոսաշարերի «քազավոր քիշշաթի» նշանակում է «քազավոր քազմաց» կամ «քազավոր քազում երկրները»: Այդ իմաստն է պարունակում նաև ուրարտական քազավորների տխտղոսաշարերի «քազավոր երկիր շուրեխի» տխտղոսի «երկիր շուրեխի» քաղաղոսամասը⁴⁸: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ «երկիր շուրեխի» (^{KUR}šureli) տեղմինի KUR.KUR⁴⁹ և ^{L1}KUR.KUR⁵⁰ զաղափարագրերից առաջինը նշանակում է «քազում երկրներ», իսկ երկրորդը, որը L-Ց «մարդ» սահմանիչի շնորհիվ առացել է նաև «քնակիչներ» իմաստը, նշանակում է «քազում երկրների բնակիչ-

ներ³¹»: Այս փաստերը իրենց հերթին հաստատում են, որ «երկիր շուրն-ի» տիտղոսը իրաք նշանակում է «բազում երկրներ»: Տիտղոսաշարերում այդ «երկիր բազմացր» կամ «բազում երկրները» (³⁰šureli), որոնք ենթարկվել են ուրարտական բազավորմանին, տարբերվել են այդ բազավորմանի բուն երկրից (Նաիրիից, Ուրարտուից): Այդ «երկիր բազմացր» կամ «բազում երկրները», բնականաբար, վերաբերել են ուրարտական թագավորներին հարստակ, նրանց կողմից նվաճված երկրներին³²:

Փաստորեն տիտղոսաշարերը ցույց են տալիս, որ ուրարտական պետության կազմավորման հիմքում ընկած են եղել ինչպես բուն երկիրը, այնպես էլ հարստակ (այդ թվում նվաճված) երկրները:

Այսպիսով, ուրարտական պետությունը կազմավորման երկրորդ փուլում նվաճել է շուրջ 130 երկրներ, իսկ երրորդ փուլում՝ ևս 28 երկրներ: Այդ 158 երկրները տարածված են եղել Ուրարտուի շրջակայքում: Ասորեստանից կրած սբարտությունների հետևանքով Ուրարտուի հարավում, հարավ-արևելքում և հարավ-արևմուտքում նվաճված երկրների մեծ մասը անցատվել է նրանից: Մնացած երկրների շնորհիվ կազմավորվել է ուրարտական պետությունը: Այդ կազմավորումը տևելի է ունեցել 3 գլխավոր փուլերով:

DIMITRI SARKISYAN

THE MAIN STAGES OF FORMATION OF THE URARTIAN STATE

The formation of the state of Urartu has gone 3 main stages, the last of which has 3 understages. The first stage coincided with the political appearance Urartu, when those state was busy uniting its native territories and population. At that time the head of the country were the kings Arame (859-832) and Sarduri I (832-822). The second stage coincided with the progress of Urartu, when the state conquered about 130 countries nearly and took the hegemony of Progressive Asia. At that stages great changes had occurred in the territory and its population. At that time head of the state were the kings the Ishgini (822-810), Menua (810-786), Argishti I (786-764) and Sarduri II (764-735). The first understage of third stages coincided with the last period of the Sarduri II kingdom, when king of Assiria Tiglatpalasar III (745-727) invaded Urartu, defeated the country, as a result of which the stage in southern, south-eastern, south-western countries were separated. The second understage of third stages coincided with the period of Rusa I (735-713) kingdom, when Urartu occupy 19 countries in the Small Caucas, but with a last period of Rusa I kingdom king of Assiria Sargom II (722-705) invaded Urartu, defeated the country, as a result of which the second understage in southern countries were separated. The third understage of the third stage coincided with the time kingdom of Urartu kings Argishti II (713-685) and Rusa II (685-645), when the above mentioned kings conquered almost 9 countries in the northern, north-eastern, north-western parts

Urartu and make new changes in the formation of their country. The next kings don't conquer any territories, and any new countries are not separated from Urartu.

ՕՍԼՈՅՎԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. АВНИУ, №27.
2. АВНИУ, №27 (I-23; II-45, 54).
3. АВНИУ, №№27, 28 (35), 31, 32, 33.
4. АВНИУ, №27 (II-45).
5. АВНИУ, №27 (I-23).
6. АВНИУ, №№27 (II-45), 28 (35).
7. АВНИУ, №№27, 28 (35, 141).
8. АВНИУ, №27 (141).
9. УКН, №№28 (лиц. стор. стк. 5-7); 39 (стк. 7-9), 127 (стк. 5-24, 32-37), 128, А2 (стк. 15-22), 278 (стк.1-6).
10. УКН, №№20, 127, II (стк. 25-31), V (стк. II-13, 49), 128, А2 (стк. 1-23), 130, 131, 155, А (стк. 13-21), С (стк. 49-53), F (стк. 6, II-32).
11. УКН, №№36-37, 127, I (стк. 1-22), 128, А1, В1).
12. УКН, №№20-23.
13. Վ.Ա. Իսկանյան, Հ.Հ. Կարապետյան, Ա.Գ. Հմայակյան, Օճաաարի սեպագիր արձանագրությունը (ՊԲՀ, 1997, №1), էջ 193-202; Ն.Վ. Հարությունյան, Նոր քերթըրումներ և մեկնաբանություններ Նախիջևանի սեպագրում (ՊԲՀ, 2000, №2), էջ 196-212; УКН, №24.
14. УКН, №№36,37.
15. УКН, №№30-34.
16. УКН, №39.
17. Д.Н. Саркисян, Страна Шубриа, стр. 5.
18. УКН, №№28-29.
19. УКН, №№127, I (стк. 1-22), 128, А1, В1.
20. УКН, №№127. III (стк. 26-30), IV (стк. 70-74), 128, В2 (стк. 40-42), А2 (стк. 4-11), 134 (стк. 3), 142.
21. УКН, №№127 III (стк. 10-71), IV (стк. 44-53), V (стк. 25), 128, В2 (стк. 15-24), 155, А (стк.4-12). (Այս ներկրներից Բաքիում, ըստ Ի.Մ.Ղյակունով կարծիքի, համապատասխանում է ոչ թե անմիջապես Բաքիումին, այլ Դիլլա գետի ափազաննո՞վ գտնվող Նամուտ երկրին, որը այդ ժամանակ գտնվում էր Բաքիումի գերիշխանության տակ, խիստ բարեկեցիկացած էր, որի պատճառով էլ ուրարտացիները կոչում են նրա անունով) (АВНИУ, №49, прим.14):
22. УКН, №155, D, (стк. 1-15).
23. УКН, №161.
24. УКН, №155, E, (стк. 36-57).
25. УКН, №156, DI+DII (DI, стк. 11-16).
26. УКН, №156, DI+DII (DI, стк. 8-10).
27. АВНИУ, №№41 (59), 42 (20), 44 (43, об. стор. 7).
28. АВНИУ, №41 (59, 83).
29. АВНИУ, №42 (20).
30. АВНИУ, №40 (43, об. стор. 7), 42 (28).

31. АВИИУ, №49 (156).
32. АВИИУ, №266, (стк. 6-19).
33. АВИИУ, №49(156-297).
34. АВИИУ, №№49 (79-91, 125-156), 54 (28-112).
35. УКН, №264 урарт. текст, стк. 17-19, ассир. текст, стк. 16-18.
36. АВИИУ, №49
37. АВИИУ, №46 (109).
38. Д.Н. Саркисян, Страна Шубриа, стр. 42-57.
39. УКН, №№445-446.
40. Н.В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Сисмана (Древний Восток, №4, 1983), стр. 195-220.
41. УКН, №278, стк. 1-6.
42. АВИИУ, №67; Д.Н. Саркисян, Страна Шубриа, стр. 42-57.
43. УКН, №№19, стк. 3; 364, стк. 29 (срва. 128, А4, стк. 4; 276, лиц. стор., стк. 30 и т.д.).
44. УКН, №№1-3, 319-325, стк. 1-2.
45. УКН, №264, ассир. текст, стк. 27 (срва. урарт. текст, стк. 4).
46. Л.А. Ливин, Аккадский (вавилонско-ассирийский язык), словарь, вып. II, Л., 1957, стр. 105.
47. Դ.Ն. Սարգսյան, Սոցիալ-տնտեսական կյանքը ուրարտական Ռուսախինիի քաղաքում (ՊԲՀ, 1998, հ. 3), էջ 167, նրա՝ ուրարտական համայնական և զինվորական խավերի փոխհարաբերությունները (ԼՀԳ, 1999, հ. 1), էջ 117-124:
48. Դ.Ն.Սարգսյան, Ուրարտական համայնական և զինվորական խավերի փոխհարաբերությունները (ԼՀԳ, 1999, հ. 1), էջ 117-124:
49. УКН, №№155, Е, стк. 7, 47; 164, стк. 10; 165, стк. 10; 172, стк. 8; 278, стк. 11; 280, стк. 14; 417, стк. 10; 418, стк. 11; 446, стк. 8.
50. УКН, №286, лиц. стор., стк. 15.
51. Դ.Ն. Սարգսյան, Սոցիալ-տնտեսական կյանքը ուրարտական Ռուսախինիի քաղաքում (ՊԲՀ, 1998, հ. 3), էջ 167:
52. Դ.Ն. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 167:

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

ԽԵԹԱԿԱՆ KUB XXVI 62 ՍԵՊԱԳԻՐ ՏԵՔՍՏԸ ԵՎ ՎԵՐԻՆ ԵՓՐԱՏԻ ԱՎԱԶԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական պատմության, անվանաբանության, տեղագրության և հարակից խնդիրների ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի մ.թ.ա.XV դարի վերջերով կամ XIV դարի սկզբներով քվագրված մի խեթական տեքստը՝, որն առ այսօր ինչպես հարկն է չի մեկնաբանվել հայագետների կողմից²⁶։ Պատճառը, թերևս, այն է, որ այստեղ անվանապես չեն հիշատակվում մ.թ.ա. II հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհի մեզ հայտնի երկրները կամ դրանց տարածքում գտնվող քնակավայրերը, ինչպես նաև այն համգամանքը, որ խեթագիտական հրատարակություններում, մինչև վերջին շրջանը, մեր տեքստում վկայված տեղանունների մի հատվածը, որը, ինչպես կտեսնենք ստորև, գտնվել է վերինեփրատյան գոտում, որևէ կերպ չէր տեղադրվում։

Զննարկվող տեքստը իրենից ներկայացնում է միջին խեթական դարաշրջանի արքա Թուղտալիյաս I(II)-ի կամ նրա հաջորդ Անուվանդաս I-ի օրոք Խեթական տեքստյան քաղաքական ազդեցության հյուսիսարևելյան գոտում գտնվող շրջանների քնակավայրերի նեո գիմնատայության մասին կնքված մի փաստաթուղթ։ Մատայության վերջվող զինվորներից թվարկվում են անվանապես և ըստ քնակավայրերի։ Դժբախտաբար, այս ընդարձակ տեքստից պահպանվել է միայն I և IV սյունակների առաջին կեսը։ Այնուամենայնիվ, այս պահպանվածն էլ քվագրար է մեզ հետաքրքրող խնդրի լուսաբանման համար։

Ստորև ներկայացնում ենք տեքստի IV սյունակի (Հակասակ կողմ) վերջին չորս պարբերությունները։

ՀԿ IV

26*) 50 ÉRIN^{MES URU} Mu-ut-ta-||i?...

27*) 50 ÉRIN^{MES URU} Ta-at-ta?...

- 28*) ŠU-ŠI ÉRIN^{MES LURU} Ki-i[-]....
 29*) 1 ME ÉRIN^{MES LURU} Ta-x[.....
 30*) 10 ÉRIN^{MES LURU} AŠ-du-je-e-r[(-)]....
 31*) ŠU.NIGIN 60 ME 35 ÉRIN^{MES} KUR^{LURU} [.....

- 32*) *Wa-al-ta-ji-iš LÚ^{LURU} Ha-x[.....
 33*) *Ku-u-wa-aš LÚ^{LURU} Ša-a-la n[u-za? li-in-ki-ya-
 34*) LÚ^{LURU} E-er-ji-ta nu-za li-in-ki[-ya(-)] ...
 35*) LÚ^{LURU} Li-it-ta nu-za li-in-ki[-ya(-)] ...
 36*) *H[i]-i-n[i]-iš LÚ^{LURU} Te-mi-ya U-U[L] ...
 37*) L^{LURU} D]UB.SAR /-NA^{LURU} Ha-at-ti

- 38*) *Ka-a-ši-ya-ra DUMU *Ta-ra-aš-ku-il DUMU *A?-[.....
 39*) *Pát-tal-li-ya DUMU *U-ra-wa-al-ku-i(-)]....
 40*) DUMU *Pa-a-ta *Kal-ma-ja-zi-ti DUM[U] ...
 41*) *Tar-ju-un-da-zi-ti DUMU *Ku-uk-ku(-)]...

- 42*) x[.....
 43*) Š[U.NIG]IN 6+[x]....

ՀԿ IV

- 26*) «50 զինվոր Մուտալալ[ի*(-)] քաղաքից, [.....
 27*) 20 զինվոր Տատտալ[ա*(-)] քաղաքից, [.....
 28*) 60 զինվոր Կիլ[ի*(-)] քաղաքից, [.....
 29*) 100 զինվոր Թա-x[.....] քաղաքից, [.....
 30*) 10 զինվոր Ապոլսերա(-)* քաղաքից, [.....
 31*) Անդամնը [..... երկրի] 635 զինվոր:

- 32*) Ha-x[.....] քաղաքից Վալտալսիսը, [..... X քաղաքից, X-ը],
 33*) Մալա քաղաքից Կուվադ: Եվ [նա երբո՞ւմ տվեց*: X-ը]
 34*) Էրիսիտա քաղաքից: Եվ [նա] երբ[ո՞ւմ տվեց*: X-ը]
 35*) Լխոտա քաղաքից: նա երբ[ո՞ւմ տվեց*:]
 36*) Խին[ի]սը Տեմլյա քաղաքից չ[ի երբ]վ[ի]չեղովեց:]
 37*) [Գ]րվըր ծաբբոտաամ:

- 38*) Կասիյաբան՝ Տալասկուիլի որդին, Ա-[.....]-ի որդին, [.....
 39*) Պատտալիյան՝ Ուրավալկուիլսի որդին, [.....
 40*) Պատալի որդին, Կավմախացիտիմ՝ [.....]-ի որդին,

42') ...

43') Ը[նդամե]նը 6[... զինվոր]»:

Չինվորների ցուցակը կազմված է երեք տարբեր սկզբունքներով.

1) 26'-31':

Տեքստի այս հատվածում զինվորները բվարկվում են ոչ անվանապես, այլ ըստ քնակավայրերի: Արշտարձանը նշված 635 բիվը, ակնհայտորեն, ընդգրկում է նաև տեքստի կորսված հատվածում և նախորդ տողերում հիշատակվող զինվորների ընդհանուր քանակը:

2) 32'-37':

Այստեղ այդեն ցուցակն ընթանում է անվանապես: Վերջին տողում նշվող «գրիչը» կարող էր լինել մայրաքաղաք Խարթուստում այս ցուցակն արձանագրողը (հնարավոր է նաև այլ բացատրություն):

3) 38'-41':

Այս հատվածում բվարկումը կատարվում է այլ սկզբունքով՝ զինվորն ըստ հայրամական:

Առաջին և երրորդ ցուցակները գրեթե հնարավորություն չեն ընձեռում որևէ պատկերացում կազմելու գորահավաքի աշխարհագրության վերաբերյալ: Առաջին ցուցակում հիշատակվող քնակավայրերը խնթական մյուս տեքստերում այլևս վկայված չեն: Ինչ վերաբերում է երրորդին, ապա ամձնամունների առկայությունը կարող է վկայել միայն տվյալ տարածքի էթնիկական բովանդակության մասին (այդ մասին ավելի ուշ):

Երկրորդ ցուցակի տեղամունները հինգն են, որոնցից ամբողջությամբ պահպանվել են չորսը, իսկ մեկից՝ առաջին նշանը և երկրորդ սեպախմբի ակիբը (երկու հորիզոնական սեպեր):

Ha-x[.....]

Šala

Eršita

Litta

Temiya

Մյանցից Litta-ն վկայված չէ այլ տեքստերում, իսկ վնասված տեղանվան մասին դժվար է որևէ հետևություն անել, քանի որ խնթական սեպագիրը նշանների ցանկում երկու հորիզոնականով սկսվող շատ վանկային նշաններ կան: Ինչ վերաբերում է մյուս երեքին, ապա սրանց խնդիրը այլ է:

Eršita.

Դեռ 1931թ. Է.Ֆոտերն իրավացիորեն առաջարկել էր Erhita-ն նույնացնել խեթական նրկու այլ տեքստերում վկայված ^{CRU}Arhita-ի հետ³։ այս համադրությունը այսօր ընդունվում է բոլոր մասնագետների կողմից։

Այսպես, Arhita-ն հայտնի է վերիննեփրատյան երկրների հետ կնքված պայմանագրից՝ որպես հակախեթական ապստամբության մասնակից շրջան⁴։ Խեթա-հայաստական ինչ-որ պայմանագրի բնկոր հանդիսացող KUB XXVI 39-ում (թերևս, Մուրսիլիս II-ի և Հայասայի արքա ԱՅԵԿլասի պայմանագիրը) Արխիտայի Ամալտաչի աստվածը (^Utakšannaš) հիշատակվում է որպես հայաստական կողմից պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածություն. այսինքն, Արխիտան սովյալ պահին հանդիսացել է Հասասայի քաղաք։

Տala.

Է.Ֆոտերի և Գ.Բափանցյանի մոտ սխալմամբ գրված է Šalati...։ Այս քաղաքը, բացի մեր տեքստից, հանդես է գալիս ընդամենը մեկ անգամ՝ խեթական օրենքներում, որպես քաղաք, որը ի բիվս մի շաքր արևելյան, հյուսիս-արևելյան քաղաքների, ազատված էր պարսիկներից (šahhan և luzzi)⁵։ Առավելագույնը, որ նշում են մասնագետները, այն է, որ Սալան պետք է գտնվեր Խեթական տեքստի քաղաքական ազդեցության ոլորտի ժայռամասային գոտիներից մեկում, թերևս, հյուսիս-արևելքում⁶։

Temiya.

^{CRU}Timmiya քաղաքը հիշատակվում է աղբյուր վերջ նշված KUB XXIII 72-ում որպես հակախեթական ապստամբության մասնակիցների (Պախիտավա և Արխիտա) աստղատակություններից տուժած քաղաք։ Ապստամբների նորձակումների մյուս ուղղությունը Խսուվան էր։

Նմանախույզ մեկ այլ տեղանուն (^{CRU}Tim(տ)na կամ Timmīna) հիշատակվում է խեթական արքա Սուսալիլուլիտմաս I-ի և Միտաննիի կախյալ արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագրի պատմական ներածականում։ Այս քաղաքը ներկայացված է որպես մեկը այն շրջաններից, որանց քնակչությունը Սուսալիլուլիտմաս I-ի արևելյան արշավներից ինչ-որ ժամանակ անց փախել և ապաստան էր գտել Խսուվանում⁷։

Կարելի է միայն ենթադրել, որ խոսքը կամ այս շրջաններից Նաքթի հարկադիր կեքսպով տալոված վերաբնակիչների կամ զինծառայողների մասին է (նրկյուրթ բացատրությունը ավելի քիչ է հավանական)։

Վերոհիշյալ տեքստերում հիշատակվող Տիմմիյա և Տիմմինա տեղանունները իրոք կարող են նույնացվել մեր տեքստի ^{CRU}Temiya-ի հետ, քանի որ երկուսն էլ բացի հնչյունական ակնհայտ նմանությունից, գտնվել են Խսուվայի մերձակցությամբ։ Այդպես է վարվել խոսակցի Մ.

Ֆուլգանին, որը Տեմիյա-Տիմիյան (քայց ոչ Սուպլիլուլումաս I-ի տեքստում հիշատակվող Տիմիյան) համադրում է Երզնկայից ոչ հեռու գտնվող, Վերին Եփրատի ակունքների շրջանում բյուզանդական արքայորենիում հիշատակվող Յիմնոնի հետ (Ժաման. Ձխմին)⁸:

Litta.

Մա խեբական տեքստերում այս տեղանվան թերևս միակ վկայությունն է, եթե առայժմ ձեռնագրի մնացը քեկոքային վիճակում պահպանված մի տեքստում այս նույն տեղանունը վերականգնելուց⁹: Էրփիտա-Արփիտայի և Տեմիյա-Տիմիյայի հետ միևնույն ենթատեքստում հիշատակվելու փաստը կարող է վկայել դրա՝ միևնույն աշխարհագրական գոտում գտնվելու օգտին:

Լխուտա քաղաքի մատավոր տեղադրության հարցում, թերևս, օգտակար կարելի է համարել ոչ ժամանակներում այս տարածաշրջանում վկայված տեղանվանաբանական նյութերի ուսումնասիրությունը:

Այսպես, հոմեական դարաշրջանից մեզ հասած արքայորենիում («Ամտոնինու կայսեր երթուղին»)՝ որպես Լիկապոլիս (Ժաման. Փյոռոք՝ Շասիմ-Կարահիսարի մոտ) – Սատալա (հայկ. Սատաղ) ճանապարհի երկրորդ կայան նշված է Olotoedariza-ն (տարածաբանը՝ 24 հոմ. մղոն = կմ): Այս քնակավայրի անվանումն ունի մի շարք տարրերիցումնեթ՝ Aladoleariza, Aladadeariza, Aladaleariza և Lytararizon¹¹, և Հ.Տաշյանի կողմից համադրվել է Շասիմ-Կարահիսարի մոտ հիշատակվող հայկ. Լքառիճի հետ¹²: Լքառիճը կազմված է հայկ. -առիճ տեղանվանակերտ վերջածամցով, որը, անկասկած է նշել, լայնորեն տարածված է նոյն հենց ուսումնասիրվող տարածաշրջանում և դրա հարևանությամբ¹³: Մեզ հետաքրքրող տեղանվան տարրերիցումնեթից վերջինը (Lytararizon), վերջածամցի առամծմացումից հետո կատարանք Lyta(r)-, որը միանգամայն համադրելի է հայկ. Լքառիճի հետ:

Ha-x-[...].

Պահպանված առաջին նշանի հիման վրա հնարավոր չէ որևէ համադրում առաջարկել: Այնուամենայնիվ, որպես աշխատանքային վարկած կարելի է նկատել ունեմալ վերոհիշյալ «Ամտոնինու կայսեր երթուղում» Սատալա-Սատաղին նախադրող Heza քնակավայրը (առաջինից 26 մղոնի վրա), որին Պևտինգերյան քարտեզում համապատասխանում է Hassis-ը¹⁴:

**Վերին Եփրատյան տարածաշրջանի
պատմական աշխարհագրության խնդիրները**

Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների այն հատվածը, որն ընկած է Եփրատի ոլորանի հյուսիսակողմում, քնդհուպ մինչև ակունքները և որը հեռագայի հայկական աղբյուրներում բաժանված էր Բարձր և Փոքր Հայքերի միջև, կարևորագույն նշանակություն ունի խերա-հայասական և խերա-խուրվական փոխհայասրետությունների ճիշտ ընկալման, ինչպես նաև Հայաստանի տեղադրման տեսանկյունից: Այս խնդիրը մասնագետների կողմից արծարծվում է այդքան ավելի քան 70 տարի և առ այսօր տարածայնությունները գերակշռում են¹⁵:

Այսօր խերագլխության մեջ արմատացած է այն տեսակետը, որ առնվազն Մուսլայիլուխումաս I-ի և Հայաստանի այլևս Խուրվականի միջև կնքված պայմանագրի¹⁶ ժամանակներից, Հայաստան և Ազգին կազմել են մեկ քաղաքական միավոր, ընդ որում Ազգին գտնվել է Խաթթիին ավելի մոտ, այն է՝ Հայաստանի արևմտյան մասը¹⁷:

Այս տեսակետը դժվար է վիճարկել, քանի որ բոլոր առկա սկզբնաղբյուրներում խերա-հայասական ընդհարումները սկսվում են Ազգիի հիշատակությունից¹⁸: Իսկ մ.թ.ա. XIII դարում, երբ Խաթթիի քաղաքական ազդեցությունը արևելքում սահմանափակվում էր միայն Իսուվայով, Հայաստան անվանապես այլևս չի հիշատակվում. այս շրջանի տեքստերում հասնդես է գալիս միայն Ազգին, այն էլ որպես Խաթթիին թշնամի երկիր¹⁹: ՁԻս մինչև երբ կարող էին Հայաստան և Ազգին մնալ որպես այս ներառողյալ դաշնային քաղաքական միավորի քաղաքրդիչներ, պարզ չէ:

Ազգիի մերձպնտական տեղադրության մասին օտարալեզու գրականություն մեզ մինչև վերջերս գերիշխող տեսակետը, որի համար հիմք էր ծառայում Ազգիի Արիսաս քաղաքի՝ «ծովի մեջ» գտնվելու մասին վկայությունը (Մուրաիլիս II-ի տարեգրություններում), որևէ կերպ չէր տեղավորվում հյուսիս-արևելյան Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջանների ֆիզիկական քարտեզի, ինչպես նաև Խաթթիի արևելյան քաղաքականության համատեքստի մեջ: Հիմնական քարտեքրդից հետևյալն էր:

Ազգին Սև ծովի ափին տեղադրելիս (Արիսաս = ժաման. Գիրեսուն), կտրվում էր տարածքային կապը (կամ, համեմայնդես, խիստ դժվարուհում է) Հայաստանի հետ: Այսպես, որպեսզի նվաճվի Հայաստան, Մուրաիլիս II-ը, ըստ Ջ. Գարստանգի և Օ. Գրքնիի²⁰, սկզբում պետք է հասներ մինչև Գիրեսուն, այնուհետև կարողանար հայտնվել ժաման. Շապին-Կարահիսարի մոտ (այստեղ էր տեղադրվում հայասական Դուզգաման): Ավելին, հենց Շապին-Կարահիսարի տեղում էր դրվում Ազգիի՝ Խաթթիին անմիջապես սահմանակից Ռուս քաղաքը: Երբ խերա-ազգի-հայասական սահմանը անցնում էր այս շրջանով, ապա ուղղակի հնարավոր չէ

պատկերացնել Ազգի տարածքը Շասին-Կարսիսարից Գիրեսուն ընկնող հատվածում:

Ոչ պակաս կարևոր է նաև այն, որ Խաթրիի արտաքին քաղաքականության ժայռ արևելքում Հայաստանի և նույն տարածաշրջանի այլ երկրների հետ քախտմանը վկայված են այն նույն տարածքներում, որոնք, ըստ մեր օտոմանասխեության առարկա տեքստի, տեղի են ունեցել Գալլ գետի վերին հոսանքների շրջանում, մասնավորապես Սրզնկայի դաշտում:

Այսպես, ժամանակագրորեն ամենավաղ հիշատակությունը պայտնակում է Ասնուվանդյաս I-ի վերը նշված տեքստը (KUB XXIII 72), որտեղ խոսվում է Կոմմախայի մոտ ապստամբ Պախխուվայի և նրա դաշնակից Արխիտայի դեմ մղված ճակատամարտի մասին: Հայտնվում է նաև, որ ճակատամարտից հետո արխիտացիները ապաստան էին գտել Պախխուվայում: Ի դեպ, սա կարելի է բավական վստահելի վաստարկ ընդունել իսկապես այն ենթադրության, որ Պախխուվան, ինչպես նաև Արխիտան, սկիռի գտնվելին Կոմմախայից ոչ շատ հեռու, եթե ոչ հարևանությամբ:

Հաջորդ հիշատակությունը Սուսպվլուխումաս I-ի գործունեությունը նկարագրող մեծածավալ տեքստի մի հատվածն է, որտեղ խոսվում է Հայաստանի արքա Կարսանիսի դեմ կազմակերպված արշավանքի և ճակատամարտի մասին նույն Կոմմախայի մոտ²¹:

Ավելին, մ.թ.ա.XIIIդ. մի խեթական տեքստում²² հիշատակվում է Կոմմախայի մոտ գտնվող լեռան վրա եղած խեթական պահակակետը, որը մեղադրվում էր աստծուն տրվելիք երկրպագության մեջ բույլ տված քերացումներում: Միևնույն տեքստում հիշատակվում է Կոմմախայի Պիլլիա աստծո տաճարը՝ հարակից տաճարապատկան հողերով, Այս վերջին տեքստը, մեր կարծիքով, միանշանակ վկայում է, որ նույնիսկ Խաթրիի քաղաքական ազդեցության բուլացման շրջանում, Կոմմախան անմիջականորեն վերահսկվում էր խեթերի կողմից:

Վերը նշված տեքստային վկայություններից կարելի է եզրակացնել, որ Կոմմախան և հարակից շրջանը մի տարածք էր, որը Խաթրիի համար Հայաստանի դեմ տեղի ունեցած պատերազմների, նամասպատախանարար, նաև այլ բնույթի շփոթման կենտրոն էր, որը խեթերն իրենք էին անմիջականորեն վերահսկում²³: Կասկածից վեր է նաև այն, որ Կոմմախան չէր կազմում տարածաշրջանի երկու կարևոր երկրներից որևէ մեկի մասը (Հայաստանի կամ Իսուվայի), այլ գտնվում էր որպես առանձին քաղաքական միավոր²⁴:

Երբ և ինչպիսի քաղաքական ենթատեքստում կարող էր Բարձր Հայքի արևմտյան հատվածը, այն է՝ Գալլ գետի միջին և վերին հոսանքների շրջանը հայտնվել խեթերի վերահսկողության տակ և մնալ որպես այդպիսին ընդհուպ մինչև Խաթրիի անկումը:

Հայտնի է, որ վերինեփյառյան տարածաշրջանը նվաճվել էր խեթերի կողմից մ.թ.ա. XV դ. վերջերին – Թուրխալիյաս I(II)-ի կողմից: Վերջինիս «Տարեգրություններին»²³ խիստ վնասված հատվածում հիշատակվում է Խուսվայի նվաճումը, որը տեղի էր ունեցել արքայի կատարված վեցերորդ տարում²⁴: Հայաստյի կամ Ազգիի նվաճման մասին Թուրխալիյասի տեքստերում որևէ հիշատակություն չկա, որ կարելի է քաջատրել ոչ այնքան տեքստի պակասավոր վիճակով, որքան այդ երկրի հետ ամփոփական բախման քաջակայությունը, իսկ ավելի ստույգ՝ տվյալ պահին քիչ ավելի ուշ շրջանից հայտնի Հայասա (գուցեև Ազգի) տերմինների քաջակայությունը: Թուրխալիյասի հաջորդ Առնուվանդաս I-ի լավ հայտնի KUB XXIII 72 տեքստում (տես վերը) նույնպես Հայասան չի հիշատակվում, սակայն դրա կազմում գտնվող Արխիտաս և Դուգգամա քաղաքներից առաջինը համեմատել է գալիս որպես խեթերից կախյալ, երկրորդը՝ քչնամի քաղաքական միավոր:

Հայասան առաջին անգամ հիշատակվում է նույն Առնուվանդասի կամ նրա հաջորդ Թուրխալիյաս III-ի օրոք կազմված մի տեքստում (HKM 96)²⁵: Այն խեթական արքայի նամակն է՝ ուղղված Տասիզգաս քաղաքում²⁶ գտնվող մի քարձրաստիճան պաշտոնյայի, որտեղ վերջինիս համեմատարկում է զորահավաք կազմակերպել դեպի Հայասա արշավանքի կապակցությամբ: Չորահավաքի աշխարհագրությունը լայն է՝ Հալիսի վերին և միջին հոսանքներից մինչև Խուսվա:

Վերտիչյալ երկու տեքստերից (KUB XXIII 72 և HKM 96) դժվար չէ ենթադրել, որ Հայասայի կազմավորումը որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ պետք է թվագրել մոտավորապես Թուրխալիյաս I(II) – Թուրխալիյաս III ժամանակահատվածով (թեթև, Առնուվանդաս I-ի կատարմամբ): Սա, իհարկե, չի նշանակում, որ Հայասան չէր կարող գոյություն չունենալ դրանից ավելի վաղ, քնակահարար, ավելի նեղ աշխարհագրական ընդգրկումով: Հայասայի կազմավորման շրջանում դրա հետ խեթերի տնեցած ընդհարումների և հաջորդած քաղաքական փոխառաքերությունների մասին կան նաև այլ հիշատակություններ:

Այսպես, Մուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև կնքված պայմանագրում (տեքստի 4-րդ սյունակը ներկայացնում է Խուկկանայի նախորդ Մարիյասի հետ Թուրխալիյաս III-ի կնքած պայմանագիրը)²⁷ խոսվում է Մարիյասի՝ Խաթթուսաս գնալու և այնտեղ սպանվելու մասին: Իսկ պայմանագրի ներածականից հայտնի է դատնում, որ Խուկկանան Հայասայի արքա էր դարձել Մուպպիլուլիումաս I-ի օժանդակությամբ: Նա ծագումով ազգեցի էր: Այսինքն, Հայասայի հետ Մարիյասի օրոք կնքած պայմանագիրը ինչ-ինչ պատճառներով չի բավարարել խեթերին և նրանք որպես նախտեղ արքա նշանակել ազգեցի Խուկկանային:

Վերոհիշյալի լույսի տակ դիտելով KUB XXVI 62, KUB XXIII 72 և HKM 96 տեքստերը, կարելի է հասնել հետևյալ եզրակացություններին:

1) Վերին Եփրատի հյուսիսակողմում գտնող շրջաններում խեթական ներկայությունը (Թուղխալիյաս I(II)-ից սկսած) պետք է բնոգրվեր հայաստանում որոշ տարածքների (ըստ տեքստի՝ Երփիտա-Արփիտան, հավանաբար, Տան ալ շրջաններ): Դժվար է ասել, թե ինչ դրոշմապատճառներով էր պայմանավորված խեթերի ներկայությունն այստեղ: Այնուամենայնիվ, հազիվ թե դրանց հիմքում ընկած լինել միայն տեքստային արևելյան սահմանների անվտանգության խնդիրը:

2) Արդեն Առնուվանդաս I-ի օրոք նշված տարածաշրջանում սկսվում են խեթական տիրապետությունը թրթափելու փորձեր, որը վկայված է KUB XXIII 72-ում: Դրանցում ներգրավված էր հայաստական Արփիտան, ասկայն ոչ բոլոր հայաստական քաղաքներն էին մասնակցում. այսպես, մայն տեքստից հայտնի է, որ Դուզգաման դեռևս լույս էր հրաբքի հանդես: Իսկ Առնուվանդաս I-ի կառավարման վերջերին կամ Թուղխալիյաս III-ի օրոք արդեն համոզես է գալիս Հայաստան (HKM 96), որպես մի երկիր, որի դեմ մեծ արշավանք էր կազմակերպվում. Նույն Թուղխալիյաս III-ի կառավարման ժամանակ փախում, ըստ հրաբքախոսի III-ի հայտնի տեքստի³⁹, Ազգին (երևի թե Հայաստան), արդեն ձևավորված լուրջ քաղաքական միավոր, նվաճում է խեթական տարածքները ղեկավար մինչև Սամուխա քաղաքը: Ինչ-որ ժամանակ անց Թուղխալիյաս III-ը կարողանում է ետ մղել հայաստացիներին և ճակատամարտ տալ նրանց Կամմախայի մոտ (տես վերը):

3) Վերջին, թերևս առավել կարևոր խնդիրը տատմասիքովու տարածաշրջանի քաղաքական-էթնիկական բովանդակություն է: Եթե մի պահ ենթադրենք, որ այն Տախապես, մինչև խեթերի կողմից նվաճվելը, մասնակցորեն միայն կարող էր կազմել ապագա Հայաստանի տարածքը, և խաչողող շուրջ 200 տարիների ընթացքում համարվել է ինքնուրույն քաղաքական միավոր՝ հրաբքի գերիշխանության պայմաններում, ապա անխտաստիներեն պիտի սեփական դիմագիծն ունենար: Թե ինչպիսին էր այն, առայժմ, պարզ չէ: Համեմայնդեալս, հենց թեկուզ դրա աշխարհագրական դիրքը Հայաստանի (արևելքից), Իստվայի (հարավից) և հրաբքի (արևմուտքից) միջև, կայտղ է որոշակի հիմք համոզասանու նման հարցադրման համար:

THE CUNEIFORM HITTITE TEXT KUB XXVI 62 AND THE PROBLEM OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE UPPER EUPHRATES BASIN

The article deals with the Hittite text KUB XXVI 62 (late XV century B.C.), which contains the list of cities, from where soldiers were recruited for the Hittite army. Some of these cities should be located on the territory of later Armenian province of the Upper Armenia, particularly in the River Gayl basin. Among these cities Litta probably is identical with the medieval Armenian city of Litaric, about 24 Roman miles (= km) to the east of Nikopolis (near modern Shapin-Karahisar) on the route towards Saiala.

Taking into account this and some other Hittite texts the author gives a sketch of historical geography of the region.

ՃԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ամբողջական հրատարակությունը՝ E. von Schuler. Die Keilschr. Berlin, 1965, S.142-145.
2. Միայն Գր.Նախանյանն էր ժամանակին անդրադարձել այստեղ հիշատակվող տեղանուններին (Գր. Каланцян. Хайаса-колыбель армян. Ер., с.96 и прим. 2, առանց հիշելու այդ հատվածում վկայված չորս տեղանուններից հիշատակող Է.Ֆոլերի հոդվածը. տես հաջորդ ծանոթ.):
3. E. Forrer. *Hajasa-Azzi*. - „Caucasica“ IX, 1931, S.8.
4. Keilschrifturkunden aus Boghazköi. XXIII 72 Դ.4 43.
5. Keilschrifttexte aus Boghazköi VI 2 III 12 = VI 3 III 15 = VI 6 I 19. (15) ka-ru-u ÉRIN^{MES} Ma-an-da ÉRIN^{MES} Ša-a-la ÉRIN^{MES} URU^{URU} Ta-ma-ai-ki [(ÉRIN^{MES} URU^{URU} Ha-az-ra-a)], (16) ÉRIN^{MES} URU^{URU} Za-ai-ra ÉRIN^{MES} URU^{URU} Ta-az-ši-ni-ya ÉRIN^{MES} URU^{URU} He-mu-wa LU^{MES} GIS [(BAN^{LU} NAGAR IZ-ZI)], (17) LU^{MES} KUŠ, U LU^{MES} ka-ru-ša-li-š-me-eš-ša lu-uz-zi Ú-UL [(kar-pi-i-e)-er], (18) ša-az-ša-an U-UL e-še-er: «(15) Նախկինում Մանդայի գյուղորմերը, Տանակի(յա)յի գյուղորմերը, [Խաորայի գյուղորմերը], (16) Ճարպայի գյուղորմերը, Տասիսիլիայի գյուղորմերը, [Նետածիգները], (17) կառավարները և karuhali-ճարդիկ luuzi շինի [կրում], (18) šabhan շին կատարում»:
6. «Վերական տեղության սահմանային շրջաններից մեկում գտնվող քաղաքի հարևանությանը քննվելով օտար ցեղ» (F. Sommer. *Hethiter und Hethiterreich*. Stuttgart, 1947, S.5f.; F. Imparati. *Le leggi ittite*. Roma, 1964, p.242; B. J. Collins. § 54 of the Hittite Laws and the Old Kingdom Periphery. - „Or.“ 56, 1987, p.140 [սխեմատիզատակ ցեղ]):
7. Հրատարակությունը՝ E. Weidner. *Politische Dokumente aus Kleinasien*. I. Leipzig, 1923, N.1; G. Beckman. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta, 1996, N.6a, p.38ff.
8. M. Forlanini. *Atlante storico del Vicino Oriente*. fasc.4.3, Roma, 1986, Tav.XVI. Այնի վաղ ժամանակի հետ Վ.Խաչատրյանը համարել էր խեթական արքա Խաթթուսի III-ի տեղատեղից մեկում հիշատակվող ^{CNU} Timmina-ն և վերջ

իցված ^{URU}Tim(im)na/Timnina-ն (Յ. Н. Хачатрян. Восточные провинции Хеттской империи. Ер., с.88сл): Հարկ է նշել, որ արանցից ասադիմի ընթերցումը 1990-ական թթ. կեսերին վերանայվել է տեղանվան երկրորդ նշանի և ընթերցման հետևանքով այժմ ունենք մեկ այլ տեղանուն (^{URU}Tikula), որը արդարացիորեն նույնացվել է հին Աշուրի տեքստերում (Ճ.թ.ա.XX-XVIIադ.) իրչատակվող ^{URU}Tigunatum-ի հետ (M. Salvini. Una lettera di Hattusili I relativa alla spedizione contro Hahhum. - „SMEA“ XXXIV, 1994, p.69; նույնի՝ The Habiru Prism of King Tunip-Teššur of Tikunani. Roma, 1996, p.11ff.): Այս Տիլունան մոտավերապես տեղադրվում է Եփրատի միջին հոսանքներում ժաման. Ֆազիսայի շրջանում, մի տարածքում, որը հետագայում կազմել է Միտաննիի արևմտյան մասը: Ի դեպ, ավելորդ չէ նշել, որ Խարրուսի՞ն 1-ի նույն տեքստում արդեն ^{URU}Tikula-յի հետ իրչատակվող ^{URU}Hahhum-ը, բնականաբար, որևէ անհերքյուն չի կարող ունենալ եկեղյաց գավառի *Լուսի* ավանի հետ: Խախտումը այժմ մասնագիտական իրատարակություններում նույնացվում է ժաման. *Սամոսատի* (դասական աղբյուրների *Սամոսատա*)(M. Forlanini. Loc.cit.) կամ դրանից ոչ հեռու գտնվող *Լիդար Կոչոք* հնավայրի հետ (M. Liverani. The Fire of Hahhum. - „Oriens Antiquus“ XXVII, 1988, p.165ff.):

9. KUR ^{URU}Li-it-[....](KBo XXII 17, 8'): Այս արտոնական բեռնի տեքստի բնկերում միանգամայն հնարավոր է տեսնել մեզ հետաքրքրող Լիտասա շաղթը, քանի որ առայժմ խերական տեքստերում վերջված չէ Լի-ով սկսվող որևէ այլ տեղանուն:
10. W. M. Ramsay. The Historical Geography of Asia Minor. Amsterdam, 1962 (վերատպություն London, 1890 հրատարակարյունից), p. 56.
11. Տրվում են ըստ Գր. Կալանյան. *Հայաս, ս.44* и прим.1.
12. Հ.Տաշյանի այս տեղանվան համար հղել էր Եփրիկյանի Ռաչիսարիկի րաշտրանը, հատ.1, էջ 485 (մեր կողմից ըստ Գ.Գևորգյանի):
13. Գր. Կալանյան. Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении. - В кн.: Научные труды, т.14 (Ереванский государственный университет), Ер., с.402сл.; он е, *Հայաս, ս.44*, прим.1: Դրա հայկական ծագումը նշում է նաև Վ.Ռանսին (Loc.cit., p.56): Այս վերջածանցը երբեք անգամ վերջված է նաև խերական տեքստերում (^{URU}Pittiyariga, ^{URU}Imeriga և ^{URU}Murtariga):
14. Տես ծանոթություն 10.
15. Հայասա-Ազգիի տեղադրության կարծիքների շուրջ տես J. P. del Monte und J. Tischler. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Wiesbaden, 1978, S.59f., 63f.; J. P. del Monte. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Wiesbaden, 1992, S.19, 22.
16. Հրատարակությունը՝ J. Friedrich. Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache. Bd.2. Leipzig, 1930, S.103ff.; Վ. Խաչատրյան. Հայաստանը Ճ.թ.ա.XV-VII դարերում. Եր., 1998, էջ 48-50, 59-67; G. Beckman. Loc.cit., Nr.3, p.26ff.:
17. A. Götte. Bemerkungen zu dem hethitischen Text AO 9608 des Louvre. - "Revue hittite et asiatique" 1, S.25; J. Friedrich. Loc.cit., S.103f.; E. Forrer. *Hajasa, S.4f.*; J. Garstang and O. R. Gurney. The Geography of the Hittite

- Ergebn. London, 1959, p.29ff.; L. Թարսեղյան, Հայաստ-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը. - «ՊԻՎՀ», 1963/3, էջ 307-308 և այլն:
18. Օքինակ, Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրությունների» VII տարում (A. Götte. Die Annalen des Muršiliš. Leipzig, S.95ff.), Խարրուսիլիս III-ի կամ Քուդիսալիս IV-ի օրոք կազմված մի շարք գուշակային տեքստերում (KUB XLIX 11; KUB XLIX 70 և այլն):
 19. Այս մասին հստակ տեղեկություն է պարունակում խերական արքա Քուդիսալիս IV-ի հայտնի «Հրամանագրերը՝ տրված տսիմանային կատարիչներին» (E. von Schuler, Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte. Graz, S.24f.), որտեղ Ազգին հիշատակվում է որպես Խարրիին թշնամի երկիր: Այս տեքստը, ինչպես նաև նույն ժամանակներում կազմված մի շարք գուշակային տեքստեր (IBOT I 32; KUB XLIX 11; KUB XLIX 70 և այլն) միակշանակ վկայում են այն մասին, որ արդեն մ.թ.ա.XIII դ. կեսերին Ազգին դուրս էր եկել Խարրիի քաղաքական գերիշխանության դուրսից:
 20. J. Garstang and O. R. Gurney. Geography, p.36ff.
 21. Fragment 13, 44 (H. G. Güterbock. The Deeds of Suppilulimas as Told by his Son, Muršiliš II. - „JCS“ X, 1956, p.66).
 22. KUB LV 1 (խամապատասխան հատվածի հրատարակությունը և մեկնաբանությունը՝ Ա. Ջուսյան. ԱՅԻ-Կամախը խերական դարաշրջանում. - «ՊԻՎՀ», 2002/3, էջ 233, 238-240):
 23. Այս մասին տես Ա. Ջուսյան. - «ՊԻՎՀ», 2002/3, էջ 236.
 24. Խերական երկու տեքստերում (KBo II 9 + KUB XV 35 և KUB XV 34) Կամմախան րվարկվում են մեկնույն ենթատեքստում որպես առանձին քաղաքական միավորներ (տեքստերի խամապատասխան հատվածների հրատարակությունը՝ Ա. Ջուսյան. - «ՊԻՎՀ», 2002/3, էջ 230-232):
 25. Հրատարակությունը՝ O. Carruba. Beiträge zur mittelhethitische Geschichte.I-II. - „SMEA“ 18, 1977, S.161ff.
 26. Ph. H. J. Houwinkten Cate. The Records of the Early Hittite Empire. Istanbul, p.59 n.14.
 27. S. A I p. Hethitische Briefe aus Ma* at-Höyük. Ankara, 1991, S.298ff.; նաև Ա. Ջուսյան, Նոր նյութեր Խերական տեքստային և Հայկական ժոհայիսարիի երկրների փոխհարաբերությունների մասին. - «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և մոդոլոգիներ» XX, Երևան, 2001, էջ 233-245:
 28. Շնորհիվ այս խոշոր արխիվի, Տապիզգան արդեն հստակ տեղադրվում է մաման. Անյաստ-Պրոտոսոմ Զիկե քաղաքից 30կմ հարավ-արևմուտք (նույնացումը՝ S. A I p. Die hethitischen Tontafelfinddeckungen auf dem Maşat-Höyük. - „Beleten“ XI.IV/173, 1980, S.58f.):
 29. Հրատարակությունը՝ J. Friedrich. Loc.cit., S.103ff.; G. Beckman. Loc.cit. (բարգմանությունը), p.22ff.
 30. KBo VI 28 (մասնակի հրատարակությունը՝ E. Forrer. Forschungen. I.1, 1926, Berlin, S.35f.; Fr. Bilabel. Geschichte Vorderasiens und Ägyptens vom 16.-11. Jahrhundert v.Chr. Heidelberg, 1927, S.307f.; A. Goetze. Kizzuwatna and the

Problem of Hittite Geography. New Haven, 1940, p.21ff.; Fr. Cornelius.
Geographie des Hethiterreiches. - „Or.“ 27, 1958, S.237f. u. 349ff.

МАКСИМ ХАМОЯН

**К КЛАССИФИКАЦИОННОЙ И ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКОЙ
ТИПОЛОГИИ ПРОЯВЛЕНИЙ ЯЗЫКОВОЙ МАТЕРИИ
(НА МАТЕРИАЛЕ КУРДСКОГО ЯЗЫКА)**

Целью классификационной и характерологической типологии различных типов проявлений языковой материи является выявление их типологических группировок и установление своеобразия каждой из них в отдельности.

Материальный мир в реальности существует в своих различных проявлениях, являющихся объектами познания в виде отдельных, самостоятельных конкретных предметов и явлений, их действий и состояний, свойств и признаков и т.д., обычно обозначаемых знаменательными лексическими единицами — словами и соотносящимися с ними фразеологическими единицами — фразеологизмами, выступающими, в отличие от слов, обозначениями характеризующими, квалифицирующими, оценивающими¹. В частности, такие объекты, как например, "вода" и "хлеб" обозначаются в курдском словами "ав" и "нан", а объекты "подорожник (растение)" и, "кукуруза" фразеологизмами "нане щушьке (букв.: птичий хлеб)" и "нане п'ехqmбqr (букв.: хлеб пророка)".

Будучи особой формой материального мира, языковая материя, в свою очередь, существует лишь в своих конкретных проявлениях в виде звуков, морфем, слов, фразеологизмов, паремнологизмов, синтаксических словосочетаний и предложений, рассмотрение которых является первостепенной задачей на пути разработки сложной проблемы структурной организации языка (ниже приводятся их краткие характеристики)².

А. Звуковая материя. Звуковая сторона языковой материи отдельно от идеальной не существует, как не существует шорох сухих листьев без трения, соприкосновения их друг с другом. Она существует лишь как выражение духовного мира человека, служит вырази-

телем его сознания, чувства и внутренних состояний, своеобразным звуковым продолжением и завершением их, средством и формой представления и манифестации их, их звуковым воплощением. В этих своих особенностях она в значительной степени сходится с кинесикой — совокупностью телодвижений — выразительных жестов, участвующих в человеческом общении. Будучи следствием — продолжением и завершением определенных телодвижений, она сама по себе характеризуется как телодвижение, хотя и своеобразное, звуковое, противопоставленное жесту физическому, незвучному, лишенному звучания.

Звуковая материя, изначально связанная с материей идеальной, возникает лишь из потребности в ее выражении, образуя вместе с ней определенное формально-смысловое единство, реально существующее в своих различных проявлениях.

В своих конкретных проявлениях звуковая материя представляется в виде незначительного по количеству состава фонем (в хурдском языке их меньше четырех десятков), которые в свою очередь существуют лишь в своих различного рода фонетико-фонологических проявлениях и их комбинациях в качестве означающего или в составе означающего огромного количества единиц лексики — слов, посредством которых дальше образуется бесчисленное количество синтаксических структур. Только будучи означающими слов фонемы в своих соответствующих проявлениях имеют выход в языкотворчество. А из того, что означающими выступают проявления фонем, следует, что не форма входит в состав слова, а слово в виде слова-звука или слова-звукокомплекса в плане выражения является проявлением звуковой материи-фонем. В этом плане, например, фонема "у" в своем особом деривационном качестве — проявлении выступает означающим союзного слова "у" ("и"). Стало быть, это слово в плане выражения является проявлением фонемы "у". В случае же слова-звукокомплекса типа, например, "нан" ("хлеб") означающим выступает сцепление проявлений трех фонем, т.е. слово "нан" в плане выражения является сцеплением проявлений фонем "н", "а", "н".

Таким образом, вопреки существующему в языкознании мнению о том, что единицы низшего уровня входят в состав единиц высшего, соотношения единиц разных уровней носят принципиально иной характер, а именно, в данном конкретном случае, слово-звук в плане материальном является проявлением фонемы, а слово-звукокомплекс в этом плане — проявлением сцепления проявлений фонем.

Фонемы обладают различительной способностью, позволяющей им дифференцировать отражаемую действительность. Однако они не имеют собственного значения, т.е. являются односторонними

элементами, соотносящимися только с планом выражения. В зависимости от этого они не имеют проявления в плане семантическом.

Будучи первичными проявлениями звуковой материи и в соответствующих деривационных проявлениях служащими означающими слов, фонемы определяются как звуковой стержень слов и лишь в их составе и через них участвуют в процессе языкотворчества. Этим и завершается роль фонем в строительстве языка, в его становлении и определении как звукового средства общения.

Б. Язык располагает отдельным механизмом морфемообразования — образования лексических, словообразовательных и словоизменительных морфем, изучением которых занимается отдельный раздел науки о языке — морфемика. В своей основной массе морфемы курдского языка восходят к словам — местоименным, наречным и служебным, поэтому речи не может быть об участии фонем в их образовании. В качестве значимых единиц языка они реализуются только в составе слова, т.е. лишены самостоятельности функционирования, а в зависимости от этого и оказываются за пределами общего процесса проявления языковой материи, направленного на создание речи. Они представляют интерес в плане историко-морфологического и историко-словообразовательного проявления слов. Здесь же, при рассмотрении проявления языковой материи они учитываются как очень важные элементы механизмов образования проявлений слов наряду с другими средствами, способами и моделями их построения.

В. Слово. Слово-звук или слово-звукокомплекс, будучи образованием в облике слова-предложения, явился первичным образцом языковой материи³. От него берет начало, с его образования начинается становление языковой материи как особого в своем роде, уникального проявления материального мира. До появления слова в его функционировании в виде слова-предложения языковая материя не существовала. Причем слово-звук или слово-звукокомплекс является единственно первичным образцом языковой материи и с его проявления начинается проявление языковой материи, т.е. становление всех остальных, всевозможных проявлений ее, в которых оно присутствует в своих соответствующих различных проявлениях, выступая в них в качестве материального стержня⁴.

Как всякое новоявленное, слово, будучи новшеством в объективной действительности, изначально было преисполнено социальной претенциозностью создания нового — своего микромира — языковой материи, выступая ее источником во всех ее проявлениях.

Языковая материя есть материя слов во всем многообразии их проявлений и разнообразии сцеплений этих проявлений. Поскольку

от слова берет начало становление языковой материи, то от него и ведет свое начало стадияльная классификация проявлений этой материи, где оно занимает свое первое место³.

Являясь в плане материальном проявлением фонемы или сцеплением проявлений фонем, слово имеет содержание, являющееся логическим проявлением отражаемой им действительности и состоящее из лексического значения, морфологических категорий и сочетательно-синтаксических свойств и категорий, совокупно образующих его смысловую структуру.

Потребность в участии слова в создании предложения обуславливает необходимость его самоопределения во всей смысловой структуре. При этом самоопределение слова, осуществляемое путем его проявления, происходит не одновременно и не в одном проявлении-форме, а стадияльно в соответствующих типах проявлений-форм, в строгой последовательности образующих отдельную микросистему проявлений языковой материи. Этими проявлениями являются:

- а) Номинативно-виртуальное проявление;
- б) Морфологическое проявление;
- в) Сочетательно-синтаксическое проявление.

Перечисленные типы проявлений слова, образующие строго организованный ряд его специфических модификаций, находятся в своеобразных преемственных и эволюционных отношениях⁴, на что указывает интерпретация их соотношений.

а) Слово как первичное проявление языковой материи в своей лексической природе в сфере лексики, в отвлечении от речевой деятельности, т.е. в плане виртуальном представляется лишь в своем номинативном проявлении, основанном на его номинативном значении. В этом своем проявлении оно существует как единица номинации, называния, как обозначение объекта на основе понятия о нем и таковым отражается словарями в единственной форме или в формах лексических вариантов, если они имеются. Таким образом лингвистическое назначение слова в его номинативном проявлении — служить обозначением предмета безотносительно к его другим характеристикам. Этим и ограничивается первая стадия самоопределения слова, исчерпывает свою роль и значение его номинативно-виртуальное проявление — самоопределение.

б) Существующие в курдском языке знаменательные слова в номинативно-виртуальном проявлении, традиционно называемом в курдском языкознании формой прямой, основной, обычно не располагают какими-либо специальными внутренними или внешними формальными показателями выражения присущих им морфологических (грамматических) категорий. В плане морфологическом, т.е. в своих морфологических категориях они определяются лишь после номина-

тивного проявления, вслед за ним, на второй стадии проявления, являющейся стадией их морфологического проявления. Морфологическое проявление слова в виде так называемой морфологической (грамматической) формы — это способ и средство его морфологического самоопределения, являющегося не только своеобразным продолжением и конкретизацией его номинативного проявления — самоопределения, но и проявлением самого этого проявления: морфологическая форма слова — это его морфологическое проявление, основанное на его морфологических категориях. Соотношения номинативного проявления и его морфологического проявления отражают соотношения их референтов: номинативное проявление выступает обозначением предмета на основе понятия о нем, его морфологическое же проявление является обозначением типа проявления этого предмета на основе понятия об этом типе. На это указывает, например, соотношение слова "хѣбѣти" (работать) и его морфологической формы — проявления "дѣхѣбѣтъи" (работаю). Слово это выражает понятие о действии "работать", выступая его обозначением, а его морфологическая форма-проявление "работаю" выражает понятие о типе проявления этого действия (совершаемого первым лицом единственного числа в настоящее длительное время), выступая обозначением этого типа проявления.

Таким образом, морфологическое проявление, будучи проявлением номинативного проявления, занимающим после него второе место в стадильной классификации, имеет место из потребности в самоопределении слова в аспекте его морфологических категорий, в их выделении и выражении.

в) В стадильной классификации проявлений языковой материи отдельное место занимают синтаксические проявления слов, основанные на выявляемых у них дистрибутивных-сочетательных свойствах — свойствах включения в связь с соответствующими синтаксическими проявлениями других слов, благодаря чему обеспечивается возможность реализации в составе словосочетаний и предложений в качестве соответствующих синтаксических членов в строгом соответствии с порядком наполнения синтаксических моделей. Они следуют за морфологическими проявлениями, так как морфологические проявления слов непосредственно влекут за собой выявление их сочетательных свойств, определяющих собой дальнейшее обнаружение их синтаксических категорий (категорий подлежащего, сказуемого, дополнения и т.д.). Пока не выявлены морфологические категории слов их синтаксические категории остаются непознанными. Синтаксические категории обнаруживаются лишь после познания морфологических категорий и на их основе, точно также, как и са-

ми морфологические категории слов познаются лишь вслед за познанием их номинативно-виртуального проявления.

На общем фоне проявления слова синтаксическое проявление его является своеобразным продолжением его морфологического проявления и обусловлено необходимостью в самом его дальнейшем самоопределении. Это выражается в том, что морфологическое проявление в своем формально-смысловом единстве (совокупно) выступает означающим синтаксического проявления. Это означает, что синтаксическое проявление в плане материальном является проявлением морфологического проявления. Оно есть "морфологическое проявление + синтаксическое значение". Это означает, что синтаксическое проявление формируется по модели "синтаксическое значение (план содержания) + морфологическое проявление в целом (план выражения)". Но поскольку само морфологическое проявление является проявлением номинативно-виртуального проявления, то этим выясняется, что в синтаксическом проявлении сконцентрированы все три проявления слова.

Процесс проявления слов завершается их синтаксическим проявлением, роль которого в их самоопределении исчерпывает себя при их выступлении в разных комбинациях означающим словосочетаний и предложений, чем и завершается их языкотворческая миссия. Вместе с тем, будучи уже элементами синтаксических конструкций и растворенными в их означающем, они оказываются в новом для себя качестве-проявлении, а именно в проявлении лексемном. По-видимому, лексемное проявление синтаксических проявлений слов можно считать их конечным, последним проявлением, поскольку согласно структурно-семантическим моделям образования словосочетаний и предложений они превращаются в лексемы и тем самым на словосочетаниях и предложениях возлагается дальнейшее продолжение языкотворческой миссии, которая выполняется ими, в частности, в создании двух сложных по составу проявлений языковой материи — фразеологизмов и паремииологизмов, о которых речь пойдет дальше.

Г) Языковая материя в своем особом проявлении представляется в виде речевого образования, которое называется в науке синтаксическим словосочетанием. В действительности же в плане материальном синтаксическое словосочетание является сцеплением синтаксических проявлений слов. В стадильной классификации проявлений языковой материи оно непосредственно следует за синтаксическим проявлением слова в микросистеме своих следующих трех типах проявлений:

- а) номинативно-характеризующем-виртуальном проявлении,
- б) морфологическом проявлении,

в) синтаксическом проявлении, направленных на его самоопределение из потребности в его участии в образовании предложения. В своем номинативно-характеризующем-виртуальном проявлении оно образуется по модели "понятие о типе проявления предмета (-план содержания) + сцепление синтаксических проявлений стержневого и зависимого компонентов (-план выражения)". Из этой модели следует что:

1. Синтаксические словосочетания обладают одной и той же материальной структурой в виде сцепления синтаксических проявлений слов (при различиях в лексическом наполнении этой структуры) и общим, типовым значением типа проявления предмета (при различиях в частных проявлениях этого значения).

2. Содержание и выражение сцепления синтаксических проявлений слов служат вместе (совокупно) выражением общего, типового значения типа проявления предмета. Из этого следует, что синтаксическое словосочетание в плане материальном является проявлением сцепления синтаксических проявлений слов.

3. Синтаксическое словосочетание образуется как обозначение типа проявления предмета, обозначаемого его главным компонентом. При этом слово обозначает предмет на основе понятия об этом предмете, а синтаксическое словосочетание как его семантическое проявление — тип проявления предмета на основе понятия о данном типе его проявления. Это означает, что понятие, выражаемое семантическим проявлением слова, является типом проявления выражаемого этим словом понятия.

Таким образом словосочетание как семантическое проявление слова в плане содержания является проявлением его номинативно-характеризующего проявления. Однако в стадильной классификации проявлений оно непосредственно не следует за номинативно-характеризующим проявлением слова, а следует за его синтаксическим проявлением. Объясняется это тем, что для образования семантического проявления слова необходимо его обязательное прохождение стадии морфологического и синтаксического проявления — самоопределения.

Будучи носителем понятия, словосочетание характеризуется как единица номинации. В то же время, являясь в плане материальном проявлением сцепления синтаксических проявлений слов, оно определяется как единица синтаксического уровня — уровня связанной речи. Своей подобной двойственной природой словосочетание определяется как связывающий узел между двумя уровнями — уровнем синтаксическим и уровнем номинации.

4. Образование словосочетания по структурно-семантической модели придает ему целостность и неделимость состава, благо-

даря чему оно способно представиться в морфологическом и синтаксическом проявлениях и наравне с синтаксическими проявлениями слов принимать участие в образовании предложения. В частности, очень важным показателем морфологического и синтаксического проявлений словосочетания служат, например, случаи его постпозитивного оформления послелогами -р'а, -ва, -да, примеры: ава сарр'а ("через холодную воду"), ава сараа ("с холодной водой"), ава сарда ("в холодной воде").

Д) Особым проявлением языковой материи является предложение. Оно образуется по универсальной структурно-семантической модели "сцепление синтаксических проявлений слов или синтаксическое проявление одного слова, оформляемое соответствующим констатирующим показателем (-план выражения) + суждение о констатируемом типе проявления предмета (-план содержания)". Согласно этой модели предложение в плане материальном является проявлением сцепления синтаксических проявлений слов или реже синтаксического проявления одного слова. Например, план выражения предложения ав сарq ("вода холодная") представляется сцеплением синтаксических проявлений слов "ав" ("вода") и сар ("холодная"), оформленным утвердительно констатирующим показателем "-q", а его план содержания образует общая типовая синтаксическая семантема — суждение об утвердительно констатируемом типе проявления предмета ав в виде ава сар ("холодная вода, вода в холодном состоянии, вода в своем холодном проявлении"). При этом содержание и выражение сцепления синтаксических проявлений слов, оформленного утвердительно констатирующим показателем "q", выступают вместе выражением типовой синтаксической семантемы — суждения о типе проявления предмета (ав), из потребности в объективации которого и образуется данное предложение. Но то, что предложение образуется из констатации типа проявления предмета, обозначаемого словосочетанием, свидетельствует о том, что предложение в плане лингвистической направленности и материального состава является своеобразным проявлением словосочетания, его развитием. Во всяком случае, модель соотношений слова, словосочетания и предложения в статистике такова: от познания предмета и его обозначения словом к познанию типа проявления предмета и его обозначения словосочетанием — типом семантического проявления слова и от познания типа проявления предмета и его обозначением словосочетанием к утвердительной или отрицательной констатации этого типа проявления предмета предложением.

Возможность развития словосочетания в предложение объясняется самой логикой построения предложения, констатирующего то, что обозначается словосочетанием. Ведь констатироваться может то, что подлечит констатации, а констатации подлечит то, что уже известно. Стало быть, очевидным фактом является то, что на самой заре развития человечества люди удовлетворяли свои потребности в общении, пользуясь лишь своеобразными прототипами предложений в виде слов-звуков и их сцеплений-словосочетаний. Это подтверждает существующее в языкознании мнение о том, что "слово-звук возникло до появления предложения" и "явилося выразителем не суждения, но воли и желания говорящего". "В эпоху звуков-предложений предложение, не расчлененное еще акутри себя ни на слова, ни на отдельные звуки, было одновременно зачатком, зародышем и слова, и отдельного звука (фонемы)"¹. Как бы то ни было, лучшим ключом к разгадке "биографии" предложения служит рассмотрение его в его связях с другими проявлениями языковой материи на общем фоне их стаднальной дифференциации, исключающей возможность умерзительных рассуждений о возникновении тех или иных типов проявлений языковой материи, в том числе и предложения.

Появление связной речи всецело обусловлено познанием типов проявления предметов и их языковым представлением: их обозначением посредством образования словосочетаний и их констатаций через образования предложений. Будучи единицами связной речи, обладающими общностью лингвистической направленности на отражаемую ими действительность, словосочетание и предложение прочно обосновались как резко обособленные механизмы построения единиц речи. В частности, с точки зрения нынешнего состояния языка предложение образуется по присущей только ему автоматически действующей модели построения, обеспечивающей его специализацию по констатации типа проявления предмета безотносительно к референтной общности ее со словосочетанием. Специализация предложения по констатации типа проявления предмета рядом со словосочетанием, специализированном на обозначении типа проявления предмета, обуславливает дальнейший параллелизм их равноправленного участия в языкотворческих актах, в частности, в образовании фразеологизмов.

Предложение представляет собой переломный этап в общем процессе стаднального проявления языковой материи. Если до его образования проявление языковой материи всецело направлено на его создание, то после его образования оно нацелено на создание более сложных чем слова устойчивых языковых единиц — фразеологизмов и паремнологизмов уже путем проявления его самого. Толь-

ко в условиях существования предложения, при его проявлении и на его материальной основе могло иметь место возникновение фразеологизмов и паремиологизмов в языковой системе. И не случайно, что в стадильной классификации проявлений языковой материи фразеологизмы и паремиологизмы следуют за предложением.

Е) Фразеологизмы и паремиологизмы вместе со словами образуют крупную и очень мощную материальную базу построения курдской речи. Из них высокую частотность применения обнаруживают слова, в количественном отношении представляющие наиболее богатую материальную отрасль. За ними следуют фразеологизмы, а за последними — паремиологизмы. О существенной разнице между этими тремя материальными отраслями языковых единиц свидетельствуют разные степени частотности их функционирования в речи и изданные результаты проведенного несколькими поколениями курдологов плодотворного лексикографического, фразеографического и паремиографического труда, продолжающегося по сей день.

Фразеологические единицы соотносятся с лексико-грамматическими разрядами слов и подобно словам самоопределяются путем прохождения различных этапов проявления. Они имеют номинативно-характеризующее, морфологическое и синтаксическое проявления, в строгой последовательности раскрывающие их разные стороны и в своей совокупности в последнем, синтаксическом проявлении создающие своеобразную лингвистическую концентрацию, обеспечивающую возможность их реализации в речи.

В отвлечении от речевого использования фразеологизмы находятся в своем номинативно-характеризующем проявлении, основанном на номинативно-характеризующем значении, в котором обычно включаются они в словари, в единственной фразеологической форме (или в формах фразеологических вариантов, если они имеются). Из потребности в самоопределении за их номинативно-характеризующим проявлением следует их морфологическое проявление, основанное на морфологических категориях, а следом за морфологическим проявлением наступает процесс их синтаксического проявления на основе сочетательно-синтаксических особенностей и категорий.

Фразеологический состав языка дифференцируется на две разновидности: фразеологизмы со структурой словосочетания и фразеологизмы со структурой предложения⁸. Из самих названий этих разновидностей фразеологизмов уже видно, что означаемым фразеологизмов со структурой словосочетания выступают словосочетания, а означаемым фразеологизмов со структурой предложения — предложения. Из этого следует, что, во-первых, словосочетание и предложение как таковые существовали до появления фразеологиз-

мов в системе языка, т.е. фразеологизмы исторически появились позже словосочетаний и предложений и, во-вторых, словосочетание и предложение, выступающие означившими фразеологизмов определяются как единицы металингвистического уровня, т.е. их содержание и выражение являются совокупно выражением фразеологической номинативно-характеризующей семантемы. Возникновение фразеологизмов после и на основе словосочетаний и предложений свидетельствует о том, что они в отличие от слов являются сравнительно поздними участниками образования речевых единиц — предложений.

Ж) В стадильной классификации проявлений языковой материи паремиологизмы следуют за предложением и в плане материальном являются его проявлением. Они обнаруживают тесные связи с предложением и в плане идеального содержания. Как правило, они выражают умозаключение о некоторой общей закономерности в материальной оболочке предложения — носителя суждения об одном из частных проявлений данной закономерности³. Как и другие типы проявления языковой материи, паремиологизмы самоопределяются в своих трех типах проявлений, которыми являются: паремиологическое-виртуальное, морфологическое и синтаксическое.

З) Общий процесс проявления языковой материи, направленный на создание речи, завершается образованием ее последнего типа проявления в виде речи-текста в его самых различных разновидностях, функциональных стилях — проявлениях. В плане материальном текст является проявлением сцепления контекстуальных проявлений предложений (реже одного предложения), в единстве формы и содержания выступающих его означившим — материальной оболочкой выражения определенной общей идеи, сюжета. Поскольку текст как особое проявление языковой материи не связывается с другими текстами, то и не нуждается в самоопределении, характерном для остальных опорных проявлений языковой материи.

MAXIM KHAMOYAN

TO CLASSIFICATION AND CHARACTEROLOGIC TYPOLOGY
OF LINGUISTIC MATTER MANIFESTATION
(ON THE KURDISH MATERIAL)

The article contains material on classification and characterologic typology of the linguistic matter manifestation. It illustrates the nature of the phenomena and their linguistic assignment in the language system.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. М.У.Хамидов, Основы фразеологии курдского языка, Ер., 1988, с. 53.
2. М.У.Хамидов, Проблема пронамина в лингвистике (на материале курдского языка). В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, 20, Ер., 2001, с. 270-280.
3. М.У.Хамидов, К проблеме выделения прототипа словоупотребления языковой структуры. В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, 21, Ер., 2002, с. 354-362.
4. Там же.
5. М.У.Хамидов, Проблема пронамина в лингвистике (на материале курдского языка). В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, 20, Ер., 2001, с. 277.
6. Там же, с. 278.
7. А.А.Донгтьев, Взаимосвязи и первоначальное развитие языка, М., 1963, с. 3.
8. М.У.Хамидов, Основы фразеологии курдского языка, Ер., 1988, с. 84.
9. М.У.Хамидов, Лингвистическое значение и модель образования паремологии. В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, 16, Ер., 1996, с. 210-222.

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

ԿԵՐՊԻ ԶԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ՇՈՒՄԵՐԵՐՆՈՒՄ (տիպարանական քննություն)

Հայրածում կներկայացվեն հեղինակի նկատառումները Մերձավոր Արևելքի (մաս աշխարհի) հնագույն մեզ հայտնի լեզուներից մեկի՝ շումերենի կերպի քայական կարգի մասին: Մակայն մախքան բուն նյութին անցնելը հարկ ենք համարում հակիրճ ամօքադատնալ շումերենի քայածևին: Այն ներկայամում է քայարմատի և քերականական որոշակի գործառոյրով օժտված մախածանցմերի և վերջածանցմերի շրջայի տեսքով:

ա) Նախածանցմերի շրջայում սկզբի դիրքը զբաղեցնում էին եղանակային ցուցիչները:

բ) Նղանակային ձևայներին հաջորդում էին այսպես կոչված կողմնորոշման նախածանցմերի¹: Այդ ածանցմերի դերը լիովին պարզված չէ: Ամենայն հավանականությամբ, սակայն, նրանց միջոցով արտահայտվում էր գործողության ուղղվածությունը գաբծողությունը կատարողի (սարբեկտի), գաբծողության օբյեկտի կամ խտտղի նկատմամբ:

գ) Հաջորդ դիրքիդիրքերը քայածևում պատկանում էր/էին տարածական ածանցմերին, որոնք արտացոլում էին նախադասության մեջ տարբեր քեք հոլովներով արտահայտված նարաբերությանները: Այդ ածանցմերը քաղկացած էին նախադասության անուղղակի խնդրիմ/խնդիյներին համարատասխամող դերանվանական տարրից (տև՝ս աղյուտակ, սյունակ 1) և դրան հաջորդող հոլովական ցուցից/ցուցիչներից²:

դ) Հաջորդ քայարմատին անմիջապես նախորդող դիրքը, զբաղեցնում էին նույն այն դերանվանական տարրերը, որոնք վերտիչյալ տարածական քայածանցմերի մասն էին կազմում (տև՝ս աղյուտակ, սյունակ 2): Այդ դիրքում նրանք նանդես էին գաղխ ենթակայի կամ ուղլխ խնդրի դերակատարությամբ՝ կախված քայի կերպից. կատարյալ կերպի ներգործական քայերում այդ դերանունները ենթակայի դեր էին կատարում, իսկ անկատարի դեսքում՝ ուղլխ խնդրի (այս ածանցմերը ծատուկ չէին չեզոք սեռի քայերին):

**Շումերերեն քայի սուբյեկտային/օբյեկտային
դերանվանական ցուցիչների աղյուսակ**

	1	2	3	4
	Քայի ստորանվան մախանակի դերանվանական տարր	Ներգործական կատարչական կերպի սուբյեկտ/անկատար կերպի օբյեկտ	Ներգործական անկատար կերպի սուբյեկտ	Չեզոք սեռի սուբյեկտ/մերգործական կատարչական կերպի օբյեկտ
1 եզակի	-ճ	-ճ*/-ճ**/R	R-ճ	R-ճ
2 եզակի	-՛	-՛*/-՛**/R	R-՛	R-՛
3 ակտիվ եզակի	-՝	-՝R	-R-՛	-R-՝
3 իմական եզակի	-ձ	-ձR	-	-R-ձ
1 հոգնակի	-ժ	-ձR-ժ	-R-ժ	-R-ժ
2 հոգնակի	-՛ժ	-՛ժR-՛ժ	-R-՛ժ	-
3 ակտիվ հոգն.	-՛ժ	-՛ժR-՛ժ	-R-՛ժ	-R-՛ժ
3 իմական հոգն.	-	-ձR-ձ	-	-

* Կատարչական կերպի սուբյեկտային ցուցիչ:

** Անկատար կերպի օբյեկտային ցուցիչ:

Քայարմատին հագոյալում էր սուբյեկտա-օբյեկտային դերանվանական տարրերի մեկ, կամ, ավելի ճշտ, ինչպես ցույց կտանք ստորև, երկու այլ շարք ևս, որը/որոնք արտահայտում էր/էին .

ա) անանցողական (չեզոք սեռի) քայի ենթական;

բ) անկատար կերպի անցողական (մերգործական սեռի) քայի ենթական;

գ) կատարչական կերպի անցողական քայի ողիղ խնդիրը:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, չեզոք սեռի քայի սուբյեկտային շարքի ցուցիչները (սյունակ 4) լրավին համընկնում էին կատարչական կերպի անցողական քայի օբյեկտային շարքի ցուցիչների հետ: Այդ շարքի 1 և 2 դեմքի ցուցիչները համընկնում էին մաս անկատար կերպի անցողական քայի սուբյեկտային անանցների հետ (սյունակ 3)¹ ի հայտ բերելով տարբերություններ եզակի և հոգնակի 3 դեմքում (-ձ: -՛ և -՛ժ: -՛ժ): Այս փաստին մենք կանդրադառնանք ստորև:

Աղյուսակից երևում է, որ շումերերենի մերգործական քայսածում արտացոլվում էր մաս գործողության կերպը (կատարչական կատարչական): Կերպային տարբերությունները, սակայն, արտահայտվում էին ոչ թե հատուկ ձևային միջոցով, այլ առաջին և երկրորդ շարքերի իմաստի փոխադարձ փոխարինումով. կատարչական կերպի քայերում ենթականի ի-

մատով հանդես էին գալիս դիմավոր նախածանցները (տե՛ս սյունակ 2), իսկ ուղիղ խնդրի լիմատով վերջածանցները (տե՛ս սյունակ 4), անկատար կերպի դեպքում այդ դերանունները փոխվում էին դերով. վերջածանցները առանում էին ենթակայի (տե՛ս սյունակ 3), իսկ նախածանցները՝ ուղիղ խնդրի իմաստ:

Այն դեպքերում, երբ վերջածանցները հանդես էին գալիս ենթակայի դերում, նրանց կարող էր նախադասել *-ed(-)* ձևայքը, որը հաղորարում էր քայածկին եղանակային իմաստ:

Չեզոք քայի եզակի 3 դ. ձևում այդ ածանցի *-d-* բաղաձայնը, կայուն-վերավ քառավերջում, ընկնում էր²: Այդ անկման արդյունքում չեզոք սեռի եզակի 3 դ. քայի ձևով համընկնում էր ներգործական քայի համապատասխան ձևի հետ: Այսպիսով, տարավորություն կարող է առեղծվել, որ անհնչ ոչ քն երկու տարբեր *-e-* ձևայքներ (3դ. եզակի ցուցիչ ներգործական սեռի քայերում, և *-ed-* եղանակային ածանցի սղված տարբերակը չեզոք սեռի քայերում), այլ քայարմատին անմիջապես հաջորդող մեկ *-e-* ձևայք, որը գործածվում էր քն ներգործական, քն չեզոք քայերի հետ՝ արտահայտելով անկատար կերպի իմաստ:

Շումերագիտության մեջ նման կարծիք, որտղ տարբերություններով, հնչեցվել է *Մ. Յոսիկավայի*³ և *Թ. Յակոբսենի*⁴ կողմից:

Անդրադառնալով, մասնավորապես, *Մ. Յոսիկավայի* տեսակետին:

Վերագրելով *-e-* ձայնավորին անկատար կերպի ցուցչի իմաստ և միաժամանակ ելնելով այն փաստից, որ կերպային տարբերություններ կարող էին արտահայտվել նաև քայարմատի մասնակի կրկնությամբ (կատարյալ *oag*; անկատար *o₂-o₂* "խմել") կամ տարարմատության միջոցով (կատարյալ *du₂*; անկատար *e* "ասել, խոսել"), ճապոնացի գիտնականը եկել է հետևյալ եզրակացության. կերպային տարբերությունները չումերերենում ընդգրկում էին ոչ միայն ներգործական, այլև չեզոք սեռի քայերը և արտահայտվում էին երեք տարբեր միջոցներով.

ա) քերականական ձևայքի (կատարյալ *-d-*; անկատար *-e-*);

բ/ քայարմատի կրկնությամբ (կատարյալ *V*; անկատար *VV*);

գ/ տարբեր արմատների միջոցով:

Չհամաձայնելով *Մ. Յոսիկավայի* հետ և հարելով չումերագիտության մեջ ընդունված կարծիքին ստորև կվերոհենք հիմնավորել մեր տեսակետը բովանդակային (կոմտենսիվ) տիպարանության տեսանկյունից:

Էրակուրս

Բովանդակային տիպարանության ուսումնասիրության առարկան կազմում են աշխարհի լեզուներում ի հայտ եկող այն եղանակները, որոնց միջոցով արտացոլվում են իրականության սուբյեկտ-օբյեկտային

հարաբերությունները: Այդ տիպաբանության շրջանակներում առանձնաձև են դասային, ակտիվ, էրզատիվ, նոմինատիվ (գրականության մեջ այն հաճախ կոչվում է նաև ակկուզատիվ) և չեզոք տիպերը: Մրանցից յոթաբանչուրը բնութագրվում է տվյալ տիպին հատուկ իմաստային (սեմանտիկ) դետերմինացիայով, որով պայմանավորված է լեզվի կառուցվածքը յոլոր մակարդակներում՝ բառային, շարահյուսական, ձևաբանական, երբեմն նաև ձևանշույթաբանական:

Կամզ չառնելով վերոնիշյալ բովանդակային բոլոր տիպերի վրա՝ հակիրճ կանոնադատմանը նոմինատիվ և, հասկապես, էրզատիվ և ակտիվ տիպերին բնորոշ հիմնական հատկանիշներին, քանի որ, ինչպես կտեսնենք ստորև, շումերերենը հանդես է բերում էրզատիվ և, մասամբ, ակտիվ տիպաբանության լեզուներին հատուկ գծեր:

1. Նոմինատիվ տիպը բնութագրվում է անցողական և անանցողական բայերի հակադրությամբ, նաև ներգործական և կրավորական սեռերի հակադրությանը անցողական բայերի համակարգում: Նոմինատիվ լեզուներում նախադասության սուբյեկտը (ներական), անկախ բայի բնույթից, հանդես է գալիս նոմինատիվ (ուղղական), օբյեկտը (ուղիղ խնդիրը)՝ ակկուզատիվ (նայցական) հոլովով: Այդ եղովմերին համապատասխանում են սուբյեկտային (նոմինատիվ) և օբյեկտային (ակկուզատիվ) շարքերի բայական դիմավոր ձևայինները:

2. էրզատիվ լեզուներում բայերը բաժանվում են երկու եիմնական խմբերի՝

ա) ազենտիվ բայերի, որոնք արտահայտում են ներակալից ուղիղ խնդրին անցնող և այդ խնդիրը վերափոխող գործողություն (եմն.՝ ջարդել՝, պոկել՝, սպանել՝, պատռել՝):

բ) ֆակտիտիվ բայերի, որոնք արտահայտում են ներակալի վիճակը կամ նրա մակերեսային ներգործությունը խնդրի վրա (՝անել՝, գնալ՝, պարել՝, շանգոել՝, համբուրել՝, կծել՝, սարսել՝, բռնել՝): Ըստ էության, ազենտիվ բայերը համապատասխանում են նայերենի (որը նոմինատիվ տիպի լեզու է) ներգործական սեռի բայերին, մինչդեռ ֆակտիտիվ բայերի խումբը իր ընդգրկումով ավելի լայն է, քան նոմինատիվ լեզուների չեզոք սեռի բայերի խումբը (նոմինատիվ լեզուներում՝ յանգոել՝, համբուրել՝, կծել՝, սպասել՝, բռնել՝ բայերը դասվում են ներգործականների շարքին): Այնուհանդերձ ստորև, շումերերենի բայական համակարգը ցնենիս, հարմարության նպատակով էրզատիվ լեզուների ֆուրուրյունը ավելի ճշգրիտ արտացոլող՝ ազենտիվ՝ և՝ ֆակտիտիվ՝ եզրերի փոխարեն կօգտագործենք ընդունված, քեև ոչ այնքան ճիշտ՝ անցողական՝ (կամ՝ ներգործական) և՝ անանցողական՝ (կամ՝ չեզոք) եզրերը:

էրզատիվ լեզուների կարևորագույն ձևաբանական հատկանիշներից է էրզատիվ և արտլյուտիվ (բացաբձակ) հոլովների հակադրությունը:

Էրզաստիվ հոլովով, որը հաճախ համընկնում է որևէ թեք հոլովի (սեռական, տրական, յոկատիվ, դիլեկտիվ, բացատրական) հետ, արտահայտվում է ազենտիվ քայերի ենթական, իսկ բացարձակ հոլովով՝ ազենտիվ քայերի ուղիղ խնդիրը և խակտիտիվ քայերի ենթական: Համապատասխանաբար էրզաստիվ լեզուների քային հատուկ է դերանվանական անձանցների երկու շարքերի (էրզաստիվ և արսուլուտիվ) առկայությունը:

Էրզաստիվ տիպարանության առանձնահատկություններից նշենք նաև այսպես կոչված անտիպաստիվ կառուցվածքի առկայությունը, որը, ինչպես կտեսնենք, իր տրոյս տեղն ունի չումբերենում: Այդ կառուցվածքի համար հատկանշական է, որ ներգործական սեռի քայի ենթական դրվում է ոչ թե էրզաստիվ, այլ արսուլուտիվ հոլովով, իսկ ուղիղ խնդիրը՝ ոչ թե արսուլուտիվ, այլ որևէ թեք հոլովով: Դա իր արտահայտությունն է գտնում նաև քայի վիմավոր անձանցների համակարգում: Իսկ քանի որ, ինչպես նշեցինք, էրզաստիվ հոլովը երբեմն համընկնում է որևէ թեք հոլովի հետ, ապա որոշ լեզուներում էրզաստիվ նախադասության ենթական անտիպաստիվ կառուցվածքում ստանում է ուղիղ խնդրի ձևը, իսկ ուղիղ խնդիրը՝ ենթակայի:

Իմաստային առումով նախադասության էրզաստիվ կառուցվածքը անցողականության ավելի ցցուն հատկանիշներ է ի հայտ բերում, քան անտիպաստիվ կառուցվածքը⁷: Այդ հատկանիշներից հիշատակենք միայն կատարյալ կերպը ի տարբերություն անկատարից, քանի որ կերպային տարբերությունն իր ամփոփականորեն առնչվում են հոլովածում քննարկվող հարցին:

3. Ակտիվ տիպը բնութագրվում է ակտիվ: ինակտիվ սկզբունքների հակադրությամբ: Համապատասխանաբար ակտիվ տիպարավության լեզուներին հատուկ է ակտիվ (“շնչավոր”) գոյականների ծակադրությունը ինակտիվ (“անշունչ”) գոյականներին և ակտիվ (գործողության) քայերի հակադրությունը ստատիվ (վիճակի) քայերին: Գործողության քայերի ենթակայի հոլովը (ակտիվ) հակադրվում է վիճակի քայի ենթակայի և ակտիվ քայի մերձավոր խնդրի հոլովին (ինակտիվ): Նշենք նաև, որ ակտիվ լեզուների մերձավոր խնդիրը ավելի ընդգրկում է, քան էրզաստիվ և նոսիմատիվ լեզուների ուղիղ խնդիրը և ներառում է նաև անողական խնդիրը:

Թայական ձևերում այդ հոլովներին համապատասխանում են ակտիվ և ինակտիվ դերանվանական շարքերը, երբեմն առանձնանում է նաև խնդրային շարքը:

Ակտիվ լեզուներին հատուկ գծերից նշենք ժամանակի քերականական կարգի բացակայությունը և կերպային տարբերությունների առկայությունը: Վերջիններս կարող են արտահայտվել ոչ թե ձևաբանական միջոցներով, այլ քառակազմական կամ սոսկ քառային: Այդ երևույթը հայտնի է Aktionsart անունով, ի տարբերություն Aspekt-ի:

Քանի որ լեզվի զարգացումը հաճախ հանգեցնում է տխրաբանության փոփոխության, մասնավորապես քիչ չեն ակտիվ տխրաբանության լեզուների փոփոխվելու դեպքերը էրգատիվի կամ նոմինատիվի, տխրաբանորեն քացարձակ անխառն լեզուներ չեն լինում: Բոլորում նշմարելի են տվյալ լեզվում գերիշխող տխրի շրջանակներում շտեղծվող երևույթներ, որոնք, սակայն, տարածամասնակյա մոտեցման դեպքում գտնում են իրենց քացատրությունը:

Վերադառնալով հոդվածի առարկային՝ նշենք, որ շումերերենին հատուկ է էրգատիվ հոդովի (-e) հակադրությունը արտույտտիվ հոդովին (-0-): Նշենք մահ, որ շումերերենը պատկանում է այն լեզուների թվին, որոնցում էրգատիվ հոդովը համընկնում է որևէ թեք հոդովի (տվյալ դեպքում աղղաթյունն արտահայտող լեզատիվ-տեղմիմատիվի հետ):

Բայական համակարգում, սակայն, էրգատիվ տխրի լեզուներին քննյալ գծերի կողքին նշմարվում են այնպիսիք, որոնք ակնհայտորեն դարս են մնում էրգատիվ համակարգից: Այստեղ, մի կողմից, ունենք էրգատիվ խոնարհման հակադրությունը արտույտտիվին (չեզոք սեռի ենթակայի դիմավոր ցուցիչները համընկնում են կատարյալ կերպի ներգործական բայի ուղղի խնդրի ցուցիչների հետ): Մյուս կողմից, սակայն, անկատար կերպի ներգործական սեռի բայերի ենթական համընկնում է չեզոք սեռի բայերի ենթակայի հետ (քացատրությամբ 3 դեմքի ձևերի, տե՛ս աղյուսակ):

Աշխարհի լեզուներում բավականին տարածված այս երևույթը, որ տխրաբանական լեզվաբանության մեջ հայտնի է split ergativity (ճեղքված էրգատիվություն) անունով, սովորաբար մեկնաբանվում է որպես “ճեղքվածք” էրգատիվ և նոմինատիվ տխրերի միջև: Այդպես է քննադրվում նաև շումերերենի “ճեղքվածքը”⁶: Սակայն լեզվական տվյալների տխրաբանական քննության արդյունքում հասնում ենք այլ եզրակացության:

Մեր կարծիքով, անկատար կերպի ներգործական բայերի (տե՛ս սյունակ 3) և չեզոք սեռի բայերի (տե՛ս սյունակ 4) սուբյեկտային ածանցները չի կարելի նույնացնել (ոմմ. 3 դեմքի տարբերությունները): Իսկ այն փաստը, որ չեզոք սեռի սուբյեկտային ցուցիչները հատուկ էին “չինել” (տե-) բային, քույլ է տալիս ենթադրել, որ դրանք ի սկզբանե վիճակի բայի ցուցիչներ էին: Ուստի, այդ ձևերիցներին հակադրված ներգործական սեռի անկատար կերպի ցուցիչները կարող ենք մեկնաբանել որպես գործողության բայի ցուցիչներ: Գրաս օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ -ene ածանցը անվանական համակարգում հանդես է գալիս որպես ակտիվ գոյականների հոգնակեղու ձևերը⁷: Այսպիսով, այստեղ մենք ունենք ոչ թե նոմինատիվ լեզուներին հատուկ մեկ միասնական սուբյեկտային շարք, այլ ակտիվ լեզուներին քնորոշ երկու շարքեր՝ ակտիվ և խնակտիվ:

Դժվարություն չի հարուցում մահ այդ երկու շարքերի դերամվանական ցուցիչների նույնությունը առաջին և երկրորդ դեմքերում. խոսողական ակտում թե՛ խոսողը, թե՛ խոսակիցը ակտիվ /"շնչավորմների"/ դասին են պատկանում, անկախ քայի բնույթից, ուստի և արտահայտվում են միևնույն դերամվանական ձևությամբով:

Իսկ քանի որ անկատար կերպի ներգործական քայի սուբյեկտային ցուցիչները պատկանում էին ոչ թե էրգատիվ, այլ ակտիվ դերամվանական ցուցիչների շարքին, այդ ցուցիչներին հակադրված օբյեկտային նախածանցները ոչ թե ուղիղ, այլ մերձավոր (այսինքն թե՛ ուղիղ, թե՛ անուղղակի) խնդրի ցուցիչներ էին:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես էին միմյանց հետ հարաբերվում չումբերիննի երեք քայական խոնարհումները՝ կատարյալ ներգործական, անկատար ներգործական և չեզոք:

«Արդ մշվեց, որ կատարյալ կերպի ներգործական սեռի փոխհարաբերությունը չեզոք սեռի քայի հետ իր տիպաբանությամբ ակնհայտորեն էրգատիվ էր, ուստի այդ քայածեղծում համդես եկող դիմավոր ցուցիչները պատկանում էին էրգատիվ լեզուներին բնորոշ էրգատիվ և արտադրատիվ շարքերին: Միևնույն ժամանակ մենք տեսնում ենք, որ էրգատիվ շարքի ցուցիչները համընկնում էին մերձավոր խնդրի ցուցիչների, իսկ արտադրատիվ շարքի ցուցիչները՝ ինակտիվ ցուցիչների հետ: Այդ փաստը այսպես է բացատրվում. Տախազարային չումբերիննում տեղի ունեցած սեմանտիկ դետերմինանտի փոփոխության արդյունքում չումբերիննը ակտիվ տիպաբանության լեզվից վերածվել էր էրգատիվի՝ հարժաբեցնելով իր մյուսական միավորները նոր բովանդակության:

Կատարյալ և անկատար կերպի ներգործական քայերի խոնարհումներում այլքի է զարմում այն փաստը, որ կատարյալ խոնարհման սուբյեկտային ցուցիչները համընկնում էին անկատար խոնարհման օբյեկտային ցուցիչների հետ, իսկ կատարյալ կերպի օբյեկտային ցուցիչները՝ անկատար կերպի սուբյեկտային ցուցիչների հետ: Այս փաստի բացատրության համար ևս պետք է նկատի առնենք, որ չումբերիննի սուբյեկտային և օբյեկտային անանցները ժազումով ակտիվ և ինակտիվ շարքերի ցուցիչներ էին, սրանք լեզվի էրգատիվացման ընթացքում կրելով որոշ բովանդակային փոփոխություններ՝ հարժաբեցվել էին նոր՝ էրգատիվ համակարգին: Արդյունքում կատարյալ կերպի սուբյեկտի ցուցիչները, որ սերել էին մերձավոր (ուղիղ և անուղղակի) օբյեկտի ցուցիչներից, ստացան էրգատիվ ցուցիչների իմաստ: Դա միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ, ինչպես վերը մշվեց, էրգատիվ հոլովը թեք հոլով է, հետևաբար էրգատիվ շարքի ցուցիչները ևս պետք է պատկանեն անուղղակի օբյեկտային ցուցիչների շարքին: Այս նմադրությունը հաստատվում է մահ այն փաստով, որ նույն այդ ցուցիչները համդես էին գալիս քայածեղ մեք ներմարմնավորված անուղղակի խնդիրների կազմում:

Իսկ քանի որ ամուրդակի շարքի ցուցիչների օգտագործումը ուղիղ խնդրի իմաստով էրգատիվ լեզուներում հատուկ է անտիպրաստիվ կառուցվածքին (տե՛ս վերը), ուստի ակնհերձ է, որ անկատար կերպի ներգործական քայլ չունենանում խոնարհվում էր անտիպրաստիվ մոդելով: Եվ, վերջապես, քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, էրգատիվ կառուցվածքում անտիպրաստիվի համեմատությամբ ավելի ցցուն կերպով այտահայտված նատականիչներից է կատարյալ կերպը, ուստի զարմանալի չէ, որ չունենանում կատարյալ կերպի իմաստը արտահայտվում էր էրգատիվ կառուցվածքի, իսկ անկատար կերպի իմաստը՝ անտիպրաստիվ կառուցվածքի ձևերով:

Ինչ վերաբերում է չեզոք սեռի և ներգործական սեռի անկատար կերպի սուբյեկտային շարքերի տարբերություններին, ապա, ինչպես վերը նշեցինք, չեզոք սեռի սուբյեկտը արտահայտվում էր ինակտիվ սուբյեկտի շարքով, իսկ ներգործական սեռի անկատար կերպի սուբյեկտը՝ ակտիվ: Սակայն, լեզվի զարգացման ակտիվ փուլի համեմատությամբ ինակտիվ շարքի ցուցիչների ոլորտը քննդամվել էր, քննարկելով ոչ միայն վիճակի, այլև ամանցողական գործողության սուբյեկտը: Միաժամանակ ներկայից էր ակտիվ շարքի սուբյեկտային ցուցիչների ոլորտը, զիջելով ամանցողական սուբյեկտի ոլորտը ինակտիվ շարքի ցուցիչներին: Իրա այսլուցում ակտիվ շարքի ցուցիչները վերամվել էին անցողական գործողության սուբյեկտի ցուցիչների:

Վերջ շարադրվածից հետևում է, որ չունենան (մասնա լեզուների) split-ը արտացոլում է լեզվի այն վիճակը, երբ բովանդակային փոփոխությունները այսին իսկնակցել էին նոր տիպարանության ձևավորման, իսկ ձևական կողմը, ետ մնալով բովանդակայինից, դեռ լիակամ չէր ձեռքագառվել լեզվի նախալի վիճակին հատուկ որոշ գծերից:

Այս դատողությունների համատեքստում, հուսով ենք, հուտակվեց «ձևալույսի դերը ներգործական քայլի անկատար կերպի հարսցուցում (ակտիվ քայլի սուբյեկտի ռեզիկտային ցուցիչ), ինչպես մասնա պարզ դարձնել, որ ներգործական քայլի ոլորտում կերպի տարբերությունները արտահայտվում էին ոչ թե հատուկ ձևալույսի միջոցով, այլ տարբեր կառուցվածքների կիրառումով (էրգատիվ կատարյալ կերպի դիպրոտ և անտիպրաստիվ՝ անկատարի):

Ամփոփում. չունենան կերպի քերականական կարգ չի ունեցել: Կերպային տարբերությունները արտահայտվել են կամ տարբեր քառալուսական կառուցվածքների կիրառումով, կամ քառալուսական և քառային միջոցներով (ռեդուպլիկացիա, տարաբնատություն):

THE CATEGORY OF ASPECT IN SUMERIAN
(Typological Analysis)

The examination of the subject-object pronominal affixes in the Sumerian verb from the viewpoint of contentive typology brought the author to the following conclusions:

1) the prefixes denoting the subject of the transitive perfective conjugation and the object of the transitive imperfective conjugation go back to the markers cross-referencing the near object and are oblique by origin; the suffixes denoting the subject of the transitive imperfective conjugation go back to the active series of personal affixes, while those denoting the subject of the intransitive conjugation and object of the transitive perfective conjugation originate from the inactive series;

2) the correlation between the transitive perfective and intransitive conjugations is that of ergative vs. absolutive, while the transitive imperfective conjugation is to be qualified as antipassive;

3) the vowel *-e-* in the 3rd person sg. transitive imperfective form, counter to M. Yoshikawa's opinion, is interpreted as a personal suffix of the active series, and not as an imperfective marker;

4) the difference in meaning between ergative and antipassive forms (perfective: imperfective) is due to the fact, that the ergative construction signals higher perfectivity as compared with the antipassive construction (cf. P. J. Hopper & S. A. Thomson, see *infra*, note 7).

5) from (3) and (4) it follows that Sumerian had no special morphological devices to denote aspectual differences: instead, they were denoted by syntactical (ergative vs. antipassive) and lexical means (reduplicated or suppletive stems).

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sb`u H. T. Kaneva, "Шумерский язык", Санкт-Петербург, 1996, 105 раш.
2. Այս երևույթը մասամբ համեմատելի է տարածական կապերի և նրանց համապատասխանող բայական մախամանցների փոխտարբերությանը ռուսերենում (հմմ. *спойти от, сойти с, сойти с*), այն տարբերությամբ, որ ռուսերենի բայածնում կրկնվում է նախադասության մեջ գործածված կապը. մինչդեռ շումերերենում ևնրմարմնավորվում էրևին ոչ միայն անտողակի խնդրի/խնդրների տարածական ցուցիչ(ներ)ը, այլ անտողակի խնդր(ներ)ը՝ դերանվանական արտահայտությամբ:
3. Հմմ. բառավերջի *á-ի t-ի և մի շարք այլ բաղաձայնների տղումը* ֆրանսերենում. *chaud, vert, heureux* և այլն:
4. M. Yoshikawa, On the Grammatical Function of *-e-* of the Sumerian Verbal Suffix *-eš(-eše(w))*, "Journal of Near Eastern Studies" 27, 1968, 251-261; idem, The Marš and Hamtu Aspects in the Sumerian Verbal System, "Orientalia" NS 37, 1968, 401-416:

5. Th. Jacobsen. The Sumerian Verbal Core. "Zeitschrift für Assyriologie" 78/2, 1988, 161-220.
6. Կոմեմենիվ տիպարանության սկզբունքները, որոնց էջմցում ընկած են Ի. Ի. Անշյանիևույի և ճրա դարձի լեզվաբանների առանձնահատկությունները, շարադրված են Գ. Ա. Կլիմովի գործերում, տե՛ս, մասնավորապես, Г. А. Климов, "Очерк общей теории эргативности", М., 1973, его же, "Типология языков активного строя", М., 1978, его же, "Принципы конденсированной типологии", М., 1983:
7. P. H. Hopper & S. A. Thompson. Transitivity in Grammar and Discourse. "Language" 56/2, 1980, 268:
8. P. Michalowski, Sumerian as an Ergative Language. I. "Journal of Cuneiform Studies" 32, 1980, 86-103:
9. Համանման երևույթի հանդիպում ենք մահ էլամերենում, որը կարելի է որակել որպես վաղ մոմիմասիվ լեզու՝ ակտիվ տիպարանության լեզուներին քնորոշ բազմաթիվ հասկանիչներով (տե՛ս M. Khačikjan, "The Elamite Language", Roma, 1998, 63-65).

САМВЕЛ КАРАБЕКЯН

УРОВНИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ОСНОВНЫЕ ЕДИНИЦЫ ОПИСАНИЯ В ТРАДИЦИОННОМ АРАБСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)

Лингвистический анализ любого текста предполагает предварительное определение тех его пределов, в которых располагается сегмент, могущий быть квалифицированным как единица анализа. При этом, как правило, вводится термин, пользуясь которым можно выделить и обозначить и другие единицы текста, производные по отношению к минимальной и, в то же время, сводимые к ней применением закономерного ряда определенных исследовательских процедур.

Задача определения подобного рода минимальной единицы приобретает первостепенное значение, поскольку очевидно, что максимальная корректность создаваемой в процессе исследования модели языка напрямую зависит от методики членения текста и выделяемых в ней минимальных единиц описания.

Вопрос этот непосредственно связан с проблемой обозначения границ единицы, претендующей на статус ядерного структурного компонента текста, на которую без остатка членится бы текст, состоящий из тех или иных ее морфологических и морфонологических модификаций.

Лингвистическая традиция обращается к решению аналогичной задачи в контексте проблемы определения границ слова. При этом применение тех или иных критериев для решения этой задачи обычно приводит либо к постулированию принципиальной ее неразрешимости, либо в качестве варианта решения проблемы предлагается определять границы слова соответственно плану рассмотрения текста (т.е. - уровню описания) и различать, соответственно, фонетическое, графическое и т.д. слова¹.

Методика выделения текстовых единиц и стратификации языкового материала в традиционном арабском языкознании (далее - ТАЯ) основывается на богатом техническом арсенале средств, при-

меняемых для анализа текста, принцип организации которого (арсенала) не всегда просто поддается выявлению. К числу главнейших таких средств следует прежде всего отнести применяемую в практике лингвистического описания современной арабистики методику обозначения корневых элементов основы символами *f*, *v* и *l*, которым придается абстрагированное от общезыкового значения их последовательности содержание (*fa'ala* - "он сделал"). Применение этой методики приводит к выделению простейшей глагольной основы (*al-fiel al-mi'ajjad al-ihlivi*), выступающей в качестве своего рода «эталонной формы», продуцирующей систему рядов словообразовательных моделей (*al-awzan*)².

Современная лингвистика, при всем разнообразии существующих взглядов, подходов и направлений, в основном, исходит из т.н. уровневой концепции, предполагающей создание многоярусной модели описания, которая основана на выделении единиц различных уровней. Вместе с тем, при исследовании особенностей содержательного строения первичной основы-производителя в арабском литературном языке возникает необходимость уточнения уровней лингвистического анализа в терминах, в которых ведется ее описание в традиционном арабском языкознании (далее - ТАЯ). Подобная постановка вопроса возникает связи с тем, что представление различных аспектов ее содержания в терминах, традиционных для уровневой концепции, составляющей методологическую базу современного языкознания (далее - СЯ), не всегда позволяет эффективно и адекватно выявлять те или иные содержательные стороны этой языковой единицы. Проблемы подобного рода возникают всякий раз, когда ставится задача изучения фонологических, морфологических и синтаксических характеристик основы, поскольку анализ ее в терминах, соответственно, фонем, морфем и словоформ наталкивается, с одной стороны, на трудности гносеологического порядка (они связаны в основном с задачей адекватного толкования традиционных терминов анализа - *harf*, *kalima*, *jumla*, содержательные пределы которых зачастую очевидным образом не совпадают с ближайшими по смыслу и системному значению терминами теоретической лингвистики), а с другой - ограничивается онтологическими характеристиками самого языкового материала, сопротивление которого метаязыку современной лингвистической теории в ряде случаев искажает результаты анализа. Подобная ситуация, как правило (и об этом со всей очевидностью свидетельствует история современной арабистики), приводит в лучшем случае к весьма приблизительному и произвольному манипулированию терминами современного уровневого языкознания и попыткам деформировать их системное со-

держание, а в худшем - к бессильному постулированию некой «экзотичности» исследуемого материала.

Между тем, как представляется, проблемы адаптации терминов, составляющих метаязык современной лингвистики, к задачам описания неиндоевропейского языкового материала возникают лишь в связи с тем, что эти термины обозначают собой определенную стратификацию исследуемого языкового материала, основанную на тех или иных онтологических его свойствах. Естественно поэтому предположить, что суть описанных выше расхождений заключается в различиях в стратификации индоевропейского и семитского (в нашем случае - арабского) языкового материала, поскольку очевидно, что аппарат описания, обслуживающий определенный тип стратификации, не способен столь же адекватно обслуживать языковой материал с отличными от него стратификационными параметрами. Необходимо сразу же оговорится, что рассматриваемая проблема не может быть решена путем механического перехода из одной системы описания в другую, поскольку это, с одной стороны, вызывает очевидную необходимость создания некоего особого метаязыка, основанного на терминах традиционной системы описания, и с другой - что более важно, к отказу от терминологического и понятийного аппарата современной лингвистики, что не только нецелесообразно по теоретическим соображениям, но и, как нетрудно заметить, практически возвращает проблему на исходный уровень, поскольку не решается задача определения содержательного строения языковых единиц. Все это со всей очевидностью указывает на необходимость детального рассмотрения онтологических и гносеологических основ стратификации арабского языкового материала, или, иначе говоря, «уровневой концепции» ТАЯ. Системный характер этой проблемы делает ее решение неизбежным предварительным условием любого лингвистического исследования на арабском языковом материале.

Традиционное арабское языкознание при рассмотрении содержательного строения первичной глагольной основы оперирует в основном тремя понятиями *harf*, *fiel* и *jumla*. При этом операционное поле каждой из таких единиц включает в себя термин комплементарного порядка, обслуживающий определенные процедуры, обеспечивающие функционирование базового понятия. Так, операционное поле термина *harf* включает дополнительный термин *haraka*, обретающий в операциональной системе харфа статус подпонятия, квалифицирующего и конституирующего его с точки зрения выполнения им определенной семиотической функции. Для понятия *fiel* таким компле-

ментом служит понятие *faeil*. Очевидно, что такая гносеологическая картина, по меньшей мере, в силу своей неоднородности, сама по себе не создает корректных оснований для их однозначного отнесения к близким в системном отношении понятиям теоретической лингвистики, как, скажем, фонема или морфема, и речь в данном случае идет об определении пределов лингвистического анализа, на уровне которого ведется описание терминами, соответственно, фонема и *harf*.

В самом деле, понятие фонемы, по сути дела, самодостаточно и универсально с точки зрения описания как внутриуровневых (фонологических характеристик) так и обслуживающего вышележащего (морфологического) уровня. Любая морфема может быть записана как последовательность фонем, и с точки зрения этой функции фонема самодостаточна: снимая свое фонологическое содержание она становится интегрантом морфологической формы. Тем самым операциональное поле фонемы отличается однородностью и позволяет выполнять свои функциональные задачи, не прибегая к понятиям дополнительного порядка, поскольку дифференциальная и интегральная функции этой единицы приписаны ей самой. Она - дифференцирует единицы фонологического порядка, и интегрирует единицы морфологического порядка.

В рассмотрении уровней принадлежности понятия *harf*, с функционированием которого связано понятие *haraqa*, главная задача состоит именно в определении операциональной природы этих единиц, в их семиотическом назначении и в сущности охватываемого ими языкового содержания. Рассмотрим эту проблему с точки зрения базовых принципов, на которых основано понятие уровня языковой системы в теоретической лингвистике. Попробуем предположить, что введение в аппарат описания дополнительного понятия связано с различением дифференциальных и интегральных функций единицы, составляющей искомый уровень анализа. Тогда с понятием *harf* должно связываться выполнение, в основном, дифференциальных функций (функции различения единиц первого уровня), а с понятием *haraqa* - функций, позволяющих интегрировать единицу в экспонент единицы вышележащего уровня. В этом смысле возникновение самого термина *haraqa* происходит лишь на стадии включения единицы в структуру единицы вышележащего уровня, при этом обеспечивая снятие собственного содержания единицы. С другой стороны, очевидно, что неединичность терминов, обслуживающих данный уровень, несомненно, создает необходимость рассмотрения их во внутриуровневых отношениях также и в плане их функциональных отношений в противопоставлении по признаку первичности-вторичности.

С этой точки зрения, очевидно, что первичность дифференциальной функции при внутриуровневом рассмотрении влечет за собой функциональную первичность понятия *harf*, с которым и связывается выполнение дифференциальной функции, тогда как вторичность интегральной функции при внутриуровневом рассмотрении приводит к постулированию вторичности связанного с выполнением этой функции понятия *haraqa*, т.е. понятие *haraqa* иррелевантно при фонологическом рассмотрении. Иная картина возникает на той стадии анализа, когда релевантным становится интегральный аспект, иначе говоря, на стадии перехода на вышележащий уровень описания. Очевидно, что исследовательский контекст в данном случае однозначно предполагает активизацию подсистемы *haraqa* и, как следствие, переозначивание единиц анализа по признаку первичности-вторичности. Создается достаточно сложная, но вместе с тем, логически стройная гносеологическая ситуация, когда путем повышения категориального статуса исходно вторичной единицы достигается цель перевода исходно первичной единицы на новый уровень рассмотрения. При этом необходимо подчеркнуть, и на это однозначно указывает исследовательский контекст, что сама по себе активизация подсистемы *haraqa*, выдвигание ее на первый план, на самом деле как бы вторична, поскольку содержание этого процесса на деле связано с необходимостью понижения категориального статуса базовой подсистемы *harfa* с целью снятия его содержания и перехода в форму-интегрант единицы вышележащего уровня. Завершение этого процесса связано с двумя основными последствиями: во-первых, это переосмысление базовой единицы, интерпретируемой как содержание того или иного участка звучащей речи (фонологического ее содержания - *harf kaf*, *harf ba'* и т.д.), в качестве формы того или иного участка языковой единицы (морфологическое содержание - *harf asliyy/zaid*, *fa' al-fiel* и т.д.), во-вторых, это свидетельствует о том, что *harf* как единица содержания - единица парадигматического класса, не имеющая синтагматической направленности и могущая быть рассмотрена безотносительно к понятию *haraqa*, тогда как *harf* как единица формы - единица синтагматического класса, не могущая быть рассмотрена безотносительно к понятию *haraqa*. Нетрудно заметить, что это по сути дела означает отсутствие у понятия *haraqa* фонологического содержания и то, что, строго говоря, само это понятие возникает лишь на послефонологическом уровне. Другое важное наблюдение, приобретающее системное значение, заключается в том, что рассматриваемая система отношений свидетельствует, что *harf* как единица содержания не сегментен: элементы этого парадигматического класса находятся между собой лишь в отношениях субституции, и говорить о харфе как сегменте речи, становится воз-

возможным лишь на уровне интерпретации харфа как единицы формы, когда его содержание формализуется введением в систему описания понятия *ħaraka*, которое и сигнализирует о границе харфа как сегмента речи.

Нельзя не заметить, что логика процесса перехода от харфа как единицы содержания к харфу как единице формы, несмотря на наличие ряда признаков, свидетельствующих о неоднородности данного процесса, тем не менее, не дает достаточных оснований для корректной и непротиворечивой дифференциации двух различных уровней анализа, поскольку, во-первых, как сегмент речи и дискретная языковая единица *ħarf* формируется лишь на уровне единицы формы, а во-вторых, и как следствие, сами текстовые варианты этой единицы оформляются и различаются только и только в рамках данной формы, т.е. в рамках речевого сегмента.

Поэтому говорить о четком разграничении данного процесса и выделении самостоятельных уровней, которые могли бы с достаточной степенью обоснованности соответствовать фонологическому и морфологическому уровням анализа в современном языкознании, вряд ли возможно. В самом деле, верхняя граница рассмотренного процесса формирования харфа как единицы анализа морфологической формы, хотя и вступает в пределы морфологического анализа, тем не менее, охватывает лишь тот его аспект, который связывается обычно с функционированием фонемы как компонента экспонента морфемы, оставляя в стороне проблемы, связанные с собственно морфемным членением языковой единицы. С другой стороны, нижние пределы анализа обнаруживают сходство с теми вопросами, которые обычно связываются с обсуждением дифференциальных признаков фонемы, или меризматическим (в терминологии Э.Бенвениста³) планом рассмотрения. При этом нельзя не заметить, что в этой части анализа практически вне пределов рассмотрения оказываются гласные элементы, поскольку экспликация связанного с ними понятия *ħaraka* происходит в верхней части искомого уровня. Вместе с тем целый ряд употреблений терминов, связанных с элементами, составляющими подсистему *ħaraka*, позволяет предположить, что их различению в этой части анализа исследовательская модель придает просодическое содержание. Создается, по сути дела, исследовательская ситуация, при которой основная часть собственно фонологических вопросов тесно увязывается с морфологическим аспектом, и любое фонологическое указание оказывается тесно увязанным с морфологическим, а любое морфологическое указание оказывается неразрывно связанным с фонологическим. Подобное пересечение признаков происходит в пределах харфа как единицы формы, того минимального сегмента, который и представляет собой пучок отно-

шений признаков меризматического, просодического и морфологического характера. Все это дает основание говорить о выделении в традиционной исследовательской модели некоего нерасчлененного фономорфологического уровня, единицей которого является харф.

Граница харфа представляет, по сути дела, границу перехода на вышележащий уровень анализа и маркером этой границы, а стало быть, и уровня рассмотрения, является *haraka*. При этом нельзя не заметить, что просодический характер содержания этой единицы как бы «морфологизирует» просодический аспект анализа, что можно выделить как одну из главнейших особенностей данной исследовательской модели и что принципиально отличает ее от уровневой концепции современного языкознания, где просодическая проблематика, за редким исключением, не пересекается с морфологической, а морфемное и слоговое деление рассматриваются как явления разного порядка. Таким образом, харф в системе описания приобретает тройное содержание, функционируя одновременно как фонологическая, просодическая и морфологическая единица. Последний аспект содержания приобретает в системе описания ключевое значение, поскольку приобретая именно этот аспект, харф переозначивается как минимальная позиция морфологической формы. Именно это содержание харфа становится формой построения морфологической единицы, и именно это содержание, дифференцируя разные позиции такой формы, вновь перераспределяет понятия *harf* и *haraka* по признаку первичности-вторичности, создавая необходимый энергетический заряд для перехода на новый уровень анализа. Фактически на стадии иницирования собственно морфологического анализа, противопоставление *harf* - *haraka* оказывается изоморфным начальной стадии предшествующей ступени анализа, где также именно *harf*, как носитель дифференциальных свойств, представал в качестве первичного. Здесь *harf* приобретает функцию различения позиций основы.

Понятие позиции оказывается принципиальным на новой ступени анализа, поскольку приобретение позиционного содержания непосредственно связано с окончательным формированием харфа как сегмента языковой формы. При этом ключевое значение приобретает синтагматический аспект, и экспонент морфологической единицы формируется не из харфов-реальных сегментов, а из харфов-обозначений позиций, т.е. внешний облик морфонологической единицы предстает в виде позиционной структуры. В этом принципиальное отличие содержательного строения морфологической единицы в арабском языке от морфологии индоевропейских языков, где экспонент морфемы рассматривается как конкретный набор фонологических единиц, а понятие морфологической позиции, хотя и при-

существует в ряде случаев, однако явным образом носит маргинальный характер, описывая периферийные вопросы, как, например чередование фонем на морфологических стыках, представляющий предмет морфонологического описания, т.е. описания как бы внеуровневого, межуровневого. Понятно поэтому, что проблема позиции возникает здесь только в значении исходной или конечной позиции, где и происходят упомянутые явления, тогда как для арабской морфологии понятие позиции является основным конструктивным элементом для формирования облика морфологических единиц, и лишь на стадии окончательного формирования трехпозиционной структуры наступает граница минимального сегмента, в пределах которого можно говорить о выражении морфологических значений.

Основная теоретическая трудность, которая возникает на данной ступени анализа, связана с тем, что, хотя первичным здесь становится понятие позиции, при оперировании которым и создается понятие 'ai-fiel, понимаемое как единица, имеющая позиционную структуру fa'+ eaup+ lam, несмотря на указанный выше синтагматический аспект самого понятия, эта единица не может быть оценена как речевой сегмент, не будучи интегрирована в состав некой единицы более высокого уровня; ведь, как мы имели возможность убедиться, в качестве реального речевого сегмента единица любого уровня в данной исследовательской модели может иметь реальное прочтение (yulfaz) лишь в составе высшей единицы. Поэтому было бы естественным предположить, что восприятие упомянутого позиционного набора, в качестве более крупного речевого сегмента чем харф, предполагает обратное перераспределение компонентов позиции по признаку первичности-вторичности, в целях активации интегральных признаков рассматриваемой единицы (fiel). Поскольку анализ дифференциальных признаков единицы ведется в терминах позиций, было бы естественным предположить, что интегративный признак сам по себе должен иметь аналогичную содержательную природу. В этом плане, по всей видимости, интеграция рассматриваемого позиционного набора в состав более высокой единицы должна происходить путем снятия содержания каждой из позиций, что возможно их объединением в единое понятие fiel, которое достигается, как и на предшествующем уровне, новым повышением понятия haraka в ранге «как первичного», причем очевидно, что это может происходить лишь в рамках конечной позиции lam. Экспликация понятия haraka в рамках последней позиции, по сути дела, снимает содержание внутреннего строения всех предшествующих позиций и переводит единицу на вышележащий уровень, в пределах которого она и может рассматриваться как реальный языковой сегмент, обладающий мор-

фологической значимостью, имеющий реальное прочтение (*yulifaz*) и могущий быть рассмотренным с точки зрения внутренней структуры.

Вместе с тем, на этой ступени анализа открывается возможность рассмотрения позиционной структуры рассматриваемой единицы с точки зрения сквозного для всех ступеней анализа противопоставления по признаку первичности-вторичности, поскольку и на данной стадии эксплицируясь и повышая единицу в ранге, *haḡaka* вновь становится вторичной. При этом, поскольку экспликация значения *haḡaka* происходит в пределах последней позиции, она тем самым как бы обособляется от остальных в качестве позиции, заключающей в себе понятие *fweil*. Тем самым содержание единицы перераспределяется на два основных компонента, один из которых заключается в пределах позиционного блока *fa' + eaup*, рассматриваемого на этой ступени в качестве первичного, и позиции *lam*, рассматриваемой в качестве вторичной. Очень важным представляется в данном контексте то обстоятельство, что арабская традиция содержит ряд зачастую неэксплицитно выраженных указаний, совокупность которых недвусмысленно указывает на подобного рода противопоставление, рассматривая ее в рамках описания *bina' 'al-fiel*. В этой подсистеме описания раздельно рассматриваются *bina'* первых двух позиций (*mabniy li-l-maelim*, *mabniy li-l-majḥim*) и *bina'* последней позиции (*mabniy eala-l-fath*, *mabniy eala-s-sukyn*). С другой стороны, семантика форм свидетельствует о достаточной условности подобного противопоставления, поскольку возникающее на этом уровне подсистема *fweil*, обслуживающая операционное поле понятия *fiel*, хотя оформляется окончательно лишь по завершении формирования последней позиции, инициируется уже в начальной позиции единицы, где уже содержится первичное указание о наличии или отсутствии семы *fweil*. Таким образом, на данной ступени рассмотрения создается возможность последовательного анализа структуры как базового элемента *fa'+eaup*, так и вторичного компонента.

Здесь представляется уместным вновь обратиться к противопоставлению первичное-вторичное с точки зрения исследовательской техники. Понятие первичное применяется как бы для ограничения, вычленения той структурной части языковой единицы, которая на данной стадии анализа является собственно предметом исследования. Это своего рода препарат языкового материала, предназначенный для анализа его внутренних функциональных свойств в отвлечении от тех параметров языковой единицы, которые представляют собой ее несколько иной аспект. Понятно, что последующая стадия анализа (подчеркнем, что речь идет об отношениях внутри одного уровня) предполагает перенос исследовательской цели на оставшуюся часть единицы, которая тем самым становится основ-

ной. В этом контексте логика перехода с одного уровня на другой может быть описана следующим образом: переключение исследовательского внимания, цели на исходно комплементарный для данного уровня сегмент и провозглашение его базовым, обозначает собой завершение анализа на данном уровне, а значит, само по себе такое переключение уже свидетельствует о переходе к анализу другого уровня содержания единицы.

Исследовательский прием попеременного выделения двух содержательных частей единицы, как уже указывалось, как бы подменяет сегментацию в традиционном смысле этого слова, как бы «затеняя» маргинальную на данной стадии сторону и очерчивая собственно пределы анализа.

Проблема сегментации в данной системе анализа, вообще говоря, ставится несколько иначе. Сегментируемой может являться лишь единица при полном завершении формирования своего содержания, т.е. по окончательном завершении процесса анализа всех аспектов единиц, только на этой ступени единица приобретает самостоятельное функционирование и может рассматриваться как сегмент языка и речи. Любой отрезок языковой материи, не прошедший эти две последовательные стадии статуса языковой единицы не приобретает. Именно по этому сегментом, а стало быть, и языковой единицей, провозглашается харф, внутри которого сегментация оказывается не возможной, и именно поэтому становится невозможна сегментация внутри содержательного блока ('al-jumla) между функциональными компонентами *fiel* и *faei*, и сама единица рассматривается как единая, неразложимая на составные сегменты целое, как минимальный сегмент данного уровня описания.

Строго говоря, понятие позиции, в собственном смысле этого слова, возникает лишь тогда, когда, собственно говоря, харфы вступают во взаимодействие друг с другом на уровне своих функциональных свойства, образуя линейную последовательность. На предшествующей ступени речь идет о существовании системы трончных фонемных цепочек, не имеющих линейный характер, некое подобие круга Халила в аруде⁴. Каждый из членов такого, по сути дела, трончного парадигматического подкласса, обращается в линейную последовательность лишь при иницировании синтагматического (просодического) аспекта анализа, когда на этом круге выбирается начальная точка отсчета и сегмент, харф, выбранный в качестве таковой, провозглашается *fa' 'al-fiel*. В соответствии с этим, круг замыкается в точке предшествующей ему и обозначает собой завершающий сегмент линейной последовательности *faeala*. Правила вхождения фонологических единиц в подклассы сочетаемости представляют собой достаточно известный набор фонологических

правил, важно здесь то, что в отличие от подклассов фонологической системы СЯ, здесь фонемные единицы группируются не только по акустико-артикуляторным характеристикам, но и по подклассам сочетаемости, порождающим то или иное количество речевых последовательностей, изначально запрограммированное количественным составом каждой такой порождающей парадигмы.

Попытаемся обобщить данные предшествующего анализа с целью определить тот объем информации, который и составляет собственно задачу данного уровня анализа в ТАЯ, определить его нижний и верхний предел и степень соответствия с аналогичным по системному содержанию уровнем анализа в СЯ. Выше уже указывалось, что формирование харфа, как минимальной материальной единицы языка, представляет собой результат своеобразного пересечения фонологических (содержательных) и просодических (функциональных) признаков. В процессе такого пересечения и обнаруживается морфологическая (словообразовательная) функция этой единицы. Упомянулось также, что в процессе считывания информации, заключенной в объеме данной единицы, происходит своеобразная архивизация считанной информации в символах предполагающих ее системное означивание, после чего считанная информация провозглашается вторичной и первичным становится считывание другой - признаковой составляющей единицы, после чего и происходит идентификация единицы как таковой. Так, например, процесс отождествления сегмента *ka* как одной из далее неразложимых минимальных составляющих последовательности *kataba*, происходит в результате считывания фонологической информации, в результате чего возникает возможность идентифицировать данный сегмент как *harf kaf*. Далее эта информация воспринимается как считанная, что позволяет абстрагироваться от ее конкретного фонологического содержания (поскольку оно уже идентифицировано) и воспринимать его лишь как позицию реализации любого сегмента, могущего быть идентифицированным как харф, позицию, лишенную конкретной фонологической реализации, позицию, инициирующую процесс морфологического построения единицы. Это позволяет обратиться к рассмотрению линейной функции позиции и квалифицировать ее на основании ее просодических характеристик, как *harf mutaharrik* или *harf sakin*. *Harf* тем самым определяется лишь как речевая позиция, обладающая потенциальной возможностью обрести фонологическое наполнение (*harf kaf, ta', ba'*) и просодическую функцию (*mutaharrik, sakin*). Понятие *harf* есть, собственно говоря, совокупность этих двух потенциалов, реализация которых и генерирует его морфологическую функцию и обозначает его как крайний предел⁵, с которого и начинается собственно морфологический анализ. С другой стороны, по-

добное определение харфа определяет его место в системе анализа как предельной формы, заключающей минимально необходимый набор данных для собственно лингвистического анализа, тем самым он провозглашается минимальной языковой единицей вообще.

SAMVEL KARABEKIAN

THE LEVELS OF LINGUISTIC ANALYSIS AND THE BASIC UNITS OF DESCRIPTION IN THE TRADITIONAL ARABIC LINGUISTIC

Study of peculiarities of substantial structure of the primary stem in literary Arabic creates necessity of specification of levels of the linguistic analysis in terms of its description in traditional Arabic linguistics. Representation of various aspects of its contents in the terms of the levels of modern linguistics, not always allows to reveal effectively and adequately the substantial aspects of this language-unit. In article attempt of research of substantial limits of traditional terms of the analysis - harf, kalima, jumla and the nearest on sense and system value of terms of theoretical linguistics is made.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См., в частности: Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960; Тешер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988; Морафологическая структура слова в языках различных типов. Сб. статей, М., 1963.
2. См.: Карабекян С.В., Эльмаси М.А. К проблеме репродукции текстовых форм в литературном арабском языке (в связи с задачей выделения минимальной единицы текста) // Вопросы арабистики. Вып. II. Ерван, Изд-во Канажского центра арабистики, 1987.
3. См.: Башаевост Э. Уроки лингвистического анализа.
4. См.: Фролов Д.В. Классический арабский стих. М., 1991, с. 197.
5. Ср. другое значение данного корня: harf - край, предел.

ՆԱԻՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՉԱԿԻ ԼԵՉՈՒՆ. ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԱՔԵՐԵՆԻ ԵՎ ԲԱՐՔԱՌԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ

Դարերի պատմություն ունի գրական արարներն լեզուն: Այն ակամատեսն է եղել Իսլամի կազմավորման, հասարակական գլխությունների և իրավական նորմերի զարգացման գործընթացին, ակամատեսը քաղաքական կարգի կայացման: Գրական արարներն լեզուն գոյատևել է արաբ ժողովրդի նրկար ու ծիզ հազարամյակների ընթացքում: Այն արտահայտել է արաբ ժողովրդի զավակների մտքերն ու հույզերը բոլոր ժամանակաշրջաններում: Մինչև էիմա մենք կարդում ենք նախախյամական դարաշրջանի գրականությունը, հասկանում ենք նրա լեզուն և ստանում մեծ քավականություն: Հետավոր անցյալում ապրող մարդու զգացմունքներն ու տավախությունները նկարագրող ստեղծագործությունները մեզ նույնչափ հասկանալի են, ինչքան որ ժամանակակից գրականության ստեղծագործությունները, քանի որ գրված են նույն գրական արարներն լեզվով: Արարներն լեզուն իրար է կապում տարբեր դարաշրջաններում ապրող տարբեր կենցաղ վարող և տարբեր հետաքրքրություններ ունեցող, սակայն նույն նրկարում ծնված մարդկանց: Օրինակ՝ Մուհամմադ ալ- Մուվեյլիի «Իսա իբն Հիլանի պատմվածքը կամ Ժամանակի մի հատված» («Հադիս Իսա իբն Հիլան առ Ֆառուս մին ազգաման») ստեղծագործության մեջ նման մի դեպք է նկարագրվում: Հերոսը նրագրում տեսնում է, որ լուսնկա մի գլխեր գրոսնում է գերեզմանոցում գերեզմանաքարերի շարանների միջով՝ խորհելով կյանքի իմաստի և դավաճանությունների մասին: Անապասելիտերն նրա առջև քացվում է մի գերեզման, և մի մարդ է հայտնվում: Նրա խոսքերից Իսա իբն Հիլանը իմանում է, որ իր առջև վաղուց մահացած մի փաշա է, որն եղել է Մուհամմադ Ալլիի զինակիցներից: Իսան ուղեկցում է պաշային Կահիրե և Ալեքսանդրիա, օգնում ժանոթանալու նոր եզիպտոսի քարտերին, գոյցներ վարում նրա հետ: Այսինքն՝ նրանք երկուսն էլ խոսում են մի լեզվով, որն հասկանալի է նրանց նրկուսին, շնայած նրանց քաժամում է ժամանակի մի մեծ հատված:

Սակայն գաղտնիք չէ այն փաստը, որ չնայած գրական արարքերն լեզուն քոյր ելյրճեկում նույնն է, քայց այն շատ է տարբերվում քարքաներից, որոնք իրենց հեթոնն այնքան տարբեր են, որ, օրինակ, եթե իրարցին հասկանում է եզխարացու գրածը, նա չի հասկանում մյա ասածը: Բարբառի հեռագումը գրական լեզվից անի իր երկար պատմությունը, որի հետևանքով ժողովրդի մի սովոր գանգվածի համար գրական արարքերն լեզու դժվարորկալիլի և յօտագործվող է:

Այս պայմաններում գրական գործիչների առջև ծառանում է մի մեծ խնդիր՝ ինչպես վարվել գրական ստեղծագործության լեզվի ընտրության հարցում: Ինչպես եզխարական, այնպես էլ ողջ արարական գրականության մեջ գրական արարքերն լեզվի և խոսակցական արարական լեզվի օգտագործման աստիճանը միշտ էլ ասանցքային խնդիր է եղել: Հենց լեզվից է կախված ստեղծագործության հետագա ճակատագիրը, կամ այն ընդունվում էր և ճանաչում վայելում, կամ մերժվում և ժողովում հասարակության կողմից: Գրական և խոսակցական արարքերն լեզունների զգալի տարբերությունները հեղինակների համար հանդիսանում էր զգալի խաչընդուն: Մի կողմից՝ գրելով գրական արարքերն լեզվով, հեղինակը ստեղծագործությունը դարձնում էր վերամբարձ և կտրում հասարակ ժողովրդից, իսկ մյուս կողմից՝ խոսակցականով գրելը արժեքը կտր էր ստեղծագործությունը՝ դարձնելով այն պրոլետարիա: Անդամարայես գեղարվեստական գրականության մեջ լեզվի ճիշտ օգտագործման հանգամանքը քավականին մեծ դեր է խաղում: Լեզվով է որպուժ ստեղծագործության հաջողությունը, նրա ընդունված-չընդունված լինելը հասարակության կողմից: գեղարվեստական գրականությունը խառում է հատուկ լեզվով, որն տեղակայվում է քնական լեզվի վրա՝ իրրև երկտորական համակարգ:

Եզխարական գրական արձակում նովիլի լեզվի կիրառման հարցում XX դարի I կեսին ճևալորված է երկու կարծիք: Առաջինի կողմնակիցները պնդում էին, որ նովելում և հեղինակի խոսքը, և երկխոսությունները շարադրված լինեն գրական արարքերն լեզվով: Իսկ երկրորդի կողմնակիցները ձգտում են միևնույն ստեղծագործության մեջ կիրառել դասկաներ հեղինակի խոսքում և խոսակցականը՝ երկխոսություններում: Այսպիսի ստեղծագործություններից կարելի է նշել Յուսուֆ Իրդիսի, Արզ առնակման ալ-Համբախի ստեղծագործությունները:²

Ուշագրավ է, որ Մոսկովում թեյմուրը հանդիսանում է խոսակցական արարքերն լեզվի կիրառման կողմնակիցը պնդանելում և գրական արարքերնինը՝ նովելներում (ինչպես հեղինակի խոսքում, այնպես էլ երկխոսություններում): Հետաքրքիր է այն փաստը, որ իր առաջին իր դրամատիկական ստեղծագործությունը՝ «Թաշակը վանդակում» («Ռոմանոս Ֆիլ-բիֆս»), նա գրել է գրական արարքերն լեզվով: Սակայն հետագայում հասկանալով, որ պնեսը պետք է մատչելի լինի ժողովրդական լայն

խոսքին և հասկնալեա ճոտ լինի իրական կյանքին՝ արտադրել է այն՝ դարձնելով միմիայն բարբառով գրված: Ըստ Մուհամմեդ Թեյնոսի բարբառն ավելի ցայտուն արտահայտում իրականությունը, քան գրական լեզուն. քանի որ հեղինակը սրտկերում է եզրադասական կյանքի իրական դիտարկումները, ցույց է տալիս մարդկանց, որոնք խոսում են իրենց լեզվով և այլոսն են իրենց միջավայրում, նկարագրում է իրողությունը, այլ ոչ թե երևակայությունը:

Նվ իրոք՝ սլեխում, նովելում թե պատմվածքում, երկխոսությունը հասնողիսանում է սելխտական արվեստի հիմնական արտահայտչական միջոցներից մեկը: Երե երկխոսությունը գրված է դիմամիկ, կենդանի ոճով, ապա այն նշանատում է գրական կերպարի պայծառ ուրվագծմանը, որը գտնվում է իրադարձությունների կենտրոնում, և նրա կազմավորումը տեղի է ունենում կյանքի իրական պայմաններում: Նվ հասարակ եզրադասացի լեզուները կերպարներին ակամայից ընդունում է իրեն շատ հաղապատ չէ որ նրանք խոսում են այն նույն լեզվով և օգտագործում այն նույն դարձվածներն, որոնք օգտագործում է հենց ինքը՝ լեզուները: Բեմականացված սլեխը դիտելիս՝ հեղինակի մեջ նա գտնում է իր մերձավորներից շատերին՝ նույնամանա իրադարձություններ և երկխոսություններ լինում են նաև իր միջավայրում: Նվ ժողովրդա-խոսակցակալ լեզվի կիրառումը և գրական աշարերենի ու բարբառի այս կատարյալ սինթեզումն է վերջո հասնվեցնում են ստեղծագործության ճանաչման ձեռքբերմանը, և նրա՝ հասարակության կողմից ընդունված լինելու փաստին: Միամամանակ գրական արաբերեն լեզվի պահպանումը հեղինակի խոսքի շարադրանքում օգնում է տարբերակելու հեղինակի ստեղծագործական մտքի վեհ բոխքը ցածրորակ գրվածքներից: Երևի թե հենց այս սինթեզն է, այն գաղտնիքը, որ նովելը XX դարի I կեսին Նվալտում սկսվեց լայն ճանաչում ստանալ և որակավորեց իրրև ամենահաղապատ ժողովրդին:

1920-ական թվականների նախաշեմին և սկզբին ստեղծագործող նովելագիրները հանդես էին գալիս լիովին մոր հայացքներով գրականության, գրական ստեղծագործության նշանակության և բնույթի վերաբերյալ: Նրանք նորացրեցին արտրական քազմադարյա ավանդական մոտեցումը պատմվածքին՝ այն ողողելով նոր արտահայտչական միջոցներով և համաշխարհային գրականության մեջ կիրառվող մի շարք մերթններով: Ինչ վերաբերվում է արաբերեն լեզվով շարադրանքին, ապա այն նույնպես կրել է մի շարք փոփոխություններ: Գրական արաբերենը ձերքազատվել էր կարծրացած, պայմանական, ավելյական արտահայտչական միջոցներից, արհեստամիմ մագդիթներին և ոչ պետքական գունագարդումից, մի խոսքով՝ այն ամենից ինչ հեծվացնում էր գրականությունը իրական կյանքից: Ըստ հեղինականեր դիմում էին արևմտաեվրոպական և ռուսական արձակագիրների փորձին: Իսա Ուրեյդն, օրինակ, կոչ

անելով գրական տեղծագործություններում օգտագործել է այնպիսի լեզու որն առավել համոզիչ և կոմերես կոնխանցի գաղափարք, նշում էր Մեզյասանից սովորելու անհրաժեշտությունը, իսկ Մահմադ Քեյնաթը հիանում էր Չիխովի տեղծագործությունների պարզունակ արտահայտչականությամբ: Ամեն դեպքում, թե գրական արարերեն լեզվի նորստճ շարադրանքի, թե գրական-խոսակցական սինթեզի կիրառումը ևեղի-նակների պարտադրում էր լինել առավել գաղված և ճշգրիտ լեզվով:⁴

Գրական արձակի լեզվի հարցն ունի երկու կողմ՝ գեղարվեստական և քաղաքական: Գեղարվեստական տեսանկյունից սխալ կլինեղ եղու-փակվել գրական արարերեն լեզվով՝ մտացությամ մատնելով ժողովրդա-խոսակցականը, և քնդիակատակը՝ կիրառել միայն բարբառ թե նկա-րագրություններում, թե ևեղիմակի խոսքում և թե երկխոսությաններում: Հեղիմակը պետք է հավասարաշափ տիրապետի լեզվի այս երկու դրու-թումներին, որպեսզի գեղարվեստորեն և ճշմարիտ արտահայտի ժողովրդի կյանքը, իսկ տեղծագործությունը դարձնի հարուստ: Ապյունքում տեղի է ունենում լեզվի երկու դրուտորումների համատեղ զարգացում: Քաղաքական ասպեկտն էլ կայանում է ևետկարում: Գարեր շարունակ արար ժողովուրդը ձգտել է միասնական պետության տեղծմանը, և այս հանգամանքն պարտադրում է լեզվական միասնության, իսկ դրա հա-մար պետք է ունենալ միասնական գրականություն, սրա պայմաններից է գրական արարերեն լեզուն: Արյունքում արար ևեղիմակները փորձում էին զարգացնել «երկակի» մի լեզու, որը նման էր եամասարական մի լեզվի իր մեղ պարունակում էր խոսակցական լեզուն և տեղական բար-բառները, բայց նույն ժամանակ էլ այդ լեզուն մուտ էր գրական արարե-րեն լեզվին և բխում էր ևենց նրանից:

Գրական արարերեն լեզվի և ժողովրդա-խոսակցական բարբառի առկա զգալի տարբերությունը ակամա հանգեցնում է մի հարցի, արյունք ժողովրդա-խոսակցական բարբառը չի իշխի գրական արարերենին, չկա՞ * արյունք լաթը վտանգ, որ գրական արարերենը ևետգեետն սկսի բուլա-նալ, լճանալ և վերջիվերու կվերանա: Երևի թե ամենաճշմարիտ պատաս-խանը կլինի այն, որ ոչ գրական արարերենը և ոչ թե բարբառը ոչնչով չեն սպառնում միմյանց: Եվ պատասխանի հիմնավորումը պետք է լինի այն վաստը, որ ժողովրդա-խոսակցական բարբառն բխում է, ինչպես արդեն նշել ենք, գրական արարերենից:

Այս ամենը նշանակում է, որ գոյություն ունի միայն մեկ արարերեն լեզու, որը պահպանում է միասնական բառապաշարը և քերականությունը: Մակայն մի քանի դարերի լճբացքում գերիշխող լայնատարած անգ-րագլխությունը սոցիալական լայն շերտերում նպատակ են շատ բառե-րի աղավաղմանը, քերականական որոշ կանոնների փոփոխմանը և այ-պես կոչված նոր՝ ժողովրդական լեզվի տեղծմանը: Բառերի աղավա-ղումը ձեռք է բերել տեղական նրանգավորում: Այսպիսով չորսքանչյուր

երկրի խոսակցական լեզուն, շնայած որ նույն արաբերենն է, տարբերվում է մայր լեզվից և կոչվում է քարթառ: Սակայն ոչ մի դեպքում այն չի կարելի համարել առանձին լեզու գիտական առումով:

XX դարի I կեսին եզիպտացի հեղինակները, օգտագործելով բոլոր արտահայտչական միջոցները և առավելապես ժողովրդա-խոսակցական լեզվի կիրառումը, քանում էին իրենց ստեղծագործությունները ավելի մատչելի և ընդարձակ դարձնել եզիպտացի ժողովրդի լայն խավերին, և երկխոսություններն ավելի պարզ դարձնելը առավելագույնս նպաստեց այդ խնդրի լուծմանը:

Սակայն գրական արաբերեն լեզվի և ժողովրդա-խոսակցական քարթառի սինթեզումը չի կարելի համարել գրական ստեղծագործության լեզվի ընտրության խնդրի լիարժեք լուծում: Եիչտ է, գրական արաբերենը բնականազգված պիեսնում մեծ հավանություն չէր վայելում, կատարելի է մահ ասել, որ գրե թե անընդունելի էր, բայց ժողովրդա-խոսակցական լեզուն էլ աղքատիկ էր և չէր կարողանում արտահայտել այն իմաստային նրբերանգները, որոնք հեղինակները ճգտում էին ներդնել ստեղծագործության մեջ:

Վերձենեք, օրինակ, Թաուֆիկ ալ-Հաքիմի ստեղծագործությունները, նրա պիեսները մեծ մասամբ արտահայտում են հոգեբանական և սոցիալական խնդիրներ, հիմնականում մեծը ակամատեսն ենք սրտի և բանականության, ճշմարտության և իրականության աղմուտի և իրականության քախումնների: Իր «Պիզմալիոն» պիես, «Շահրազադին», «Զարամձալի մարդիկ» («Ալլուլ-քաֆ») պիեսները փոխադասական են, և դժվար է մնան ստեղծագործություններն գրել ժողովրդա-խոսակցականով: Եիչտ է ալ-Հաքիմն ասի և այսպես կոչված «սոցիալական քարթոնի» պիեսները որոնք արտահայտում են նրա ժամանակի իրական կյանքի խնդիրները, սակայն միշտ չէ, որ գրական արաբերեն և ժողովրդա-խոսակցական քարթառ սինթեզի կիրառումը տեղին է: Լեզվի ընտրության հարցն առավելապես բարդ է բնականազգման համար զբոլո ստեղծագործություններում: Այստեղ գրեթե բացակայում են հեղինակի խոսքը, նկարագրությունները ցուցադրվում են բնձում և մնում են միայն երկխոսությունները, ուստի և դասմատորգ-արձակագիրներից այս հարցում պահանջվում է առավել հմտություն:

Ընդհանրապես, խոսելիս XX դարի I կեսին Եզիպտական գրական արձակի կիրառման հարցի մասին, պետք է նշել, որ այս խնդիրն լուծումն վերահիշյալ ժամանակաշրջանի գրեթե բոլոր հեղինակները նույն կերպ են տեսել, բացառության մեկ-երկու հեղինակների: Նրանք մեկը մյուսին հափոխելով և վերձենելով կուտակված թե արևմտյան, թե ռուսական և թե արաբական փորձի լավագույն արտահայտումները, յուրաքանչյուրն իր չափով ավելացնելով կամ պակասեցնելով արաբերեն լեզվի այս կամ այն դրսևորման դոձինանտությունը՝ ստեղծել են լինմատխալ

մի ոճ, որն արտահայտվել է հենց այդ դրմինամտության աստիճանի միջոցով: Եվ հասարակ եզրագծի ֆեդալի, և քաղաքաբնակ եզրագծի մաս ստեղծագործությունները ընկալել և ընդունել են՝ յուրաքանչյուրն իր նախընտրահեղինակին ավելի Լուգնեարագատ Խամարեով: Երե Տահա Հուսեյնը հավասարաչափ էր գրավում մրանց, ապա Թառֆիկ ալ-Հաքիմը ֆեդալներին ավելի մոտ էր, իսկ, օրինակ, Յուսուֆ Իրգիսն քաղաքային կյանքին էր մոտ: Սակայն մրանք բոլորն էլ արտահայտում էին ճյուղ եզրագծի ժողովրդի քաղաքական սոցիալական խնդիրների ներդրումը, տարբեր սոցիալական խավերի պատկերումը: Այս ստեղծագործությունների հերոսների շարքում տեսնում ենք և հասարակ ժողովրդի ներկայացուցիչների՝ աղքատ քաղաքացիների քաղաքի աշխատավորների, գյուղացիների և հասարակության կտրված խավի ներկայացուցիչների և քործուսուցչայի տարբեր դասերումների: Այստեղ հայտնվում են կենդանի մարդկային կերպարներ՝ կանայք և տղամարդիկ, ծերեր և երեխաներ, գիտնականներ և քանվորներ, և հեղինակները արտահայտում են իրենց վերաբերմանը յուրաքանչյուրին: Եվ յուրաքանչյուրի խոսակցական լեզվի յուրահատկությունները հաշվի առնելով՝ կատարում են մրանց երկխոսությունները՝ ջանալով ինչքան հնարավոր է շատ մտեմալ իրականությունը: Թառֆիկ ալ-Հաքիմի «Գավառական քննչի օրագրում» («Յունիյաթ-իլ-ճաիթ-ֆի-լ-տայաֆ») գյուղական բանվորի՝ դատավորի և հասարակ գյուղացու երկխոսության մեջ, օրինակ, հեղինակը պահպանում է դատավորին բնորոշ խոսակցական քառերի կիրառումը, որն, սակայն, չի օգտագործում իրավական համակարգից անտեղյակ ֆեդալի:

Ելնենք մաև, որ այս ստեղծագործություններում հեղինակները պատկերում էին հիմնականում եզրագծի կենցաղի, քայրերի, Լուգնեարագատի պատկերները, իսկ սոցիալական քննվածության հսկայականությունը ավելի մեղմացված էր: Եզրագծի արձակագիրներին նոր տեսլանը նախադասությունը տալիս էր պատմվածքի ժանրի կարճ ծավալին: Սա ընթերցողի հետ շփման ամենաօպտիմալ միջոցն էր:

20-րդ դարի 20-ական թվականների սկիզբը կարելի է սրահավորել իբրև եզրագծի գրականության մեջ պատմվածքի ժանրի ճանաչման և ամրապնդման ժամանակաշրջան: Ինչպես նշում են Ի.Յուկուպյանովսկին. «Եռվեց դարձավ Եզրագրություն ժամանակակից գրականության ամսվել համընդհանուր ժանր, այն գտավ իրեն նմանակողների մի քաղաքային այլ արտաքական երկրներում»:⁷

Պետք է նշել մաև արարերին լեզվի կիրառման մասին քաղաքացիական ստեղծագործություններում: Արար հեղինակները բացի գրական քաղաքացիականություններից կիրառման մեջ էին դրել մաև այսպես կոչված «ազատ» քաղաքացիականության գաղափարը: Ինչ էր սա ներկայացնում իրենից: Հեղինակը, ժանրաբանալով քաղաքացիական ստեղծագործության քա-

վանդակությունը սկսում էր այն շարադրել յուրովի: Եվ, ինչպե՛ս, յուրովի շարադրանքը նույնպես նշանակում էր, որ արարելուն լեզուն քարզմանության մեջ կիրառվելու է ոչ դասական գրական արտահայտմամբ: Օրինակ, Մուստաֆա Լուրճի ալ – Մանֆալուտիի քարզմանություններում հեղինակը ոչ միայն փոխում է ստեղծագործության վերնագիրը (Է. Լուստանի «Սիբանո դե Բերծերակ» պիեսի քարզմանված տարբերակը կոչվում է «Քանաստեղծը կամ Սիբանո դե Բերծերակ» («Աշ – Շալո առ Սխանո դե Բերծերակ»)), այլև ավելացնում կամ կրճատում պարբերություններ՝ նրանք դարձնելով եզրապատացի ընթերցողին առավել հոգեհարազատ: Այդ նպատակով նա օգտագործում է ոչ միայն արարելուն լեզվի ճիշտ կիրառման հնարքը, այլև վերափոխում ստեղծագործության իրադարձությունների կատարման վայրը, գլխավոր հերոսների անունները և այլն:⁶

Եվ պատահական չէ, որ գրական արձակի ժանրերի գարգացման իր յուրովի մոտեցման համար, ինչպես նաև իր ստեղծագործություններում արտահայտելով եզրապատացի ընթերցողի պահանջը՝ ստանալու կարճ, լակոնիկ, ժողովրդական լեզվով գրված պատմություններ, Մուսթաֆա Լուրճի ալ – Մանֆալուտիին արժանացել է Ջամիլ Ջարառի հետևյալ խոսքերին. «... նա ճանասպարհ է կարքել այսօրվա նովելի համար»:⁷

Մեծ գործ է կատարել ալ – Մանֆալուտիին նաև լեզվական նոր օճի ճշգրիտ և համարձակ ներդրումը: Նրա ստեղծագործություններում զգալիորեն հեշտացված էր գրական այսպիսին լեզուն, հատկապես հեղինակի խոսքի շարադրման մեջ: Նա հրաշարվում էր լճացած գրական կանոններից, հատկապես դիֆանսիվում արձակից, և գրում էր մի լեզվով, որն ընդունելի է և հասկանալի ընթերցողների լայն շրջանակներին, որոնց համար և, լիտ իր խոսքերի, նա գրում էր իր ստեղծագործությունները:⁸

Ուսումնասիրելով գրական արարելուն և ժողովրդա - խոսակցական քարբառի սինթեզի կիրառումը եզրապատական գրական արձակում՝ երևի քե հանգում ես այն եզրակացության, որ երկխոսություն է համդիսամում գրական ստեղծագործության ընտրման չափանիշը: Ոչինչ այդքան չի փչացնում պատմվածքի գեղարվեստական կողմը, որքան երկխոսության համար ընտրված անհստակ լեզուն: Անհրաժեշտ է, որ ընթերցողը ճանաչի հերոսին իր խոսելաձևով: Երկխոսությունը պետք է ունենա կենսաշկան այն ուժը, որն ստիպում է լսել հերոսի ձայնը իր այսպես արտահայտությունների միջոցով, զգալ նրա շունչը, տեսնել այրելու: Այս ամենը պետք է փոխանցվի երկխոսության լեզվի միջոցով: Եվ քանի դեռ արարելուն գրական լեզուն չի համդիսամում հասարակության լայն խավին հասկանալի լեզու, ժողովրդի միջից դուրս եկած կերպարը պետք է որ խոսի ժողովրդական լեզվով: Ըստ Հոսեյն Մուրուվիի. «Մենք պետք է հաշվի նստենք ներկա իրավիճակի հետ և բույլ տանք ինքներս մեզ պատմվածքի, նովելի և պիեսի երկխոսության մեջ կիրառել խոսակցա-

կան իբրև, դա մեզ համարագործարար կտա զրև առանց որևէ բան գտնազարդելու, հակառակ դեպքում մենք կճնչենք կեդարսի ժողովրդական ոգին և գրական եկրոսին»⁷:

NAIRA KARAPETYAN

THE LANGUAGE OF THE FIRST HALF
OF THE XX CENTURY'S EGYPTIAN LITERARY PROSE:
THE USAGE OF THE LITERARY ARABIC LANGUAGE AND THE
DIALECT

Though the Literary Arabic is the same official language in many countries, it has many dialects for various nations. An Egyptian understands what Iraqee writes, but he doesn't understand what he says. Even in the same country there is a huge number of people who doesn't understand Literary Arabic. So it is a big problem for writers how to write a novel in order to make it clear for wide mass of people. If they write in the Literary, it will be unclearable for usual people. If they write in the dialect, it will make novels simple. So, at the beginning of the 20th century there were a movement which helped to synthese these two displays of the same language. The writers began to write dialogues in dialect and the author's speech in the Literary. It makes dialects more up-to-life and understandable for Egyptians, who does not know the Literary language. They thought that a hero from common people must speak a language of common people – that is to say in dialect.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ю. Лотман, "Структура художественного текста", М., 1970, стр. 30
2. Махмуд Амин аль-Алим, "Новые ценности в современной египетской литературе", Современная арабская литература, М., 1960, стр. 54
3. Э.А.Али-Заде, "Египетская новелла. Зарождение и формирование жанра", Наука, 1974, стр. 81
4. Махмуд Амин аль-Алим, "Новые ценности в современной египетской литературе, Современная арабская литература, М., 1960, стр. 54
5. И. Ю.Кранковский, "Арабская литература в XX веке", Избранные сочинения, т. 3, М.-Л., 1956, стр. 98
6. Э.А.Али-Заде, "Египетская новелла. Зарождение и формирование жанра", Наука, 1974, стр. 55
7. Jami Jabar, Min al-Kghisas al-Misri, Beyrut, 1950, p.5-6
8. Al-Manfaluti Mustafa Lutfi, An-Nazarat, Cairo, 1910-1912, b. 1, p.39
9. Хусейн Мурузав, "Литературный язык, диалект и диалог", Современная арабская литература, М., 1960, стр. 176

ԱՇՈՏ ԱՍԵՓԱՆՅԱՆ

ԱՄԿ ԿՅԱՆՔԻ ԵՐԵՔ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒՄՆԵՐԸ

18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի Կովկասում կատարվող բուռն քաղաքական իրադարձությունների հենքի վրա առանձնանում է վրաց արքա Հերակլ Բ-ի որդի Ալեքսանդրի (1770/1-1844) ինքնատիպ և մասամբ ուղեբեզական կերպարը: Նախնական կրթությունը ստացել էր կաթոլիկ հայրերի մոտ: Բանվճաց էր, գրագետ, տիրապետում էր լեզուների, ակտիվ մասնակցում երկրի քաղաքական կյանքին, վայելում իշխանական տոհմերի քարայրացակամ վերաբերմունքը: Արքայի մահից հետո, արքունական սաղրամքների հետևանքով, Ալեքսանդրը կհեռացվի պալատից և ժամանակ անց, իր մի խումբ համախոհների հետ կհեռանա Իրան, որտեղ ստանալով Ֆեթի-Ալի շահի հովանավորությունը, կծեռնարկի պայքար Վրաստանում այրումիքի վերածնունդի և իր վերադարձի համար, անգամ մասնակցելով 1826-1828թթ. ռուս-իքսանական պատերազմին: Սակայն 1832թ. Կովկասում հաստատված ռուսական իշխանության դեմ կազմակերպված դավադրության մասնակից վրաց մեծատոհմիկ վերնախառնի ձեռքակալմամբ վերջնականապես կանձանա Ալեքսանդրի վերադարձի հույսը¹: Պատմա-քաղաքական այս համառոտ եռնքին կմիահյուսվեն մահ պատմա-գեղարվեստական քնույթի փաստեր, որոնց շարքում յուրօրինակ արժեքավորում կստանան վրաց արքայազնի երեք դինամիկաբազական աշխատանքները, կատարված Իրանում դեռևս մրա կենդանության օրոք, որոնցից առավել նշանակալիցը կպատկանի արքայազնի մեծավոր, մրա կյանքի դժվարին պահերին մրան սատարող հայ նկարիչ Եսայի Ջանջուղազյանցի վրձնին:

Ալեքսանդր արքայազնի առաջին գեղանկար պատկերումը գտնվում է Թեհրանի Նեզարեսթամ պալատի քնդունելության սրահի պատերից մեկի վրա կատարված խճրանկարի մեջ: Այս որմնանկարի ստեղծման վերաբերյալ, հայ իրականության մեջ առաջին հիշատակումը պատկանում է հայ ակնավոր գրող Բաֆիում (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան), որն այդ մասին հիշատակում է իր «Վրաց իշխան արքայազն Ալեքսանդրի կյանքից Պարսկաստանում» հոդված-հուշագրության մեջ²: Հեղինակի հոդվածը արժեքավորվում է և պատմագրական առումով, քանի որ շա-

բարեգամ փաստերը իմնվում են ակամատեաների պատճառների վրա, երբ Ալեքսանդրը ընկնում էր Սայմաառ զավառի Խորոփա հայաբնակ գոտում, որը նրան էր նվիրել Ֆեթի-Ալի շահը: Ըստ հեղինակի «Ֆեթի-Ալի շահը սջրում էր իշխան Ալեքսանդրին: Նա շնորհեց նրան Վալիի Գորջխարան (Վրաստանի մահաճգապետ-Ա.Ս.) տիրոջը: ... Ֆեթի-Ալի շահը այնքան պատվեց նրան, որ մի անգամ, երբ նա ուներ մեծահասակ Սալամ (ընդունելություն-Ա.Ս.) Նիզարխարանի այգու ապարանքում, ընդունեց իշխան Ալեքսանդրին իր ամենաբարձր դրամիկների բովում...: Ըստից նրաճայեց նույն ժամդեաի պատկերը մկարել սարայանքի դահլիճի պատի վրա, որի մեջ ստաշին տեղը բնում է իշխան Ալեքսանդրի պատկերը»: Հեղինակը, սուրբ տալով մեծանուն վրաց իշխանավորի անվանը, նրա կեցության վերաբարաղությունը նշում է սաաջմային: Իրականում այդ պատկերագրանը կատարված է յոթ մեծածավալ կտավներից մեկի վրա, որտեղ շահի մերձավորների և կաավիրված հյուրերի դիմանկարները զետեղված են ըստ գրադեցյալ պաշտոնների հաջորդականության (մոտ 80 կերպար)՝ յարաքանչյուրի ազնվական կոճամ ո գրադեցյալ պաշտոնի գոտյանը: Ալեքսանդրը պատկերված է Իրանի բազաճառանգ Աքրաս-Միրզայի կողքին, 10-րդ տեղում. «Ալեքսանդր Միրզա Վալի-ի Գորջխարան» (Ալեքսանդր Միրզա Վրաստանի մահաճգապետ) գրառմանը, որի կողքին են նաև Երևանի մահաճգապետը, մի քանի եղբուպացի հյուրեր են: Նկարի կոմպոզիցիոն ողջ համակարգը կառուցված է 19-րդ դ. Ղաջարական ոճի առավել տխրական մկարչության սկզբունքների դեկորատիվ մտեղեմաներով, որոնք ծառայում են կերպարների պաշտոնական աստիճանավորման ընդգծելու համար: Հիշենք, որ Նեգարեսթան պալատի կառուցման և մերթին հարաբարճան աշխատանքները դեկավարում էր ժամանակի հայտնի պարտասկան մկարիչ Աղաջան Էսփանանին, որին հետագայում կփոխարինի գլխավոր ճարտարասպետի և մկարչական արհեստանոցի դեկավարի պաշտոնը ստանճմալ Արդուրահ խանը, որի օրոք էլ կստեղծվի այս մկարաշարը: Հետաքրքրական է նաև այն հասկաճանը, որ մկարիչը ևս պատկերված է արքայազն Ալեքսանդրի հարևանությանը, Մեծ վեզիր Միրզա Մահմադ Շաֆիի կողքին (հմարավոր է, որ որմնակարների ստեղծմանը մասնակից լինել և ժամանակի հայտնի մկարիչ՝ Դուլամ-Ալի Մահրը, որի վրճնին պատկանող Ֆարի-Ալի շահի մի քանի դիճանկարները սքոսպանվում են Թրիլիսիի Վրացական արվեստի բանգարանում)՝

Ալեքսանդրի հաջորդ դիճանկարը կստեղծվի Թավրիզում, հայազգի մկարիչ Մալի Ջանգուղազյանցի կողմից, ամնիջապես ընդողից: Ջրաներկ այս աշխատանքում Ալեքսանդրը պատկերված է սարարբավոր ծառի տակ նստալ, գլխահակ, կողքին կանգնալ ձիու սանճը ճեղքին: Աշխատանքում մկարիչը ինքնատիպ վարպետությանը կարողացել է վերարտադրել հոգեկան յտովահուրյզ վիճակում գտնվող մի մարդու կեր-

պար, որը քախտի ու ճակատագրի քմահաճոյքով հայտնվել է օտարութեան մեջ, անհեռանկար կյանքով, առանց մերձավորների, միայն երևակայական «սարքաչազմի» տխուրտով, ապրում է մեծագոյն հիասթափոթյուն, բայց և միևնույն ժամանակ ունի կյանքի անկատար մի նպատակ՝ վերադառնալ հայրենիք:

Նկարի ներքինակի՝ Եսայի Ջանջուղազյանցի անունը դուրս է մնացել հայ արվեստի 19-րդ պատմութեանից, չնայած այն հանգամանքին, որ նա զգալի հետք է թողել ինչպես հայ, նույնպես և վրաց արվեստի պատմութեան մեջ, ստեղծագործելով Թիֆլիսում, որտեղ նա կատարել է տեղի ազնվականների բազմաթիվ դիմանկարներ: Հնարաւոր է, որ վրացական ալբոմիցում գտնվելու ժամանակ նրա և նրիտաստարտ ու արվեստով

կապույտ Ալեքսանդրի միջև, ստեղծվել էին բարեկամական հարաբերություններ, որոնք շարունակվեցին մեկ Իրանում. երբ Ջանջուղազյանը, դարի 40-ական թթ. կտեղափոխվի Թավրիզ, մնալով արքայազն Ալեքսանդրի կողքին, վերջինիս կյանքի դժվարին օրերին:

Նկարչի առանձնահատուկ և քերթ վերաքերթունքի մասին է վկայում նույն նկարի ցածում նկարչի ձեռքով գրված քառյակի տողերը՝ հայերեն, վրացերեն և պարսկերեն լեզուներով.

*Մա Ալեքսանդրն է, որը բշտամիների վրա տարատի է տարածում,
Հերակլ երկրադի սրտին, որ առյուծի է մմանվում.*

*Օր ու գիշեր անխոնր ցանկաբայանք
Բարբոթին և Կախերին է նա փափագում:*

Լկարնի վրա կա նաև նկարչի կողմից կատարված նույնպես ինքնագիրը. «Լկարնի է ծառան ի հուշ սխարաբակցի, 24 դեկտեմբերի 1840 թիվ: Լկարնի է Եռայի Ջանջուղազյանցը»:

Նուագայում հեղինակը նկարը կնվիրի բավերիզարմակ հայեր Սահմայանների ընտանիքին, որոնց հետ մոտ էր մահ լինը՝ Ալեքսանդրը: Այս անվանի ընտանիքին մոտ կլինի և հայ մեծամուն Հովնաթամյան նկարչական տոննի շատավիշ Հակոբ Հովնաթամյանը: Տեղին է նշել, որ արքայազմը մտերին էր Քավերիզի և Թեհրանի հայ համայնքի բազմաթիվ ընտանիքների հետ, որը բացատրվում էր մասամբ այն հանգամանքով, որ Ալեքսանդրի առաջին կինը, Երևանի մեկից Սահակ Աղամալյանցի դուստր Սարիսմն էր, որից և ուներ որդի՝ Իրակլին: Գաթի-Ալի շահի մահից հետո (1834թ.), արքունական բանաբարկությունների պատճառով, գահին հավակնող Մրա հետնորդների կողմից Ալեքսանդրը կ'ընդունվի և հեռացվելով պալատից կտրվի մոռացության և, ըստ Բաճճու հիշատակման, «...կորցնելով իր խոճերի իրականացման հույսերը, ապրում էր ծայրահեղ աղքատության մեջ»: 19-րդ դարի 70-ական թթ., Թիֆլիսում հրատարակվող «ԸՄՅօ, քՏաԲՈՎՎօպ ՍՈՉՍՈՔրՄՏ՝ ՈՐԱՍԻ-ԸՈՒՌԱՎԱՅՍՏ՝ ՄՍՎՈՔրՆԱՎ» բազմամատուրյակի 5-րդ հատորում կգետնվի արքայազմ Ալեքսանդրի դիմանկաբը, որի վերաբերյալ, կրատարակիչ Աղոլճ Բերմն կնշի, որ այն կատարել է Ջանջուղազով նկարիչը և այն լուսանկարվել է Քավերիզում, սակայն գեղանկարչական առումով բոլի աշխատանք է՝: Պետք է հասկենցնել, որ տպագրված օրինակում Ալեքսանդրը պատկերված է կոմպոզիցիոն այլ լուծումներով. գտնականից, ճանապարհորդական հագուստով, ձեռքը դաշույնի վրա, հագին հասարակ արխալուղ և փախախ: Կերպարի մոդելավորումները և դեմքի ռեալիստական ու ծավալային նուրբ մշակումները հուշում են 19-րդ դ. Թիֆլիսում տարածված դիմանկարչական արվեստի սկզբունքներով ստեղծագործող, ժամանակի դիմապատկերի ակնառու դեմքերից մեկի՝ Հակոբ Հովնաթամյանի կողմից կատարված որևէ օրինակի ընդօրինակման փաստը: Աշխատանքը շրջերիզված է բուսական զարդանախշով կատարված եզրաշերտով, որի մշակումները մոտ են իրանական մանրանկարչական ոճական առանձնահատկություններին: Հաշվի առնելով արքայազմ Ալեքսանդրի նկարի իրական գեղարվեստական մեկնաբանումները, ակնհայտ է, որ այս դիմանկարչական պատկերը մտացածին աշխատանք է, իսկ կերպարի իսկությունը հավաստի դարձնելու համար, կրատարակիչը օգտագործում է հայ նկարչի անունը: Տպագրված օրինակը ամուսնապետու ելլուպացի վիճագրի կատարած է և չի կարող լինել Ջանջուղազյանցի աշխատանքի տարբերակ անգամ մտքային հորինվածքի անհամապատասխանությամբ:

Արքայազն Ալեքսանդրը իր մամակներից մեկում կգրի. «Հավատացեք, որ եթե ես լինեմ իմ հայրենի հողում, դա կլինի իմ համզիտան ու Երանուբյունը, իսկ եթե չլինեմ իմ հայրենիցում, ապա երբեք չեմ ունենա համզիտո»:

Ալեքսանդրը մահացավ Թեհրանում, 1844թ., 73 տարեկան հասակում⁷, որի կասարակցությամբ Բաֆֆին կգրի. «Նորա վերջին կուսկը եղավ այն, որ յուր մարմինը տարվի Վրաստան և այդ պատճառով նորա դագաղը երկար, անբաղ դրված էր Թեհրանի Շահ Արդու-Ազիմի դերվազայի հայոց եկեղեցում: Բայց կուսկը չկատարվեցավ»⁸: Ալեքսանդրի մտերիմ, հայազգի հասարակական և քաղաքական գործիչ Յաղոբ-խանը (Հակոբ) նույնպես չկարողացավ կատարել Ալեքսանդրի կամքը և նույն եկեղեցու գավթում, Բաֆֆու վկայությամբ «...դրան համդեպ բաղեց իշխանի մարմինը»: Մր. Բարդուղիմեոս եկեղեցու մուտքի աջև այսօր էլ դնուս նկատելի է վրաց արքայազն Ալեքսանդրի մասամբ հողածածկ և ժամանակին չդիմակայած համեստ շիրմաքարը:

Վրաց արքայազն, հայ քարեկամ, օտարության մեջ լքված կյանք և երեք պատկերագրված հուշ:

ASHOT STEPANYAN

THREE PORTRAITS OF ONE LIFE

At the end of 18th - at the beginning of the 19th centuries in the Georgian royal court should be distinguished the original image of Prince Alexander (1770/1 - 1844), who later will be expelled from the Palace, finding a refuge in Iran along with few adherents, among them - Armenian painter Essayi Janjughazyants, who had supported the Prince in difficult times of his life. The name of E. Janjughazyants remained outside the history of the 19th century Art, in spite of the fact that he left a trace both in the history of Armenian and Georgian Arts, operating in Tiflis and Iran.

Three portraits of Prince Alexander are known, among them a picture made by the Armenian painter, is estimated as the ultimate choed of the tragical life of the Georgian Prince.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանրամասն տես՝ А. Ерцов, Последний потомок Грузинского царского дома, "Весь Кавказ", 1903, т.1.
2. «Մշակ», 1872, # 13, էջ 1: Տես. Բաֆֆի, երկ. մտղ., Հ. 9, եր., 1964, էջ 32-36:
3. «Հոնար վա Մարդոն» (Մշակույթ և ժողովուրդ), 1974, # 144, էջ 31-37 (պարսկ.)
4. Ս. Амираншвили, Иранская станковая живопись. Тифлис, 1940, с. 30.
5. Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 32:

6. Акты, собранные кавказскою археографическою комиссією, т. V, Тифлис, 1873, с. VIII.6.
7. Histoire de la Georgie, v, II, p. 637.
8. *Гушѣѣ*, *ᲛᲗᲚ*, *ᲛᲗᲚ*, *ᲗᲗ* 34.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

ԽՈՅԱԿԵՐՊ ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԵՐ ՍԻՍԻԱՆԻՑ

Միսիանի քանդաքանն ունի քարակերտ մեմորիալ հուշարձանների քավականին նախուստ հավաքածու. քանդախանի քակում ցուցադրված են հնագույն մեմիքներ, ժայռապատկերներ, տարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող խաչքարեր ու տապանաքարեր:

Այստեղ կան Միսիանի մեթակա քնակավայրերից քանդաքան թերված շուրջ մեկ տասնյակ խոյակերպ տապանաքարեր, որոնց վրա փորագրված են արաքատառ արձանագրություններ¹: 'Նրանք ունեն հիշատակագրային բովանդակություն:

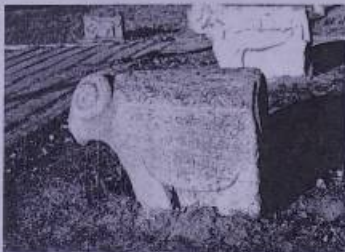
Նրանցից ամենավաղը քվագրվում է 1585թ. (հիբրի 993 թ.): Այն իրենից ներկայացնում է մուտավորապես 107ամ X 61ամ միջին չափեր ունեցող խոյի քաղալտե ջանդակ: Տապանաքարի հակառակ միատին պատկերված է որսի տեսարան: Ննջեցյալի անունը՝ Մաֆար Կուլի, կամ Մաֆար Կուլի է, իսկ քվականը փորագրված է կնդավոր գրերով (Նկ. 1):

1) سفر قلی

2) سنه ۹۹۳

Հացոյտ խոյակերպ տապանաքարը կերտված է դեղնավուն քարից (Նկ. 2): Նրա չափերն են 102սմ x 72 սմ: Այն ավելի ոճավորված է: Նրա վերին, թեք կողերի վրա արված են շեղանկյուն փորագիր զարդապատկերներ: Խոյի նյաւերից մեկը ունի յոթ տողանոց արաբերեն մախա գրատեսակով հետևյալ արձանագրությունը.

1) كل من عليها فان يبقی وجهه*

2) ربك ذو الاجلال والاكرام². هذه المذار

3) قبر للمرحوم [المغفور] اسکندرابین [.. سفر]

4) سنه ۱۱۰۹

քարգմանություն.

1) Ամեն ոք, ով նրա վրա է և կմնա պատկերող

2) Դու տիրոջ փառքով և արժանապատվությամբ: Այս է տապանը

* "Նորակի հատվածների և մանրնդական տապանաքարային քանանների հայերեն քարգմանությունը" եղվածի հեղմակին է:

3) ներված, բաղադրյալ ստացած Իսրահայար իրն [...դր]

4) 1109 տարի (1697-98 թթ.)

Թանգարանի հավաքածուի մեկ այլ՝ նամանատարաբար փայտյան շաների խոյր (81.5սմ x 45սմ) պատրաստված է մոխրագույն բազալտից (Ն.կ. 3): Պարանոցին բանդակված է շրթա, իրանը օղորացածն է կտրադի մակերեսը ծածկված է ելնդավոր երկու տող արաբերեն մասն գրատեսակով արված տապանագրով:

1) صل على محمد مادامت البركات

2) ١٠١٠ محمدا بن اسكندر

1) Ով Տեր, օրհնիր Մուհամմադին, քանի դեռ կա քո բարեգթությունը

2) Մուհամմադ իրն Իսրահայար 1010 (1602թ.)

Առաջին տողը իրենից ներկայացնում է մահմեդական հաճախ գործածվող տապանագրային բանաձև: Դրանք հատկապես հաճախ են հանդիպում տարածաշրջանի Որսոն գյուղի մահմեդական գերեզմանատան կրթողների հիշատակագրերում³: Արձանագրության շարունակությունը նախորդում է մեջեջյալի անունը և մահվան տարեթիվը:

Կորթլի մյուս միտող ունի **الله محمد علی** - Ալլահ, Ալի, Մուհամմադ
նույնպես լայնորեն տարածված տապանագրային քանաձևը:

Թանգարանի քակում տեղադրված խոյերից մեկի (նրա չափերն են՝
104սմx 76սմ) միտող պատկերում է նրեք՝ ձեռք ձեռքի տված մարդկանց,
իսկ մյուսը՝ միեռաբղ խորհրդանշող նրկու պատկերները (Լկ. 4): Այս
նշանների վերևի մասում փորագրված է աբաբերեն տապանագիր, տա-
կայն, քանի որ այն ալվի է ոչ խորը, ուստի խիստ հողմնահարվել է և
դարձել անընթեռնելի:

Մյուս խոյը պատկերում է քանթած ձի: Չիուց վերև փորագրված է
ելնդավոր արձանագրություն, որը նույնպես խիստ հողմնահարված է:

Ինչպես պարզեցինք, այս խոյակերպ տապանագրերի մի մասը
քերված է Ռուտոն գյուղից, իսկ մյուսները՝ մուտակա բնակավայրերից:
Մեզ հայտնի չէ, սակայն, թե կոնկրետ ո՞ր կոթողը, որտեղից է քերված:

Թանգարանի քակում կան մաս հայերեն արձանագրությամբ խոյա-
կերպ տապանագրեր, որոնցից մեկը ունի ՌՃԺ (1651թ.) քվականը:

Խոյակերպ տապանագրերը, նկատի ունենք մաս հայկականները,
տարածված են այժմյան Հայաստանի Հանրապետության հարավային
շրջաններում և, հատկապես, Սյունիքի ու Վայոց Ձորի մարզերում, ինչ-
պես մաս Նախիջևանում: Նրանցից մի քանիսի վրա եղած հայերեն ար-
ձանագրությունները վերժանել և երատարակել է Ս.Գ. Բաքխուդարյա-
նը⁴:

Ավելի ուշ շրջանի հայկական քազմաթիվ խոյակերպ տապանաքարեր են հանդիպում Ջուղայում, օրինակ Մելիքզառի եկեղատակին՝ 1583թ. քանդակվածը⁵։

Թուրք հեղինակ Արղուղխաուր Զայր Ամատոլխայում խոյակերպ տապանաքարերին նմիված մի ամբողջ զիրք է կրատարակել, ուր պնդում է թե ի սկզբանե խոյակերպ տապանաքարերը միայն բյուրալեզու ժողովուրդների մշակույթին պատկանող կոթողներ են։ Նա գրում է. «Որոշ հայկական գերեզմանատներում հանդիպում են խաչով ոչխարակերպ, խոյակերպ և ձիակերպ հուշարձաններ։ Հազիվ թե բուրքերի Ամատոլխա գալուց առաջ տալարածաշրջանին տիրող բյուզանդացիների մտտ այսպիսի ավանդույթ լինեք։ Մյուս կողմից տարածաշրջանի հին բնակիչների՝ վրացիների և հայերի մտտ այսպիսի ավանդույթ չկար։ Այս տիպի տապանաքարերը ամենայն հավանականությամբ բուրքերի ազդեցությամբ կամ քրիստոնյա դարձած, սակայն ազգային մշակույթը չկորցրած, բուրքերի միջոցով անցած կարող է լինեն հայերին կամ վրացիներին»⁶։

Ընդունելով բյուրքալեզու և ընդհանուր առմամբ խաչնախած ժողովուրդների կիրառական մշակույթում և կենցաղում խոյի ունեցած կարևոր դերը, այսուհանդերձ կարելի է ասել, որ բուրք հեղինակի եզրակացություններն ամսապագուցելի և վաղաժամ են, քանի որ ինչպես ստորև կտեսնենք, հայերն արձանագրություն պարունակող ամենակին քվազրություն ունեցող խոյակերպ տապանաքարերը մի երկու-երեք հարյուր տարավ ավելի հին են քան մահմեդականները։

Ըստ Զայի մանրամասն հաշվարկների՝ Ամատոլխայում խոյակերպ տապանաքարերի թիվը չի անցնում 30-ից, ընդ որում, դրանցից մի քանիսը ակնհայտորեն հայկական են, քանի որ դրանց վրա խաչ է փորագրված⁷։ Ըստ բուրք հեղինակի, Ամատոլխայում գտնվող ամենակին խոյակերպ երկու տապանաքարերը վերաբերում են 1401-1402 թթ⁸։ Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի արարատառ խոյակերպ տապանաքարերը քվազրվում են 16-18 դդ.։

Հայ գիտնականների ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ հայերն արձանագրությամբ նույնատիպ տապանաքարերն ունեն շատ ավելի վաղ քվազրություն։ Նրանցից ենագույնները ստեղծվել են 13-րդ դարում, ինչպես ոմն Փիլոլուլի տապանաքարը⁹։

Վայոց Չորի հուշարձանների ու արձանագրությունների հմուտ ուսումնասիրող Զաքերյունին (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանը) հայոց մեծ առաջինն էր, որ փորձեց տալ տապանաքարերի տիպարանությունը, նրանց մեծ ընդգծելով խոյակերպ մեմորիալ հուշարձանները։ Իր «Դամապարիեդրական նկատողություններում»¹⁰ նա գրում է. «Առաջին և ամենակին տեսակը՝ բարակ է ու լայնութեամբ /տապակ/ դրած է գերեզմանի վերայ։ Երկրորդը նույն և առաջինն է, բայց միայն կանգնեցրած է երկայն կողքի վերայ, ինչպես այժմ ևս սովորություն է։ Սա պատկանում է

ամենավերջին դարերում: Նրոտոյ /իսկապես /երկրոյ/ տեսակը, քի ըստ ձևում և քի ըստ ժամանակին բոնում է առաջին և երկու տեսակների մեջ-տեղը: Նա օրորոցածն է և ունի համարեա առաջինի լայնությիւնը ու երկ-րայտի բարձրութիւնը, որ երկու կողքից ևս վերը աստիճանաբար նեղա-նում է... Այս գլխավոր տեսակներից յետոյ կրկին առաջ է գալիս այլ ևս - շատ հազվագլխոտ չորրորդ տեսակը, որ միասլէս գործադրում է տաճիկ-ներից և հայերից, և պատկանում է վերջին դարերում: 'Դա ոչխարածն տապանաքարը իր բոլորում եղջիրնեղով և ծանրակշիտ դնակով»¹⁷:

Միսիանի քանդաքանի քակում և այլ հնավայրերում գտնվող տապա-նաքարերն ու նրանց հիշատակագրերը ուշագրավ են Հայաստանի տա-քածքի որոշակի շրջանների պատմության ռսումնասիրութայն առումով: 'Դրանց ամբողջական քննութայնը կարող է լույս սկիծել տապանաքարե-րի այս տիպի ժամանակագրութայն և տարածման արեալի վրա:

TIGRAN MIKAYELIAN

RAM-SHAPED TOMBSTONES FROM SISIAN

Museum of Sisian (administrative center of Syunik Marz of Republic of Armenia) possesses a collection of Muslim ram-shaped tombstones. Some of them was brought to the Museum from village of Vorotn and another part from the near villages. The oldest of them contains an inscription in Arabic mentioning the name of the deceased – Safar Quli and the date of his death – 993 year of Hijra (1585).

Another tombstone has a four line inscription consisting of a passage from Qur'an, the name of the deceased – Iskandar b. [...ghr] and the date of his death – 1109 year of Hijra (1697-1698).

A smaller ram stone has a traditional tombstone formula widespread on Muslim tombstones of Vorotn and the name of the deceased, as well as the year when he passed away cut in bas-relief inscription – Muhammad b. Iskandar, 1010 of Hijra (1602).

The author also referring to the works of the Armenian famous Epigrapher Sedrak Barkhudaryan, Garegin Hovsepian shows that the most ancient Armenian ram stones containing inscriptions date back to the 13th c. and thus are much older than the Muslim ones. The article also criticizes Turkish author Abdullhalik Çay and his *Anadoluda Türk Dmgar**, *Koç Heykel-Mezar Ta' lar** ve *Türki'de Koç-Koyun Meselesi*, (Ankara, 1983), where he attempts attributing the emerging of the ram-stones to the original culture of Turkic tribes, pointing out that this cannot be proved yet and the issue needs a deeper and a more detailed study.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մեր շնորհակալութայնն ենք իայնում Միսիանի 'Պետական Թանգարանի տնօրին Մովսիսար 'Պետրոսայնիսն՝ ազակցութայն համար:
2. 'Ղուզան, 55/26-27:

3. Ա.Խաչատրյան, Դիվան Հայաստանի արարերին Վիճազության, VIII-XVI դդ., պրակ Ա, Երևան 1987, էջ 34:
4. Դիվանի հայ վիճազության, պրակ III, Վայոց Ձոր եղեգմանորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց Ա. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 199-200:
5. Ա. Այվազյան, Ջուղա, Երևան, 1984, Լկ. 98:
6. Դիվանի հայ վիճազության, պրակ III, էջ 199:
7. Գարեգին Հովսեփյան, Խաղրակյանց կամ Պողոյանց հայոց պատմության մեջ. Պատմագիտական բառամասիրություն, Մասն առաջին, Վարդաշչապատ, 1928, էջ 49-50:
8. Dr. Abdülhalik Çay, Anadolu Türk Dargası*, Koç Heykel-Mezar Ta' lar ve Türkler' de Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983.
9. Նույն տեղում, էջ 39:
10. Նույն տեղում, էջ 14, 19:
11. Դիվանի հայ վիճազության, պրակ III, Վայոց Ձոր եղեգմանորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց Ա. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 199-200:
12. Ջաջբերունի (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան), Ծանապարհորդական մկատողություններ, Երևան, 2003,
13. Նույն տեղում, Ա. Ղազիյան, Հ. Մելլոնյան, «ճազբերունիի և նրա «Ծանապարհորդական մկատողությունը», էջ 11:

РУБЕН НАЗАРЬЯН

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯН СРЕДНЕЙ АЗИИ

Массовое переселение армян в Среднюю Азию началось вскоре после присоединения этой обширной территории к России. Уже в 70-х годах XIX века жители Зангезура, Карабаха и областей Западной Армении группами и в одиночку пересекали Каспийское море, двигаясь на восток. Сюда их гнали разные причины -экономические, социальные и политические. Эти крестьяне, ремесленники и купцы и стали первыми переселенцами среди кавказских народов. Вслед за ними в Среднюю Азию потянулись и другие этносы: «Вместе с армянами, -докладывал позднее (в 1891 году) в своем отчете российскому императору начальник Закаспийской области Туркестанского края генерал А.Н.Куропаткин, -пришли с Кавказа персы, кавказские татары, грузины и прочие-все они шли по следам армян».

На первых порах российские власти поощряли армян, стремившихся переселиться в азиатскую часть империи. Одна из московских газет писала о поселившихся в Средней Азии армянах, что «этот честолюбивый и очень способный народ, несмотря на свою сравнительно с другими жителями края малочисленность, играет выдающуюся роль как в экономическом, так и культурном отношении». Однако не все разделяли это мнение: начальник Закаспийской области генерал Куропаткин даже пытался остановить поток переселенцев, мотивируя свое решение тем, что «армянский элемент в области (нынешняя территория Туркмении - Р.Н.) представляется крайне опасным конкурентом для русского элемента. В 1890 году в области проживали 2893 армянина и 4815 русских. К 1-му января 1894 года армян было 3438 и русских 9082, при общем количестве населения 387 тысяч человека».

Несмотря на чинимые местными представителями царской администрации препоны, «армянский элемент» продолжал расти. Первоначально местами их массового поселения стали города Закаспия - Асхабад (Ашхабад), Мерв (Мары), Красноводск, Кызыл-Арват и Узун-Ада. Это объяснялось тем, что руки умелых армянских ремес-

денников пришлось здесь очень кстати при строительстве мостов, вокзалов, паровозных депо, таможен, пограничных постов, православных церквей, школ, больниц, каменных домов и других объектов, возводимых новыми правителями края при строительстве железной дороги.

В отличие от других переселенцев, армяне селились лишь в областных и уездных городах, на железнодорожных станциях и в пунктах приграничной торговли с Ираном, Афганистаном, Бухарой. По переписи населения 1897 года в Закаспийской области проживало 4206 армян, а во всех других регионах Средней Азии - 597, из которых в Самаркандской области - 366 человек. «Закаспийский край, - сетовал в своем докладе военному министру Российской империи все тот же генерал Куропаткин, - оказался в 10 лет времени в значительной мере армянским углом». По данным же 1909 года число армян в Средней Азии значительно выросло и составило около 13,5 тысяч человек (в Самаркандской области - 774 человека). По приблизительным подсчетам к 1917 году армянское население Туркестана превысило 20 тысячный рубеж.

Несмотря на перипетии судьбы, разбросанные по всему миру армяне всегда и везде стремились сохранить свою самобытную культуру, язык и веру. И потому они и на чужбине создавали очаги просвещения - строили церкви и школы. Не стала исключением и Средняя Азия - уже к концу XIX века были возведены церкви, а затем и национальные школы в Асхабаде, Кызыл-Арвате и Мерве.

Церковь для армянской диаспоры играла значительную роль - она стремилась объединить народ, дать детям переселенцев хотя бы начальное образование; в то же время она была как бы официальным представителем армян в чужом краю, единственной их защитницей и опорой. И хотя церковь не могла повлиять на установления светских властей, для многих неустроенных и гонимых нуждой людей она стала покровительницей и заступницей.

Первые армянские церкви в Средней Азии, как и поселения, возникли в городах Закаспийской области - Мерве, Асхабаде и Кызыл-Арвате - в последнее десятилетие XIX века. Несколько позднее молитвенные дома появились и в других городах Туркестанского края - Самарканде, Коканде и Ташкенте. Однако существование храмов армян в этом регионе было недолгим - советская власть исповедовала атеизм и потому повсеместно началось разрушение церквей и мечетей, осуществлялась травля священнослужителей всех конфессий.

И лишь в конце XX столетия, после распада Советского Союза, началось возрождение духовных ценностей: верующие получили возможность открыто исповедовать свою религию. И теперь, в нача-

ле XXI века, армянская церковь святой Богородицы в Самарканде отмечает столетие своего существования. В связи с этим юбилеем небезынтересно обратиться к архивным материалам, позволяющим узнать нечто новое о ее вековой истории.

В 1897 году, когда в самом Самарканде проживало всего 149 армян: 123 мужчины и 26 женщин. Представители этой малочисленной колонии обратились к военному губернатору области с ходатайством об открытии в городе молитвенного дома. Просьба была уважена и 31 октября 1898 года священник Кеворк Захарьянц получил соответствующее разрешение.

С той поры сохранился уникальный документ о крещении армянского ребенка. Это выписка из метрической книги армяно-григорианского временного молитвенного дома под №6, свидетельствующая, «что тысяча восемьсот девяносто восьмого года октября седьмого дня от законного брака жителя села Кятук Елизаветпольской губернии Шушинского уезда Иоанеса Даниеляна Товмасынц с Пейронией Саркисян родился сын, который четырнадцатого ноября того же года крещен Самаркандским армянским священником Кеворком Захарьянц и по святому крещению наречено имя ему Григорий. Восприемником был житель села Аликули Елизаветпольской губернии Зангезурского уезда Айрапет Аветикян Акопджанянц. Что настоящая выпись и подлинность метрической записи верна в том подписью и приложением именной печати свидетельствую.

Ноября 19 дня 1898 года. г. Самарканд. Туркестан.

Самаркандский армяно-григорианский священник К.Захарьянц».

Становится ясным, что до младенца Григория в новом молитвенном доме было уже крещено пять армянских детей, родившихся, видимо, еще до его официального открытия.

Прихожан было немного и потому молитвенный дом помещался в специально арендованном небольшом помещении. Однако уже довольно скоро армяне решили построить собственное здание и избрали для этого авторитетный попечительский совет. Но прежде всего требовалось получить согласие церковных властей. Самаркандцы вступили в переписку с руководством Астраханской армянской епархиальной консистории, в подчинении которой с 1894 года находились все церкви Азиатской России.

В ташкентском архиве сохранился документ той поры, гласящий, «...что по приговору Самаркандского армянского общества 3-го сентября 1900 г. избраны на должность попечительства постройки армянского молитвенного дома для живущих в Самарканде и округах его армян: священник Рубен Бекгульянц и ктитор по должности и г.г. Аветис Ахумянц, Багдасар Авакян и Мкртич Сетян, а по журнальному постановлению консистории, состоявшемуся 22-го того же

месяца, они утверждены и имеют полное право быть представителями со стороны армянского общества в Самаркандской городской управе и вообще у правительственных должностных лиц по покупке места для означенной постройки и на заключение условий. В чем удостоверяет епархиальная консистория подписью и приложением казенной печати.

Июля 9 дня 1903 г. Астрахань».

Однако, несмотря на то, что консистория довольно быстро дала свое согласие и приняла соответствующее постановление, самаркандцы очень долго дожидались письменного свидетельства астраханской епархии. Об этом свидетельствует и обнаруженная в одном из архивов копия телеграммы, отправленной в Астрахань из Самарканды: « Прошу ускорить высылку удостоверения, просимого рапортом моим 48.-Священник Бекгульянц».

Еще не дождавшись этого основополагающего документа, энергичный и напористый священник, сменивший на должности духовного пастыря своего предшественника Захарьянца, обратился с прошением к местным властям. Уже 19 мая 1903 года на заседании Самаркандского городского хозяйственного управления, в котором приняли участие и депутаты от города, были приглашены также городской архитектор Нелле и армянский священник Рубен Бекгульянц. О принятом на заседании решении свидетельствует сохранившийся текст постановления за номером 24. В нем сказано: « Слушали: Начальник уезда передал на обсуждение прошение попечительства постройки армянского молитвенного дома в городе Самарканде, следующего содержания: Самаркандскому уездному начальнику: От имени Самаркандского армянского общества Попечительство убедительнейше просит Ваше высокоблагородие сделать зависящее распоряжение об отводе участка земли для постройки армянского молитвенного дома. Причем Попечительство желало бы иметь участок земли, приблизительно мерою от 600 до 800 кв.саж., и просило бы Вас отвести для просимого участок, находящийся по Черняевскому проспекту возле нового базарчика, напротив будущего Самаркандского отделения Государственного банка.

Справка: 1-я. Указанный выше участок земли находится по Черняевскому проспекту против Каршинской улицы русской части города Самарканды, ничем не занятый, пустопорожний, принадлежит городу, как приобретенный покупкою у местных жителей при основании русской части города Самарканды на средства, отпущенные из бывших Зарафшанских сумм на скупку для того земли, имел длины 42,87, ширины 15 с. и 643 кв.саж. и пока городом не предназначен для каких-либо целей и застроек».

Хозяйственное управление согласилось продать самаркандским армянам необходимый участок земли. Уже через несколько дней соответствующие бумаги поступили в Ташкент на утверждение генерал-губернатору Туркестанского края. Среди документов был и рапорт военного губернатора Самаркандской области:

« Господину Туркестанскому Генерал-Губернатору
Рапорт

Самаркандское городское хозяйственное управление, рассмотрев прошение попечительства постройки армянского молитвенного дома в городе Самарканде, об отводе участка земли под постройку упомянутого дома, постановило отвести для этой цели за плату свободный городской участок, имеющий объем 643 кв. саж. и примыкающий к Черняевскому проспекту; назначенную за участок, в пользу городской казны, плату 3000 рублей рассрочить на 10 лет.

Предоставляя копию с состоявшегося по сему делу постановления городского хозяйственного Управления и признавая с своей стороны необходимым уважить ходатайство армянского общества, имею честь покорнейше просить разрешения Вашего Высокопревосходительства на отвод этому обществу, на изложенных в постановлении условиях, городского участка земли под постройку молитвенного дома, а впоследствии, с надлежащего разрешения, и церкви.

Военный губернатор Самаркандской области генерал-лейтенант **Мединский».**

Казалось бы, дело сделано и цель достигнута. Тем не менее, решив подстраховаться на всякий случай, Рубен Бекгульянц обращается с письмом о содействии к своему знакомому из канцелярии правителя края:

« Многоуважаемый полковник Андрей Венедиктович!

Прошу заранее прощения за то беспокойство, какое доставлю Вам своим письмом. Дело вот в чем. Из Самаркандского Областного Правления на днях поступило или поступит в канцелярию Его Превосходительства Господина Начальника Края дело об отводе участка земли под постройку армянского молитвенного дома в Самарканде. Дело это, подробности которого Вы узнаете, передано Самаркандским военным губернатором на утверждение Начальника Края. Я лично не сомневаюсь в положительном исходе дела, так как о благосклонном отношении к подобному делу со стороны Начальника Края мне говорил неоднократно Георгий Павлович, с которым я виделся лишь накануне его отъезда за границу.

Ныне, любезный полковник, моя крайняя просьба в том, чтобы и Вы со своей стороны оказали возможное содействие и представили дело на утверждение Его Превосходительства, по возможности скорее. Конечно, я не стал бы Вас беспокоить, если бы не крайняя

необходимость. Временный армянский молитвенный дом помещается в нанятом помещении, срок контракта коему кончается 1-го октября текущего года. Мы платим за помещение 450 р. в год. Владелица дома теперь уже требует 600 р., а при приближении срока тем более не станет церемониться. Поэтому, если утверждение последует в самом скорейшем времени, мы можем воспользоваться оставшимися впереди строительным периодом и выстроим себе временное помещение, где будем совершать богослужение и тем избавимся от тяжелого бремени платежа 600 р. в год.

В виду вышеизложенного, любезный Андрей Венедиктович, прошу Вас убедительно посодействовать с Вашей стороны в скорейшем представлении Его Превосходительству на утверждение нашего дела, чем окажете огромную услугу Богоугодному делу.

Надеясь на Ваше содействие, остаюсь Вас благословляющий священник Самаркандского армянского молитвенного дома Рубен Бегулянец.

1903 года июня 13-го дня.

г. Самаркандъ.

Положительное решение действительно было принято Туркестанским генерал-губернатором уже 28 июня, о чем в тот же день сообщили военному губернатору Самаркандской области. Таким образом уже в июле 1903 года попечительский совет получил все необходимые документы как самаркандских, так и ташкентских властей. В это время пришла и долгожданная бумага из Астрахани. Армянская община с огромным энтузиазмом взялась за строительство своего молитвенного дома.

К концу того же, 1903, года здание было возведено и прихожане Армянской апостольской церкви получили возможность молиться в собственном помещении, выстроенном своими руками. Первым священником этого молитвенного дома стал, естественно, Рубен Бегулянец, внесший наибольший вклад в осуществление проекта.

Тем не менее в официальном журнале Эчмиадзина «Арапат» (1904 год, № 7-8) был опубликован кондак (высочайший указ) католкоса Мкртича (Хрмян Айрик) с поздравлением «господина Татевоса Овсепянца, усилиями и надзором которого построена армянская церковь св. Богородицы в Самарканде».

Первого августа 1905 года император Николай издал указ, третий пункт которого гласил:

«Предоставить наместнику нашему впредь до выработки нового положения об армянских церковных школах, разрешать в пределах Кавказского наместничества открывать при церквях, монастырях церковно-приходские школы на основании правил, Высочайше ут-

вержденных 19 июля 1874 г.» Действие документа распространялось и на церкви Азиатской России.

Используя этот указ, самаркандская армянская община сразу же приступает к строительству школы на церковной территории, которая вскоре приняла первых учеников. По официальному статистическому отчету за 1906 год в армянском приходском училище обучались уже 26 мальчиков и 30 девочек. Однако радость армян была омрачена трагическими событиями на Кавказе, которые отразились и на жизни самаркандской диаспоры.

В самом начале 1906 года община в лице своего пастора обращается в городское хозяйственное управление с просьбой об отсрочке платежа за приобретенный участок земли. Просьба армян была удовлетворена и нашла поддержку у военного губернатора Самарканда. Требовалось лишь узаконить эти документы подписью краевого начальства. Однако генерал-лейтенант Сахаров, исполнявший в то время обязанности Туркестанского генерал-губернатора, не пожелал помочь армянам. В своем письме (от 22 января 1906 года) самаркандскому военному губернатору он категорично заявляет:

«... я не нахожу оснований к разрешению отсрочки погребительству по постройке армянского молитвенного дома платежа денег за приобретенный от города земельный участок».

Однако буквально через несколько дней после этого Сахарова освобождают от временно занимаемой им должности и назначают нового генерал-губернатора Туркестанского края - Суботича. У армян вновь появилась надежда на отсрочку и в первые весенние дни неутомимый священник Бекгульянц отправляется в Ташкент с прошением к начальнику края:

«Его Высокопревосходительству Господину Туркестанскому

Генерал - Губернатору Самаркандского армянского священника Рубена Бекгульянца

Прошение

В 1903 году Самаркандское армянское общество, желая построить молитвенный дом, с разрешения покойного Начальника Края Генерал - Лейтенанта Иванова, купило участок земли у города за 3000 рублей с рассрочкой платежа на десять лет. Два взноса за 1904 и 1905-й годы в сумме 600 рублей обществом уже сделаны.

Постройка молитвенного дома совершалась на постепенно собираемые деньги. Но чтобы скорее закончить начатое здание, Попечительство о постройке решило занять деньги, так как рассчитывало покрыть этот заем вторичным сбором с общества. Однако это оказалось не легко. Кавказские события, т.е. армяно-татарская резня сильно отразилась и на небольшой Самаркандской армянской коло-

нии. Почти все прихожане мои вынуждены теперь помогать своим оставшимся на родине и разорившимся родственникам.

Милостивый Указ Государя Императора об открытии армянских школ вызвал у самаркандских армян желание иметь свою школу, каковая и была открыта.

Расходы на родине, расходы на школу, расходы по помощи приезжающим в этот край новых разоренных от погромов армян как бы затмили пред обществом долг по постройке молитвенного дома.

Видя, что при нынешних условиях у почти обессиленной и небольшой колонии, состоящей всего из 80 семей, невозможно сделать вторичный сбор для покрытия вышеупомянутого долга, я обратился к Самаркандскому военному губернатору с просьбой об отсрочке платежей на четыре года, т.е. до 1910 года, с которого общество вновь начнет уплачивать свой долг. Самаркандский городской хозяйственный комитет согласился на эту отсрочку, но временно исполняющий обязанности Начальника Края Генерал - Лейтенант Сахаров не нашел нужным удовлетворить нашего ходатайства. Ныне, представляя на усмотрение Вашего Высокопревосходительства

Это прошение, прошу Вас принять во внимание безвыходное положение небольшой колонии и дать возможность, отсрочив долг городу, уплатить долги по постройке молитвенного дома, тем более, что город согласился уже на это и ничего не потеряет от такой комбинации.

1906 г. марта 3. г. Ташкент.

Самаркандский армянский священник Рубен Бекгульянц.

Надо полагать, что автор этого прошения был знаком с официальным отчетом о вступлении Д.И.Суботина в должность генерал-губернатора Туркестана, опубликованным в газете «Туркестанские ведомости» (№14 от 24 января 1906 г.). Там сообщалось, что на торжественной церемонии нового главу края приветствовали представители различных конфессий. В ответ на поздравление ташкентского коммерсанта И.А.Бекназарова, представлявшего армянское общество Туркестана, Суботин отметил, что, будучи начальником Закаспийской области, он имел случай ознакомиться с армянским обществом и оказать содействие асхабадским и красноводским армянам «в удовлетворении их церковных и просветительских нужд». Возможно, Р.Бекгульянц знал и о том, что генералу Д.И.Суботичу принадлежит и весьма лестный отзыв об армянах, высказанный им, тогда еще начальником Закаспийской области, во время встречи с представителями национальных общин Асхабада: «Армяне всегда были культурной нацией, и я всегда относился к ним с осо-

бенным уважением, ценя в них ревностное стремление к просвещению и развитию своих культурных способностей».

Генерал-лейтенант Суботич поставил на прошении Бекгульянца следующую резолюцию: «Если губернатор (Самарканда - Р.Н.) согласился, как это ходатайствовал хозяйственный комитет, то и я согласен на отсрочку». Уже в середине марта самаркандские армяне получили желанное решение об отсрочке платежа до 1910 года.

Некоторое время спустя община значительно увеличилась, упрочилось и материальное положение населения. Эти обстоятельства позволили превратить заурядный молитвенный дом в настоящую церковь - была пристроена колокольня, воздвигнут новый алтарь, проведены необходимые ремонтные работы.

Не подлежит сомнению, что наиболее значительную роль в строительстве самаркандской армянской церкви сыграл деятельный и неутомимый священник Рубен Бекгульянц. И потому личность этого незаурядного человека, вписавшего свое имя в «армянскую» историю среднеазиатского города, не могла не привлечь внимания.

Кто он, откуда родом, как сложилась его судьба, и где завершился его жизненный путь?

Длительные поиски в архивах Самарканда и Ташкента позволили обнаружить некоторые документы, проливающие свет на страницы биографии священнослужителя. Сведения эти сохранились в секретных бумагах охранного отделения. Первый из найденных документов, датируемый 20 мая 1905 года за № 619, имеет гриф «Совершенно секретно». Написан он неизвестным тайным агентом и адресован Н.И.Королькову, военному губернатору Сыр - Дарьинской области Туркестана:

«Милостивый государь Николай Иванович!

Священник армяно-григорианского молитвенного дома в г. Самарканде Рубен Варфоломеевич Бекгульянц по частным сведениям в конце апреля или в начале текущего мая месяца переплыл реку Сыр-Дарью и направился по линии Ташкентско-Оренбургской железной дороги, но с какой целью не известно.

Так как священник Бекгульянц заподозрен в неблагонадежности, то о вышеизложенном нахожу необходимым сообщить Вашему Превосходительству для сведения.

Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности».

Служба за духовным пастырем самаркандских армян продолжалась, о чем свидетельствует запрос военного губернатора Самаркандской области начальнику Самаркандского отделения жандармского полицейского управления Среднеазиатской железной дороги. На небольшом, всего в несколько строк документе, датированном

апрелем 1906 года, красуются целых четыре подписи: самого губернатора, его помощника, советника и делопроизводителя. Вот его текст: «Секретно. В дополнение к представлению Вашему от 15 сего апреля за № 39, прошу вас собрать и сообщить мне сведения о деятельности армянского священника Бекгульянца по делу о приобретении армянами оружия в 1905 и 1906 годах».

Становится понятным, что после известных трагических событий 1905 года в Закавказье, самаркандские армяне, напуганные турецкой резней не могли надеяться на защиту российских властей. И потому, как и в других городах Туркестана, населенных армянами, землячество принимает решение о самообороне. Но, дабы защитить себя от резни и погромов, малочисленная армянская диаспора должна была вооружиться. И кто же мог ей в этом помочь, как не авторитетный и уважаемый всеми тертер Рубен.

Очередная архивная находка гласит:

«Постановление №36. 1909 года февраля 9 дня. Я, исполняющий должность полицеймейстера гор. Самарканда капитан Шведов на основании 21 статьи Положения о чрезвычайной охране

П о с т а н о в и л:

Армянского священника Бекгульянца и Афанасия Першина, как политических неблагонадежных, заключить под стражу в Самаркандскую областную тюрьму...» Удалось разыскать и фотографию «неблагонадежного» священника, сделанную, предположительно, уже после его ареста.

А затем был суд. И документы его приоткрывают завесу над некоторыми другими страницами биографии Бекгульянца. Рубен Варфоломеевич (подлинное отчество - Тер - Бартугимеосянович) родился в 1875 году в семье священнослужителя - протоиерея. В Самарканде жил с 1900 года, имел жену Софию Степановну, которая родила ему пятерых детей. Первый раз обвиненный в неблагонадежности священник был арестован 10 июля 1908 года, вторичный арест последовал 9 февраля 1909 года.

Судебное заседание завершилось 31 мая 1910 года: Самаркандский окружной суд вынес приговор 35-летнему священнику, «социалисту - революционеру и дашнаку» - два года тюрьмы. Однако учитывая, что Рубен Бекгульянец со дня своего ареста уже отсидел в Самаркандской крепости 15 месяцев, судьи «благословили» его на оставшиеся девять месяцев. Этот срок Бекгульянец отбывал в Николаевской тюрьме Херсонской губернии. Выйдя на свободу, он получил от властей предписание о запрещении в течение ближайших трех лет возврата в Туркестанский край или на Кавказ.

Последний найденный мною архивный документ является запросом градоначальника города Ростова-на-Дону, адресованным самар-

кандским властям. Автор послания сообщает, что Рубен Бекгульянц (естественно, после своего освобождения из тюрьмы) претендует на должность священника Нахичеванского армянского собора Ростова и прежде, чем принять его на службу, тамошние отцы города решили «запросить сведения о его благонадежности». О содержании ответного письма из Самарканда нетрудно догадаться.

Как сложилась дальнейшая судьба создателя самаркандского храма - неизвестно, однако его детище-церковь и приходская школа - продолжали функционировать и в советское время - и сейчас в нашем городе живут люди, которых здесь крестили и венчали, которые преподавали или учились сами в названной школе. О том, как выглядел этот уголок Самарканда в 1930-е годы, дает представление сохранившийся чертеж. «Армянская территория» имела длину 50 метров и ширину 25. Кроме церкви и школы, здесь находились летняя эстрада, дом священника и комната сторожа. Весь участок был огражден забором высотой в 4,5 метра.

Последний по времени документ, связанный с историей этой церкви, также сохранился в архиве. Принадлежит он Самаркандскому горсовету и датируется 1 августа 1939 года. Этот протокол имеет номер 33. Приводим его полностью:

Протокол №33 от 1.08.39г.

«О закрытии Армянской церкви»

Имея в виду, что в 1938 г. до момента ареста руководители общины - попа - в церковь ходили не более 10 человек, и что с момента его ареста прошло более 7 месяцев, в который срок не производится культ обрядов, поэтому Президиум Горсовета постановляет:

1. Армянскую церковь по ул. Энгельса закрыть ввиду того, что церковь не была зарегистрирована в Горсовете и община распалась.
2. Считать целесообразным помещение церкви (один зал размером до 100 кв. м.) передать под общежитие сельхоз. института.
3. Просить Верховный Совет УзССР утвердить данное решение».

С тех пор прошли десятилетия. У здания бывшей армянской церкви сменилось много хозяев и вывесок с названиями располагавшихся здесь организаций. Но вот распалась некогда могущественная империя. Узбекистан, как и другие входившие в нее республики, обрел суверенитет и национальную независимость.

В то время в Самаркандской области проживала довольно значительная армянская диаспора, насчитывавшая более 10 тысяч человек. И потому создание национального культурного центра «Луйса» («Светоч») явилось делом актуальным и необходимым. Именно тогда у членов его правления и возникла мысль о возвращении церкви верующим. Правление «Луйса» обратилось с просьбой к католику

Вазгену I о возможности прислать в Самарканд священнослужителей. Просьба была уважена и уже весной 1991 года сюда прибыли два посланника Эчмиадзина - священники Тер - Артак и Тер - Аветис. Они крестили детей, проводили обряды венчания, отпевания, справляли религиозные праздники, знакомили местных армян с канонами Армянской апостольской церкви.

Общение с духовными отцами после полувекового перерыва способствовало приобщению самаркандцев к жизни и традициям своей исторической родины. Тогда же мысли о возрождении собственной церкви овладели массовым сознанием. Католикос Вазген I направил в Самарканд на постоянную службу нового священника - архимандрита Серовпа. Армянская община Самарканда обратилась к властям с просьбой о возвращении прихожанам здания бывшей церкви. Просьба эта была удовлетворена. Сотни самаркандских патриотов внесли свой вклад в дело восстановления храма: кто-то помогал деньгами, кто-то строительными материалами, кто-то транспортными средствами. Одни трудились на самом строительстве, другие пропагандировали идею и освещали этапы реконструкции церкви в газетах, на радио и TV, третьи помогали советами.

Два с лишним года ушло на реконструкцию молельни и пристройку колокольни, отделку интерьера и благоустройство охрестной территории. Из Армении были привезены хрустальные люстры, из российского города Воронежа комплект колоколов. На одном из самаркандских заводов был отлит стокилограммовый бронзовый крест. Интерьер храма оформили местные художники Павел Аракелян и Анатолий Полянцев. Для соблюдения церковных канонов в ходе строительства в Самарканд прибыл священник Тер-Григор (Армен Маркосян), сменивший переведенного в другую епархию архимандрита Серовпа. Город готовился к торжественному событию. Тер - Григор, в прошлом профессиональный музыкант, за короткий срок сумел создать и обучить церковный хор для армянского храма. 23 мая 1995 года на колокольне был установлен крест и подвешены колокола.

Торжественная церемония освящения и открытия церкви святой Богородицы состоялась 20 августа того же года. Армения прислала в Самарканд специальную делегацию из 70 человек во главе с архиепископом Нерсесом Позалаяном. В ее составе были заместители министров иностранных дел Вардан Осканян и культуры Микаэл Стамболцян, вице - президент АН академик Гагик Саркисян, председатель Союза композиторов Армении Роберт Амирханян, ректор Ереванского университета академик Радик Мартиросян, священнослужители из Эчмиадзина, представители президента Армении, правительства, журналисты, писатели и артисты.

Своих представителей на торжества прислали армянские общины России, Украины, Казахстана, Туркменини, стран Прибалтики, городов Узбекистана - Ташкента, Андижана, Бухары, Коканда и Джизака. Открытие церкви стало подлинным праздником для всех местных армян: единственный во всей Центральной Азии храм обрел самаркандскую прописку. С тех пор и по настоящее время церковь св. Богородицы достойно выполняет свои функции, став духовным домом армян целого региона.

Весьма символическими стали слова заместителя министра культуры Армении Микаэла Стамболцяна, сказанные им после праздничных торжеств: «Мы присутствовали при волнующем событии - открытии армянской церкви. Не считите за преувеличение - это событие историческое. Многие поколения самаркандских армян будут с благодарностью вспоминать день 20 августа 1995 год, день возрождения духовного дома».

Дом - это одна из святынь армянина. Дом - это символ мира и благополучия, это символ безопасности. Вы построили общий дом для всех армян города, но я уверен, что он будет гостеприимным и для представителей других конфессий, всех людей, строящих свой общий дом - Самарканд, свой общий дом - Узбекистан.

Армянский народ никогда не забудет и ту огромную помощь и понимание, которую он встретил у руководства города, области и республики. Такое не забывается, ибо это вписывается в историческую летопись золотыми буквами».

Церковь св. Богородицы готовится отметить свое столетие.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՐԻ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊՍՏՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բազայան Նաիրա

Աղանայի 1909թ. կոտորածը Օսմանյան խորհրդարանի քննարկումներում.
 իայ երեսփոխանների դիրքորոշումը 5

Բայրաթյան Վահան

Ճեմարական շարժման շրջանում բուրջ-ամերիկյան հասարակությունների
 պատմությունից՝ կապված հայկական ծարրի զարգացումների հետ 20

Բաղդասարյան Մուրև

Արդիականացման և իսլամի համատեղելիության հարցի շուրջ (Թուրքիայի
 մոդելը) 39

Գասպարյան Արամ

Օսմանյան կայսրության սիրիական վիլայետներում արաբներն լեզվի վիճա-
 կը երիտթուրքերի կառավարման օրոք 51

Գևորգյան Գոռ

1982թ. իսրայելյան ազրեսիան Լիբանանում և Եգիպտոսի դիրքորոշումը ... 59

Զուրաբյան Լևոն

Պաղեստինի հարցը Հուանյն-ՄակՄահուն մամուլագրության մեջ և Լեմբոնի
 կոնֆերանսը 72

Իսկանդարյան Գեորգ

Իրանը՝ Պարսից ծոցի ազդեցիկ գործոն (1960-1970-ական թթ.) 86

Իսրայելյան Արման

Ահաբեկչության փոփոխվող բնույթը և Հնդկաստանի Հանրապետության հա-
 կաատարակական քաղաքականությունը 97

Խոսրոս Անտիո

Ատրիներն Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո 111 ✓

Կարապետյան Ռուբեն

Իրաքում Մազոնիայի տագմական ներկայության վերաբերյալ 119

Հարությունյան Աղավնի

Լիբանանյան «Հիզրաջլահը» որպես տարածաշրջանային տագմաբաղա-
 կան գործոն 124

Հարությունյան Լիլիթ

Լիբանանում շիական գործոնի ուժեղացման հարցի շուրջ (1970-1980-ական
 թթ.) 133

Հովհաննիսյան Անուշ

Թուրք ազգայնական գաղափարախոսության պոստմոդերնի պատմագրու-
 յան գնահատման շուրջ 148 ✓

Հովհաննիսյան Նիկոլայ

Արագական երկրների նկատմամբ Թուրքիայի տարածքային հավակնոր-
յունները նորազույժ շրջանում 158

Հարիրթսյան Վևորդ

Սիրիայում ուղղիչ շարժման սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության որոշ
ատանձ նախատվություններ (1970-ական թթ.) 175

Մախլան Բենիամին

Արևազիայի կարգափոխման ձևաչափում խորհրդային պետականության
սլաքումներում (1921-1931թթ.) 188

Մանուկյան Սուրեն

Ռաշադ ալ-Ասադի կատալիզման առաջին շրջ տարիներին Սիրիայում հա-
տարակական և քաղաքական որոշ տեղաշարժերի մասին (2000-2004թթ.) 204

Մանուկյան Տարեհիկ

Ճորձի սոցիալ-քաղաքական վիճակը Թուրքիայում (1920-1930-ական թթ.) 216

Մուրադյան Մամվիկ

Էյեր Հ.Տեր-Ասադի ժառանգության «Աղետների Յուզակիրը» ներահայտ օրագ-
րից (1918թ.) 226 ✓

Մամվկյան Կարինե

ԱՄԿ-ի վերնոլորտյունները Իրազում (2003թ. մարտ – 2004թ. հունիս) և հա-
սարակական կարծիքի ձևափոխումը 242

Մաճրաստյան Ռուբեն

«Գորշ գայլերի» վերադարձը. Պանդակոտակյան կուսակցությանը Թուրքիա-
յի քաղաքական կյանքում (1983-1985թթ.) 254

Մտնիսյան Լուսինե

Իրանական քամակը որպես երկրի կենտրոնացման քաղաքականության
կարևորագույն երաշխիք XX-րդ դարի առաջին կեսին 277

Փաշայան Արաջ

Վահարական քարուղծության մի քանի դրսևորումների շուրջ 290

ԳԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏԱՌԻՑՅՈՒՆ**Ռոզոյան Ազատ**

Հայոց եկեղեցին և Ռյուզանդական կայսրությունը ժՎԱ դարի վերջին և ժԲ -
դարի ընթացքում 303

Գրեկյան Երվանդ

Ուրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ.
Ուրարտուի «արքաները» (նախնական դիտարկումներ) 315

Խանգաղյան Մարիամ

Իստվաչի արքան և Թուրքաշիյաս IV-ը (KBo XXXI 68) 339

Խաչատրյան Վաչեք

Նոր փաստեր ուրարտագիտության եկվոր լինելու մասին 347

Կատիկյան Քրիստինե

Մահմադ II-ի իսլամիզմի տղրված հրովաբուսակները և 1730-31թթ. նրա արչա-
վանըրը դեպի Երևան 356

Հարությունյան Նիկոլայ

Նոր ընթերցումներ և մեկնաբանություններ ուրարտական սեպագրերում 372

СОДЕРЖАНИЕ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

Бабаин Наира Резня 1909 года в Адане в обсуждении османского парламента: позиция армянских депутатов.....	5
Байбурдян Ваган Из истории турецко-американских отношений в период кемалистского движения в связи с армянским вопросом.....	20
Багдасарян Сурен К вопросу о возможности совмещения модернизации и ислама (турецкая модель).....	39
Гаспарян Арам Положение арабского языка в Сирийских вилайетах Османской империи в период правления младотурок.....	51
Геворгян Гор Израильская агрессия 1982г. против Ливана и позиция Египта....	59
Зурабин Левон Палестинский вопрос в переписке Хусейн-МакМагон на лондонской конференции.....	72
Искандарян Гоар Иран как влиятельный фактор Персидского Залива (1960-1970-е гг.).....	86
Израэлян Арман Изменяющаяся сущность терроризма и антитеррористическая политика Республики Индия.....	97
Хосроева Анаит Ассирийцы после первой мировой войны.....	111
Каралетян Рубен Военное присутствие Японии в Ираке.....	119
Арутюнян Агавни Ливанский "Хезболлах" как региональный военно-политический фактор.....	124
Арутюнян Лилит К вопросу об усилении шиитского фактора в Ливане (1970-1980гг.)....	133
Оганесян Ануш К оценке историографии проблем идеологии турецкого национализма.....	148
Оганесян Николай Территориальные претензии Турции к вражеским странам в новейший период.....	158

Гарибджян Геворг	Некоторые особенности социально-экономической политики в период исправительного движения в Сирии (1970-е гг.).....	175
Мамлян Бениамин	Становление статуса Абхазии в условиях Советской государственности (1921-1931гг.).....	188
Малукиан Сурен	О некоторых общественных и политических изменениях в Сирии в первые четыре года правления Башара аль-Асада (2000-2004гг.).....	204
Манукиан Татевик	Социально-политическое положение курдов в Турции (1920-1930-е гг.).....	216
Мурадян Самвел	Страницы из нововыявленного дневника А.Тер-Астваццурянца "Записки о бедствиях" (1918г.).....	226
Самвелян Карине	Деятельность ООН в Ираке (март 2003 – июнь 2004гг.) и формирование общественного мнения.....	242
Сафрян Рубен	Возвращение "серых волков": Консервативная партия в политической жизни Турции (1983-1985 гг.).....	254
Степанян Лусине	Армия Ирана как важный фактор централизационной политики страны в первой половине XX века.....	277
Пашаян Аракс	О некоторых проявлениях ваххабитской пропаганды.....	290

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

Бозоян Азат	Армянская церковь и Византийская империя в конце XI и в протяжении XII века.....	303
Грекиан Ермак	Об особенностях урартской теократии: "Цари" Урарту (Предварительные замечания).....	315
Ханзадян Мариам	Царь Исувы и Тутхалияс IV (КВо XXXI 68).....	339
Хачатрян Валерий	Новые данные о неавтохтонности урартийцев.....	347
Костикиан Кристине	Указы Тахмаспа II-го адресованные армянам и его Ереванский поход в 1730-1731гг.....	356
Арутюнян Николай	Новые чтения и интерпретации в урартских клинописях.....	372

Амалякян Асмик Ханский ² U.GUR и Ари Гехешик	381
Матевосян Артур О синтетической природе христианской мудрости.....	395
Мартоян Теймуре Проникновение ордена кармелитов в Иран.....	418
Мовсисян Артак Принципы указания цифр домашних систем Армении и система счисления алфавита Месропа Маштоца.....	430
Шакарян Артак О вопросах основания системы девширме	440
Чобанян Павел Армяно-русские церковные взаимоотношения во второй половине XVIII века.....	450
Саркисян Дмитрий Главные этапы формирования урартского государства	462
Косян Арам Хеттский клинописный текст KUB XXVI 62 и вопросы исторической географии долины Верхнего Евфрата	472

ФИЛОЛОГИЯ И КУЛЬТУРА

Ханоян Максим К классификационной и характерологической типологии проявлен- ной языковой материи (на материале курдского языка)	485
Хачикян Маргарита Категория вида в шумерском языке (типологический анализ)	495
Карабекян Самвел Уровни лингвистического анализа и основные единицы описания в тра- диционном арабском языкознании (к постановке проблемы).....	507
Каралетян Наири Язык египетской литературной прозы первой половины XX века: применение литературного арабского языка и диалекта	519
Степанян Ашот Три изображения одной жизни	527

СООБЩЕНИЯ

Микаелян Тигран Надгробия в виде изваяния барана из Сисиана	534
Назарьян Рубен Из истории армян Средней Азии	541

CONTENTS

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

- Babayan Naira**
The 1909 Adana Massacre in the Discussions of Ottoman Parliament:
the Position of Armenian Deputies5
- Bayburdyan Vahan**
On the Turkish-American Relationship in Respect of Developments
around the Armenian Question during the Kemalist Movement..... 20
- Baghdasaryan Suren**
To the Problem of the Compatibility between Modernization and Islam
(Turkey's Model) 39
- Gasparyan Aram**
The Status of Arab Language in the Syrian Vilayets of Ottoman Empire
in the Period of Young Turks.....51
- Gevorgyan Gor**
The Israeli Aggression in Lebanon in 1982 and the Position of Egypt...59
- Zourabyan Levon**
The Palestine Question in the Hussein-Macmahon Correspondence and
the London Conference 72
- Iskandaryan Gohar**
Iran as Influential Factor of the Persian Gulf (1960-1970s) 86
- Israellian Arman**
The Changing Nature of Terrorism and Indian Anti-terrorist Policy 97
- Khosroyeva Anahit**
Assyrians after the First World War..... 111
- Karapetian Rouben**
Japanese Military Presence in Iraq..... 119
- Harutyunian Aghavni**
Lebanon Hizballah as Military and Political Factor in the Region 124
- Harutunyan Lilit**
To the Question of the Growth of Shi'i Factor in Lebanon (1970-1980s)..... 133
- Hovhannisyan Anush**
The Estimation of the Historiography of the Problems of the
Nationalistic Ideology in Turkey 148
- Hovhannisyan Nikolay**
On the Territorial Claims of Turkey Towards Arab Countries in the
Newest Period..... 158
- Gharibjanyan Gevorg**
Some Peculiarities of Socio-Economic Policy during of the Corrective
Movement in Syria (1970s) 175

Mailyan Benjamin	
Defination of the Abkhazia's Status by the Soviet Statehood (1921-1931).....	188
Manukyan Suren	
On Some Social and Domestic Changes in Syria under President Bashar al-Assad in His First Four Years. (2000-2004)	204
Manukyan Tatevik	
The Social-Political Conditions of Kurds in Turkey (1920-1930s)	216
Muradyan Samvel	
Pages from H.Ter-Astvatsatryants' Newly Discovered Diary "Tragedy Memorium" (1918).....	226
Samvelyan Karine	
The Actions of the United Nations in Iraq (March 2003 - June 2004) and the Formation of the Public Opinion	242
Safrastyan Ruben	
The Return of "Grey Wolves": Conservativ Party in Turkish Politics (1983-1985)	254
Stepanyan Lusine	
Iranian Army as Main Factor of Centralization Policy of the Country (the First Half of XX Century)	277
Pashayan Araks	
On Some Expressions of the Wahhabi Propaganda	290

ANCIENT AND MIDDLE AGES

Bozoyan Azat	
Armenian Church and Byzantine Empire in the 11-12 Centures	303
Grekyan Yervand	
On the Features of the Urartian Theocracy: the "Kings" of Urartu (Preliminary Study).....	315
Khanzadyan Mariam	
The King of Iduwa and Tudhaliyas IV (KBo XXXI 68)	339
Khachatryan Valery	
New Facts about the Intrusive Character of the Urartians	347
Kostikyan Kristine	
The Decrees of Tahmasb II Addressed to Armenians and His Campaign in the Province of Yerevan in 1730-1731	356
Harouthiounyan Nicolay	
New Readings and Interpretations in the Urartian Cuneiforms.....	372
Hmayakyan Hasmik	
*U.GUR of Hayasa and Ara Geghetsik.....	381
Matevosyan Arthur	
On the Synthetic Nature of the Christian Wisdom.....	395

Martoyan Tehmine	
The Penetration of the Order of Carmelites into Iran	418
Movsisyan Artak	
The Principles of Marking the Numerals in the Pre-Mashtotsian Writing Systems of Armenia and the Numeration System of Mesrop Mashtots's Alphabet.....	430
Shakaryan Artak	
About the Issues of the Inception of the Devshirme System.....	440
Chobanyan Pavel	
Armenian-Russian Church Relations in the Second Half of XVIII Century.....	450
Sarkisyan Dimitri	
The Main Stages of Formation of the Urartian State.....	462
Kossyan Aram	
The Cuneiform Hittite Text KUB XXXVI 62 and the Problem of the Historical Geography of the Upper Euphrates Basin.....	472

PHILOLOGY AND CULTURE

Khamoyan Maxim	
To Classification and Characterologic Typology of Linguistic Matter Manifestation (On the Kurdish Material).....	485
Khachikyan Margarit	
The Category of Aspect in Sumerian (Typological Analysis)	497
Karabekhyan Samvel	
The Levels of Linguistic Analysis and the Basic Units of Description in the Traditional Arabic Linguistic.....	507
Karapetyan Naira	
The Language of the First Half of the XX Century's Egyptian Literary Prose: the Usage of the Literary Arabic Language and the Dialect.....	519
Stepanyan Ashot	
Three Portraits of One Life.....	527

INFORMATION

Mikayelyan Tigran	
Ram-Shaped Tombstones from Sisian.....	534
Nazaryan Ruben	
From the History of Armenians in Central Asia.....	541

Այս հատորը պատրաստ էր, նրբ սրագլխեց «Արմեն և Բերսաբե Ջերեջյան Հիմնադրամի» Վարչության անդամ, Հիմնադրամի հանգուցյալ պրեզիդենտ Արսեն Ջերեջյանի տիկնոջ, պատվարժան Ռոզ Ջերեջյանի մահվան փոստ լուրը: Հանգուցյալը մեծ ծառայություններ ունի Հիմնադրամի և Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի միջև համագործակցության հաստատման և զարգացման մեջ: Նա վախճում էր հայ արևելագետների սերն ու համակրանքը:

Անկեղծորեն ցավակցում ենք «Արմեն և Բերսաբե Ջերեջյան Հիմնադրամի» Վարչությանը և պրեզիդենտ Էդվարդ Ա.Ջերեջյանին:

**Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
Արևելագիտության ինստիտուտի փնտրիստություն**

This volume was ready when we received the sad news on passing of the honourable member of the Administrative Board of the "Armen and Bersabe Jerejian Foundation", wife of the late President of the Foundation Mrs. Rose Jerejian. She had made great contribution in establishing and developing of cooperation between the Foundation and the Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Armenia. For that she won the love and respect of the Armenian Orientalists.

We take the opportunity of expressing to the Administrative Board of "Armen and Bersabe Jerejian Foundation" and its honourable President Edward A. Jerejian our sincere condolence.

**Institute of Oriental Studies
of the National Academy of Sciences of Armenia**

**«ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԵ ՃԵՐԵՃԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ» (ԱՄՆ)
ՊՐԵԶԻԴԵՆՏ ԱՐՄԵՆ ՃԵՐԵՃԵԱՆԻ ՀՊՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՍԻ ԳՅ ԳԱՍ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳՐԹԵՐԸ**

**LIST OF PUBLICATIONS OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL
STUDIES, NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA,
SPONSORED BY THE PRESIDENT OF "ARMEN AND BERSABE
FOUNDATION", USA ARSEN V. JEREJIAN**

1. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Դիվլոմատություն, Երևան, 1997:
Hovhannisyan Nikolay, Diplomacy, Yerevan, 1997.
2. Քոսսյան Արամ, Խեթական տեքստերը և Ախիսիյական (Տրոյական պատերազմը), Երևան, 1997:
Kossian Aram, The Hittite Empire Akhiyawa, Yerevan, 1997.
3. Մովսիսյան Արտակ, Վանի թագավորության (Քիայնիի, Ուրայտո, Արարատ) մեհենագրությունը, Երևան, 1997:
Muvssisyan Artak, The Hieroglyphic Script of Van Kingdom (Blainili, Urutu, Ararat), Yerevan, 1997.
4. Դազարյան Մանյա, Մտեփանյան Աշոտ, Հալիպի Հայոց զեղարվեստը, Երևան, 1997:
Ghazarian Mania, Stepanian Ashot, The Armenian Fine Arts of Aleppo, Yerevan, 1997.
5. Երիտասարդ Արևելագետների Հանրապետական 18-րդ զիտական նստաշրջան. Ձեկուցումների թեզեր, Երևան, 1997:
XVIII Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 1997.
6. Երիտասարդ Արևելագետների Հանրապետական 19-րդ զիտական նստաշրջան. Ձեկուցումների թեզեր, Երևան, 1998:
XIX Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 1998.
7. Չաքրյան Հակոբ, Դարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998:
Chakryan Hakob, The Karabakh Conflict in the Context of Armenian-Turkish Relations, Yerevan, 1988.
8. Քոսսյան Արամ, Տոմ Թրզոզմայ (ստասպել և իրականություն), Երևան, 1998:
Kossian Aram, The "House of Torgom", Yerevan, 1998.
9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVII, Երևան, 1988:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XVII, Yerevan, 1988.
10. Դազարյան Ռեմ, Բուլեիկները և երիտարքերը, Երևան, 1988:
Ghazardjian Rem, Bulshviks and the Young Turks, Yerevan, 1998.
11. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVIII, Երևան, 1998:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XVIII, Yerevan, 1999.

12. Բռայան Արամ, XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999:
Kussian Aram, The XII Century B. C. Near Eastern Crisis and the Armenian Highland, Yerevan, 1999.
13. Գալստյան Հայկազուն, Հանրապետական Ֆրանսիայի կառավարության քաղաքականությունը Արևելյան փլայերներում (1920-1960 թվականներ), Երևան, 1999:
Galustyan Haykazoun, The Policy of the Government of Republican Turkey in the Eastern Provinces (1920-1960s), Yerevan, 1999.
14. Փոլադյան Արշակ, Զրդերը Աբբասյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Երևան, 1999:
Poladian Arshak, The Kurds in the Period of Abbasid Caliphate (X-XI Centuries), Yerevan, 1999.
15. Կարապետյան Ռուբեն, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները և յաղաղության գործընթացը Արաբական Արևելքում (1989-1996), Երևան, 1999:
Karapetian Ruben, Syrian-American Relations and the Peace Process in the Arab East (1989-1996), Yerevan, 1999.
16. Hovhannisyán Nikolay, The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, 1999.
- ✓ 17. Աճառյան Հրաչյա, Հայոց դիրք Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1999:
Acharyan Hrachya, The Role of Armenians in the Ottoman Empire, Yerevan, 1999.
18. Ethnoregional Policy of Armenia and Georgia (Collective of authors from Armenia and Georgia), Yerevan, 1999.
19. Երիտասարդ Արևելագետների Հանրապետական 20-րդ գիտական նստաշրջան. Ձեկնույթների թեզեր, Երևան, 1999:
XX Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 1999.
20. Փափազյան Ավետիս, Ժամանակագրություն, Հայկական հարցը և նժե եղևոնը (1876-2000), Երևան, 2000:
Papazyan Avetis, Chronology. The Armenian Question and the Genocide (1876-2000), Yerevan, 2000.
21. Hovhannisyán Nikolay, Formation of the Transcaucasian-Middle Eastern Geopolitical Region, Yerevan, 2000.
22. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Եշմարտացի պատմություն, քաղաքականությունը քննադրելից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Զ.Պ.Կոստիկյանի, Երևան, 2000:
Mirza Yusuf Nersesov, A Truthful History, Translation, Introduction and Commentaries by K.P.Kostikian, Yerevan, 2000.
23. Կարապետյան Ռուբեն, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996), Երևան, 2000:
Karapetian Ruben, Syrian-American Relations (1967-1996), Yerevan, 2000.
24. Ստեփանյան Աշոտ, Նոր Ջուղայի կենցաղային մշակույթը, Երևան, 2000:
Stepanyan Ashot, The Everyday Culture of New Joulfa, Yerevan, 2000.
25. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIX, Երևան, 2000:

- The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XIX, Yerevan, 2000.
26. Երիտասարդ Արևելագետների Համրագիտական 22-րդ գիտական նստաշրջան. Ձեկուցումների թելքեր, Երևան, 2000:
XX Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2000.
 27. Арутюнян Николай, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
Hartuthiounyan Nikolay, Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions, Yerevan, 2001.
 28. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XX, Երևան, 2001:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XX, Yerevan, 2001.
 29. Բաղդասարյան Սուրեն, Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2001:
Baghdasaryan Suren, The Political System of Turkey in 1920-1930s, Yerevan, 2001.
 30. Արևելք, Երևան, 2001:
Orient, Yerevan, 2001.
 31. Ակադեմիկոս Մարի Բրոսե, Երևան, 2002:
The Academician M. Brosset, Yerevan, 2002.
 32. Մերձավոր Արևելք, Երևան, 2002:
The Middle East, Yerevan, 2002.
 33. Орбели Иосиф, Том II, Курдско-русский словарь, Ереван, 2002.
Orbeli J.A., Kurdish-Russian Dictionary, Yerevan, 2002.
 34. Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանաօգիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002:
Hovhannisyuan Nikolay, The Armenian Genocide in the Conceptual System of Genocidology, Yerevan, 2002.
 35. Hovhannisyuan Nikolay, The Armenian Genocide, Armenocide: Causes, Commission, Consequences, Yerevan, 2002.
 36. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXI, Երևան, 2002:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXI, Yerevan, 2002.
 37. Երիտասարդ Արևելագետների Համրագիտական 24-րդ գիտական նստաշրջան. Ձեկուցումների թելքեր, Երևան, 2003:
XXIV Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2003.
 38. Փաշայան Արարս, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը. նպատակները, գործունեությունը, դիրքորոշումը դաքարաղյան հակամարտության նկատմամբ, Երևան, 2003:
Pashayan Araks, Organization of the Islamic Conference. Objectives, Activity, Position Towards the Karabakh Conflict, Yerevan, 2003.
 39. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXII, Երևան, 2003:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXII, Yerevan, 2003.
 40. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Արաբական երկրների պատմություն, Հ. 1, Արաբները VII դարից մինչև 1516թ., Երևան, 2004:
Hovhannisyuan Nikolay, History of the Arab Countries, vol. 1., The Arabs from VII Century to 1516, Yerevan, 2004.

41. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի տպագիր աշխատությունների
ֆառենագիտություն, Երևան, 2003:
Bibliography of the Nikolay Hovhannisyanyan's Published Works, Yerevan, 2003.
42. Նրբուսասարդ Արևելագետների Հանրագետական 25-րդ գիտական
նստաչրթան. Զեկույումների թեզեր, Երևան, 2004:
XXV Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2004.
43. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Իրան. Այաթոլլահ Խոմենիի դարաշրջանը,
Երևան, 2004:
Hovhannisyanyan Nikolay, Iran. The Ayatollah Khomeyni's Epoch, Yerevan, 2004.
44. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, Երևան, 2004:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXIII, Yerevan, 2004.
45. Մարսին Խամոյանի տպագիր աշխատությունների ֆառենագիտություն,
Երևան, 2004:
Bibliography of the Maxim Khamoyan's Published Works, Yerevan, 2004.
46. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Արաբական երկրների պատմություն, Հ. II,
Արաբները օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում (1516-
1918թթ.), Երևան, 2004:
Hovhannisyanyan Nikolay, History of the Arab Countries, vol. II, The Arabs under
the Ottoman Domination (1516-1918), Yerevan, 2004.
47. Առաջին Արամ, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խերական
տպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004:
Kossian Aram, The Toponyms of the Armenian Highland (According to Hittite
Cuneiform Texts), Yerevan, 2004.

ՄԵՐԶԱԿՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԵԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

XXIII

Հրատարակության տնօրեն՝ Ս. Կ. ՄՈՍԳԱԿԱՆՅԱՆ
Գեղ. խմբագիր՝ Ա. Ա. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ
Համակարգչ. ծնալիզող՝ Գ. Ա. ԳԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Տպագրությանը օժանդակում են: Թուրքիա՝ Եսֆենդյան 80x86/16:
Թուրքիա՝ 35.5 մամ., 30.34 հյուստ. մամ., 33.02 պայմ. մամ.:
Տպագրանալը՝ 300: Գինը պայմանագրային

Տպագրված է «Չանգակ-87» հրատարակչության տպարանում:
375051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ. (+3741) 23-25-29,
ֆաքս/ (+3741) 23-25-80, էլ. փոստ/ info@zangak.am, էլ. կայք/ www.zangak.am

